ФАРУК СУМЕР

ОГУЗЛАР– ТУРКМЕНЛЕР

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ. ANKARA – 1999

ОГУЗЛАР–
ТҮРКМЕНЛЕР

Түркменистаның Президентиниң янындакы Дүнйә түркменлерини өвренйән ылмы-барлаг институты

ФАРУК СҮМЕР

ОГУЗЛАР–ТҮРКМЕНЛЕР

Ашгабат — 1999

ББК 63.3(2Тү)
С87

Фарук СҮМЕР
С87 ОГУЗЛАР — ТҮРКМЕНЛЕР (тарыхлары, тире-тайпа дүзүмлери, дессанлары).
Китабың 4-нжи неширинден (Стамбул, 1992) терҗиме эдилди.
448 сах., Ашгабат, 1998

Түркмен дилине терҗиме эденлер:

тарых ылымларының докторы **Мухаммет Айдогдыев,**
филология ылымларының кандидаты,
доцент **Җепбармәммет Гөклеңов,**
тарых ылымларының кандидаты,
доцент **Язмырат Мәммедиев**

Дүнйә түркменлериниң гуманитар бирлешигиниң
вице-президенти, Түркменистаның Президентиниң
яныңдакы Дүнйә түркменлерини өвренйән
ылмы-барлаг институтының директоры
М. Айдогдыевиң
умумы редакциясы билен

Шу китабы чапа тайярламага ве нешир этмәге "Аском-групп" компаниясы, Түрк тарых курумы ярдам бердилер.

ББК 63.3(2Тү)

© **Түркменистаның Президентиниң яныңдакы Дүнйә түркменлерини өвренйән ылмы-барлаг институты**

Түркменистаның Президенти Сапармырат Түркменбашы Түркиели белли тарыхчы алым, профессор Фарук Сүмере Магтымгулы адындакы халкара байрагыны говшуряр

ОКЫҖЫЛАРА

Түркмен халкының хич хачан инкәр эдип болмаҗак учурсыз бай тарыхының бардыгыны инди дүнйә алымлары хем ыкрар эдйәрлер. Бу халкың адамзат цивилизациясына гошан эгирт улы гошандыны-да хич бир җәхтден ятдан чыкарып болмаз. Шейле бейик гечмишли улы халкың бай тарыхыны хемме тараплайын өвренмек ишинин Гарашсызлык йыллары ичинде айратын мөхүм орна эе болмагы йөне ерден дәлдир. Чүнки өзбашдак беркарар дөвлети болан халкың җикме-җик беян эдилен догручыл тарыхы-да болмалыдыр. Тарых гечмишдир. Гечмиши болмадык халкың шу гүни хем, гелҗеги-де болмаяр. Эмма бизиң халкымызың гечмиши-де болупдыр, онда-да шөхратлы гечмиши болупдыр. Диймек, түркмен халкының иңңән гызыклы, бай тарыхы бар. Шол тарыхы догручыл өвренип, беян эдип, оны шол тарыха дахыллы болан халкың несиллерине етирмек хер биримизиң, хусусан-да тарых ылмы билен иш сальшян алымларың җана-җан борҗы болмалыдыр.

Тарыхы өвренмек гечмишдәки болан затлары диңе халка етирмек билен чәкленмек дәл-де, тарыхы өвренмегиң гечмишден сапак алмак үчинде, өсүп-өрнәп гелйән яш несли тарыхың сапаклары эсасында, Ватаны сөйүҗи яшлар эдип тербиелемекде-де улы әхмиети бардыр.

Хер бир халкың гүллэп өсүшини кепиллендирйән өзбашдак дөвлетлилик дүнйәниң көп халкларының ыкбалында диңе арзувлыгына галып гелйәр. Бу меселеде 1991-нҗи йылың 27-нҗи октябрында Түркменистанын Гарашсызлыгының җар эдилмеги иңңән улы әхмиетли тарыхы вака болуп, ол бизиң халкымызың хемметараплайын өсүшине, шол санда тарыхының чуңңур өвренилмегине гиң ёл ачан сыясы себәпдир.

Хәзир бизиң өңүмизде өз ата Ватанымызың гадым дөвүрлерден башлап шу гүне ченли болан тарыхыны тәзече язмак иши өрбоюна галды. Хер бир тарыхы хакыкаты объектив беян этмек билен, милли руха югрулан фундаменталь тарыхы эсерлер дөретмек зерурлыгы йүзе чыкды. Шу меселеде Түркменистаның тарыхыны Ер йүзүне яйран дүнйә түркменлериниң тарыхы билен баглаңышыклы өвренмек зерурлыгына-да айратын үнс бермегимиз герек. Шонсуз Түркменистаның тарыхыны етерлик дереҗеде долы беян эдип болмаз. Түркменистаның чәклеринден дашарда болан миллионларча аркадашларымызың гечмишине дегишли хакыкат хем бизиң тарыхымызың үстүни долдурмалыдыр. Шейлеликде, Түркменистаның тарыхыны тутуш түркмен халкының тарыхы гөрнүшинде өвренмек хас-да максада лайык боларды. Йөне шу меселеде түркмен тарыхының көклерини хут Түркменистаның өз территориясындан гөзлемеклиги ене-де бир гезек үнсден дүшүрмек болмаз. Белли бир тарыхы себәплере гөрә түркмен ковумлары җаханың хайсы ерине яйран-да болсалар, онуң ата-баба оҗагы — хөвүртгеси Түркменистаның хәзирки территориясындадыр. Гушлар нирә учуп гитселер-де, олар хөвүртгеде доглуп, хөвүртгеде-де учурым боляндырлар. Оларың ыкбалының өзени шол мукаддес хөвүртгедедир.

Түркменлериң ер йүзүне гөчхә-гөчлүклери, мысал үчин, орта асырлардакы миграцион процеслери оларың тарыхына хем айратын реңк чайяр. Дүнйәниң дүрли регионларында, хусусан-да Якын ве Орта Гүндогарда көп санлы империялары, дөвлетлери, ханлыклары, бегликлери дөреден ве эдара

эден түркменлериң Селҗуклар империясы, Османлылар империясы, Акгоюнлыларың ве Гарагоюнлыларың дөвлетлери, Хиндистандакы биртопар түркмен ханлыклары ве бейлекилер бизиң тарыхымызың йыл язгысының белли-белли шөхратлы сахыпаларыдыр.

Тарыхың түркменлер билен багланышыклы болан ёкардакылар ялы гатлары дүнйә алымларының хем үнсүни өзүне чекип гелйәр. Османлылар империясының дүйбүни тутуҗыларың түркменлердигини түркиели алымларың өзлери хем буйсанч билен ыкрар эдйәрлер.

Түркменлериң тарыхыны дүйпли өвренен Түркийәниң улы алымларының бири-де Фарук Сүмер болуп, онуң "Огузлар (түркменлер)" диен китабы огуз (түркмен) халкының VI — VII асырлардан башлап XV — XVI асырлара ченли болан гечмишини мүмкин болан чешмелериң көпүсинден пейдаланмак аркалы гиңден беян эдйәр. Фарук Сүмериң бу китабы онуң түркмен халкының бу дөвүрдәки гөчүп-гонуш процеси, тире-тайпаларың дөрейши, түркмен халкының миллет хөкмүнде формирлениш стадиясы, оларың Түркийәниң территориясына барышлары, ерлешишлери, яйрайышлары, дәп-дессурлары барадакы узак мөхлетли ылмы барлагларының өнүмидир. Бу китабың Түркиеде эййәм дөрдүнҗи гезек гайталанып нешир эдилмеги онуң огуз-түркмен тарыхына дегишли иңңән гызыклы китапдыгыны йүзе чыкаряр.

Профессор Фарук Сүмериң ады шу китабың үсти билен Гарашсызлык йылларындан Түркменистанда-да белли болуп уграды. Түркмен халкының тарыхыны язмакдакы тутанъерли иши үчин гадымы түркменлериң оҗагыны өчүрмән юрт саклан неслиниң векиллери болан биз Фарук Сүмере улы хормат гойярыс ве оңа дөвлет дережесинде дегишли хормат-сылаглар хем эдилди.

Түркменистаның Гарашсыз дөвлет боланына чәксиз бегенип, тәзе хыҗув билен түркмен тарыхының үстүнде ишлемәге гиришенде, бивагт гелен аҗал түрк дүнйәсиниң бу белли алымыны бизиң арамыздан алып гитди. Эмма Фарук Сүмериң салдамлы ишлери онуң адыны эбедилик яшадар.

"Огузлар (түркменлер)" атлы бу китабың ылмы чешмелериң бири хөкмүнде терҗиме эдилип чыкарылмагы Түркменистанда түркменлериң тарыхына дегишли ишлериң топланылып, өвренилип, халка етирилмегиниң башланандыгының аламатыдыр.

Дүнйәниң дүрли юртларындан түркменлериң ве Түркменистаның тарыхына дегишли тарыхы чешмелери топламак, өвренмек ишини гиңден яйбаңландырмак ве оларың иң мөхүмлерини терҗиме эдип ылмы җемгыетчилиге, гиң халк көпчүлигине етирмек иши гелҗекде-де ызыгидерли довам этдирилмелидир. Гой, гелҗек несиллер халкымызың тарыхының чуңңур көклерине буйсанчлы назар айлап, оңа гувансынлар, ондан нусга алсынлар ве аталарымызың шөхратлы ёлуны мынасып довам этдирсинлер.

Шу китабың окыҗыларына юрт абаданчылыгыны, агзыбирлик ве дурмушда ровачлык арзув эдйәрин.

Академик САПАРМЫРАТ ТҮРКМЕНБАШЫ
Түркменистаның Президенти,
Дүнйә түркменлериниң гуманитар
бирлешигиниң Президенти

Түркмен халкының тарыхыны өвренмек, онуң дүнйә йайрамагының дүйп себәплерине, беркарар эден дөвлетлериниң гурлушына дүйпли гөз етирмек дүнйәниң тарых ылмына улы гошант болар. Ер йүзүниң дүрли юртларында яшаян түркмен халкының тарыхыны өвренйән алымларың улы иш алып баряндыклары айратын белленилмәге мынасыпдыр[1]

Сапармырат ТҮРКМЕНБАШЫ

ТЕРҖИМЕЧИЛЕРДЕН

Асырлар бойы арзув эдилен Гарашсызлык түркмен халкының бүтин тарыхында иң важып вакаларың биридир. Гарашсызлыгың айратын мөхүм орун тутяндыгыны дуймак үчин рухы ве этники тарапдан ёк болмаклыгың босагасына баран миллетимизи шу пажыгалы ягдайдан халас эдендигини гөз өңүне гетирмек хем етерликдир.

Гарашсызлык аңсатлык билен гелмеди. Чүнки бейле бейик еңишлери йүзугра газанмак мүмкин дәл. Ол өрән улы зәхмет, бичак йити зехин ве укып, айратын сыясы башарныклык билен амала ашырылмалы әгирт улы тарыхы өврүлишикдир. Түркмен халкының багтына, шейле улы иши амала ашырмага укыплы бейик шахсыет дөреди. Ол сүйдүң гаймак чыкарышы ялы, халкың ичинден чогуп чыкды. Бу улы ынкылабы мүмкин болдугыча аз пидалар билен дурмуша гечирмеклик Сапармырат Түркменбаша башартды. Шейлеликде, гележеги рөвшен болан түркмен халкының тәзе тарыхы башланды.

Гарашсыз Түркменистаның гысга вагтда газанан үстүнликлери санардан көпдүр. Шол газаныланларың иң важыпларының бири болса Хемишелик Битараплыгымыздыр. Бу бичак улы сыясы статусың гымматлы хазынаны өзүнде җемлейәндигини хыяла гетирмек хем кындыр. Гысгача айданымызда, Гарашсызлыгымыз билен Хемишелик Битараплыгымыз сыясы абрайымызы ве мертебәмизи, асудалыгымызы хем абаданчылыгымызы үпҗүн этдигимиздир. Гадымы бейиклигимизиң бадалгасына яңададан чыкдыгымыздыр. Мүдимилик дөвлетиң бинядыны тутуп, бакылыга назар айладыгымыздыр. Бу затларың хеммеси түркмениң Сердар оглы Сапармырат Түркменбашының баща дурмагы ве гөсгөни ёлбашчылыгы нетиҗесинде амала ашырылды.

Гарашсызлыгың берен гымматлы мивелериниң ене бири хем адамзат дөрәли бәри шол бир топракда, шол бир шертлерде яшан, шол бир динлере уян, шол бир дөвлетлерде биле яшан ковумдашларымыз ве гоңшуларымыз билен хакыкы мәхрем гатнашыклары дикелдендигидир. Түрк ве түркмен халкла-

[1] *Сапармырат Түркменбашы, Агзыбирлик. Асудалык. Җебислик. т. 2, Ашгабат, 1994, с. 83.*

ры болса сүйтдеш доганлырлар. Бу ики гардаш демир перделер арадан айрылап бадына, хеммелерден өңүрти гуҗак ачышып, бири-бирине тарап үмзүк атдылар.

Халкымызың тарыхыны дүйпли ве догручыл өвренмек мерхеметли Президентимизиң хемише үнс меркезинде дуран меселелериң бири. Ол ылым ишгәрлерини шоңа гөнүкдирмек билен, герекли чәрелериң гиден бир тапгырыны белледи. Тарыхымыз билен багланышыклы юртларың энчемесине эййәм ылмы экспедициялар гидип гелди.

Халкымызың тарыхыны өвренмек бабатдан мөхүм ылмы эдебиятларың бири болан мешхур "Огузлар (түркменлер)" диен китабың авторы Фарук Сүмер Түркийәниң улы тарыхчы алымы хөкмүнде гиңден таналяр. Онуң гүррүңи эдилйән бу улы ишиниң түркмен тарыхыны өвренмекде гымматлы материал болуп хызмат этҗекдигини назарда тутуп, Дөвлет баштутанымыз бу китабы түркмен окыҗысына етирмеклиги везипе эдип гойды.

Китабы түркмен дилинде нешире тайярламаклыгың Сапармырат Түркменбашыны гөнүден-гөни инициативасы ве ёлбашчылыгы астында болуп гечмеклиги хакыкы тарыхыны билмек ислейән, оны сөййән халкымызың өз парасатлы Президентине болан хорматыны ве миннетдарлыгыны хас-да артдыряр. Китабы терҗиме этмек, чапа тайярламак ишлери Түркменистаның Президентиниң янындакы Дүнйә түркменлерини өвренйән ылмы-барлаг институты тарапындан амала ашырылды.

Ери геленде айтсак, мерхеметли Сердарымызың хут өзи түркменлериң ве Түркменистаның тарыхы билен чуңңур гызыкланяр, оны хеммэтараплайын говы билйәр. Ол түркмен халкының гадымы хем буйсанчлы тарыхыны догручыл беян эдип, оны халка элъетерли этмек, яш несли тарыхы сапаклар эсасында рухыбелент, ватансөйүҗи эдип тербиелемеклигиң әхмиетине өрән чуңңур дүшүнмек билен, шу угурда ызыгидерли иш алып бармагы үндейәр, шол ишлере якындан ярдам берйәр. Тарыхы чуңңур өвренмек ве догручыл беян этмек боюнча Дөвлет Комиссиясының дөредилмеги ве оңа хут Президентимизиң өзүниң ёлбашчылык этмеги мунуң айдың субутнамасыдыр.

. . . Бирнәче йыл мундан өң Сапармырат Түркменбашы шу сетирлериң авторларының бирини Түркийә, Фарук Сүмериң янына йөрите иберип, оңа улы тарыхчы алым хөкмүнде шахсы саламыны говшурмагы хем-де оңа Түркменистана гелип гөрмәге чакылыгы говшурмагы табшырды. Шонда бу алым шейле улы сылаг-хормата өрән бегенди. Ол басым Түркменистана гелди. Сапармырат Түркменбашы оны кабул эдип, узак вагтлап онуң билен гүррүңдеш болды. Тарыхчы алымың ылмы ишлерине, чекен зәхметине улы баха берилди. Ол Түркменистаның Ылымлар Академиясының академиклигине сайланды. Оңа Магтымгулы адындакы Халкара байрагы берилди. Түркменистаның гражданлыгына кабул эдилди. "Мен бүтин өмрүми түркмен тарыхыны өвренмәге багышладым. Түркменистаның Гарашсыз дөвлет боланына чәксиз бегенйәрин. Галан өмрүми Гарашсыз Түркменистана, онуң хорматлы Президенти Сапармырат Ныязова хызмат этмәге багышларын" дийип, профессор өз хошаллыгыны беян этди. Шондан соң улы алым тәзеден ыхлас билен ише башлады. Президентимизиң табшырыгы билен ол "Түркмен тарыхы" атлы улы гөврүмли иши язмага гиришди.

Ылым ве дөредиҗилик адамларының дурмуш ёлы билен танышмаклык оларың эсерлери хакындакы дүшүнҗәни хем гиңелдйәр. Өз халкының тарыхыны өвренмеклиге, онуң узак, чылшырымлы, шол бир вагтда сейрек халкларда болян аҗайып тарыхыны иллере яймаклыга чагалыкдан хөвесек, бүтин өмрүни

шоңа багышлап Фарук Сүмер 1924-нҗи йылда Конязының 120 км гүнортасындакы Бозкыр шәхерчесинде доглупдыр. Малие ишгәри болан какасы орта билимли, өй хожалыкчы эҗеси башлангыч билимли, дурмушда халалхон адамлар болуп, ил ичинде улы абрайдан пейдаланяр экенлер.

Какасы Фаругы Стамбула әкидип, башлангыч мекдебе ерлешдирипдир. Фарук шол ерде халкың тарыхына дегишли әсерлер билен айратын гызыкланыпдыр. Ол эййәм лицейиң программасындакы тарых китапларыны окапдыр.

Томус ругсат дөврлери оба геленде ол, онуң өзболушлы кешбинден тәсирленип, чуңңур ойлара батяр экен.

Хәзирки заман түрк халкы ишлемеги хем башаряр, дынч алмагы хем. Бол хасыллы баг-бакҗалары, этлек, гуйрукман, сүйтлек тохум маллары, олары етишдирйән даяныклы дайханлары, җепакеш, ожагына вепалы аяллары сынлап, огланың гөвни докуныпдыр. Мейданчаларда гуралян томашалар, гөреш, ат үстүндәки оюнлар, ракслар, деп, дүмбелек, кеман, гурна, баглама ялы саз гуралларына гошулып айдылян түркилер. Томашалара аяллар хем гатнашярлар, эмма эркеклер билен гатышмаян экенлер.

Обаның гапдалындакы гиң дерәниң ичи билен гечйән йөрүк гөчлериниң дүңңүр-дүңңүр, җыңңыр-җыңңыр җаң сеслери, гоюн-гузы мәлешмеси, дүелериң бозлашмасы, сыгырларың молашмасы, атларың кишңемеси, адамларың аладалы сеслери. Буларың хеммесиниң гарышмагындан эмеле гелйән өзболушлы бир сазлашык огланың гулакларындан хич вагтда гитмәндир. Фаругы ылайта-да оларың "бойлы-бослы, сагат-сагдын ынсанлары, шайлы хатынлары, ата, дүйә эзбер етгинҗеклери" көп гызыкландырыпдыр. Бу йөрүклерде, өзүниң инди көп асырлардан бәри "түрк" дийип атландырылян халкының гадымы "түркмен" көкүни, асыл нусгасыны гөрйәндигини билйәр.

Ф. Көпрүли, М.Х. Йынанч, А.З. Тоган, А.Н. Курат, О. Туран ялы улы халыпалардан дерс алан Ф. Сүмер университетиң тарых бөлүмини "XVI асырда Анадолыда түркмен кабылалары" диен теманы горамак билен тамамлаяр. 1950-нҗи йылда "XVI асырда Анадолыда, Сирияда ве Ыракда огуз бойларына дегишли җемагатлар" диен тема боюнча докторлык диссертациясыны гораяр. Алым ылмы иш ве мугаллымчылык билен мешгулланяр.

Бүтин өмрүни агзалан проблема багышлан Ф. Сүмер 1966-нжы йылда өзүниң 10 — 15 йылдан бәри тайярлап йөрен "Огузлар (түркменлер)" диен китабыны язып тамамлапды. Бу китабың түрк тарых ылмында улы хадыса боландыгыны гең гөреси иш ёк. Ол "түрклериң түркмендигини хеммелере, хатда кесирлере хем субут эдйәрди".

"Дәде Горкут" дессаныны дүнйәниң герегиче билмейәндигине гынанып йөрен Ф. Сүмер ики саны досты билен 1992-нҗи йылда оны иңлис дилине гечирип, Америка ве Европа яйрадыпдылар. Алым огуз несиллериниң халк гахрыманы Гөроглы хакында хем ылмы ишлери алып барып, бу угурда көп хызматлар битирипдир.

Ф. Сүмер соңкы онйыллыкларда айры-айры түркмен бойларының, тайпаларының тарыхы, огузлара дегишли дессаны хәсиетдәки әсерлер, белли-белли җуграфики себитлериң Анадолының түркменлешмегиниң тарыхы билен багланышыклары, Эйрандакы түрки тайпалары, орта асырларда түрклерде шәхерчилик, сөвда, хүнәрментчилик, атчылык, монголларың Анадолыда болмаклыгы ялы темалар боюнча онларча ылмы ишлер язды.

Ф. Сүмер өз ылмы-барлагларындан дашары мугаллымчылык хем эдйәрди. Ол Стамбулың Мимар Синан университетлеринде, бирнәче ёкары окув җайла-

рында орта асыр түрк тарыхындан сапак берипди. Лондон, Франкфурт университетлеринде лекциялар окапды. Ол дашары юртларың бирнәчесинде болупды.

Соңкы вагтларда Ф. Сүмер, яңкы айдышымыз ялы, Түркменистаның өз халкының гечмишине жаны-тени билен гызыкланян, оны сөййән, ол ылма ховандарлык эдйән Президенти Сапармырат Түркменбашының теклиби билен түркмен тарыхының фундаменталь неширини тайярлаярды. Эмма биваг гелен ажал оны бизиң арамыздан алып гитди. Элбетде, түркмен ве түрк алымларының арасында бу иши довам этдиржек ве амала ашыржак укыплы адамлар көп. Биз халкымызың долы ве догручыл тарыхының болжакдыгына ынанярыс.

Профессор Фарук Сүмериң "Огузлар (түркменлер)" атлы иши, адындан хем гөрнүши ялы, түркмен халкының дөрейиш-формирлениш дөврүнден башлап, орта ве гички орта асырларың тарыхыны өз ичине аляр. Шу жәхтден ол өрән гыйматлы тарыхы чешме болуп дуряр. Автор өз ишинде шу меселә дегишли дүрли диллерде бар болан өрән көп ве ыгтыбарлы чешмелери пейдаланыпдыр ве олары ерликли уланыпдыр.

Китап огуз (түркмен) халкының әгирт улы тарыхының белли бир тарапларына, ягны онуң гадымы заманларда бейлеки түрки халкларың арасында тутан орны, түрки каганлыклары билен нәдережеде багланышыклылыгы, оларың Орта Азия ватаны, Якын Гүндогара барып ерлешиши, тайпа гурлушы, өзлериниң дөреден Селжуклы ве Османлы империялары, бейлеки онларча түркмен, шол санда Гарагоюнлы ве Акгоюнлы дөвлетлери, Сефеви көшги билен гатнашыклары, гөчмекликден отурымлы яшайша гечмеги, дөреден дессанлары, Селжуклы ве Османлы хөкүмдарларының өз халкы болан түркменлер билен бирбада гөрәймәге гең, чылшырымлы, йөне дүшнүксиз болмадык гатнашыклары ве ш.м. меселелере багышланыпдыр. Элбетде, бу вакаларың хеммеси огузларың Сырдеря ябгу, соңра Гараханлы, Саманы, Газнавы, Хорезм шейле хем Якын Гүндогар эмирликлери, Византия империясы, Мүсүр мамлюк дөвлети билен болан гатнашыкларының ве чакнышыкларының өрән яйбаң дүшегинде болуп гечйәр. Китабың өз ичине алян дөврүниң чәги VI — VII асырлардан, хас такыгы Гүнбатар Түрк каганлыгы (Гөк түрклер дөвлети) заманындан тә XV — XVI асырлара, хас догрусы, Османлы дөвлетиң пугта эсасланан вагтына ченлидир.

Мәлим болшы ялы, шу улы дөврүң илки башларында огузлар өз айратынлыклары билен түрки әлеминиң ичинден сайланып, өз этники сыпатларыны шекиллендирип башлапдырлар. Бу дөврүң орталарында болса огузларда (түркменлерде) территориялара бөлүнмек хадысасы болуп гечипди. Халкың сыясы ве этники дуркуна ымыклы тәсирини етирен бу хадысаның нәхили болуп гечендигини гөз өңүне гетирмек үчин, буларың улы бөлегиниң Якын Гүндогара сүйшендиги, бир бөлегиниң Орта Азия ватанында, хусусан-да хәзирки Түркменистанда, Эйранда ве Овганыстанда, хатда Сырдеря якаларында галандыгыны, ене-де бир бөлегиниң Хазар ве Гара деңизлериниң аркасы билен Балканлара тарап гидендигини ятламак етерликдир.

Дөврүң соңкы асырларында түркмениң ыкдысады яшайшының баш угры болан гөчме малдарчылыкдан отурымлылыга гечмеклиги башланыпды ве шонуң нетижесинде көне уруг-тайпачылык структурасы өз орнуны территориал-ыкдысады факторлар билен шертленйән тәзе ыкдысады-жемгыетчилик гатнашыкларына берип, ол гатнашыклар кем-кемден орнашярды. Башга бир тарапдан болса, эмеле гелен тәзе сыясы ягдайлар, эсасан-да XVI асырың башларында хәзирки бүтеви Эйран дөвлетиниң дөремеги Алтайдан Балканлара ченли яйылып ятан огуз-түркмен дүнйәсини ики бөлеге бөлүпди. Бу болса ахыркы не-

тижеде эййәм өңрәк башланан этники-медени тапавутларың чуңлашмагына алып барды.

"Эййәм башланан" диймегимизиң өзүне етик эсаслары бар. Өңи билен монголларың өз басып алан ерлерини үч улы улуса (Чагатай, Алтын Орда, Илханы) бөлендиклерини ятлалың. Өңи билен-ә ата Ватандакы түркменлери кеч ыкбал Якын Гүндогардакы көп санлы кувватлы доганларындан айрыпды. Чүнки, улусларың серхети Гарагум чөлүниң орталарында чатлышярды. Диймек, ата Ватандакы түркменлер шуларың үчүсине хем дүшүпдилер. Соңра, такмынан шейлерәк бөлүнишик Теймирлер дөврүнде болуп гечипди.

Ёкардакы ягдайлар текстдәки агзалян әгирт улы территорияның үстүнде болуп гечйәр. Диңе шу өрән мөхүм ве улы факторлар пугта гөз өңүнде тутулып, түркмен халк хөкмүнде бүтевиликде өврениленде ылмы хакыката якынлашмагың мүмкиндиги хакындакы пикир авторың гышарныксыз ылмы позициясыдыр.

Гадымы огуз-түркмен халкының перзенди, аз санлы огузшынас-түркменшынасларың бири, улы алым Фарук Сүмер, өзүниң айдышы ялы, бу әгирт халкың, хут гудрат гөркезен, догрусы, сырлы дийсең-де өте гечилмежек халкың кимдигини өвренмек, билмек, хакыкы кешбини ылмы тайдан ачмак үчин мунуң иң бир бүтеви дөврүни сайлап алыпдыр. Йөне мунуң өзи шол дөвүрлерден соң янкы агзалан тебигы-җемгыетчилик-сыясы вакалар зерарлы бөлүнен халкың этники көкүниң, эсасының ыранандыгыны, милли докумасының чөзүлендигини, сөкүлендигини боюн алмаклыгы асла аңлатмаяр. Мунуң көкүниң, дуркуның шейле бир беркден тутуландыгына, онуң хич вагтда, хич хили ички я-да дашкы тәсирлер билен, хатда хер хили зарбалар ве башга ягдайлар билен-де чөзүлмежек бир асыл хәсиете эдигине болан сарсмаз ынанҗа уймак — бу улы алымың ылмы пелсепесидир ве барлаг усулыдыр.

Эйсем, хәзирки азатлык заманасы башланан бадына милли сызыш дуйгулары эсасында хаял этмезден бири-бирлерини тапмаклары, эгин-эгне берип кувватлы эртиримизиң бинядыны тутмаклары огуз зүрятларының сөкүлмез этники докумасының аламаты болмак билен бир вагтда бу огуз-түркмениң гадымы бейиклигиниң Ренессансыдыр — Гайтадан дөрейшидир.

Китабың ады нәмени вада берйән-де болса, (шейле атлы эсерлерден, көпленч, халкың этники гелип чыкышының дерңевине гарашярлар) авторың бу ишде илери тутан меселеси түркмениң тайпа структурасы, җемгыетчилик-сыясы иши, херекетлеридир.

Биз, терҗимечилер, эсере өз тарапымыздан гысгача сөзбашы язмак билен гөз өңүнде тутан задымызың ене-де бири, китапда яйбаңланян вакалар билен окыҗының арасында болуп биләйҗек кәбир "үмүрсеврәк" ягтылыга азда-кәнде ышык бермәге сынанышыкдыр. Автор халкың гечмишини херекетде ызарлап, көп санлы хем-де улы вакаларың ичи билен гечип гидйәр. Шонда ол өз үлкесиниң бу вакаларың иң болманда умумы ёрдумында эййәм мекдеп программасы боюнча белет түрк окыҗысыны гөз өңүнде тутяр. Башга программада окан Түркменистан окыҗысы болса, гынансак-да, ол вакаларың энчемесинден хабарсыз я-да аз хабарлы дийсек, өте гечдигимиз болмазмыка дийййәрис. Ине, биз шу ягдайы назарда тутуп, кәбир тарыхы вакалары окыҗа етирмеклиги максада лайык дийип билдик.

Китапда көп халатларда Гүнорта-Гүндогар Анадолыда яшаян түркменлер Мүсүр мамлюк дөвлетиниң эмирлери билен, хатда солтаны билен иш салышярлар, олар билен яранлык гурярлар, чакнышярлар, хатда оларың ички даваларына гатышярлар.

Мундан башга-да эсасан шол тарапларда түркменлер арап Эйюби эмирлери билен, Багдат халыфлыгы билен хем шейлерәк гатнашыкларда болярлар. Түркменлериң өз дөвлетлери болан Селҗуклының ве Османлының болса шол вагтлар атлары эшидиленок. Эйсем, түркменлериң ол ерде өз дөвлетлери билен дәл-де, башга двлетлер билен иш салышмалы боландыкларының себәби нәме? Белли болшы ялы, 1242 — 43-нҗи йылларда Селҗуклы дөвлети монгол Илханы дөвлети тарапындан даргадылыпды. Оңа табын ягдая дүшүпди. Империя селҗуклы шазадалар, бейлеки түркмен тайпа-ил беглери, атабеглер, башга түрки хакынатутма (хасса) гошунларының баштутанлары, эмирлер тарапындан парча-парча эдилипдир. Олар улулы-кичили көп санлы дөвлетлери, бегликлери дөредипдирлер. Үстесине-де өзара чакнышыклара гиришипдилер. Селҗукларың өңки "Аали (бейик) дөвлетинде" инди "ит эесини, пишик бикесини тананокды". Догры, меркези солтанлыгың ады барды. Эмма, өзи ёк диен ялыды. 1376-нҗы йылда болса иң соңкы селҗуклы солтаныны монголлар богуп өлдүрипдирлер.

Мундан хас өң Мүсүрде хәкимиети эле алан хакынатутма (мамлюк) гошун серкерделериниң шол вагтлар өрән гүйчленен дөвлети Сирия тарапдан инип, монголлара гаршы гөреше гиришипди. Ол гөреше шол этраплардакы түркменлер хем гошулыпдылар. Бу гөреш 1277-нҗи йылда болан сөвешде мамлюкларың еңши билен тамамланыпды. Шейлеликде, Сирия, Анадолының гүнорта-гүндогары Мүсүр дөвлетиниң элине гечипди. Соңкы ягдай тә Османлы дөвлети өңки Селҗуклы империясының топракларыны өзүне бирикдирйәнчә довам эдипди. Сирияда хачпаразлара гаршы гөрешде эмеле гелен арап Эйюби дөвлети билен хем шол тарапдакы түркменлер, ёкарда беллейшимиз ялы, шейлерәк гатнашыкда болупдылар. Монгол басыбалышларындан гырада галан бу дөвлет шол вагтлар гүйчленипди. Түркмен беглери олара сыгынярдылар, олар билен яранлыклар гурярдылар, кәте болса чакнышыклар хем болярды. Багдат халыфлыгы шу агзалян дөвүрлерде ончаклы улы болмадык, эмма өзүниң көне дини меркезлигиниң аркасындан тәсири гүйчли болан бир дөвлетди. Догры, монголлар ол этраплара хем дарапдылар. Халыфларың түркмен беглерини ве түрки эмирлерини өз тәсирине дүшүрип, өз максатлары үчин уланян халатлары аз дәлди.

Китапда беян эдилйән ве дернелйән меселелериң улы бөлеги Гарагоюнлы, Акгоюнлы түркмен дөвлетлериниң дөрейән, яйбаңланян дөврүниң эдил җуммүшинде болуп гечйәр. Бу дөвлетлериң дөремеги Османлыларың бирлешдириҗи херекетиниң гаршысына гоюлан сепаратистик херекетиң хас дыкызлашмагы ве улы акымлара бирлешмегидир. Олар Османлының ойнан ролуны өзлери ойнамага сынанышыпдылар дийилсе хем ялңыш болмаса герек. Оларың икиси хем этники бинят бабатдан энчеме түркмен тайпаларының дүзүминдәки уруг-тирелериң сыясы-территориал бирикмелеридир.

Түркменлериң Сефеви Эйран дөвлети билен гатнашыкларына китапда өнҗейли үнс берилйәр. Онуң себәби бу дөвлетиң дөремегиниң этники эсасларында Анадолы түркменлериниң хем белли бир дереҗеде роль ойнандыгыдыр. Бу дөвлетиң түркменлер билен багланышыклары хакында китапда ызыгидерли ве дүшнүкли гүррүң берилйәр. Ине, шу ягдайлар себәпли түркменлер бу дөвлетлер билен иш салшыпдылар.

Ф. Сүмериң өзболушлы беян эдиш стили бар. Оңа дүшүнмек бирбада кынрак. Бизиң пикиримизче, бу ягдай өңи билен-ә, мундан озал ылмы проблемаларың дерңевлерини дәп болуп гелен, орнашан дашкы галыплара, хатда ички структура, ягны, шол бир схеманың чарчувасына гетирмели диен йөрелгә халыс

өвренишендигимизден болса герек. Шонуң гаршысына танкыды гарайышларын, ылмы проблемаларың өзболушлылыгындан гелип чыкян альтернативаларың дөрәбермәнлигинден болса герек. Ф. Сүмер өз дерңейән ылмы объектиниң манысыны-маңзыны ачмаклыгың өңе сүрйән талапларының ызы билен йөрейәр. Өзүни схемалар билен баглап гойман, эркин алып баряр. Бу болса дөредиҗилик ве ылым адамсының иң мукаддес ве иң дервайыс хукукларының биридир.

Галыберсе-де алым өз язгыларына йөрите ылмы өвүшгин чаймак үчин билгешлейин чылшырымлы сөзлери, җүмлелери уланҗак болуп азара галанок. Текстде шонуң ялы аңлатмалара гаранында, сада гүррүң берме агдыклык эдйәр. Догруданам, геп садалыкда я-да чылшырымлылыкда дәл. Улы бир гений-шахыр чепер дөредиҗилик бабатда шейлерәк айдыпдыр: "Илки бада сада языляр, соңра чылшырымлы языляр, соңра ене-де сада языляр. Соңкы садалык хакыкы уссатлыкдыр".

Ылмы хакыката эрмекде, иң болманда, якынлашмакда хем дананың шу пәхимини уланмак боларды.

Ф. Сүмериң стилдир усулларында, эгер-де пугта үнс берсең, шол чылшырымлылыгың ичи билен гечен садалыгы дуймак боляндыр. Ол өз аңлатмак ислейән задыны гызыкланян окыҗа бүтинлигине, терлигине, ширелилигине етирип билйәр. Айдара зат болса онда гытлык эденок.

Терҗимәниң техники тарапына гелсек, онда адам, ер, ил-халк атларының орфографики шекиллендирмесинде белли бир кынчылыклара душандыгымызы өңи билен айдасымыз гелйәр. Тебигы зат, ики дилиң бу мейданында кыбапдашлык нәче дийсең бар. Ол, бир гөрәймәге, аматлы ялы хем. Эмма кагыза гечирмели боланда бу ягдайың иши эп-эсли чылшырымлашдыряндыгы хакыкатдыр. Түрклерде Месуд, Махмуд, Мурад, Тугрул, Мавераннахр, Истанбул, Халеб, Таш-Темир, Артук, кыргыз, кыпчак, Харизм, Мухаммед . . . ялы языляр. Биз шу меселәниң үстүнде ойланышып, оларың өз дилимизе озалдан бар боланларыны ве ымыклы гиренлерини (Стамбул, Хорезм, Мырат, Масут, Тогрул, гыпҗак, Мухаммет, Артык, Махмыт . . .) түркмен орфографики кадаларына лайыклыкда уландык. Гошма атларың арасында гоюлян дефис, атлары язмаклыкда баш я-да сетир харпыны уланмак бабатда хем эсасан шол кадалара эердик.

Тайпа (бой) атлары өрән ынҗык меселелериң биридир. Оны автор хем беллейәр. Үстесине-де оларың дүрли шекилде айдылышыны ве башга кәбир тарапларыны хемише ызарлаяр. Шонуң үчин-де олары редактирлемеклиги артыкмач хасап этдик.

Биз ил-халк атларыны сетир харпы билен язян бир вагтымызда бирден баш харпы уланян халатларымызың хем болянлыгыны гөрен окыҗы онуң нәме үчиндигини хем сайгаряндыр дийип умыт эдйәрис. Шейле-де болса, оны ене-де бир гезек ятлатмак артыкмачлык эдип дурмаса герек. Дурмушда хер хили тебигы, жемгыетчилик, сыясы ягдайлар йүзе чыкып, ол ягдайлар җемгыетчилик дурмушында хер дүрли хил өзгеришлерини эмеле гетирип билйәрлер. Улулыкичили түркмен тайпа-уруг топарларының белли бир вагтда бириниң адыны гөтерйән Гарагоюнлы ве Акгоюнлы сыясы бирикмелерини дөредендигини ятлалың. Ил-халкың такык җемгыетчилик-ил бирикмелерине (Халап я-да Дүлкадырлы түркменлери), доландырыш этрапларына (Боз Ок), җуграфики аңлатмалара (Чукур ова) өврүлип, олары өз атлары билен алып гидйән халатлары, элбетде, бар.

Кәбир халатларда текстде шол бир атларың я-да грамматики гурлушы меңзеш сөзлериң дүрли ерлерде дүрли шекилде языланхалатларына душдук. Шу кысмырак кынчылыклар башга-да аз болмады.

Умуман, шу орфография ве шонуң билен багланышыклы унификация (белли бир каданы сакламак) проблемасыны гөвнежай чөздүк дийип агыз долдурып айдып билмерис. Чөзгүди долулыкда тапылмадык кадалар, сәвликлер хем болуп билер. Биз бу бабатда өңүнден өтүнч сораярыс.

Китабы окап башлан адам сөзлемлериң хабарының дүрли заман ишлигинде гелйәндигини деррев сайгарандыр. Бу хем ончаклы өвренишилмедик бир шекил. Эмма бу текстде хем шейле. Онсоң бу бабатда авторың асыл нусгасындан кән бир дашлашыбермек кабул эдерликли усул дәл диен нетиҗә гелдик. Мүмкин, авторың дүрли заман ишлигини уланмагы эсериң материалы болуп хызмат эден чешмелериң айратынлыкларындан гелип чыкяндыр? Шейле этмеклиги автор ерликли дийип билендир?

Китап ылым адамларына ниетленен. Шонуң үчин-де автор көп санлы гошмача дүшүндиришлер, такыкламалар, җемлемелер, җеделли пикирлер ве ш. м. билен эсериң ылмы йүкүни етирипдир. Элбетде, бу говы зат. Йөне кә махаллар чыкгытларда берлен бу гошмачалар җуда артыкмач такыкламалара, хатда гайталамалара алып баряр, шейлеликде, ишиң йүкүни хас агралдян ялы хем болуп дур. Биз халкымыза өзболушлы пешгеш хөкмүнде язылан бу китабың гиң окыҗылар көпчүлигине дүшнүкли ве етерли болмагының тарапдары. Шонуң үчин-де окамасы шейле бир аңсат болмадык китабың йүкүни бирнеме еңиллешдирмек максады билен гошмача пикирлериң кәбирини өзүнде җемлейән чыкгытлары хәзирликче галдырмаклыгы маслахат билдик.

Китапда гайталанмаларың хем ёк дәлдигини айтмалыдырыс. Олар айры-айры беян эдилйән бойларын-иллериң шол бир вакалар билен багланышыклы болан халатларында гетирилйәрлер. Меселем, ики саны тайпа, оба нәме үчиндир давалы боланда, бу я-да бейлеки җемагат барада языланында уланылыпдыр. Биз олара кән дегмедик, йөне мазмуна зыян етирмезден кә ерде аз-кем гысгалтдык.

Пейдаланылан эдебиятлар бабатда хем белли бир кынчылыклара сезевар боландыгымызы айтсак кем болмазды. Ол хем санавың ичиндәки кәбир нешириң чыкан ериниңми, йылыныңмы я-да башга бир затларының долулыкда гөркезилмәндигидир. Олары шол дуршуна алмакдан башга чыкалга хәзирликче тапылмады.

М. Айдогдыев
Җ. Гөклеңов
Я. Мәммедиев

ГИРИШ

Түрклериң тарыхда билинйән юртлары соң-соңлар Монголия дийлиш атландырылан юрдуң гүнбатар себитлерини өз ичине алыпдыр. Бу себит, эсасан, гүндогарда Туланың ве Түнгелигиң ёкаркы акымларына, демиргазыкда Байкал көлүне, Кем дерясына ве Танну (Ола) дагларына, гүнбатарда Алтай дагларына, гүнортада хем Гоби чөлүне ченли аралыкда ерлешйәрди. Түрк ковмуның иң гадымы векиллери болан хунлар (гунлар) шу ерде яшапдырлар. Оларың ызыны сиэншилер ве жуан-жуанлар довам этдирдилер (буларың аслының монголдыгы субут эдилендир). Соңра гөк түрклер пейда болдулар. Гөк түрклер дөврүнде докуз огуз, он уйгур, ики эдиз, изгил, тардуш ве төлис ялы түрки тайпалар хем шу ерде яшапдырлар.

Гөк түрклере уйгурлар, уйгурлара болса Сибирдәки Абакан диен ерден гелен гыргызлар мирасдар болдулар. Эмма X асырың биринжи ярымының орталарында (924-нжи йылда) монгол жынсындан болан хытайлар гыргызлары Орхон себитинден гысып чыкаряр лар. Шунуң нетижесинде тарыхы түрк юрды монгол дилинде геплейән халкларың элине гечди.

Гөк түрклер өз дөвлетлерини гуранларындан (551 й.) соң көп вагт гечмәнкә гүнбатардакы басып алан ерлеринде хем юрт тутунышдырлар. Тәзе гөчхә-гөчлүклериң нетижесинде түрклериң арачәклери хас гүнбатара сүйшүпдир. Шейлеликде, X асырда түрклериң аглаба көплүги Гүндогар Түркүстандан Хазар деңзине ченли узалып ятан гиң территорияда яшапдырлар.

Эмма тарыхы түрк юрды, ягны Монголияның гүнбатар себити, бизиң пикиримизе гөрә, түрк неслиниң илкинжи юрды дәлди. Түрклериң иң гадымы юртлары демиргазыкда, Сибирде Байкал көли билен Ангара ве Енисей деряларының аралыгындакы ерлерди. Түрк несли ол ерлерде бизиң эйямымыздан бирнәче асыр өң авчылык билен мешгулланыпдыр. Соңра бөлүнмеклик ве гөчхә-гөчлүклер башлапдыр. Бу бөлүнишиклер ве гөчхә-гөчлүклер белли-белли дөврлерде болуп гечипдир. Ериң дарлык этмеги себәпли эне ватандан бөлүнен бир ковум гүнорта тарап гөчүп, ол ерде сәхра дурмушына уйгунлашяр. Гунлар сәхралыклара инен илкинжи ковум я-да ковумларың бириди. Гөк түрклер дөврүндәки тарыхы түрк юрдунда яшан түрки халклар хем илкинжи юртдан гүнорта инен халклардыр.

VI асырда түркче геплән халкларың (халкыетлердир тайпаларың) диңе бири түрк адыны гөтерйәрди. Бу түрк халкы гүррүңи эдилйән асырда түрк ве монгол әлеминиң хөкүмдары болан жуан-жуанлары еңип, Хытай диварындан Хазар деңзине ченли узалып ятан гиң территорияда бир империя гуруп, түркче геплейән әхли халклары өз

голларының астына алярлар. Бу ягдай Орта Гүндогарда түрк ады билен түркче геплейән әхли халклары, ягны тайпалары өз ичине алян бир умумылыгың эмеле гелендигини аңладяр. Эмма түрк сөзи илкинҗи вагтларда хут түркче геплейән халкларың арасында шейле гиң мана эе болмандыр. Түрклер, эсасан, мусулман боланларындан соң өз диндешлеринден түрк сөзүниң соңкы хас гиң манысыны өвренипдирлер.

Гөк түрк империясының голастындакы түрки халкларың бири-де докуз тайпадан ыбарат болан огузларды. Олар VII асырың икинҗи ярымы билен VIII асырың биринҗи ярымында Тула дерясының боюнда яшаярдылар. Докуз огузлар түрк халкы билен бир хатарда Гүндогар Гөк түрк дөвлетиниң даянан икинҗи элементи болупдырлар. Булар Гөк түрклериң сыясы мирасдары болан уйгурлар дөврүнде хем шейле дережеде ролы ойнапдырлар. Докуз огузларың соңкы ыкбалы нәмәлимдир. X асырда Сейхун (Сырдеря) дерясының кенар якаларында яшан огузлар болса башга бир гол (халк-тайпа) болуп, Гүнбатар Гөк түрк халкы болан он оклара дегишлидирлер.

Сырдеря огузлары бейлеки түрк тайпалары билен деңешдиренинде дүнйә тарыхында хас мөхүм роль ойнандырлар. Бу барада Селҗуклы ве Османлы империяларыны оларың гурандыгыны айтмак хем етерликдир. Шейле хем огузлар монгол басыбалыҗыларына сезевар болсалар хем, өз милли барлыгыны, тарыхы мирасларыны ве медениетини горамак бабатда түрк әлемине векилчилик эден еке-тәк тайпадыр.

Уйгурлар, карлуклар (гарлыклар), гыпҗаклар ве бейлеки түрк тайпалары монгол басыбалыҗылары себәпли өз барлыкларыны довам этдирип билмәндирлер. Олар монгол тайпалары билен гатышып-гарышып, тәзе тайпалары эмеле гетирипдирлер. Бу тәзе тайпаларың дили түркче болса-да, инди тарыхы мираслары, харбы гурлушлары ве дәплери монгол хәсиетлидир. Хәзирки Гүндогар Түркүстан түрклери, Өзбегистан, Газагыстан, Гарагалпак халклары, Волга боюндакы түрклер, махласы, Орта Азиядакы түрклериң эсасы көплүги, ине, шу түрк-монгол гатышыгындан эмеле гелен тәзе тайпаларың несиллеридир.

Эсасан сөвда гатнашыклары себәпли X асырдан башлап огузларың арасында яйрап угран ыслам XI асырда буларың аглаба көпүсиниң динине өврүлйәр. Шунуң нетиҗесинде XI асырда огузлара түркмен ады берлипдир. Бу ат эсасан ики асырдан соң хемме ерде огуз диен сөзүң ерини алыпдыр. Йөне огуз сөзи дессанларда ятланылян аталарының ады хөкмүнде түркменлериң арасында узак вагтлап сакланып галыпдыр.

Огузлардан 15-20 мүң адамлык гошун дүзүп билҗек бир топар 1035-нҗи йылда Хорасана гитмәге меҗбур боляр. Бу велаят болса өз байлыгы, харбы ве хәкимиет гурлушының берклиги билен диңе бир ыслам әлеминиң дәл-де, дүнйәниң иң гүйчли дөвлетлериниң бири болан Газнавы империясына дегишлиди. Бу огузлар селҗуклар машгаласының ёлбашчылыгы астында бәш йыл довам эден ызыгидерли ве гүйчли урушларың нетиҗесинде Газнавы империясыны енип, Хорасанда өз дөвлетлерини гуряраp (1040-нҗы йылда 16000 атлы билен). Диңе

"ажайып" диен сөз билен хәсиетлендирип болжак бу хадысаның баш гахрыманы Селжугың акыллы-пайхаслы ве эденли агтыгы Чагры бегди. Селжуклы дөвлетиниң хәкимиети өрән гысга вагтың ичинде Византия империясының арачәклерине ченли гиңейәр. Бу үстүнлигиң газаныл магында Сейхун боюндакы бейик эне огуз жемагатындан ызлы-ызына бөлүнип гайдан тайпаларың топар-топар болуп Эйрана гелмеклери өрән мөхүм роль ойнандыр.

Огуз түрклериниң ыслам әлеминде гөрүнмеклери хакыкатдан-да пейдалы бир вакадыр. Чүнки шол вагтларда Якын Гүндогардакы ыслам әлеми Византия империясындан өзүни горап билжек ягдайда дәлди. Ыслам әлеми рухы тайдан шейле бир чүйрәпди велин, 3-4 мүң адамлык бир огуз топарының еке өзи Палестина билен Сирияның мөхүм ерлерини аңсатлык билен басып алыпды. Гүндогар ве Гүнорта Анадолыдакы мусулманлары юрдундан чыкарып, Аны (Карсың гүндогарында), Антакя, Урфа ве Лазкиени ызына гайтарып, Халап этрапларыны хем өз голастына алан Византияның тәзе бир зарба билен Сирия, хатда Мүсүре хем хәким болуп, ыслам әлеминиң башындан хас улы бетбагтчылыгы индермегине хер әдимде гарашмак мүмкинди. Арапларың бир ере жемленишип Византияның тәзе хүжүмлерине гаршы дуруп билмеги диңе, мүмкин, икинжи Пыгамбериң йүзе чыкмагы билен амала ашып билерди. Шу себәпли огуз түрклериниң гелмеги билен ыслам әлеми өзүни Византиядан горап билжек тәзе ве түкениксиз бир гүйже эе болупды. Хакыкатдан-да Якын Гүндогар ыслам әлеминиң бу тәзе мусулман элементи, ягны, огузлар диңе бир Византия ховпуны ызына гайтармак билен чәкленмән, арапларың хич хөтдесинден гелип билмедик ишлерини хем амала ашырып, Анадолыны алыпдырлар ве Византияны гайдып ыслам әлемине ховп салып билмежек бир ягдая дүшүрипдирлер.

Огуз түрклери эне юртларындан өз янлары билен гетирен дөвлет гурлушларына дегишли доландырышларыны ве дәплерини ыслам дүнйәсинде хем довам этдирдилер. Селжук солтанлары ве атабеглери Орта Азия сәхралыкларында эдишлери ялы, эсгерлере ве халка йыгы-йыгыдан чапавулчылык тойларыны берипдирлер хем-де монголларың эдиши ялы өз беглерини хорматламак ве хеззетлемек үчин хут өзлери олара ичги хөдүрләпдирлер. Олар Орта Азия эшигини гейипдирлер ве Орта Азия нахарларыны ийипдирлер хем-де ерли таква мусулманлары хайран галдыран агыр яслар тутупдырлар. Олар эсасан харбы ишлерде ве дөвлети доландырмакда өзлерини бейлеки тайпалардан ёкары тутупдырлар хем-де милли дәплери, гылык-хәсиетлери ве сыясы агалык ягдайларындан гелип чыкян милли бир дүшүнжә хем эе болупдырлар. Селжукларың Эйранда-да, Анадолыда-да граждан доландырылышында ерли эйранлылары уланмаклары хем-де ресми дилиң арапча я-да парсча болмагы диңе амалы максатлар билен багланышыклыдыр. Чүнки солтанлар өз тайпаларындан дөвлетиң граждан доландырышында ишләп билжек адамы етерлик дережеде тапмандырлар. Дөвлетлерини өз

юртларында гуруп гелен араплар ве монголлар хем баран ерлеринде ерли халкың көмегинден пейдаланыпдырлар. Хатда Омейяларың эдарасыны арапластырып халыф Абдул-Мәлик хем: "Эйранлылар мүң йыллап хөкүм сүрдүлер, екеже ерде-де бизе мәтәч болмадылар. Биз болса бир асыр дөвлети доландырдык, бир пурсат-да олардан дашлашып билмедик" дийипдир.

Селжуклы ханеданы өз раятларыны адалатлы ве мылакатлылык билен доландырмак, юрды абаданлашдырмак меселесинде хем улы зәхметлери сарп эдип, унудылмажак мираслар гоюпдыр. Олар тарых сахнасындан дүшенлеринден соң, таныл бир эйран тарыхчысы XVI асырда әхли ыслам ханеданларының, хатда Омейядлар ве Аббасидлериң хем энчеме "айып иш булашандыкларыны", йөне Селжуклыларың бу айыплардан сап арасса хөкүмдарлар боландыгыны айдып, олары нусга аларлык бир ханедан хөкмүнде гөркезйәр. Хакыкатдан-да хәзир хер бир түрк я-да гайры юртлы Анадола айланып гөрсе ве тарых хем-де сунгат эсерлери билен гызыкланса селжук солтанларының оңат ниетиниң боландыгына, оларың Түркийәни абадан, халкыны хем хошал этмек үчин улы ишлер алып барандыкларына аңсат гөз етирер. Селжук ыктымагы эсерлериниң арасында кервенсарайлар, кеселханалар ве көпрүлер ялы, дини болмадык биналар гиң орун алыпдыр. Бу ымаратлары гурдуранларың арасында Селжуклы ханеданына дегишли зенан машгалаларың хем болмагы ныгталмалы затларың биридир. Хатда шол дөвүрлерде Эйрандакы, Анадолыдакы кервенсарайларың эсасан селжук солтанларының гызлары тарапындан гурдурыландыгы хем беллидир.

Түрклериң енишли йөришлери дөврүнде Анадолының улы бөлеги, эсасан-да Меркези ве Гүнбатар Анадолы себитлери илаты өрән аз, дургун, бир сөз билен жемләп айданыңда, ызагалак бир юртды. Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадолының шәхерлерине гаранында Меркези ве Гүнбатар Анадолыдакы шәхерлер чөкен шәхерчелер ягдайындадылар. Мунуң эсасы себәби шол дөвүрлерде биринжи дережедәки халкара сөвда ёлларының бу юрдуң үстүнден гечмәнлигидир. Шол бир вагтда Сасаны — Византия ве онуң ызысүре довам эден ызыгидерли ве гүйчли Арап — Византия урушлары Анадолы халкының көп блегиниң ёк болмагына ве Чукур ова ялы бирнәче себитиң хем айылганч ягдайда вейран эдилмегине себәп болупдыр. Хатда Анадолының шу гүррүңи эдилйән себитлериндәки ерли халк илатың азлыгы, гарыплыгы себәпли йитип ёк болуп гитмек ягдайына дүшүпди. Шу себәпли, Византияның Арпа Чая ченли Гүндогар Анадолыны өз голастына алмагы билен бу ерден гөчен эрменилер Меркези Анадолыда ве Чукур ова себитинде аңсатлык билен орнашыпдырлар, хатда I хачлы йөришинден пейдаланып бу ерде бир короллык хем гурупдырлар. Шол ягдайлар себәпли огуз түрклери хем Меркези ве Гүнбатар Анадолыны аз гүйч билен ве кән бир гаршылык гөрмезден, өрән гысга вагтың ичинде аңсатлык билен эле алмагы башарыпдырлар. Ерли илатың өрән аз боландыгыны гөркезйән делиллериң бири-де түрк солтанларының эле гечирилен

үлкелериң ерли илатыны гөчүриңдирмек билен олары өз юртларында ерлешдириш ишини гечирендиклеридир. Чүнки көп ерлерде экин экилмән ятырды. Селжук хөкүмдарларының Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадолы бабатда басыбалыжылыклы сыясаты алып барандыкларына гарамаздан, иң аматлы пурсатларда хем Гүнбатар Анадолы ве Мармара себитлерини алмак меселесинде гөвүнсиз болмакларыны хем диңе ол ерлериң ыкдысады тайдан ызагалак, илатының селчең ве гарып боландыгы билен дүшүндирмек болар. Хатда шейле ягдайдадыгы себәпли түрк еңижилери тарапындан Анадолының кән бир үнси чекижи юрт хасапланмандыгыны хем айтмак болар. Малазгирт сөвешиниң еңижиси Алпарсланың хем өзүни алып баршына серетсең, шейле дүшүнжеде боландыгына ынанмак боляр.

Араплара Омеиядлар дөврүнде-де, Аббасидлер дөврүнде-де, хатда бирнәче гезек хут өз халыфларының баштутанлыгында улы гошун билен геленлеринде хем боюн сунмадык Анадолы 1071-нжи йылдакы Малазгирт сөвешинден соң 8-10 йылың ичинде тутушлыгына эеленилди. Шейлеликде, еңиш диңе бир серкерданиң ёлбашчылыгында ве дүзгүн-нызамлы бир план эсасында хем газанылманды. Еңшиң ызысүре юрдуң чар күнжеги огуз тайпаларындан долды. Оларың Түркүстанда ве Эйранда яшаян илдешлери тарапындан хемише үсти етирилипдир ве тәзе геленлериң хасабына көпелипдирлер. Бу еңишлерден соң Анадолы билен Түркүстаның арасында гөчхә-гөчлүк ёлы ачылыпдыр. Бу ёлуң үсти билен XIII асырың биринжи ярымының орталарына ченли Түркүстандан, Хорасандан ве Азербайжандан бири-бириниң ызындан улы түркмен топлумлары Анадола гелип башладылар. Олар 1219-нжы йылда башлан монгол басыбалышларындан гачярдылар. Шейлеликде, огузларың аглаба көплүги Анадола йыгнаныпдыр. Османлы ханеданыны чыкаран тайпаның хем, роваятларда айдылышы ялы, монголлардан гачып Анадола гелен түркмен тайпаларының арасында болмагы, бизиң пикиримизе гөрә, хас догры чакламадыр. Гечирен дерңевлеримиз Сырдеря боюндакы шәхерлерде ве обаларда яшан отурымлы огузларың хем эсасан монгол гылыжының астында жан бермезлик, олара есир дүшмезлик, монгол чозушының ыз янындан Түркүстанда дөрән эйменч ачлыкдан өлмезликден өтри, шейлеликде, өз илдешлериниң яшаяндыгы хем-де ховпсуз ер боландыгы себәпли Анадола гелендиклерини өрән айдың суратда йүзе чыкарды. Эсасан-да Сырдеря боюндакы шәхер халкының өрән көп санлысының якын вагтда монгол зулмуның башлажакдыгына ве онуң хеләкчиликлере гетирҗекдигине дүшүнип, энтек монголлар чозманка чага-чугалары билен бирликде өз яшап отуран ерлерини терк эдендиклерини билйәрис. Нетижеде, Анадолының эсасы бөлеги XI асырдан башлап XIV асыра ченли довам эден улы гөчхә-гөчлүклер себәпли хемметараплайын огуз (түркмен) юрдуна өврүлипдир ве бу ягдая XIV асырдакы бейлеки халкларың тарыхчылары хем улы үнс берипдирлер. Огузлар Анадола геленлеринде мадды ве рухы медениетлерини хем өзлери билен гетирипдирлер. Мазары

Сырдеряның бойларында болан Дәде Горкутың рухы шахсыети хем дессанлар билен бир хатарда Анадола гелипдир. Огуз түркчеси (түрк дили) бирнәчелериң ынанышы ялы Анадолыда я-да Стамбулда дәл-де, энтек бу ерлере гелинмәнкә, ягны Түркүстандака хәзирки аламатларыны өзүнде гөтерипдир ве ол ерде-де түрк шивелериниң иң нәзиги ве овадасы дийлип хәсиетлендирилипдир. Шу себәпден хем шейле бир хакыкаты кесгин суратда ныгтамак герек, ол хем огузларың Анадола гетирен медениетлериниң ве хер дүрли дәп-дессурларының әхли аламатлары билен бирликде бизиң гүнлеримизе ченли довам эдип гелмегидир. Өзлериниң аталары болан огузларың медениетлери, рухы хәсиетлери ве антропологик кешплери хәзирки Анадолылы түрклерине хем махсусдыр. Хәзирки анадолылы түрклериң рухы хәсиетлери хем өз аталары болан огуз түрклериниңкиден тапавутлы дәлдир. Анадолылы түрклер асуда гөрнүшли, совукганлы, өз ички дуйгуларыны кән бир аян этмейән адамлардыр. Олар салык йүзли болман, гүлер йүзлүдирлер ве сүйжи диллидирлер. Түрклер чалт гахарланмаярлар ве тиз-де көшешмейәрлер. Халкың дили билен айданында, анадолылы түрклериң аңсат ганы гызмаз, йөне, эгер гөвнүне деглэйсе велин, харасада дөнер, онсоң өңүнде дуран дурсун. Эдил огуз йигитлериниң "гахары геленинде гаты дашы күл эдишлери" ялы.

Оларың эсасы аламатларының ене бири-де гөвүнлеринде кине сакламаянлыгыдыр. Түрклериң ар алмак хыжувлары хем өңүни алып болмажак дережеде дәлдир, олар тиз ярашярлар. Оларың рехим-шепагат дуйгулары хем гүйчлүдир, дегишмеги халаярлар ве догручыл адамлардыр, ягны, пайхас дуйгуларына эрк эдип билйәндир, кән өвүнжең дәлдирлер. Шонуң үчин бейлеки адамларың үстүнликлерини инкәр этмезлер. Анадолы түрклери рухы бабатда екетабак дәлдир. Көпчүлиги сөййәндирлер. Олар көпчүлик болуп, ягны биле яшамаклыгы халаярлар. Түрклериң өз миллетине вепалы ве ватансөерликлери хем бир хакыкатдыр. Оларың мыхмансөерлиги ве көмек бермеги халаянлыгы диңе ынсанперверликлеринден гелип чыкяндыр. Бу бабатда европалымы, азиялымы я-да африкалымы — парх гоюп дурмаз.

Түрклериң йүз шекиллери ве беден гурлушлары барада гүррүң эдиленде болса, олар эсасан текиз гара сачлы, ала гөзли, тегелек йүзли, гөни бурунлы адамлардыр. Оларың арасында мавы гөзлүлери хем бардыр, йөне олар аздыр. Мавы гөзлүлер көпленч шейле атландырыляр-лар. (Гөк Мехмет — мавы гөзли Мехмет, Гөк гыз — мавы гөзли гыз). Түрклериң көпүсиниң тенлери акдыр. Оларың йүзүндәки ве элиндәки бугдай реңклер гүнүң якмагы билен багланышыклыдыр. Бойлары ортадан узын болуп, гөврелери билинден ашагына гаранында келте дәлдир. Шонуң үчин олар ат үстүнде хайбатлы гөрүнйәрлер ве аркайынлык билен ок атярлар хем-де гылыч уланярлар. Хер бир адам Анадолының хер еринде Махмыт Кашгарлының огузлар билен багланышыклы айдан затларыны бу ердәки түрклериң дилинде ве гылык-хәсиетлеринде, дәп-дессурларында айдың гөрүп билер. Хатда ол

адам "Дәде Горкут" дессаныныӊ кәбир аламатларыныӊ Анадолыда энтекде бардыгыны гөрүп, хайран хем галар. Йөне Түркүстандакы түркменлер муны өрән ир унудыпдырлар. Бизиӊ пикиримизе гөрә, огузларыӊ типпини Гүнбатар ве Гүнорта Анадолыда йөрүклер дийлип ат берлен илат хас көп өзүнде саклапдыр. Себәби оларыӊ гоӊшы обалар ве шәхерлер билен диӊе сөвда гатнашыклары болупдыр. Шу җәхтден хем огуз түрклериниӊ асыл ве хакыкы векиллерини гөрмек үчин Түркүстана дәл-де, Анадола айланып гөрмек герек.

Еӊиҗилер (селҗуклар) ве олардан соӊ гөчүп гелен огуз тайпалары умуман Евфрат дерясыныӊ гүнбатарында Селҗук дөвлетиниӊ гыра-четлерине ченли узалып ятан гиӊ территорияда орнашыпдырлар. Бу ягдай бу ерлериӊ оларыӊ яшайыш усулларына лайык бир ер болмагы хем-де башда белленилиши гечилиши ялы, ерли илатыӊ саныныӊ өрән аз болмагы билен бagланышыклыдыр. Монгол басыбалышларындан гачан түркмен тайпаларыныӊ әсасы бөлеги хем ене-де гүнбатара гөчүп барыпдырлар. Бир ыслам җуграфиячысы (XVIII асырыӊ икинҗи ярымында) гүнбатар уч-гыракларындакы түркменлериӊ диӊе Анталяныӊ демиргазыгында, Деӊизлиниӊ төверeклеринде яшанларыныӊ саныныӊ 200 мүӊ чадырла якын боландыгыны айдяр. Гүнбатар уч-гыраклардакы түркменлер селҗукларыӊ басып алмаклыга мейил этмедик ерлерини, ягны Гүнбатар Анадолыны ве Мармара себитлерини аӊсатлык билен эеләпдирлер. Христианлар оларыӊ херекете гечендиклерини эшидип, Адалара ве Румели якаларына гачыпдыр. Түркменлер есир алнан христианларыӊ көпүсини мүсүрли, сириялы ве эйранлы тәҗирлере сатыпдырлар. Ине, Гүнбатар Анадолы ве Мармара себитлериниӊ XV асырда иӊ аз христиан илатлы ерлериӊ арасына гирмегиниӊ бейлеки бир себәби хем шудур. XIX асырда бу ерлерде өӊкүсине гаранында христиан илатыныӊ хас агдык болмагы Османлы дөврүндәки башга кәбир себәплер билен багланышыклыдыр. Гүнортадакы Чукур ова себити хем бир асырдан говрак довам эден мамлюк, түркмен акынларыныӊ нетиҗесинде христиан илаты бүтинлейин азаланындан соӊ XIV асырда аглабасы үчок голуна дегишли болан түркменлер тарапындан басылып алныпдыр. XV ве XVI асырларда бичак арган түрк илаты ве ер атлары, хәзирки вагтда хем болшы ялы, түрклериӊ Анадола ерлешишлериниӊ дүйп әсаслары билен багланышыклы тарыхы чешмелерден чыкарылан нетиҗелери долулыгына тассыклаяр. Шол бир вагтда, Анадолыда христиан халкыӊ көпчүликлейин ягдайда (1000 өйли хем болса) ысламлашандыгы билен багланышыклы хич хили хабара түрк, Византия, эрмени ве арап чешмелеринде шу гүнки гүне ченли душ гелинмейши ялы, әхмиети болмадык социал вакалары хем беян эдйән, өрән бай Османлы архив документлеринде хем хич хили маглумата душ гелнен дәлдир. Хакыкатдан-да Анадолыда мусулман Испаниядакы мозараплар

(Мүстариб) ялы өз барлыкларыны узак вагтлар довам этдирен дөнме (башга бир динден мусулманлыга) җемагатлар хем болманды. Муңа-да гең галмалы дәлдир. Себәби халк тарапындан-да, дөвлет тарапындан-да ыслам дәплерине уйлуп, христианлары мусулманлыга өврүмек үчин зорлук я-да хөвеслендирме уланылмандыр. Мундан башга-да түрк ве хас догрусы ыслам дөвлетлеринде христианларың ыслам динини кабул эден ягдайында дөвлетиң гирдеҗилериниң эп-эсли бөлегини үпҗүн эдйән хыраҗ ве җизе ялы салгытларың ятырылып, ол хем хазына зыян етирип билҗекди. Башга бир тарапдан-да эгер башга дине гечмеклик көпчүликлейин ягдайда болан болсады, онда мусулман болан бу ерли халклар Балканлардакы помаклар, албанлар ве бошнаклар ялы өз эне диллеринде гепләрдилер өйдйәрис. Ризе шәхеринде ве онуң обаларында түркче геплемеклик түрклериң бу ерлере гелмеклеринден хас өң йүзе чыкыпдыр. Догрудан-да биз Ризе этрапының танымал огуз тайпасы болан чепнилер тарапындан эеленендигини оңат билйәрис.

Гүндогар ве Гүнорта Анадолы, җуграфики ягдайының ве климат шертлериниң ярамазлыгы себәпли, Анадолының меркези ве гүнбатар себитлерине гараныңда түрк тайпаларының яшамаклыгы үчин аматсызды. Мундан башга-да бу ерлерде шәхер дурмушының өсендигини ве салгыт аладасы билен ерли халкың үстүнде таяк дөвен дөвлетиң хем гысга вагтда дурнуклы бир хәкимиет гурандыгыны билйәрис. Шу себәпли хем түрк илаты аңы агзалан ерлериң диңе Эрзурум, Ахлат, Харпут ялы кәбир этрапларында ве бейлеки кәбир шәхердир шәхерчелеринде гүйч билен өз тәсирини гөркезип билипдир. Монгол басыбалышлары себәпли көпчүликлейин ягдайда гөчүп гелен түркменлериң аглабасы хем бу ерлерде юрт тутунypдырлар. Бу түркменлер эсасан гарагоюнлы ве акгоюнлылардан ыбаратды. Булардан башга-да бу ерлере ойротлар, сутайлылар ве бейлекилер билен бир хатарда монголлар хем гелипдирлер. Бу түрк ве монгол илатының саны ол себитлериң этники дүзүмини үйтгедип билҗек мөчбере барыпдыр ве өз тәсирини етирип хем башлапдыр. Эмма ички давалар себәпли монголларың көпүси бу ерден гидипдирлер. Геленлерине көп вагт гечмәнкә, ягны XV асырда газанан еңишлери себәпли Гарагоюнлыларың хем аглабасы Эйрана гөчүпдир. Акгоюнлылар барада айдыланда болса, олар Гүндогар ве Гүнорта Анадолының улы бөлегини өз голастларына алыпдырлар.

Эмма Акгоюнлылар хем Гарагоюнлылары еңип, оларың ерлерини басып аланларындан соң, көплүк болуп Эйрана гөчүпдирлер. Булардан соң Сефевилере табын болан я-да оларда гуллук этмек ислән түрк тайпалары хем Эйрана гөчүпдир. Бу себитлериң хәзирки этники дүзүми болса Осман хөкүмети тарапындан тайярланылыпдыр. Эгер бу ерлер Сефевилериң элинде галан болсады, онда түрк дилиниң ол ерлерде деңсиз-тайсыз бир

дил болмагы хем өрән әхтималды. Бу затларың әхлисине гарамаздан Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадолының шәхерлеринде ве шәхерчелериниң бирнәчесинде түркче геплешилмеги тебигы ягдайда ол ерлере түрклериң гөчүп бармагы билен багланышыклыдыр.

Селҗуклыларың гудраты 1240-нҗы йылда өзүниң чүр депесине етипдир. Бу дөвүрлерде оларың Гүнбатар арачәклери Мугла велаятындакы Даламан чайындан башлап Деңизлиниң ве Күтахяның дүшүндан-да гечип, Сакаря ченли барып етипдир. Гүнортада болса Чукур ова этраплары хем Селҗукларың территориясына дегишли болмандыр. Йөне бу ердәки эрмени короллыгы Селҗуклара салгыт төләпдир ве уруш вагтлары эсгер ёллапдыр. Селҗуклыларың арачәги гүндогарда Эрзурум ве Диярбекир велаятларыны хем өз ичине алыпдыр. Трабзон себитлериндәки Рум дөвлети хем Селҗуклылара табын болан дөвлетлериң арасына гирипдир. Булардан башга-да Халап ве Шамдакы эйюбилериң өзлериниң Селҗуклылара табындыгыны ыкрар эдендиклерини билйәрис.

Ёкарда гүррүңи эдилен дөвүрлерде Түркие абадан бир юртды. Селҗуклы ханеданы аңлы-дүшүнҗели бир ыкдысады сыясаты алып барып, биринҗи дережедәки халкара сөвда ёлларыны Түркийәниң үстүнден гечирмеклиги башарыпдыр. Олар шу максат билен юрдуң ичини кервенсарайлардан долдурыпдырлар ве деряларың үстүнде дашдан көпрүлер гурдурыпдырлар. Шол бир вагтда саглык ишлерине хем улы әхмиет берлип, улы шәхерлерде кеселханалар гурлупдыр ве ол шәхерлер медреселер билен безелипдир. Ине, эдеби түрк дилини бу медреселерде билим алан адамлар дөредипдирлер. Элбетде, бу затлар барада гүррүң эдиленде Селҗуклы дөврүниң 230 йыл төвереги довам эдендигини, мунуң бир асырының Византия билен алнып барлан ызыгидерли урушларда, 50 йылының болса монгол хәкимиети астында гечендигини ятдан чыкармалы дәлдир.

Ёкарда гүррүңи эдилен дөвүрлерде Анадолыдакы христианларың көпүси шәхерлерде яшапдырлар. Чүнки дөвлет олары диңе шәхерлерде ыгтыбарлы ягдайда горап билйәрди. Булара бейле әхмиет берилмегиниң себәби диңе оларың дөвлете хемише салгыт төләндиклери ве өндүриҗи гүйч боландыкларыдыр. Ёгсам оларың сыясы дурмушда хич хили роллары ёкды. Социал дурмушдакы дережелери барада гүррүң эдиленде болса, бу Сириядакы христианларыңкыдан үйтгешик дәлди.

Селҗуклар дөвлетиниң шәхерлеринде түрклерден башга-да Эйрандан гелен сенетчилериң, тәҗирлериң ве окумыш адамлардан ыбарат болан башга мусулманларың хем яшандыкларыны билйәрис.

Түркменлер, ягны гөчүп-гонуп йөрен түрклер Анадолыда монгол хәкимиетине гаршы чекинмән гөреш алып барыпдырлар. Себәби олар, отурымлы түрклериң терсине, гөреш үчин герек

болан бирлешмелере, берк дүзгүн-нызама ве сөвешҗең руха эедилер. Отурымлы түрклер барада айдыланда болса, олар өз араларында җемленишип, гүйчли бир фронт дөредип билмәндирлер. Эгер түркменлер болмадык болса, Анадолыдакы монгол хәкимиетиниң хас-да узак довам этҗекдигиниң икучсыз болшы ялы, юрт дашары юртлы басыбалыҗыларың өңүнде хем горагсыз диен ялы галҗакды.

Чарва түрклериң өз ичлеринден чыкан Селҗуклы ханеданы билен болан гатнашыклары дөвлет гурланындан соң бозулыпдыр. Мунуң эсасы себәби Селҗуклы ханеданының бейлеки ыслам ковумлары ялы пул билен сатын алнан ве аглаба көпүси башга түрки тайпаларындан болан мамлюк, ягны гуламлардан дүзүлен хакынатутма гошунлары эдинмеклери ве дөвлетиң ёкары харбы везипелерини олара беренлигидир. Ханедан бу гошуна эе боланындан соң өз ковумдашлары болан түркменлере бүтинлейин диен ялы әхмиет бермәндир ве олары унудыпдыр. Йөне бу хадыса, ягны Селҗуклының ве соңра Османлының гуламлардан ыбарат болан хакынатутма гошуны уланмакларына түрклериң бүтинлей чөкмегиниң өңүни алан факторларың бири хөкмүнде гарамак хем болар. Йөне әхли ёкары харбы везипелериң бу гошуның элинде болмагы урушҗаң бир халк болан түрклериң арасында улы нәразылыклар дөредипдир. Бу нәразылыкларың Селҗуклы дөвлетиниң говшамагында ве йыкылмагында улы бир роль ойнайшы ялы, Османлы империясының гүйҗүни йитирмегине, түрк халкының улы хеләкчиликлере учрамагына ве Анадолыда улы вейранчылыкларың болмагына себәп болупдыр. Шол бир вагтда солтанлык мирасының үйтгевсиз бир када эе болмандыгы хем ички урушларың йүзе чыкмагында ве түрк дөвлетлериниң говшап, йыкылмагында икинҗи мөхүм себәплериң бири болупды. Булардан башга-да эмирлериң ве беглериң өз хөкүмдарларына гахар эдип, олара боюн эгмәндиклери ве гозгалаң эдендиклери йыгы-йыгыдан душ гелйән вакалардыр. Эмма, бу затлара гарамаздан, түрклер нәдип бейле узак вагтлап сыясы хәкимликлерини довам этдирип билдилеркә?

Бу меселәни оларың диңе харбы укыплылыклары ве эне юртдан ызыгидерли ягдайда көмек алып дурандыклары билен дүшүндирип болмаз.

Монгол басыбалыҗылары гадымы түрк әлемини тутушлыгына ёк эдипдир хем-де Түркүстаны ве Орта Гүндогары гана чайкайшы ве вейран эдиши ялы, абадан юрт болан Анадолының хем агыр дурмушы башдан гечирмегине себәп болупдыр. Булар билен бир хатарда монгол басыбалыҗыларының ве хәкимиетиниң Гүнбатарың түрклешмеги бабатда мөхүм оңын нетиҗелери хем болупдыр. Башда хем белленилиш гечилиши ялы, огуз я-да түркмен ковумларының Түркүстанда ве Эйранда яшан тайпаларының аглаба көпүси бу чозуш себәпли Анадола гелипдилер. Шу себәпли хем Анадолы

мадды ве рухы тайдан огуз түрклериниң юрдуна өврүлипди. Шол бир вагтда, монголлар өзлери билен билеликде башга түрки ковумларындан болан көп санлы адамы хем гетирипдилер ве олар хем Якын Гүндогарың түрклешмегини гүйчлендирипдирлер. Үчүнжиден, Якын Гүндогарда түрк медениетиниң парс ве арап медениетлери билен бир хатарда үчүнжи бир медениет хөкмүнде йүзе чыкмагы хем монголларың хәкимиети дөврүнде болупды. Булардан башга-да Эйрандакы монгол көшгүнде гүйчли бир түркчүлик рухы дөрәпди ве мунуң нетижесинде дөредилен әсерлер гүнбатарлы түрклерде, ягны түркменлерде этники дуйгуларың хас-да аңлы-дүшүнжели ве гиңден яйрамагында мөхүм роль ойнапды.

Бегликлер дөври — Селжуклы ве Османлы хәкимиетлериниң аралыгындакы дөвүрдир. Бу дөвүрде эсасы Селжуклы дөврүнде алынмадык ерлер хем түркменлер тарапындан эеленйәр. Түрк илаты ве медениети шәхерлер башлыклайын әхли ерлерде өзүниң гүйчли хәкимиетини дикелдйәр хем-де түрк дили эдеби ве ресми дил хөкмүнде парс дилине гараныңда деңсиз-тайсыз дережеде өсйәр. Шол бир вагтда Анадолының көп ерлеринде кесеки юртлыларың гөзи гидерлик дережеде болчулык эмеле гелипди. Хер бири бир раятың эеси болан беглериң өз юртларыны абадан бир дурмушда яшатмак үчин улы зәхметлер сарп эдендиклери беллидир. Гечирилен дерңев ишлери бегликлер дөврүнде түрк халкының бир дурмушда яшандыгыны айдың йүзе чыкарды.

Аслы огуз (түркмен) болан Османлы ханеданының Анадолыда битирен иши оларың Бурсадан Богазичә ченли болан Мармара себитини эелемегидир. Османлы ханеданы тарых сахнасына чыкан вагты Анадолыдакы түрк жемгыети эййәм хемме зада эе болан бир жемгыет дережесине етипди. Ханедан түрк жемгыетиниң башына гечнинде хемме зат тайярды. Османлылар гүнбатарда Румели дег-релерини эләп йөркәлер гүндогарда-да Гарагоюнлылар XV асырың башларындан бейләк Теймириң чозушлары себәпли Эйран угрундакы гиҗиген еңишлерини амала ашырып йөрдүлер. Шейле-ликде, Анадолыда ики угур боюнча еңишлер үсти билен гиңелиш херекете гелип башлапды. Гүнбатар угры боюнча гиңелиш херекетине Гүнбатар Анадолы, Мармара себити билен Меркези Анадолыдакы түрк бойлары ве отурымлы түрк халкы, Эйран угры боюнча гиңемеклиге болса Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадолыдакы түрк тайпалары голдав берйәрди. Бу гиңемеклигиң илатың санының артмагы ве ыкдысады кынчылыклар билен бағланышыклы дәлдиги хакыкатдыр. Чүнки, биз Анадолының XVI асырдакы илатының санының 4-5 миллион арасында боландыгыны билйәрис.

Эйран угры боюнча гөчхә-гөчлүклер Гарагоюнлылардан соң Акгоюнлылар ве сефевилер дөврүнде хем довам эдипдир. Хатда Османлылар тутуш Анадола хәким боланларындан соң, XVI асырың икинжи ярымында хем Анадолыдан Эйрана гөчмеклик

довам эдипдир. Бу гөчхә-гөчлүклериң нетижесинде Азербайжан, хас догрусы Демиргазык-Гүнбатар Эйран, Румели ялы, Анадолының этники тайдан бир довамы болупды.

Харбы угурда болшы ялы, граждан доландырылышында хем өсен эдара системасына эе болан Османлы дөвлети Балканлара хемишелик, дүзгүн-нызамлы ве өсен яшайыш дурмушыны элтипди. Ол ердәки христианлар хем мундан өрән оңат пейдаландылар. Түрклер көпчүликлейин ягдайда Румелиде, эсасан-да демиргазыкда Варна, гүнбатарда Татар Базары ве гүнортада Кавала арасындакы себитлерде юрт тутунышдылар. Булар, башда белленип гечилиши ялы, Гүнбатар Анадолыдан, Мармара себитинден ве Меркези Анадолыдан гелипдилер. Бу геленлериң арасында акгоюнлы жемагатлары билен бир хатарда Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадолы халкларының бардыгыны-да билйәрис. Балканлара гөчүшлигиң ятламасы румелили түрклериң арасында хәзирки гүне ченли ятдан чыкарылман гелипдир. Ады агзалан ерлер тиз вагтың ичинде хемметарaплайын диен ялы Анадолының бир довамы болупдыр. Бу ерлерде хем Анадолыда болшы ялы, шәхерли ве обалы түрклер билен бир хатарда чарвачылык билен мешгулланан көп санлы түрклер хем яшапдыр, олара йөрүклер дийлипдир. Румелидәки йөрүклер бирнәче шахалара бөлүнйәрлер ве яшаян ерлериниң атларыны гөтерйәрлер. Олар Таңры дагларында яшаян йөрүклер (Гүмүлжүне, Карасу, Енижесу, Драма ве Кавалада), Налдөкен йөрүклери (Хәзирки Болгарияда), Селаник йөрүклери (Македония ве Тесалияда), Визе йөрүклери (Визе, Лүле-Бургаз, Чорлы ве Хайра-Болу), Кожажык йөрүклери (Эдирне, Кырклар-эли, Бабаэски ве хәзирки Болгарияның кәбир ерлеринде) ве башгалардыр.

Румелили йөрүклер Осман дөвлетиниң харбы системаларында бир зерурлык, дөвлетиң өсен дөвүрлеринде, ягны XVI ве XVII асырларда болса эсасан көмекчи гошун хөкмүнде уланылыпдыр. Йөне XVIII асырда гошун етмезчилиги себәпли оларың гөвнүни тапмак үчин "еңижилериң перзентлери" дийлен ат берлип, яраглы гүйчлере хем кабул эдилипдирлер.

Балканлардакы түрк хәкимиети бу ердәки христиан миллетлере чуң медени тәсирлерини етирипдир. Хәзирки вагтда хем бу миллетлериң диллеринде ве гүнделик дурмушларында шол тәсирлериң ызыны гөрмек боляр. Мәлим болшы ялы, Балканларда түрк хәкимиетиниң беркарар болмагы билен бошнакларың ве албанларың көпүси хем-де болгарлардан бир топар (помаклар) мусулман болупдылар. Буларың түрклешмәндиклериниң болса екеже себәби барды, ол хем оларың араларына етерлик дережеде түрк илаты ерлешдирилмәнди.

Османлы дөвлетиниң Демиргазык Африка ыслам юртларыны европалыларың оккупациясындан халас эдендиги хем бир хакыкатдыр. Эгер-де Осман дөвлети бу ишде үстүнлик газанмакдык болса-

ды, онда белки-де хәзир ол ерлере христиан юртлары хөкмүнде гараларды. Испанияны горап билмейишлери ялы демиргазык Африканы не араплар, не-де берберилер горап билипдилер.

Демиргазык Африкадакы үч саны дөвлет, ягны Алжир, Тунис ве Траблус түрклер тарапындан ожак дийлип ат берлен харбы хөкүметлер тарапындан доландырылыпдыр. Бу ожаклара диңе Анадолы түрклеринден болан адамлар гиризилйәр экени. Арапларың ве берберилериң бу ожаклара алынмайшы ялы, аталары түрк ве энелери ерли халкдан боланлар хем ёкары везипелере белленилмәндир.

Ожаклар өзлеринде ишлемек үчин адам герек боланда Гүнбатар ве Гүнорта-Гүнбатар Анадолыдан түрклери гетирипдирлер. Шу максат билен, ягны ожакда ишләр ялы адам гетирмек үчин иберилен векилиетлер Гүнбатар Анадолыдакы шәхерлере ве шәхерчелере айланып базар ерлеринде: "Билини бүкмән акча газанмак, дер дөкмән өлмек ислейәнлер бизиң байдагымызың астына йыгнансын" дийип жар чекдирип, гошуна адам йыгнапдырлар. Ол ерлере гиденлериң арасында шахырлар хем болупдыр ве оларың дүзен түркче гошгулары бизиң гүнлеримизе ченли гелип етипдир. Алжир ожагының башлыгына "дайы" дийлен дережәниң берилмеги хем анадолылы түрклериң өзүнден улы нәтаныш адамлара ве энелериниң доганларына дайы диййәнлигинден гелип чыкан болмагы өңе сүрүлйәр. Бизиң хәзирки гүнлеримизде Гүнбатар Анадолыда Меркези Анадолыдан гелен ишчилериң баштутанларына дийилйән "дайыбашы" сөзи хем шулар билен багланышыклыдыр. Шейлеликде, Гүнбатар ве Гүнорта-Гүнбатар Анадолы өзүниң мердана йигитлериниң көпүсини Демиргазык Африка хемишелик иберипдир. Анадолыда хәзирки вагтда хем "агшамдан Алжире гитжек көп болар" диен аталар сөзи айдылып гелинйәр.

Османлы дөвлетиниң узак довам эден урушлара гатнашмагы ве еңлишлере дучар болмагы оларың Анадолыдакы хәкимиетини өрән говшадып, юртда улулы-кичили "дере беглериниң" дөремегине себәп болупдыр. Буларың дөври бир асыр довам эдипдир. Бу дере беглери дөврүнде Гүнбатар Анадолыда Айдын, Измир ве Маниса велаятларында зейбеклер хем йүзе чыкыпдыр. Булар дөвлет гүйчлерине гаршы гөрешипдир ве бай адамлардан алян пуллары билен гүзераныны доландырыпдырлар. Зейбек сөзүниң нireден гелендигиниң энтек мәлим эдилмейши ялы, буларың йүзе чыкмагында ол ердәки тайпаларың тәсириниң боландыгы я-да болмандыгы хем анык билинмейәр. Хайсыдыр бир себәплере гөрә зейбеклери ёк этмедик дөвлет, урушжаңлыгы себәпли олары төлегли эсгер хөкмүнде гошунда гуллук этдирипдир.

XVI асырың башында Хинд океаны базарларыны өз эллерине салан португаллар Гүнорта ве Гүндогар Арабыстана-да улы ховп

салярдылар. Османлы хәкимиети бу ховпуң хем өңүни аляр. XVI ве XVII асырларда Арабыстанда түрклере эсасан Карамани дийлипдир. Бу ат белки-де ол ерлере иберилен эсгерлериң көпүсиниң Караман велаятындан болмагы билен багланышыклыдыр. Анадолы түрклери өзүниң батырлыклары билен Арабыстанда ве Еменде улы абрай газанындырлар. Хатда муны беян этмек үчин: "Вахидун Карамани Элфун Емани — бир караманлы мүң еменлә деңдир" дийлипдир. Йөне Емене иберлен түрклериң көпүси ватанларына доланып гелмәндир. Мунуң себәплери еменли ве арап тайпалары билен болан чакнышыклардан башга-да, оларың эпидемики кеселлере (эсасан мерги) дучар болмаклары ве идег эдилмәндиклеридир. Еменден гайдып гелмедик яш түрклер барада миллетимизиң багрындакы яраларыны беян эдйән гынанчлы айдымларың хәзир хем айдыляндыгы мәлимдир.

Османлы дөвлети хәзирки Түркийәни диңе Кануны дөврүнде өз голастына алыпды. Османлы хәкимиетине махсус зат, ол хем Анадолыда орнашып башлан махалы эсасан обалылар ве чарвалар тарапындан хошнутлык билен гаршы алынмагыдыр. Шу себәпли хем XV ве XVI асырларда йүзе чыкан мезхеб гозгалаңларында хем Османлы дөвлетиниң доландырыш системасының ве онуң ярамаз алнып барылмагының улы пайының боландыгы хакыкатдыр. XVI асырың соңкы чәръегинде йүзе чыкан Эйран ве Австрия урушлары ве онуң билен якындан багланышыгы болан Җелалыларың элхенч гозгалаңлары Анадолыда умумы йөрелгелерини горап гелен өңки социал тертип-дүзгүни долулыгына арадан айрыпды. Юрт харап, халк болса гедай ягдая дүшүпди. Юрдуң хер бир күнҗегинде асыл неберелер, ягны беглер гатлагының көпүси ёк болупды, кем-кәс галанлары болса ыкдысады тайдан кән зыян чекмеселер хем, дөвлетиң өңүнде болшы ялы, төверегиндәки җемагатың ичинде хем өз мертебелерини йитирипдирлер. Хатда буларың көпүси гөзе хем илмейән җалатайлыга мейилли, гарып-гасара көмек этҗек болуп дурмаян адамлара өврүлдилер. Бу адамларың хәзирки несиллери-де шейледир. Хакыкатдан-да "беглик бермек билен, мертлик урушмак билен боляндыр" диен аталар сөзүнде хем айдылышы ялы, түрк халкы иң ирки дөвүрлерден бәри ханлара, солтанлара ве беглере өзлерине голтгы ве көмек бермеклиге нәхилидир бир борчлы адам хөкмүнде гарапдырлар. Европа асылзадалары ве короллары көшклер ве кашаң җайлар гурдуран болса, бизиңкилериң ыжтымагы хайырыхсанлы эсерлери дөредендиклери эсасан шу гарайышдан көк аляндыр. Шейле эдилмедик ягдайында "эл зормы, бег зормы, элбетде, эл зор" диен аталар сөзүнде хем айдылышы ялы, беглер өз ат-абрайларыны горамакда кынчылыклара дучар болупдырлар.

Шәхер халкы гүррүңи эдилен вакалардан, ягны Җелалылар херекетинден кән зыян чекмәндир. Обалылар барада айдыланда болса, эсасы лабыры чекен булар болупдыр. Бу вакалар

обалыларың башындан гахатчылык ве гыргынчылык ялы агыр дердесерлери индерипдир велин, булар бирнәче асырлап өзлерини-де алып билмәндирлер. Обалыларың башындан инен бу хеләкчиликлериң илат бабатдан өвезини долмага диңе түрк җемагатлары дырышыпдыр.

Гөчүп-гонуп йөрен түрк бойлары хакында айдыланда болса, гүррүңи эдилен вакалар олара-да өз тәсирини етирипдир ве хеммесиниң яшайыш дүзгүнини үйтгедипдир. Оларың кәбирлери даргапдырлар я-да даргамак дережесине барыпдырлар, кәбирлери болса өңден бәри яшап гелйән юртларындан жыда дүшүп, башга ерлере гөчмәге межбур болупдырлар. Бу затлара гарамаздан, гөчүп-гонуп йөрен бойлар мыдама херекетде боландыклары үчин обалылара ве шәхерлилере гараныңда ички гапма-гаршылыклара, урушлара, ёканч кеселлере, ысытма дердине ве ачлыклара кән дучар болмандырлар. Шу себәпли хем олар сан тайдан артыпдырлар. Шейле ягдайда хем отурымлы яшайша гечип, түрк халкының арасында дөрән бошлуклары долдурмак үчин мүмкин-чиликлер дөредипдирлер.

Гөчүп-гонуп йөрен түрк бойлары Османлы дөврүнде хем өзлериниң Орта Азиядан гетирен гоюнларыны ве атларыны идедип-дирлер ве дүйәни йүк малы хөкмүнде уланыпдырлар. Османлы дөвлетиниң хем харбы йөришлерде гошуның азыгыны дүелер билен чекендигини билйәрис.

Түрк бойларының аглабасының уланан чадырлары хатда XIX асырда-да эне юртдан гетирилен, ак кечеден эдилен тегелек чадырлар болупдыр. Бу түрк чадырлары Якын Гүндогарда ыслам-дан өң хем таналыпдыр. Хатда Хезрети Пыгамбериң хем йөриш-лерде түрк чадырында яшандыгы айдыляр. Йүңден докалан гара чадырларың уланылмагы гарыплык билен багланышыклы хасап эдилйәр. Йүң чадырлары эсасан гечи саклаян ве яшаян ерлери керт хем-де отлук ерлери дар болан йөрүклер уланыпдыр. Эмма түрклериң асыл милли чадырлары, ёкарда айдылышы ялы, ак кечеден эдилен тегелек чадырлардыр.

Анадолыдакы түрк җемгыети бири-бириниң ызындан сеплешип гидйән узак ве иризиҗи урушлар, ёканч кеселлер ве ачлык зерар-лы говшандан соңра өңки гүйҗүне гелип билмеди. Хатда XIX асыр-да европалы сыяхатчылар христианларың дәл-де, түрк миллетиниң йитип ёк болуп баряндыгына гөз етирипдирлер. XVI ве XVII асырларда аглабасы түрк асыллы болмадык османлы авторлары Анадолылы түрклере ве эсасан-да обалылара "этрак-и бидрак (кемакыл түрклер)" дийипдирлер. Эмма бу авторлар ве Османлы дөвлетиниң әхли дөвлет ишгәрлери Анадолылы түрклериң дөвлетиң эсасы даянҗыдыкларына акыл етирип билйәндирлер. Шейлеликде, түрк җемгыети гүйчден гачанындан соң Османлы дөвлети хем өз гүйҗүни йитирди. Османлы дөвлети өз соңкы дөврлерине ченли

Анадолының халкыны ве байлыгыны аявсызлык, исрипчиллик билен уланды, харчлады, йөне оңа хич зат бермеди. Шу себәпли Анадолылы түрклер гарып ве ызагалак җемгыет халына, Анадолы хем вейран болан бир юрт ягдайына дүшди. Анадолы халкының арасында дөвлет эдарасында ишләнлере "османлы" диен ат берлипдир. Шейле атландырылмагы оларың көшкде ве оҗакда тербие аланлыгы хем-де этники тайдан түрк халкындан болманлыгы билен багланышыклыдыр. Анадолы түрклери олара эдил кесе юртлы ве басыбалыҗы бир гатлагың несиллери хөкмүнде гарапдырлар. Османлы сынпына дегишли адамлар Анадолының халкына, эсасанда обалылара ве гөчүп-гонуп йөренлере гаранында улумсы, доңйүрек, хилегәр, сөзүнде дурмаян, бивепа, адалатсыз ве менменлик эдйән (эгоист) адамлар болупдыр.

Догрудан-да XIX асырда Анадола сыяхат эден европалы сыяхатчылар Анадолы түрклериниң гарыплыгына гарамаздан асыллы, намысҗаң адамлар болуп, ярамаз эмелдарларың элинде гарыпчылыга ве ызагалак ягдая дүшендиклерини языпдырлар. Мунуң хакыкатдыгына хич-хили шүбхе ёкдур.

БИРИНҖИ БӨЛҮМ

ОГУЗЛАРЫҢ ТАРЫХЫ

А. ОГУЗЛАРА ДЕГИШЛИ ГАДЫМЫ МАГЛУМАТЛАР

I. "ОГУЗ" АДЫНЫҢ ГЕЛИП ЧЫКЫШЫ ХАКЫНДА

"Огуз" адының гелип чыкышы хакындакы маглуматлара көне эсерлерде габат гелинмейәр. Гадымы авторлар "түркмен" сөзүниң нәхили маны берйәндигини дерңәпдирлер, эмма "огуз" адының үстүнде дурмандырлар. Илханлы хөкүмдары Газан хан (1295 — 1304) ве онуң ызындан болан хан Олҗайты дөврүнде (1304 — 1316) язылан "Огуз каган" дессанында [I, с. 3-4, 388-389] ол "агыз" "овуз", ягны "илкинҗи сүйт" манысында гетирилип, "огуз" шекилинде берилйәр [2, с. 10].

Муны гөрен авторларың кәбири "огуз" адының аслы шол "овуздан" гелйәр дийип хем дүшүндирипдирлер [3, с. 256]. Йөне уйгур "Огуз каган" дессанындан үч асыр чемеси өң язылан "Диван лугат ат-түркде" овуз "агуҗ" сөзлери билен аңладыляр [4, с. 55, 130]. Эгер-де уйгур дилинде овуз "огуз" шекилинде уланылян болса, Махмыт Кашгарлының муны белләп гечмезлиги мүмкинми? Диймек, уйгур дилинде овуз "огуз" дәл-де, "агыз" шекилинде айдыландыр [5, с. 101; 6, с. 7]. Шол себәпли хем дессанда гелйән овузың манысыны берйән "огуз" бир язув хатасы билен бу шекили алыпдыр диймек болар.

Уйгур "Огуз каган" дессанының Олҗайты дөврүнде ысламы гарайыш билен язылан нусгасында Огуз хан догланындан бир йылдан соңра геплемәге башлаяр ве "Көшкде догландыгым үчин адыма Огуз даксынлар" диенмиш [1, с. 361, с. 18]. Йөне онуң көшкде догулмагы билен "огуз" сөзүниң арасында нәхили мынасыбетиң ве маның бардыгына дүшүнмек мүмкин дәл.

Хәзирки заман авторларының бирнәчеси "огуз" сөзүниң нәмәни аңладяндыгының үстүнде барлаглар гечирипдирлер. Олардан Ж. Маргуарт "огузың" "ок" хем-де "уз" сөзлеринден гелип чыкандыгы хакында бир пикири өңе сүрйәр. Маргуартың язмагына гөрә, "ок" диймек окы, "уз" диймек болса адамы аңладяр-да, долулыкда "оклы адамлар" диен аңлатманы берйәр [9, с. 37, 201]. Маргуартың бу пикири ылым әлеминде кабул эдилмейәр. Чүнки түркчеде адам дүшүнҗесиниң "уз" шекилинде гелен ери ёкдур.

Д. Синор "огузы" "өкүз" сөзи билен багланышдыряр [10, с. 1-2, 10-14]. Эмма бу сөз хер хили ягдайда хем түркче "өкүз" шекилинде айдылып, хәзире ченли шейле уланыляр.

Синорың пикирине гүйчли лингвистик делиллери билен гаршы чыкан [11, с. 315] Л. Базен "огуз" сөзи "тосун" манысында гелйәр диен пикири өңе сүрйәр [11, с. 315]. Эмма Базениң бу пикирине гошулмак хем мүмкин дәл. Чүнки Түркие түркчесинде ве бейлеки түрки диллерде "тосун" (икияшар өкүзче) манысында гелен "огуз" шекилинде сөз ёк [12, с. 210].

Ж. Хамилтон "огузын" "огушдан" гелип чыкандыгына ынаняр [13, с. 23-25]. Эмма "огуш" Орхон язгыларында кәте "огуз" билен шол бир сөзлемиң ичинде гелип, диңе гарындаш я-да машгала манысында уланыляр [13, с. 23-25].

"Огуз" адының аслы хакында башга бир пикир венгер алымы Ж. Неметх тарапындан орта атыляр. Онуң пикириче "огуз" "ок+з"-дан гелйәр. "Ок" оймак (уруг, тире диймекдир — терж.), "з" болса көплүк гошулмасыдыр [15, с. 4-5]. Эмма "к"-ның чекимли билен башланян бир гошулма геленде "г" сесине өврүлйәндигини назара алып, Неметхиң хем пикири инкәр эдилди. Шол бир вагтың өзүнде бу пикирлериң арасында хакыката иң якыны, бизиң пикиримизче, Неметхиңкидир. "Ок+уз"-дакы "к" айдыла-айдыла, ахыр-да "г"-а өврүлип билер [15, с. 5-6].

2. ГӨК ТҮРКЛЕР ДӨВРҮНДЕ ДОКУЗ ОГУЗЛАР

Гүррүңе башламаздан өңүрти шол дөврүрдәки будунлар хакында бираз маглумат бермек ерликли болса герек.

Орхон язгыларында ерли, дел юртлы, гөчме, отурымлы, сыясы ве этники жемагатларың хеммеси үчин "будун" сөзи уланыляр. "Түрк будуны", "эдиз будуны", "табгач будуны". М. Кашгарлы "будун" сөзүни арап дилинден алнан "ковум" сөзи билен терҗиме эдипдир [4, с. 137, 202, 366].

Будунлар этники ве сыясы назарыетден бири-бириңден айры жемагатлардыр. Хер бир будунын мукаддес ожак хасаплаян бир юрды, доландырыжы хөкүмдары, хәкими бардыр. Гөчме будунлар ики я-да көп бойлардан дүзүлипдир. Хер будунын ады оны дүзен бойларың саны билен айдылыпдыр. Меселем, "ики эдиз" ики бойдан, "үч карлук" үч бойдан, "докуз огуз" докуз бойдан, "он уйгур" он бойдан дүзүлендир.

Гөчме будунларың көпүси шол заманларда сыясы тарапдан Гөк түрклере табын болупдырлар. Табын будунлар хер йыл Гөк түрк каганына салгыт бермелиди. Салгыт, аглаба, йылкы ве гоюн сүрүлери билен төленипдир [16, с. 123]. Каганларың еңен будунларының топракларыны өз дөвлетиниңкә гошмак сыясатыны йөретмәндиклери гөрүнйәр. Ол топраклар иддисиз галмаз ялы, каганлар будуны өз тертиплерине саланларындан соң, өңки эелериниң шол ерлерине болан ыгтыярлылыгыны өзлеринде галдырыпдырлар [16, с. 104; с. 38-39].

Орхон язгыларында Гөк түрклериңкиден башга-да дөрт будуның хөкүмдары "каган" ады, ягны дережеси (титулы) билен бейгелдилипдир. Табгач каган, Түбүт (Тибет) каган, Түргеш каган ве Киргиз каган. Кәбир будуның хөкүмдарының "ил-тебер" дережеси билен, кәбириниң "илиг иркин" дережеси билен атландырыланлыгы мәлимдир. Төлис, (төлүш) ве тардуш будунлары гөс-гөни каганлара дегишли ковумдан болуп, шу ханедандан чыкан "ябгу" ве "шад" дережели шазадалар тарапындан доландырылыпдыр. Соңкы вагтларда Уйгур каганларының хем шейле тертиби йөредендиги гөрүнйәр.

"Будун" сөзи, умуман, шол жемагатың әхли көпчүлиги үчин уланылыпдыр. Халкың йөнекей, гиң көпчүлигини аңлатмак үчин "гара будун" аңлатмасы пейдаланылыпдыр. "Түрүк беглер, будун, буны эшидиң: Токуз огуз беглер, будуны, бу сабымын эдгүти эшид, катыгды таңлы".

Орхон язгыларында "бод" (бой) сөзи хем бар. Эмма ол хас умумы манында уланыляр [17, с. 106].

Орхон язгыларында "тат" сөзи хем кәте дуşяр. "Таш токутдым, гөңүлтеки сабыман гуиртуртум. (Он Ок оглуна татлытеңа теги буну көрү былинташы енуттурдын гөнүлдеки сөзүми вурдурдым". Он ок оглуна ве башга юртлара ченли муны гөрүң, билиң, даш ёндурып, гөңүлдәки сөзүми яздырдым.) [17, с. 28-29]. Бу ерде "тат" сөзи түрки дилини билмейән, дел юртлы манысында уланыляр. XI асырда Орта Азиядакы эйранлылара дәл, белки, уйгурлара "тат" дийилен болмагы мүмкин. Уйгурлар барасында "тат" сөзүниң уланылмагы, бизиңче, оларың отурымлылыклары билен багланышыклы болмагы мүмкин. Олар көпленч шәхерлерде ве обаларда отурярдылар. "Тат" диен сөзүң аңырсында дини тапавутлар аңланылмаяр.

Көл Тегиниң ясына геленлериң арасында Согд, Бухара векиллери хем болупдыр. "Курия күнбатсыкдакы Согд ве Б. р. ч. к. р. Букарак улуш Будунда Эниң Сеңүн Огул Таркан келти." (Гүнбатарда гүн батян еринден Согдулы Б. р. ч. К. р. ве Бухара шәхериниң халкындан Эниң Сеңүн билен Огул Тархан гелдилер) [17, с. 52-53]. Язгылары барлан ве дүрли диллере гечирен хүнәрментлериң аглабасының пикирине гөрә, бу ердәки Берчекер я-да Берчик эр фарслары аңладяр [16, с. 114]. Эмма бу пикире гошулмак мүмкин дәлдир. Чүнки ёкардакы терҗимәниң гөркезиши ялы, Б. р. ч. к. р. Согд илчисиниң адыдыр, ягны Согд ковмундан болан Б. р. ч. к. р. (Берчекер) диймекдир. Меселем, ядыгәрликдәки Төрүк Билге Каган, Огуз Билге тамгачы, Табгач Онг Тутук ве ш. м. кимин. Түрклериң фарслары шу ат билен аңламаклары асла догры дәл. Чүнки ол заманларда (VIII ас.) фарсларың (эйранлыларың) илчи гөндерер ялы дөвлетлери ёкды. Согдлы Берчекер Согд (Сугдак), ягны Самаркант себитиниң хөкүмдарының илчиси болмалы.

Бу айратынлыклары аңладанымыздан соң кәбир будунлар хакында маглумат берелиң.

ТҮРҮК (ТҮРК) БУДУНЫ: Гөк түрк девлетини гуран каганлары чыкаран будундыр. Шоны билдирмек үчин кәте каганлары будуны билен билеликде атландырыпдырлар: Түрүк Билге каган, Түрүк Ями каган ве ш. м. Түрүк адының "түрү" я-да "төри" ишлигинден "к" гошулмасы билен ясалан бир ат болландыгыны гөрмек боляр. "Кувватлы" манысыны берйән "түрк" сөзүниң Гөк түрклерден хас соңкы, X — XIII асыра дегишлидигини гөз өңүнде туталың. Олар шол дөвре дегишли уйгур чешмелеринде габат гелйәр. "Кувватлы" ве "гудратлы" манысы болан "түрке" хас соңракы заманда еке-тәк түрк ковумына дегишли кәбир чешмелерде душ гелинйәр. Эмма ол не Орхон язгыларында, не "Диван-лугат-ат түркде", не хәзирки заман түрки шивелеринде бардыр. "Түрк" сөзүниң уйгурларда ёкардакы ялы дүшүндирилмеги Гөк түрклер хакындакы абрайлы хатыралардан, оларың шан-шөхратларындан гелип чыкян болса герек. Шейлеликде, түрүк (түрк) ковум адының "түрү" ишлигинден чыкандыгы хакында илкинҗи гезек А. Вамбери тарапындан өңе сүрлен пикириң хакыкаты аңладяндыгына шүбхе этмейәрис. "Гөчме" манысыны берйән "йөрүк" сөзи хем XIV — XV асырларда Анадолыда "йөрү" ишлигинден шейле шертлерде эмеле гелипди. "Түрүк" — түремиш, догулан, дөрән. "Киши оглы көп өлгели түрүмиш". (Ынсан оглы диңе өлмек үчин дөрәндир.) [17, с. 52].

Гүндогар Гөк түрк будуныны эмеле гетирен бойлар хакында маглумат ёк. Гөк түрклериң аслы хакында чин (Хытай — терж.) чешмелериндәки ровайт шекилиндәки маглуматлар түрүк будунының, Гүнбатардакы ялы, он бойдан дүзүлендигини айдяр [20, с.158; 11, с. 591-592]. Эмма, хас мөхүм зат, "уйгур Теңриде Болмуш Ил Итмиш Билге Каганың" соңкы язгысында "Үч туглиг Түрүк Будуны" шекилинде гелмеги онуң үч бойдан дүзүлендигини гөркезйән аламат болса герек [19, с. 184, 805].

ОГУЗЛАР: Буларың Тула (Тугла) дерясының якаларында, онуң демиргазыга эгрелйән ерлеринде яшандыкларыны аңламак боляр. Орхон язгыларында огузлар демиргазыкда яшаян бир будун хөкмүнде гөркезилйәр. (Индиден бейләк түркмен окыҗысына дүшнүкли болмагы үчин "будуның" дерегине "тайпа" сөзи хем пейдаланылҗакдыр — терж.) Буларың гүндогар гоңшулары татарлардыр. Докуз бойдан дүзүлендиги үчин муңа "докуз огуз" дийипдирлер. Биз докуз бойдан диңе икисиниң адыны билйәрис. Олар куны ве тоңра бойларыдыр.

Гүррүңи энтек соң эдилҗек Ил Тириш каган түрк девлетини тәзеден гурмага башланда иң гүйчли тайпа хөкмүнде огузларың гаршылыгына сезевар боляр. Огузлар "каган" унванлы (титуллы) хөкүмдар тарапындан эдара эдилипдирлер. Ил Тириш огузлар билен бәш гезек урушмалы боляр. Баз каган атлы хөкүмдар бәшинҗи гезекде еңилйәр, огуз девлети йыкыляр. Гөк түрклериң голастына дүшйәр. Йөне

боюн эгдирилен башга энчеме тайпалардан тапавутлылыкда, каганың гөс-гөни өзүне дегишли эдилипдир. Огузлар түрүк тайпасының өзүнинки я-да гас шонуңкы ялы хукуга эе болупдырлар. Тонюкукуң язгысында "Түрк Билге Каган Түрү Сир Будунут Огуз Будунут игиду олурды" [17, 1, с. 120] дийип онуң ики тайпа хем дегишлидигини беллэпдирлер. Билге Каган түрүк, огуз тайпаларына ве беглерине деңликде йүзленипдир: "Түрүк, Огуз беглери, будуны кенти будуным эрти" [17, с. 48; 18, с. 58] хем дийипдир. Бу сөзлер каган билен огузларың арасында якынлыгың бардыгыны аламатландырыпдыр ве Гөк түрк дөвлетине бир огуз дөвлети дийип хем дүшүнилипдир. Эмма хакыкат йүзүнде каган ёкардакы сөзлер билен бир хукук мынасыбетини беллейәр экени.

Билге каган үчин дикилен сүтүнде огузлар "Сир Токуз Огуз" шеклинде белленипдир. Тонюкук үчин дикилен сүтүнде түрүк тайпасы хем шейле белленипдир. Шейле васп эдилишине середениңде, огузларың дережеси вагтың гечмеги билен бейгелен болмалы [17, с. 42; 18, с. 55, 65]. Йөне шу ердәки "сир" келемесиниң хакыкы манысы энтек белли дәл [17, 1, с. 58; с. 61].

Докуз огузлар бирнеме соң дөрән он уйгурларың дөвлетинде хем шунуң ялы орун алыпдырлар. Бу дөвлет үчин икинҗи бир даянч болупдырлар. Йөне булар Уйгур каганына гаршы гозгалаң хем эдипдирлер.

Алымларың бир топары докуз огузлар билен он уйгурлары шол бир тайпа дийип хасаплаярлар. Хакыкатдан болса Тула дерясының якаларында яшан, докуз бойдан дүзүлен огузлар Гөк түрклер вагтында гөс-гөни каганлар тарапындан эдара эдилйән болса, булары шол вагтлар ил-тебер тарапындан доландырылян, өзи хем он бойдан дүзүлен уйгурлар билен, элбетде, бир ковум эдип болмаз.

ЭДИЗ: Ики бойдан дүзүлендиги үчин Орхон язгыларында булара ики эдизлер дийипдирлер. Оларың юртларының огузлара якын бир ерде боландыгыны аңламак боляр. 715-нҗи йылда огузлар билен Тогу Балыкда болан урушдан соңра Тардуш Шад (соң Билге каган) билен Көл Тегин Кашлагакда эдизлери хут рехим инер дережеде агыр еңлише сезевар эдипдирлер ["Эдиз будуны онда өлти"] [17, с. 48-50; 18, с. 58]. Чин чешмелериниң гөркезмегине гөрә, бу хүҗүм эдиз ил-тебериниң гозгалаң турузмагы нетижесинде эдилипдир [22, с. 456-459]. Ил-тебер болса Капганың залымлыгы себәпли баш галдырыпдыр. Бу еңлишден соң эдизлер гөчүп, габгач тайпасына сыгыныпдырлар. Эмма Билге каган хөкүмдар боланда эдизлер гайдып гелип, оңа табынлык билдирипдирлер. Соңра болса олар хем гөс-гөни кагана дегишли болупдырлар. Язгыларда Билге каганың оглуның докуз огуз билен ики эдизиң үстүнден каган боландыгы айдыляр.

ГЫРГЫЗ: (Киргиз я-да Киркиз). Бу будун (тайпа) Гөк түрклер дөврүнде ве ондан соңкы заманларда демиргазыкда, эсасан хем Абакан

сәхраларында яшапдырлар. Хөкүмдарларының каган адыны гөтермеги оларың бу этрапларда гүйчли бир җемагат боландыгыны аңладяр. Шонуң үчин-де не Гөк түрклер, не уйгурлар гыргызларың сыясы барлыгыны ёк эдипдирлер. Гайтам, гыргызлар 840-нҗы йылда ашак иниш, Уйгур дөвлетини йыкыпдырлар ве Орхон себитлерини эелэпдирлер.

Гыргызларың аслының түрк дэлдиги хакындакы бир пикир ылым әлеминде улы гызыкланма дөредипди. Чин чешмелеринде гыргызларың "ачык-меле сачлы, гөк гөзли адамлар" дийлип язылмагы, мусулман алымларындан Гердизиниң-де гыргызларың ак беденли, гызыл сачлы болуп, саклаб (славянлар) билен гарышмак нетиҗесинде йүзе чыкандыгы хакындакы чакламасы бу пикириң гөзбашларыдыр ве даянчларыдыр. Эмма түрк әлеминиң меркезинден узакда, даг улгамлары ве гүр токайлар билен айрылан гыргызлар онда нәдип түрклешдилеркә? Ине, муны дүшүндирмек вели мүмкин дэлдир. Онда, диймек, ёкардакы пикириң хем эсасы ёкдур. Хас эсассыз ери хем, Эл-Истахри ве Махмыт Кашгарлы ялы улы алымларың хем гыргызлары "өз түрк" ковумларындан хасаплаяндыкларыдыр. "Чин үлкесинде дүрли диллерде геплешйәрлер. Йөне Токуз Гузз (уйгур), Хырхыз (гыргыз), Кимек, Эл-Гуззие (огузлар) ве Харлукийе (карлуклар) җемагатларындан эмеле гелен түрклериң диллери бирдир, бири-бирине дүшүнйәрлер" (Эл-Истахри, "Китабул месаликил-мемалик", чап эден М.Ж. де Геоже, Лейден, 1929, 99-с). "Худудүл-алем", Месуды ве башга-да бирнәчелери гыргызлары түрк ковумындан хасаплаярлар.

ТАРДУШ: Бу тайпаның яшаян ери говы билинмейәр. Йөне ол Өтүкен этрапларындан гаты узакда болмалы дэл. Булар Гөк түрклере табын ики тайпаның (бейлекиси — төлислер) биридир. Соңкы вагтларда болса булар уйгурлара табын болупдырлар. Каганлар булара шад унванлы шазадалары иберипдирлер. Билге каганың өз вагтында шол унваны гөтерип, 19 йыллап тардушлары эдара эдендигини билйәрис.

ТӨЛИС: Орхон язгыларында энчеме ерде тардушлар билен билерәк гөркезилен төлислериң хем ниреде яшандыгы белли дэл. Бизиң пикиримизче, бу тайпаның адыны "төлиш" шекилинде окамак үчин дегерли тутарык ёкдур. Гөк түрк каганлары булары доландырмак үчин ханедан агзаларындан бирини ябгу унваны билен иберйәр экенлер. Тардушларың ве төлислериң атлары диңе оларың яшан ерлери билен багланышыклылыкда агзаляр.

БАСМИ: Башбалык этрапларында отурярдылар. Барлыкларыны XI асыра ченли довам эденлер. Хөкүмдарлары (башбуглары) идук кут унваныны гөтерйәрди.

КАРЛУК: Бу тайпаның юрды Гара Иртышың саг тарапында Урунгу көли билен Зайсан көлүниң арасында экени. Булара үч бойдан дүзүлендиги үчин үч карлук дийипдирлер. Башбуглары ил-тебер унваныны гөтерипдир. Карлуклар Гүндогар Гөк түрк дөвлетиниң

йыкылмагында улы роль ойнайышлары ялы, 766-нҗи йылда пайтагты Суябы забт эдип, Түргиш дөвлетини-де сындырыпдырлар. Карлуклар билен багланышыклы шу ве бейлеки вакалар хакында ашакда дүрли ерлерде маглуматлар бериләҗекдир.

АЗ: Булар гыргызларың гоңшуларыдыр. Юртлары Кегмен (Танну Ола) дагларының якынларындадыр. Башбуглары ил-тебер унваныны гөтерипдир. Бартольд инди Турухан этрапларында (Енисейиң ашак акымлары) яшаян ассинлериң (башга бир ады котт) азларың галындасы болмагының мүмкиндиги барада язяр [23, с.30].

ЧИК: Кем дерясының аңры тарапларында яшапдырлар. Уйгур дөвлети дөврүнде улы ишеңңирлик гөркезипдирлер. Шонуң үчин-де Уйгур Ил Итмиш Билге каганы мазалыҗа сурнукдырыпдырлар. Эмма, ахырында, каган олары боюн эгдирипдир ве үстлерине доландырыҗы хәким иберипдир. Соңы йитип гиден тайпаларың бири шу чиклердир.

ИЗГИЛ: Бу тайпаның ниреде яшандыгы билинмейәр. Орхон язгыларында булар барада диңе бир гезек агзаляр. Онда шейле дийилйәр: "Агам каганың дөвлети песелип, будун билен хөкүмдар арасында агзалалык чыканда изгил будуны билен урушдык. Көл Тегин Алп Салчының гыр атына мүнүп хүҗүм этди. Ол ат шол ерде өлди. Изгил будуны ёк болды" [17, с. 48; 18, с. 58].

ЕР БАЙЫРКУ: Чин чешмелериниң гөркезишине гөрә, булар (Па-э-ко) докуз бойдан дүзүлипдир [20, 11, с. 592]. Түрклериң ве монголларың арасында докуз саны мукаддесдир. Шу себәпли тайпаның бойларының саныны беллемек үчин докузы алмаклыгың мөхүм әхмиети болупдыр. Уйгурлар он бойды. Йөне чин чешмелеринде оларың докуз бойдан дүзүлендигини хем язярлар, оларың атларыны хем гетирйәрлер. Шундан соң мусулман авторларының уйгурлара "докуз огуз" дийип ат бермеклериниң себәби дүшнүкли боляр. Оларың Ёкары Керуленде яшандыкларыны хем языпдырлар. Билге каганың сөзлеринден болса байыркуларың юрдуның демиргазыкда, узак бир ердедигини аңламак боляр [17, с. 24; 18, с. 49]. Ол юрт Байкал төвереклеринде болмалыдыр. Байыркуларың башында Улуг иркин дурярды. 708-нҗи йылда Улуг иркин душманчылыклы херекет эдип башланда ("ягы болды") ол Турги Яргун көлүниң янында Гөк түрклер тарапындан басылып ятырылыпдыр. Улуг иркин аз санлы адам билен гачып гидипдир. Онуң ак аты Көл Тегине олҗа болупдыр. Көл Тегин гыргызлар билен болан сөвешде (709-нҗи й.) шол ак аты мүнүпдир. Сөвешде атың аягы дөвлүпдир [17, с. 44-46; 18, с. 56-57].

715-нҗи йылда көп тайпаларың гозгалаң эдендигини гөрен ер байыркулар хем баш гөтерипдирлер. Буларың үстүне хут Капган каганың өзи урапдыр ве олары Тугла дерясының якасында агыр бир еңлише сезевар эдипдир. Еңиш газанан каган ызына гайдып гелйәркә, байыркуларың гүпбасдысына дүшйәр (12-нҗи июль, 716-нҗы йыл). Соңра

ер байыркулар кувватдан гачярлар ве Гөк түрклерден соң Уйгур дөвлетине табын эдилйәрлер.

XI асырда түрк әлеминиң гүндогар тарапларында ябаку атлы бир тайпа хем гөрүнйәр. Ол өз Бука Будрач атлы хөкүмдарының доландырмагында болан вагты Гараханлы үлкесине хүҗүм эдипдир, эмма еңлипдир. Хөкүмдар есир дүшүпдир. Алымларың кәбири ябаку адының ер байыркулардан гелип чыкан болмагының эхтималдыгыны айдярлар. Соң Ябаку ады билен аңланан ер байыркуларың өңки юрдундан гысылып чыкарылан ве Гараханлылар үлкесиниң демиргазык-гүндогар серхетлерине гелен болмаклары мүмкиндир. Шу еңлиш билен ябакуларың дөври тамамланан болара чемели. Шундан соң оларың ады чешмелерде габат гелмейәр.

КУРИКАН: Үч бойдан дүзүлендир. Демиргазыкда гыргызлар билен отуз татарларың арасында ятланыляр. Атлары шоларың арасында тутуляр. Булар ады агзалан тайпалардан дашарда галан болсалар герек. Куриканлар якутларың аңрысыдыр диен пикир хем өңе сүрүлйәр.

Эмма якутларың дилиниң хас ир заманларда түрк әлеминден айрыландыгына шүбхе ёк. Бартольд Чингиз хан дөврүнде Байкалың демиргазык-гүнбатарында яшан монгол асыллы курилериң куриканлар боландыгыны тассыклаяр [24, с.284]. Куриканлар ол вагтларда тумат, бурут ве төлес билен бирликде бир җемагаты эмеле гетирипдирлер.

Мусулман җуграфиячылары гыргызларың гүндогарында яшаян фури атлы бир ковумың хем адыны тутярлар. Язмакларына гөрә, олар адам этини иййән экенлер. Бартольдың айдышы ялы, бу ики ат шол бир тайпаның ады болса герек [24, с. 28]. Шейлеликде, Гөк түрклер дөврүндәки үч куриканлар монгол асыллы бир тайпадыр.

ТАТАР: Буларың огузларың гоңшулары боландыгы мәлимдир. Гөк түрклер дөврүнде отуз бойдан ыбарат болупдырлар (отуз татар). Эмма сыясы бирлиги бу отузың диңе докузысы дөредипдир. Шонуң үчин булара докуз татар хем диййәрлер. Татарларың Гөк түрклер ве уйгурлар дөврүнде докуз огузлар билен билеликде херекет эдендиклери хем гөрүнйәр. Билге каган түрк ве огуз тайпаларының яны билен татарлара хем йүзленипдир [17, с. 22; 18, с. 49]. Бу болса татарларың гөс-гөни каганың гарамагында боландыгыны гөркезйәр. Татарларың юрды Тула дерясының гүндогарында, Онон ве Керулен деряларының якаларында, ягны монголларың соңкы вагтларда яшаян ерлеринде болупдыр.

Татарлар узак вагтлап монгол тайпасына векилчилик эдендиклери үчин, монгол адыны алыпдырлар. Гүнбатар халклары муны түрклерден эшидип, монголлара-да татарлар диййипдирлер.

КИТАЙ (КИТАНУ): Гүйчли бир монгол улусыдыр. Орхон язгыларында гүнортада табгач тайпасы гүндогарда китай гөркезилйәр. Капкан каган, соңра Билге каган китайларың үстүне башарныклы йөришлер эдипдирлер. Китайлар Узак Гүндогарда, Корея якын бир ерде, Чин серхетлеринде яшапдырлар.

Татаби атлы башга бир тайпа хем китайларың айрылмаз ярањыды. Китайлар X асырың башларында Чиниң демиргазыгыны эеледилер ве Чин тарыхында Леау ханеданы ады билен өзлерине орун алдылар. Китайлар X асырың биринжи ярымында Орхон себитлеринден гыргызлары гысып чыкардылар (924-нжи й.). Мунуң өзи түрк сыясы тарыхы назарыетинден гызыкчлы вакадыр. Чүнки шонуң нетижесинде түрклериң мәлим болан көне тарыхы юртлары монгол дилли улуслара өврүлди.

Китайлар XII асырда Чинден ковуланларындан соң Түркүстана гелип, бу ерде илатың сейреклигинден пейдаланып, өз империясыны дөретдилер. Мусулман тарыхында бу дөвлете Гара Хытай дийилйәр. "Гара" сыпаты олара Чинден ковландыклары үчин, сыясы мертебелерини йитирендиклери үчин берлипдир.

ОН ОКЛАР: Гөк түрк дөвлетини гуран Бумын каган 552-нжи йылда гардашы Истемини беглери билен бирликде он боюң башында гоюп, гүнбатара гөндерипди. Истеминиң везипеси гүнбатардакы жуан-жуанлара дегишли топраклары эелемек, соңра Ыссыккөлүң гүнбатарындан башлап Хорасаның ичине аралашып гидйән гүйчли Эфталилер дөвлетини сындырмакды. Истеми бу везипелери башарныклылык билен ерине етирди. Җейхун дерясына ченли узалып гидйән топраклары элине алды (565-нжи й.). Ол иниси Мукан билен каганлык гөрешине гиришмеди, ябгу унваныны алды-да, гиңиш ве бай топракларда гүйчли ве таныл хөкүмдар болуп, тә өмрүниң ахырына (575-нжи й.) ченли үлкесини доландырды. Истеминиң оглы ве мирасдүшери Тардук каганлара табынлыкдан халас болды. Өзи каган унваныны дакынып, гарашсызлыгыны ыглан этди (582 — 84-нжи й.). Шейлеликде, Чин сеңңерлеринден (түркче ады буркурка я-да букурка) Хазар деңзине ченли узап ятан әгирт улы гиңишликдәки империя икә бөлүнди. Бейик Алтайлар, Гүндогар Түркүстандакы империя ики дөвлетиң арачәклешйән ерлериди.

Гүнбатар Гөк түрк дөвлетиниң язлаг ве гышлаг меркезлери илки вагтларда Ыссык көлүң гүндогар тарапларындады. Соңра гүнбатара гечип, хас соң болса, ягны Түргишлер дөврүнде каганлар Сияб, Талас шәхерлерде отурып, дөвлети доландырярдылар.

Гүнбатар Гөк түрк җемагаты он бойдан ыбаратды. Каганлар он боюң беглериниң хер бирине бир ок берипдирлер. Оклар бой беглериниң аламаты болуп, каган болса яй хөкмүндеди [16, с. 98; 18, с. 155]. Ок ве яй өз хукук маныларыны соңкы вагтлара ченли довам этдирипдирлер.

Он ок ики гола айрылярды. Эмма биз бу голларың гөтерен атларыны ту-лу ве ну-ше-пи дийип, диңе чинче айдылышы боюнча билйәрис. Хер голда деңсанда бой бар экени. Чеп гол ту-лу Ыссык көлүң демиргазыгындан гүндогарына ченли аралыкларда, саг гол болса гүнбатарында, Чу ве Талас деряларының аралыгында яшапдырлар.

Чин чешмелерине гөрә бу он боюң [25; с. 34,60, 270-271] атлары шулардыр:

ОН ОКЛАР

I. ТУ-ЛУ (чеп гол)

№	Боюң ады	Бегиниң унваны	Юрды
1.	Чу-му-коен	Л Чуо *(Чор)*	*Балхаш көлүниң гүндогардакы Ала Кула гуюлян Ымил дерясының якалары, Ен атлы бир шәхерлери-де барды.*
2.	Ху-лу-у	Киуэ Чуо *(Көл-Чор)*	*Аяр Нора гуюлян чайың якалары*
3.	Ше-ш-т	Тоэн Чуо *(Чор)*	*Илиниң демиргазыгында, Сайрам көли билен Эби Норың арасында*
4.	Шу-ни-ше	Чу-па Чуо *(Чопан Чор)*	*Улы Йылдыз җүлгеси, Балхаша гуюлян Хайдугөл якалары*
5.	Ту-ки-ше (Тургиш ики гола айрыляр)	а) Со-ко Мо-хо б) А-ли-ше	*Или дерясының якалары. Илиниң гүнбатары. Хо-ло-ше Чуо (Чор)*

II. НУ-ШЕ-ПИ (саг гол)

1.	А-си-кие	Киуе Се-Кин *(Күл Эркин)*	*Өрән гүйчли бой болуп, Чу ве Талас деряларының арасында яшапдырлар. Бирнәче йүз мүң атлы чыкарып билипдир.*
2.	Ко-шу (Кошу)	Киуе Се-Кин *(Күл Эркин)*	*Чу ве Талас*
3.	Пай-сай-кан	Тоэн а-по Се-Кин *(Эркин)*	*Чу ве Талас*
4.	А-си-кие	Ну-шу Се-кин *(Эркин)*	*Чу ве Талас*
5.	Ко-шу (Кошу)	Чу-пан Се-кин *(Чопан Эркин)*	*Чу ве Талас*

Он бойдан ики-үч саныcының ады түркчедир. Булар тургиш ве кошу эзкиш бойларыдыр. X — XI асырың түрки җемагатларының атлары билен он ок бойларының атларының арасында бирмеңзешлик гөрүнмейәр.

Ну-ше-пилериң ичинде бирлешмелер болуп гечмек билен, олар үч боя топланыпдырлар (Үч ок).

Бу он оклардан дашгары, Гүнбатар Гөк түрк каганларына энчеме бойлар табын болупдырлар.

630-нҗы йылда Гүндогар Гөк түрк каганлыгының йыкылышы ялы, Гүнбатар Гөк түрк каганлыгы хем гүйҗүни йитирди. Тонг-ше-ху каганың өлдүрилмеги билен он окларың ики голуның арасында дава туташды. 651-нҗи йылда Ту-лувың башына гечен Ху-лу бу даваны ятырып, бирлиги дикелтди. Эмма 657-нҗи йылда булары еңип, "айыр-да буюр" сыясатыны йөреден Чин хер голуң башына өз диенини эдйән адамыны гоюп, бөлүшдирип, хөкүм сүрмәге башлады.

Соңра бу голларың башбугларының (ёлбашчылары, серкерделери — терҗ.) арасында Чин хәкимиетинден гутулып, гарашсызлык алмак үчин, билелешикли херекет дөреди. Ахырда хәкимиет Гөк түрк ханеданындан тургиш башбугы У-че-лениң элине гечди. Тургишлер тулува дегишлидилер.

Гүндогар Гөк түрклериң хөкүмдары Капкан каган 699-нҗы йылда он оклары өз хәкимиетиниң астына алды. У-че-лениң оглы Соку өзбашдаклыгы гайдып алмага сынанышды, эмма Болчуда болан сөвешде еңилди хем өлдүрилди (711-нҗи й.) [17, с. 38, 46, 62, 112-113].

Капган кагандан соңра тургишлерден Су-лу он оклары өз байдагының астына топламагы максат эдинди. Билге каган билен гыз алыш-бермек аркалы гудачылык гурды. Тибет хаканының гиевиси болды. Араплар ве Чин билен башарныклы гөреш алып барды. Хатда өзлерине көп зәхмет берендиги үчин араплар оны Абу-Музахим дийип атландырыпдырлар. Ол "көп зәхмет берен" диймеклиги аңладяр. Йөне онуң 736-нҗы йылда Гүндогар Түркүстанда чинлилерден еңлиши ялы, соңкусы йылда арапларың үстүне эден йөриши хем шовсуз гутарды (737-нҗи й.). Шондан соң ол рухдан дүшди. Самаркандың үстүне тәзе йөрише тайярланып йөркә улы серкерделериниң бири Кур-су тарапындан өлдүрилди (737 — 738-нҗи й.). Чин чешмелерине гөрә, Су-лу каганы өлдүрен Ту-лу голундан хас зор бой болан чу-му-коениң баштутаны Баги Таркандыр.

Шундан соң Чин ене-де Гүнбатар Гөк түрк каганлыгының үстүнден өз агалыгыны дикелтди. Йөне 751-нҗи йылда Таласда болан сөвешде булар чинлилери еңип, гошунларыны ыза чекмәге меҗбур этдилер. Шейдип гарашсызлыкларыны гайдып алан хем болсалар, Гүнбатар Гөк түрклери, барыбир, өз гүйчлерини топлап билмедилер. Бири-бирине барлышыксыз душман болан сары ве гара тургишлериң айры-айры хөкүмдарлары барды. Сарыларыңкы Суябда, гараларыңкы

Таласда отурярды. Оларың икиси хем говшак шахсыетлерди. Он оклар хакыкатдан хем агыр ягдая дүшүпдирлер. Шол вагтлар гүндогарда уйгурлардан еңлип гүнбатара гөч этмәге межбур болан карлуклар 766-нжы йылда Суябы эле алып, Тургиш дөвлетини ап-аңсат сындырыпдырлар.

Карлукларың бу еңши себәпли Чу ве Талас якаларында отуран халачларың (калач) улы бир бөлеги Мавераннарха, ондан-да Хорасана гөчүпдир. Оларың бир бөлеги IX асырда Таласың гүндогарында Жермийеде карлукларың якынында яшаярды. Печенеглер ве огузлар хем карлукларың гысмагы билен гүнбатара гөч эдйәрдилер. Йөне он оклара дегишли тайпалар диңе өң агзалан халач, печенек ве огузлар дәлдилер. X асырда Баласагуның гүнбатардакы Орду шәхеринде ве шәхер этрапларында яшаян түркменлериң, Ыссык көлүң кыбласында отуран барсаганларың, Өз-Кентде ерлешен эзкишлериң он оклардандыгы шүбхесиздир [52, с. 28-31]. Кашгарың гайрасында яшаян огран диен жемагатың он оклара дегишлидиги хакында белли зат айтмак мүмкин дәл.

Гүнбатар Гөк түрк каганлыгында өз язувлары ве эдебиятлары бар болан энчеме ковумлар яшаярды. Булар умуман баржамлыдылар. Каганларың пул ясамак үчин күмүшлери барды. Таңымал Йүпек ёлы буларың үстүнден гечйәрди. Умуман, гүнбатар түрклери инди ики асырдан бәри бу үлкелерде өз барлыкларыны довам этдирйәрдилер. Эмма, бу ягдайлара гарамаздан, Гүнбатар Гөк түрклерден йүзе тутар ялы медени ядыгәрликлер галмандыр. Бу гең зат.

Гүндогар Гөк түрклери болса юртларының четделигине, тебигатының кынчылыклы ве чылшырымлыдыгына, кын жуграфики шертлере, хер дүрли махрумчылыклара гарамаздан, өрән улы сыясы орунлара эе болушлары ялы, өлмез-йитмез медени ядыгәрликлер хем галдырыпдырлар. Олар сөвданың әхмиетине дүшүнипдирлер, шәхерлер гурмага гызыкланыпдырлар. Уйгур хөкүмдары Таңрыда Болмуш Ил Итмиш Билге каганың (759-нжы йылда ёгалан) Орду Балык шәхерини гурмагы Гөк түрклериң медени дәплерини довам этдирмекден башга зат дәлдир.

Гөк түрклер 630-нжы йылда өз хөкүмдарлары Хие-ли каган билен Чине бармалы болупдырлар. Йөне булар саны бичак көп, медениети ёкары Чинде 50 йыл яшасалар хем өз милли барлыкларыны йитирмәндирлер. Ылайта-да халк көпчүлиги (кара камаг будун) милли дөвлетиң яңадан гурулмагы хакындакы таглыматы голдаярды. Шад унваныны алан ханедан агзасы Кутлугың гөреш байдагыны гөтермеги шонуң нетижесидир. Кутлуг 700 кишилик гошун билен үстүнликлер хем газаныпдыр. Гутлугың бир эдермен көмекчиси хем болупдыр. Ол 647-нжи йылда Чинде доглан Тонюкукды. 682-нжи йылда түрклериң бу тайпалары Чогай кузыдыр Кара-Кумда яшаярдылар. Бу этрапларың Өтүкениң гүнорта-гүндогарында, Онгин дерясының гүнортасындадыгыны аңламак боляр [27, с. 168-171]. Шол вагтлар Гөк түрклер 2000 эсгер

чыкарып билҗекдилер. Ыкдысады хожалык ягдайы хакында айдыланда, эсасан ав эти билен иймитленйәрдилер [17, с. 102; 18, с. 76].

Гөк түрклериң эсасы бәсдешлери Туланың (Тугланың) гөзбашында отурян огузларды. Булар Монголияның хәзирки топракларында, түрклериң тарыхы, гадымы ватанларында яшаярдылар. VII асырың орталарында бу ерлерде иң улы сыясы гүйҗи огузлар эмеле гетирйәрдилер. Өтүкен хем буларың ыгтыярындады. Шол вагтлар буларың хөкүмдары каган унваныны гөтерйәрди. Бу Баз каганды. Йөне огузлар Гөк түрклер билен тәк өзлериниң баш далашып билмеҗекдиклерине дүшүнип, яран гөзләп башладырлар. Шу максат билен Чине куни боюның башбугы Сеңуны, китайлара тоңра боюның башбугы Эсими гөндерипдилер [17, с. 102; 18, с. 76]. Бу иши өз вагтында дуян Гөк түрклер Тонюкугың теклиби боюнча херекете гечип, Тула дерясының боюнда огузлар билен чакнышдылар. Гөк түрклериң 2000, огузларың 3000 кишилик гошуны барды. Газаплы сөвешде огузлар еңилдилер. Көп адам деря гарк болуп өлди. Гачып барянларың болса ызындан етип өлдүрдилер. Шундан соң огузлар боюн эгдилер. Гөк түрклер Өтүкени эеледилер. Шол себитлердәки башга тайпалар хем гелип Гөк түрклере өз табынлыкларыны билдирдилер. Шейлеликде, Гөк түрк дөвлети яңададан дикелдилди (682-нҗи й.), [17, с. 102; 18, с. 75-77]. Түрк җемагатының максады амала ашды.

Огузларың хөкүмдары Баз каганың Тула сөвешинден соңкы ыкбалы хакында маглумат ёк. Тонюкукың язгыларында Ил Териш каган васп эдилип, онуң огузлар билен бәш гезек уршандыгы айдыляр [17, с. 116; 18, с. 81]. Бу урушларың дөрдүси Тугла сөвешинден өң болупмы я-да соң, хич хили маглумат ёк. Йөне әшгәр билинйән зат Баз каганың Ил Териш каган үчин ядыгәрлик дикдирендигидир [17, I, с. 36; 18, с. 63].

Ил Териш каган докуз йыллык хөкүмдарлыгындан соңра, 691-нҗи йылда арадан чыкды. Ол чинлилер билен 17 гезек, китайлар билен 7 гезек, огузлар билен 5 гезек уршупдыр, дөвлети гурмак ишинде улы башарныклар гөркезипдир. Онуң гөтерйән Ил Териш унванының манысы үлкәни бирлешдирмек, дөвлети тертибе салмак диймекдир. Шол вагтлар огузлар, тардушлар, төлислер, уйгурлар, изгиллер, карлуклар ве басмиллер бу дөвлете гирипдирлер [17, с. 34; 18, с. 53]. Булардан тардушлары ханедан небересинден болан шад, төлислери ябгу унванлы тегинлер доландырярдылар. Уйгур, карлук, изгил ве эдизлериң башбуглары өзлеринден болуп, олар ил-тебер унваныны гөтерйәрдилер. Докуз огузлар, өң беллейшимиз ялы, каганың өз эдарасындады. Шейлеликде, огузлар дөвлетиң даянан икинҗи бир гүйҗи хөкмүнде түрк боюның янында орун алдылар.

Ил Териш каганың ики оглы: Билге каган билен Көл Тегин (акылы көл кимин гиңиш шазада) барды. Эмма олар какалары өлен вагты җуда огландылар. Билге каган 684-нҗи йылда, Көл Тегин

685-нжи йылда догланды. Түрклериң дөвлетчилик дессуры боюнча шунуң ялы ягдайда каганың ерине гардашы гечмелиди. Шейлеликде, Ил Теришиң ерине Капкан каган унваны билен хөкүмдар болды.

Капкан каганың дөври улы еңишлерден долуды. Ол унудылмаз бир шанлы дөвүр болупды. Ондан өң шу дөвүрдәки ялы узак үлкелере йөришлер эдилмәнди. Илки билен ички агзалалыклары ятыран Капган каган 699-нжы йылда гүнбатара йөриш этди. Бу йөришде он окларың хәкимиет астына алынмагындан башга-да Алчы чөб, Сугдак, Бухара себитлерине хем дөвлетиң гүйҗи танадылды (700-нҗи й.) [28, с. 272].

Чин (Табгач) билен ылалашык баглашылмандыгы себәпли, онуң үстүне акынлар, ягны чапавулчылык довам эдйәрди. Капкан каган ылалашыгың баглашылмагының шерти хөкмүнде Чинден олара сыгынмак үчин баран аслы түрк җемагатлары ызына уградмаклыгы талап эдипдир. Шейле хем 300 мүң кило дары, 3000 саны экеранчылык гуралларыны ве көп мукдарда демир бермеклиги шерт хөкмүнде өңкүниң үстүне гошупдыр. Шу затларың өзи түрк үлкесинде экеранчылыгың ве сенетчилигиң өсүп башландыгыны гөркезйәр. Демирчилигин болса Гөк түрклерде ата-бабалардан галан сенетдиги хакында Чин чешмелеринде айдыляр. Түрк каганының ислегиниң эсли бөлеги кабул эдилен хем болса, ылалашык баглашылмандыр. Капган каган гүнбатар йөришинден гелен бадына Онг Тутукың ыгтыярындакы Чин гошуныны дерби-дагын эдйәр (701-нҗи й.). 706-нҗы йылда Чача Сеңүниң гошуны хем шейле эдилди.

Йөне узак вагт гечмәнкә чинлилер, гыргызлар ве он оклар арасында бир яранлык дөреди. Яранлар өзлери херекете башлан вагтларында огузларың хем гозгалаң турузҗакдыгына ынанярдырлар. Бу яранлык хакында эшиден Гөк түрклер алада дүшдүлер. Өңүртмек үчин 710-нҗы йылың гышында гыргызларың үстүне йөриш гурадылар. Бу йөрише Капкан каганың өзи, Билге Тонюкук, Көл Тегин (шол вагт 26 яшындады), Тардуш шад (индики Билге каган) дагы гатнашдылар. Кегмен дагының (шинди Тангу Ола) ёлы гар билен бекленендиги үчин, диңе еке атлының гечип билйән башга бир ёлундан еке-екеден өтүп, улы кынчылык билен йөриши довам этдирдилер. Гыргызлары булар найза билен укудан оярдылар. Олары еңдилер. Гыргыз каганы өлдүрилди.

Олары өзлерине бирикдиренлеринден соң Кегмен дагларының дашындан айланып Өтүкене, өз юртларына доландылар. Шол йылың (710-нҗы й.) томсунда болса йөриши он окларың үстүне гөнүкдирдилер. Чүнки Тургиш дөвлетини дикелден Сокуның гошуны Ярыш дүзлүгинде топланыпды. Гөк түрк гошунының башында Капкан каганың оглы Инел каган, Тардуш шад, Көл Тегин, Тонюкук ве Апа Таркан ялы сайлама серкерделер дурярдылар [17, I, с. 111-112].

Тонюкукың теклиби боюнча Алтын Йышдан (Алтай даглары) ашып, Иртыш Огуздан гечилди. "Түн катыларак", ягны гаранкыкының ичинде илкинҗи үстүнликлер газанылды. Болҗува етилди [17, I, с. 112].

Эртеси Соку каганың баштутанлыгында тургиш гошуны Ярыш дүзлүгинден Болҗува гелди. Оларың саны ики эссе көпди. Эмма, барыбир, еңилдилер. Соку каган ябгусы ве шады билен билеликде өлди. Көл Тегин Болҗу сөвешинде улы гахрыманчылыклар гөркезипдир. Сокуның көшк бегини есир алыпдыр. Он оклары табынлыга салыпдыр. Шол вагтлар гара тургишлер хем гелип, табынлыкларыны билдирипдирлер.

Гөк түрклер бу ерден ызларына гайтмандырлар. Мегерем, сугдакларың ислеги боюнча Йинҗү Огуздан (Сейхун, Сырдеря) гечип, Демир гапа гидипдирлер ве көп олҗа алыпдырлар. Сугдак үлкесинде болнан вагтда гара тургишлериң гозгалаң эдендиклери ве Кенересе тарап гөчүп гидендиклери билинйәр. Бу өрән якымсыз ягдайды. Чүнки бу иши дүзетмек үчин гидилсе, ызда он окларың топалаң турузмагы әхтималды.

Гара тургишлериң үстүне, херхал, гошун иберилди. Бу саны аз, азыксыз, атлары ёргун хем-де ядав эсгерлере Көл Тегин баштутанлык эдйәрди. Бу барып улы бир сөвешде гара түргишлери еңди. Соңра он окларың белли бойларындан кошунуң беги Тутугы хем еңип, карар-гәхини хем-де эмләклерини эле алды. Бу хабарлар Согд үлкесинде болан дүйп гошунда улы гуванч дөредипдир [17, I, с. 46-48, 62, 110, 114;57, с. 66, 79-80].

711-нҗи йылда арaплар Мавераннахрда өз херекетлерини гүйчлендирипдирлер. Олар Самарканды эелəпдирлер. Тонюкука багышланан язгыларда тезик (арап)[1] ады бир гезек агзаляр [17, I, с. 114-115; 186 с. 81]. Көп харплары бозуландыгы үчин, онуң маңылары говы селҗерденок.

Капкан каган дөврүнде 25 гезек йөриш гуралып, 13 гезек хем сөвеш болупдыр. Бу вакалара докуз огузларың ве бейлеки тайпаларың гатнашандыгы шүбхесиздир. Бу йөришлер Орхон язгыларында айдылышы ялы, Гөк түрклериң ве онуң яранларының байлыкларыны ве кувватыны артдырыпдыр [17, I, с. 36-38; 18, с. 53-54].

Эмма 714-нҗи йылда бейлеки тайпалар бири-бириниң ызындан дөвлете гаршы гозгалаңлар эдип башлапдырлар. Чин чешмелери муны Капкан каганың өрән берк тутяндыгындан, хатда рехимсизлик эдйән-дигинден дийип беллейәрлер.

Гара Иртыш якаларында яшан ве үч бойдан дүзүлен карлуклар 712-нҗи йылда ене-де баш гөтердилер. Бу гезек сөвеш Тамак Идук башында болды. Карлуклар чынлакай бир еңлише сезевар эдилдилер.

---

[1] ("тәҗик" болайҗак ялы? — терж. белл.).

Соңра олар хемаят исләп, Чине гөчдүлер [17, I, с. 48, 62, 66; 22, с. 455-456].

Соңкусы йыл гозгаланлар хас көпелди ве дөвлети сарсдырып башлады. Тардуш шад Көл Тегин билен билеликде аз тайпасының үстүне үграды. Азлар, өң белленишн ялы, демиргазыкда Кегмен токайы себитлеринде яшаярдылар. Сөвеш Гара көлде болды. Азларың илтебери Көл Тегин тарапындан есир алынды. Соңра булар изгиллериң үстүне бардылар ве оны хем дерби-дагын этдилер.

Шол 715-нжи йылда огузлар ве эдизлер билен хем уруш болуп гечди. Эдизлер гозгалаң турзупдылар. Олар Кышлагада боюн эгдирилдилер [17, I, с. 48-50; 18, с. 58]. Шонда эдизлериң ил теберн, Капканың гиевиси бирнәче башбуг билен гидип, Чине сыгынды. Буларың янында 100000 чадырлы җемагат барды. Эсли вагт гечендең соң Капкан каганың өлдүрилендигини, ерине Билге каганың гечендигини, Тонюкугың хем оңа көмекчи боландыгыны эшидип, булар юртларына доландылар ве Билге кагана табын болдулар [22, с. 456, 459; 20, I, с. 170-171, 223-224, 258].

Огузларың гозгалаңыны Билге каганың өзи билен гардашы Көл Тегин ятыран боларлы. Билге каган огузларың өзүне ягы болмагыны хер ерде дүрли гапма-гаршылыкларың, булашыклыкларың йүзе чыкмагындан ве гөрүпчиликден гөрйәр [17, I, с. 62-63; 18, с. 67].

Огузлар билен бир йылда дөрт гезек уруш эдилди (715 — 716-нжы йыл). Илкинҗи сөвеш Тогу Балыкда болды. Ол Тугла (Тула) якасындакы бир шәхерди. Икинҗи сөвеш Андургыда болды. Ондан үзүл-кесил бир нетиже чыкмады [17, с. 62. Д30; 18, с. 67]. Үчүнҗи сөвеш Чуш башында болуп, мунда огузларың тоңа боюндан болан Алпагут он саны гардашы билен бирликде есир алынды. Ханедан агзасы Тоңа тегиниң бир дабарасында оларың хеммеси өлдүрилди (715-нжи й.) [17, I, с. 50, 62, 64; 18, с. 58, 67-68]. Дөрдүнҗи сөвеш Эзгенти Кадазда болды. Огуз гошуны үчин еңилиш дийип хәсиетлендирилсе-де, Гөк түрклериң хем ол гезек улы бир үстүнлик газанмандыкларыны уршуң соңра довам эдендиги хем гөркезйәр.

Гөк түрклер шол гышы (716-нжы й.) Амгы Курганда гечирдилер. Шол вагтлар мал гыргынчылыгы йүзе чыкды. Шуңа гарамаздан, Гөк түрклер огузларың үстүне ене-де гошун ибердилер. Көл Тегиниң өзи карарг әхде (ордада) галды. Огузлар салым бермән караргәхе дөкүлдилер. Көл Тегин диңе бар гайратыны сарп эдип огузлары серпикдирип билди. Хови өрән улы болупды. Билге каган бу хадыса барада тайпасына шейле йүзленипдир: "Көл Тегин болмадык халатында хеммәңиз өлердиңиз. Энем, бажыларым, гелинлерим, гоңшуларым гырнага өврүлерди. Өленлер юртда, ёлда чашып галарды" [17, I, с. 50, 62, 64; 18, с. 58, 67-68].

Арадан аз вагт гечендең соң Гөк түрклер гайтадан огузларың үстүне дөкүлдилер ве обаларыны таладылар. Огузлар докуз татарлар

билен бирлешип, яңадандан уруша чыкдылар. Агуда ики гезек сөвеш болды. Огузлар ве татарлар еңлип, ызларына гачдылар (716-нжы й.).

Шол вагтлар индики Билге каган (Тардуш шад) 33 яшындады. Капкан каган аз санлы адам билен бир токайың ичинден гечип гелйәркә байыркулар тарапындан өлдүрилди (716-нжы й., томус). Ол байыркулар билен болан еңишли сөвешден доланып гелйәрди. Билге каган агасының өлүминде өз тайпасыны язгаряр. Ол агасының бу тайпаны тертибе саландыгыны, эклэп-сакландыгыны, азлыкдан көплүге өвредендигини, онуң ёксулыны бай эдендигини айдяр [17, с. 36, 40, 42, 64, 66; 18, с. 53-55, 63, 65-68]. Тонюкук хем Капкан каганың гүндиз отурмандыгыны, гиже ятмандыгыны ныгтаяр [17, с. 116-118; 18, с. 81-82].

Түрклерде хөкүмдарлыгың мирас гечмеси меселесинде кесгитли бир каданың болмазлыгы бу ерде ганлы чакнышыклара гетирди. Чакнышыкларың соны диңе бир Капкан каганың оглы Инел каганың ве ёлдашларының өлүми билен гутармады. Инел каганың тарапыны тутан җемагатлар юрды ташлап, башга ерлере гитмәге межбур болдулар. Кәбирлери Чине сыгындылар. Шол вагтлар огузлардан хем Чине тарап гиденлериниң боландыгы билдирйәр.

Шол йыл Билге каган ёкары Селенеде яшаян уйгурларың үстүне ыграпды ве Карган диен ерде олары еңипди. Уйгурлар Ормана чыкыпдылар. Оларың ил тебери 100 чемеси адам билен галыпды. Билге каган болса эле салан йылкы сүрүлери билен түрк тайпасыны эклейәрди хем байлашдырярды [17, с. 66; 18, с. 68].

Билге каган 34 яшындака (717 — 718-нжи й.) огузлар Чине сыгындылар. Булара гаршы каганың хич хили алач эдип билмәндигини гөрмек боляр [17, с. 66; 18, с. 69; 30, с. 221-248].

Орхон язгыларында шундан соң огузлар хакында гүррүң эдилмейәр. Диңе такмынан 726-нжы йылда дикелен Тонюкук язгыларында түрк Билге каганың түрк сир тайпасыны, огуз тайпасыны эклэп отурандыгы [17, с. 120; 18, с. 82]. огузларың Чинден гайдып гелендиклери, Билге каганың ыгтыярына гечендиклери гөрүнйәр. Көл Тегиниң ядыгәрлигиндәки язгыларда каганың огуз тайпасына йүзленмеги, соңкуларың гөс-гөни кагана дегишлидигини аңладяр [17, с. 58; 18, с.61].

Билге каганың диреги Көл Тегин гоюн йылының X айының 17-си гүни вепат болупдыр (731-нжи й.). Гөк түрк гахрыманы шол вагт 47 яшында экени (доглан вагты 685 — 686-нжы й.) [30, с. 221, 230, 243-244].

Көл Тегиниң гахрыманчылыгының ве харбы башарныкларының дөвлетиң кувватыны артдырмакда өрән улы ролы болупдыр. Шол себәпли онуң өлүми Билге каган башлыклайын ханедан агзаларының арасында чуңңур гынанч дөредипдир. Билге каган агламакдан яңа тайпаның гөзи гидер өйдүп горкупдыр. Бу ганлы гөзяшлар шол бир вагтың өзүнде түрк тайпасының якын гелҗекде саташҗак азаплы гүнлери үчин хем дөкүлйәрди. Укыплы адамлар ызлы-ызына

гидйәрдилер, оларың орнуна шол дережедәки адамлар гелмейәрдилер. Тайпада бир чөкүшиң эмеле гелйәндигини әшгәр гөрйән каган муны Көл Тегине багышлап язан язгыларында белләпдир.

Билге каганың өзи 734-нжи йылда арадан чыкяр. Шейлеликде, Гөк түрклер бейик каганларындан айрылып, ялңыз галан ялы болдулар.

Билге каганың ерине оглы гечди. Бу хем Билге каган унваныны алды. Чин чешмелеринде оңа Йи-ен каган диййәрлер. Өлен каганың инилеринден бири Йоллуг Тегин 34 гүн ишләп, Билге каганың ядыгәрлигиндәки хатлары языпдыр, нагышлары чекипдир.

Тәзе Йи-ен каган, чин чешмелерине гөрә, 8 йыл хөкүмдар болупдыр [22, с. 472; 20, I, с. 229-230]. Онуң ерине гечен гардашы хем Билге Кутлуг каган унваныны гөтерипдир. Чин императоры болса оңа Теңри каган унваныны берипдир. Бу каган өрән яш болан. Онуң янында бир даяныклы дөвлет адамлары хем болмандыр. Эжеси Тонюкукың гызы экен. Ол бир кичирәк серкерде билен якын гатнашыкда болуп, дөвлет ишлерине гатнашып башлапдыр.

Эдара эдилишиниң говшаклыгы юртда нәгилеликлер дөредипдир. Шол вагт каганың шад унванлы, бири чеп голы, бейлекиси саг голы доландырян доганоглан агалары баш гөтерипдирлер. Кутлуг каган саг голдан үстүн чыкыпдыр. Эмма чеп голдан еңлипдир. Бу гүндогардакы голды. Соңкулар тагта Билге каганың башга бир оглуны гечирипдирлер. Эмма ханедан неслинден болан Ку-то ябгу оны өлдүрип, ерине өз гардашыны отурдяр. Соңра болса гардашыны хем өлдүрип, өзүни каган дийип ыглан эдипдир.

Бу ички давалар Гөк түрклери песе гачырды. Пурсат арап йөренлер үчин аматлы ягдайлар дөреди. Хакыкатдан хем 742-нжи йылда уйгурлар, карлуклар ве басмиллер диллешип, билеликде Гөк түрклериң үстүнден индилер. Еңлиш гутулгысызды. Ку-то ябгу өлдүрилди. Тизден Билге каганың гарындашым дийип атландыраны, басмил Идук Куту Гөк түрклери дөвлет хөкмүнде сынды хасап эдип, өзи каган унваныны алды. Уйгур ве карлук ил теберлери хем ябгу унваны билен өзлерини атландырып башладылар. Ябгу кагандан соңкы улы унвандыр. Онуң ыз янындан шад унваны гелйәр.

Агыр еңлише сезевар боландыкларына гарамаздан Гөк түрклер өзлерини тутуп, Кутлуг каганы өлдүрен чеп гол каганының оглуны тагта чыкардылар. Бу Озмуш каган унваны билен таналяр. Чин императоры Озмуш каганың өзүне табын болмагыны исләпдир, эмма каган оңа гөвнемәндир. Херхалда, Чин императорының мечев бермеги билен өңки үч яран Гөк түрклериң үстүне чозуп, муны ене-де еңлише сезевар эдипдир [22, с. 472-474; 20, I, с. 229-230; 31, с. 14; 17, I, с. 164-166]. Озмуш каган Өтүкене чекилипдир. Эмма саг голуң ябгусы ве Ко-ла-то диен башга бириниң башда дурмагы билен 5 муң чадырлы илатың Чине гөч этмеги Озмуш каганы бүтинлей песелтди. Узак вагт гечмәнкә ол басмиллериң пидасы болды [22, с. 472-474; 20, I, с. 229-230; 31, с. 14;

17, I, с. 164-166]. Яш Озмуш каганың бетбагт башы Чин императорына иберилипди (744-нжи й.) [22, с. 474; 20, I, с. 230].

Бу вакадан соң Озмуш каганың гардашы По-меу ху-лунг-лу унваны билен тагта чыкарылды. Эмма Гөк түрклериң эсасы көпчүлиги рухдан дүшүпди. Шол себәпли булар Гөк түрк ханеданындан чыкан ве өзүни каган дийип ыглан эден бамил Идук Кутуң хөкүмдарлыгыны кабул этдилер.

Йөне вели уйгур ве карлук ил-теберлери Идук Куты ыкрар этмедилер ве онуң үстүне йөриш гурадылар. Ганлы чакнышыкларда басмиллер агыр еңлише сезевар болдулар. Буларың баштутанлары болса урушда өлди. Бу давада уйгурлар хас улы роль ойнапдырлар. Шонуң үчин-де оларың баштутаны Көл Билге каган унваныны алды. Ол По-меувы тагтдан дүшүрип, өзи Өтүкенде ерлешди (745-нжи й.) [22, с. 474-475; 32, с. 158-162]. Өтүкен, Билге каганың айдышы ялы, "ил тутсак йыр", ягны эдара эдилйән меканды.

Гөк түрклериң соңы нәхили болды?

По-меу каган өлдүрилен соң Билге каганың аялы, Тонюкугың гызы Кутлуг По-фу хатын улы бир түрк җемагатыны алып (5 мүң чадырлы) Чине барып сыгынды. Император оны гадырлы гаршы алды. Бир вагтлар Билге каган өз илине: "Табгач юрдуна гитме, гитсең ёк боларсың" дийипди. Чине гиденлериң арасында огузларың хем бир җемагатының боландыгыны Уйгур Ил Итмиш Билге каганың "Шине Усу" язгыларында айдыляр [31, с. 31; 17, I, с. 176].

Гөк түрклериң бир бөлеги Уйгур дөвлетиниң табынлыгында галды. Башга ерлере гиденлер-де аз дәлди.

Чин чешмелеринде Х асырың биринҗи ярымында Гөк түрклер хакында ене-де агзаляр. 926-нжы йылда ве 928-нжи йылда Гөк түрклериң башбуглары эллери совгатлы Чин көшгүне гелипдирлер. 931-нжи йылда ве 941-нжи йылда илчилеруградыпдырлар.

941-нжи йылдан соң бу түрклер бабатда хич хили хабар ёк Олар шол вагтлар өрән песе дүшүпдирлер [22, с. 475-477; 39, с. 94-100].

IX ве Х асырларың ыслам чешмелеринде гөс-гөни түрк адыны гөтерйән бир ковум хакында сөз ачылмаяр. Ол чешмелерде "түрк" сөзи бирнәче ковумдан ыбарат улы бир халкың я-да тайпалар топлумының ады хөкмүнде уланыляр.

Меркези Азия түрк тарыхының иң мөхүм дөврүниң Гөк түрклер дөври боландыгы шүбхесиздир. Гөк түрк империясы Меркези Азиядакы иң улы дөвлетди. Түрк җынсына дегишли әхли тайпалар иң соңкы гезек бир байдагың астына шу империя вагтында топланыпдырлар. Шонуң нетиҗесинде түрк ады, айратын-да Орта ве Якын Гүндогарда түрки дилли халкларың умумы ады болуп галды, шол маныны газанды. Бу дөврүң үнси өзүне чекйән айратынлыкларындан бири, түрк җынсының Меркези Азияның гүнбатар себитлеринде, хусусан-да Ыссык көл этраплары билен Чу ве Талас дерятарының арасыны

түрклешдирмегидир. Гөк түрклер отурымлы дурмуша ве медениете гызыкланян халк болупдырлар. Оларың дөвлет гурмазларындан өңүрти Алтай дагларында яшап, демирден гураллар ясандыгыны билйәрис. Дөвлет гуранларындан соң болса хемме угурлар боюнча улы башарныклар гөркезипдирлер.

Чин чешмелеринден гөрнүши ялы, Гөк түрклер гөчме халк болмак билен бирликде, экеранчылык билен хем мешгулланыпдырлар. Илатың ер пайлары болупдыр дийип чешмелерде белленилйәр. Капкан каганың Чинден 300 мүң кило тохумлык дары, 3 мүң саны экеранчылык эсбапларыны алмак исләндигини өң айдыпдык. Сөвда ишине дөвлет гурландан соң улы әхмиет берлипдир. Билге каган Өтүкен этрапларында отурып, сөвдаңың үсти билен тайпасыны баржамлы эдип билжекдигине ынаняр [17, I, с. 26].

Шәхерлер гуруп, оларда ерлешмек меселеси энтек VI асырда Гөк түрклериң каганларыны гызыкландырып уграяр. Эмма халкың муңа улы гаршылык гөркезжекдигине ынанып, олар оны амала ашырып билмәндирлер. Билге каганың шәхер гурмак ислегине, Чин тарапдан инжек ховпы гөз өңүнде тутуп, Тонюкук хем гаршы болупды. Уйгур Ил Итмиш каганың Орду Балыгы гурмагында хем, гүррүңсиз, Гөк түрклериң, ылайта-да Билге каганың улы пайы бардыр.

Гөк түрклер илкинжи дөвүрде элипбий хөкмүнде согды хатыны уланярлар. Соңкы вагтда болса түркче язгы дөретдилер. Гөк түрк элипбийиниң башга бир халкыңкыдан гелип чыкандыгы хакындакы гарайшың догры болмагы хем мүмкиндир. Бу элипбий VII асырың икинжи ярымындан бейләк уланылмага башлан болса герек. Йөне, эсасы зат, элипбийе эе болмаклыкдыр. Гөк түрклерден өңки улы халклар болан жуан-жуанларың, си-эн-шилериң ве хунларың элипбийи болманды. Хазарларыңкы-да ёкды. Үстесине, хазарлар халыфатың ве Византияның иң якын гоңшуларыды. Гөк түрклер согд серищделери билен Якын Гүндогардан алнан хасап эдилйән бу элипбие өрән көп гошант гошупдырлар, оны өзгердипдирлер хем-де бир милли элипбий гөрнүшине гетирипдирлер.

Гөк түрклерде он ики хайваның адындан дүзүлен таквим (календар) пейдаланылыпдыр. Гечирилен барлаглара гөрә, [30, с. 154-157], ол таквим VI асырың ахырларында Чинден алныпдыр. Соңра ол Гөк түрклериң мирасыны довам эден уйгурлар тарапындан уланылыпдыр. Уйгурлардан өвренен монголлар болса бу таквими Эйрана, хатда Анадола гетирипдирлер. Таквим Эйранда соңкы йүзйыллыкларда хем уланылды.

Гөк түрклер өз элипбийлери билен өз диллеринде говы ядыгәрликлер галдырыпдырлар. Бу ядыгәрликлер түрк дилиниң, түрк эдебиятының, түрк тарыхының, хас гиң маныда түрк медениетиниң иң гымматлы чешмелери ве нусгаларыдыр.

3. УЙГУРЛАР ДӨВРҮНДЕ ДОКУЗ ОГУЗЛАР

Чинлилер тарапындан хул-ху дийлип атландырылан уйгурлар Ёкары Селенга якаларында отурярдылар. Уйгурлар XIV асырың башларында хем иң гадымы юртларының шу ердедигини билйәрдилер. Орхон язгыларында уйгурларың ады еке гезек тутуляр. Онда уйгурларың башга көп түрк тайпаларындан тапавутлылыкда, гөс-гөни кагана салгыт төләп, асуда яшандыкларыны аңламак боляр. Өнден беллейшимиз ялы, Билге каган тагта гечининден соң, 715-нҗи йылың гүйзүнде Селенгадан ашак инип, Карган дийлен ерде уйгурлары даргадыпды. Шонуң үчин уйгур тайпасы Орман диен юрда чыкыпды. Уйгур ил тебери 100 чемеси адам билен гүндогара гачыпды. Каган болса эле салнан йылкылары билен хор дүшен тайпасыны эклейәрди [17, I, с. 66; 18, с. 68].

Уйгурлар докуз огузлары өзлерине бирикдирипдирлер, эмма хачан бирикдирендиклери хакында кесгин зат айтмак мүмкин дәл. Уйгурларың карлуклар ве басмиллер билен яранлык гурап, 742-нҗи йылда Ку-та ябгуның үстүне йөриш эдендиклерини билйәрис. Шонда огузларың хем булара гошулан болмагы әхтималдыр. Уйгур дөвлетиниң гурулмагында Көл Билге каганың иң улы көмекчиси оглы Моуун Чорды. Көл Билге каган 747-нҗи йылда өлди, онуң ерине оглы гечди. Ол Таңрыда Болмуш Ил Итмиш Билге каган унваныны алды. Бу каган барада 759 — 760-нҗы йылларда язылан иң соңкы язгыларда, хатың көп ериниң бозуландыгы үчин окамасы кын җүмлелерде хем: "Онда калмыш будун Он Уйгур Токуз Огуз үзе йүз йыл олдуруп" дийилйәндигине дүшүнмек боляр [31, с. 12-3, 13-3; 17, I, с. 64, 165, Д, 3]. Бу ерде эсасы зат, уйгурларың он бойдан эмеле гелендигиниң айдылмагыдыр [39, с. 39-40; 108, с. 125].

Ил Итмиш каганың Озмуш каганың үстүне эден йөришини аңладян язгыларда "Докуз Огуз будунының хеммеси топланды" дийилйәр [31, с. 12-5, 13-5; 17, с. 164]. Бу хем онуң шол вагтлар (743-нҗи й.) докуз огузлары өз ыгтыярына аландыгыны аңладяр. Эмма ол каган боланындан бираз соңра огузларың аша көпдүгине гөз етирип, олары "секиз огузлар" дийип атландырыпдыр. Диймек, бир бойы ол өзүне чекен болмалы. Огузлар, Гөк түрклер билен эдишлери ялы, уйгур каганына гаршы хем докуз татарлар билен бирлешипдирлер.

Ил Итмиш каган 749-нҗы йылың илки айларында докуз татарлары ёла гетирмек үчин огузлары янына чекмәге чалышды ве олар билен билеликде херекет этди. Бу иш гүйз айларына ченли довам этди, ахырда каган үстүнлик газанды. Эмма каган, херхал, гечиримлилиги элден бермәндир [31, с. 16-19; 17, с. 168-170]. Йөне бу хакда мундан артык маглумат ёк.

Каган шол йылың соңкы айларында Өтүкене гайдып гелди. Ики оглуның бирине ябгу, бейлекисине шад унваныны берди. Гөк түрк

каганларының эдиши ялы, олары тардуш ве төлис тайпаларының башында гойды. Соңкусы йыл Кеминиң аңырсында яшаян чинлилериң үстүне йөриш этди. Эмма ол хакдакы язгы энтек эле салнанок. Шол йыл Ил Итмиш каган илкинжи язгыларыны яздырыпдыр. Шол йылың гүйзүнде ол татарларың үстүне йөриш этди. Соңкусы йыл Өтүкен этрапларында икинжи язгысыны яздырды. Бу соңкы вагтларда тапылан "Тарят" язгысыдыр. Бу язгыда огуз ады диңе бир гезек гелйәр, жүмләниң манысы хем говы аңланмаяр [19, с. 184, 807, 810].

Чинлери боюн эгдиренден соң, Ил Итмиш каган ол ере Тутукы баштутан эдип гоюпдыр, оңа көмекчи хөкмүнде ишбараклары ве тарханлары иберипдир.

Соңра каганың басмиллере ве карлуклара гаршы уршандыгы билдирйәр. Бу урушлар махалында Чинде болан огузлар ве Гөк түрклер аяга галыпдырлар. Олар уйгур хөкүмдарының душманларының тарапына гечипдирлер [31, с. 29; 17, с. 176-177, 8]. Каган басмиллери ве карлуклары чым-пытрак эдипдир. Шундан соң басмиллер өз барлыкларыны асырларбойы йитирипдирлер. Карлуклар болса он окларың үлкесине гөчмәге межбур болупдырлар. Чин бабатда Ил Итмиш каган әтиячлы бир сыясат йөредипдир. Чынлакай бир гозгалаңа гаршы гөрешмели болан императора эсгер гөндерипдир. Шейлеликде, онуң хорматыны газаныпдыр ве гиевиси болупдыр.

Бу үстүнликлерден соңра Ил Итмиш Билге каган Ёкары Оркуның якасында бир шәхер гурдурып [31, с. 35; 17, с. 180-185] (758-нжи й.) оңа Орду Балык дийип ат гойды. Шәхериң 12 саны демир дервезесиниң боландыгыны, улы диварлар билен гуршаландыгыны, көп базарларының бардыгыны ол ерлере баран мусулман сыяхатчысы Бахроглу Темим языпдыр. Оны "илаты көп, херекетли шәхер" дийип хәсиетлендирипдир. Шәхериң төверeклеринде көп санлы шәхерчелериң ве обаларың бардыгыны хем белләпдир [24, с. 275-305; 43, с. 33-37].

Шу гүнки маглуматлара гөрә, Орду Балык түрклериң гуран илкинжи шәхеридир. Илкинжи шәхери гуран түрк каганы Ил Итмиш Билге каган үч язгы яздырып, өмрүнде эден ишлерини шоларда беян эдипдир. Ол 759-нжы йылда вепат болупдыр. Онуң ерине оглу Бегү каган гечипдир (759 — 779-нжы й.).

Уйгурлар 840-нжы йыла ченли тарыхы түрк юрдуның хәкимлери болуп галдылар. Дөвлетиң арачәги демиргазыкда Косугөле ве Улы Кемә, гүнортада Гоби чөлүне, гүндогарда Тугла дерясының гошундыларына, гүнбатарда Алтай дагларына ченли узалярды.

Уйгурлардан хем тарыхы язгылар галыпдыр. Эмма олар Гөк түрклер дөврүнде башланан газма язув медениетине уллакан гошант гошуп билмәндирлер. Оларың кабул эден мани дини хем муңа тәсир эдип билмеди. Манихей дини доландырыжы топарларың дини болупдыр. Халк көпчүлиги оны кабул этмәндир. Бу дини Бегү каган 762-нжи йылда кабул эдипдир. Ол уйгурларың роваятларында еңижи бир

хөкүмдар эдилип гөркезилйәр ве онуң Ысссык көлүң гүнбатарындакы белли шәхер Баласагуны гурдурандыгы айдыляр. Аслында болса бу каганың улы бир еңиш газанандыгының гөрүнмейши ялы, шәхер гурдурандыгы хакында хем дегерли делил тапып боланок.

Демиргазыкда эсасан Абакан себитлеринде яшандыгы билинйән гыргызлар Орхунда гурлан дөвлетлер үчин мыдама ховп болуп дурупдырлар. Ахырда, 758-нҗи йылда Ил Итмиш Билге кагандан еңиленлеринден соң, оларың уйгурлары бийнҗалык этмеклеринин соңуна чыкылыпдыр. Везипе давасы билен гыргызларың янына гиден (739-нҗы й.) бир уйгур серкердеси олары өз тайпасының үстүне йөрише чагырыпдыр. Гыргызлар муңа бичак бегениш, улы бир гошун билен Орду Балыга хүҗүм эдипдирлер, шәхери отлапдырлар. Өленлериң арасында каган хем барды [32, с. 172-176]. Шонуң нетиҗесинде Орду Балык этрапларында яшаян 13 саны уйгур бойы Чине гачып гидйәр. Бу 13 бой бир тарапдан гыргызларың, бейлеки тарапдан чинлилериң ызы кесилмейән хүҗүмлерине сезевар болуп, эсли вагтлап кынчылыклы ягдайлары башдан гечиренден соң даргамага меҗбур болды (648-нҗи й.). Буларың улы бир топары Чин хәкимлигине гирди, бир бөлегини болса гыргызлар есир алдылар.

Уйгурларың 15 бойдан ыбарат бир топары гүнбатара гачып, карлуклара сыгынмакчы болды. Эмма ол ере етмәнкәлер икә бөлүндилер. Бу голларың бири Тибете гитди. Соң ол Кансу себитлеринде бир дөвлет гурды. Булар "сары уйгур" дийип ат берлен уйгурлардыр. Хас улы голы Таңры дагы себитлеринде юрт тутунды. 848-нҗи йылда булар өзлерине каган белледилер. Чин бу кагана Таңрыда Кут Болмуш Алп Кулуг Билге каган унваныны берди (856-нҗы й.).

Бу тәзе уйгур дөвлетинин арачәклери гүндогарда Хаминиң илерсинден башланярды, гүнбатарда болса Ысссык көлүң якасындакы Барстана якынлашярды [37, с. 22-24].

Х асырың икинҗи ярымында будда уйгур көпчүлигиниң динине өврүлди. Будда бу себитлерде өңден орнашыпды. 982-нҗи йылда уйгур үлкесине сыяхат эден чин илчиси Ван-Ен-Те бу ерде байлык, абаданчылык ве хошаллык бар дийип белләпдир. "Бу үлкеде ёксул адам ёкдур. Иймити етерлик болмадыклара гарашык эдилйәр. Адамларың өмри узак. Гаррыларың әхлиси эт ийип билйәр" дийип языпдыр [22, с. 50-66].

Уйгурларың түрк дүнйәсиниң тарыхында медениет бабатда адатдан дашары орны бардыр. Шәхерчилиги башлан шолардыр. Гараханлыларың уйгурлара "тат" диймеги, шүбхесиз, отурымлылык билен багланышыклыдыр. Уйгурлар болса мусулманлара "чомак", "чомак эри" дийипдирлер. Бу болса мусулман тәҗирлериниң эллеринде чомак, ягны таяк болдандыгы үчин айдыландыр.

Гараханлыларың уйгурларың үлкесине чапавулчылык эдендиклери, кәбир ерлерини эеләндиклери беллидир. Оңа дерек уйгурлар гараханлылара язувы ве башга көп медениетлери гечирипдирлер.

Уйгурлара эсасы зарбаны уран гарахытайлылардыр. Олар уйгурлары, салгыт төлемекден дашары, хөкүмдарлыгың хан унванының ерине идик унваныны гөтермәге межбур эдипдирлер.

Уйгурлар ики үлкелеринде хем өзлерини уйгур ады билен танадярдылар. Чинлилер булара хуи-хо дийипдирлер. Докуз огузларың болса түрук (түрк) ве уйгур тайпаларындан дүйпден айры тайпадыгыны ёкарда хем гөрүпдик.

Догрудан хем, эгер шейле болса, мусулман авторларының уйгурлары докуз гуз (докуз огуз) ады билен гөркезжек болмаларыны нәме билен дүшүндирмек болар? Бу барада хер хили чакламалар бар. Меселем, ол авторларың бу ики ада бир маныда дүшүнен болмаклары мүмкиндир. Тайпаларың икисиниң хем ханеданың хәкимиетиниң астында болмагы ве атларының бири-бирине меңзешлиги (уйгур — гурр, огуз — гузз) муңа себәп болуп билер. Докуз огузларың гадымдан бәри танымал тайпа боландыгы себәпли, мүмкин, өз тәсирини бейлекиниң адына хем гечирендир [39, с. 1-11].

Докуз огузларың соңкы ыкбалы хакында айданында, оңа дегишли хич хили маглуматымыз ёк. Олар X асырда Сырдеряның ашак акымларында диңе огуз ады билен яшан жемагат дәлдир. Чүнки:

а) Ибн Хурдадбих ве Хорезми ялы гадымы жуграфиячылар билен бир хатарда әхли мусулман авторлары докуз огузлар билен огузлары бири-биринден айры тайпалар дийип хасап эдйәрлер;

б) Сырдеря якаларындакы огуз или ики гола айрылмак билен, бу голларың бирине бозок, бейлекисине үчок дийилйәрди. Бу атларың Гүнбатар Гөк түрк дөвлетиниң даянжы болан он оклардан галан болмагы шүбхесиздир;

в) Сырдеря якаларындакы огузларың ябгуларының эмелдарлары Көл Тегин унваныны гөтерйәрдилер. Эркиниң болса он окларың гүнбатарда отуран ну-ше-пи голуна дегишли беглер тарапындан гөтерилен унван боландыгыны билйәрис;

г) Көл Тегине багышланып 732-нжи йылда гечирилен жыназа дабарасында Гүнбатар Гөк түрк каганына Огуз Билге Тамгач векилчилик эдипдир [17, I, с. 52-53; 18, с. 59]. Бу ерде "Огуз" сөзи векилчилик эдениң тайпасыны әшгәр этмек үчиндир. Меселем, Түрк Билге диен ялы;

д) Докуз огузларың тоңра ве куни атлы тирелерине огуз боюнда душ гелненок;

е) Кашгарлының айтмагына гөрә, огузларың дили Гүндогар Гөк түрк ве уйгурларың диллеринден (шивелеринден) тапавутлы болшы ялы, XI асырда өзлеринден гүндогарда яшаян чигиллериң, тохсилериң ве ягмаларың диллеринден хем тапавутлыдыр. Бу айратынлык барада

Кашгарлы түрк шивелеринин иң еңили (хафиф), инчеси хем оваданы (зариф) огузларыңкы болуп, иң догрусы (сахих) тохси ве ягмаларыңкы диен нетиҗә гелипдир [5, I, с. 30]. Кашгарлы соңкулара хакан түркчеси адыны берйәр. Орхон ядыгәрликлеринин дилине иң якыны хем шолдур. Хакан түркчесинде геплән бу ики халкың бири болан тохсилер, Мервезиниң язмагына гөрә, карлуклара дегишлидир. Карлукларың болса гүндогардан, Гара Иртыш тарапдан гелендигини билйәрис. "Худудул-Алемде" ве Гердизиде ягмаларың докуз огузлара дегишли җемагат боландыгы билдирилйәр. Чин чешмелерине гөрә Гүнбатар Гөк түрклериң дили Гүндогар Гөк түрклериңкиден бираз тапавутлыдыр [25, с. 21, 47; 30, с. 252]. Ине, шол тапавут болса хут огуз түркчесиндәки тапавутдыр. Башгача айданында, огуз дили Гүнбатар Гөк түрк дилинин довамыдыр.

Шейлеликде, докуз огузлар билен Сырдеря огузларының арасында диңе көнеден гелйән бир гарындашлык болуп билер. Докуз огузларың соңкы ыкбалы хакында хич хили маглумат ёк. Диңе бир зады, ягны 840-нҗы йылда оларың гыргызларың хүҗүмлери нетиҗесинде изгил, эдил, чак тайпалары ялы дагандыкларыны, кәбир бөлеклеринин уйгурлара гошуландыгыны, башга бирлеринин болса башга атлар билен өз барлыкларыны довам этдирендиклерини айтмак болар.

Б. СЫРДЕРЯ (СЕЙХУН) ОГУЗЛАРЫ

X — XI АСЫРЛАРДА ТҮРК ИЛЛЕРИ

Меркези Азия түрк тарыхында Гөк түрклериң орны өрән улудыр. Оларың гечен тарыхы ёлы болмадык болса Меркези Азия тарыхы көп зат йитирерди. Хакыкатдан хем Гөк түрк дөвлети йыкыландан соң түрклер Меркези Азияда улы империя дөредип билмедилер. Орхон себитлеринде Гөк түрклериң ерини эелән уйгурлар гүнбатар түрклери бирлешдирип бир улы дөвлети гурмагы башармадылар [17, с. 41-44]. Догры, Билге каганың Чин билен ёла гоян парахатчылыгыны довам этдирдилер, оны достлуга хем өврүдилер. Бу парахатчылык гыргызлар дөврүнде хем довам этди (840 — 924-нҗи й.).

ГЫРГЫЗЛАР: Өң айдылышы ялы, IX асырда түрк дүнйәсинде иң мөхүм хадыса гыргызларың уйгур дөвлетини йыкып, Орхон себитлерини эле алмагыдыр. Эмма Сибирден гелен гыргызлар (ыркыз) Орхон медениетини ёк этдилер. Сегсен йылдан говрак хөкүм сүрен гыргызларың өзлери екеже бир дегерли язгы хем галдырмандырлар [30, с. 14; 17, I, с. 156-157]. Бу бабатда гыргызлар Орхон себитлерине "барбарлыгы" (варварлык — терж.) гетирен бир халк хөкмүнде хәсиетлендирилипдир [32, с. 176].

Мусулман авторлары гыргызларың уйгурлары Орхон себитлеринден чыкарып, 84 йыл хөкүм сүрендиклеринден хабарсыз ялы гөрүнйәрлер,

оларың диңе Сибирдәки юртлары хакында гүррүң эдйәрлер. Мавераннахрдан хер ики йылда бир гезек гыргыз үлкесине кервен гелер экен, онда докма өнүмлеринден башлап, көп сөвда харытлары гетирилипдир. Ол ерден болса гыммат бахалы сүтүкли дерилер, ылайта-да ок ясамак үчин гаты агачлар алнып гайдылыпдыр. "Худудул-Алемде" язылышына гөрә (982-нжи й.), гыргыз ханы Кемчикеш диен шәхерде отуранмыш. Шондан башга гыргызларда шәхер болмандыр [24, с. 282-286]. Өлүлеринин жеседини якан еке-тәк түрк ковумы гыргызлар болупдыр. Гыргызлар хәзирки Гыргызыстан юрдуна XVIII асырың башларында галмык монголлары тарапындан гетирилипдир.

924-нжи йылда монгол жынсындан болан китайларың хүжүмине чыдап билмедик гыргызлар асыл юртлары болан Енисей себитлерине чекилипдирлер. Буларың кәбир топарлары гүнбатара гачыпдырлар. Шейлеликде, түрклериң гадымыетден белли болан тарыхы юрды бүтинлейин монгол дилли улусларың элине гечйәр.

КАРЛУК: Булар 766-нжы йылда Тургиш дөвлетини йыкып, оларың топракларында юрт тутунупдырлар. Йөне карлуклар бу ерде кувватлы бир дөвлет дөретмәндирлер. Говшак, ысгынсыз бир дурмушда яшапдырлар. Шол себәпли Саманы хөкүмдары Ысмайыл бин Ахмет 893-нжи йылда Тараза (Талас) хүжүм эдип, карлуклары өз дөвлетине гошупдыр [34, с. 245; 35, с. 476]. X асырың ахырында саманыларың серхетлери Таласдан ики мензил гүндогара тарап сүйшйәр. Ыссык көлүң гүнбатарындакы Суяба (Баласагун) ченли болан топраклар хем Саманылара дегишлиди. Саманылар түрклериң парчаланып, бири-бирине ягы боландыкларыны гөренлеринден соң, оларың чапавулчылыкларының өңүни алмакдан өтри сеңңер гурмаларыны бес эдип, инди өзлери йөришлер эдип башлапдырлар. Ысмайыл б. (бин — терж.) Ахметден өңүрти шол ханедандан болан Нур б. Эседиң 840-нжы йылда Исфижабы басып аландыгыны, Ысмайылдан соңкы хөкүмдар Нур б. Ахмедиң (913 — 933-нжи й.) болса Сырдеря якасындакы Шавгарың үстүне хүжүм эдендигини билйәрис.

Карлукларың Гөк түрклер дөврүнде үч бойдан дүзүлендигини гөрүпдик. Чин чешмелеринде бу бойларың атлары хем бар.

Гадымы бир чешмә даянян Мервези (XII асыр) карлукларың 9 бойдан дүзүлендигини тассыклаяр. Оларың үчүси бишкил, галанлары-да булак, көләркин, тохси атларыны гөтерйәр экенлер [37, с. 98].

"Худудул-Алемдәки" түрк дүнйәсине дегишли маглуматларың көпүси я-да аглаба бөлеги Жейханиниң "Ёлларың ве үлкелериң китабы" ("Китабул месалик вел мемалик") диен эсеринден алнандыр ве X асырың илкинжи чәрегине дегишлидир. Бу маглуматлара гөрә, догрудан-догры карлук адыны гөтерйән жемагатың юрды Таласың гүндогарындакы Кулан этрапларындан башлап, Ыссык көлүң ёкарысындакы Үч шәхере ченли узаярды. Шол эсер боюнча карлукларың юрды бай ве түрк үлкелериниң иң абаданыдыр, карлуклар мылайым,

говы хәсиетли, ягшылык сөен адамлардыр. "Тадым заманларда оларың хөкүмдарларына җебгу я-да бейгу дийипдирлер". Карлукларың X асырда ханеданлары ёкды. "Худудул-Алемде" Кулан билен Мирки арасында бейштан, хайм ве бериш атлы карлук иллериниң яшандыгы айдыляр. Эмма Түзүн араж (Узын агач) төверереклериндәки Дуз көлден дуз чыкаран карлук илиниң атлары берилмейәр [37, с. 82].

XI асырда карлукларың улы көпчүлигиниң агзалан юртда ерлешендиклери гөрүнйәр. Шол вагт оларың диңе бир топлумы көне яшайшыны довам этдирипдир. М. Кашгарлының көп агзаны шол карлуклардыр. Эмма автор оларың ниреде отурандыкларыны билмейәр.

Өңде бу карлук топлумы хакында маглумат берилҗекдир.

Карлукларың түрки тарыхындакы орунлары хакында айданында, оларың әхли бойлары Ысык көл этраплары билен Или якаларында, Чу ве Талас җүлгелеринде түрк отурымлы дурмушының өсмегинде мөхүм роль ойнапдырлар [38, с. 633].

ЧИГИЛ: Аслында буларың карлукларың бир голы боландыгы хакында ёкарда айдылыпды. X асырда бу гарындашлык дуйгусы бар болан хем болса, барыбир, чигиллер эййәм өзбашдак ковум сайылярдылар.

X асырың икинҗи чәрегине дегишли маглуматлары өз ичине алян "Худудул-Алемде" оларың аглабасының Ысык көлүң демиргазыгында яшандыклары айдыляр. Бир бөлегиниң болса Тараза сес етим узаклыкдакы өз чигил атларыны гөтерйән бир шәхерде отурандыклары гөрүнйәр [24, с. 299]. Чигилиң чигиллер билен карлукларың арасында улы, абадан, бай хем-де мусулман серхетлерине якын, өз тәҗирлери болан улы бир шәхер боландыгы хем айдыляр. Бу шәхер, эл-Мукаддесиниң сөзлерине гөрә болса, сеңнерлери ве галалары болан кичи бир шәхердир. Ыбадатханалары, базарлары хем болупдыр [54, с. 275].

М. Кашгарлы чигиллериң үч голдан ыбарат болуп, гөчме дурмушдакыларының Куяшда, башга бир голуның Торозда (Толос) ве шол төвереклерде, үчүнҗи голуның болса Кашгар этрапларында яшандыкларыны языпдыр [51, I, с. 393-394]. Ол эсериниң башга бир еринде чигиллериң Или якаларында яшандыгыны айдяр. Куяш атлы галалар хем Или дерясының якасында ерлешипдир.

М. Кашгарлының өз эсерини язан махалларында (XI асырда) чигиллериң бир топлумының Мавераннахрда яшандыгыны билйәрис. Олар Гараханлы гошунының өзенини эмеле гетирйәрди. Айнуд-дауле шол йыл Мавераннахра гелен солтан Мәлик ша Селҗуклының хызматына дурупдыр, эмма эдйән умыды өделмәндиги үчин, айрылып гидипдир. Ол шол йылда Самарканда гачырылып, гараханлы шазадасы Якуп Тегин тарапындан өлдүрилйәр [40, с. 91].

XII асырдан соң хич бир чешмеде чигиллериң адына душуп боланок. Бу болса оларың аглаба көпчүлигиниң отурымлы дурмуша гечендигини гөркезйәр.

"Худудул-Алемде" чигиллер гурплы ве улы бир ил хөкмүнде таналыпдыр. Булар хем карлуклар ялы говы хәсиетли, мылайым ве ягшылыгың гадырыны билйән халк дийип гөркезилйәр. Чигиллер Эйран эдебиятында хем шу тараплары билен хәсиетлендирилипдир [41, с. 444—452].

М. Кашгарлы огузлар билен чигиллериң арасында көнеден гелйән душманчылык бар дийип язяр [5, I, с. 394]. Бизиңче, бейле душманчылык диңе гараханлыларың Исфиҗаб себитлерини басып алмакларындан соң болуп билер. Чүнки, ондан өңки түрк җемагатының арасында Саманы дөвлетиниң топраклары билен оңа табын болан Исфиҗаб беглигиниң ве карлукларың топраклары ятырды.

Бу гүн Түркиеде Чигил атлы дөрт оба бар [38, с. 266].

ТУХС (ТУХСИ): Булрың хем карлук боюндан я-да онуң ичиндәки җемагатлардан бири болaндыгы хакында маглуматлар бар. "Худудул-Алемде" олар "тухс", Кашгарлыда ве Мервезиде "тухси" шекилинде язылыпдыр. Бу адың аслы ве манысы дүшнүксиздир. Эгер-де бу сөз түркиче болса, онда токсы болмагы герекдир.

Тухслар Или якаларында чигиллериң гүнбатарында, гоңшулыкда яшапдырлар. Олар хас гүнбатарда Чу дерясының ёкары акымларында хем отурыпдылар. Ол ерде Суяб, Биглилиг, Үкеш, Лазине ве Ферахие атлы шәхерлер ве обалар болан. Олардан Суяб Гүнбатар Гөк түрк каганларының ве Түргиш хөкүмдарларының пайтагтларындан бириди. 630-нҗы йылда бу ерлере гелен чинли монах Хуен-чанг Суябың мейданының 3 — 3,5 кв. километр болуп, башга юртлардан гелен көп тәҗирлериң бу ерде топланандыгыны языпдыр. Гараханлылар дөврүндәки шөхратлы Баласагун аслында Суябың ики мәхеллесиниң бири болупдыр [43, с. 15-17; 75, с. 81-82].

"Худудул-Алемде" Суябың улы бир оба болуп, ондан 20 мүң атлының чыкяндыгы хакында айдыляр. Йөне ол ердәки Биглилиг атлы оба тохлислере дегишли дийип гөркезилйәр. Бу обаның кетхудасы (дехкан, дайхан) Йынал Тегин унваныны гөтерип, 3 мүң атла баштутанлык эдйәрди. Булардан башга-да Лазине ве Фарикие атлы обаларда хем тохсилериң боландыгы айдыляр. Бу икисиниң арасында Уркеш обасы болуп, онуң илаты аз, эмма гурплы экени [37, с. 99].

М. Кашгарлы тохсилериң диңе Куяшда отурандыкларыны язяр. Бейик алымымыз иң непис (эххаты) дилиң огузларыңкыдыгыны, иң догры (эшахху) дилиң тохсилериңкидигини язяр, оңа хакане адыны берйәр [5, I, с. 30].

XI асырда М. Кашгарлыдан башга хич ким тохсилер хакында гүррүң этмейәр. Бу болса тохсилериң XI асырда отурымлы яшайша хас ымыклы гечендигини гөркезйәр. Эмма VI асырың икинҗи ярымында түрк җемагатлары тарапындан эеленен Чу ве Талас себитлериниң XI

асырың икинҗи ярымында хем долы түрклешмәндигини гөрйәрис. Кашгарлы Баласагун, Талас, Исфиҗаб себитлериндәки халкың ики дилде, ягны, хем түркиче, хем согдыча геплешйәндиклерини язяр [5, с. 13, I, с. 30]. Гараханлыларың мукаддес шәхери Кашгарың төверегиндәки көп җемагатлар шол дөвүрде кенчекче геплешйәр экени [5, I, с. 30].

БУЛАК: Булар, "Худудул-Алемде" язылышына гөрә, ягмалара дегишли бир җемагат болуп, докуз гузлар билен гатышыпдырлар [37, с. 96]. Мервезиниң язмагына гөрә, олар карлукларың бир боюдыр [44, с. 19]. Кашгарлы хем булаклар хакында гысгача маглумат берйәр. Ол булара элке булак хем диййәр. Олары гыпҗаклар есир алыпдырлар, эмма Улы Таңры тарапындан халас эдиленмиш [5, I, с. 116, 337]. Булакларың ягмаларың ве карлукларың хайсына дегишлидигини айтмак кындыр. Кашгарлының сөзлерине салгыланып, булакларың XI асырың орталарында Ёкары Чу якаларында ве Балхашың гүнбатарында яшандыклары хакында нетиҗә гелмек мүмкиндир.

ЯГМА: Бу түрк ковмы хакында илкинҗи маглуматлар "Худудул-Алемде" душяр. Ол эсер боюнча ягмалар Кашгар билен онуң демиргазыгындакы Нарин дерясының аралыгында яшаян бир улы җемагатдыр. 1700 саны кабылалары, говы ярагланан сөвешҗең адамлары болуп, хөкүмдарлары докуз гузз хөкүмдарының огулларындандыр (37). Артуҗ ве Хиргили атлы обалары болан [37, с. 78-79].

Гердизи хем ягмаларың докуз гузлардан гачып карлукларың арасына гелендиклерини, соңкуларың болса олара азар бермәндиклерини айдяр [159, с. 260]. Хакыкатдан хем Уйгур Ил Тутмуш Билге каганың икинҗи язгыларында (Тарят) ягма бир җемагат хөкмүнде агзаляр [19, с. 807, 811].

"Мүҗмелүт-Теварихде" ягмаларың өз хөкүмдарларына "Бугра хан" диендиги язылыпдыр [47, с. 421]. Кашгарлыда шейле маглумат бар: "түрклерден бир җемагат болуп, оңа "гара ягма" дийилйәр" [5, III, с. 34].

Ягмалар хакында берлен шу маглуматлар Гараханлылар дөвлетиниң ягмалар тарапындан дөредилендигине шүбхе гоймаяр [5, I, с. 30].

"Гара-ягма — Гара хан (Гараханлы хөкүмдары).

Бугра хан (ягмаларың хөкүмдары) — Бугра хан (Гараханлы хөкүмдары).

Кашгар ягмаларың — Кашгар гараханлыларың мукаддес шәхери [46, с. 132].

Карлукларың хөкүмдарлары болса әхли чешмелерде берлиши ялы ябгу (җебгуе) унваныны гөтерип, хич вагтда "хан" унваныны уланмандыр [52, с. 16; 139, с. 257]. Умуман, карлук ябгу ханеданы X асырың башларында өз сыясы гүйҗүни йитирипдир.

ТҮРКМЕН: Бу түркменлер огузлардан ве карлуклардан бүтинлей айры бир түрк илидир. Түрк адының хакыкы эеси бу җемагатдыр. Илат саны аз боландыгы үчин, бу түркменлер хакында диңе бир автор гүррүң эдипдир. Ол автор эсерини 985-нҗи йылда язан Эл-Мукаддеси-

дир. Онуң берен маглуматларына гөрә, түркменлер Исфиҗаб билен Баласагун арасында яшапдырлар. Исфиҗабың гүндогарында Берукет ве Булач атлы шәхерлер түркменлериң серхединдәки шәхерлердир. Түркмен мәлиги Орду атлы шәхерде яшапдыр. Эл-Мукаддеси түркменлериң зорлукдан мусулман боланлыгыны ве түркмен мәлегиниң Исфиҗаб хәкимине совгатлар гөндерйәндигини язяр.

Кашгарлы Орду шәхериниң Баласагуна якын боландыгыны беллейәр [5, I, с. 124].

Тараздан Ёкары Барсхана гидйән ёлуң угрундакы дүшелгелерден бири хем "Мединету Хаканы Тургиши", ягны "түрк хаканының шәхеридир" [52, с. 28-29; с.72-75]. Орду шол шәхер болмалы [5, I, с. 124].

ЭЗГИШ: Бу ил хакында өң хем маглумат берилди. Оларың Х асырда Ферганадакы Өзкентде отурандыклары айдыльпды.

ЧАРУК: Бу түрк или хакында диңе Кашгарлы маглумат берйәр ве оларың Кашгарың гүндогардакы Барчукда отурандыгы барада язяр [5, I, с. 28, 30, 381].

ОГРАК: Кашгарлы огракларың уйгур серхединде отурандыкларыны тассыклаяр. Олара гара-йыгыч-да дийилйәрди. Ограклар эденли адамлары билен таналян ил болупдыр. Кашгарлыда олар билен багланышыклы кәбир сөз оюнлары гөрүнйәр [5, III, с. 183].

Чаруклар ве ограклар түркменлерден хас кичи топарлар экени.

Кашгарлыда булардан башга арамут атлы топарың хем ады тутуляр. Алым оларың уйгурлара якын бир ерде отурандыкларыны ве Арамут атлы ериң-де бардыгыны язяр [5, I, с. 139].

ХАЛАЧ (КАЛАЧ): Ибн Хурдадбих [52] Тараздан Нушеҗакул-алая (Ёкары Барсхан) гидйән ёлуң угрундакы дүшелгелер хакындакы маглуматында илкинҗи дүшелгәниң Ашакы Барсхандан 3 фарсахлыкдадыгыны (18 км.) язяр. Соңра 2 фарсахлыкдакы (12 км.) Жармуйеде карлукларың гышлаяндыкларыны, халачларың гышлаглары-ның хем карлукларыңка якындыгыны белейәр [52, с. 28-29].

Бу автор соңра ене-де түрки тайпалары хакында сөз ачып, халачларың Җейхуның бейле тарапында, ягны Хорасан тарапында болякдыкларыны гөркезйәр [56, с. 329] Халачларың бир топарының Таразың 5 фарсах гүндогарында яшандыкларыны, оларың көпчүлигиниң Хорасанда юрт тутандыгыны хем гөрмек боляр. Ибн Хурдабих эсерини икинҗи гезек 886-нҗы йылда языпдыр. Халачлар шондан өң Хорасана гечен болмалы.

Халачларың карлук хүҗүминиң өңүнде дуруп билмән Тараз себитлериндәки юртларындан Хорасана гечмәге межбур болaндыклары өрән эхтималдыр.

904-нжи йылда халачлар сансыз-саҗаксыз бир гошун чекип гелен Ысмайыл бин Ахметден еңлипдирлер [81, VII, с. 532-533].

Хорасандан соң халачлар ондан хем гүнорта, ягны Сейистана инип, Земин Даверде юрт тутунып дырлар. Оларың бир голуның

Хорасанда галан болмагы мүмкиндир. Бу халачлар Газнальыларың, горлуларың гуллугында болупдырлар, оларың Хиндистана эден йөришлерине гатнашыпдырлар. Хатда, шонуң билен багланышыклыкда, оларың көп бөлеги ол ере гөч эдипдирлер. Олар горлулар деврүнде ол ерде газанылан еңишлерде мөхүм роль ойнапдырлар. Бенгалия ве Гүндогар Хиндистана мусулманчылыгы гетирен эмир Ихтияреддин Мухаммет Халажыдыр. Ол, элбетде, халачдыр. Түрк Дели солтанлыгы деврүнде (1206 — 1296) барха гүйчленен халачлар 1290-нҗы йылда хәкимлиги эле алып, бу девлети 1320-нҗи йыла ченли доландырыпдырлар, оңа шөхрат гетирипдирлер [58, V/I, с. 112-113].

1221-нҗи йылда түркменлер билен бирликде Газнада гөрүнйән халачлар, Ф. Көпрүлиниң айдышы ялы [58, V/I, с. 113], Мавераннахрдан я-да Хорасандан гелен халачлардыр. Буларың башында Сейфеддин Огра атлы бир серкерде дурярды. Монголлар Хорезмша Җелаледдини еңенлеринден соңра, Газнадакы халачлары хем, горлулары эдишлери ялы, ёк этдилер, [58, V/I, с. 113].

Орта Эйранда хәзир хем халачларың улы бир топары бар. Олар бири-биринден узакда болмадык ики бөлек болуп яшаярлар. Бири Сиве билен Караган арасындадыр ве онуң меркези Савениң гүнбатарында, эне ёлуң угрундакы Новхеран шәхеридир. Бу этрапда отуран халачлара халаж-и кахир я-да халаж-и саве дийилйәр. Бу этраплара Халажыстан ады хем берлипдир. Бейлекиси болса Кум шәхери билен Солтанабат аралыгындадыр. Булара халаж-и эмир Хүсейин дийилйәр. Булар ир вагтдан бәри экеранчылык билен мешгул болуп гелйәрлер. Оларың өңден бәри довам эдйән отурымлы яшайҗыларды гы ерли халк хөкмүнде (раийет) салгыт төлейәндигинден хем гөрүнйәр.

Алтмыш йыл мундан өң буларың саны 350 мүң адама голай боландыр дийип чак эдилйәр. Мундан башга-да Фарс велаятының демиргазыгындакы Иклид ве Абаде шәхерчелеринде, олара якын обаларда хем халачлар отурыпдылар. Урмие ве Естерабад этрапларында хем халач обаларына габат гелинйәр.

Халачлар кашкай тайпасының өзлеринден гелип чыкандыгыны бизе гүррүң бердилер. Мунуң хакыкатдыгыны бизиң барлагларымыз хем гөркезйәр. Саве этрапындан Фарс велаятына инйән ердәки халач шахилу кабыласының ол ердәки түркмен кабылаларыны топлап, кашкай илини эмеле гетирен болмагы мүмкиндир [59, с. 296].

Бу халачлар бу юрда ниреден ве хачан гелдилеркә? Көпрүлиниң язмагына гөрә, булар монгол басыбальшлары вагтында Хорасандан ве Овганыстандан гелен халачлардыр [59, с. 114]. Саве халачларың шол вагтлар Түркүстандан гелен болмагы мүмкин.

Салгурлы атабег Зеңңиниң (өлен йылы 1178) серкердеси болан Тәжеддин-и Халажың Селҗуклы деврүнде гелен бир кабыланың беги болан болмагы әхтимал. Атабег Зеңңи Тәжеддиниң ыгтыярына бичак көп эсгер берип, оны Керман селҗукларының өзүне сыгынан атабеги

Мухаммеди өңки везиппесине гечирмек үчин 1173-нжи йылда Кермана гөндерипдир [60, с.82-83; 61, с. 101].

Анадолыда ики саны Калач, ики санысы болса Калачлы диен дөрт саны ер-юрт атлары бар [56, с. 115-116]. Булардан Калач адыны гөтерйән обалар Гөреде (Болу) ве Алаҗам (Самсун) этрапларында болуп, Калачлы атлы оба Дадай (Кастамону) ве Герзе (Синоп) этрапларындадыр.

Халач ады билен багланышыклы обаларың саны йигримидир. Булардан бәшиси Халач, онусы Халачлы, үчүси Халачлар, ене үч санысы болса Халаҗоглудыр [62, с. 313-314]. Бураларың халач или билен багланышыклыдыгына шүбхе ёкдур. Ер атларындан Халач атлы бир оба хем Тиреболу этрапларындандыр. Гара дениз якаларында түрк отурымлы дурмушының эмеле гелмегинде халачлар ве чепнилер мөхүм роль ойнапдырлар. Кастамону себитлеринде Халачлы ве Халаҗогуллары атлы дөрт оба барды [62, с. 313-314]. Ики обаның ады Халачлыды. Зонгулдакда Халач, Синопда Калачлы, Самсунда Калач, Гереде Халачлар атларының габат гелмеги тас бүтин Гара дениз кенарыны халачларың эелэндигини гөркезйәр.

24 огуз боюның икисине векилчилик эдйән, Хиндистандакы ениншлерде мөхүм роль ойнан, өз чыкаран ханеданы билен Дели солтанлыгыны гүйчли бир дөвлете өврен, Эйранда ве Азербайҗанда 100 дагы оба эе болан, кашкай тайпасыны дөреден халачларың Анадолыдакы ер атлары огуз бойларының алтысыныңкыдан көпдүр.

КИМЕК: Буларың юрды Ёкары Иртыш якаларыдыр. Соңра булар кем-кемден гүнбатара сүйшүпдирлер, Яик (Урал) дерясына етип, даглара аралашыпдырлар. Бу даг улгамларына түрклериң Улы даг ве Кичи даг диендиклерини билйәрис.

Кимек адының ики-имекден гелип чыкандыгы хакында Маргуартың пикири ылым дүнйәсинде кабул эдилипдир [63, с. 96]. Мунуң өзи ики бойдан эмеле гелен имек или диймекдир. Кимеклериң ады Орхон язгыларында ёкдур. Йөне ол Ибн Хурдадбегихден башлап әхли мусулман чешмелеринде душ гелйәр.

Гердезиниң язмагына гөрә кимек ими, имак, татар, баландуз хыпчак, анказ ве эҗлад диен еди саны боя бөлүнйәр [139, с. 258].

Бу ердәки татар ады нәхили хем болса дыкгаты өзүне чекйән меселедир.

"Худудул-Алемдәки" маглуматлар кимеклериң 11 бойдан дүзүлендигини гөркезйәр. Онда диңе хифҗак, каркара, хан, ягсун, ясу кимин кәбир бойларының ады берлипдир [37, с. 85-86]. Бу эсерде кимеклериң Емение атлы бир шәхериниң боландыгы ве язына ханың шонда отуряндыгы айдыляр. Тараздан бу ере 80 гүнде гелип боляндыгы гөркезилйәр. Булардан башга Иртыш якаларында кимеклериң Чеп атлы бир абадан обасының боландыгы хем хабар берилйәр. Йөне кимеклериң шәхериниң боландыгыны чешмелериң хич бири тассыкламаяр [44, с. 32].

Кимеклериң хөкүмдарларының хакан унваныны гөтерендиклери хакында айдылан хем догры дәлдир. Олар тутуг унваныны гөтерипдирлер [37, с. 85-86; 47, с. 420].

Кимеклер самыр, гундуз, горностай (накым) ве тилки дерилерини ишләп сатыпдырлар. Олар хайванлары чешме бойларындан авлаяр экенлер [44, с. 42]. Мавераннахрлы тәжирлериң кынчылыклара ве ховпа гарамаздан, бу дерилери сатын алмага гелендиклери беллидир.

XI асырда кимек ады йитипдир ве бу иле гыпжаклар хем-де емеклер векилчилик эдипдирлер. Емеклер XI асырда Иртыш якаларында отурярдылар [5, I, с. 325]. Бу деряны олар кераматлы хасаплапдырлар. XII асырда емеклер, ылайта-да онуң баявут или хорезмшалар гошунында мөхүм роль ойнапдылар [64, I, А. І/І, с. 265-296; 65].

ГЫПЖАК (КИПЧАК): Монгол дөврүнден öңки чешмелериң хеммесинде "кифчак" я-да "хыпчак" гөрнүшинде языландыр. "Худудул-Алем" шейле маглуматлары берйәр: "Кимеклериң бир бойы болан гыпжаклар ир заманда бөлүнип гүнбатара гөчүпдирлер, XI асырда Тобол якаларында юрт тутунындырлар". Ибн Хурдадбих олары өзбашдак бир ковум хасаплапдыр. Бу маглуматларда гыпжакларың кәбир дессурларының огузларыңкы ялыдыгы хем айдыляр. М. Кашгарлы огуз шивеси билен гыпжак шивесиниң арасында көп меңзешликлериң бардыгыны гөрүпдир. Гыпжаклара гүнорта гоңшулары болан огузларың тәсири етен болмагы мүмкиндир.

Бир янда илатының артмагы, икинжи тарапдан кимеклериң кәбир топарларыны өзлерине гошмак билен көпелип, гыпжакларың соңабака бөлеклере бөлүнен огузлары гысып башландыклары беллидир.

Шейлеликде, олар огузларың гүнорта сүйшмегинде мөхүм роль ойнапдырлар. Бу барада ашакда ене-де гүррүң эдилер.

XI асырда гыпжаклар билен Хорезм себитлеринде хызматдашлык эден күжет ве чуграк атлы кабылаларың хем боландыгыны гөрйәрис. Йөне оларың өзбашдак кабыладыкларыны тассыклаян хич хили делил ёк.

Гыпжакларың хем улы бир голы Анадола гелипдир. Селжуклы шазада Рукнеддин Гылыч Арсланың агасы солтан Иззеддин Кейковуса гаршы питне турзандыгы хакында хабары эшиденде, везир Кады Иззеддин көп харажат сарп эдип, йыва, генже, гурбет (?) ве гыпжак иллеринден гошун топлапдыр (1254-нжи й.) [64, I, А, Ү/Л, с. 265-296]. Хәзир Анадолыда бу түрк илиниң адыны гөтерйән екеже оба (Сивас-Хафик) бардыр [38, с. 622].

Монгол дөврүнден соңра буларың адының "кыпчак" ве "кыбжак" гөрнүшинде языландыгына душ гелинйәр.

КАНГЛЫ (АҢЛЫ): Бу жемагатың адыны диңе XIII асырда язылан чешмелерде гөрмек боляр. Сырдеряның ашак акымларындакы вакалара дегишли маглуматлары берен Хорезмшалар дөвлетиниң ресми

кагызларында ве Мухаммет эн-Несевиниң эсерлеринде буларың атлары габат гелйәр.

1253-нжи йылда Франция королының илчиси хөкмүнде Монголия, Менгу Каана гиден В. Рубрук канглыларың куманлардан я-да гыпжаклардандыгыны айдыпдыр [66, с. 125].

Җүвейни Хорезмша Текешиң аялы, солтан Алаэддин Мухаммедиң эжеси Түркан Хатының канглы кабыласындандыгыны язяр [66, с. 121]. Хорезмлилериң ичинде яшан Несеви болса, онуң емеклериң баявүт илинден башбуг Женкши ханың гызыдыгыны тассыклаяр [66, с. 131]. Шейлеликде, Рубрукың кангылыларың гыпжакдыгы хакында айданы догры болуп чыкяр. Кашгарлы хем Канглы атлы бир гыпжак кетхудасыны агзаяр [5, III, с. 370]. Монгол чозуршлары заманында яшан Җүзени 1260-нжы йылда язан эсеринде канглы кабыласының адыны "канлы" дийип гөркезипдир [141, с. 694]. Башга бир тарапдан кәбир дессанларда канглының "араба" манысыны берйәндиги хем айдыляр [2, с. 26-288; 108, 68, с. 20]. Шу маглуматлардан кангылыларың аслы гыпжак болуп, XI асырда яшан бир гыпжак башбугының адыны гөтерйәндигини аңламак боляр.

ПЕЧЕНЕК: Тарыхы чешмелерде түрки ковумлардан бири хөкмүнде гөркезилйәр. Оларың Меркези Азиядакы яшайышлары хакында айдыланлар диңе чакламалардыр. Печенеклериң он окларың ту-лу голуна дегишли болмаклары мүмкиндир. Чүнки печенек бойларындан бири чор, башга бириси чопан адыны гөтерйәрди. Чоруң ту-лу голуның унваныдыгы ве ту-лувың ши-ни-ше боюң бегиниң хем чопан чор унваныны гөтерендиги мәлимдир.

Печенеклериң ту-лу бөлүминиң бир улы топарыны өз ичлеринде сакландыкларыны хем айтмак болар. Печенеклер 8 бойдан ве 40 обадан дүзүлен улы бир илди. Бойларының атлары: иртим, чор юла, күлпей (көл бег), кан бай, талмат, копун ве чобан. Олардан илкинжи үчүси хас эденли, хас асыллы хасапланяр. Шонуң үчин хем олара кангар дийипдирлер [49, 32-33, 43-44; 69, с. 167-171].

Карлукларың хүҗүминиң өңүнде дуруп билмедик (766-нжы й.) печенеклериң Балхаш ве Сары сув этрапларындан Сырдеряның ашак акымларына гөчүп гайдандыкларыны аңламак боляр. Олар Арал-Хазар себитлеринде хорезмлилер билен гоңшулыкда яшапдырлар [49, 32-33, 43-44]. Печенеклер гелен вагты бу ерде кимлериң отурандыгы мәлим дәл. Йөне бу ерде олара ынжалык бермәндирлер. Гүнбатар гөк түрклерден болан огузларың гысмагы зерарлы гөчүп, Яик ве Итил деряларының арасында юрт тутунып дырлар. Бу ерде болса олар огузларың яраны болан хазарларың хүҗүмине сезевар болупдырлар. Шол себәпли Гара деңзиң демиргазыгындакы сәхралыклара тарап гөч эдипдирлер. Ол ердәки мадярлары (венгрлери) гысып чыкаранларындан соң ерлешип башлапдырлар. Буларың эле салан топрагы 8 себите бөлүнйәрди. 8 боюң хер хайсы оларың бирини эелейәрди. Себитлериң

херсинде 40 оба барды. Печенеклериң еке-тәк хөкүмдары ёкды. Бойларың беглери топланып, сыясы ве харбы маслахатлар гечирйәрдилер. Догумлы ве ишенңир мусулман тәжирлери печенеклериң үлкесине хем барярдылар. Оларың айтмакларына гөрә, печенеклер гурплы яшапдырлар, йылкы ве гоюн сүрүлериниң көплүги билен тапавутланыпдырлар. Оларың көп мукдарда алтын-күмүшлери, дакынылян безег шайлары, гап-гачлары бар экен. Кемерлерине ченли күмүшден болуп, ярағлары хем өрән гурат экени. Түйдүклери өкүз шахындан ясалыпдыр [139, с. 271-272].

Печенеклер бир ярым асырлап Дон—Дунай аралыгындакы гиниш топракларың эеси болуп галдылар. Соңа, 1049-нжы йылда узларың (огуз) хүжүмине сезевар болуп, Ашакы Дунай якаларына гөчдүлер. Шунуң билен бирликде олар Византия бабатда улы бир ховп болуп дөредилер. Йөне көп санлы чакнышыклардан соң, булар ахыры куманлар (гыпжаклар) билен билеликде 1091-нжи йылда Византиядан еңилдилер. Шундан соң өңки гүйчлерини хем әхмиетлерини йитирип, сахнадан дүшүп башладылар. Печенеклерден бир кабыла Мажарыстана (Венгрия) гитди. Дунай якаларында галанлары болса аматлы пурсат арап чапавулчылыкларыны довам этдирмек билен, тә XII асырың ахырына ченли Византия ынжалык бермедилер [49; 50, IX, с. 535-543].

IX — XI асырларда түрк дүнйәсиндәки эсасы җемагатлар шулардыр. XI асырда түрки халкларда отурымлы яшайыша гечмек бабатда илерлемелериң боландыгы гөрүнйәр. 820-нжи йылда уйгур шәхери Орду Балыга сыяхат эден мүжахид Темим б. Бахр эл-Мутавази Орхон себитлеринде бири-бирине якын абадан шәхерлериң бардыгыны, оларың көпүсиниң түрки илатлыдыгыны беллейәр [3/43, с. 34-38; 123, XII, 270].

840-нжы йылдакы еңлишден соң Гүндогар Түркүстандан гечен уйгурлар отурымлы дурмуша өрән чалтлыкда ве гиңишлейин суратда гечипдирлер.

Гүнбатар гөк түрк каганлары эййәм Тургишлер дөврүнде Суяб, Невакет Орду я-да Мединеету Хаканы Түрк ве Тараз (Талас) ялы шәхерлерде отурыпдылар. Яңкы ады агзалан автор Темим Ыссык көлүң гүнорта-гүнбатарында яшаян барсханларың (арсган) ерлешен обаларындан башга-да 4 саны шәхерлериниң, 4 саны хем шәхерчелериниң бардыгыны ве көлүң якасындакы хер шәхерден 20 мүң атлының чыкяндыгыны айдяр [123, XII, 270]. Автор оларың иң батыр түрклердигини, йүз барсханлыны мүң карлуга гаршы гоюп болжакдыгы хакындакы сөзлери хем язгысына гиризипдир [123, XII, 270]. Йөне, аңланылышына гөрә, барсханлылар XI асырда кән бир халанмаян экени. М. Кашгарлыда шейле сетирлер бар: [5].

Гушуң эрбеди хекге,
Агажың эрбеди азган,
Ериң эрбеди батгалык,
Илиң эрбеди Барсган.

IX асырың белли җуграфиячысы Ибн Хурдадбих, өң хем айдышымыз ялы, түркилериң 16 шәхериниң бардыгыны язяр [6/52, с. 31]. Йөне оларың адыны ве ерлешен ерлерини гөркезмәндир. Шол заманда, ягны 826 — 827-нҗи йылларда түрки шәхерлеринден башга салгытлар билен бирликде 46 мүң 400 дирхем пул салгыт алняндыкларыны языпдыр. Онуң бу сөзи гүррүң Сырдеряның аңырсындакы Шаш (Дашкент), Исфиҗаб, шейле хем бейлеки себитлердәки шәхерлер хакында гидйән болса герек диен пикир дөредйәр.

1. ОГУЗЛАРЫҢ ЮРТЛАРЫ

XI асырың биринҗи ярымында огузлар Хазар деңзинден тә Сырдеряның (гөк түрклер дөврүндәки Йинҗү Огуз) орта акымларындакы Фараб (XI асырда түркиче ады Карачук) ве Исфиҗаб этрапларына ченли болан ерлерде хем-де бу деряның демиргазык тарапындакы сәхралыкларда яшаярдылар [37, с. 9, 290]. Истахриниң ве бейлеки җуграфиячыларың эсерлеринде огуз үлкесиниң гүнбатар, гүнорта ве гүндогар серхетлери хакында дүйпли гүррүң эдилйәр. Оларың айтмагы боюнча огуз үлкеси гүнбатарда Хазар деңзине янашярды. Хенизе ченли месген тутулмадык бу гиңишлик X асырың башларында огузлар тарапындан эеленипдир. Ярым ада шекилли бу ере ол заманлар Сиях-Кух (Гара Даг) дийип ат берйәр экенлер. Шондан соңра оны Маңгышлак атландырып башлапдырлар [37, с. 219]. Гүнортада Огуз үлкеси мусулман юртлары билен серхетлешипдир. Ол ерде арачәк Хорезм Гүргенҗиниң демиргазык-гүнбатарындакы Җит шәхерчесинден башланярды. Арал көлүниң гүнортасындакы Барагекин хем серхет шәхериди [37, с. 303; 54, с. 289]. Мавераннахрда арачәк Бухараның демиргазыгындакы чөлден башланып Исфиҗаб себитлерине ченли узалярды. Сырдеряның чеп кенарында, Карачук дагларының этеклеринде ве Есие бир мензилликдәки Савран (Сабран) диен беркитме хем мусулманларың огузлар билен аралыкдакы серхет шәхериди. Сырдеря Савраның саг тарапында Огуз үлкесиниң ичинден акярды.

Истахри X асырда Огуз үлкесиниң демиргазык арачәклериниң Итил дерясы болуп дуряндыгыны тассыклаяр [37, с. 86; 54, с. 10, 222]. Онуң дөвүрдеши, Византия императоры Канстантин Порпхурогенитусың сөзлери хем бу маглуматы тассыклаяр [69, с. 167]. Эмма Ибн Фадлан 921-нҗи йылда Булгара гиденде, Җим (Эмба) дерясындан аңырда огузлары гөрмәндир. Оңа дерек Яигиң гүнбатарында печенеклер билен душушыпдыр.

Сырдеряның ашак акымы билен Аралың демиргазыгындакы чөллүк ерлери балхлы җуграфиячылар Огуз чөли (Мефазитул-Гуззие) дийип атландырыпдырлар [119, с. 217-218; 37, с. 55, 86]. Огузлар бу чөллүге Гарагум дийипдирлер.

Гөк түрклериң Сейхун дерясына Йинҗү Огуз диендиклерини билйәрис (йинҗи, инҗи — терҗ.). X асыр чешмелеринде бу деря соңра Аб-и Бенакент, Аб-и Хоҗент ялы атлары хем гөтерипдир. Огузлар болса оны йөнекей суратда, өз атлары, ягны Огуз дерясы дийип атландырярдылар. Мусулман авторлары хакында айданында, олар Сырдеряны Сейхун, Амыдеряны Җейхун дийип атландырыпдырлар. Сыр ады монгол дөврүнден бәри уланыляр. Газаклар хәзир муңа Сыр сувы диййәрлер.

Сырдеряның чуңлугы ашак ве орта акымларында 6 — 12 метрдир, гиңлиги 600 — 700 метре барабардыр. Деря гәмичилиге ярамлыдыр.

X асырда деряның ашак акымындакы Янгыкенте (ябгуның отурян ери) гәмилер билен галла гетирилендиги беллидир. Деря гышына доңяр, буз узак вагтлап эремейәр. Шонуң үчин кервенлер көп вагтлап деряның үстүнден аркайын гечип билйәрлер. Огузларың Арал көлүне нәхили ат берендиклерини билмейәрис. Мусулман алымлары бу дузлы көле Бухайрату Харизм (Хорезм көли) дийипдирлер. Арал ады соңкы йылларда дакылыпдыр.

Сырдеряның ики тарапы хем дүз сәхралыкдыр. Кенарларында йыгы-йыгыдан улы гамышлыклар душяр. Кенар золагында чалпавлыклар кән. Гамышдан сал ясаляр [71, I, с. 25-64].

Сәхралык деряның эдил кенарындан диен ялы башланып, такмынан 400 километре яйрап гидйәр. Соңра деря билен угурдаш даглар башланяр. Олар Исфиҗабың (Сайрам) демиргазыгына ченли узалып гидйәрлер. Бу гөзел гөрнүшли улгам даглар огузларың бир замандакы таныймал Карачук дагларыдыр [5].

Эрмени королы Хетум 1255-нҗи йылда Монголиядан ызына гайдып гелйәркә, бу даглары гөрүпдир ве селҗукларың Анадола бу үлкеден барандыкларыны эшидипдир [72, I, 169; 73/IV-3, с. 184]. Карачук дагының ады Теймир хакында язылан "Сафарнамада" хем габат гелйәр [74, I, с. 272-273]. Абулгазының китабындакы түркмен роваятларында хем бу дагың ады тутляр [75, с. 40;76]. Карачукың ады "Горкут ата" дессанында Салыр Газан беги тарыплаян бир шыгырда хем бар. Бу дагың ады Якын Гүндогара хем гетирилипдир. Анадолыда Җизрәниң гүнортасында, Диҗләниң гүнбатарында, Ыракда болса Алтын көпрүниң гүнбатарында Карачык атлы даглар бар [17; I, XVII, 3-4, с. 409]. "Горкут ата" дессанында Салыр Газаның эдермен чопанының ады хем Карачукдыр [2;]. Шейле хем Хазар аңырсындакы түркменлериң ёмут тайпасының ики голундан бири Карачук ады билен таналярды [75, с. 40; 76]. Гарагоюнлы Гара Юсуп патышаның серкерделериниң бириниң ады хем Карачукды [79, с. 61].

"Шеҗере-и Теракимеде" Салыр Газан бегиң Казгурт дагындакы бир говакдан Депегөзи тутуп, ашак тогалап гөйбериши хакында гүррүң эдилйәр (III бөлүме серет). Шол эсерде Огуз илиниң юрды тарып эдиленде, ене-де бу дагың ады тутуляр. Башга бир эсерде болса Казгурт

түркменлериң юрды дийип гөркезилйәр [80, с. 390]. Ады тутулан "Шежереде" Казгурт дагы Сайрам ве Карачук билен билеликде агзаляр. Сайрам Сырдеря якын бир ерде, Арис чайының якасында болуп, оңа X асырда Исфижаб дийилйәрди. Шоңа гөрә Казгурт Исфижабың демиргазык-гүнбатарында болмалыдыр. Казгурт X асырдакы җуграфия эсерлеринде гелйән Казгуртдан башга ер дәлдир. Ол болса Исфижаба бир мензил, ягны 4 фарсах узаклыкда болан бир обаның адыдыр [52, с. 27; 119, с. 337; 54, с. 342]. Диймек, дагың ады якындакы оба хем гечипдир.

"Горкут ата" дессанында Казылык дагы хакында хем гүррүң эдилйәр. Муны хем Казгурт кимин, Карачук дагының бир бөлеги дийип хасап этсек ялңышмарыс.

Демиргазык тарапларындакы Гарагум огузларың эсасы яйлаларыдыр. Гарагумдакы Иргиз дерясының ады Хорезмшалар дөврүне дегишли чешмелерде хем агзаляр.

Гүнортада Бухара ченли яйылып ятан Гызылгум XI асырдан бейләк хас мөхүм месгене өврүлди. Ол гышҗакларың гысмагы зерарлы сүйшмәге межбур болан огузларың довамлы меканлары болупды.

Маңгышлак ве Балкан себитлери гурак, биберекет ерлерди. Муңа гармаздан, букы бир юрт боландыгындан өтри, огузлар бу ерде өзлерини горап, өз барлыкларыны саклап билдилер.

Белли болшы ялы, Түркменистан Совет республикасының (инди Гарашсыз, Битарап Түркменистан дөвлети — терж.) түркменлери шол огузларың несиллеридир.

Сырдеря — Арал көли бассейни үзүл-кесил континентал климаты билен беллидир. Хованың дережеси бу ерде гышына нолдан ашак дүшйәр. Диңе Сырдеря дәл, Аралың хем эсли бөлеги доңяр. Огузларың аглабасы гышына кече өйлерде яшап, дериден эдилен геймлери гейипдирлер. Ожары одун эдинйәрдилер. Сыяхатчыларың маглуматына гөрә, ожар Хазар деңзинден Чине ченли узалян Орта Азияның чөллеринде битйәр экени. Ол өсүп, 4,5 метр бейиклиге етип билйәр. Онуң ёгынлыгы 15 см чемесидир. Бу агач эсасан одун хөкмүнде уланыляр. Онуң ховры өрән гүйчли болуп, көзи хем узак сакланяндыр. Шонуң үчин руслар өз дөврүнде Арал ве Сырдеря гәмичилигинде ожары хем уланыпдырлар. Шейле хем дүе малы бу агажың япрагыны ишдә билен ийййәр [5, I, с. 486; 81, XI, с. 80].

Сырдеря огузларының эсасы маллары гоюн ве ат болупдыр. Оларың ыз яңындакы орунлары эелән гечи, сыгыр ве дүе малларыдыр. Кейик, гулан, сугун ялы ав хайванлары көп болупдыр. Йыртыҗы хайванларың иң көп яйраны ве зыянлысы бөри болупдыр. Бу хайван огузларың сүрүлерине көп зелел берйән экени. Бу зелели азалтмак ниети билен оңа "бөри" адының дерегине "гурт" дийипдирлер. Соңкы сөзде агач гурды гөз өңүнде тутулярды. Хәзир Анадолыда "гурт" ерине

көпленч "җанавер" сөзи уланыляр. (Бу сөз болса йыртыҗы манысыны берйәр — терҗ.)

"Горкут ата" дессанында Салыр Газаны тарыпламак үчин "Карачугың арсланы", "Эмет сувуның гапланы" ялы җүмлелери уланыпдырлар. Гечен асырың сыяхатчылары, гезенделери Түркүстаның энчеме ерлеринде, шол санда Сырдеря якаларындакы сазлылыкларда гапланларың боландыгыны айдярлар. Эмма арсланың адының тутулан ери ёк. Арсланың диңе XI — XII асырларда Җейхуның орта акымында боландыгыны билйәрис.

Сырдеря якаларындакы сазлыкларда ве чапавлыкларда доңузлар хем бар экени.

Огузларың Сырдеря себитлерине гүндогардакы Чу ве Талас тарапларындан гелендиклери шүбхесиздир. Эмма гелен вагтлары кесгин билинмейәр. Шол бир вагтда оларың халыф эл-Махди (775 — 785-нҗи й.) дөврүнде гелендиклери хакында хорасанлы бир автор язып гечипдир. Шол хем догры болса герек. Биз карлукларың 776-нҗы йылда Түркиш дөвлетини сындырандыкларыны билйәрис. Бу хадыса тебигы суратда гөчлере, юртларың тәзеленмегине себәп болупды. Огузларың өз гүндогар гоңшулары чигиллер билен арадакы агзалалыгының себәби хем шол гөчлер билен багланышыклыдыр.

Аббасыларың Хорасандакы валиси (хәкими — терҗ.) Абдуллах б. Тахыр дөврүнде (828 — 844 й.) үстлерине гошунуградылан огузларың ниреде ерлешендиклери чешмелерде язылмандыр. Эмма, барыбир, оларың Сырдеряның ашак акымларында яшандыклары шүбхесиздир. Бу йөрише валиниң оглы Тахырың баштутанлык эден болмагы мүмкиндир. Бу гошун огузлары еңип, бир мүң чемеси адамы хем есир алыпдыр. Олары сатып 600 мүң дирхем гирдеҗи эдинипдир [52, с37, 39; 82, с. 420].

Агзалян үлкәниң огузлардан өңки эеси печенеклер болса герек. Олар огузларың гысмагы билен Җимиң (Эмба) аңрысына гитмели болупдырлар. Печенеклериң бир бөлеги бәрде галып, огузлар билен гатышып гидипдирлер [69, с. 169]. Огузларың печенек боюны эмеле гетиренлер шолардыр [III бөлүме серет].

Абулгазының гетирен түркмен роваятларында огузларың ве печенеклериң арасындакы давалара дегишли гүррүңлер бар. Оларың биринде Тоймадык атлы бир печенек "патышасының" Салыр Газаның какасы Энкиши еңип, онуң аялыны есир эдип әкидендигини, үч йылдан соң Энкишиң бир адамы иберип аялыны төлег билен халас эдендиги хакында хекаят эдилйәр. Ене-де бир роваятда Салыр Газаның отуз-кырк мүңлүк гошун билен "Бечене иллерине" йөриш эдип, олары гырандыгы, ялбарып дурансоңлар бирнәчесине аман берендиги айдыляр [III бөлүме серет]. Бизиң пикиримизче, роваятың IX асырдакы давалар билен багланышыклы болмак эхтималлыгы өрән аз болуп, олар гөчмән галан печенеклер билен XI асырда болан даваларышөхлелендирйәндирлер.

2. ОГУЗЛАРЫҢ ЯШАЙЫШЛАРЫ

XI асырың башларында огузларың көпүси гөчме яшайышдадылар. Яз айлары геленде демиргазыкдакы Гарагума, Жиме, демиргазык-гүнбатардакы яйлалара, Аралдан гүнбатара, Маңгышлак, Бозажы себитлерине тарап гидйәрдилер. Гыш дүшенде аглабасы Сырдеряның ашак акымларына доланярдылар. Ябгу унваныны гөтерйән огуз хөкүмдары гышына Янгыкентде отурярды. Шол тарапда ене-де ики саны шәхер барды: Жент ве Хуваре (?). Бу үч шәхерде мусулманлар хем яшарды. Месуди бу шәхердәки халкың көпүсиниң огузлардыгыны язяр [34, с. 212].

Решид-эд-Диниң язмагына гөрә, Янгыкент Огуз ханың гурдуран ве пайтагт эдинен шәхеридир [I, с. 363; 8]. Шәхер арап жуграфия чешмелеринде Эл-Каратүлхадисе, кәте Жедиде [84, м. 955, 919], фарсча болса Дех-и Нов (Тәзе оба) шекилде атландырылыпдыр [84, с.108; 123, с. 122]. Х асыр жуграфиячыларындан Ибн Хавкал шәхер дерядан ики дүшелге, ягны 6 км. узаклыкда ерлешйәр дийип белләпдир. Бу ере сөвда гәмилери йүзүп гелипдир [70, с. 512]. XII асырың икинжи ярымында муңа Шехир кенд хем дийлипдир [85, с. 155-159, 175]. Шәхер монгол чозушлары дөврүнде көп зелел чекипдир. 1245-нжи йылда бу ерден гечен Плиний Карпини ве онуң ёлдашы поляк Бенедикт муны Түркүстандакы иң улы шәхер дийип белләпдирлер [86, с. 28, 29, 81]. XIV асырда Янгыкентде пул зикгелененди гини хем билйәрис [89, с. 178].

Селжук Субашы ябгуның өзүне бир зелел етирмегинден өңүрдип, адамлары билен Янгыкентден Женде гелипдир. Селжугың мазарының бу ердедигини билйәрис. Шахмәлик Селжугың огулларыны дашлашдырмак билен, өзи Женде хәким болан болса-да, 1040-нжы йылда шәхер Жент хан унванлы бир гыпжагың элине дүшүпдир.

Арап сыяхатчысы Якут Жендиң улы шәхер боландыгыны, халкың ханефи (ханафия) мезхебине уяндыгыны язяр [87, II, с. 127]. Селжук дөврүне дегишли документлерден кәбир айдыңларың (алымлар, пирлер) соңра Женден Анадола гелендиклерини билмек боляр. XII асырың орталарында Жент Хорезмшаларың ыгтыярындакы шәхер болмак билен, шол шазадалар тарапындан доландырылыпдыр. Шол дөврде ол хас хем абадан шәхере өврүлипдир.

1229-нжы йылда монголлар гелип, шәхери үч гүн талапдырлар, эмма халкына дегмәндирлер. 1273-нжи йылда бу ерлере сыяхат эден Жемал Каршы шәхериң аслының бейик болуп, соңра көп зыян чекендигини, шейле хем болса хенизем улы сөвда меркезидигини ве базарларында хер дүрли задың тапыляндыгыны язяр. Ол бу ерде кәбир шейхлер билен, меселем, Сугнаклы шейх Кемаледдин билен таншыпдыр. Бу таныммал шейхе түркменлер хормат билдирип "Шейх Баба" дийипдирлер [46, с. 15].

Хуваре шәхери хакында хич зат билмейәрис. Онуң чешмелерде хем ады геченок. Ол я-ха терк эдилен, я-да ады үйтгедилен болмалы.

Бейик алым М. Кашгарлының агзан огуз шәхерлери хакында айдыланда, оларың атлары шулардан ыбарат: Сепрен, Карачук, Сугнак, Карнак, Ситкун. Буларың хеммеси Карачук даг себитинде болуп, ол ерлериң топраклары хасыллыдыр. Сепрени X асырың жуграфчиялары Савран (кәте Сабран) дийип атландырярлар. Бу шол вагт Огуз серхединде болан бир ыслам шәхериди, пугта беркидиленди, еди гат дивар онуң дашына айланярды. Савраның дашаркы мәхеллелери (кварталлары) хем барды, Жами (улы) метжиди шәхериң ичинде ерлешйәрди. Огузлар гешлешик гечирмек ве сөвда үчин бу шәхере гелердилер [70, с. 511; с. 274]. 1255-нжи йылда бу ерден гечен эрмени королы Хетумың ве янындакыларың Саврана гөвүнлери етипдир.

Карачук хакында айдыланда, онуң түркче адының Фарап боландыгыны Кашгарлыдан окадык. Истахрә ве Ибн Хавкеле гөрә, Фарап Арис чайының Сырдеря гуйян ериндәки кичижик этрапдыр. Эдара меркези Кетер шәхерчесидир. Весиж бу ердәки мөхүм бир шәхерче болуп, таныМал философ Фарабының ватаныдыр [119, с. 346; 70, с. 510-511]. Муккадеси бу этрапларың меркезиниң Фарап атландырыландыгыны айдяр. Ол Фарапдан 70 мүң эсгер чыкяндыгыны, бир жамы метжидиниң бардыгыны, базарларының көпленч гыраларда ерлешендигини айдыпдыр. Бу автор Кетер ве Васижи хакында хем языпдыр.

Карачук шәхери Савран билен Еси (Түркүстан) шәхерлериниң арасында ерлешипдир. Гечен асырда дүзүлен рус картасында Түркүстан шәхеринден гүнбатарда Сырдеря гуян бир чай Карачук адыны гөтерйәр [72, X., с. 487]. Сугна хакында айдыланда, Минорский оны "Худудул-Алемдәки" Сунах билен бирлешдирйәр [37, с. 118]. "Худудул-Алеме" гөрә [37, с. 118] Сунакда хер тарапа сатылян йайлар ясаляр экени. Гечен асырда яшан археолог Леркхениң пикирине гөрә, Сугнак, Түмен Арының 6-7 мил демиргазыгында ерлешен Сугнак Курганың я-да Сугнак Араның харабаларыдыр [89, с. 179]. Теймир дөврүнде Сугнак Отрардан 24 фарсах (142 км.) узаклыкда дийип хасап эдилйәр экени [89, с. 179].

Огуз шәхерлеринден Карнак хакында хич хили маглумата душ гелинмеди. Зеки Вели Тогап "Түрк или" картасында оны Есинден бираз демиргазык-гүнбатарда, бир мензил узаклыкда гөкезипдир. Савраның янындакы Садык Ата депесиниң-де Сабрандыгы барадакы чакламаны өңе сүрүпдир [88, с. 340].

Ситкүн хакында айдыланда, онуң X асыр жуграфиячыларының гөркезен Сүт-Кенди болмагы әхтималдыр. Сүт-Кенд Фарап себитлерине якын бир ерде Сырдеряның чеп тарапында болуп, инди онуң диңе харабалары галыпдыр. Бу шәхерде бир метжидиң боландыгы билинйәр. Сүт-Кенд этрапында X асырың икинжи чәрегинде көпүси мусулман

болан огузларың ве карлукларың отурандыклары беллидир. Олар бу этрабы мусулман дәл (гайры муслим) ковумдашларындан горапдырлар [70, с. 510-511; 37, с. 117]. Фараш (Карачук) Кенҗеде ве Шаш арасындакы отлук себитлерде мусулманлыга гечен түрклерден бир мүңе якын өйли отуряр экен [70, с. 510-511]. Бируни Сүт-Кенди түркмен шәхери хасап эдип, Хорезмшаха хер йыл хут өзи дерман ве мумия гетирйән яш түркмен тебибини танаяндыгыны язяр [90, II, с. 575].

М. Кашгарлының гүррүңини эдйән дөврүнден соң огузларың тәзе шәхерлере ээ боландыклары билдирйәр. Олардан бири Барчынлыг-Кенд болуп, ол монголларың бу себитлери басып алан махаллары (1219-нҗы й.) ады тутулян Сугнак ве Өз-Кендден соңра үчүнҗи шәхердир. Ондан соңра Ашнас, Җент ве Шехир - (Янгы) Кендиң алнандыгы айдыляр [91, I, с. 64-79]. Хәзир Чирик Кале харабалыгының астында Ени Деря билен бирлешйән "Баршын Деря" атлы гуры чай (арык) бар. Мунуң Барчынлыг-Кенд билен багланышыклыдыгы шүбхесиздир. Бу Гуры чайың угрунда Уз Кенд ве Сырлы Там шәхерлериниң харабалыгы бардыр. Уз Кенд Җүвейниниң Сугнакдан соң гүррүңини эдйән шәхердир. Ол Гуры чайың харабасының Чавдардан, Уз Кенде ченли болан бөлегиниң "Угуз Җылгасы" (Огуз Дереси) адыны гөтерйәндигини айдяр. Көк Кесенә сыяхат эден Каллаур бу ерде керпичден гурлан гөк реңкли нагышлары болан көне бир гүммез гөрүпдир [92, 99, с. 480-482]. Бу түрбетиң (гүммезиң) гүнорта-гүнбатар тарапында заяланан, эмма хениз долы вейран болмадык хас кичи бир түрбет йүзе чыкарылды. Каллаур бу түрбетлериң төверегинде энчеме горганҗыклар ве түммеклер гөрүпдир. Эмма буларың мазар галындысы я-да яшайыш месгени боланлыгы хениз анықланмандыр. 1927-нҗи йылда бу ерлере сыяхат эден А. Якубовский түрбетиң тутуш чөкендигини гөрүпдир. Йөне "Көк Кесениң" нагыш бабатдан шахандаз бир түрбет боландыгыны йүзе чыкарыпдыр. Бу ылмы-барлаглар алыма бу ерлерде бирзаманлар ёкары медениет боландыгы хакында нетиҗә гелмәге мүмкинчилик дөретди [92, с. 477-478].

Диймек, "Көк Кесене" Барчынлыгың болан еринде, хәзирки Сугнак харабалыгының 77 км. гүнорта-гүнбатарында ерлешипдир.

Абулгазы Бахадур хан түркмениң тарыхы билен гызыкланян багшылара салгыланып, оларың еди саны гызың Огуз илини агызларына бакдырып, көп йыллар беглик сүрендиклерини хекаят эдйәндиклерини язяр. Гызларың биринҗиси "Алтын көзгүли" узын бойлы Бурла Хатын, икинҗиси Кармыш байың гызы ве Мамыш бегиң аялы Барчун Салур (Салур Барчын) экен. Соңкының мазары Сырдеряның якасында болуп, ол халк арасында өрән беллидир. Өзбеклер оңа "Барчының көк Кашанеси" диййәрлер. "Кашин Карлы яхшы күнбез турур".

Буларың хеммесини җемләнинде шейле нетиҗе чыкяр: XII асырда Салур боюндан Барчун Хатун огузларың бир бөлегиниң арасында өрән

тәсирли шахсыет болупдыр. Өзем акыллы ве бичак гурплы экен. Ол бир шәхер гурдурыпдыр. Шәхер Барчынлыг Кенди адыны алыпдыр. Мүмкин, ол ханым өленсоң, түрбет шол шәхериң янында гурландыр ве онуң адыны аландыр. Якубовскиниң барлагларына гөрә, Мервдәки солтан Санжарың, Гүргенчдәки Хорезмша Текешиң түрбетлерине меңзейән бейик бир түрбет салдырылып, халк тарапындан оңа Көк Кесене ады берлипдир. Ол барадакы хатыра мамлюк түрклериниң үсти билен Мүсүре хем етенмиш. Барчынлыгда монголларың Жучи голундан болан ханлар пул ясадыпдырлар. 1273-нҗи йылда Барчынлыг Кендине сыяхат эден Җемал Каршы ол шәхери Барч-Кенд ады билен аңладяр. Онуң язмагына гөрә Барч-Кенд гар көп ягян, даш-төвреги депелер, гумлуклар билен гуршалан, сиңеги хем гарынҗасы көп, чөллери чал донлы, атлардан ве гуланлардан долы бир шәхердир [92, с. 151] (юртдур — терж.). Ол бу шәхерде үч дилде шыгыр язан, ыслам хукук ылмында улы шөхрат газанан Хусемеддин Барчынлы билен таныпдыр. 1320-нҗи йылда Түркиеде Хусам Барчынлыгы атлы бир вагызчы болан. Хәзир үлкәмизде Барчын ве Барчынлы диен ер атлары бардыр.

Өз-Кенд ве Ашнас тәзе шәхерлер болуп, ол икисиниң ады монгол чозушлары хакындакы чешмелерде агзаляр. Өз-Кенд харабалыгы Баршын Деряның угрунда дийип өң беллэпдик. Ол Барчынлыг-Кендиң янында агзаляр.

Ашнас Барчынлыгдан хас гүнбатарда болуп, Сырдеряның чеп кенарындакы Бер Казан почта станциясына 20 мил узаклыкдакы харабалык шонуң галындысы хасап эдилйәр [89, с. 179].

Огузларың булардан башга хем шәхерлери болан. Савры, Саг Дере, Рибатабад, Рибат-и Тоган, Хайр-Абад ялы шәхерлериң атлары дүрли чешмелерде бизе душ гелди. Мүмкин, буларың бирнәчеси обадыр.

Сырдеряның ашакы ве орта акымларында ыкдысады дурмуш X асырдан бейләк барха өсендир ве XIII асырдан башлап ёкары дережә етендир. Мунуң тебигы нетиҗеси хем тәзе шәхерлериң йүзе чыкмагыдыр. Огуз шәхерлеринде гечирилен археологик барлаглар бу шәхерлерде ёкары бир медени дурмушың боландыгыны йүзе чыкаряр [93, № 3, с. 55-102]. Рухы дурмуш хакында маглумат аз. Эмма шол аз маглуматлар хем огуз шәхерлеринде көп билимли-ылымлы адамларың, сураткешлериң ве башга угурлардан сунгат уссатларының яшандыгыны гөркезйәр. "Муаллим-и Сани" (ягны, икинҗи мугаллым. Биринҗи мугаллым Аристотель) Фарабы (950-нҗи йылда өлен) билен "Сихах" атлы танымал арапча сөзлүгиң авторы Җөвхери (1010-нҗы йылда өлен) кимин түрки асыллы танымал алымларың огуз түркменлеринден болмаклары өрән тебигы затлардыр.

Огузларың көпчүликлейин отурымлы яшайша гечмегиниң дүйп себәби ысламы кабул этмеклериндедир. Огузлар мусулман боланларындан соң ве Саманы дөвлетиниң йыкылмагы билен Ситгүн

(Сүт Кенд), Савран, Камак, Карачук, Сугнак шәхерлериниң эеси болдулар.

Гөчме огузлар шәхерлерде яшаян өз ковумдашларына "ятук" (ятак) диййәрдилер. Чүнки бу отурымлы огузлар урушлар-затлар альш барман, "ялталык" билен шәхерлерде отурярдылар [5, Ш, с. Ш]. Огуз шәхерлериниң аглабасында, мүмкин хеммесинде, Мавераннахрың ерли элементлери хем орнашярды. Огузлар парсча геплейән ол адамлара "Сукак" диййәрдилер [5, I, с. 229].

Отурымлы огузларың гөчме ковумдашларының сыясы ишлерине гатышман яшамакларыны монгол чозушларына ченли довам этдирендиклерини айтмак догры боларды. Монгол чозушлары нетижесинде отурымлы халкың улы топары Хорасана ве Эйраның башга ерлерине гачдылар [94, с. 14]. Монголларың Эйрана хем чозмагы билен яңкылар хас ховпсуз үлке дийип Анадола гелдилер. Анадолыда гөчме илатың, шәхерлериң, обаларың хатырасында Хорасан билен багланышыклы бу вакалар асырларбойы довам эдип, хәзире ченли яшаяндырлар. Бу ерде Хорасан ады билен Түркүстан хем гөз өңүнде тутуляр.

3. ЫКДЫСАДЫ ДУРМУШЛАРЫ

X асырың башларында энтек көпүси гөчме дурмушда болан огузларың ыкдысады яшайышлары, тебиги суратда, малдарчылыга даянярды. Шол себәпли оларың байлыгы гоюн, йылкы сүрүлери, дүе, "Худудул-Алеме" гөрә, хатда сыгыр билен өлчелйәрди: ат мүнмек, дүе болса йүк чекмек үчин уланылярды [с. 86, 123, с. 110].

Ибн Фадлан [68, с. 8] "Түрк дүелери" диенде, шүбхесиз, бу гүн Анадолыдакы "бухар" атландырылян ики өркүчли дүелер хакында гүррүң эдйәр. Бу автор булгарларың ат этини иендиклерини айдяр, эмма огузлар бабатда бейле зат айтмандыр. Огуз субашысы Ил-Доган (?) оглу, Этрек, Ибн Фадлан дага эдиши ялы, өз гарындашларына хем гоюн сөвүш эдипдир. Башга бир тарапдан болса, огузларда вепат боланларың атларының этини иендиклерини бу автор айдыпдыр. Огуз дессанлары хем, бейлеки түрки халклар ялы, огузларың-да ат этини, дүе этини хем иендиклерини гөркезйәр. Ат эти огузларда, мүмкин, хемише дәл-де, айратын гүнлерде ийлендир. Огузлар мусулман болансоңлар ат этини иймеги бес эден болсалар герек. Чүнки буларың гирйән ханефи мезхеби ат этини иймеклиги мүбах хасаплаяр, ягны ончаклы макул гөренок.

Огузлар билен гоңшы мусулман халкларының арасында җанлы сөвданың боландыгыны гөрмек боляр. Огуз юрдуның үстүнден гечен иң улы сөвда ёлы Хорезмден Итил себитлерине гидйән ёлды. Бу ёл өрән херекетли болупдыр. Җуграфиячылар огузларың арасында тәҗирлериң көп боландыгыны язярлар [119, с. 299; 37, с. 118]. Ибн Фадлан Булгара гиденде, 5 мүң адамлы улы кервениң ичинде Огуз юрдундан гечипдир

[68, с. 14,]. Огузлар парахатчылык вагтында сөвда максады билен Хорезмде Жүржание ве Баратегин шәхерлерине, Мавераннахрда Савран шәхерине гидйәрлер [119, с. 299, 303; 70, с. 511]. Огузларың эсасы сөвда малы гоюнды. Хорасандыр Мавераннахрың халкының эт хажатыны огузлар билен карлуклар үпжүн эдйәрдилер [119, с. 281, 288]. Түрки гоюнлары Мавераннахр ве Хорасан гоюнларындан тапавутлылыкда хас гечгинли болса-да [95, с. 5, 282], оларың үйтгешик тарапլары хәзире ченли говы билинмейәр.

Огузлар мусулман әлеминде мешхур болан түрки кечесини хем сатярдылар [98, с. 295]. Иң говы кечелери түркилериң өндүрйәндигини сыяхатчылар языпдырлар. Ибн Фадлан Хорезмде совук гүнлерде бир өйүң ичинде түрки кечесинден гуралан чадырда отурыпдыр [68, с. 8].

4. ДИНИ ЫНАНЧЛАРЫ

X асырың башларында, уйгурлардан бейлеки әхли түрки халклары ялы, огузлар хем өз көне дини ынанчларындадылар. Мусулман әлеминде түркилериң Аллаха уюп, оны Таңры дийип атландырандыклары беллидир [97, IV, с. 63]. Түркилериң Ярадана Улуг-Баят адыны берйәндиклери хем мусулман ылымдарларына мәлим болупдыр [97, IV; 99, с. 43]. Сада огуз адамларының Таңрының сыпатлары билен багланышыклы дүшүнҗелери хакында кесгитли бир маглумат ёк. Херхалда сада адамларың бу угурдакы дүшүнҗелери гаты чуңңур дәлди ве олар Таңрыны ынсаны сыпатларда гөз өңүне гетирйәрдилер. Огузларың бири Ибн Фадландан Таңрының аялы бармы-ёкмы дийип сорапдыр. Ибн Фадлан чуңңур бир тоба эдипдир, Аллахдан өтүнч сорапдыр. Яңкы огуз хем эдил Ибн Фадланың эдиши ялы эдипдир [68, с. 11].

Ибн Фадлан не бир дини жай, не бир дини адам гөрендиги хакында языпдыр. Эмма огузларың руханыларының боландыгы беллидир. Огузлар рухы шахслара улы хормат гойярдылар [37, с.87]. Хатда ган ве эмләк меселелери бабатда хем герекли хөкүмлери чыкарян [100, с. 627-628], тебиплик эдйән, тәлей гараян, бир иш башланҗак болнанында пата алынян, дини йыгнанышыклара, дабаралара баштутанлык эдйән бу рухы хәкимлери огузларың нәхили атландырандыклары энтек билненок. XII ве ондан соңкы асырларда дини шахслары "ата" унваны билен хорматлапдырлар. Гадымы түрклерде "кан" кака диймекди. Соңра онуң ерини "ата" алды. Атаның ерини болса ене-де дини адамының довамы болан "баба" (Анадолы түрклеринде кака диймекдир — терж.) алды.

Огузлар, бейлеки түрки халклары ялы, өлүлериниң эгнине гейми гейдирип, үстүне яраглaрыны, гапдалына шахсы затларыны ерлешдирип жайлаяр экени. Отаг шекилли мазарда отурдылан мерхумың элине ичги

долы булгур (гымыз болса герек) [51, с. 14] тутдурылып, ене-де бир габы ичгиден долдурып, янында гойяр экенлер. Отагың үстүни беклэп, ёкарысыны хем палчыкдан гүммез ялы эдип галдыряр экенлер. Огузларың бу шекилли мазарлары билен Анадольда, ылайта-да Селжуклы заманында, көпчүликлейин яйран түрк чадырына меңзеш гүммезлериң [101, с. 84] арасында якын бир меңзешлигиң бардыгы месе-мәлим гөзе илйәр. Түркүстанлы түркменлериң мазарың үстүне түммек галдыряндыкларыны, оңа ёзка дийийәндиклерини билйәрис [102, с. 56/71/324]. Мерхум ере дувланандан соң, аты сойлуп, аш берилйәр [51, с. 63] экен. Бу әхли түрки ковумларда бар болан, мерхумың ашы дийилйән дессурдыр [103, с. 189]. Түркиеде бу дессур асырларбойы сакланып, хәзир хем шол мазмунда довам эдйәр. Эмма бержай эдилиши бираз үйтгәпдир. Ол хәзир обаларда, шәхерчелерде, хатда улы шәхерлерде хем бар.

Мерхум өз өмрүнде адам өлдүрен болса, жайланан вагтында оларың агачдан шекиллерини ясап мазарың үстүнде гояр экенлер. Ынанжа гөрә, өлдүриленлер женнетде онуң хызматкәрлери болмалымыш [51, с. 14]. Бу гөк түрклериң көне ядыгәрлик адатындан башга зат дәлдир [103, с. 178, 180]. Огузлар, ёкардакылардан башга, сойлан атларың келлесини, аякларыны ве дерилерини мазарың үстүндәки сырыклардан асып гоюпдырлар [51, с. 178, 180]. Ынанжа гөрә, өлен адам женнете этлери ийлен атлар билен гитмелиди. Шейле эдилмесе, женнетиң узак ёлуна пыяда гитмели болжакды [51, с. 178, 180]. Огузлар сува дүшмәндирлер, башгаларың хем бу юртда сува дүшмегине ёл бермәндирлер. Эгер сува дүшселер, өзлерини жадылар өйдүп горкупдырлар, олара жериме сальпдырлар [51, с. 10, 12]. Бүтин түркилериң пугта ынанмагына гөрә, сув мукаддесдир ве арассадыр, оңа дүшмек мукаддеслиге зепер етирмекдир, оны хапаламакдыр ве улы бир гүнә ишдир. Нетижеде, бу хер хили бетбагтлыга себәп болуп билер дийип хасап эдипдирлер. Булар үстлериндәки гейимлерини хем көнелйәнчә чыкармандырлар [51, с. 14]. Огузлар мусулманчылыкдан өң гойны келлесине уруп өлдүрйәр экенлер [51, с. 95].

Огузлар кеселлән адамың якынына, хатда гарындашы хем болса, бармандырлар. Хасса хызматкәр середер экен. Ёксуллара болса середйән хем тапдырып дурмандыр [51, с. 99]. Бу айратынлык көп яйран ёканч кеселлер дердесеринден гелип чыкандыр.

5. БАШГА ДӘП-ДЕССУРЛАРЫ

X асырда Огуз илинде ве бейлеки түрки иллеринде Арабыстанда жахилие (наданлык) деврүнде болшы ялы, аяллар эркеклериң янында йүзлери ачык гезип билйәрдилер. Бу айратынлык Түркие обаларында хәзире ченли довам эдйәр. XIX асырда Гүнорта Анадольда сыяхатда

болан француз алымы Л. Ланглоис бу бабатда түркменлери Якын Гүндогарың иң медениетли адамлары хөкмүнде васп эдйәр. Огузларда не зына, не-де бечебазлык кимин дүнйәде аз яйрамадык нәрселер барды. Түрки хатынлар болса мусулман дүнйәсинде иң пугта, иң пәк аяллар хөкмүнде таналярды [139, с.81].

Огузларда өлдүрилениң ганыны алмак дәби барды [51, с. 13]. Буларда-да Арабыстандакы наданлык дөврүнде болшы ялы, эркек киши өленде, башга аялындан болан оглы өвей энесине өйленип билйәрди. Ибн Фадланың гөрдүги субашы Этрек шейле эден экен [51, с. 15].

Өйленилeнинде галың төлемек дүзгүни пугта орнапдыр [51, с. 11]. Тойлары ве оюнлары хакында маглумат ёк. Диңе солтан Тогрул бегиң 1063-нжи йылда халыф эл-Каим Биемриллахың гызына өйленен вагтында бир отагда күрсиниң үстүнде отуран гелниниң янына салама барандан соңра, ховла чыкып, гошун беглери билен хөвес эдип ракс (танс) ойнандыгыны, шол пурсат түркүлер айдыландыгыны [104, VIII, с. 229] билйәрис. Тогрул бег шол вагт 70 яшындады. Абул-Фережиң язгыларының үсти билен шу ищден хабарлы болан Бартольд [107, с. 97] руслардакы "пляска присядки" дийилйән тансың түрклерден алнан болмагы мүмкин диен пикири өңе сүрйәр. Бу оюн "халай" ойны билен я-да Анадолыда ойналян башга бир оюн билен багланышыклымы-дәлми, хич хили маглумат ёк. Умуман, гадымы түрклериң нәхили оюнларының боландыгыны хенизе ченли билемзок.

Огузларың милли иймитлеринден беллиси, бейлеки түрки халкларында болшы ялы, "тутмачды". Ол көп чешмелерде агзаляр. Тогрул бегиң Хорасанда боланында, бир зыяфатда бадам халвасыны ийип, "говы тутмач экени, сарымсагы кемтеррәк дийәймесең" диен сөзүни көп ятлаярлар [84, с. 153]. Тутмаҗың Селҗуклы ве Османлы көшклеринде хем ийлендигини билйәрис. Тутмач түрклериң хәкимиети астында болан эйран ве арап үлкелеринде хем болупдыр [III бөлүме серет].

Огузларың йүз кешбиниң X асырда бейлеки түрки халкларыныңкыдан нә дережеде тапавутлы боландыгы билинмейәр. Бу меселе билен багланышыклы иң көне чешме "Җами ат-Таварыхдыр". Онда огузларың йүз кешплериниң озал түрки халкларыныңкы ялы боландыгы, Мавераннахра геленлеринден соң, бу ердәки хованың ве сувуң тәсири билен тәҗиклериңкә, ягны эйранлыларыңка меңзәндиги хакында айдыляр [108, с. 26]. Бу маглуматлардан түркменлериң йүз шекиллериниң XIV асырда эсасы түрки халкларыныңкы я-да монголларыңкы ялы болман, эйранлыларыңкы кимин дүз боландыгы, ягны монголоид сыпатлары гөтермәндиги барадакы хакыкат йүзе чыкяр.

Огузлар сакгалларыны гырчамак билен муртларыны гойберйән еке-тәк түрки халкыдылар [51, с. 15]. Түркиеде бу дәбиң узак вагтлардан бәри довам эдендиги, дин адамларындан башгаларының сакгалларыны гырчандыгы беллидир. Гызылбаш түрклеринде сакгалы тарашламак

бойдан-баша яйрандыр. Бу көне дәбиң довамыдыр. Огузлар түрклер кимин сачларыны кесмейәр экенлер. XI асырда эрменилериң үнсүни огузларың узын сачлары билен яйлары чекипдир.

Огузларың геймлери хакында билинйән зат ёк. 1038-нжи йылда Нишапура гелен Тогрул бегиң эгниндәки лыбасы хакында эдилен гүррүң, белки, бу угурдан маглумат болуп билер. Онуң башында кендирден селле, эгнинде түйс говы матадан эдилен, ени, этеги узын, өңи иликли көйнек, аягында кече әдик, голунда герилги яй, кеմеринде үч ок барды [100, с. 533].

Аби-Дулеф өз "Сыясатнамасында" огузларың сүтүкли дериден ве кендирден гейим геййәндиклерини языпдыр. Эмма кендир диенине ынанмак мүмкин дәлдир. Булар диңе ыслам үлкелеринде өндүрилип тайярланан мата геймлери мекбул (халал) хасаплаярдылар. Огузлар, умуман, йүң, кече ве дери геймлери геййәрдилер. Гышына көпленч гечи дерисинден тикилен затлары уланардылар. Тогрул бег Эйрана хәким боландан соң, памыкдан докалан ак реңкли геймлер гейипдир.

Огузларың гылык-хәсиетлери барада маглумат аз. Йөне шуны айтмак мүмкин: яшайыш терзиниң, гуршап алан тебигатың ве дөврүң кын шертлериниң тәсири нетижесинде олар хәсиети боюнча өрән кесгин адамлар болупдырлар. Сөвешижилик эсасы айратынлыкларының бири сайылыпдыр. Шейлеликде, олар намыслы, догручыл ве мыхмансөер ынсанлар болупдырлар [Ш, с. 12]. Түрклер бу хәсиетлерини соңкы дөврлере ченли довам этдирипдирлер. XIX асырда хем Анадолы түрклери сыяхатчылар тарапындан бу хәсиетлери билен тапавутландырылыпдыр. Огузлар дини ве сыясы башбутларына өрән улы хормат гойярдылар. Ховайы ынанжалара-да уйяндыклары ве оларың тәсирине деррев дүшйәндиклери хем огузларың айратынлыкларындан биридир.

Огузларың дили түркиче болуп, шивелериниң Анадола гелмезден өң шу дилиң шивелериниң иң нәзиги, инчеси хасапланандыгыны өң айдыпдык [5, 113, с. 23-49]. М. Кашгарлы диңе огуз шивесинден болан сөзлери уланяр.

Шол бир вагтда огузлар Сырдеря якаларында биле яшапан согдылардан көп сөзлери алыпдырлар, оларың көпүсини Анадола хем гетирипдирлер.

6. ОГУЗЛАРЫҢ ЫСЛАМЫЕТЕ ГИРИШИ

X асырың илкинжи чәрегинде Сүт-Кентде мусулманлыгы кабул эден улы бир түрк жемагатының боландыгы гөрүлйәр [70, с. 511; 37, с. 117]. Оларың огузлардыгына шүбхе ёкдур. Сүт-Кендиң XI асырың ахырларында огуз шәхери боландыгыны билйәрис. X асырың илкинжи чәрегинде Фарап — Кенже ве Шаш аралыгында мусулманчылыгы кабул эден огузлардан ве карлуклардан 1000 өйлә якын жемагат

яшапдыр [70, с. 511; 37, с. 117]. Булар гайры-муслим (мусулман дәл. — терж.) түрклериң акынына (хас улы мөчбердәки чапавулчылык — терж.) гаршы эдилен гөрешде мөхүм роль ойнапдырлар. Ибн Фадлан 922-нжи йылда огуз бейиклеринден Йынал диен бириниң мусулман боландыгыны, эмма халкың "мусулман болсаң, бизе баштутанлык этмерсиң" шеклинде гаршылык гөркезендиги үчин, өңки динине дөнмәге межбур боландыгыны язяр [68, с.13].

Ысмайыл б. Ахмедиң Таласа йөриши ве Исфиҗаб беглериниң тәсир этмеклери нетиҗесинде Баласагуның гүнбатарындакы Орду шәхеринде отуран, ысламы кабул эден түркмен мәлиги Исфиҗаб беглерине салгыт бермәге башлапдыр. Өң хем беллейшимиз ялы, түрки халкларының арасында мусулманчылыгы кабул эден шу төвереклерде яшан түркменлерди. Бу вака X асырың биринҗи ярымында болупдыр [89, с. 256]. Баласагун 942-нҗи йылда мусулман түрклериң элине гечипдир. Бу гайры-муслим түрклериң башында дураның гараханлы ханеданы болан ягмалардыгы хакында шүбхе ёк. Бу вака асыл юрды Кашгар себити болан гараханлы ханеданының Тараз (Талас) җүлгесине хәким болан йылларыны гөкезйәндир.

Мавераннахрда 960-нҗы йылда 200 мүң өйли бир түрк җемагатының мусулман боландыгыны кәбир авторлар языпдырлар [89, с. 255]. Олар гараханлы хәкимиети астындакы ягма, карлук, чигил, тухси тайпаларыдыр.

Огузларың арасында X асырың икинҗи ярымында ысламыетиң ымыклы яйрап ýграндыгына ынанмак болар. Соңкы Саманы шазадасы Абу Ибрахим (Мунтасыр) Мавераннахры гараханлыларың элинден гайдып алмак үчин урушлара башланда, огуз ябгусының янына барып, онуң билен яранлык гурупдыр, гуда болупдыр. Нетижеде, ябгу мусулманлыга гечипдир (1001 — 1002-нҗи й.) [139, с. 176].

Мусулманчылыгы кабул эден җемагаты гайры-муслимлерден айырмак үчин огузлара Мавераннахрда түркмен ады берлипдир. Онуң эсасы себәби бу себитлерде мусулманчылыгы илки кабул эден Баласагун ве Мирки этрапларының арасындакы түркменлер боланлыгыдыр. Түркмен ады "мусулман түрк" шекилинде айратын бир маньда уланылмага башлапдыр. Огузларың мусулманчылыга гечнлерине түркмен адының берлендиги барадакы хакыкат, Бирунириң айдышы ялы [114, с. 205], шүбхелерден узакдыр. Гердизи ве Байхакы ялы газналы алымлар хем огузлары мусулман түрк хасап эденсоңлар, түркмен дийип атландырыпдырлар. Йөне Якын Гүндогар авторлары олары Эл-Гузз, ягны, огуз дийип атландырмагы довам эдипдирлер. Чүнки огузлар өзлерине түркмен диймейәрдилер. Олар мусулманлар тарапындан өзлерине берлен бу ады көп вагтлап өзлешдирмедилер. XII асырың башларында хемме ерде түркмен ады огузың ерини алды. Йөне вели огуз ады хем унудылмады. Ол-да шанлы аталарының ады хөкмүнде узак заманлар хатыраларда яшады.

Түркмен адының аслы билен көне алымлар-да, хәзиркилер хем ымыклы мешгулланыпдырлар. Бу ат хакында эсасан ики пикир бар. Биринжисине гөрә "түркмен", "түрк" сөзи билен парсча "ман" (мененд, бу болса "меңзеш" диймекдир) сөзүниң гошулмагындан эмеле гелен. Бейик алым Бирунининң хем шейле пикирде болшы ялы, Кашгарлыда [5;] түркмен адының шейле дүшүндирилиши билен бағланышыклы бир хекаят бар. Бу мысаллар XI асырда түркмен адының ёкардакы шекилде гелип чыкмагының өрән йөргүнли пикир боландыгыны гөркезйәр. XIV асырда Эйранда хем түркмен адының дүшүндирилиши бабатда шу пикирде дурлупдыр [108, с. 26].

Икинжи пикир боюнча "түркмен" келимеси "түрк-и имандан" гелип чыкандыр. Ибн Кесир ["Тарых-и Мухтар"] [115, XII, с. 48] ве Мехмет Нешрининң [116, с. 8-9, 16-17] гарайышлары шейледир.

Хәзирки заманда "түркмен" келимесининң соңундакы "мен"-иң түркиче мүбалагат (гүйчлендирижи) гошулма болуп, (меселем, гожаман, азман, дегирмен) аслында "өз-түрк", ягны түркүң өзи диен маныны берйәр дийлен пикириң үстүнде дуруляр [117, с. 236].

Огузларың ве, умуман, түркилериң мусулманлыгы кабул этмеклеринде сөвданың өсмеги мөхүм роль ойнандыр. Ёкарда белленилиши ялы, Мавераннахрың көп шәхерлеринде мусулман түркилер яшапдырлар. Гайры-муслим түркилер бу шәхерлере баранларында оларың хошамай гатнашыклары билен йүзбе-йүз болярдылар. Мусулманларың, шол санда мусулман огузларың медени дережесининң ёкарыдыгы улы тәсир эдйәрди. Шейлеликде олар шу медениетиң үсти билен ыслам динини хем өвренйәрдилер. Икинжи тарапдан, Мавераннахрың, Хорезмиң мүңлерче адамлы сөвда кервенлери иң узак түрк үлкелерине гидип гелйәрдилер. Мунуң үчин болса мусулман тәжирине, иң болманда, бир түрки билен достлук гатнашыкларыны, сөвда шәриклигини гурмак герекди. Мусулманчылыгың чалт яйрамагы үчин шейхлериң ве дервүшлериң вагзыетлеринининң ве телкинлерининң (хер хили усуллар билен субут этмек, гудрат гөркезмек) хем улы әхмиети болупды.

7. ОГУЗ ЯБГУ ДӨВЛЕТИ

Огузларың Сырдеря якаларында башында ябгу дуран дөвлети барды. Гадымы вагтларда, ягны Тургиш ве Ашина (Гөк түрк ханеданы) дөврүнде огузлар ябгулар тарапындан эдара эдилипдир. Эмма чешмелерде бу ябгуларың [37; 100] хич хайсының ады гечмәндир. Диңе "Җами ат-Таварихдәки" огуз дессанында ябгулардан бирнәчесининң ады гөрүнйәр [2, с. 375]. Оларда ябгу (явку) кайы боюндан дийлип гөркезилйәр [2, с. 363].

Огуз ябгулары гышына Янгыкентде отурярдылар. Яйлаларының ниреде боланлыгы билинмейәр.

Ябгуларың берйән иң ёкары ики везиреси көл иркин билен сүбашыдыр. Көл иркин ябгуның векилидир [51, с. 13-15; 5, I, с. 99]. Иркиниң он окларадан ну-ше-пи голуна дегишли беглериң унванындыгыны өң хем гөрүпдик.

Сүбашы гошунбашы диймекдир. Бүтин түрк дөвлетлеринде уланылян ве Орхон язгыларында агзалян бу сөзи селжуклылар Анадола гетирдилер. Селжуклылар дөврүнде сүбашы адыны велаятларың валилери (хәкимлери — терж.) гөтерйәрдилер. Османлы дөврүнде бу сөз "субашы" шекилинде уланылды ве, эсасан, шәхерлериң ховпсузлык эмирлерини шейле атландырдылар.

Огуз ябгу дөвлетинде "йынал" ве "таркан" унванлары хем болупдыр [51, с. 13-16]. 922-нжи йылда "кичи йынал" унваныны гөтерйән бир бег боландыгына гөрә, "улы йынал" (белки, башга йыналлар) хем бoландыр дийип нетиже чыкармак боляр. Хорезми огуз мәлигине (Х а.) жебүе, онуң мирасдүшерине болса "йынал тигин" дийлендигини, түрк мәликлериниң хем-де беглериниң хер бириниң мирасдүшериниң "йынал" унваныны гөтерендигини язяр. Башга чешмелерде Хорезминиңкини тассыклаян маглумата душ гелип боланок. Йыналы "инал" шекилинде язан Кашгарлы онуң эне тарапы өрән асыллы болан яшлара дакыляндыгыны айдяр [118, с. 120].

Тогрул бегиң энебир гардашы ве шол бир вагтда какасының гардашы (амжа) болан Юсубың оглы Ибрахимиң (1059-нжы йылда ёгалан), йынал унваныны гөтерендигини билйәрис. XI асырың ахырында Амид (Диярбекир) беги инал (йынал) унваныны гөтерйәрди. Түркмен асыллы Инал Бегиң огуллары ве агтыклары (Иналогуллары) 1183-нжи йыла ченли Амид этрабында беглик сүрүпдирлер.

"Таркан" (Тархан — терж.) хакында айдыланда Ибн Фадлан бу унваны гөтерйән бир беги огуз дөвлетиниң сүбашысы Ил Таган (?) оглы Этрегиң небересинде гөрүпдир [68, с. 16].

Тархан хем, көл иркин ялы уланмакдан галан унвандыр. М. Кашгарлы тарханы "мусулманчылыкда уланылан "эмир" манысындакы сөзүң көнече айдылышыдыр" дийип белләпдир [5, I, с. 360].

Ябгуларың мөхүрлерине ве перманларына туграг (тугра) дийлип, бу сөз ондан өңки түрклерде ёкды [5, I, с. 385]. Огузлар бу сөзи Анадола хем гетирдилер. Селжуклы дөвлетинде туграчылык (нышанчылык) эмелдарларының боландыгыны билйәрис.

Шол бир вагтың өзүнде огузлар бейлеки түркилериң "язмак" (бити) ишлигиниң диңе "яз" бөлегини уланярдылар [5, III, с. 45]. "Язычы" боланда гарындашлар арасында хат экидип-гетирйәне дүшүнилйәрди [5, III, с. 41]. Буларың хеммеси огуз ябгуларының диванлы боландыгыны тассыклаяр. Оларың шәхерлерде салгыт йыгнаян тахсилдарларының боландыгыны билйәрис. Ябгуларының янында авчыбашы, ахырбег ялы

гуллукчыларың, чавушларың (тешрифат — церемониал), бекчилериң боландыгы шүбхесиздир.

Дөвлет ишлерини огузлар мeҗлислер чагырып, геңешлер үсти билен амала ашырярдылар. Огуз сүбашысы Этрек тархан, йынал кимин эмелдарларыны чагырып, олар билен диван ишлери, илчилик ялы меселелер бабатда маслахат эдйәр экени [51, с. 10, 16].

Ябгу огуз дөвлети X асырың биринҗи ярымында өзбашдак, гүйчли дөвлетди. Огузлар башга бир дөвлете хич вагт табын болмадылар. Булар өрән эденли, сөвешиҗи халкдылар [37, с. 86].

Месуди [83, с. 212] огузларың иң сөвешиҗи түркилер боландыгыны ыкрар эдйәр. Буларың яраг-эсбаплары кәмилди [83, с. 212]. Эсасы ярaглары ок-яйды, оны түркилериң милли ярагы дийип хәсиетлендирмек боларды. Ибн Фадлан Этрегиң мерген боландыгыны бир мысал билен аңладяр [68, с. 16]. Каргы (сүнги, найза), гылыч хем көп уланылян ярaглары. Әхли түркилер кимин, булар ат үстүнде эзбер сөвешйәрдилер. Атлары өрән көпди. Эрмени авторы Аристагуэс огуз атларының бүргүт ялы гидйәндигини айдяр [120, с. 64].

Огузларың гоңшулары билен гатнашыклары ончаклы достлуклы болмандыр. Буларың печенеклере гаршы хазарлар билен яран боландыгыны билйәрис. Йөне хазарлар билен гатнашыклар хем X асырда говы болмандыр. Ибн Фадлан хазарларда огуз есирлериниң бардыгыны эшидипдир [68, с. 17]. Месуди огузларың [34, II, с. 17] Итилиң гүйян еринде гышлаяндыкларыны, деря доңанда хазарларың үстүне чапавулчылык эдендиклерини, хазар гүйчлериниң олары дурзуп билмәндигини, шонуң үчин хазар мәлигиниң деррев урша чыкмага меҗбур боландыгыны язяр.

Месудиниң сөзлерине гөрә, тешеббүс (инициатива) огузларың элиндеди. Җуграфиячыларың огуз үлкесиниң серхединиң Итил дерясы боландыгыны айтмаклары хем шоны тассыклаяр. Кәбир авторларың огузларың хазарлара табын боландыгы хакында соңкы вагтларда йүзе чыкан пикирлериниң хич хили дүйпли эсасы ёкдур. Йөне хазарлара дегишли маглуматлары дүрс берен җуграфиячылар оларың не Итилиң гүндогардакы топракларда тәсирлериниң боландыгыны, не-де огузлары табын эдендиклерини айдярлар.

Оңа дерек огузларың Орта Итил якаларында яшаян булгарлар билен гатнашыкларының говы боландыгыны айтмак болар. Огуз сүбашысы Этрек булгар хөкүмдары Алмушың гиевиси экени [68, с. 16].

Мусулман әлеми огузларың гүнорта серхединден башланярды. Бу заманда ол өзүниң иң багтыяр дөврүни баштан гечйәрди. Җейхун-Сейхун хавзасы (бассейни) өрән хасыллы топраклары билен беллиди. Экеранчылык, сенетчилик, сөвда өрән өсенди. Саманыларың эдара этмеги нетиҗесинде бу үлке дурнуклы бир сыясы ягдая эе болуп, мусулман әлеминиң мадды ве рухы тарапдан иң өсен үлкелериниң бирине өврүлипди. Мавераннахрдан, Хорезмден угран сөвда кервенлери

түрки әлеминиң иң узак ерлерине барярдылар. Түрки үлкелеринде мусулман колониялары дөрәпди. Итилден Чин серхедине ченли сөвда Мавераннахрың үстүнден гечйәрди. Мусулман колониялары түрки каганларының хызматында болуп, олара шәхерлер гурмак бабатда, медени ишлерде көмекчи болярдылар. Ыкдысадыетиң өсмеги Орта Азияда улы мадды, рухы өсүшлери үпҗүн этди. IX — XI асырларда бу үлкеден алымлар Хорезми (850-нҗи йылларда ёгалан), Бухари (869-нҗы йылда ёгалан), Матури (944-нҗи йылда ёгалан), Фарабы (950-нҗи йылда ёгалан), Җөвхери (ёгалан вагты нәбелли), Ибн Сина (1037-нҗи йылда ёгалан), Бируни (1051-нҗи йылда ёгалан), Маргианы (1197-нҗи йылда ёгалан) ве башга әпетлер етишдилер.

Эмевилер халыфлыгының йыкылмагындан соң (750-нҗи йыл) көп вагт гечмәнкә түркилериң Тургиш каганлыгы хем карлуклар тарапындан агдарылды, эмма соңкулар хем гүйчли дөвлети гурап билмедилер. Илкибашда түркилериң акынларына сезевар болан, оларың гаршысына галалар гуран [89, с. 201—211] мусулманлар инди говшак түрки үлкелерине йөришлере башладылар. Шаш (Дашкент), Исфиҗаб себитлери, Таразың гүндогарына ченли ыслам серхетлериниң ичине гирди. Мусулманларың тәсири Чу дерясының, Ыссык көлүң гүнбатарына ченли етди. Бу заманларда Сырдеря якаларындакы мусулман шәхерлеринде көпсанлы мейлетин мүҗахитлер барды. Халк ве улы серкерделер мүҗахитлериң бу серхет шәхерлеринде отурмакларына шертлер дөредийәрдилер, рабатлар гурярдылар, олар үчин вакфлар дөредийәрдилер. Исфиҗаб оларың иң көп топланан ериди. Мукаддеси бу шәхерде 1700 рабат бардыгыны язяр [89, с. 176]. Мүҗахитлериң арасында түркилер хем көпди.

942-нҗи йылда ыслам тәсирине гирен Баласагун шәхери гайры-муслим түркилер тарапындан басылып алынды [89, с. 256]. Бу Гараханылар дөвлетиниң бейгелендигини гөркезйән мөхүм бир хадысадыр. Баласагун хадысасы Саманы көшгүнде агыр үнҗи дөретди. Олар каганың оглуны есир алдылар [89, с. 256]. Эмма Баласагуны ызына гайдып алып билмедилер. Нух Наср (934 — 954) дөврүнден башлап саманыларың песе гачып уграндыгы беллидир. Тагта бири-бириңден говшак шахсыетлер чыкандыгы үчин, түрки хасса (хакынатутма) гошунларының серкерделериниң тәсири ве ыгтыярлары барха артярды. Бу серкерделер билен хөкүмдарларың арасында гөреш соңкы дөвлетиң сынмагына гетирди. Түрки серкерделериниң бири Алы Тегин 962-нҗи йылда Газнаны эеледи. Газналы дөвлети дөреди.

Гараханлы хөкүмдары Бугра хан Харун Муса 992-нҗи йылда Мавераннахры басып алды. 999-нҗы йылда эден бир йөриши нетиҗесинде Саманы дөвлети сынды. Хорасан Газналыларың элине гечди.

Хорезмде өңден бәри ерли бир ханедан хөкүм сүрйәрди. Афригиогуллары дийлен бу ханедан Саманылара табынды. Афригиогуллары

демиргазыкдан огузларың эдйән акынларына гаршы мыдама тайярлыкды ягдайдадылар. Бу ханеданың ерини 995-нжи йылда Мамуногуллары Хорезмшалар алды [121, с. 236]. Буларың агалыгы 1017-нжи йыла ченли довам этди. Шол йыл болса Хорезм газналы Махмыдың элине гечди. Махмыд Хорезмиң хәкимлигини өз серкердеси Алтун Таша берди. Ол ве онуң огуллары 1040-нжы йыла ченли Хорезми доландырдылар.

Огузлар гүндогар гоңшулары болан карлуклар билен хем уршупдырлар. Сөвешлериң биринде огуз ябгусы хем өлүпдир [122, с. 103] (такмынан IX асырда).

Огузлар өз демиргазык гоңшулары кимеклериң улы голы болан гыпжаклар билен көп урушлар алып барыпдырлар ве кәте ярашык баглашыпдырлар. Барлышык вагтында, гыш хас совук боланда, гыпжаклар огузлардан изин алып, гүнорта гөч эдер экенлер. X асырда гыпжакларың илаты көпелипдир.

8. ОГУЗ ДӨВЛЕТИНИҢ СОҢЫ

Огуз дөвлетиниң хачан, нәхили болуп арадан айрыландыгы билен багланышыклы бир дессан "Җами ат-Таварихде" бардыр. Огуз хөкүмдары Алы хан Амыдеряның аңры тарапында яшаян улы огуз жемагатының башына өз яш оглы Гылыч Арсланы, янына болса атабег Бүгдүз Гузучыны гоюпдыр (ол 180 яшындамыш?). Гылыч Арслан яш йигит вагтларында көп бет ишлер эдипдир, шол санда беглериң гызларына хем азар берипдир. Халк оңа залым Ша Мәлик дийипдир. Ол атабегиң өвүтлерине гулак асмандыр. Йөне өлдүрилжегинден горкуп Янгыкенде — какасының янына гачып барыпдыр.

40 мүң атлы чыкарян Хорасандакы огуз илиниң башына Тогрул гечипдир. Ол Токсунмуш Ичи атлы бир гарып чадырчының оглы экени. Онуң Тукук ве Арслан (Гылыч Арслан) атлы гардашлары барды. Алы хан 20 мүң атлы билен оглы Ша Мәлиги Тогрулың үстүне иберйәр. Эмма Ша Мәлик еңилйәр ве беглери билен бирликде есир алыняр. Ша Мәлик өлдүрилйәр. Ики йылдан соң Алы хан хем өлйәр. Шундан соң огуз дөвлети даргады [I, с. 378-379].

Тарыхы эсерлерде бир Ша Мәлик бар. Ол хем Селжуклылар билен, шол санда Тогрул бег билен сөвешен адам болуп, онуң хем какасының ады Алыдыр. Йөне дөрт саны чешмәниң [57, IX, с. 462—477] хич биринде онуң ябгу, бейгу боландыгы барада язылмандыр, ол Янгыкенде отурмандыр, онуң огуз асыллыдыгы хем айдылмандыр. Оңа Эл-Берани ады берлен [127, с. 51]. Эмма баран атлы не бир огуз бойы, не бир шәхер бардыр. Чешмелерде Ша Мәлик эмир унваны билен, өзи хем Җендиң хәкими дийлип таналяр. Җент шәхериниң өң селжукларың элинде боландыгыны ашакда гөрерис. Диймек, Ша Мәлиге огуз асыллы я-да ябгу диймек догры болмаз [128, с. 328]. Ол гыпжак беги я-да Исфиҗаб ве Шаш себитлерини доландыран ханедалардан

бириниң довамы болуп, гараханлылара табын эмир болуп билер [I, с. 378-379].

Огуз дөвлетиниң йыкылмагы хакында тарыхы маглумат ёк. Йөне ол ички гаршылыклар зерарлы йыкыландыр дийип хасап этмек болар.

Селҗукларың тарыхы сахна чыкышларыны ве илкинҗи херекетлерини гөркезйән "Мәликнама" эсерине гөрә кыпык боюндан Тукак (Дукак) огуз дөвлетиниң сүбашысыдыр. Ол баштарныклы бир серкерде боландыгы үчин "Темир ялыг" (Демир ялы) унваныны гөтерйәрди. Ол өленде ерине оглы Селчук (Салчук) гечди. Эмма бейгуның (ябгуның) аялы әрини Селҗукдан бир зыян гелер дийип ынандыряр. Муны дуян Селҗук бейгу билен баш далашыны билмеҗегине гөз етирип, атлыларыны, илини алып, Җенде гөчүп гидйәр. Догры, ол хем огуз бейгусының шәхериди. Селҗук Җенде 985 — 986-нҗы йылларда гелен болса герек [129, с. 426—427]. Шол йыл огузлардан бир җемагатың рус князы билен билеликде Итил булгарларының үстүне йөриш эдендиги билинйәр [49, с. 128].

Саманы дөвлетини дикелтмек үчин гөреше чыкан эл-Ибрахым Исмайыл эл-Мунтасир көмек алмак үчин 1003-нҗи йылда огузларың янына гелипдир [13, I, с. 336]. Булар селҗук огузларыдыр [132, IV, с. 85]. Селҗугың огулларындан Ысрайыл бу вагтлар Арслан бейгу (ябгу) унваныны алыпдыр [139, с. 176]. Бу болса эййәм өңки ябгу дөвлетиниң 1003-нҗи йылдан өң йыкыландыгыны гөкезйәр.

Икинҗи бир чаклама боюнча огуз дөвлети демиргазык гоңшулары болан гыпҗаклар тарапындан сындырылыпдыр. Хакыкатдан-да 1003-нҗи йылда гыпҗакларың, хусусан-да буларың тирелеридиги белли болан җуграк ве күчетлериң огуз үлкесиниң ортасында, Арал көлүниң демиргазык-гүнбатарында юрт тутунандыклары беллидир [100, с. 86, 684].

Селҗуклы Давут Чагры бег Хорасаның хөкүмдары боланда (1040 - 1060) бир гыпҗак беги онуң көшгүне гелйәр ве арада гудачылык гатнашыгы гураляр [144; 145]. Белли Хорасанлы шахыр ве алым Насыр Хысров (1060-нҗы йылда ёгалан) бир шыгрында гыпҗакларың Сырдеря огузлары билен ян-яна яшандыгыны айдяр [143; 144]. Кашгарлының картасыны дерңесең, Хысровың сөзлериниң догрудыгы белли боляр [5;].

М. Кашгарлы Янгыкент билен Җенди огуз шәхерлериниң арасында гөркезмейәр, хатда Янгыкендиң адыны хем тутмандыр. Эмма бу маглуматлар хас соңкы заманлара дегишлидир. Гыпҗакларың үстүнликлери огуз дөвлетиниң йыкылмагындан пейдаланып газанылан болса герек. Шонуң үчин огуз дөвлетини гыпҗакларың йыкан болмагы өрән эсассыз бир чакламадыр [1; 2].

Селҗуклы дөвлетиниң дөремеги билен Огуз үлкесинден (Маңгышлак ве Балкан — Исфиҗаб арасына) Якын Гүндогара тапгыр-тапгыр гөч гечип башлады. Шол вагтлар башга улы бир огуз җемагаты Гара деңзиң демиргазыгындакы ерлере гөчди. Башга бир тарапдан, огузларың отурымлы яшайша гечмек херекети хем өз

өсүшини довам этдирйәрди. Аслында, аслы чарва огуз илатының саны өрән көпди. Халкың асуда бир дурмуша гечмеги билен санының артып, өңки йиттилерини мазалы долдурандыгыны аңламак боляр.

XI асырың биринжи ярымында Сырдеряның деңзе гуйян ерлери, Янгыкент ве Җент себитлери, гүнбатардакы Үстюрт ве демиргазыкдакы Гарагум гыпҗакларың элиндеди. 1066-нҗы йылда Җенде гелен солтан Алп Арслан бу ерде Җент ханыны, ягны гыпҗак бегини гөрүпдир. Алп Арсланың оны еринде гоймагы онуң өңки Җент хәкими Ша Мәлигиң гарындашы дәлдигини гөкезйәр. Тогрул бегиң Хорезме эден йөришинде болса (1043 — 1044) Ша Мәлигиң 40 чемеси гарындашы туссаг эдилйәр [1;2].

Гөчме огуз җемагаты бу заманда, Кашгарлының өз картасында гөркезилишине гөрә, гүндогарда Сырдеря билен боя-бой Исфиҗаба ченли гидйән Карачук дагының себитлеринде ерлешйәрди. Карачук гаплаңы Салыр Газаның XI асырда шу этрапларда яшан болмагы мүмкиндир. Мунуң XII асырда болмагы хем әхтимал.

Ятук, ягны отурымлы огузлар шу себитлериң оба ве шәхерлеринде яшаярдылар.

Улы бир огуз җемагаты 1066-нҗы йылда Үстюртда яшаярды. Оларың баштутаны Чарыгың 30 мүң атлысының бардыгыны чешмелер гөркезйәр.

Маңгышлакдакы огузларың саны тәзе гөчлер нетиҗесинде көпелипдир. Олар сыясы бирлиги дөредип башлапдырлар. 1066-нҗы йылда олары бир ханедандан болан Кафшут доландырярды [1; 2].

9. УЗЛАР

Огузларың бир җемагаты XI асырың орталарында Гара деңзиң демиргазыгындакы топракларда пейда болды. Руслар бу огузлары "торк", ягны "түрк" дийип атландырыпдырлар. Русларың Өз түрк иллеринден болан печенеклере ве гыпҗаклара "торк" диймән, бу ады диңе огузлара бермеги үнси чекиҗи ягдайдыр.

Рус йыл язгылары торклардан ве половецлер дийлип атландырылян гыпҗаклардан 1054-нҗи йылың вакалары билен багланышыклылыкда сөз ачярлар. Аңланылышына гөрә, Яик ве Итил арасында юрт тутунан бир огуз җемагаты гыпҗакларың хүҗүмине сезевар болуп, Гара дeңиз аркасына гөчмәге меҗбур боляр [1; 2]. Йөне гыпҗакларың өзи шол йыл я-да ондан соңкусы йыл (1055-нҗи й.) огузларың аркасы билен айланып, шу топраклара гелипдир. Гыпҗакларың хем гысылып гайдан болмагы мүмкиндир.

Торклар 1055-нҗи йылда Өзү (Днепр) дерясына аралашыпдырлар, эмма (1060-нҗы й.) рус князлары билен чакнышыклардан соң Ашакы Дуная тарап гөчүпдирлер. Ашакы Дунайың демиргазыгында ерлешен бу топраклары византиялылар уз (огуз) дийип атландырдылар. Узлар бу

ерде хем дурман, 1065-нжи йылда Балканлара тарап гиң акынчылыга башлапдырлар. Эмма бу акынчылык олара бетбагтчылык гетирипдир. Узларың бир бөлеги көне душманлары болан печенеклериң хүҗүмлери, айылганч совуклар, ёканч кеселлер ве ачлык зерарлы хеләк болупдыр. Дунайдан гүнорта гиденлер хем ачлыкдан мазалы гырлыпдыр. Олар инди сөвешҗең бир гүйч болмакдан гечен, гайта, өзлерини хем оңармандырлар. Оларың бир бөлеги Византия сыгныпдыр, бир бөлеги русларың гуллугына гирипдир. Галанлары болса гырлыпдыр.

Византия уз җемагатыны Балканларың дүрли ерлеринде, хусусан-да Македонияда ерлешдирди. Оларың бир бөлеги Малазгирт сөвешине гатнашып, Византия гошунының саг ганатында орун алыпды. Шонда печенеклер чеп ганатда болупдырлар. Мусулман авторы Ибн ул-Җевзийәниң язмагына гөрә, бу огузларың саны 15 мүңди [134, с. XII]. Византия авторы Атталитес бу огузлар билен печенеклериң бир бөлеги баштутанлары Тамыш билен бирликде сөвешден өң селҗукларың тарапына гечди дийип язяр. Урфалы Матеос болса оларың сөвешиң гызышан махалы гечендиклерини тассыкляяр. Умуман, бу милли дуйгудан гелип чыкян херекетдир. Ёгсам оларың машгалалары хем Балканлардады [134;].

Киев ве Переяславль князларының гуллугына гирен огуз җемагаты оларың гүнорта ве гүндогар серхетлеринде отурып, өз барлыкларыны XII асыра ченли довам этдирдилер [49, с. 150, 155, 187; 188].

В. СЕЛҖУКЛЫ ДӨВЛЕТИНИҢ ГУРЛУШЫ

Селҗуклы дөвлети ве онуң гурлушы огуз түрклериниң тарыхында өрән мөхүм бир өврүлишик нокадыдыр. Бу дөвлетиң гурулмагы билен мусулман дүнйәсиниң сыясы хәкимиети огузларың элине гечди. Анадолы ве оңа гоңшы үлкелер буларың юрдуна өврүлди. Огуз түрклери, эсасан, Якын Гүндогарың X асырдан башлап песелмегинден пейдаланып әдимме-әдим өңе сүйшйән Византияны ыза сериикдирмек билен дурман, онуң баш даяныгы болан Кичи Азияны еңип алдылар, бу дөвлети сындырдылар.

Селҗук огузларың кынык боюна дегишлидир [5, I; с. 56; 129, с. 426]. Огуз бойларының сыясы ве ыкдысады ягдайына гөрә дүзүлен "Җами ат-таварихдәки" тертипде кыныклар 24-нжи, ягны иң соңкы орунда гөркезилипдир. Эгер-де шуңа середип нетиҗе чыкармалы болса, кыныклар огузларың көне тарыхында мөхүм роль ойнамадык ялы болуп гөрүнйәр.

Өң айдылышы ялы, Саманы дөвлети 999-нжы йылда гараханлыларың Илиг ханы (Наср б. Алы. 1012 — 1013 -нжи йылда ёгалан) тарапындан сындырылыпды ве онуң ханедана дегишли адамлары тутулыпды [138, VI, с. 254-255]. Олардан Нур б. Мансурың огулларындан

бири Абу-Ибрахим туссаглыкдан гелип, Хорезме барыпдыр ве төверегине адам жемләпдир. Ол өз хажиби Арслан Балуйы Бухара гөндерйәр. Ол үстүнлик газаняр ве Бухарада мунтасир адыны алып, хөкүмдар боляр. Эмма Илиг ханың херекете башламагы билен ол Хорасана гачяр ве ол ерде болан шовсуз сөвешлерден соң 1003-нжи йылда ярдам сорамак үчин огузларың үстүне гидйәр. Шонда ол ябгуның мыхманы боляр [139, с. 176; 89, с. 269].

Ябгуның Селжугың оглы Ысрайылдыгы "Мәликнамадан" гөрүнйәр. Гердизи огузларың улы бир жемагат болуп, селжуклары өзлерине баштутан сайяндыкларыны ве араларындан бирини ябгу ыглан эдендиклерини гөркезйәр. Мунуң өзи Янгыкентдәки өңки огуз дөвлетиниң сынмагы билен багланышыклы болса герек. Шейлеликде, иш йүзүнде Селжуклар огуз ябгу дөвлетини онуң тәзе ханеданы хөкмүнде довам этдирйәрлер. "Мәликнамада" язылышына гөрә, Селжук бу вагт дириди. Өзүниң ябгу унванына алман, оглуна бермеги онуң жуда гарранлыгы үчиндир.

Селжугың дөрт оглы барды [132]. Онуң оглуның бәш болмагы хем мүмкин. Захири Нишапурың сөзлерине гөрә шейледир. Бәш оглуның атлары: Ысрайыл, Микайыл, Муса, Юсуп ве Юнус [140, с.5]. Ысрайыл оларың иң улусы болмалы [140, с.5]. Кәбир эсерлерде онуң ады Арслан дийип белленйәр. Йөне ол ат ябгу боландан соңкы адыдыр. Түрклерде шейле дәбиң йөргүнли боландыгы билинйәр.

Арслан Мунтаире көмек этмәге разы боляр. Олар бирликде Самарканда гелйәрлер. Шол ерден еди ферсахлыкдакы Күхекде гараханлы сүбашысы Тигин билен чакнышярлар ве оны еңйәрлер [139, с.176]. Мундан соң Илиг хем Өзкентден Самарканда гелйәр. Огузлар Илиг ханың гошуныны хем бир гүнлүк сөвешде еңйәрлер, әхли затларыны олжалаярлар. 18 саны серкердеси билен билеликде көп адамсыны есир алярлар [131, с. 176]. Бу хадыса 1003-нжи йылда боляр. Эмма ыза гайданларындан соң огузларың Илиг ханың янына барып, уруш үчин өкүнйәндиклерини, есирлери гойбержекдиклерини айдандыклары хакында гүррүң яйраяр. Саманы шазадасы бу хабара өрән гынаняр. Ол 600 атлы, 400 пыяда гошун билен буз билен өртүлен Амыдерядан гечип, Хорасана тарап гайдяр. Огузлар олары тутмак үчин уграярлар, эмма Амыдерядан гечмейәрлер [131, I, с. 336]. Олар Илиг ханың тәзе гүйч топлап, өзлерини дерби-дагын этмегинден ховатыр эдйәрлер, есирлери гойберип, өтүнч диленмәге гитмек барада пикирленишйәрлер.

Огузлардан горкусына Хорасанда бош ер гөзләп, эйләк-бейләк эсли салым айлананадан соң, Мунтасир ене-де Мавераннахра гайдяр ве Бухара хәкимини Дехусиеде даргадяр. Бу еңишден соң Мунтасириң төверегиниң адамсы көпелди, оларың арасында огузлар хем барды. Ол огузларың башында селжукларың дурандыгына шүбхе ёкдур. Гараханлылар буларың гаршысына хүжүме гечдилер. 1004-нжи йылың майында ики

гошун чакнышды. Илиг хан ене-де еңилди. Огузларың элине көп олҗа дүшди. Сөвешден соң огузлар юртларына гайтдылар.

Илиг хан гошун топлап, ене-де Мунтасириң үстүне сүрди. Мениниң язышына гөрә, Ушрусанда Дизек билен Хавасың арасында сөвеш болды ве шонда саманылар еңилдилер. Огузлар бу гезек Мунтасириң тарапында дәлдилер. Селҗукларың башга бир бөлүми Эбул-Хасан Такың баштутанлыгында 5 мүң адам болуп гараханлыларың тарапына гечипди [131, I, с. 341]. Бетбагт Мунтасир бу гезек сал билен Амыдерядан гечип, Хорасана гелди. Бу хабары алан газналы Махмыт деррев онуң гаршысына гошун иберди. Мунтасир гошун топламак умыды билен икибака селпеди, соңра бир чакылык билен Мавераннахра барды. Эмма ядав гошунының даргамагы нетиҗесинде, ене-де Хорасана доланып, Араб ибн Бухеиниң обасына гелди. Бу ерде Мах-Руй атлы бир эмелдарың арабозарлыгы зерарлы Мунтасир Арабың элинде җан берди (1004-нҗи й.). Онуң өлүми Илиг ханың хем-де газналы Махмыдың еңиллик билен дем алмагына себәп болды.

Мунтасире көмек эден огузларың диңе олҗаламак ниетлериниң боландыгы гөрнүп дур.

Шундан соң Илиг хан газналы Махмыдың Хиндистанда болмагындан пейдаланып, 1006-нҗы йылда сүбашы Тегин Солтаны гошун билен Хорасана гөндерди. Эмма Махмыдың гелип етишмеги билен Тегин Солтан ызына гайтмалы болды. Сарахс ёлунда огуз эмири Эл-Хамас (Эл-Хасан) билен Так онуң ёлуны кесйәрлер. Агыр сөвеш боляр ве Тегин Солтан үстүн чыкяр. Огуз эмири эле дүшйәр ве ол ики парча эдилип өлдүрилйәр [131, II, с. 79]. Бу огуз эмири Эл-Утибиң парсча терҗимесинде Мухсин Тан дийип атландырыляр [108, II, с.150]. Бу шол 5 мүң атлы билен гараханлыларың тарапына гечен Абу Хасан Такдан башга адам дәлдир. Диймек, ол соң газналыларың хызматына гирипдир. Ики йыл соңра газналылар билен гараханлыларың арасында болан сөвешде газна гошунының ичинде бир огуз топлумы гөрүнйәрди [131, II, с. 84.]. Булар, гүррүңсиз, яңкы Такың адамлары болмалы. Мөхүм ери, селҗуклардан өң огузларың ончаклы улы болмаса-да бир бөлеги Хорасана гечипдир ве яшамага башлапдыр.

Наср Илиг хан 1013-нҗи йылда өлди, онуң ерине гардашы Мансур гечди. Ол Арслан Илиг унваныны алды, кувватлы хөкүмдар болды. Онуң хәкимиети Талас, Шаш, Тунхас, Бинхас, Фергана, Өзкент, Хоҗент, Ушрусана, Самаркант, Бухара ялы ерлере яйраярды. Йөне 1021-нҗи йылда ханедана дегишли Аш Тегин Бухара хәким боланда, өзбашдак херекетлере ве өз үлкесини гиңелтмәге башлады [57, IX, с. 197]. Бу вагтлар Селҗугың оглы Арслан ябгуның өз или билен Җентден ашак инип, Бухарадан 20 фарсах (118 км) демиргазыкда болан Нур этрапында ерлешендигини билйәрис. 1030-нҗы йылда Җент себитлери селҗукларың душманы болан Ша Мәлигиң элиндеди. Диймек, селҗуклар Ша Мәлик тарапындан гысылан болмалы. Селҗугың Җент билен багланышыгы

диңе какалары Селҗугың мазарының шол ерде боландыгындады. Селҗугың хайсы йылда ёгаландыгыны билмейәрис. Онуң 100 билен 107 яш арасында ёгаландыгы "Мәликнамадан" пейдаланылан эсерлерде гөркезилйәр [57, IX, с. 196]. Шол эсерлерде Микайылың какасындан хем өң бир сөвешде (әхтимал, гыпҗаклара гаршы) өлендиги айдыляр. Онуң огуллары Тогрул бег билен Чагры беги атасы Селҗук өсдүрип улалдыпдыр.

Алы Тегин билен Арслан ябгуның (бейгу) арасында гүйчли яранлык эмеле гелипди. Хатда Алы Тегин Бухараны Арслан ябгуның көмеги билен алыпдыр дийип хем хасап эдилйәр [138, с. 256]. Чешмелерде шунуң ялы бир делил ёк хем болса, бу болуп биләйҗек бирзатдыр. Чүнки, аз вагтдан соңра Алы Тегиниң Арслан ханың (Мансур б. Алы) гардашы Илиг (Мухаммет Алы) билен эден ве үстүн чыкан сөвешинде селҗуклы Арслан ябгу мунуң яраны болуп, бу еңишде мөхүм роль ойнапдыр.

Шундан соң гараханлыларың бейик каганы Мансур б. Алы (Арслан Илиг) хөкүмдарлыгы ташлапдыр (1024—1025). Онуң ерини Юсуп Харун алды. Ол Кадыр хан унваныны гөтерди. Онуң гаршысына гардашлары Ахмет ве Алы Тегин бирлешдилер. Ахмет өзүни бейик каган дийип ыглан этди хем-де Баласагуна, Хоженде ве Фергана хәким болды. Ахмет газналы Махмыт билен гоңшучылык меселеси бабатда ылалашыга гелди. Ондан өң газналы Махмыт өз топракларына ызлы-ызына чапавул эдип дурандыгы үчин, Алы Тегинден нәгиледи. Газналы Махмыт Мавераннахра геленде, Кадыр хан хем Кашгардан бу ере гелди. Ики бейик хөкүмдарың душушыгы Алы Тегини горкузды, ол сәхралыклара гачып гитди. Онуң досты Арслан хем шейле этди. Солтан Махмыт Хаҗиб Билге Тегиниң баштутанлыгында Алы Тегиниң үстүне гошун иберди. Билге Тегин Алы Тегиниң аялыны, гызларыны есир алып, эмләгини олҗалап ызына гайтды. Селҗуклы Арслан ябгу хакында айдыланда Газна солтаны Махмыт оны өз караргәхине чагырды. Замананың иң бейик хөкүмдары билен душушмак абрайыны гөтерер өйдүп пикир эден Арслан ябгу 300 атлыны янына алып, солтаның караргәхине гелди. Шол ерде Арслан ябгуның гүйҗүниң нәчерәкдигини билмек ислән солтан Махмыт билен онуң арасында совал-җогап болупдыр. Бу геплешиги өзболушлы бир шекилде берен Захири Нишапурының сөзлеринден [140, с. 8-9] кәбир затлары аңламак боляр. Арслан ябгуның билинде бир яй ве үч окы бар экени. 1038-нҗи йылда Нишапура гирен Тогрул бегиң хем голунда герилги яй ве үч ок барды [100, с. 533]. Мунуң ябгулык аламаты болмагы мүмкиндир. Бу геплешикден аңланылышына гөрә, Хазар деңзине якын ерде Балкан дагларының себитинде улы бир түркмен җемагаты яшаян болмалы. Эмма X асырда ол ерде огузларың яшандыгы хакында хич хили маглумата душ гелинмеди.

Арсланың мөхүм бир куввата эедигини гөрен газналы Махмыт ондан гелип биләйҗек зыяны өңүртмек хем-де Алы Тегини онуң голдавындан махрум этмек үчин хилә йүз урды. Арсланы тутуп, илки Газна, ондан Хиндистана – Келинҗар галасына иберип, бенди этди. Бейле зада гарашмадык, хиләниң гурбаны болан Арслан ябгу өмрүниң ахырына ченли шол галада галды [140, с. 8-11]. Арслан ябгу, кәбир авторларың язмагына гөрә, инилериниң Хорасандакы илкинҗи үстүнликлерине ченли яшапдыр, хатда гизлин хабар иберип, газналылара гаршы гөреши довам этдирмәге чагырыпдыр [140, с. 10-11].

Арслан ябгу шу бабатда бизиң хусусы гызыкланмаларымыза дегишлидир хем оңа мынасыпдыр. Ол Түркие селҗукларының атасыдыр. Онуң ики оглуны билйәрис: Кутулмыш (я-да Куталмыш) ве Ресул Тегин. Соңкы ады гараханлылардан алан болсалар герек, чүнки огузларда "тегин" унваның уланыландыгындан ончаклы хабарымыз ёк. Захири Нишапуры Кутулмышың какасыны гутармак үчин Хиндистана гидендигини языпдыр [67, II, с. 11].

Арслан ябгуның солтан Махмыт тарапындан тутулмагының селҗуклыларда уллакан бир нәгилелик дөреденлиги хакында маглумата душ гелмейәрис. Бу ягдай 3. Нишапурының беллейши ялы, тутан ишлериниң соңуны гайгы этмекден-де бетер, өзара агзыбирлигиң селҗукларда болмандыгы, хатда Арсланы гарындашларының-да ончаклы халап бармандыклары билен багланышыклы болуп билер. Арсланың өз огуллары ол махал етишмәндилер, энтек яшдылар. Онсоңам не оларың, не-де агаларының огулларының Арслан ябгудан соң огуз илине я-да онуң бир бөлегине хәкимлиги ёкды. Гайтам 4 мүң атлы огуз жемагатының өңе дүшйәнлери Арслан ябгу тутулангдан соң газналы Махмыдың янына барып, беглеринден, ягны селҗуклылардан зулум гөрендиклери үчин Хорасана гөчмәге ругсат бермегини хайыш эдипдирлер. Ол ерде асуда яшажакдыкларыны, мунуң болса хем солтан үчин, хем Хорасан үчин пейдалы болҗакдыгыны, гошуның кувватыны артдырҗакдыгыны ятлатмагы хем ахмал этмәндирлер. Ерли хем хакына-тутма гошуна даянян эсасы мусулман дөвлетлеринде гөчме илат улы гирдеҗи чешмеси хасап эдилйәрди. Ине, шонуң үчин солтан Махмыт, везир ве эмирлериниң гаршылыгына бакмаздан, бу ише ругсат берди. 4 мүң өйли огуз бүтин малы-халы билен гелип, Сарахс, Ферава (Парав) ве Абиверт чөллеринде юрт тутундылар. Буларың башында Ягмыр, Бука, Гөкдаш ве Гызыл диен беглер дурярдылар [139, с. 189, 57, IX, 157, 197].

Бу жемагатың селҗуклылардан зулум гөрендиги догрумыка я-да гарашсыз яшамак үчин шейтдилермикә? Бу хакда кесгитли бир маглумат ёк. Йөне бу хадыса хем селҗуклыларың гүйҗүни азалтды хем-де өзлерини кын ягдая салды. Селҗуклыларың тарыхыны довам этдирмекден өңүрти, бу 4 мүң өйлүден гүррүң этмек ерликли болса герек.

Ёкарда белленилиши ялы, бу ише Махмыдың везири башлыклайын дөвлет адамлары гаршы болдулар [100, с. 266]. Хатда Тус хәкими Арслан Җазиб солтана ок атмазлыклары үчин бу огузларың башам бармакларының кесилмегини теклип этди. Махмыт онуң бу сөзүни гең гөрүп: "Сен мерхеметсиз, дашйүрек бир адам экениң" дийипдир [139, с. 190].

Газналы Махмыт 1027-нжи йылда Хиндистана йөришинден гайдып геленден соңра онуң янына Нусай, Баверд (Абиверд) ве Исферийинин илатының адындан энчеме адам гелип, түркменлериң азар берип дурянлыгындан шикаят эдипдирлер. Солтан Махмыт Тус хәкими Арслана хат гөндерип, онда түркменлери җезаландырмагы, оларың басгысының өңүни алмагы эмр эдйәр. Бу иши амала ашырмага гиришен Тус хәкими үстүнлик газанып билмеди. Түркменлер онуң көп адамсыны өлдүрдилер ве яраладылар. Арслан Җазибиң соңкы сынанышыгы хем нетиже бермеди. Халкың шикаятларының болса ызы кесиленокды. Солтан хат язып Арслана кәйеди ве оны әҗизликде айыплады. Хәким түркменлериң өрән гүйчлүдигини, оларың хакындан диңе солтаның өзүниң гелип билҗекдигини, хөкүмдар гелмесе, дердесерлериниң артҗакдыгыны билдирди. Хәкимиң бу сөзлерине гахары гелен солтан гошун топлап, 1028-нжи йылда Газнадан чыкып уграды. Бост ёлы билен Туса барды ве ол ерде Арслан Җазибден болан вакалар ве хәзирки ягдай хакында маглуматлар алды. Соңра онуң ыгтыярына бирнәче серкерде берип, ене-де түркменлериң үстүне угратды. Арслан бу гезек Парав кервенсарайының (Рибат) янында болан сөвешде түркменлери еңди. Гердизиниң язмагына гөрә, огузлардан (түркменлерден) 4 мүң адам хеләк боляр, көп адам есир алыняр. Галанлары Балкан ве Дехистан тарапа гачдылар [139, с. 192].

Өз эсерини бу хадысадан бир йыл соң язан Ибн ул-Эсир салгыт эмелдарларының огузлара зулум эдендиклерини, оларың малларыны, улы-кичи адамларыны сүрендиклерини айдып, огузларың чыкыш этмеклериниң [81, IX, с. 157, 197] себәплерини әшгәрлейәр. Дөвлете боюн сунуп, салгыт төләп отуран илата салгыт эмелдарлары ве эдарачылары тарапындан зорлук эдилйәндигини, оларың өз җүбүлери үчин болмалысындан артык талап эден халатларының көп боландыгыны, муңа жогап эдип гөчме илатың, пурсаты геленде, отурымлы илатың экинлерини малларына ийдирендиклерини, малларыны сүрендиклерини, хатда үстлерине чозандыкларыны билйәрис.

Умуман, шу вакадан соң огузларың чапавулчылыгы мазалы азалды [139, с. 192]. Оларың улы бөлеги Балкан дагларына тарап гидипди [81, IX, с. 157].

Соңкусы йыл бувейхилериң говшандыгыны гөрен газналы Махмыт Рей шәхерини алды, оны эдара этмеклиги оглы Месуда табшырды. 1030-нжы йылда болса заманасының иң улы хөкүмдары солтан Махмыт газналы вепат болды. Онуң өлүми огузларың тарыхы назарыетинден

гаранында өрән улы вакадыр. Чүнки, ол огузларың херекетини дурзуп билжек ве буларың дөретжек ховпларының өңүни алып билжек гүйчли хөкүмдарды. Оглы болса бейле гайратлы болуп чыкмады.

Газна тагтына Махмыдың оглы Мухаммет чыкарылды. Шол вагтлар Ыспыханда болан Месут муны кабул этмеди ве Хорасана тарап йөрише угради. Гошунының саныны көпелтмек үчин түркмен Ягмыры гуллуга чекди, кынлык чекмезден тагты эле алды. Сонра Ягмырың хайышы боюнча Балкандакы огузларың Хорасана дөнмегине ругсат берди, оларың беглери болан Гызылы, Гөкдашы ве Буканы өз гуллугына алды. Эмма солтан Месут бу беглериң үстүнден гарамак үчин өз адамсы Хумар Ташы беллемеги ахмал этмеди.

Месудың огузлары икиленч юрда гетирмеги дөвлет адамлары тарапындан хатарлы бир херекет дийлип билинди [100, с. 68].

Шол вагтлар Мекраның текепбир хәкими Исаның ерине өз гардашы Эбу-Аскары гечирмек үчин солтан Месут гошун угратды. Онуң аркасында Хумар Тегиниң ыгтыярында болан Гызыл, Бука ве Гөкдаш хем барды. Бу гошун өз ишини амала ашырды (1030 й.) [100. 69, 242-245].

Гердизиниң язмагына гөрә, 1031-нҗи йылда огузларың (түркменлер) илата азар берйәндиги хакында ене-де Сарахс, Абиверт тарапындан шикаят гелди. Месут Абу-Сад Абусың баштутанлыгында гошун ёллады. Түркменлер Паравда бу гошун билен чакнышдылар. Нетижеде, көп адам өлди. Түркменлер машгалаларыны Балкана ουградып, сөвеши довам этдирдилер. Олар бөлек-бөлек гелип, газналы гошунының ичине дарап гирйәрдилер. Сөвешиң нетижеси хакында Гердизи хич зат айтмаяр. Байхакы болса бу хакда асла хич зат язмандыр. Бу түркменлер Ягмырыңкылар болса герек, чүнки, Мекрана гиден беглериң арасында онуң ады геченок.

Солтан Месут 1032-нҗи йылда эмирлеринден Таш-и Ферраши Рей хәкимлигине белледи ве оңа Ягмыры, Гызылы, Буканы ве Гөкдашы тутмагы табшырды. Түркменлери ене-де Хумар Таш эдара этмелиди. Олар Рейде дөвлет гуллугында болмалыдылар. Бу карара өрән акыллы ве эденли везир Хаҗы Эбун-Наср Ахмет гаршы чыкды. Солтан Месут оны диңлемеди ве түркменлериң хем хут өз беглери бабатда ёкардакы ялы этмеги ислейәндиклерини айтды. Эмма онуң бейле эржел талабының себәби беглериң ниетлериниң говы дәлдиги хакындакы шүбхеди [100, с. 266].

Байхакының хем-де Ибн ул-Эшриң язмагына гөрә [100, с. 372, 397], ол беглерден диңе Ягмыр тутулды. Бейлеки үчүси, нәме үчиндир, аман галды. Ягмыр Нишапурда түркменлериң элли чемеси өңе дүшйәни билен билеликде өлдүрилди (1031—1032 й.). Булар Ягмырың аркадашлары ве икинҗи, үчүнҗи дережедәки баштутанлар болсалар герек. Оларың өлдүрилмеклериниң себәби аракы шикаятлар ве Газна гошунына гаршы эдилен уруш болмалыды. Месут соң везириң

маслахатыны гөз өңүнде тутуп, Мекранда говы хызмат гөркезен Гызыл, Бука ве Гөкдаш барада карарыны үйтгеден болса герек.

Ягмырың өлдүрилмеги бу беглериң арасында йити бир гаршылык дөретмедик боларлы. Чүнки, оларың адамларының бир бөлеги ене-де Хумар Ташың эдарасында ве Таш-и Феррашың яны билен Рее гитдилер. Оларың башында айрылмаз достлар Бука ве Гөкдаш дурярды. Ягмырың оглы Гызыл ве бейлекилер огузларың соңкы вагтлара ченли гораг юрды болан Балкан себитлеринде болярдылар. Шол вагтлар бир бөлек түркмен хем газналыларың Хиндистандакы серкердеси Йынал Тегиниң гошунында болярды [100, с. 372].

Рее Таш билен гиден түркменлериң саны 3—4 мүң адамды. Селжук огузларындан тапавутландырмак үчин Рее гиден бу огузлара Ырак огузлары (я-да түркменлер) дийлипдир.

Ырак огузлары шол йылың [100, с. 361] ахырларында Казвиниң гайтарылып алынмагында хызмат гөркезен хем болсалар [100, с. 397], Балкан дагларында болан Ягмырың оглуның ве яранларының какаларының арыны алмак үчин херекете гечендиклерине середенинде, пикирлериниң үйтгәндиги ве боюн эгмезлиге башландыклары гөрүнйәр. Бу болса газналылары алада гоюпды. Хакыкатдан хем солтан Месут аталары өлдүрилен Ягмыроглуның ве бейлекилериң көп түркмен билен Балкан дагларындан чыкып Хорасана уграндыклары хакында хабар алыпды (1033 й.) ве серхет себитлерини горамак үчин Алы Дав ве Хажиб Билге Тегиниң баштутанлыгында гошун иберипди [100, с. 372]. Ол гүйчлер түркмен акынларына бөвет болупдыр.

Солтан Месут Ырак огузларының дек дурмаянлыгы хакында хабар алансоң, Рей шәхериниң кетхудасы Тахыра хат язып, Амид Абу Хамдевиниң баштутанлыгында бир гошуны ёла чыкаржакдыгыны хабар берипдир ве онуң өзүне хем барлаг баханасы билен барып, түркменлери сакламаклыгы табшырыпдыр [100, с. 398].

Везир ве сахиб-и диван-и рисалет Абу Наср-и Зевзени солтаның чынлакай давалар турзуп билжек нәдогры бир херекет эдйәндигини гөрүпдирлер. Бу пикир Зевзенини хас бибынжалык эдипдир, ол Гузгандакы (Жузжан) 10 мүң гойнуны хем деррев сатдырыпдыр [100, с. 399]. Эмма Месудың бу эмри барыбир амала ашмады. Чүнки, Балкан огузлары шол вагтлар (1034 й.) Хорасаны эеледилер. Мерв, Сарахс, Бавердәки Газна серкерделери олара гаршы хич хили алач эдип билмедилер. Хорасан диванының рейси Сури хем шол вагтлар Бост шәхеринде болан солтана ховлукмач Хорасана гелмеклиги маслахат берди. Сури түркменлериң Мавераннахрың хөкүмдары Алы Тегинден көмек ве Хорезмша Харундан мечев аляндыкларыны хем билдирйәрди [100, с. 431-433]. Бу хабары эшидип Месут өрән гынанды, гахарланды. Деррев гошун чекип уграды. Хырада баранда түркменлериң эдйән ишлери барада тәзе хабарлар алып, деррев Сарахса уграды. Түркменлериң болса көпүси ене-де Балкана тарап сүйшдүлер. Месут ол

тарапа гитмәге хыяллананда, Мавераннахр түркменлериниң Термезе ве Кубадияна гөч эдендиклерини ве хәким Бег Тегини өлдүрендиклерини эшитди. Шейлеликде, огузлар үч тарапдан Газна дөвлетине азар берипдирлер. Сарахсда галан түркменлериң бир бөлеги Мерве, бир бөлеги Парав тарапа гитдилер. Мерве гиденлер ол ериң хәкими Ануш Тегин билен сөвешдилер, йөне, еңлип гачдылар. Сөвешде огузлардан 200 адам өлди. 24 адам есир алынды. Бу еңишден хош болан солтан Месут өзүне иберилен түркменлери пиллере басгыладып хезил эдипди [100, с. 436, 440]. 1034-нҗи йылың декабрында Парава гиден түркменлериң үстүне эмир Ахур Пири Абдусың баштутанлыгында улы гошун гөндерди. Оларың везипеси түркменлери Балкана ченли ковмакды [100, с. 441].

СЕЛҖУКЛЫЛАРЫҢ ХОРАСАНА ГЕЛШИ

Солтан Месут 1035-нҗи йылың май айында Җүрҗандады. Шол ерде ол гынандырыҗы бир хабар алды: селҗуклылар Хорасана гелипдир.

Селҗуклылар Мавераннахрда галан неберелери Арслан ябгуның гараханлы Алы Тегин билен гуран яранлыгыны довам эдип [143, I, с. 170-178], оларың 1032-нҗи йылда Хорезмша Алтун Таш билен Дебуссиеде эден сөвешине хем гатнашыпдылар [100, с. 343]. Өрән пәхимли хөкүмдар Алы Тегин хем, Байхакының ачык айтмагына гөрә, селҗуклыларың өзи үчин мөхүм бир гүйчдүгини билйәрди. Селҗуклылар өз душманларына гаршы гөрешде гараханлыларың ярдамына даянярдылар. Ябгулык везипеси Арсландан соңра Мусаның оглы Юсуба гечипдир. Бу Юсубың шахсыети билен баглы болса герек, ёгсам шол вагтлар какасы Муса хем дириди. Юсубың унваны ынанч болды. Йөне 1034-нҗи йылда Алы Тегиниң өлмеги билен ягдай өзгерди. Алы Тегиниң өрән яш ики саны оглы галыпды. Хәкимиет Алы Тегиниң гошунбашысы Конушың элине гечди, ол болса селҗуклылар билен дост дәлди. Тизден душманчылыклар башланды [100, с. 470, 682]. Шол себәпли селҗуклылар Нур этрапларында дурман, достлары Хорезмша Харуның үлкесине ёлландылар. Умуман, олар Харуның какасы Алтун Ташың вагтында хем хер йыл гышламак үчин Хорезме гидердилер. Бу гезек болса ыза гайтмак пикирлери ёкды. Газналылара табынлыкда болан Харун инди Хорасаны хем эле алмак максады билен селҗуклылары пейдаланмак ислейәрди.

Селҗуклыларың бу гөчүшини Җендиң хәкими Ша Мәлик өз хемишеки душманчылыгы үчин пейдаланмак иследи. Ол улы бир гошун алып Хорезме гелди ве даң билен буларың үстүни басды (1034-нҗи йыл, октябрь). Селҗуклылар гапыл галып, агыр йитги чекдилер. Тарыхы чешмелер шу басгыда 7—8 мүң кишиниң өлдүрилендигини, көп адамың есир алнандыгыны гөркезйәр [100, с. 692]. Эмма селҗуклылар, херхал,

деряның бейлеки тарапына гечдилер ве Рибат-Немекде дүшледилер. Олар шейле бир перишан хала дүшүпдилер, хатда кәбирлериниң атының эери хем ёкды. Харун бу ягдая өрән гынанды, булара теселли берди.

Селҗуклылар агыр йитгиниң өңүнде эллерини-аякларыны йитирмедилер, басым өзлерини тутдулар. Төвереклерине адам топладылар. Олар огуз үлкесинден геленлерди. Мунуң өзи селҗуклыларың өз илдешлериниң арасында өңден бәри тәсирли боландыкларыны гөркезйәр.

Тизден Харун Газналы дөвлети тарапындан гурлан дилдүвшүгиң пидасы болды. Онуң ерине Хандан лакамлы гардашы Ысмайыл гелди. Йөне селҗуклылар хем бу ерде узак дурмадылар, Хорасана гечдилер (май, 1035 й.). Буларың Хорасана гечмегиниң эсасы себәби Харуның өлмеги ве Ша Мәлик ховпы, галыберсе-де Хорезмде юрт тутунмагың өзлери үчин аматсыз боландыгы ве гөзел үлке болан Хорасанда кән көсенмән, юрт тутуныp билҗекдиклери үчинди.

Селҗуклылар Мерв ёлы билен Ниса (Нусай — терж.) гелдилер. Буларың 10 мүң атлысы барды. Ол ерде өңден отуран түркменлерден [100] ве хорезмлилерден бир бөлегини узаклашдырдылар. Селҗуклыларың ыгтыярындакы түркменлериң бир топары "йыналлар" дийлип атландырылыпдыр. Олар Ыбрайым йыналың буйругындадылар. Ыбрайым йынал Селҗугың Юсупдан болан агтыгы болуп, ол Тогрул бегиң хем энебир гардашыдыр. Чүнки Тогрул бегиң какасы Микайыл өленде энеси дессур боюнча Юсуба барыпдыр ве бу никадан Ыбрайым догупдыр.

Селҗуклылар өз дөвлетлерини Хорасана алып гелипдирлер. Селҗугың дири галан еке оглы Муса бейгу ябгу унваныны гөтерйәрди. Йөне Мусаның селҗуклыларың башы боландыгына гөрнүп дуран бир делил ёкдур.

Муса бейгу, Мухаммет Тогрул бег, Давуд Чагры бег дагы Хорасан диваныны башлыгы Сурә бир хат гөндердилер. Ол хатда булар өзлерини халыфың мөвлалары (табынлык) халында гөркезйәрлер. Бу дыкгаты чекйән меселедир. Себәби олар бу хатың үсти билен өзлериниң кувватлы дөвлете эе болуп дуряндыкларыны гөркезмек исләпдирлер. Шол заманда хөкүмдарларың өзлерини шейле хәсиетлендирендиклери мәлимдир. Селҗуклылар хатларында өзлерини Хорасана гетирен себәплери гөркезмек билен, өзлеринден бириниң хемише көшкде болмагы билен солтаның хызматына гирмек ислейәндиклерини, муңа дерек Ниса ве Ферава этрапларының өзлерине берилмегини, шейлелик билен, Балкан дагындан, Дехистандан, Хорезм серхетлеринден ве Амыдеря тарапдан гелип билҗек акынларың өңүни алҗакдыкларыны, Ырак ве Хорезм түркменлерини хем ковҗакдыкларыны билдирипдилер [100, с. 470—471].

Селҗуклыларың сораян Ниса ве Ферава (хәзирки Гызыларбат) диен ерлери гөчме яшайыш үчин болшы ялы, өзлерини горамак бабатдан хем аматлыды. Ниса ве Ферава чөлүң башланян еринде болуп, герек вагты машгалаларыны ве малларыны чөлүң җуммүшине гөтермәге мүмкинчилик барды. Бу ягдайлар барада өңде гүррүң эдилер. Икинҗи тарапдан, Балканларда, Мангышлакда, Сырдеря якаларында огуз җемагатлары билен якын гатнашыгы саклап билҗекдилер.

Селҗуклыларың Хорасана гелмеги улы бир толгунма хем алада дөретди. Бир газналы дөвлет адамсы "Хорасан элден гитди!" дийип гыгырыпдыр. Везир Ахмет билен Абд ус-Самед болса: "Бу чака ченли ишимиз чопанлар (Ырак түркменлерини гөз өңүнде тутяр) биленди, инди юрт басып алян эмирлер гелдилер" дийипдир [100, с. 470-471]. Солтан Месуд хем бу ваканың әсгермезчилик эдер ялы дәлдигини говы билйәрди. Ызлы-ызына гайталанян "10 мүң түрк атлысы" сеси олара түрк болайдыгы үчин [100, с. 472, 481] улы әхмиет берилйәндигини гөркезйәрди.

Солтан Месут везириң айдан сөзлерине, ягны: "Ягдайы говы өвренмек үчин, бираз гарашмагың герек" диен теклибине гулак асмады. Серкерделериң өзүни голдамагы билен хаҗиб Бегдогдының баштутанлыгында 17 мүң кишилик говы ярагланан гошуны селҗуклыларың үстүне иберди. Везипе селҗуклылары Хорасандан чыкармакды. Селҗуклылар ховсала дүшмедилер. Булар өз хайышларына шейле җогап берлер өйдүп пикир эдипдилер. Шонуң үчин-де этиячлы ягдайдадылар. Яраглары говы болмаса хем рухлары белентди. Говы ярагланан газналы гошунында пиллер хем барды. Бу куввата Бегдогды ве башга серкерделер әхли Түркүстаны алып билҗек гүйч хөкмүнде гараярдылар. Эмма тарыпланян газналы гошуны Ниса этрапларында болан чакнышыкда дерби-дагын эдилди, яраг эсбапларыны элден алдырды (апрель, 1035 й.). Селҗуклылар өзлериниң көп уланян букулары билен газналылары гүпбасда сезевар эдйәрдилер. Бу сөвещде хем, соңракыларда хем Чагры бег мөхүм роль ойнады.

Ниса сөвеши селҗуклылар үчин мадды ве рухы тайдан улы пейдалары үпҗүн этди. Баглашылан ылалашык нетиҗесинде Газналы дөвлети Дехистаны Чагры беге, Нисаны Тогрул беге, Фераваны Муса бейгува берйәрди. Олар болса, мунуң дерегине, солтана табын болмалыдылар, хатда ичлеринден бирини мыдама солтаның янында сакламалыдылар. Эмма селҗуклылар бу ылалашыга әхмиет бермедилер. Хатда эдилен ылалашык билен багланышыклы селҗуклылара халат, санҗак, күлах меншур (перман) ве түрк дессурына гөрә эерли ат хем-де алтын кемер гетирен газналы илчи оларың Газналы дөвлети хакында әсгермезчиликли сөзлер айдандыкларыны ве пешгешлери ере ташландыкларыны эшдипдир

[100, с. 481-494]. Хакыкатдан хем бу еңлишиң арыны алмагың ерине, деррев ылалашыга башланмагы Газналы дөвлетиниң абрай-хорматыны ере чалмак билен бирликде, Месудың улы шахсыет дәлдигини йүзе чыкарыпды.

Селҗуклыларың бу еңишден соң огуз иллеринден ве дүрли ерлерден гелен җемагатларың хасабына көпелендиги гүррүңсиздир. Меселем, Ырак огузларының бир бөлегиниң булара гошуландыгыны билйәрис [100, с. 497]. Шейле хем Ягмырлы ве Гызыллы огузлар хем-де Балкан түркменлери Рей себитлерине хәким болдулар. Бу ягдай билен бagланышыклы вакалар хакында бираз ашакда гүррүң эдерис. Селҗуклыларың Хорасана гелмеклери ве серхет себитлеринден эп-эсли ерлери эелемеклери билен баглылыкда Балканың ве Җейхуның ёллары ачыляр ве нетиҗеде, ол тараплардан түркменлер Хорасана гелип башлаярлар [100, с. 505].

Ылалашык баглашыландан үч-дөрт ай соңра түркменлер тәзеден чапавулчылыга башладылар. Бу ягдайың өңүни алмак үчин сүбашының баштутанлыгында 15 мүң кишилик бир гошун гөндерилди (1036-нҗы йыл, февраль). Онуң везипеси Хорасаны селҗуклыларың чапавулчылыгындан горамакды. Арадан 9 ай гечди, эмма ягдай үйтгемеди. 1036-нҗы йылың октябрында селҗуклылар илчи гөндерип, өзлерине Мерв, Сарахс, Баверд шәхерлериниң берилмегини хайыш этдилер. Олар себәп хөкмүнде ерлериниң дардыгыны, илат үчин лайык гелмейәндигини гөркезйәрдилер. Мунуң догрудыгына ынанмак боляр, чүнки, тәзе гелип гошуланлар билен илат барха көпелйәрди [100, с. 505].

Селҗуклылар бу хайышларына оңын җогап алмандыклары үчин, чапавулчылыгы өңкүден хем гүйчли довам этдирдилер. Сүбашы диңе горанмак хәсиетли херекетлери эдйәрди ве ызлы-ызына велаятлара айланярды. Месут болса, дөвлет адамларының Хорасана иберҗек болмакларына гарамаздан, газават (дини уруш) ниети билен Хиндистана уграды (1037-нҗи йыл, октябрь). Шол вагтлар Рейде Хорасандакыдан хем бетер бир ягдай йүзе чыкды. Мәлим болшы ялы, өңрәк дөвлет гуллугына алнан Арслан ябгу огузларың улы бир бөлегине хәким белленен Таш-и Ферраш билен бирликде Рее гөндерилипди. Максат Рей себитлерини горамакда олардан пейдаланмакды. Эмма шол бир вагтда огузлара долы ынам эдилмейәрди ве олар гөз астында сакланярды. Огузлар бу ягдайда энчеме гезек чыкыш этселер-де, өзлерини долы ыкрар этдирип билмәндилер.

Ягмырлы, гызыллы ве балканлы түркменлер Хорасана гелен селҗуклылара табын болмак ислемән Ыспыханың хем-де Хемеданың хәкими Дейламли Ала уд-даулəниң хызматына гирипдилер [100, с. 521-530]. Ол ерден болса Рей огузларына барып гошулдылар. Ырак огузлары 5 мүң атлы чыкарып билйәрди. Буларың улы

бөлегининң селҗуклы Арслан ябгува дегишли огузлардыгыны шу ерде ене-де бир гезек ятлалың. Оларың башларында бирнәче башбуг (кетхуда) барды. Шоларың үчүси өңкүлер, ягны Гызыл, Гөкдаш ве Бука болуп, галанлары Гызоглуның оглы Мансур Дана ве Анасыоглу кимин башбугларды. Мансурың какасының адыны Гызоглу, Гузоглу (огузоглу) шеклинде окамак лайык гелмеди, чүнки, Мансур огуз беглериндендир. Диймек, бу адың "кызоглу" шеклинде языландыгы гөрнүп дур. Бу себәбе гөрә, бу ады "кызоглы" (гыздан доглан) шекилинде окамак ерликсиз болмазды. Бейлеки тарапдан, Анасыоглу адының болмагы түрклерде шейле мазмунлы атларың гоюляндыгыны гөркезйәр.

Ырак огузларының 1037-нҗи йылда селҗуклыларың Хорасанда газанан үстүнликлерине рухланып херекете гечендиклерине хич хили шек-шүбхе ёкдур. Оларың илки Хорасан тарапа йөнелип, Дамган ве Семнан шәхерлерини таламаклары хем шуны субут эдйәр. Онуң ызы билен ене-де Рей этрапларына доланып, йүзугра Хувары таланларындан соң, Мушкие этрапларына талаң салдылар. Рей хәкими Таш-и Ферраш ве оңа көмеге иберилен Абу Сехл-и Хамдави урша тайярланып йөрүшлерине солтана хем-де Җүрҗан ве Табарыстан хәкимлерине ягдайы хабар бердилер, олардан ярдам иследилер. Таш 3 мүң атлысы ве пиллери билен огузларың гаршысына чыкды. Онуң гошунында күртлер хем барды. Огузларың атлысы 5 мүң кишиден ыбаратды. Сөвешде Таш агыр еңлише сезевар эдилди. Хут Ташың өзи пили билен ере язылды. Ягмырың ве аркадашларының арыны алмак үчин, оны парча-парча этдилер. Аслында, түркидиги белли болан Ташы рехимсиз адамлыгы үчин Рейиң халкы хем халамаярды. Сөвешде көп газналы серкерделер ве эмелдарлар хеләк болуп яраг-эсбап, пиллер огузлара олҗа болды. Огузлар соңра Абу Сехл-и Хамдавини ве рейлилери хем еңдилер хем-де шәхере гирип, онда зат гойман таладылар.

Абу Сехл-и бир бөлек эсгер билен Рейиң якынындакы Таберек галасында горанды. Сөвешде онуң элине Ягмырың уясының оглы ве улы бир огуз серкердеси дүшүпди. Огузлар оны гойбермеги талап эдип, көп зат вада бердилер. Эмма Абу Сехл-и солтан Месут билен геплешмезден бейле эдип билмеҗегини айтды. Шол вагтлар Җүрҗандан Абу Сехлә көмек гелип етишди. Огузлар Рей этегинде бир зарбада оны хем даргатдылар. Баштутан 2000 эсгери билен есир алынды [81, 1, с. 158].

Бу үстүнликлере гарамаздан, огузлар шол ерден Азербайҗана тарап уградылар. Мунуң себәби хич бир чешмеде ёк. Белки, Азербайҗан хәкиминиң чагырандыгы үчиндир.

Шол вагтлар Орта ве Гүнбатар Эйраның хер бир этрапы я-ха дейлемли я-да күрт асыллы бир ханеданың элиндеди. Дейлемли Какавейх огулларындан болан Ыспыханың ве Хемеданың хәкими

Ала уд-дауле огузларың Азербайҗана гидендиклерини эшидип, Рее гелди. Шол бир вагтда ол Абул Сехл-и Хамдавийә гаршы гөрешде огузларың голдавына мәтәч болуп, олара хабар гөндерди. Огуз башбугларындан диңе Гызыл бу чакылыга сесленди. Башы думанлы Гөкдаш, Бука ве бейлекилер өңки ёлларыны довам этдирдилер. Гызылың 1 мүң 100 атлысы барды. Йөне, соңра Гызылың Ала уд-дауле билен арасы бозулды ве онуң огузлары яңадандан чапавулчылыга башладылар.

Азербайҗана баранларында Ревјади ханеданындан болан Вахсудан булары достларча гаршылады, булардан бир гыз алып, өйленди хем. Умуман, огузлар өзлери билен гатнашык саклаян мусулман эмирлерине гыз берйәр экенлер. Бу ерде бираз галың алмак дессурының роль ойнан болмагы хем мүмкин.

Вахсуданың хут өзүниң огузлары чагырмагы ве говы гаршы алмагы бу сөвешиҗилерден пейдаланмак максадының боландыгы үчиндир. Огузларың башында Бука, Гөкдаш, Мансур ве Дана дурярды. Йөне Вахсуданың гарашаны чыкмады. Огузлар бу ерде хем чапавулчылыга башладылар, хатда Марага шәхерине гирип, Җами месҗиди хем якдылар. Хезебаниеде көп адамы өлдүрдилер. Бу ишлериң Вахсуданың ислеги билен эдилен болмагы хем мүмкиндир. Чүнки, онуң Хезебание илиниң башбугы Абул-Хейҗа Ребаб уд-дауле билен арасы эрбетди. Нәхили хем болса, бу хадысадан соң ол икиси ярашдылар ве огузлара гаршы бирлешдилер. Илатдан көп адам топлап, гүйчлерини артдырдылар. Огузлар бу ерде галып билмеҗекдиклерини аңып, Ырага доландылар.

Огузларың Азербайҗанда болмагы гырак-четдәки мусулманлар үчин пейдалы болды. Хусусан, огузларың Азербайҗана гелендигини эшиден абхаз мәлиги габап отуран Тифлис шәхеринден деррев чыкып гитмели болды. Огузларың Азербайҗанда эрменилер билен хем сөвешендиклери мәлимдир [81, IX, с. 159, 190].

Огузларың бир бөлеги, херхал, Азербайҗанда галыпды. Оларың башында Дана дурярды. Вахсуданың алан гызы онуң якын гарындашыды. Вахсуданың шахырының "огузларың патышасы" дийип атландыраны шондан башга адам болмалы дәл. Бу огузлар Урмиеде отурыпдырлар [142, 11, с. 75].

Ырага (Аҗама) доланан огузлар болса ики гола айрылыпдырлар. Гөкдаш ве Мансурыңкылар Хемедана, Буканыңкылар болса Рее бардылар.

Гөкдаш барып, Хамеданы габады. Шәхериң хәкими Ала уд-дауленин оглы Абу Калаҗарды. Габав узага чекди. Абу Калаҗар, сакланып билмән, Гөкдаш билен ылалашып, онуң якын бир гарындашына өйленди.

Бука болса Гызыл билен бирликде Рейи габады. Бу шәхерде Ала уд-дауле хәкимлик эдйәрди. Бувейхи огулларындан Фена Хысрав билен Межд уд-дауле, дейлемли эмирлерден Саве хәкими Камруе хем огузлара гошулды. Бу ягдайы гөрен Ала уд-дауле гиҗе Рейден чыкып, Ыспыхана гачды. Огузлар Рейде гөрүлмедик бир суратда талаң этдилер. Кәбир мәхелледе диңе 50 чемеси адам галыпдыр. Рей Гызылың хәкимиети астына гечди [81, IX, с. 160]. Буларың бир топары Келеҗ тарапына гидип, талаң этди. Анасыоглы Казвине гитди. Казвинлилер илки гаршылык гөркездилер, соңра 7 мүң алтын бермәге ве табынлыга разы болуп, сөвеши бес этдилер. Бу хадысалар 1037 — 1038-нҗи йылларда болупды.

Шол вагтлар Дананың ёлбашчылыгында Азербайҗанда галан огузлар эрменилериң үстүне чозуп, оларың биртопарыны өлдүрипдирлер, талапдырлар ве есир алыпдырлар. Эрменилер ат үстүнде улы яйлардан эзбер ок атян ве чакган дөнүм эдйән огузлара гаршы сөвешде тап гетирип билмәндирлер. Урмиедәки Абул Хейҗаның ыгтыярындакы хезебани күртлер огузлар билен гоңшучылыкдан без боландыклары үчин, ахыры урша башладылар. Күртлериң обаларыны талан огузлар оларың энчемесини өлдүрипдилер. Огузларың Урмиеде ымыклы галмагы Вахсуданың (Азербайҗаның хәкими) уясына (я-да гызы) огуз беглериниң бириниң өйлененлдиги [81] билен багланышыклыдыр. Чүнки, ол беге мүлк берипдилер. Бу себитде отуран эмир Абул-Хейҗе Эл-Хезебани Вахсуданың душманларынданды.

Инди огузлар гөзлерини улы ве бай шәхер болан Хемедана дикипдилер. Үч башбуг, ягны Гөкдаш, Бука ве Гызыл бирлешип, бу шәхери эле алдылар. Дейлемлилере ыгтыяр эдйән Бувейхи огулларындан Межд уд-дауле оглы Фена Хысров хем булара гошулыпды. Хәким Абу-Калаҗар буларың өңүнде дуруп билмеҗегине гөзи етенсоң, улы тәҗирлери ве өңе дүшйәнлери алып, Хемедандан чыкып, якындакы бир галада горанды. Огузлар шәхери алдылар ве айылганч бир шекилде таладылар. Диневар ве Эсед-Абад обалары хем таланды. Бу талаңда дейлемлилер хас хем рехимсизлик гөркезйәрдилер. Огузлар аз салымдан галадан чыкарылан Абу-Калиаҗарың әхли эмлэгини элинден алдылар [81, IX, с. 160].

Шу вакаларың хеммеси огузларың деңсиз-тайсыз сөвешиҗи боландыкларыны аңладяр. Эмма Ырак огузларының еке-тәк ниети чапавулчылык болупдыр. Олар муңа шейле бир гызыгыпдырлар, хатда халыф олара бу ищден эл чекмелидиклери барада йөрите мектуб (хат — терж.) гөндерипдир Огузларың башбуглары үчин басып алан ерлеринде, ягны, гарашсыз топракларда я-да бир хөкүмдара гарашлы болан ерлерде өз мүлклерини эдинмек пикири ят болупдыр. Буларың арасында, херхал, Рей хәкими Гызыл белли бир дережеде тапавутланыпдыр. Ол Селҗуклылар билен хызматдаш-

лык эдипдир, Тогрул бегиң уясына өйленипдир. Онуң Тогрул бег билен билеликде халыфың мектубына жогап язандыгы беллидир [106, с. 296]. Какасының ады Яхя болан Гызыл, Ибн ул-Эшриң язмагына гөрә, 1040—1041-нжи йылларда вепат болуп, Рей этрапларында жайланыпдыр [81, IX, с. 206]. Бейлеки башы думанлы беглериң-де өмүр беянлары барада ызда гүррүң эдилжекдир.

Хорасана гайдып гелсек, селжуклы акынларының өңүни алмак үчин Газналы сүбашы кәмил яраг-эсбаплы гошунының башында дуруп, үч йыл бәри даркаш гуруп йөрди. Икибака ат салып, селжуклыларың нирә чозуп, нирә акын этжек болянындан хабардар болуп дурярды. Ахырында солтан Месуд оңа бир мейдан сөвешини этмеклик хакында буйрук берди. Ол сөвеш 1038-нжи йылың майында Сарахсда Талхаб диен мейданда болды ве сүбашының говы ярагланан гошуны чым-пытрак эдилди. Әхли яраг-эсбап, сүлсат ене-де селжуклылара олжа болды. Йөне, иң эсасы зат, шундан соң селжуклыларың Хорасаның бир бөлегини эле алмагыдыр. Тогрул ве Чагры беглер бу еңишден соңра өзлерини хөкүмдар хасап этмәге башладылар. Тогрул бег иң улы хөкүмдар дийлип таналды. Муса бейгу үчүнжи дережедәки башбугды. Араларында баглашылан ылалашыга гөрә, "деңлериң арасындакы биринжилик" Тогрул беге берлип, ол Нишапуры алды. Чагры бег Мерве ве Сарахса эе болды.

Тогрул бег энебир гардашы Ыбрайым Йыналы Нишапура уграды. Йынал ве онуң атлылары көне, йыртык лыбаслы 2 — 3 мүң адамды. Йөне Ыбрайым гелшиклиди. Нишапурлылар булары достлуклы гаршыладылар. Тогрул бегиң адына Мәлик ул-мүлк унваны билен хутба окадылар. Бу болса хөкүмдарлыгы ыкрар этмек аламатыды. Бирнәче гүнден соң Тогрул бег көпүси демир лыбаслы 3 мүң атлысы билен Нишапура гелди. Онуң элинде герлен яй, кемеринде 3 ок барды [100, с. 553]. Бу хем огузларың, мүмкин, бейлеки түрк ковумларының хем, хөкүмдарлык аламатыды. Аягында кече әдиги барды. Мегерем, ол дери әдикден хас кән уланылян боларлы. Тогрул бег солтан Месудың Нишапурдакы тагтында отурып, өңе дүшйәнлери кабул этди. Шәхериң иң улы дини баштутаны Саид Казының өвүт-несихатларыны диңләп: "Биз башга юрдуң адамларыдырыс. Ажемлериң (тазикан) дессурларыны билмейәрис, казы өвүтлерини бизден гайгырмасын" дийди [100, с. 554].

Мервде болса Чагры бегиң адына хутба окалды.

Ики эмириниң ызлы-ызына еңлендигини гөрен Месуд ахырда хут өзи йөрише чыкмагы карар этди ве говы тайярланып Балха гелди. Селжук меселеси оны хемме затдан бетер алада гойярды. Олардан чекинйәрди, хатда олар билен адам шекилли душушмак хем ислемейәрди. Селжук меселеси онуң рухы деңаграмлылыгыны

бозупды, хут шонуң үчин хем энчеме мүң адамсы селҗуклыларың тарапына гечипди. Месут хем, бейлеки дөвлет адамлары хем улы алада галыпдылар. Буларың өз дейлемли, арап ве хинди эсгерлерине кән гөвүнлери етмейәрди. Газналының түрки серкерделери селҗуклылар билен сөвешмәге кән гөвүнҗең дәлдилер. Себәби Месут түркилерден дүзүлен хакынатутма гошун билен якындан мешгул болмаярды, оларың кәбир серкерделерини ковупды ве өлдүрипди. Түрки гошунының бир бөлегиниң аракы Сарахс сөвешинде селҗуклара гошулан болмагы хем мүмкинди.

Месут Балхда болан вагты (март, 1039) 10 саны түркмен атлысы гиҗе онуң болян ерине гирип, пиллериниң бирини алып гидипдирлер. Түркменлериң бу эдерменлигини гөрүп, Месут хайран галыпдыр [100, с. 567].

1039-нҗы йылың апрелинде Уля-Абад дүзлүгинде Месут Чагры беги еңип, өз рухы гүйҗүни бирнеме артдырды ве йөришини довам этдирди. Газналы гошун 6 мүң кишилик сайлама бөлүмди. Селҗуклы гошунының 20 мүң атлыдыгыны солтана айдярдылар. Газналы ичалылар селҗуклыларың чекинйәндиклерини, Ырак-и Аҗеме (эсасан Рей, Казвин, Хемедан ве Ыспыхан) ве Җүрҗана гидилсе, бир бөлек күрт ве дейлеми эмирлериниң ерини аңсат алмаклыгың башартҗакдыгы, онсоң аңырдакы Рум үлкесине гөч этмек мүмкинчилигиниң дөреҗекдиги барада ойланышяндыкларыны хабар берйәрлер. Эмма Чагры бег Хорасанда Месут ве онуң тарапдарлары билен сөвешмеклиги талап эдйәрди. Себәби ол газналыларың говшак тарапларыны аңлаярды. Ахырда Чагры бегиң пикири догры билинди.

Сарахс чөлүнде болан сөвешде (июль, 1039) газналылар үстүн чыкдылар, йөне, бу кесгитли нетиҗәни бермәнди. Шейле-де болса, солтан Месут муңа буйсанярды. Селҗуклыларың Балкана я-да Җейхун тарапа гачандыкларына ынанярды. Бираз вагтдан соң селҗуклыларың гаршыда яңадандан пейда болмагы оны аңк этди. Шонда оларың берклигини ве батырлыгыны ене-де бир гезек гөрди. Селҗуклыларың йитгиси сәхелче болан экени. Асла оларың сөвеш мейданыны гоюп гитмеклерини еңлиш дәл-де, ыза чекилмек дийип хасап этмек болҗакды. Селҗуклылар газналы гошунының пейдаланян сувуның акымыны үйтгетмәге, гуюларыны эллеринден алмага чалышярдылар. Чакнышыклар көпленч селҗуклыларың пейдасына тамамланярды. Газналыларың ягдайы ончаклы өверликли дәлди. Шол себәпли, везириң несихатына эерип, селҗуклылара барлышык теклип эдилди. Газналылар Хырада гайтмага ховлугярдылар.

Селҗуклылар хем газналы гошуны билен гүйчли сөвеше тайярланмак ве дынч алмак үчин барлышыга гөвүнли болдулар. Шонуң үчин, бу теклиби кабул этдилер. Шейле этмек билен олар хич бир зат йитирмедилер, себәби солтан Месут ве онуң дөвлет

адамлары селҗуклыларың барлышыгы чындан кабул этмейәндиклерини билйәрдилер.

Хыратда томсы гечирип, дынч алан солтан Месут говы тайярлыкдан соң ене-де селҗуклыларың үстүне йөриш этди ве олары Ферава чөлүне ченли ызарлап ковды. Селҗуклылар сөвеш ачмаздан, чекилип гидип отырдылар. Олар газналылары ядадып, гүйчден гачырмак ислейәрдилер. Догрудан-да агыр ярагланан газналылар үчин бу йөриш гаты җебирлиди, селҗуклылара хем еңил дәлди. Тогрул бегиң эгниндәки демир гейимлерини барха азалдып, хатда әдигини хем чыкарып, яссык ерине болса галкан уланандыгы барада гүррүң галыпдыр [100, с. 600].

Солтан Месут уллакан бир үстүнлик газанмаздан Нишапура доланды (1040-нҗы йыл, январь). Эмма селҗуклылары коваламак, олар билен чакнышмак үчин энтек азм урярды. Халыф хем шол вагтлар оңа түркменлериң какабашлыгыны сындырмак үчин өңүрти Хорасанда болмагы, ол ерде бу иши битиренден соңра Ырак-и Аҗеме гелип, оны эелемеги маслахат берйәрди. Илатың түркменлерден эдйән шикаятлары халыфлыгың меркезине ченли барып етипди. Шонуң үчин халыф халкың малына ве җанына эл дегирмезлик, дөвлетлери сындырмазлык барада селҗуклы ве ыраклы түркменлериң беглерине мектублар гөндерипдир.

Месут Нишапурдан Сарахса гелди. Эсли вагтдан бәри Хорасаның кәбир этрапларында гытчылык йүзе чыкыпды. Сарахсда хем гөрүлмедик гытчылык башланыпды.

Газналы гошуны бу себәпли кын ягдая дүшүпди. Шол җәхтден дөвлет адамлары оты-сувы бол Хырада доланып, ол ерде шай кемсиз тутуланыдан соң селҗуклыларың үстүне гитмеги маслахат берселер хем Месут, хемишекиси ялы, өз диенини тутды. Мерве тарап херекет этди. Ол эсгерлериниң кемсиз сурнугандыгыны гөрсе-де ёлуны довам эдйәрди. Азык, мал иймити етенокды, ыссы, сувсузлык адамлары хорлаярды. Үстесине-де селҗуклылар хүҗүм эдйәрдилер. Газналы гошуны сөвеш тертибинде гидип барярка, селҗуклылар узакдан бөлек-бөлек иниП, чозуш эдйәрдилер. Мисли сүрә даран гуртлар ялы, эллерине дүшен дүелери ве маллары чакганлык билен алып гидйәрдилер. Бу ягдайы гөрен Месут Мерве бармак пикириниң ерликсиздигине дүшүнди. Эмма инди гичди. Везир мундан соң ыза гайдып болмаҗагыны айдярды. Гошунда, ылайта-да түрки хасса гошунының ичинде нәгилелик ве боюн сунмазлык аламатлары йүзе чыкярды. Атлары дуран я-да өлен эсгерлер дүелере мүнүпдилер. Олар эгер сөвеш болса гошундакы эйранлыларың атларының эллеринден алынҗакдыгы хакда гүррүң эдйәрдилер. Ине, шол вагтлар хем селҗуклылара дегишли тәзе хабарлар гелди. Хамала, солтаның Сарахсдан херекет эдйәндигини эшиден селҗуклылары ховсала басыпдыр. Хакыкатдан хем

йыгнанышык болуп, шонда Тогрул бег Хорасандан Җүрҗана гөчүлмегини, ол ерде сакланып болмаса, онда Рее гидилмегини теклип эдипдир, чүнки Җихал (Хамедан себитлери) ве Ыспыхан өзлерине гарашлы болуп, горанара мүмкинчилик тапылҗакды. Бу пикир көпчүлик тарапындан кабул эдилипдир. Йөне Чагры бег, өңкүси ялы, Хорасандан гидилсе-де, Месудың буларың якаларыны гойбермеҗекдигини, башгалары хем үстлерине гөндерҗекдигини, йөне эгер Месуды еңәен халатларында көп ерлериң өз эллерине гечҗекдигини, хәзир өзлери бирнеме кынчылык чекйән болсалар-да, газналыларың мундан хем көп кынчылык чекйәндигини, буларың малларының энтек отдан көсенмейәндигини, эмма газналыларың ягдайының хас агырдыгыны, шонуң үчин горкар ялы ховп ёкдугыны айдяр [143, III, с. 36—37]. Бу пикири Тогрул бег, Муса ве йыналлар оңлапдырлар.

Шондан соң селҗуклылар гүйчлерини тәзеден гөзден гечирипдирлер, гарры-гуртуларыны, яш-юшлары гош-голамлары билен ыза иберип, 16 мүң сайлама атлыны сөвеше чыкармак үчин тайяр эдипдирлер.

Селҗуклыларың (огузларың) мөхүм ишлер йүзе чыканда йыгнаклар чагырып, өз ишлерини генеш билен эдйәндиклерини көп авторларың маглуматлары тассыклаяр.

Чагры бегиң пикирининң догрудыгыны диңе вакаларың нетиҗеси дәл, башга факторлар хем гөркезйәрди. Эгер-де Тогрул бегиң пикири билен Ырак-и Аҗеме гидилен болса, Месут ол ерде булары рахат яшатмазды. Чүнки, ол топраклар хем, барыбир, газналыларыңкыды. Рей, Хемедан ве Ыспыхан Ырак огузлары тарапындан эеленен хем болса, энтек газналылар ол топраклардан эл чекенокдылар. Бу меселеде Реввади ве Шеддади ялы говшак неберелериң элинде болан Азербайҗан, Эйран ялы ерлерде сакланып хем билердилер. Йөне онда хем Византия ве гүрҗүлер билен мыдама сөвешмели болҗакдылар ве өзлүклерини йитирип, азалып я-да ёк болуп гитҗекдилер. Чүнки, эне ватан билен гатнашык ве мынасыбет болмаздан, ол ерлерде довамлы яшап, өсүп билҗек дәлдилер.

Селҗуклыларың гечирен гурултайларында эдилен гүррүңлер өз акыллы пикирлери, батыргайлыгы, гүйч-кувваты билен селҗуклары кимиң угрукдырандыгыны, җахана хәким болмак максадының дөремегинде, берк өсмегинде ве амала ашмагында баш ролы кимиң ойнаҗакдыгыны айдың гөркезйәр. Бу бейик ынсан Давуд Чагры бегдир. Селҗук небересиниң диреги ве дөвлет гурлушыгының иң мөхүм сүтүни олдур.

Солтан Месут Мерве гидип дәл-де, Хырада гайдып, барлышык этмек герекдигине дүшүнйәр. Говшак хем-де горкак хасапланян гошуны билен 16 мүңлүк атлының үстүнден еңиш газанып

болҗагына ынамы гачяр. Нәхили хем болса ол, такдыра тен берип, 1040-нжы йылың 22-нҗи май гүни гошуныны сөвеш тертибине салды. Эдил шол вагт хем селҗуклылар чар тарапдан хүҗүм этмәге башладылар. Газна гошунының говшак гайтавулы, гайта, оларың хыҗувыны артдырярды. Түрки мамлюк эсгерлери гөвүнсиз сөвешйәрдилер, селҗуклылара гошулянлары хем барды. Шейле хем болса, газналы гошунының иң гүйчли ганатыны шолар дүзйәрдилер ве кәте олара юваш-ювашдан өңе сүйшмек башардярды. Эмма түркменлер хер тарапдан чозуп, яраг-эсбап олҗа алярдылар. Газналылар алҗыраңңылыга дүшйәрдилер, кәте 10 саны селҗуклы 500 саны газналыны гачырярды.

23-нҗи майда, җума [139, с. 203] гүни газналылар Денданакан галасына етдилер. Селҗуклылар ене-де дөрт тарапдан хүҗүме гечдилер. Бу ерде ики гошун сөвеш тертибинде ерлешди. Газналылар сувсузлыкдан хорланярдылар. Селҗуклылар өз милли сөвеш усулларыны уланярдылар, ягны, голлара бөлүнип сөвешйәрдилер. Бир гол сөвешден чекилйәрди вели, онуң ерини башга бир гол эелейәрди. Эмевилер дөврүнде араплар муны Византиядан өвренипдилер. Муңа "курдус" (көплүк саны "керадис") дийилйәрди.

Сөвеш вагты түрки гошунындан 370 киши селҗуклылара гошулды. Соңра газналы гошуны ян берип, гачмага башлады. Сөвеш мейданында солтан Месут бирнәче серкердеси ве бираз мамлюгы билен галды. Эсли вагтдан соң олар хем чекилмәге башладылар. Хинди, арап, күрт эсгерлери чар тарапа гачып гитдилер. Селҗуклылар бир яндан галдырылан яраг, эсбап, мал ве башга затлары олҗалаярдылар, бир яндан-да душманы ковалаярдылар. Газналылар солтан Месут башлыклайын дагынык, перишан халда гачярдылар.

Селҗуклыларың газанан еңишлери кесгитлиди ве бейикди. Бәш йылдан бәри эдилен иргинсиз гөреш, уруш ахыры еңиш билен тамамланды. Булар максатларына етипдилер. Чагры бегиң айдышы ялы, инди "җахан буларыңкыды".

Сөвеш мейданында санҗаклара ве диван галамы ялы эсбаплара ченли газналы гошунының әхли затлары галыпды. Селҗуклылар өрән гуванчлыдылар. Тогрул бег бир тагтда отурыпдыр ве Хорасан эмири хөкмүнде мүбәреклениндир [143, 111, с.34-66].

Ине, огуз илиниң тарыхы ыкбалының бинядыны эмеле гетирен Денданакан сөвеши шейле гечипдир ве селҗуклылара илкинҗи зарбада Хорасаны эелемеги үпҗүн эдипдир.

Г. СЕЛЖУКЛЫЛАР ДӨВРҮНДЕ ОГУЗЛАР (ТҮРКМЕНЛЕР)

Селжуклылар түркмен болуп,
гарындашымыз дийип, иле ве халка
пейдасы дегмеди
("Шежерейи - Теракиме" с. 64).

Денданакан сөвешинден соң Чагры бег Мервде галды, Тогрул бег Нишапура, Муса бейгу болса Хырада гитди.

Чагры бег газнальылара гаршы башарныклы сөвешлер эдип, оларың элини Хорасандан кесди. Гараханлылардан хем үстүн чыкып, олар билен бир говы барлышыга гелди. Гозгалаң турзан Хорезм хәкимини жезаландырып, ол тарапдакы гыпжак бегини хем мусулман этди, онуң билен гуда болды. Тогрул бег Рее гиденинден соңра, бүтин Хорасан мунуң өзүне галды. Мундан башга-да Керман хем Гара Арслан унванлы Кавурт бег диен оглунын элиндеди. Чагры бег, гөршүмиз ялы, барыпятан серкерде, сыясы меселелерде акыллы ве агызлы, эденли бир киши болмагына гарамаздан, хөкүмдарлык эден вагтында ончаклы бир шөхратпараз, хәкимлик сөен адам болуп гөрүнмейәр. Ол хас улы хөкүмдар хем болуп билерди. Чөллердәки кынчылыклы дурмушыны мыдама ятламак билен ол өз чыкан белентлигинден хошалдыгыны айдяр экени. Ол дөвлет гурмагындан өң мазалы талаң салан Хорасаныны дүзедипдир ве адыллыгы билен раятыны өзүнден хошал эдипдир, хатда гардашы Тогрул беги доландырян үлкелерини вейран эдендиги үчин язгарыпдыр. Тогрул бег болса оңа берен жогабында: "Ай, гардашым, сен Хорасан киби абадан бир үлкә эе боланыңда оны харап этдиң. Инди оны дүзетмек дервайыс. Мениңкини болса өң башгалар харап эдипдирлер. Шонуң үчин үлкәни хениз дүзедемок. Башга тарапдан болса, бу үлкәниң төвереги душманлардан долы боландыгы үчин, ёллара эсгер гоймак зерурлыгы бар. Оларың етирйән зыянларының өңүни алмак хем мүмкин дәл" дийипдир. Чагры бегиң бу жогабы инкәр эдендигини гөз өңүне гетирмек кындыр. Мунуң өз себәби бар.

Огузлары чапавулчылык умыды болмаздан сөвешдирмегиң өрән кын иш боландыгыны говы билйәрис. Тогрул бегиң яңзыдышы ялы, Чагры бег дөвлетини гурмаздан өң эсгерлерини хошал этмек үчин чапавулчылыгың зерурлыгыны, Нишапуры чапавулламагың гереклигини Тогрул беге ынандырыпды.

Нәхили хем болса ики гардаш өмүрлериниң ахырына ченли өрән агзыбир яшадылар. Дөвлетиң өсмегинде, онуң империя өврүлмегинде бу агзыбирлик мөхүм роль ойнады. Икиси хем узак яшадылар. Чагры бег 70 яшларында арадан чыкды (1059-нжы йыл). Онуң Алп Арслан ве башга-да көп санлы огуллары, халыфа ве хөкүмдарлара дурмуша чыкарылан гызлары барды.

Селжугың дири галан еке оглы Муса бейгу Сейистан себитини доландырярды. Дөвлетиң гурулмагында инилериниң ызына эермек хызматының бар болмагына гарамаздан, онуң эденли бир шахсыет болмандыгыны аңламак боляр. Тогрул бег горамадык болса, Сейистан онуң элинден гитжекди. Онуң өлүми хакында маглумат ёк. 1064-нжи йылда солтанлык давасында Алп Арслана гаршы чыкан Фахр ул-мулк бейгу бу шахсдыр дийип хасап эдилйәр [144, XIII, с. 119—120].

Селжуклы небереси тарапындан баштутан дийип кабул эдилен Тогрул бег Нишапурда уруш себәпли йыкылан хожалыгы тертибе саландан соңра, 1041—1042-нжи йылларда Жүржаны ве Табарыстаны элине алды. Соңкусы йыл болса Хорезме йөриш этди. Ол ерде селжуклыларың барлышыксыз көне душманы Ша Мәлик болярды. Өңрәк Хорезмиң өңки хәкимлери болан Алтун-Таш огулларының питне турзандыгы үчин, солтан Месут везириң несихаты эсасында (1038—1039) өзүни хөкүмдар дийип ыкрар этмек шерти билен, Жент мәлиги Ша Мәлиги хәкимлиге белләпди. Ша Мәлик Хорезме гелип мусулман Ысмайыл Алтун-Ташы енип, онуң ерини эеләпди. Ысмайыл селжуклылара сыгыныпды ве ярдам исләпди. Чагры бег Ысмайыл билен Хорезме гелипди, йөне Ша Мәликден еңлипдилер. Эмма Тогрул бег бейле шовсузлыга учраман, өз небересиниң ганым душманыны еңди. Ша Мәлик машгаласыны ве әхли эмләгини алып, Дехистана гачды. Ол Табес, Керман себитлеринден ашып, эл-Тизи диен ерден геченсоң, жеми 500 фарсахлык (3000 км) ёлы сөкүп, чет бир мекан болан Мекрана барды ве инди гутулдым хасап этди. Ол бу узак ёлы Месудың оглы Мөвдуда сыгынмак үчин гечипди. Эмма Ыбрайым Йыналың гардашы Эрташ Йынал муны эшидип 4 мүң атлы билен Ша Мәлигиң үстүне сүрди. Оны бүтин машгаласы, хазынасы, малы-мүлки билен эле салды. Ша Мәлиги Чагры бегe табшырды ве оны деррев өлдүрдилер (1042—1043) [132, IV, с. 98]. Бу улы болмадык вака селжуклылары өрән гуваныдыран болмалы.

Тогрул бег шол йыл Ыбрайым Йыналы Рее гөндерди, өзи хем онуң ызындан барды. Рейи тертибе салып, хөкүмет меркези эдинди.

Бири-бириниң ызындан гелип дуран огуз жемагатлары үчин Хорасан инди дар болярды. Тогрул бег Рее гелен вагтында Ырак огузлары Гөкдашың, Буканың, Мансурың ве Анасыоглуның баштутанлыгында бу ерде болярдылар. Ибн ул-Эсириң язмагына гөрә, Гызыл 1040—1041-нжи йылларда өлүпди. Тогрул бегиң бу ере гелмегиниң гиевиси Гызылың өлмеги билен багланышыклы болмагы хем мүмкиндир.

Тогрул бег илчи иберип, ады агзалан беглериң өз гатына (кабулханасына) гелмеклерини иследи. Олар илчини Зенжан чайына ченли узадып, шу хабар билен хем ызына угратдылар: "Чагырмакдан максадың бизи табын этмекдигини билйәрис. Озалам сенден горкымыза узага чекилдик ве шу ерде дүшледик. Эгер үстүмизе гелип, бу ерде

хем гоймасаң, Хорасана я-да Рум үлкесине гидерис. Йөне, сениң билен хич вагт биле болмарыс" [81, IX, с. 212].

Беглериң "горкымыза" диен сөзлери бир бахана, догрусы, пирим болса герек. Махласы, олар селҗукльыларың голастында болмак ислемейәрдилер. Аслында эркин, чапавулчылык кейпи билен, шахандаз яшамак ислейәрдилер. Шонуң үчин олар, бир тарапдан, Азербайҗан халкы барада озалкы этмишлери үчин, икинҗи тарапдан, Ыбрайым Йыналың ызларыны ызарлап гелйәндиги үчин гүнорта-гүндогар Анадолыдакы Җезире этрапларына бардылар. Беглерден Мансур бу ерде галды. Бука, Анасыоглы ве Гөкдаш дагы Диярбекире гитдилер ве чапавулчылыга башладылар. Бир сөвешде Мосул хөкүмдары Укайлоглы Кырвашың Диярбекир хөкүмдары Мерваны оглы Наср уд-доуле Ахмедиң гошунларыны, шейле хем Бешневийе илини дерби-дагын этдилер. Соңра чапавулчылыгы хас-да артдырдылар.

Наср уд-доуле бир хиле билен Мансуры есир алыпды. Ол Мансур беги ызына гойбермегиң бахасына белли бир мукдарда мал бермеклерини хем-де өз үлкесинден узаклашмакларыны огузлара теклип этди. Огузлар бу теклип билен ылалашдылар. Йөне, соңра сөзлеринде дурман, чапавулчылыгы хас гиңелтдилер. Огузларың бир бөлеги Мосула хүҗүм эдип, Кырвашы еңди (1043). Соңра олар бир мүддет бу этрапы эллеринде сакладылар. Огузлар шу ерде вели хутбаны Тогрул бегиң адына окатдылар.

Аз салымдан соңра мосуллыларың бир херекетини огузлар берк җезаландырдылар. Бу иш үчин Багдатда отуран Бувейхи хөкүмдары Җелал уд-доуле ве Диярбекир хөкүмдары Наср уд-доуле огузларың үстүнден Тогрул бөге шикаят этдилер. Тогрул бег Җелал уд-доулә берен җогабында оларың хөкман табынлыга алынҗакдыгыны айдяр. Наср уд-доулә гөндерен җогабында хем олары — талаңчылары Диярбекир себитлеринден узаклашдырмага вада берйәр. Эмма шол махал Кырваш Хилле хөкүмдары Дубейс Мезед ул-Эседи билен бирлешип ве бейлеки арапларың хем-де күртлериң ярдамына даянып, огузларың үстүне сүрди. Бу хабары алан Мосулдакы огуз беглери Гөкдашдыр Мансур Диярбекирден Буканы ве Анасыоглуны көмеге чагырдылар. Бу сөвешде (1044 й.) илки огузлар, соңра Кырваш дагы үстүн чыкдылар. Шундан соң огузлар Мосул — Диярбекир себитлеринде галып билмеҗекдиклерине гөз етирип, Азербайҗана украдылар. Булар Ван көлүне етенде бу себитлердәки Византия хәкими өз үстүнден гечмәне ругсат бермеди, үстесине-де уруш эдип башлады. Эмма хәким еңилди, өзи хем тутулды. Огузлар Азербайҗана гечдилер ве херхал, бу гезек Тогрул беге табын болдулар [81, IX, с. 161—163].

Ибн ул-Эзрагың язмагына гөрә [148, с. 160; 147, с. 39—44], Тогрул бег Букадыр Анасыоглуны 10 мүң атлы билен Диярбекир себитлерине гөндерип, шол ерини булара икта (улы мүлк — терҗ.) берди. Булар бу үлкеде ене-де чапавулчылыга башладылар. Бир гиҗе болса серхош

халда дава эдип, бири-бирлерини яралаярлар, шол яраларындан хем хеләк болярлар. Бейлеки ики бегиң (Гөкдаш ве Мансур) соңкы ыкбаллары хакында хич зат ёк. Илки Арслан ябгувың җемагаты хөкмүнде топланан, соңра Ырак огузлары ады билен таналян огузларың билинйән тарыхы шу ерде тамамланяр.

Тогрул бег Рейде боланда бәш-үч йылың ичинде этрапдакы эмирлер тарапындан хөкүмдар дийлип ыкрар эдилди. Мавераннахрдан гелен огузлар Византия тарапа гөндерилйәрди. Ыбрайым Йынал оларың башыны чекип, Пасин дүзлүгинде бир Византия гошунының үстүнден аҗайып еңиш газанды (1048 й.). Бу үстүнлик Стамбулда Византия императорының IX асырда гурлан бир җамы месҗидини бежердип, Тогрул бегиң адына хутба окатмагына гетирди. Эмма, салгыт бермек ислемейәндиги үчин, барлышыга гелинмеди.

1055-нҗи йылда Тогрул бег халыфың тутанъерли чакылыгы билен Багдада тарап уграды. Тогрул бегиң ниетиниң говы болмагына гарамаздан, бу сапар халыфың Багдатдакы түрки эсгерлериниң хошуна гелмеди. Оны ислемейәндиклерини йүзе хем чыкардылар. Мунуң себәби өз харбы бирликлериниң соңуна чыкылар диен горкудады. Оларың баштутаны Арслан ул-Бесасириди. Бесасири өз херекетлери билен Багдатда түрки ве ерли илат тарапындан говы гөрүлйәрди. Бу ерли халкың арасында хүнәрментчилик билен мешгулланян түркилер хем барды. Эсли вагтдан бәри Бесасириниң халыф билен арасы говы дәлди. Хатда онуң халыфы тутуп, Багдатда ве шол төвереклерде хутбаны мүсүрли фатими халыфың адына окатҗакдыгы хакында хем гүррүң эдилйәрди. Халыфың Тогрул беги чагырмагы хем шонуң үчинди.

Тогрул бег улы гошун билен Багдада гелди. Гошунда 8 пил барды. Бесасири түркилериң көпүсини алып, Багдатдан чыкды, Рахбә барды ве мүсүрли фатими халыфының тарапына гечди. Багдатда галан түркилер, дейлемлилер ве йөнекей халк огузларың гелмегине гаршы гыкылык туруздылар, хатда яраг хем уландылар. Шу себәпли огузлар оларың үстлерине йөриш этдилер ве гаршылыгы басып ятырдылар. Тогрул бег Бувейхи хөкүмдары эл-Мәлик ул-Рахымы тутуп, өз үлкесиндәки бир гала угратды. Шейлеликде, ики асырлап довам эден дейлемли Бувейх-огулларының дөвлети тамам болды. Тогрул бег Багдатда айратын бир ерде көшк, онуң янында беглериң отурмагы үчин җайлар, эсгерлер үчин өйлер (кышлалар) ве бир җамы месҗит гурдурды. Кәбир авторлар бу ери өзбашына бир шәхер хөкмүнде хәсиетлендирйәр. Тогрул бег халыфың пешгеш берен тагтының үстүнде отуруп серкерделерини, дөвлет адамларыны ве иш билен геленлери кабул эдйәрди. Шол махаллар Тогрул бегиң Бесасирә гаршы гөндерен доганоглан агасы Гутулмыш Мосул төверееклеринде дерби-дагын эдилди. Тогрул бег Нусабине уграды ве Синҗар этрапына берк зарба урды. Чүнки, бу ериң халкы Гутулмыша ве онуң якынларына йигренч ве бетниет билен гараярды. Тогрул бег Мосулы Ыбрайым Йынала гоюп,

өзи Багдада гайтды. Бу гезек Тогрул бег халыф билен гөрүшди. Халыф селҗуклы хөкүмдарына үсти-үстүне еди халат япды. Бу болса 7 ыклымың муны ыкрар этдиги дийдигиди. Халыф Тогрул беге Гүндогарың ве Гүнбатарың хөкүмдары (Мелик ул-Машрык вел-Магриб) унваныны берди ве муны аламатландырмак үчин ики гылыч гушады. Мунуң өзи ыслам әлеминиң дүнъеви хәкимиетлериниң ресми суратда түрки хөкүмдарына табшырылмагыны аламатландырярды. Хенизе ченли бейле хукук хич киме берилмәнди. Шол вагтда бир гайгылы хабар гелди: Мосулдан Хемедана гайдан Ыбрайым Йынал төверегине огузларың улы бөлүмлерини топлап, питне турзупдыр. Ыбрайым Йынал өң хем (1049—1050) доганына гаршы чыкыпды, эмма Тогрул бег бу гаршылыгы ятырып, онуң гүнәсини хем гечипди. Ыбрайымың бу чыкышы дүрли ерлерден эрҗеллик билен мечев берилмеги себәплиди. Мечев берйәнлер эсасан огузларды. Оларың улы бир топары соңкы вагтларда Тогрул бегиң өзлерине болан гарайышларына нәгилелик билдирйәрди. Догрудан хем, Тогрул бег голастындакылары олжа билен үпҗүн этмекде хемишеки сахаватлы ве шахандаз башбуг ягдайындан барха узаклашярды. Инди огузлары башына гойберенокды. Газналы солтан кимин гошуныны мамлюклардан дүзүп, мүлк (граждан — терҗ.) эмелдарларыны болса эйранлылардан гоюп башлапды. Газналы хөкүмдарларының шейле херекетлери тебигы ягдайды — чүнки олар пул билен сатын алнан ве ёкары чыкан бир гуламың несиллеридилер. Мүсүрли фатими халыфың везири Ыбрайым Йынала өз халыфының солтан унваныны берйәндигини айдып, гозгалаңа күшгүрйәрди. Гыҗытберйәнлериң бириниң болса Арслан ул-Бесасиридигини хер кес билйәрди.

Тогрул бег басым Эйрана тарап уграды. Ыбрайым Йынал оны Хемедана габады. Тогрул бег, пурсатыны тапып, өзүни дөвлет меркези болан Рее атан хем болса, ол ерде хем кын бир ягдая дүшди, габав астына алынды. Ахыры көмек сорап, Чагры бегиң огулларына хабар гөндерди. Башда Али Арслан дурмак билен Кавурд (Гара Арслан бег) ве Якутлы өз гошунлары билен көмеге eңдилер. Рейиң янында Хефтазе Буланда болан сөвешде Ыбрайым Йынал еңилди ве есир дүшди. Тогрул бег бу сапар гардашына аман бермеди, чүнки, ол муңа көп эзъет беришди. Ол, түркилериң көне дессуры боюнча, ганы дөкүлмезден, яй кирши билен боглуп өлдүрилди. Ыбрайымың гардашы Әрдашың огулларының икиси өлдүрилди (июль, 1059). Ине, селҗуклы ханеданының ичинде болан гөрешлердәки илкинҗи гынанчлы хадыса шудур. Ыбрайым Йынал "Йыналлы" диен огуз бөлүминиң башында болмак билен селҗуклы дөвлетиниң гурулмагына көп зәхмет синдирен ве Тогрул бегиң Гүнбатардакы үстүнликлеринде мөхүм хызматлар битирен бир шазадады.

Ики гардаш арасында дава гидйән вагтында Арслан ул-Бесасири хем өз янындакы түркилер, арaплар билен Багдада гирди. Халыфың

көшгүне талаң салып, өзүни хем тутуп, чөле алып гитдилер. Багдатда ве онуң төвереклеринде илкинҗи ве иң соңкы гезек мүсүрли фатими халыфың адына хутба окалды. Тогрул бег агасы Чагры бегиң өлүми себәпли (март, 1060) инилериниң арасында йүзе чыкан меселелери ёла гоянсоң Ырага гелди. Халыфы өз еринде отуртды. Бесасирини ортадан айрып, бу ердәки ишлери дүзетди. Шол гүнлер Тогрул бегиң аялы Алтунҗан арадан чыкды (1060 й.). Бу акыллы аяла Тогрул бег йүреги билен бағланыпды. Аялы оңа дөвлет ишлеринде хем көмек эдйәрди. Тогрул бег гаты гынанды, яс тутды. Эсли вагтдан соң Тогрул бег халыфың гызына өйленмек иследи. Халыф эл-Каим Биемриллах илки Тогрул бегиң сөзүни алса-да, соңра пикирини үйтгетди. Ики тарапың арасына совуклык дүшди. Тогрул бег халыфың мүлклерини алып башлады. Халыф оңа Багдатдан чыкып гидерин дийип, ховсала берйәрди. Халыфың гудачылыга гаршы болмагының себәби, Аббасыогулларының пыгамбериң гарындашлары боландыгындан өтри, өзлерини кераматлы сайяндыклары билен бағланышыклыдыр. Хакыкатдан хем халыфлар хенизе ченли өвлат неслинден болмадыклара гыз бермейән боларлы. Халыф бу гызыны өрән говы гөрйәрди. Тогрул бег болса бу никаның үсти билен өз абрайыны хас хем артдырмак ислейәрди. Пыгамбер неслиниң гиевиси болмак оңа хас улы шан-шөхрат ве багтыярлык гетирҗекди. Зор салынмагына чыдамадык халыф ахыры, ислесе-ислемесе, бу ника разы болды. Тогрул бег шол вагтлар 70 яшындады. Багдатда дабаралы той болды. Халыф гам чекйән-де болса, солтаның көшгүнде дабараның шовхуны асмана гөтерилйәрди, түркиче айдымлар айдылярды. Тогрул бег, түрк дессурына лайыклыкда, беглер билен милли оюн ойнаярды. Язарларың беян эдишлерине гөрә, онуң ойнан ойны халай я-да шоңа меңзеш бир оюн (ракс) болмалы. Газналы Месудың 25—30 йыл өң бир чөл шәхерчесини-де рова гөрмедик адамы болан бу огуз беги инди ыслам дүнйәсиниң иң бейик хөкүмдары ве халыфың гиевисиди. Эмма Тогрул бегиң бу бегенчли гүнлери узак довам этмеди. Тойдан эсли вагт соң көне кесели билдирип башлады. Умуман, Багдада геленинден ики ай соңра юрдуна доланды. Онуң шейле ягдайда Багдатдан гитмегиниң өзүне етик себәби барды. Арслан ябгуның оглы Гутулмыш питне турзупды. Тогрул бегиң везири Амид ул-мүлк Күндүри Гутулмышы Дамганың якынындакы Гирдкух галасында габапды. Шейле ягдайда Тогрул бег тойдан 7 ай соң Рейде вепат болды (4-нҗи сентябрь, 1063-нҗи йыл) ве шол ерде җайланды. Онуң ады язылан түрбет хәзир Тәхраның четки этрабы болуп галан Рейде бир ховлуда ерлешендир.

Тогрул бег эденли, догры сөзли, ак йүрекли, юмшак хәсиетли, мерт, мерхеметли, батыр ве җомарт ынсанды. Ол өрән улы абрайдан пейдаланярды. Небересиниң ичинде тәсири гүйчлүди. Нишапурың таланмагына пәсгел бермеклиги хем муңа мысал болуп билер. Чагры бег шәхериң таланмагыны теклип эдйәрди. Чүнки, бу дессурды. Шейле

этмесең огузларың өзлеринден йүз өвүрмеклери, башга бириниң ызына дүшмеклери өрән эхтималды. Эмма гүррүңи эдилйән девүрде инди бейдип дөвлет гурмак ве эдара этмек мүмкин дәлди. Шонда Тогрул бег пычак уруп өз-өзүни өлдүрҗегини кесгитли айдансоң, Чагры бег бу теклибинден эл чекипди. Тогрул бег халкдан 30 мүң алтын топлады. Чагры бег бу пулы эсгерлере пайлады. Башга бир чешмеде 40 мүң алтын дийип гөркезилйәр ве бу пулуң бир бөлегини Тогрул бегиң өзүниң гошандыгы айдыляр. Денданакан сөвешинден галан улы байлыгы хем ол эсгерлериң олҗаламагына берипди, өзи хич зат алмады. Тогрул бегиң херекети онуң максадының улы, гөзьетиминиң гиң боландыгыны гөркезйәр. Хәкимлик башарнығына эе болмагы, дегерли ынсанлара хормат этмеклиги башармагы онуң эсасы артыкмач тарапларыдыр. Шол бир вагтда ол дини хадымлара хем ховандарды.

Тогрул бег гардашы Чагры бег билен бирликде огуз түрклериниң тарыхында угур-ёл гөркезен бейик бир шахсыетдир. Оларың улы гайратлылык гөркезип, башга бир үлкеде дөвлет гурмаклары, онуң серхетлерини Византия ченли гиңелтмеклери — бу затлар соңра Анадолының еңишли эле алынмагыны ве огуз түрклериниң бу үлкәни юрт эдинмегини-де үпҗүн этди. Бу бейик дөвлет онуң ве агасының дөреденидир. Олар болмадык болса, онда оларың эдара эден огуз или хем Ырак огузлары ялы я-да солтан Санҗары еңен огузлар кимин дарган гитселер хем гидердилер.

Тогрул бегиң зүряды болмандыр. Шонуң үчин, эден весьетине лайыклыкда, везири онуң доганының огулларындан Сүлейманы хөкүмдарлыга чыкарды. Эмма тизден серкерделериң ве эсгерлериң ислеги билен тагты доганының бейлеки оглы, Хорасаның хөкүмдары Алп Арслан эелемели болды. Йөне Гирдкух галасында болан Гутулмыш түркменлери төверегине топлап (50 мүң адам диен маглумат бар), онуң гаршысына чыкды. Сөвеш болуп, онда Гутулмыш еңилди ве сөвеш мейданына якын бир ерде өли тапылды. Алп Арслан Гутулмышың туссаглыга алнан гардашы Арслан Тегини ве оглы Мансуры түркмен беглери билен бирликде өлдүртмек иследи, йөне везир Нызам ул-Мүлк муңа пәсгел берди. Шол бир вагтда Алп Арслан Гутулмышың өлүмине аглапдыр ве яс тутуп, көп вагтлап өзүни алып билмәндир.

Алп Арсланың гелмеги билен Тогрул ве Чагры беглериң дөвлетлери бир эдара астына бирлешди ве Селҗуклы дөвлети кувватлы бир империя халына гелди. Алп Арслан Аббасылы еңңесини пешгешлер билен атасы өйүне, Багдада иберди. Онуң бу еңңесине өйленмезлигиниң ве мундан соңра гелен Селҗуклы хөкүмдарларың-да халыфдан гыз ислемезлигиниң бир себәби болмалыдыр. Бу себәп Тогрул бегиң никадан 6—7 ай гечен бадына өлмеги, халыфдан зор билен алнан гызың "аягының дүшмәндиги" ялы ынанҗың дөремеги билен бaгланышык-лыдыр. Мешхур Бермекогулларындан Җафериң-де ыкбалының шейле

болмагы буларың хатыраларында сакланярды. Үнс бермели зат — эмевилер хем өз неберелеринден болмадыклара гыз бермәндирлер.

Алп Арслан 1064-нжи йылда Гүндогар Анадола ве Гүржүстана бир йөриш эденден соң, 1066-нжы йылда Үстюрт ве Маңгышлак тарапа уграды. Аңланышына гөрә, Маңгышлак билен Арал көлүниң арасында көпсанлы түркмен җемагатлары яшаярды ве оларың башында Чарыг (?) атлы бег дурярды. Булар гыпҗаклар билен гарышык бир халда яшаярдылар. Түркменлер Хорезм — Итил арасындакы йөргүнли сөвда ёлундакы кервенлери урярдылар. Алп Арсланың максады бу таланчылыгы гойдурып, әхмиетли сөвда ёлуны арчамакды. Алп Арслан Гүргенчден чыкып, Чарыгың болян ерине гелди. Чарыг гошунының улыдыгына (30 мүң төвереги чак эдилйәр) байрыныпы, муңа гаршы дурмакчы болды, эмма башармады, дерби-дагын эдилди. Түркменлер бар затларыны ташлап, Маңгышлага гачдылар. Ол ерде Кафшут атлы бег барды, ол хем түркмен болса герек. Чүнки, Маңгышлак Х асырдан бәри огузларың ыкрар эдилен юрдундан бириди. Кафшут Алп Арсланың илчисини өрән мылакатлы гаршылады, шонуң үчин онуң үлкесине гирилмән Хорезме доланылды. Алп Арслан бу ерден Җент шәхерине уграды. Максады — атасы Селҗугың мазарына зыярат этмекди. Җендиң хәкими энесини солтан Алп Арсланың өңүнден чыкарып, өзүниң табындыгыны билдирди.

Атасының мазарына зыярат эденден соң Алп Арслан Хорезме, ол ерден болса Хорасана гайтды [105, с. 131; 126, с. 40]. Алты ай довам эден бу сапар вагтында Алп Арслан ата юртда галан огузларда Анадола гөч этмек ислегини ояран болмалы. Меселем, 1070—1071-нжи йылларда Сирия гирип ол ерде еңишлер газанан, огуз беглериниң бири Атсыз Хорезми лакамыны гөтерйән экен. Диймек, ол Хорезмден гелипдир.

Алп Арслан дөврүнде Византия тарап эдилйән херекетлер чалтланыпдыр ве гүйчленипдир. 1070-нжи йылда фатими халыфың везири Алп Арслана Мүсүри алмагы теклип эдйәр. Шонуң үчин Алп Арслан Диярбекирден Сирия уграяр. Бу хабары эшиден Халап хөкүмдары Мирдасоглы Махмыт өз казысыны (судья — терж.) солтаны гаршыламага иберди. Иберилен дилевар ве билимдар арап Алп Арсланы Евфратдан гечен бадына шу сөзлер билен хошал этди: "Эй, эфендимиз, Улы Таңрының бейле ялкамагына шүкүр эдиң. Чүнки, бу дерядан түрк хөкүмдары хөкмүнде илкинҗи болуп сиз гечйәрсиңиз" [150, II, с. 20].

Алп Арслан Халабың өңүнде дүшледи. Мирдасоглы солтаның хузурына гелмәге горкяндыгы үчин, Халап эсли сальмлап габав ягдайында болмалы болды. Кын ягдая дүшен Мирдасоглы ахырда огузлар кимин гейнип, Алп Арсланың болян җайына гелди. Өтүнч кабул эдилип, солтан Халабы онуң өзүне берди. Алп Арслан ол ерден Дамаска (Шам) уграды. Бир гүнлүк ёлы геченден соң, Византия императоры Роман Диогениң улы гошун билен йөрише чыкандыгы барада хабар гелди. Алп Арслан ыза доланмалы болды, чүнки,

императорың гошунының өңүнден чыкмальды. Ики хөкүмдар 1071-нҗи йылың 26-нҗы августында Малазгиртде, Рахва дүзлүгинде гаршылашдылар. Византия гошунының саны селҗуклыларыңкыдан хас көпди. Алп Арслан түрк сөвеш усулларының бирини уланып, Византия гошуныны гөрүлмедик бир еңлише сезевар этди. Сөвеш вагты Византия гошунындакы печенеклериң ве огузларың (уз-гузз) бир бөлеги (мүмкин, хеммеси) ковумдашларының тарапына гечдилер.

Малазгирт сөвеши [147, VII, с. 242—248] Анадолының түрклер тарапындан алынмагыны үпжүн этди ве бу ерини огуз-түрклериң юрдуна өврүди. Алп Арслан соңкусы йыл Җейхун тарапда гарашылмаян ягдайда вепат болды (1072). Дөврүдешлери Алп Арсланы тарыхда болуп гечен иң бейик хөкүмдарларың бири дийип хасап эденлер. Оны гудратлы хем иң бейик мертебели адам хөкмүнде ыкрар эдипдирлер. Асыл ады Мухаммет болуп, Алп Арслан онуң унваныдыр. Шол бир вагтда ол Адыл Солтан унваны билен хем таналяр. Гардашларындан Кавурдың "Тара Арслан бег", халыф эл-Каим Биемриллахың аялы болан гыз доганлары Хатыҗаның хем "Арслан Хатун" унваныны гөтерендигини билйәрис. Алп Арслан аңрыбаш ынсанлара махсус болан бейик хәсиетлеринден башга-да өз түркмен ковмуның ягшы гылык-хәсиетлерини мирас алан, онуң акыл-пайхасыны өзүнде җемлән бир ынсан ве хөкүмдар болупдыр.

Алп Арсланың оглы Мәлик шаның хөкүм сүрен йыллары (1072—1092) Селҗуклы империясының иң гиңелен дөврүдир. Селҗуклы империясы бу дөврде Адалар деңзиниң (Эгей) кенарларындан башлап Амыдеря ченли болан ерлери өз ичине алярды. Гараханлылар ве Газналылар-да бу императорлыга табынды. Бу дөврде эсасан Гутулмышогуллары (Сүлейман ве Мансур) билен бирнәче огуз беги Анадолыны басып алмага гиришипди, 10 йылың ичинде олар бу үлкәни Селҗуклы дөвлетине гошдулар.

Мәлик шаның дөврүни мусулман ве бейлеки авторлар "адалат дөври" дийип хасаплаярлар. 1092-нҗи йылда Мәлик шаның өлүми билен бу дөвүр тамамланды. Селҗуклы небересиниң ичинде башланан ве көп йыллап довам эден солтанлык, ягны, тагт угрундакы гөреш дөвлетиң говшамагына гетириши ялы, хачпаразларың өз ниетлерини амала ашырмагына, Византияның, гүрҗүлериң ве батинилериң (тарыкат) гүйчленмегине себәп болды. Селҗуклы дөвлети шондан соң өңки кувватлылыгына бир гезек хем етмеди. Хатда солтан Санҗар хем, авторлар тарапындан өвүлмегине гарамаздан, империяны какасы заманындакы ялы кувватландырмагы газанып билмег-ә бейледе дурсун, гайтам, өз ялңыш херекетлери билен онуң бөлүнмегине ве йыкылмагына себәп болды.

Селҗуклылар өз дөвлетлерини эдара этмекде ыслам усулларыны көп кабул эден-де болсалар, херхал, мөхүм бир меселеде, ягны тагт мирасдарлыгы (вересет) меселесинде түрки адатларыны сакладылар.

Шоңа лайыклыкда солтан дөвлетиң дүрли везипелерини ве ерлерини өз гарындашларына берйәрди. Шейлеликде, Селҗуклы дөвлети шу назарыетден Гөк түрк, Гараханлы дөвлетлери ялы феодал бир гурлуша эеди. Тагт угрундакы гөреш ве говшак хөкүмдарлар дөврүнде аглабасы мамлюклардан, ягны гуламлардан болан эмирлериң тәсирлери барха артып, олардан кувватлы ханеданлар йүзе чыкыпды. Шолардан Илдеңизлилер дөвлетиң ичинде көп ыгтыярлыклары эле алан болсалар, башга бири (Хорезмшалар) эфендилериниң (Селҗуклыларың) дөвлетини йыкдылар. Ырак Селҗуклы дөвлетиниң соңкы хөкүмдары Тогрул Рейиң якынында Хорезмша Текеш билен эден сөвешинде гахрыманларча вепат болупды (1194 й.). Бу иң соңкы хем өрән яш Селҗуклы хөкүмдарының башыны мамлюк Илдеңизиң агтыгы кесипдир. Мәлик шаның баш күндүкчиси Ануш Тегиниң агтыгы болса оны Багдада иберипдир. Бу херекетлер империяның бир бөлеги болан Гүнбатар Эйраның сезевар болан баш-баштдаклыгының ве вейранчылыгының аламатыды.

Селҗуклылар өз дөврлеринде хем-де ондан соңкы заманаларда, хатда бүтин тарыхда гелип гечен ханеданларың иң бейиги хөкмүнде ыкрар эдилендир. Олар эсерлере, хекаялара, роваятлара гирендирлер. Авторлар [129] Селҗуклы хөкүмдарларың өз халкы бабатда адалатлы, рехимдар ве гуруҗы боландыкларыны белләпдирлер. Хакыкатдан хем олар хәким болан ерлеринде, ягны Эйранда, Анадолыда, Сирияда дини ве дини болмадык ымаратлары дөредипдирлер. Бу ягдайы Селҗуклы дөврүниң эсасы айратынлыкларының бири хөкмүнде кабул этмек, оларың шейле йити сыясы аңлайышларыны болса милли хәсиет дийип хасап этмек болар.

Эйран Селҗуклы дөвлетиниң мүлк-эмләк эдараларының әхли гуллукларында диен ялы ерлилер уланылярды. Онда түрк элементи ерли элемент билен деңешдиренинде хас азды. Шу себәпли хөкүмдарлар парсча өвренипдирлер. Шонуң билен бирликде, түрк дили өз барлыгыны довам этдирипдир, түрк дессурлары яшапдыр. Көпүсиниң энелериниң түрк асыллы болшы ялы, шазадалары тербиелән атабеглер-де түрк асыллыды. Гошун болса ызыгидерли суратда гошулып дуран түрки элементлериң хасабына түркилигини саклаярды. Селҗуклылар дөври мусулман медениетиниң тәсиринде түркилиги сакламак шертлеринде өзболушлы бир өсүше эе болупды. Йөне, шол бир вагтда, арап ве парс медениетиниң тәсиринде болмаклары оларың дуйгуларында миллилиги песелтмән, гайтам, бейгелдипди.

Багдатдакы Бувейхлилере гуллук эдйән түрки эсгерлер Тогрул бегиң шәхере гирмегине нәгилелик билен гаран хем болсалар, түрки дуйгуларының тәсири билен, Мосул арап хөкүмдары тарапындан гөндерилен огуз келлелериниң Багдат мейданында гөркезилмегине ёл бермәндирлер. Алп Арсланың түрки пайхасына сахып боландыгы ве түркилиги васп эдендигини билйәрис. Кәбир Европа тарыхчыларының араплашан бир эмир хөкмүнде танан Сирия хөкүмдары Нурет-

дин Махмыт Мүсүр фатими халыфына иберен бир мектубында мусулманчылыгың хачпаразлардан диңе түркилериң пейкамлары аркалы горалаңдыгыны текрарлапдыр. Бу бейик хөкүмдар шол бир вагтда йыгы-йыгыдан чапавулчылык дабараларыны, зыяпатлар гурмак ялы Орта Азиядан гетирилен түрк дессурларыны-да довам этдирипдир. Шол дөврүң шахырлары ве языҗылары оны түрк хөкмүнде хәсиетлендирипдирлер. Көне бейик сахабалара меңзедилен Нуретдин Махмыт өз үлкеси үчин көп пейдалы затлары дөреден улы хөкүмдардыр.

Селҗуклы хөкүмдар солтан Месут 1135-нҗи йылда халыф эл-Мүстершид билен сөвеш эденде халыфың гошунындакы түркилер Месудың тарапына гечип, халыф диңе араплар ве күртлер билен галыпдыр. Бу ягдай гарындашлык дуйгуларындан гелип чыкярды. Шонда хөкүмдар халыфа мундан бейләк түркилери гуллуга алмаҗагына вада этдирипди. Везир Нызам ул-Мүлкүң гаршы дурмагына гарамаздан, Мәлик шаның гошунындакы 7 мүң чемеси эрмени эсгериниң ковулмагыны түрки эсгерлериң артыкмачлыгы ве үстүнлиги хасап этмек болар. Бу гүррүңи хәзирликче шейле җемлемек болар: селҗуклылар Түркүстандан өзлери билен милли гурлуш ве эдара эдиш дүзгүнлерини, дәп-дессурларыны гетирипдирлер ве олары өз дөвлетлериниң ахырына ченли горап саклапдырлар. Чапавулчылык дабаралары, яс дессурлары ата ватандакы ялы довам этдирилипдир. Эсасан милли нахар болан тутмач өңкүси ялы йөргүнлиди. Селҗуклы хөкүмдарлары хем, монгол ханлары кимин, бирине хормат билдиренлеринде ичги гойярдылар. Ресми гатнашыкларда гөк түрклер дөврүнде ишледилен билге, улуг, ынанч, кутлуг ве ш.м. түркиче унванлар уланылярды.

Газналы авторлар Байхакы ве Гердизи селҗуклы огузларыны түркмен дийип атландырярлар. Эмма Якын Гүндогар авторлары олары "эл-гузз" (огуз) гөрнүшинде аңладярлар. Тогрул бегиң гошуны хем огуз дийип таналяр. Мәлик ша дөврүнден бәрдәки эсерлерде бу ердәки огузлара "түркмен" дийипдирлер. Бу дөвүрден соң огуз ады диңе Санҗары тутуп саклан огузлар барада уланыляр. Эмма огузларың өзлери көне атларыны узак вагтлап уланыпдырлар ве түркмен адыны көп вагтлап еке-тәкликде йөретмәндирлер. XIII асырдан башлап огузлара хемме ерде түркмен дийлипдир.

Селҗуклы дөвлетини гуран, онуң серхетини гиңелден хем огузларды. Ата ватандан Анадола бөлүм-бөлүм, җемагат-җемагат болуп гелен огузлар дөвлет тарапындан Византия серхедине гөндерилйәрди. Бу эсасан бидүзгүнчилигиң өңүни алмак ве өри мейданларыны гысмазлык үчин эдилйәрди. 1048-нҗи йылда Мавераннахрдан улы бир огуз җемагаты Аҗем Ырагына гелипди. Ыбрайым Йынал оларың юрт тутунмак бабатда кынчылык чекйәндиклери үчин Рум арачәклерине гитмеклерини талап эдип, өзүниң хем оларың ызларындан барҗакдыгыны айдяр. Догрудан хем Ыбрайым Йынал бираз соңра оларың башында дуруп Византияның үстүнден мөхүм бир ениш хем газанды

[81, IX, с. 226-227]. Тогрул бег Бувейхиогулларының дөвлетини сындырып, халыфлыгың Арап Ырагына хәким болупды ве огузларың гүйҗи билен гудратыны Византия танадыпды. Онуң ыгтыярындакы Исхакоглы Ыбрайым ве "сахт кеман" (Демир яйлы) унванлы огуз беглери Хемедан себитлерини ве оңа гоңшы этраплары алмакда мөхүм хызматлар гөркезипдирлер [81, IX, с. 224, 248].

Аңланылышына гөрә, Тогрул бег ве Алп Арслан илдешлери болан огузларың герегиче табын болмаяндыкларындан, айратын хем таланчылык гылыкларындан эл чекмейәндиклеринден нәгиледилер. Оларың хатда газналылардан ве дейлемлилерден өзлерине гечен, говы тайярлыклы түрки мамлюкларыны илдешлеринден илери тутуп башлан болмаклары хем мүмкиндир. Огузларың өз башбугларына болан хорматы, табынлыгы чәклиди. Башбуг дәп-дессурың талапларыны берҗай этмәге борчлуды. Олар берҗай эдилмедик халатында хормат ве табынлык азалярды, хатда илдешлериң баш гөтермегине, ата чыкмагына хем себәп болярды. Шонда огузлар шол неберә дегишли башга бирининң төверегине топланярдылар. Огузлар Тогрул бегиң өзлерине иследиклери ялы чапавулчылык этдирмейәндигине (ёгсам Тогрул бег чапавулчылык дабараларыны хем гечирйән экен), өзүниң хем эйранлы везириниң тәсири астында боляндыгына, үстесине-де мамлюк эсгерлерини олардан ёкары тутуп, мөхүм ерлерде, везипелерде гойяндыгына гахарланярдылар. Тогрул бег, Алп Арслан ве бейлекилер хемише янларында болуп, буйруга боюн сунҗак садык ве табын бир кувватың эеси болмак үчин Түркүстандан Андалузия ченли мусулман әлеминиң әхли ериндәки ханеданлар тарапындан кабул эдилен мамлюк системасыны өзлешдирдилер. Газналылар билен болан сөвешде энчеме түрки мамлюк бөлүми селҗуклыларың тарапына гечипди. Дөвлет гурланындан соң болса газналылардан, хатда дейлемлилерден хем көпсанлы түрки мамлюкларының селҗуклыларың хызматына гелендиги хакыкатдыр. Тогрул бегдир Алп Арслан боюн сунуп, берилйән тербийә уйгунлашян бу мамлюклары ганыгызгын, гөнүмел хәсиетли илдешлеринден тапавутландырып, оларың өңе дүшйәнлерини улы везипелере чекдилер. М.Х. Йынанҗың айдышы ялы [147, с. 99], Тогрул бегиң ве Алп Арсланың мамлюк системасыны өзлешдирмеклеринде эйранлы дөвлет доландырыҗыларының улы ролы боландыр. 1058-нҗи йылда Тогрул беге гаршы питне турзан Ыбрайым Йыналың төверегине огузлардан улы топарлар йыгнаныпды. Олар эгер хөкүмдар болса шу талапларыны ерине етирмеги Ыбрайым Йыналың бойнуна гоюпдырлар:

1. "Арап Ырагына йөриш этмели дәл". Огузлар Тогрул бегиң баштутанлыгында Ырага эден сапарларында көп кынчылык чекипдирлер эллерине болса сувытлы зат дүшмәнди.

2. "Солтан, ягны Тогрул бег билен хич барлышмалы дәл". Бу огузларың Тогрул беге гаршы өрән гахарлыдыкларыны аңладяр. Эденли

хөкүмдар болан Тогрул беги үстүнлиге етирен ковумының оны халамазлыгы гынандырыҗы факт.

3. "Өзлериниң пикирини билмезден, бирини везир алмалы дәл". Бу ягдай везирлериң Тогрул бегиң огузлара гаршы гөрешинде эсасы ролы ойнандыкларыны гөркезйәр.

Халыф Тогрул беги Гүндогарың хем Гүнбатарың хөкүмдары дийип ыглан эденден сонра, Ыбрайым Йынал Тогрул беге алада барыны берди. Мамлюк эмирлеринден болан Хумар Тегин Тогрул бегиң Ыбрайым Йыналы өлдүртмегине себәп боляр. Арадан эсли вагт геченден соң, солтаның Хумар Тегине гахары гелен пурсатыны пейләп, Йыналын огуллары, солтаның разылыгыны алып, Хумар Тегини өлдүрдилер. Эрдем, Гөвхер Айын, Хумар Тегин, Ай Тегин-и Сүлейманы Тогрул бегиң сонкы йыллардакы эсасы эмирлеридир. Буларың әхлисиниң аңырсы мамлюклардандыр. Бу эмирлерден диңе Гөвхер Айын селҗуклылара бувейхлилерден гечипди.

Тогрул бегиң өз илдешлериниң гөвнүнден турмак үчин аладаланмандыгы дуюляр. Чүнки, түркменлериң нәгилелиги довам эдипдир. Тогрул бег ёгаландан соң Дамганың янындакы Гирдкух галасында 10 мүң түркмене даянып солтандан горанян Гутулмыш галадан чыкып, 50 мүң адамлык гошун дүзди. Түркменлериң көпүси Рей билен Хемедан аралыгында отурярдылар. Гутулмыш Алп Арслан билен болан сөвешде (1064) еңлип, сөвеш мейданындан гачяр ве узак вагт гечмәнкә вепат боляр.

Алп Арслан илдешлерини берк җезаландыряр. Шу сөвешде Алп Арсланың янында эмирлер Көл Сарыг, Пехлеван, Алтун Даг, Сав Тегин, Булдаҗы, Сункурҗа, Агаҗы барды. Буларың аглабасының, белки-де әхлисиниң аңырсы мамлюклардандыр. Тогрул бегиң-де, Алп Арсланың-да янында өңки түркмен беглериниң кән гөрүнмезлиги догрудан-да гең ве гынандырыҗы фактдыр.

Алп Арслан түркчүлиги нәче тарыпласа-да илдешлери болан түркменлери гошун гуллугына алмандыр. Алп Арслан-да, Тогрул бег-де, оларың мирасдарлары-да меселәниң әхмиетине догры дүшүнмәндирлер дийип чакласа болҗак.

Алп Арслан мамлюк эмирлерини мөхүм везипелере чекйәркә, онуң өз ковмундан болан беглер Сирияда арап хөкүмдарларының гуллугына гирмәге барыпдырлар. Булар ялы хадыса башга ковумларда асла болмандыр. Гөчүп баран түркменлери дүрли пиримлер билен Византия серхедине уградмага ве ол ерде үстлерине селҗуклы шазаданы я-да мамлюк эмирини дикме гоймага йыкгын эдилйәрди. Шол дикмелериң бири Гүмүш Тегини түркмен беглериниң бири Бекчиоглы Афшин 1069-нҗы йылда өлдүрйәр. Соңкусы йылда болса Селҗуклы ханеданындан боландыр дийлип чак эдилйән, шол бир вагтда Алп Арсланың гиевиси Эр Басганың Азербайҗанда серхет себитлеринде яшаян наввакийе түркменлериниң бир бөлеги билен Византия дөвлетине

боюн сунандыгыны билйәрис. Эр Басганың Алп Арслан билен нәме үчин ягы боландыгы билинмейәр. Эр Басган Тогрул бег ёгаландан соң солтанлыга Алп Арсланың гечмегини ислән иң эржел тарапдарларың бириди. Бу мысалларың әхлиси дүшүниш болмаян түркмен меселесиниң дөреден проблемаларыдыр. Эр Басган билен бирликде Византия топраклaрына гиден наввакиелер шол йылың өзүнде ол ерден гайдып, Сирия гелдилер ве бу ерде чапавулчылыга башладылар. Малазгирт сөвеши түркмен меселесиниң хас чуңлашмагының вагтлайын хем болса өңүни алды. Түркменлер соңра Гутулмышогулларының баштутанлыгында Анадола яйрадылар. Ата ватандан Эйрана инен түркмен җемагатлары соңра Анадола гечдилер.

1072-нҗи йылда Алп Арсланың ёгалмагы себәпли Керман мәлиги Кавурд солтан болмак үчин баш гөтерди. Яш солтан Мәликшах ве везир Нызам ул-Мүлк илки Рей—Хемедан себитлериндәки түркменлериң үстүне гитдилер. Эп-әсли мукдарда пул харч эдип, бу улы дүзлүкде яшаян түркменлериң Кавурдың төверегине топланмагының өңүни алдылар. Бу чәрелер Кавурдың еңилмегинде мөхүм роль ойнады. Йөне, түркменлер бу ишден дүйпли пейда гөрүп билмедилер.

Мәликша дөврүнде асыллы неберелерден чыкан эденли серкерде Артык бегдир Чубын ве Анталя хәкими Алпоглы Ягы Сиян кимин бармак бүкүп санаймалыҗа түркмен беглери дөвлет гуллугында дурярды. Эмма Артык беге хем онуң мертебесине лайык везипе берилмеди, нетиҗеде, бу бег Мәликшаның гуллугындан айрылып, Сирия мәлиги селҗуклы Тутуша гуллуга гечипдир ве өмрүниң соңунда Иерусалимиң хәкими болупдыр [153, XXVI, с. 101].

Мәликша дөврүнде Нызам ул-Мүлкүң түркмен меселесине бипарх гарамандыгы аңшырыляр. Ол өз эсеринде дөвлетиң түркменлер меселесинде кынчылык чекйәндигини янзыдыпдыр, соңра болса илкинҗи йылларда түркменлериң әхли дүйрмеги билен бу дөвлете көп хызматлар эдендиклерини, хич бир азапдан гайтмандыкларыны, дөвлетде хукуклы боландыкларыны айдяр. Шол себәпден хөкүмдарларың өз гарындашларындан ве бейлеки түркмен яшларындан мүң санысыны я-да хас көпрәгини мамлюкларың тербиеленилиши ялы тербиеләп, дөвлет гуллугына алмакларының герекдигини несихат эдйәр. Шейдилсе, түркменлериң дөвлете гаршы йигренчлериниң айрылып гитҗекдигини, герек болан халатында 5—10 мүң адамлык гүйч билен ислендик хызматы бержай эдип билҗекдиклерини ве дөвлетиң берйән эшретлеринден пейдаланҗакдыкларыны язяр [40, с. 73]. Эмма везириң өрән ерликли бу несихаты хич вагтда уланылмады. М.Х. Йынанч ёкардакы айдыланлардан хабарлы болса-да, Нызам ул-Мүлки түркменлери империяның иң топаланчы ве дердесерли элементлери хасаплаян эдип гөркезипдир, оны түркмен беглерини иш башындан айырмакда себәпкәр хөкмүнде гүнәкәрләпдир [147, с. 99].

Селҗуклыларың гарлык, гыпҗак ялы түрки мамлюкларындан, ягны гуламлардан дүзүлен хакынатутма (хасса) гошунының нә дережеде кувватлы боландыгыны Мәликшаның өлүминден соңкы хадысалар әшгәр гөркезйәр. 7 мүң саны эрмени эсгериниң Мәликша заманында гошундан ковландыгыны өң айдыпдык. Бу ишде түрки мамлюкларының тәсири барды. Түрки мамлюк эмирлериниң хем, эдил солтанларыңкы ялы, көпсанлы эсгерлери барды. Бу эмирлер селҗуклы шазадаларың янларында атабеги боланларында оларың адындан херекет эдип, говшаграк солтанларың элинден ыгтыяры алмага дыржашярдылар. Кәбир чешмелериң гөркезмегине гөрә, Мәликша ёгаландан соңра башланан тагт давасында Мәликшаның әзиз гөрйән эмирлеринден Билге бег унванлы Онур Нызам ул-Мүлкүң огулларындан бириниң голдавы билен Ыспыханда өзүни хатда патыша дийип хем ыглан эдипдир.

Мамлюк системасы диңе Эйран селҗуклылары тарапындан дәл, эйсем Анадолы селҗуклылары, шол санда өрән гысга вагтлык сыясы сахна чыкан Сирия селҗуклылары тарапындан хем кабул эдилипдир. Эл-Җезирәниң ве Сирияның хәкими болан зеңңилер хем эсасан түрк мамлюк небересиди. Зеңңилериң Сириядакы мирасдары эйюбилер хем бу системаны довам этдирипдирлер. Эйюбилериң мамлюклары 1250-нҗи йылда өз хөкүмдарларының хәкимиетини агдарып Мүсүрде, соңра болса Сирияда өз дөвлетлерини гурдулар. Газнавыларың ерине гечен горлуларың хем хасса гошуныны түркилер дүзүпдилер. Горлы ханеданына дегишли түрки мамлюклары Хиндистанда мамлюк дөвлетини дөретдилер. Хатда Гараханлы дөвлетинде хем мамлюк системасы орнашдырыланды. Солтан Санҗарың дөвүрдеши гараханлы Ахмет ханың 12 мүң түрки мамлюгының боландыгы мәлимдир. Гетирилен мысаллар ханеданларың өз ховпсузлыгыны үпҗүн этмеги ве хәкимликлерини йөретмеги үчин бу системаның зерурыет боландыгыны гөркезйәр. Тиретайпалара даянян харбы система бу системаның гаршысына дурардан хас эҗиз гелйәрди. Мусулман ханеданларының гошуны түрки мамлюкларындан дүзмегиниң ене-де бир себәби мамлюклардан дүзүлен гошуны аңсат топлап боляндыгы себәпли дәл-де, оларың эсгерлиге герек башарныклары өзлеринде җемләндиги себәплидир. Хут шу җәхтден Мүсүрде иң гыммат хакынатутма мамлюкларың түрки ковумларындандыгы йөне ерден дәлди. Авторларың язмагына гөрә, түркилер ат мүнмәге әзбер, ат үстүнде арка тарапа ок (пейкам) атмага ве найза уланмага өкде экенлер, үстесине-де климатик шертлере аңсат уйгунлашян, тертип-дүзгүне чалт өвренишйән, батыр ве совукганлы, сөвешлерде дүнйәниң иң чыдамлы адамлары болупдырлар. Екеҗе етмезчиликлери — о-да гиҗе сөвешлеринде, кәбир башга халклара середениңде, башарныксызрак экенлер. Бу хем оларың гиҗелерине ал-арвахдан горкяндыклары үчинди.

Түрки мамлюк эсгерлериниң башында хайсы ханедан болса-да, оларың милли дуйгудан, пайхасдан махрум боландыгы хакында

элимизде сувытлы бир делиллер ёкдур. Ылайта-да ят ерлерде, меселем, араплaрың ве аҗемлериң арасында яшамаклары оларда милли дуйгыны гүйчлендирйәрди. Фатими халыфы Нуретдин Махмытдан түрки эсгерлерини гошундан айырмагыны хайыш эденлеринде бу хөкүмдар перeңлилериң (европалыларың) найзасына диңе түркилериң пейкамларыны гаршы гоюп билҗекдигини, перeңлилериң диңе түркилерден горкяндыкларыны айдыпдыр.

Мамлюк системасы эсасан Эйранда ве Сирияда түркменлери дөвлет гуллугындан махрум эден-де болса, херхал, буларың араплар ялы говшап галмагының өңүни алыпдыр.

Шол бир вагтың өзүнде түркменлер бүтинлей зыңылып ташланаймандырлар. Бейле көплүк ве сөвешиҗи халкы бу ягдая дүшүрмек мүмкин хем дәлди. Шонуң үчин хем түркменлер хер ерде болсалар-да, хатда Мавераннахрда хем дөвлетиң харбы кувватының кепиллендирмеси болдулар ве монгол дөврүнден өң Анадолыда, Эйранда ве Сирияда дөвлетлериң даянҗы, түкенмез бир гошмача гүйч ролуны ойнадылар, бейлеки ковумларың баш галдырмагына бөвет болдулар.

Түркменлер Якын ве Орта Гүндогарда умуман үч үлкеде мекан тутдулар. Бу ягдайдан оларың өзлери-де, яшаян юртлары-да разыды. Түркменлер душман үлкелере чапавулчылык этмекде хем-де оларың хүҗүмлерине гаршы дурмакда шол юртларың ханеданларына хызмат эдйәрдилер ве өзлери үчин "доюмлык" (олҗа) алярдылар. Булар серхет якалары үчин өрән зерур, аматлы гүйчди. Имамеддин Зеңңи Шәхризор себитиндәки йыва түркменлериниң бир бөлегини Сириядакы хачпараз серхетлерине гетирип, олара шол ерден юрт берди. Серхетяка түркменлериниң улы бөлеги Анадолыда Византия серхетлеринде болуп, оларың шөхратлары Хорасана яйылыпды. Түркменлерден кәбирлери гөнүден-гөни этрапларда хәким болупды, энчемеси мүлк эеси болупды. Энчеме түркмен җемагаты салгыт төлейән "райййя" (раят) ягдайындадылар. Түркмен беглери, мамлюк хәкимлери кимин, аматлы шертлер дөрәнде серхет якаларында я-да хут өзлериниң басып алан ерлеринде бегликлер дөредипдирлер.

Түркменлериң Селҗуклы дөврүндәки ягдайына дегишли умумы айратынлыклары билен таншанымыздан соң, инди, гелиң, ата ватанда галан түркменлериң хал-ягдайы барада дуруп гечелиң.

1. МАВЕРАННАХР

XI асырың икинҗи ярымында бу ерде чигиллериң мекан тутандыкларыны билйәрис. Булар Ыссык көл якаларындан яп-яңы гелен болмалыды. Өзлери хем Гүнбатар Гараханлы дөвлетиниң харбы гүйчлериниң арасында орнашыпдылар.

Чигил ве гыпҗак иллерине дегишли кәбир беглериң селҗукларың гүнбатар йөришлерине гошуландыгы шүбхесиздир. Ханоглы Мәлик

Харун, Мерикан Ша Мәлик эт-Түрки дагы муңа мысал болуп билерлер. Булардан Ханоглы Харун Халап хөкүмдары Мирдасоглы Махмыдың хызматында дурупдыр [154, I, с. 294-296, II, 9—56].

Гүнбатар түрки беглериниң бириниң оглы болан Ша Мәлик эт-Түрки болса 100 атлысы билен Мүсүр фатимилериниң гуллугына гирипдир. Эмма ол ерде хем узак дурман, илки Тараблуса, соңра Ифрикиййә (Тунисе) гидип, шахандазлык [81, X, с. 241] эдип гезипдир (1095).

XII асырың биринҗи ярымында Мавераннахрда ики улы гөчме җемагат яшаярды. Олар огузлар ве гарлыклардь. Буларың икисиниң хем гысылып гелен халкыетлердиги шүбхесиздир. Огузларың гөчүп гелмегиниң себәби каңлыларың чапавулчылыкларыдыр. Шол чапавулчылыклар зерарлы олардан авшар, салыр, йыва ве бейлеки кәбир топарларың Гүнбатар ве Гүнорта-Гүнбатар Эйрана (Хузыстан ве Шәхризор), Анадола гөч эдендиклери беллидир. Каңлылары хем түрки үлкесини басып алан гарахытайлар аңырдан гысан болмалы.

Мавераннахрдакы огуз җемагаты бозок, үчок диен ики шаха айрылыпдыр. Бу огузлар гараханлыларың хызматында болупдыр. Оларың Бухараның демиргазык ве демиргазык-гүндогар тарапларында яшан болмаклары өрән әхтималдыр. Бу огузлар 1141-нҗи йылда гарлыклар тарапындан Хорасана гитмәге мәҗбур эдилдилер. Солтан Санҗары туссаг эден шол огузлардыр.

Мавераннахрда яшаян бейлеки бир халкыет гарлыклардь. Оларың гарахытайлыларың гысмагы нетиҗесинде Талас себитлеринден ве башга ерлерден гелендиклерине шүбхе ёкдур. Оларың өз хөкүмдарлары болан Гараханлылар билен гатнашыклары говы дәлди. Шонуң үчин гарлыклар Арслан хана гаршы гозгалаң этдилер. Ибн ул-Эсир оларың дөвлети эле алмак үчин гозгалаң эден болмагы мүмкин дийййәр. Арслан хан шонда солтан Санҗардан көмек сорапдыр. Солтан Санҗар Амыдерядан геченде (1129) гарлыклар узаклашып гидипдирлер. Эмма меселе гутарныклы чөзүлмәндир. 1141-нҗи йылда гараханлы Махмыт гарлыклары яңадандан өз гаршысында гөрүпдир. Ол еке өзүниң гарлыкларың хөтдесинден гелип билмеҗекдиги үчин, дайысы солтан Санҗары көмеге чагырыпдыр. Солтан Санҗар Мавераннахра гиренде, гарлыклар Гарахытай хөкүмдарындан өзлерини горамагы хайыш эдипдирлер. Күр хан болса бу хайышы кабул эдип, көмеге гелипдир. Самаркандың якынындакы Катван чөлүнде болан сөвешде селҗуклы гошуны еңилди. Солтан Санҗарың аялы Теркен хатун хем есир алынды (1141) [81, XI, с. 84—86].

Гарахытайлар Мавераннахры алсалар хем, өңки дүзгүн-тертиплере дегмедилер. Гараханлы дөвлети яшамагыны довам этдирди. Катван сөвешинде гарахытайларың хатарында сөвешен гарлыклар огузлары Хорасана гөч этмәге мәҗбур эденлеринден соң Мавераннахрда өз гөвүн ислеглерине гөрә яшамага башладылар. Хатда 1156-нҗы йылда

Бухараның янында гараханлы Ыбрайым Тамгач ханы өлдүрип, жеседини чөле атдылар [81, XI, с. 202].

Эмма онуң ерине гечен Көк Сөгун я-да Чагры хан (ады Алы) гарлыкларың улы башбугы Бейгу ханы өлдүрди. Бейгу ханың огуллары Лачын бег ве башга гарлык баштутанлары Хорезмша Ил Арслана сыгынып, ондан көмек сорадылар. Ил Арслан хайышы кабул эдип, гошуны билен Мавераннахра гелди. Чагры хан Гаракөлден Женде ченли узалып гидйән Гызылгум сәхраларында яшаян түркменлери төверегине топлайшы ялы, Гарахытай хөкүмдарындан хем көмек хайыш этди. Күр хан түрклериң илиги [91, II, с. 15] (мәлиги) билен 10 мүң адамлык гошун иберди. Эмма түрклериң илиги Ил Арсланың гүйжүни биленсоң, барлышык эденини аматлы гөрди. Шейлеликде, гарлык беглери Мавераннахрдакы өңки ягдайларына доланып гелдилер (1158).

1164-нжи йылда гарахытай хөкүмдары гарлыкларың Самаркант ве Бухара этрапларындан Кашгар тарапына гечмеклерини буюрды. Гарлыклар яragларыны ташлап, Кашгар этрапларында экеранчылык ве башга ишлер билен мешгул болмалыдылар. Гараханлы хөкүмдары (81) Күр ханың эмрини гарлыклара етирип, оңа амал этмеклерини талап этди. Гарлыклар мунуң билен ылалашман, гүйчлерини жемләп, гозгалаңа башладылар. Йөне Бухараның өңүнде болан сөвешде еңилдилер ве көп йитги чекдилер. Гачанларың ве гачман саклананларың хем аглабасының такдыры шонуң ялы болды [81, XI, с. 308—309]. Шундан соң гарлыклар сыясы бир гүйч болмакдан махрум болдулар. Хакыкатдан хем шу вакадан соңра хич бир чешмеде Мавераннахрда гарлыкларың яшандыгы барада хабар берленок. Бу жуда гең затдыр. Олар Мавераннахрдан гөчүрилдимикә? XIII асырың башларында Балхаш көлүниң (түркчеси — Терин көл) гүндогарындакы Каялык шәхеринде бир гарлык ханлыгы барды. Йөне гарлыкларың ол ере я-да башга бир ере гөчүрилендиклери хакында хич хили маглумат ёк.

Хорезмшаларың XII асырың икинжи ярымына дегишли дөвлет кагызларында Барчынлыг шәхериниң ады илкинжи гезек агзаляр [156, с. 38—42, 159—175]. Сырдеряның ашак акымларында Рибатат, Ашнас, Шехир-Кент, Сыгнак шәхерлери хем барды [156, с. 159-175]. Булардан Рибатат ве Ашнас тәзе шәхерлердир. Шехир-Кент болса Ени-Кендиң башга бир ады болуп, өңки беллейшимиз ялы, шәхериң улаландыгының аламатыдыр. Тәзе атлар Сырдеря бойларында шәхер дурмушының өсендигинден хабар берйәр. Бу, элбетде, сыясы дурнуклылыгың нетижесидир. Бу сыясы дурнуклылыгы болса Хорезмшалар орнашдырыпдылар. Хорезмшалардан Ил Арсланың, Текеш билен онуң оглы Мәлик шаның Жентде хәкимлик эдендиклерини билйәрис.

XII асырың илкинжи чәрегинде Сырдеря якаларында шәхер дурмушының хас-да өсендиги беллидир. Өзкент шәхери бу өсүшиң мивесидир. Бу себитлери монголлар 1219-нжы йылда аңсатлык билен басып алдылар. Шонда монголлар ашак акымларда яшаян

түркменлерден 10 мүң адамдан ыбарат гүйч топлап, олары Тайнал нойоның ыгтыярына бердилер. Тайнал нойон булары хем өзүне бирикдирип, Хорезме тарап уграды. Эмма түркменлер ёлда өзлерине дикме гойлан монголы өлдүрип, гозгалаң турուздылар. Өңден барян Тайнал муны эшидип, ызына доланды ве гозгалаң эденлериң көпүсини өлдүрди. Түркменлериң галанлары Хорасан, Мерв ве Амуе тарапларына гачдылар [91, I, с. 70]. Соңра огуз-түркменлериң улы бөлеги Хорасана йыгнаныp башлады. Шу гөчхə-гөчлүклере ве монголларың салан улы вейранчылыкларына гарамаздан, XIII асырың икинжи ярымында хем Сырдеря бойлары түркмен хəсиетини пугта саклаярды. Хакыкатдан хем 1273-нжи йылда Барчынлыг шəхерине сапар эден Түркүстанлы алым Җемал Гаршы Сырдеряның ашак акымларыны Түркмен үлкеси хөкмүнде суратландырыпдыр [46, с. 15]. Шу алым Селҗук ибн Кыныгың Барчкент — Җент себитлеринде отуран түркменлердендигини шол ердəки илатың агзындан эшитдим дийип хем языпдыр [46, с. 135]. Җемал Гаршыдан 23 йыл өң бу ерлере гелен эрмени патышасы Хетум ве онуң яныңдакылар селҗуклыларың Карачук дагындан Анадола гелендиклерини шол ериң илатындан эшидипдирлер. Эмма чешмелерде XIV асырдан бейлəк Сырдеря бойларында түркменлериң яшандыгы хакында маглумат ёк.

2. МАҢГЫШЛАК

Хазар деңзиниң демиргазык бөлегиниң гүндогарысында ерлешен бу ярымада Сияхкух адыны гөтерйəр. X асырың илкинжи чəрегинде ол ерде адам яшамаярды. Өзара давалар нетижесинде бир огуз җемагаты бу ере гелип ерлешди [70, с. 389]. Шондан бейлəк XIV асыра ченли бу ере Сырдеря якаларындан довамлы суратда гөчлер гелип дурупдыр. X асырың икинжи ярымында бу ери Җебел Банкышла ады билен аңланыляр [54, с. 355]. Кашгарлыда ярымаданың ады Ман Кышлаг шекилинде гелйəр (5). Ибн-ул-Эсирде [81, X, с. 268] Маңгышлак бир шəхериң ("мединет Манкашлаг"), Якутда хем [87, IV, с. 670] "Манкашлаг" шекилинде беркидилен галаның ады дийип гөркезилйəр. XII асыра дегишли ишлерде бу адың Манкышлаг шекилинде язылaндыгы гөрүлйəр. Монгол басыбалышларындан соң бу ярымада кəте "Манкышлаг", кəте "Маңкышлаг", кəте Маңкышлаг, кəте Манкышлаг дийлипдир. Хəзир оңа Маңгышлак хем дийилйəр.

Алп Арслан дөврүнде Маңгышлакда яшаян түркменлериң өз дөвлетиниң болaндыгы билдирйəр. Бу дөвлетиң башында Кафшут атлы бег отуряр экен. XI асырың ахырларында Маңгышлагың хəкими мəлик унванын гөтерипдир. Ибн-ул-Эсириң язмагына гөрə, [81, X, с. 268], Хорезмша Атсыз энтек какасы Мухаммедиң бар вагтында, 1128-нжи йылдан өң Маңгышлага забт эдипдир. Түркменлер батыргай сөвешипдирлер ве дөвлетлерини горамак үчин эллеринден геленини

эдипдирлер. Атсыз бу ерде көп ган дөкүп, үлкәни йыкып-юмрупдыр. Бу ваканы беян эдйән бир арапча шыгыр хәзире ченли сакланыпдыр [157, с. 126].

Селҗуклы хөкүмдары солтан Санҗар өз ковмуның яшаян ве өз мемлекетине дегишли болан Маңгышлагың ган дөкүлип басылып алынмагына гаршы болмандыр, сесини чыкармандыр. Йөне, сонра, Атсыз өзүне гаршы гозгалаң эденде, оны ыслам дүнйәсиниң ики уҗы болан Маңгышлакда ве Җентде бигүнәлериң ганыны дөкмекде, газылары гырмакда айыплапдыр [89; 46, с. 44—45].

Атсызың Маңгышлагы өз голастына алмагы бу үлкедәки түркменлериң ыкбалында улы бир өврүлишик пурсаты болды. Түркменлер өз гарашсызлыкларыны йитирип, "раийете", ягны, салгыт төлейән табын җемагата өврүлдилер.

3. БАЛХАН

Хазар деңзиниң гүнорта кесиминиң гүндогарында ерлешйән Балхан я-да Балкан түркменлериң иң гадымы юртларының биридир. Булар диңе шу үлкеде довамлы сакланып билипдирлер. Селҗуклы дөврүнде бу себитдәки түркменлериң Маңгышлакдакыдан хас аз боландыгыны аңламак боляр. 1312-нҗи йылда Мүсүрде язылан "Китаб-ул-Идракда" агзалян "Балкан" сөзүни алым Абу Хайян Түрки дагы гөрнүшинде дүшүндирйәр [158, с. 36]. Гүррүң, шүбхесиз, шу Балкан хакында гидйәндир.

4. ХОРАСАН

Бу себитде, гүррүңи ашакда эдилҗек огузлардан өң хем аз-овлак түркмен җемагатының яшандыгыны гөрмек боляр. 1158-нҗи йылда Кухистан себитинде яшаян түркменлерден бир топары шол йылларда Хорасана чозуп йөрен огузлардан башгады. Ине, шу түркменлериң обаларына өзлери ёк махалы ысмайылылар дөкүлип, малларыны чапавуллапдырлар, аял, оглан-ушакларыны есир эдип сүрүпдирлер. Йөне түркменлер ысмайылыларың ызындан етип, әхли затларыны халас этмекден башга-да, докуз саныcындан өзгесини гырыпдырлар [81, XI, с. 107].

Санҗары есир алан огузлар

Бу огузлар, өң беллейшимиз ялы, Хорасана гелмезлеринден өң Мавераннахрда яшаярдылар ве Гараханлы хөкүмдары Мухаммет Арслан ханың (1101—1132) гуллугында болярдылар. Булар каңлы гыпҗакларың гысылмагы зерарлы Сырдеря бойларындан Мавераннахра сүйшүпдирлер.

Бу огузлар үчок ве бозок диен топлара айрылыпдырлар. Үчокларың башында дадбег унванлы Хызыроглы Исхакоглы Тути (Дуду), бозокларың башында болса Абдулхамытоглы Горкут бег барды. Огузлар Гараханлы хөкүмдарлары билен говы гатнашыкдадылар.

1122-нжи йылда Чинден ковлан хытайлар түркилер үлкесине гелип, гысга вагтың ичинде Баласагуны меркез эдинип, дөвлет гурдулар. Ыслам тарыхында булара гарахытайлар дийилйәр. Ковлан, ягны, йүзүгара боландыклары үчин олара "гара" дийипдирлер. Гараханлы дөвлетиниң ичинде өзбашдаклыга дыржашян гарлыклар кувватлы гарахытайлара аркаландылар. Ёкарда белленишиш ялы, Гараханлы хөкүмдары солтан Санжардан көмек сорапдыр. Бу вакалар 1141-нжи йылда Катван сөвешине алып гелипди. Гарлыкларың гарахытайлара бирикмеги Санжарың еңилмегиниң эсасы себәбидир. Шундан соң Мавераннахр гарахытайларың элине гечди, гарлыклар огузлары бу ерден гысып чыкардылар. Огузлар Балхың гүндогарындакы Тохарыстан себитине гелип юрт тутундылар. Оларың 40 мүң өйлүдиги айдыляН хем болса [132, IV, с. 113], бизиң пикиримизе гөрә, бу сан, мегерем, артдырыландыр. Огузлар солтан Санжар тарапындан дөвлет гуллугына алынман, "раийет" сайылдылар. Төлейән салгытлары Санжарың газнасына гирйәрди. Бу салгыт йылда 24 мүң гоюнды. Бу сан хем огузларың кырк мүң чадыр болуп билмежегини гөркезйәр. Үчокларың хөкүмдарының гөтерйән дадбег унваны гараханлылар тарапындан берлип, бу дереже адлие ишлерине бакян эмир диймеклиги аңладяр. Бу өрән абрайлы везипе болан.

Бу гол беглеринден соңра Динар, Багтыяр, Арслан, Чакыр ве Мамыт кимин бой беглериниң адлы тутуляр. Булардан башга-да Горкудың гардашлары Мухаммет, Санжар, Бейик Давут ве Селменечи кимин беглериң боландыгыны-да билйәрис. Булар өрән гурплы адамлардан.

Санжарың Балхда гоян хәкими Кымаж өз үлкесинден огузларың чыкып гитмегини талап этди. Огузлар бу эмри ерине етирмедилер. Гафлатда галмазлык үчин, тайярланып башладылар. Кымажың бу ишде солтан Санжарың разылыгыны аландыгы беллидир. Себәби огузлар Санжара ичинден чыкмажак яманлык эдипдилер: Гур дөвлетини беркарар эден Алаэддин Хүсейин Жыхансуз 1152-нжи йылда Балхы габапды. Кымаж янына огузлардан хем бир топлум уршужы алып, онуң гаршысына чыкды. Эмма огузлар гурларың тарапына гечдилер. Кымаж еңилди. Йөне, Санжар етишип, Жыхансузы есир алды, ягдайы дүзетди. Жүзжаның язмагына гөрә [141, I, с. 408], бу сөвешде огузларың, халачларың ве бейлеки түркилериң Санжарың тарапына гечмеги ишиң ыкбалыны чөзүпди.

Огузларың гөчүп гитмеги рет этмеги себәпли, Кымаж, мегерем, Санжарың маслахаты билен 10 мүң атлы алып урша уграды. Бу хабары алан огузлар өңки ерлеринде галмак шерти билен хер өйден 200

дирхем бермеги вада этдилер, эмма Кымаж бу теклифи кабул этмек ислемеди, үстесине, гөвүнлерине дегди. Гахар билен ыза доланан огуз беглери деррев Кымажың гаршысына сөвеше чыкып, улы еңиш газандылар. Кымаж ве онуң оглы есир алнып өлдүрилди [81, XI, с. 38, 74—81]. Огузлар бу үстүнликлеринден соң Балх этрапларыны чапавулладылар. Кымажың дерби-дагын эдилен хабары Мерве геленде Санжар улы гошун (100 мүңлүк дийййәрлер) [461; 46] топлап, огузларың үстүне уграды. Огузлар бу гезек хас улы алада галып, солтана илчи гөндердилер. "Биз мыдама солтаның садык гулларыдырыс. Кымаж ожагымызы депеледи. Аял, оглан-ушагымызы депелетмезлик үчин, онуң билен сөвешмели болдук. 100 мүң динар билен 100 саны түрки яш йигидини [159, с. 178] берели, солтан бизи багышласын" дийип, илчилер Санжара йүз тутдулар [67; 140, с. 94]. Санжар эмирлериниң кәбириниң гепине гидип, огузларың бу хайышыны кабул этмеди. Огузлар хатда Санжар якына геленде аялларыны, чагаларыны хем өңлерине салып аман диледилер ве өңки вадаларының үстүне хер өйден еди батман күмүш бермәге боюн болдулар [67; 140]. Эмма Санжар, эмирлериниң маслахаты билен, бу хайышы хем рет этди.

Санжар нәме ислейәрди? Өз ковмуны ёк этмек, оларың байлыкларыны, огул-гызларыны эле салмак ислейәрмиди? Солтан Санжар гечен йыл өз үстүне талаңчылык ниети билен гелен, соңра есир алнан Жыхансузы хем гечиримлилик эдип, эгнине халат атып бошадып гойберипди ахыры.

Солтан Санжарың йүрегинде рехимдарлык дуйгусыны оярып билмедик огузларың калбында горкының орнуна гахар-газап гайнап жошды. Булар болайса 100 атлының гечип билэйжек даражык богазың агзыны алып, яга гарашып дурубердилер. Ёлуң үстүнде хер хили пәсгелчиликлер гурдулар [67, 140]. Сөвеш башланды. Огузлар солтаның гошуныны бир зарбада ер билен егсан эйледилер (март — апрель, 1153 й.). Санжар бир бөлек эсгери билен масгара болуп, Балха тарап гачды. Огузлар оларың ызындан ковуп етенде, сөвеш гайтадан туташды. Солтан ене-де еңилди. Санжар ызыны гараман гачып, ахыры майың башларында Мерве өзүни атды. Огузлар Мерве тарап йөриш этдилер. Булар Мерве якынлашанда, Санжар гошунларыны хем алып шәхерден чыкды. Огузлар Мерве гирип, шәхери газап билен таладылар. Аз салымдан соңра огузлар Санжарың өзүни хем эле салдылар. Оны тагтында отурдып, өзлериниң оңа табын болжакдыкларыны айтдылар [140, с. 95]. Хакыкатда болса Санжар оларың есириди. Огузлар довам эдип дуран дүзгүни саклап галдырмак ве дашдан гатышылмазлыгы үчин Санжары пена эдинмек ислейәрдилер. Санжары хөкүмдар хасабында саклап, өзлери үчин пейдаланмак буларың сыясатына лайык гелйәрди.

Огузлар Мерви икиленч, өзем өңки гезекдәкиден хем хас айылганч таладылар. Бу гезек огузлары талаңа шәхерлилериң өзлерине болан гатнашыкларының межбур эден болмагы хем әхтимал. Айтмакларына

гөрә, огузлар бу гезек шәхери үч гүнләп талапдырлар. Илкинҗи гүн алтын, күмүш ве йүпекден эдилен өнүмлери, икинҗи гүн бүрүнч, мис ве демирден ясалан өнүмлери, үчүнҗи гүн ёрган-яссык, күйзе-голча, гапы ве пенҗирелери алып гидипдирлер. Санҗар Нишапура гачыпды. Ызында галан везир-векиллери гардашының оглы солтан Мухаммет Тапароглы Сүлейман шаны хөкүмдарлыга белледилер. Сүлейман ша Мерве, огузларың үстүне уграды. Йөне онуң эсгерлери огузлардан шейле бир горкярдылар вели, оларың гарасыны гөрүп-гөрмән ызларына серпилдилер. Буларың сөбүгине дүшен огузлар йүзугра Тусы талап, соң Нишапура гелдилер (декабрь — январь, 1153 — 54 й.). Бу шәхер хем Мерв кимин айылганч таланды. Бу талаңчылыклар махалында көп ган дөкүлйәрди. Исферайн ве Җүвейне ченли талаңчылык эдип гиден огузлар Нишапуры ене-де чапавулланларындан соң, ыза дөндүлер. Огузлар бу йөришлериниң хеммесинде Санҗары хем янларындан гоянокдылар. Гачмазлыгы үчин, оны демир капаса салыпдылар. Ол заманларда мусулман юртларында шу усул уланылярды. Санҗарың думлы-душа даган эмирлери Нишапурда топланып, гараханлы Мухаммет ханың оглуны ве Санҗарың башга бир егени Махмыды хөкүмдар белледилер. Махмыт Хырады габан огузларың үстүне уграды. Ики тарапың арасында энчеме чакнышыклар болды. Оларың көпүсинде огузлар үстүн чыкдылар. 1155-нҗи йылың августында огузлар Мерве гелдилер ве бу ерде Махмыда илчи иберип, барлышык этдилер.

Махмыт хем өзүнден өңки Сүлейман ша ялы говшак шахсыетди ве әхли ыгтыяр Мүейед Ай Абаның элиндеди, Ай Аба Нишапурдан башга Тусы, Нусайы, Абиверди хем элине алыпды. Санҗарың бейлеки бир эмири болан Айтак 10 мүң атлы топлап Хорасанда, Җүрҗанда ве Дехистанда айланып йөрди [81, XI, с. 81-83].

Огузларың элинде болан ерлер Балх, Мерв ве Сарахс себитлериди. Аңланылышына гөрә, бу ерлер олары канагатландырярды. Обалары өңкүси ялы Балх ве Тохарыстан себитлериндеди. Хан Махмыдың эден барлышыгындан соң Санҗарың эмирлери Мерве барып-гелип билйәрдилер. Йөне олар Санҗарың янына геленлеринде огуз беглеринден Тути бег, Горкут я-да Селменҗи ве Бейик Давуд хөкман шол ерде болярды. Нәхили хем болса, 1156-нҗы йылың октябрь — ноябрь айларында Мүейед Ай Аба Санҗара гаравуллык эдйән огузлары алдап-огшап, гөзлерини гапмагы башарды ве солтаны Балхдан Термезе гачырды. Санҗар ол ерде аз салым боланындан соң, Мерве доланып гелди. Огузлар Санҗарың инди нәме ишлер этҗекдигине алада билен гарашдылар. 72 яшындакы гөвничөкгүн, хазынасы бош, үлкеси харап, гошунлары дарган адам нәме эдип билҗекди? Хакыкатдан хем солтан Санҗар шондан соң хич хили херекет этмән, 7 айдан соң гайгы-хасрат ичинде дүнйәден өтди (7-нҗи май, 1156 й.). Ол пажарлы гүммези бир гүнлүк ёлдан селеңләп гөрүнйәндиги хакында махабаты етирилйән әгирт түрбетинде җайланды. Ине, кувваты ве мертебеси шахырлар

тарапындан арша гөтерилен ынсаның ыкбалы шейле гарашылмадык ягдайда ахыр болды. Мунуң өзи, шүбхесиз, патышаның забун эмелдарларыныңкыдан пархы болмадык бир пәхим билен өз ковмуна гаршы иш гөрмесиниң гутулгысыз нетижесиди. Санжарың гаррылык ягдайы этмишлерини аклап билмез. Огузларың эл кесип ялбармалары ве хатда онуң үчин утушлы теклиплерини хем рет этмеги солтаның өз илдешлерини ёк этмеги максат эдинендигине шүбхе гоймаяр. Хатда Газналы солтан Месут хем бу огузларың өзлеринден аз таланчы ве аз ховплы болмадык аталарына бейле газаплы дараманды.

Селжуклыларың өз илдешлерине шейле бипарх, эсгермезчиликли гарамаклары, олары дөвлет гуллукларына голайлашдырмазлыклары, дашары юртлулардан ибалы гөрмезликлери түркменлере шейле бир тәсир эдипдир вели, онуң ажы ятламалары XVII асырда хем түркүстанлы түркменлериң арасында сакланып галыпды. Соңуна середенинде бу эсгермезчиликли ве гөдек ялңышлык болуп, Эйранда-да, Анадолыда-да Селжук дөвлетлериниң сынмагының эсасы себәплериниң бири болуп дурярды.

Солтан Санжарың өлүми огузлары гынандырып дуран дәлдир. Олар Балх себитлеринде юртларыны сакладылар. Таланчылыгы бес эдип, хан Махмыды өзлерине хөкүмдар дийип ыкрар этдилер. Шундан соң огузлар Балхдан Мерве гелдилер (август — сентябрь, 1158 й.). Хан Махмыт ве сыясы тәсири элде саклаян Ай Аба Сарахсда болярдылар. Ай Аба гошуныны огузларың үстүне сүрди. Оларың бир бөлеги билен чакнышып, үстүн чыканындан соң Мерве гирди. Бу еңиш оны гылавландырды, ол огузлары бүтинлейин арадан айырмак ниетине мүнди. Ол янына Махмыт ханы хем алып, огузларың үстүне сүрди. Эмма Ай Абаның әхли умыды пуҗа чыкды. Үч гүн довам эден сөвешде огузлар үч гезек ыза чекилен хем болсалар, иң соңунда Ай Абаны агыр еңлише сезевар этдилер (3-нжи ноябрь). Бу үстүнлик огузларың кувватдан гачмандыкларыны гөркезди. Огузлар бу гезек мервлилер бабатында говы гатнашыкда болдулар, эмма Сарахс ве Тус

буларың хәкимиетини ыкрар этмек ислемейәрди. Огузлар Тусдан Нусая, Абиверде тарап гитдилер, ол ерде Махмыт билен душушып, хөкүмдарлык меселеси барада ылалашдылар. Соңра бирликде Нишапура, ондан хем Сарахсың үсти билен Мерве гайдып гелдилер. Булара боюн эгмек ислемейән Ай Аба болса Нишапура тарап гитди.

Нусай себитлеринде Язып бойы отурярды. 1160-нжы йылда оларың башында Эвдүк (Өдек) хан оглы Ягмыр хан дурярды. Язырлар гүррүңи эдилйән бу огуз җемагатына дегишли болман, бу ере Балкан ёлы билен Маңгышлакдан гелипдилер. Шол йылда Хорезмша Ил Арсланың гошунының бир бөлеги язырларың үстүне дөкүлип, талаңа салып гидипди. Ягмыр хан огузларың янына барып, ярдам сорады. Онуң айтмагына гөрә, Санҗарың эмирлеринден бири болан Айтагың күшгүрмеги себәпли Хорезмшаның гошунлары язырларың үстүне чозупды.

Соңкы гүррүңлери эшиден Айтак хем Мазендаран хәкимини ярдама чагырды. Дехистаның якынында ики тарап чакнышып, Айтак билен Мазендаран эмири дерби-дагын эдилди (1160). Мазендаран "шасы" текепбир Гази Рүстем бин Алы 30 мүң эсгери билен гирен сөвешинден 4 эсгери билен чыкыпдыр. 1161-нҗи йылда Дехистан билен Җүрҗаны чапавуллан огузлар Хорасана гайдып гелдилер [160, II, с. 94—95].

Бу огузларың газанан иң улы ве мөхүм еңишлеринден бириди. Бу гезек огузлар сан бабатдан хем хас азды. Сөвеш Дехистана якын бир ерде болупды. Нишапура ве төвереклерине хәким болан Ай Аба Махмыдың хөкүмдарлыгыны ыкрар этмейәрди. Шонуң үчин огузлар Махмыды хем янларына алып, Ай Абаның гаршысына ууградылар. Ай Аба Нишапурың якынындакы Шадияхда габалды. Шол вагтлар Махмыт огузлардан гачып, Нишапур галасында гизленди. Ол огузларың зор салмаларына чыдам эдип билмедик боларлы. Йөне, сәхел салымдан, бу этмиши үчин биҗай пушман этмели болды. Ай Аба оны оглы билен билеликде тутуп, икисиниң хем гөзлерини ойдурды. Ата-огул җебир барыны чекип, бири-бириниң ызындан өлдүлер (1162).

эллеринде сакладылар. Шейлеликде, өнки мүлклеринин үстүне (Мерв, Сарахс, Балх, Нусай ве Абиверд) Газна шәхери билен онуң төвереклери-де огузлара гошулды [81, XI, с. 131]. Буларың хер бирининң башында бир огуз беги отурярды. Хырадың хәкими Ай Тегин ве Санҗарың 1161-нҗи йылда Таликаны хем-де Гарҗыстаны басып алан эмирлеринден бири Сункур огузлара салгыт төлейәрди.

1164-нҗи йылда огузлар Хырады габадылар. Чүнки Ай Тегин гурлар билен болан сөвешде өлүпди ве хыратлылар шәхериң берк галасына бил баглап, табынлыкдан боюн гачырярдылар хем-де гүйҗи барха көпелйән Ай Аба боюн сунуп ураппдылар. Огузлар Ай Абаның Сарахс тарапына эдйән чапавулчылыкларындан халыс бизар боландыклары үчин, габавы бес эдип, ызларына гайтмага межбур болдулар [141, I, с. 278, 415, 466].

1164—1165-нҗи йылларың вакаларындан соң огузлар сыясы әхмиетлерини элден гидермәге башладылар. Мунуң эсасы себәби хем оларың умумы баштутанларының болмандыгы ве дагыныклыга йүз уруп уграндыкларыды. Онсоңам эденли беглериң көпүси арадан чыкыпды. Бу ягдая гетирен себәбиң шол болмагы-да өрән әхтимал.

1173-нҗи йылда Мерв ве Сарахс Динар бегиң элиндеди. Мәлик Туки билен Мәлик Горкудың мундан өң боландыгы белли. Шол дөвүрлерде Хорасан билен гоңшы ики саны дөвлет бейгелип башлапды. Булардан бири Хырат билен Газнаның аралыгындакы даглык үлкеде болан Гур дөвлетиди, бейлекиси болса Хорезмдәки Хорезмшалар дөвлетиди. 1172-нҗи йылда Хорезмша Ил Арслан ёгаландан соң тагта чыкан Солтан шаны гарахытайлардан ярдам алып, агасы Текеш тагтдан агдарыпды. Хорасана гелен Солтанша бу себитиң мөхүм бир бөлегине хәким болан Ай Абаның голдавы билен Хорезм тагтыны гайтарып алмак иследи. Эмма онуң бу ниети баша бармады. Ай Аба сөвешде өлдүрилди (1174). Солтанша горлулара йүз тутды. Узак вагт гечмезден Текеш билен гарахытайлыларың агзы аларды. Ягдайы дыкгат билен ызарлап йөрен Солтанша аматлы пурсатың гелендигини гөрүп, гарахытайларың янына гитди. Гарахытай патыша аялы ягдайы салдарлап гөренден соң, гошуна адамсыны баш эдип, Солтан ша билен Хорезме иберди. Эмма халкың ве гошунуң Текеше болан хорматы ве гөрлен чәрелер нетиҗесинде, гүйҗи көп-де болса гарахытай гошуны хич хили үстүнлик газаныл билмән, ызына гитди. Хер ничик болса-да Солтанша кәбир ягдайлардан пейдаланып, гарахытайлардан эсли гошун аландан соң, барып Мерви эеледи. Сонра ол Сарахса, Мәлик Динарың үстүне уграды. Басга дүшен Мәлик Динарың адамларының көпүси өлдүрилди. Динарың өзи галаның бир хендегине гирип гутулды. Ол галан-гачан огузлар билен галада горанды. Солтанша олара хич хили алач эдип билмеҗекдигине гөз етирип, Мерве доланды. Солтанша өрән ишеңңир ве батыр адамды. Ол Мервден Сарахса ызыны үзмән чапавуллар гурады. Мәлик Динар бу чапавулчылыклара гаршылык гөркезип билмейәрди.

Шонуң үчин хем онуң гарамагында болан огузларың көпүси ондан йүз өврүп дагадылар. Солтаншаның хүжүминден Сарахсы горап билмежекдигине гөз етирен Динар Ай Абаның оглы, Нишапурың ве Хорасаның бейлеки ерлериниң хәкими болан Тоганшаха барып, оңа Бистаны совгат берип, Сарахсы алмаклыгы теклип этди. Тоганша бу теклибе разы болды. Эмма ол хем Сарахсы горап билмеди. 1181-нжи йылда болан сөвешде Солтанша еңиш газанды. Сарахсдан дашгары Тусы хем эле алды [91, II, с. 20—21].

Солтаншаның Мерви эле алып, Сарахса чапавулчылык этмеги, онуң шәхери Тоганшаха бермеги, Нусай билен Абивердиң хем элден гидерилмеги огузларың тарыхында белли бир өврүлишик нокадыдыр. Бу хадысалар [1174 — 1181] нетижесинде огузлар гөрүлмедик бир дагынныклыга дүшдүлер. Шол йылларда Газна шәхери хем оларың элинден гитди. Огузлар Газнада беркитме гуруп, горлулара гаршы газаплы урушлар этдилер. Илки башда душмандан үстүн хем гелдилер, эмма сонра еңлише сезевар болдулар [141, II, с. 422]. Балхың огузларың элинден хачан ве нәхили гидендигини билмейәрис. Бу бабатда билинйән бир зат, ол хем шәхериң 1197—1198-нжи йылларда горлулар тарапындан Өз Аба диен (?) бир түркиниң элинден алынмагыдыр. Өз Аба гарахытайларың голастындады ве олара салгыт төлейәрди [81, XII, с. 63].

Хорасанда сыясы ягдайлары бүтинлей песе гачан огузларың улы бир бөлеги Кермана, кичирәк бир бөлеги Фарса, шол ердәки илдешлери салгурларың янына гитди. Огузларың улы бир бөлегиниң Анадола гидендигини хем аңламак боляр. Амала ашыран улы херекетлери билен тарыхы чешмелерде агзалян Рүстем бегиң түркменлери соңкы гөркезилен топардыр. Бистамыда болян Динар болса Хорезмша Текешиң Ырага эден йөриши вагтында яңкы ерини хем терк эдип Нишапура, Тоганшахың янына гелди. Динар Тоганшахың уясына өйленди ве өмрүниң ахырына ченли шонуң янында галды. Онуң Керманы эле алшы хакында ашакда гүррүң эдилжекдир.

Хорасаның улы бөлегине хәкимлик эден огузларың диңе бир батыр сөвешижилер дәл-де, уруш усулларыны билен ве олары эзберлик билен өзлешдирен ве уланан тайпа боландыгыны гөрмек боляр. Эмма башларында селжуклы небереси кимин башарныклы ве эденли баштутан болмандыгы, араларындан дөвлет адамсына махсус хәсиетлери өзүнде жемлейән шахсыет чыкмандыгы үчин, өз еңишлеринден пейдаланып, беркарар дөвлет гуруп билмәндирлер. Огуз беглерини-де эден улы мөчбердәки чапавулчылыклары үчин артыкмач язгармага хакымыз ёкдур. Чүнки, огуз беглери илдешлерини табынлыкда сакламак үчин чапавулчылыклары ызыгидерли гурап дурмалы болупдырлар. Беглериң өз илдешлериниң үстүнден хәкимлиги чәксиз дәлди. Түрки тарыхында билинйән бир айратынлык шудур: олжа бар болса, хемме зат гүлала-гүллүк. Ёкмы? — диймек, табынлык хем ёк, ханмы, солтанмы, бегми, — оны кән бир әсгержек болуп дуран хем ёк.

Аңланышына гөрә, огузлар басып алан ерлерини араларында бөлүшип эдара эдйәрдилер. Хер бир үлкәни алан бег мәлик унваныны гөтерйәрди. Булардан Хызыроглы Исхакоглы Шемседдин Абу Шуҗа мәлик (Дуду бег) хас гүйчли болупдыр. Мешхур Хорасан шахыры Энвери огуз басыбальшларына чүңңүр гынаныш, язан узын бир шыгрында Гараханлы хөкүмдарыны Хорасаны халас этмәге чагырыпдыр. Эмма соңра Энвери Дуду беге якынлашыпдыр. Онуң Дуду беги тарып эден шыгырлары шу гүнлере гелип етипдир [161, II, с. 138—139; 162, I, A, IV, с. 280]. Дуду бегиң нирәни доландырандыгы ве хачан вепат боландыгы бизе белли дәл. Онуң Энверини өз хызматына алмагы хайсыдыр бир дивана ээ боландыгыны гөркезйәр.

Бозокларың баштутаны Абдылхамидоглы мәлик Горкут бегиң Мерви доландыран болмагы әхтимал. Онуң Мухаммет атлы бир гардашының боландыгыны билйәрис. Мерви ве Сарахсы иң соңкы болуп доландыран Мәлик Динарың бу Мухаммедиң оглы боландыгыны аңламак боляр. Горкут бегиң гызының Хорезмша Текешиң аялларындан бири боландыгы хем билинйәр.

Монголларың Сырдеря якаларыны басып алмаклары билен ол ердәки түркменлерден көпүсиниң хут Мерве гелендиги беллидир. Булардан диңе Мерв ве Нусай себитлерине геленлериң 70 мүңден агдык эсгериниң боландыгы хакында гүррүң эдилйәр [91, I, с. 128].

Монголларың Хорасаны басып алмаклары билен бу ере йыгнанан түркменлериң аглабасы гүнбатара тарап гөч эдип, Анадольда ерлешдилер. Османлы ханеданының монгол басыбальшларындан соң Мерв этрабындакы Махандан көп санлы "гөчер өй" (50 мүң дийилйәр) билен Анадола гелендиги хакындакы роваят бу нукдай назардан тарыхы бир гымматлыга эедир. Түркиеде Хорасандан гелнендиги барадакы ятламалар үстүнден йүзйыллыклар гечсе-де унудылман, шу гүне ченли гелип етипдир. Бу ятламалардакы Хорасан аңлатмасы, шүбхесиз, диңе бу себити дәл, эйсем тутуш Түркүстаны шол санда Хорезми-де аңладяндыр.

5. КЕРМАН

Керман себитинде Чагры бегиң огулларындан бири Кавурт Гара Арслан бегиң огуллары хөкүм сүрйәрди. Ханеданың бу голы хем, бейлекилери ялы, түрки мамлюкларына даянярды. Бу себитде огузлар гелмезинден озал уллакан бир мөчберде түркмен җемагаты ёкды. Солтаншаның Мерви, Сарахсы басып алмагы билен дагынықлыга дүшен огузларың бир топары 1179-нҗы йылда Кермана аяк басды. Бу топар өйи-өвзары, малы-халы билен гелен 5 мүң атлыды. Олар өрән гөзгыны ве сурнуган халдадылар. Ики гүнләп серхет шәхери болан Кобананы габан огузлар бу шәхер билен Керман мәлигиниң отурян шәхери

Бердесириң арасындакы Зеренде гелдилер. Оларың нәме максат билен гелендиклерини билмек үчин Керман мәлиги Сунгур атлы адамы иберди. Сунгур огузлардан Кайсер бег атлы илчи билен ызына доланды. Кайсер бег мәлиге илат санларының 10 мүң адам болуп, хөкүмдарың гуллугыны эдип бермек үчин бу ере гелендиклерини, 5 мүң адамлык башга бир топарларының болса Фарса тарап гидендигини айтды. Бу гүррүңден соң огуз жемагатының башында дурян Самсамың ве Булагың геплешик үчин хөкүмдарың янына гелмеклерини теклип этдилер. Мәлик огузлара ер бержекдигини айтды. Эмма ики тарап хем бири-бирине ынам эденокды. Огузлар ер баханасы билен өзлерини дагатжак боляндырлар өйдүп мүңкүр болярдылар. Шол себәпли огузлар Багин этрапына гитдилер. Огузларың бу херекетлери мәлиге ярамады ве булары үлкеден узаклашдырмак үчин Фарсың хәкими салгурлы Текеледен көмек сорады. Эмма огузлар бирлешен Керман—Фарс гүйчлерини ендилер (1179). Мундан соң огузлар гүнортадакы Жируфт шәхерини таладылар.

Соңкусы йыл Керманда гөрүлмедик бир гытчылык болды. Адамлар пишик, ит этлерини ийдилер. Эмма итиң өзүниң топулып, адамы иййән гезеклерем аз дәлди.

Шол йыл огузлар баш шәхере гелип, барлышык этмек барада геплешик гечирдилер. Олар Керманың мәлиги селжуклы Туранщаның өзлерине патышалык этмегини, хатда өз араларында яшамагыны хем хайыш этдилер. Буларың ислеглери кабул эдилди ве беглере халат япылды. Хатда Туранша шәхериң өңүндәки дүзлүге гелип, ил арасында хем гөрүнди. Огузларың эдил Хорасанда эдишлери ялы, башларында бир хөкүмдар гөрмек ислемеклеринде хич хили галплык ёкдур. Эмма Туранша говшак шахсыетди. Ол ковумдашларыны канагатландырар ялы эденлилик гөркезмеди. Дөвлет адамлары хем муны голдамадылар. Булар нәме дийселер ерине етирип дуран гуллары уланмага өвренишендиклери үчин, кесгин хәсиетли, садалач огузлары халап дуранокдылар. Гайтам, көпленч халатда, олары йигренйәрдилер. Шол себәпли огузлар, ишлери битмән, баш шәхерден чыкып гитдилер.

Огузлар гүнорта-гүндогар тарапа, Немашир себитлерине ураклылар. Шол төверeклери чапавулладылар. Олар, өңки эдишлери ялы, гизлән пулларыны тапдырмак үчин, айратын бай адамларың агзына гум дыкярдылар. Керманлылар агза гум гуймаклыга "огуз кавуды" диййәрдилер [5; 112, I, с. 406; III, с. 163]. Кавуд дарыдан биширилйән дыкыз бир иймитдир. Эмма бу вагтлайын уланылан усулды. Шундан соң огузлар Керманың Гөмсир диен ерини дүзетмәге, экеранчылык билен мешгулланмага башладылар, сөвданы хем жанландырмага гиришдилер. 1183—1184-нжи йылларда Туран шаны өз якынларының бири өлдүрди. Она Мухаммет Зафир диййәрдилер. Хәкимлиге Бехрамшаоглы Мухамметша гечди. Ол Керман хөкүмдарларының иң соңкусыдыр.

Нишапуры меркез эдинип, Хорасаның бир бөлегине эелик эдйән Ай Аба оглы Тоганшах 1185-нжи йылда өлди. Ерине оглы Санжарша гечди, йөне ыгтыяр Меңли Тегин диен эмириң элиндеди. Эмма ол хем башарныклы адам дәлди, шонуң үчин бейлеки эмирлериң көпүси Солтаншаның тарапына гечди. Тоганшаның көрекени Мәлик Динар болса шол вагтлар Нишапурдан чыкып Кермана гелипди (декабрь, 1185).

Динарың Кермана гелмегиниң бир чакылык билен баглы болмагы мүмкиндир. Чакылыгы болса огузлар эдип билжекди. Мундан башга-да Кобан хәкими Мужахид-эддин энчеме гезек Гүргене барып, Динары Кермана чагырыпдыр. Динарың Кермана 60 атлы билен гелмеги чакылык аландыгы хакындакы чакламаны гүйчлендирйәр. Динар огузларың болян ери Немаширe барды. Огузлар билен душушан Динар Бам хәкимини табынлыга аланындан соңра демиргазык-гүнбатара йөнелип, Зеренди забт этди. Бу ягдайда Керман хөкүмдары селжуклы Мухамметша көмек сорамак үчин Ырага гитди ве ол ерден ызына доланмады. Динар соңкусы йыл хөкүмет меркези Бердесири эле алды. Шейлеликде, Мәлик Динар уллакан бир кынчылык чекмезден Керманың хөкүмдары болды (1167).

Динар Керманың илатыны абаданлыга ве асудалыга етирди. Өз ковмуна мылайым чемелешди. Олар өңкүси ялы, Немашир Рейкан этрапларында отурярдылар. Бу ерлери Керманың иң говы дәнечилик үлкелериди. Динар агалыгыны деңзе ченли узалтды ве көне заманлардан бәри Хиндистан, Арабыстан, Африка юртлары билен эдйән сөвдасындан улы гирдежилер алып гелйән Кайс адасының хөкүмдарыны хем салгыт төлемәге межбур этди. Мекран хем табынлык астына алынды. Түркилери, хас-да огузлары асла халамаян бир язар Эфдеал-и Кермани (Динарың диванында мөхүм бир везипәниң эеси) Динары өвүп арша чыкаряр. Имам уд-дин Динар 8 йыл хөкүмдар боланындан соң, 1195-нжи йылың 15-нжи октябрында дүнйәден өтди. Ерине оглы Феррухша гечди. Феррухша-да укыпсыз ве ичгә аңыны алдыран, томашабаз бир йигитди. Эфдал-и Керманың Феррухша говы гөрйән екеже хәсиети ол хем онуң өз огузларыны йигренмегиди. Йөне вели Мәлик Динар огузлара даяныш, тертип ве асудалыгы үпжүн эдипди. Керманы эсерлериниң биринде бу огузлара гара гузз (гара огузлар) диййәр. Бу "гара" сыпатының олара Хорасанда сыясы абрайларыны элден гидерип, ковулмакларының нетижесинде берлендигини аңламак боляр [163, с. 13, 18].

Феррухша тагта чыканындан соңра ондан гөвни сув ичмедик огуз беглериниден Сейфеддин Алп Арслан ве Мердек баш шәхерден чыкып, Гермсирде болан илдешлериниң янына гитдилер. Феррухша мамлюкларың гүйчли тәсириниң астына дүшди. Огузлар болса Феррухшаның өзлерине болан эрбет гарайшы үчин жогап сорамагы узаклашдырмадылар. Илдешлериниң хөтдесинден гелип билмежегине гөзи етен Феррухша Хорезмша Текеше табынлыгыны билдирип, көмек сорады. Текеш агтыгы Арслан ханың баштутанлыгында ол ере бир

бөлек гошун иберди. Арслан хан Керманың серхетине геленде Феррухшаның өлди хабарыны эшитди, огузлардан болса берк гайтавул гөржегине гөзи етди. Ол ыза дөнди. Огузлар Бердесир себитини айылганч талана сезевар эденлеринден соң Гермесир тарапына, өз обаларының болян ерине гайтдылар. Феррухшаның гардашы Ажемша энтек яш боландыгы үчин, Хорезмшаларың янына экидилди. Ол шол ерде тә Текеш арадан чыкянча көшкде сакланылды. Огузлар Гур үлкесинден Зирек Белжик атлы бирини гетирип, өзлерине хөкүмдар эдиндилер. Бу шахсыетиң нәхилидиги барада хич хили маглумат эле сакланок. Эмма Зирек билен огузларың өңе дүшйәнлеринден бири болан Алп Арсланың оңушмандыгы беллидир. Алп Арслан, пурсатыны тапып, оны өлдүрди. Йөне хөкүмдарлыгы эле алан Алп Арслан хем башарныклы болуп чыкмады. Текешиң өлүминден соңра Ажемша Кермана гелди ве огузларың башына гечди. Инди огузларың өңки кувватындан зат галманды. Бу себәпли Керман салгурларың ыгтыярына гечди. Ажемша огузларың бир бөлеги билен Сейистана гитди (1213). Эмма ол ерде хем сакланып билмән, Хорезмша Мухаммедиң янына барды. Хорезмша оңа Вахс билен Бамияның аралыгыны доландырмагы табшырды. Желаледдин Хорезмша монголларың өңүнден совлуп Газна гелен вагты Ажемша оңа гошулды. Оны Желаледдин билен Чингиз ханың арасында Хинд дерясының боюнда болан сөвешде (ноябрь, 1221) монголлар есир алдылар ве 25 гүнден соңра өлдүрдилер [164, с. 54].

Монголлар дөврүнде Керманда түркменлериң яшандыгы беллидир [165, с. 76, 82, 85—86]. Бу түркменлериң иң болманда бир бөлегиниң ёкардакы огузларың несиллеридиги шүбхесиздир [166].

6. ФАРС ВЕ ХУЗИСТАН

Селжук хөкүмдарлары ата ватандан гөчүп гелен түркмен жемагатларыны гырак-бужакда мекан тутмага итеклейишлери ялы, дөвлет хәкимиетиниң ыгтыярлары долулыкда барып етмедик күрт, лур кимин урушжаң халкларың яшаян даглык, барып-гелмеси кын ерлерде орнашмакларына хем гаршы дәлдилер, белки-де шоны ислейәрдилер. XII асырда түркменлер килең шонуң ялы ерлерде яшаярдылар. 1135-нжи йылда Фарс үлкесинде салгурлар, Хузистанда болса авшарлар болардылар. Буларың бу ере сәхел өңрәк Сырдеря якаларындан гайдан түркмен толкунының ичи билен гелендиклерини аңламак боляр [169, II, с. 149]. Ене-де шол вагтлар йыва боюндан улы бир топарың Шәхризор тарапларында яшандыгыны хем билйәрис. Олар хем шол толкун билен гелен болсалар герек.

Салур боюна дегишли Кара Бели (?) топарының Шәхризор себитинде узак вагтлап яшандыгы гөрүнйәр. Зеңңилер дөвлетиниң улы серкердесиниң бири Сир Кухың 1169-нжы йылдакы соңкы Мүсүр йөришине бу небереден Шемседдин эл-Кара-Бели-де гошулыпды. Ол

Мүсүрден Емени енип алмага иберилен эмирлериң-де арасында барды, соң Еменде йүзе чыкан сыясы вакалара хем гатнашыпды. Эмир Шемседдин хакында башга маглумата душамзок. Багдатдан Мерага гидйән эсасы ёлуң угрунда, Динавер билен Мерагың аралыгындакы мөхүм бир гечелге монгол дөврүне ченли Дербенд-и Кара-Бели адыны гөтерйәр экени [171, А, 177, Б].

Фарсдакы салгурлар ёкарда гүррүңи эдилен вакалардан бирнәче йыл соң бир атабег дөвлетини гурдулар. Авшарлар болса Якуп билен Шумла лакамлы Гүйч Тоганоглы Айдогдының ве онуң огулларының галасында Хузистанда бир салым хәкимлик этдилер.

7. КҮРДҮСТАН

Шәхризор, Хулван, Керманшах, Диневар этрапларындан ыбарат болан бу себитде көнеден бәри көп санлы түркмен жемагатлары яшаярды. Хулван этрапы Мәликша дөврүнде таныымал түркмен серкердеси Артык бегиң мүлкүди. 1101-нжи йылда салгурлардан Гара вели (?) атлы бир бегиң Анназогулларындан болан Сухраб б. Бедр б. Мухелхифи еңмеги нетижесинде бу ерлериң Шәхризор ве Дакукадан (Таук) башгасы түркменлериң элине гечипди.

Соңра Шәхризор шәхери хем түркменлериң голастына гечди. Ол шәхер ве этрап 1130-нжы йылда түркмен беги Арслан Ташоглы эмир Кыфчакың элинде болярды. Онуң түркменлериң әхлисиниң арасында улы абрайы барды, хер тарапдан гелен түркменлер онуң төверегине топланярды. 1130-нжы йылда Ырак селжуклыларының солтаны Махмыт ёгаландан соң гардашы Месут тагта чыкмак үчин көмек сорап Кыфчагың янына гелди. Месут 10 мүң адамлык гошун топлап Багдадың үстүне йөреди [172, с. 43]. Ондан хас өңрәк хем (1123) Халыф эл-Мүстер-шидиң ислеги билен шу төвереклериң түркмен эмирлери, Битлис эмири Тоган Арслан, Салтукогуллары, Букаогуллары, Кыфчак ве онуң гардашы Багдада гелипдилер. Булар арап эмири Дубейс б. Садаканың халыфа боюн эгмегини газанмалыдылар.

Мосул хәкими Аксунгуроглы Имад уд-дин Зеңңи гоңшы эмирлери өзүне бирикдирмезден хачпаразлара гаршы башарныклы гөреш эдип болмажакдыгыны аңлапды. Шол себәпли 1139—40-нжы йылларда Кыфчагың элинден Шәхризоры алыпды [172, с. 57]. Кыфчагың элинде мөхүм бир этрап сакланып галыпды. Кыфчагың ики оглы бизе беллидир: Месут ве Якуп. Месудың Зияед-дин, Якубың болса Иззед-дин диен огуллары барды.

Мосулың демиргазыгындакы Малатие шәхерчесиниң кетхудасы Зияед-дин 1173-нжи йылда Сирия хөкүмдары Нуред-дин Махмыдың янына гелди. Селахед-дин эйюби 1189-нжы йылда улы эмирлеринден Фарисед-дин Күш Тогдыны (Гүйчдогдыны) Шәхризор себитине

баштутан белледи. Гүйчдогды Кыфчагың агтыгы Иззед-дин Хасаның уясына өйленди. Солтан болса оны Шәхризорың хәкимлигине белледи [173, II, с. 60, 64, 138].

Соңра Селҗуклы солтаны Тогрулың атабег Гызыл Арслан билен арасы бозулды. Солтан ягысы билен гөреш алып бармак үчин Иззед-дин Хасаның янына гелди. Иззед-дин җуда яш болан солтана элинден гелен көмеги этди. Тогрул солтан онуң уясына өйленди. Булар Азербайҗана гидип, ол ердәки түркменлерден салдамлы көмек алсалар хем, Гызыл Арсланы еңип билмедилер [67, с. 179, 187].

Ибн ул-Эсириң берйән маглуматына гөрә, түркмен Кыфчак-огуллары XIII асырың илкинҗи йылларында Шәхризор себитинде болупдырлар.

Кыфчакогулларының шеҗереси:

Түркмен Арслан Таш. Онуң оглы Кыфчак.

Кыфчагың огуллары: Зияед-дин Месуд, Гази, Якуп.

Кыфчагың агтыклары: Иззед-дин Хасан, гызы (Гүйчдогдының аялы), гызы (солтан Тогрул III-ниң аялы).

Күрдүстан себитинде улы бир йыва җемагаты хем яшаярды. Имад уд-дин бу йывалардан бир бөлегини Ярук атлы беглери билен бирликде Демиргазык Сирия гетирип, хачпаразлар билен серхетде ерлешдирди. Күрдүстанда галан йывалар болса Берчем ве онуң огулларының доландырмагында монголлара ченли сыясы гүйч хөкмүнде сакланып галдылар.

8. АЗЕРБАЙҖАН ВЕ ЭРРАН

Селҗук еңишлеринден бейләк бу үлкелерде өрән көп санлы огуз (түркмен) җемагатлары яшаярды. Анадолыны еңип алан ве узак бир дөврүң довамында ол ерде түркилиги орнашдырып, үстүни етирип дуран эсасан шу огузларды. Солтан Алп Арслан заманында бу огузларың арасында навакийе атлы салдамлы бир җемагат барды. Бу сөзүң манысы шу гүне ченли ымыклы айдыңлашдырыланок. Онуң Явегийе (гачаклар) диен маныны берйән болмагы мүмкиндир. Навакийелер хем ол ердәки бейлеки огуз җемагатлары ялы, йыгы-йыгыдан Византия топракларына акынлар (гиң мөчберли чапавулчылык) эдйәрдилер. Солтан Алп Арсланың гарындашларындан бири, шол бир вагтың өзүнде гиевиси эр-Басган оңушман, навакийелериң бир топары билен Византия барып сыгынды (1069). Бу навакийелер 1070—71-нҗи йылларда эр-Басгандан айрылып, Сирия бардылар ве ол ерде өзбашларына үстүнликли херекетлер этдилер. Навакийелериң Азербайҗанда галанлары болса, өңкүлери ялы, Византия акын этмеклерини довам

этдирийәрдилер. Эйрандан Анадола гиден Гылыч Арсланың янындакылар хем навакийе эсгерлериди. Гылыч Арсланың какасы, Түркие селҗуклы дөвлетини эсасландырыҗы Сүлейман шаның-да навакийелердендиги хакындакы гүррүңлер бу жемагата ве онуң адына болан гызыкланманы хас артдыряр. Бу хакда хәзирликче айдылҗак зат диңе оларың Сирияның хем, Анадолының хем алынмагында мөхүм ролуның боландыгыдыр.

Азербайжана ве Эррана илки башларда мәлик унваны билен селҗуклы шазадалары иберилйәрди. Азербайҗан мәликлери Тогрул бегден бейләк Чагры бегиң оглы Якутды, соңра онуң оглы Ысмайыл (Ил Арслан), соңра агтыгы Кутбед-дин Мөвдут (Алп Сункур бег) дагыды. Булардан соң Азербайҗана башга селҗуклы шазадалары иберилипдир. Йөне ол ериниң хакыкы хөкүмдарлары селҗуклы велилери болан.

Серхет себити Эрраны болса илки дөврде Мухаммет Тапар, онуң огуллары Тогрул ве Месут доландырыпдыр. Меркез Генҗеде болан. Булардан соңра ол аңырсы мамлюклардан болан хәкимлериң элине гечипдир. Соңкулар шол бир вагтда Азербайҗаның хем бир бөлегини өз эллерине алыпдырлар. Бай үлкәни ве серхет якасыны доландыран бу хәкимлериң улы гошуны барды. Шол себәпли хем Ырак селҗуклы дөвлетиниң иң тәсирли хәкимлери буларды. Булар оңа сөзлерини гечирип, хатда зор-да салып билйәрдилер. Гара Сунгур (1140—41-нҗи йылларда ёгалан), Чавлы Җандар (1146-нҗы йылларда ёгалан) ве Ил-Деңиз (1175-нҗи йылда ёгалан) хас таңымал хәкимлерди. Ил-Деңиз ве огуллары атабег хөкмүнде селҗуклы дөвлетини доландырыпдылар хем.

Азербайҗандакы ве Эррандакы түркмен беглериниң көпүси мүлк эелериди. Булар шол ерлериң хәкимлерине табындылар. Гүрҗүлер билен эдилен урушлара мыдама гатнашярдылар. Азербайҗандакы түркменлер эсасан Эрдебил, Хой, Урмие ве Нахичеван себитлеринде яшаярдылар. Соңкы Ырак Селҗуклы хөкүмдары Месут (1134—1152) Азербайҗанда габат гелен Бег Арслан атлы өрән гелшикли бир яш йигиди өз гуллугына алып, гысга бир вагтда хем ёкары дережелере чекипдир, оңа Хас Бег унваныны берипдир. Хас Бег Азербайҗандакы Серав ве Эрдебил тарапларында болан огуз беглеринден я-да өңе дүшйәнлеринден бириниң оглуды. Мамлюклы эмирлер хөкүмдарың Хас Беги өңе тутмагына чыдамандырлар. Оны солтандан узаклашдырмагың алаҗыны гөзләпдирлер, эмма башармандырлар. Хас Бег, гайтам, хаҗыпылыга, ягны эмирлербашылыга гөтерилипдир. Солтан Месут 1152-нҗи йылда ёгаландан соң Хас Бег энтек хаҗыплык везипесинде сакланярды. Хас Бег говы гөрйән хөкүмдарының ерине онуң егени Мәликшаны тагта чыкарды. Эмма Мәликша тагт адамсы дәлди. Бу себәпли хем Хас Бег Мухаммеди тагта чыкмаклыга чагырды. Йөне чакылыга иберилен адамлар Мухаммеди Хас Бегиң өлдүрмек ислейәндигине ынандырдылар. Хас Бег якын достларындан бири болан

эмир Зеңңи Җандар билен билеликде өлдүрилди. Онуң бейлеки бир досты эмир Шумла болса гачып гутулды [81, с. 73]. Бир маглумата гөрә, өлдүрилен Зеңңи Җандар түркмендир [174, 2948]. Зеңңи Җандар кәбир эмирлер билен бирлешип, солтан Месуда боюн эгмек ислемедик Тога-Йүрекоглу Абдырахманың хатардан чыкарылмагында мөхүм роль ойнапды.

Шол йылларда Зенҗан-да түркмен Кафшут огулларының эллериндеди. Олар хем бейлеки түркмен беглери кимин, соңкы Селҗуклы хөкүмдары Тогрул III-иң тарапдарларынданды [126, с. 176, 182, 191].

Гызыл Арслан солтан Тогрулы 1190-нҗы йылда эле салып, Азербайҗаның Бейлекан диен еринде Кихран диен галада туссаг эдип гоюпды. Ики йылдан соң Гызыл Арсланың өлдүрилмеги нетиҗесинде бу ердәки түркмен беглеринден Анасыоглының оглы Махмыт эмирлерден Бедред-дин Дизмари билен билелешип, солтан Тогрулы туссаглыкдан чыкарды. Бедред-дин гошун башлыгы, Анасыоглы-да баш эмир болды. Бу икиси 3 мүң адамдан ыбарат гошун тайярлап, Ырага тарап уградылар. Казвиниң этеклеринде Гызыл Арсланың егени Кутлуг Ынанҗың 12 мүң адамдан ыбарат гошуныны чым-пытрак этдилер (1192). Онуң өзи болса гачды. Бу еңищден соң солтан Тогрул Хамедана гелди ве яңадандан Селҗуклы тагтына чыкды. Равенди солтан Тогрулың шол вагтлар шу сөзлери айдандыгыны языпдыр:

Маңа бири ярдам эдендир өйтме,
Еңши гылыч газанды, ыкбал оянды,
Янымдакылардан вепаны диңе
Анасыоглы Махмыт ве Дизмари гөркезди [159, с. 369].

Эмир Анасыоглының оглы Махмыт хакында ёкардакыдан башга маглуматымыз ёк. Онуң Анасыоглы неслиндендиги хакында делил хем, догрусы, етерлик дәл.

Җелаледдин Хорезмша 1225-нҗи йылда Азербайҗана гелен вагты Эррандакы түркменлериң саны өрән көпди. Оларың көплүгини гөркезмек үчин "гарынҗа сүрүси" я-да "чекиртге булуды" ялы деңешдирмелери уланыпдырлар [175, с. 374]. Шол вагтлар бу ердәки түркменлериң улы бир бөлегине эмир Хасам эд-дин Гылыч Арслан баштутанлык эдйәрди [175, с. 375]. Эмма соңра монголлар гелип, түркменлери Эррандан чыкардылар [176, с. 564]. Түркменлер Анадола гитдилер. Шундан соң Җелайырлар дөврүне ченли Азербайҗанда ве Эрранда түркменлериң яшандыгы барада хич хили маглумата душ гелип болмаяндыгы хем бу ердәки түркменлериң көпүсиниң Анадола гөчүп гидендигини аңладяр.

9. ЫРАК ВЕ ЭЛ-ЖЕЗИРЕ

Түркменлер Ыракда көпленч Мосул себитинде яшаярдылар. Солтан Мухаммет Тапар ве онуң оглы солтан Махмыт заманларында Басрадакы бейик эмирлерден Ак-Сунгур ул-Бухарының векили хөкмүнде Сунгур ул-Баятлы атлы бир эмир барды. Бу эмириң бизиң баят боюмыздандыгыны чак этмек мүмкин. Оңа эл-Баяти хем дийипдирлер.

Багдадың гүнорта-гүндогарындакы Бадарая велаятына дегишли Баят касабасының (шәхерче) ады диңе XIII асырдан бейләк гөзе илйәр. Гүррүңи эдилен эмир заманында Басрада Ысмайыллы түркилери, Булдуклы түркилери ялы харбы топарлар барды. Ысмайыллыларың баштутаны Гызылоглы, Булдуклыларыңкы Сунгур Алп диен эмирлерди.

Шу дөвүрде Багдатда "бекжие эмирлери" барды. Булар, аңлашылышына гөрә, шәхердәки көшклери, сарайлары, гошун жайларыны ве шунуң ялы затлары горамак үчин уланылярды.

Мосул себитинде мүлки болан түркмен беглеринден Күр-Яви атлы беги билйәрис. Ол Хорасан атлы эмириң оглы болмалы. Күр-Яви солтан Мухаммет Тапар ве онуң оглы солтан Махмыт заманында Заб якасындан Бевазиж галасының ве онуң төверегиниң эесиди. Солтан Месудың заманында бу себитлер Күр-Явиниң оглуна гечен болса герек.

Зеңңиллер дөвлетиниң түркмен эмирлеринден бири Зейнед-дин Алы Күчүкди. Ол көп йыллар Мосул атабег дөвлетини башарныклы доландыранындан соңра Эрбиле (1167 — 1168) барды. Зейнед-дин Алы Бег-Тегиниң [177, III, с. 277], ол болса Мухаммет атлы бириниң оглудыр. Зейнед-дин Алының улы оглы, икинжи мирасдүшери мешхур Музафферед-дин Гөк Бөриди. Селахед-дин-и Эйюбиниң гиевиси болан Гөк Бөри бу дөвүрдәки хачпаразлара гаршы урушларда иң эдермен эмирлерден бири боландыгындан дашгары, гурдуран шыпаханалары, дуллар өйи, етимлер үчин умумы яшайыш жайы (юрт) ялы көп десгалары, халка эден шепагатлары ве ярдамлары билен ады чар тарапа яйран адамдыр.

10. СИРИЯ

1070—1071-нжи йылларда Сирия навекийе түркменлери гелдилер. Булар Эр-Басган билен Анадола баран навекийелер болмалы. Буларың баштутаны Гызылды (?). Гызылдан башга Увакоглы Атсыз ве Шөкли диен беглер хем болупды. Гызылы Акка велиси Бедр ул-Жемалының хайышы билен Сирияда таланчылык эден араплары ковды. Булар өз херекетлери билен солтан Санжары туссаг эден ве ызыгидерли чапавулчылык билен мешгул болан огузлардан дүйпли тапавутланярды. Булар ерли халкдан экеранчылыга адам алып, арапларың харап эден

экеранчылык ерлерини бежертдилер. Зейтун хасылындан 300 мүң динар гирдежи алан экеранчылар хәкиме сыясы доландырышың хакы хөкмүнде 30 мүң динар берипдирлер. Бу түркменлер чапавулламак үчин дәл-де, өз хәкимиетлерини беркарар этмек максады билен шәхерлери забт эдйәрдилер. Шейлеликде, Атсызың баштутанлыгында олар Кудус, Димашк (Шам) ве башга шәхерлери еңип алып, бу ерлериниң хәкими болдулар. XII асырың башларындан соң бу түркменлер барада гүррүң эдиленок.

Селжуклы солтаны Мәликша 1077-нжи йылда гардашы Тутуша Сирияның мәликлигини беренде, онуң янына Бекчиоглы Афшин, Сундук (?) Димлачоглы Мухаммет, Тутуоглы ве Барыкоглы кимин эденли беглери хем гошупды. Булар Анадолының эеленмегинде мөхүм хызматлар гөркезипдилер. Мешхур эмир Афшиниң ыкбалы хакында хич хили маглумата душ гелненок.

XII асырда Имадед-дин Зеңңи Халап эмири боланындан соң, Шәхризор — Эрбил себитлериндәки йываларың улы бир топары Халап себитине гелипди. Олара хачпаразларың серхетлеринден мүлк берилди. Ол Сирия йывалары баштутанлары Ярукың ады билен Ярукийе (Ярыклы) дийип атландырылыпдыр. Эмир Бахаэд-дин Ярук 1168-нжи йылда өлүпдир. Онуң ерине оглы Бедред-дин Долдурым гечипдир. Ол Нуред-дин Махмыт ве Селахед-дин дөврүниң иң сайлама эмирлеринден болупдыр. Телл-Башириң ве Телл-Халидиң эмири болан Бедред-дин өленде (1214—1215) Халапда "яс дабарасы" болупдыр. Ондан соң оглы Фетхед-дин эмир болупдыр. 1218-нжи йылда Телл-Башир селжук солтаны Иззед-дин Кейковусың гошуны тарапындан забт эдилипдир. Йөне селжуклы гошунының өңдәки гүйчлери енлип ыза чекиленден соң, бу ерлере яруклылар дәл-де Халап хөкүмдары эл-Азизиң адамлары эелик эдип башлапдырлар. Шундан соңра яруклылар сыясы әхмиетлерини йитирипдирлер ве Халап шәхеринде ерлешип, өзлерине берлен мүлклер билен мешгул болупдырлар. Яруклылар Халап шәхеринде ве төвереклеринде көпсанлы ядыгәрликлери галдырыпдырлар.

XIII асырың биринҗи ярымында Халап себитинде яшаян түркменлериң башында Дудуоглы ве Гоңур атлы беглери гөрйәрис. Монголларың Анадолыны хәкимликлери астына алмаклары нетиҗесинде көп санлы түркмен җемагатлары бу ерден гөч этдилер. Бу хакда ызда гүррүң эдилҗекдир.

11. АНАДОЛЫ

Малазгирт сөвешинден соң 10 йылың ичинде түрклер Эгей ве Мермер деңизлерине ченли болан ерлери өзлерине бирикдирдилер. Эмма асырың ахырында башланан хачпараз йөришлери зерарлы, элән гүнбатар себитлериниң көп бөлегини элден гидердилер ве Орта Анадола чекилдилер. Хачпараз йөришлери нетиҗесинде гүйчленен Византия

түрклери ол ерден хем ковмагы ниет эдинди. Эмма Гылыч Арслан II (1156—1192) 1176-нжы йылда Византияны агыр еңлише сезевар эдип, бу ниети тутушлайын пуҗа чыкарды. Шундан соңра түрклер юваш-ювашдан Византияның хасабына ерлерини гиңелдип башладылар. Монголлара ченли (1243) Анадолыдакы түрк ерлери демиргазыкда ве гүнортада деңизлере ченли барып етди, хатда Деңизлиниң ве Кутахяның аңырсына хем гечди. Гүнортадакы Чукур-овада ерлешен эрмени королы болса салгыт ве эсгер бермәге мәҗбур эдилипди. Йөне Византия ене-де хачпаразларың голдавы билен Тарсусдан Нур дагларына ченли болан ери өз элинде саклап билди.

Түркие селҗуклыларының несилбашы Ысрайыл (Арслан) Селҗугың огулларының бириди. Ол ябгу унваныны хем гөтерипди. Шу ягдая даяныпп, оглы Гутулмыш селҗуклы дөвлети дөрәнден соң солтанлыга дава эдипди. Шол даваның гурбаны хем болупды. Гутулмышың огуллары Сүлейман билен Мансур болса Анадолыны еңип алыпдылар. Гылыч Арслан II шу несилденди. Анадолыны доландырян Гылыч Арслан II хем бейлеки эмирлер ялы, мамлюк тертиплерини кабул этди. Чүнки, шол заманларда бу тертип зерурлык болуп дурярды.

Шунуң билен барабар, Түркие (Анадолы) селҗуклыларында дөвлетиң ене-де бир улы даянҗы ханеданың өз ковумы болан түркменлерди. Олар бу үлкеде гөчме яшайшы ташлап, отурымлылыга гечип уграпдылар. Булар ташланып гидилен көне обалары эләп я-да тәзе обалары гурап ерлешйәрдилер. Селҗуклы гошунына атлык ерлерден сипахи эсгерлерини берен-де отурымлылыга гечен шу түркменлердир. Отурымлы яшайша гечен түркменлере эп-эсли махалдан соң түрк дийлип башланды. Гөчме яшайшы довам этдирйән түркменлериң саны Түркиеде көп вагтлап агдыклык этди. Мунуң себәби болса Азербайҗандыр Эррандан ве Орта Азиядан ызы үзүлмән гелйән түркмен гөчлери билен гөчеменлериң үстүниң долуп дурмагыды. Эйсем-де болса, бу довамлы гөчүп гелмелер хачпаразлар йөришлерине Селҗуклы дөвлетиниң хөтде гелип билмегинде ве соң хем Якын Гүндогарда иң кувватлы дөвлете өврүлмегинде өрән мөхүм роль ойнандыр.

Түрк гөчме кысымлары, ягны, түркменлер көпленч серхет якаларында отурярдылар. Олар хем акынчы, хем горагчы гүйч болмак билен бирликде, ят ерлерде юрт тутунмак аркалы соңкы еңишлери аңсатлашдырярдылар. Шол йөришлере өзлери хем гатнашярдылар. Уч түркменлери дийилйән серхетяка түркменлер өз башарныклары, эдерменликлери билен шөхрат газанандырлар. XII асырда Хорасанда Дияр-и Рум (Анадолы) дийленде Анкара — Коня аралыгында яшаян түркменлер гөз өңүне гелйәрди. Монгол чозушларындан соң гелен көп санлы босгунларың, гөчлериң хасабына кувватланан серхетяка түркменлери өз башларына Селҗуклы дөвлетиниң энтек забт этмедик

ерлери болан Гүнбатар Анадолы ве Мермер себитлерини дөвлете гошуп, бу ерлерде-де орнашдылар.

Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадолының хер бөлеги бир түрк ханеданының хәкимиети астындады. Буларың өзара гатнашыклары эрбет дәлди. Хер хайсы өз үлкесиниң абаданчылыгы угрунда чалышыпдырлар. Бу ханеданларың эсасылары шулардыр: Эрзерум себитинде салтуклылар, Харпут, Эрзинан себитинде менгүжүклер, Ахлатда ахлатшалар, Мардин, Хысн — Кейфа ве Мейяфарикинде артыклылар, Амид (Диярбекир) себитинде йыналогуллары, Битлис — Эрзенде Тоган Арсланогуллары, Харпут себитинде Чапакогуллары. Буларың Ахлатшалардан өзгесиниң түркмендиги мәлимдир. Бу түркмен ханеданларының ичинде иң гүйчлүсиниң Артыклылардыгыны билйәрис. Артыклылар Мәлик ша дөврүниң бейик серкерделеринден бири Артык бегден гайдандырлар. Артык бегиң какасы Эксукың салар унваныны гөтермеги, онуң йөнекей бир шахс дәлдигини гөркезйәр. Артыклылар машгаласы, небереси түркменлериң арасында улы абрая, мертебә эе болупдыр. Артык бегиң оглы Секмен түрки дессурына гөрә ок-яй иберип, янына чагыранда, түркменлер оңа гуваныпдырлар. Артыклыларың аңырдан гелишлери хем бейик болса герек, бир язар булары түркмениң ики бейик ханеданының (бейлекиси селжуклылар) бири хасаплаяр. Ол Артыклылары Дөгер боюндан дийип билйәр. Бу ханедандан Ил-Газы ве Секмен гардашлардан башга, егенлери Белек хачпаразлара гаршы урушларың таныымал гахрыманларындандыр.

1185-нжи йылда Гүнорта-Гүндогар Анадолыда улы бир түркмен жемагаты гелип ерлешди. Булар яп-яңы-да Мосул — Ракка ве Урфа төвереклеринде гышлаярдылар. Буларың бирден пейда болмагының себәби голайда Хорасандан геленди́клери үчин болса герек. Хакыкатдан хем, өң беллейшимиз ялы, Хорезмшалардан болан Солтанша 1173-нжи йылда огузларың ыгтыярында галан иң соңкы меканлары Мерв — Сарахс себтини эллеринден алып, өзлерини болса дагадыпды. Буларың шол түркменлериң бир бөлегидиги шүбхесиздир. Саны боюнча булар көплүк болуп, яйлаг ве гышлаг үчин уммасыз аралыкда гөчүп-гонярдылар, шейлеликде, өз барлыкларыны көп ерлере дуйдурыпдылар. Буларың башында Рүстем атлы бег дурярды. Булар шол бегиң ады билен таналярдылар. 1185-нжи йылда Рүстемиң түркменлери билен экрадлар арасында бүргүтлер билен леглеклериң арасындакы сөвеши ятладян чакнышыклар болды. Мунда түркменлер үстүн чыкдылар.

Рүстемиң түркменлери яйлага чыканларында Гүржүстана-да акынлар эдйәрдилер. Оларың улы бир бөлегиниң соңра Селжуклы хөкүмдары Гылыч Арслан II-ниң оглы, Сивасың мәлиги Кутбуд-дин Мәлик шаның хызматына гирендиги ве хачпаразлара гаршы урушларда Фредерих Барбароссаның германларына гаршы сөвешендиги беллидир. Селжуклы дөврүндәки түркменлериң тарыхына дегишли бу гиңишлейин

гүррүң бу ерде тамамланяр. Бу гүррүңлерден соң шу нетижелери чыкармак болар:

Огузлар я-да түркменлер Селжуклы дөвлетини гурушлары ялы, бу дөвлетиң гиңелмегинде хем эсасы ролы ойнадылар. Хас-да бетери, дөвлетиң гурулмагы билен башланан ве соңуна ченли довам эден ханедан агзалары арасындакы давалара, эмирлериң питнелерине, хөкүмдарлар билен оларың ковумларының арасындакы дүшүнишмезликлере ве урушлара гарамаздан, түрк хәкимиетиниң довамлы болмагында булар өрән мөхүм бир фактор болдулар. Орта Азиядан гелйән гөч толкунлары мыдама түркменлериң үстүни долдурып, кувватландырып дурярды. Селжуклылардан башга Фарсдакы салгурлылар-да, Динар ве огуллары-да, берчемогуллары-да, Кыфчакогуллары-да, гарабеллилер-де, яруклылар-да, шумлаогуллары-да, бегтегинлер-де, артыклылар-да, йыналогуллары-да, тоганарсланлар-да, салтуклылар-да, меңгүжиклер-де — буларың әхлиси түркменлерди. Эйранда Селжуклы ханеданының сынмагы оларың сыясы әхмиетини песелтмеди, гайтам, бейгелтди.

12. ТҮРКМЕНЛЕР МҮСҮРДЕ, ДЕМИРГАЗЫК АФРИКАДА ВЕ ЕМЕНДЕ

Огуз или гөчүп-гонмадык ёл бармы?
Өйүн дикип отурмадык юрт бармы?
[Шежер-и теракиме, с. 62]

Сирия Зеңңилер дөвлетиниң хөкүмдары Нуреддин Махмыдың эмирлеринден бири болан Шир Кухуң баштутанлыгында Мүсүре гөндерилен гошунда көпсанлы түркмен хем барды. 1169-нжы йылдакы соңкы йөришде Шир Кухуң 15 мүң адамлык гошунының 6 мүңүниң түркменлердиги айдыляр [173, I, с. 158]. Эмма мүсүрлилер диңе бу түркменлере дәл, Шир Кухуң бүтин эсгерлерине тутушлыкда эл-гузз (огуз) дийипдирлер. Мүсүрлилер соңкы вагтларда Эйюбиниң эсгерлерине хем эл-гузз дийипдирлер. Шейле атландырма Шир Кухуң эсгерлериниң XI асырда Мүсүре йөриш эден Атсыз диен огуз бегиниң эсгерлерине меңзешлигинден гелип чыкандыр. Османлы дөврүнде Мүсүрде яшаян черкеслере-де "эл-гузз" дийилмеги бу аңлатманың өрән узак вагтлап довам эдендигини аңладяр.

1172 — 1173-нжи йылларда эмир Шерефеддин Гарагушуң баштутанлыгында Демиргазык Африкада ениши йөришлерде болан ве Тунисдәки мешхур Кайруван шәхеринде эйюблыларың адына хутба окатдыран түркилер-де "эл-гузз" дийлип атландырылыпдыр. Шол дөврлерде Магрибе гөндерилен серкерделер, меселем, Боз-Ата эйюблы ханеданларындан Такиеддин Омарың мамлюкларыдылар. Бу

серкерделериң эсгерлериниң арасында түркменлерин-де бар болмагы мүмкинди.

1095-нҗи йылда Түрк Шахмелигиң 100 атлы билен Мүсүр, Траблус, Гарб ве Тунисе шовлы йөришлер гурандыгы беллидир.

Шерефеддин Гарагуш улы болмадык түрк гошуны билен гөчме араплары-да өз тарапына чекип, Траблусдан ве Мехдиеден башга тутуш Туниси еңип алды. Соңра буларың бир бөлүми мувахxидлерден болан Абу Юсуп Якубың гуллугына гирди. Бу хөкүмдарың хем-де онуң ызыны йөреденлериң деврүнде түрклер мөхүм везипелере эе болдулар. Меселем, гуз эмирлеринден Шабана Испанияда 7 мүң динар гирдежиси болан мүлк берлипди [178, с. 210].

Мүсүре баран түркменлериң арасында Ресул лакамлы Мухаммедоглы Харун атлы түркмен беги хем барды. Ол бижек атлы түркмен уругына дегишлиди. Бу уруг хакында хич хили маглуматымыз ёк. Селахед-дин эйюби гардашы Тураншаны 1173-нҗи йылда Емене иберенде ресулогуллары онуң янына гошулыпдылар. Ресулогуллары Еменде мөхүм везипелерде болдулар ве гуллукда барха ёкары галдылар. Булардан Нуреддин эйюбилериң хөкүмдары Мәлик Месуд 1228-нҗи йылда Мекгеде өленде, Еменде өзүни хөкүмдар дийип ыглан этди. Бу үлке 1455-нҗи йыла ченли онуң несиллериниң элинде болды. Ресулогулларының пайтагты Зебилди. Бу түркмен ханеданы илата эден шепагаты ве абаданчылыклы ишлери билен Емен тарыхында говы ыз галдырандыр [179, с. 27, 74; 180, II, с. 655—660].

Д. ТҮРКМЕНЛЕР МОНГОЛ БАСЫБАЛЫШЛАРЫНДАН СОҢ

Монгол басыбалышларының иң улы тәсирлеринден бири Орта Азиядакы түрки этнографиясыны үйтгеденлигидир. Уйгур, гарлык, гыпҗак ве башга кәбир түрки халкыетлери дарғап, өзболушлылыкларыны йитирдилер. Булар билен монгол тайпаларының бирлешмесинден тәзе халкыетлер эмеле гелди. Буларың дили түрки, сыясы гечмишлери монголдыр. Мешхур Теймир мунуң түйс бир нусгасыдыр. Шейлеликде, бу гүн биз Орта Азияда өзбек, газак, гарагалпак, уйгур ялы, шол гатышмадан эмеле гелен халклары гөрйәрис. Йүз шекиллери ве диллери бабатдан гыргызларың хем монголлар билен гарышандыкларыны билмек боляр.

Монгол басыбалышлары ыслам әлеминиң-де кешбини үйтгетди. Өзүниң халыфы билен, мамлюк эсгерлери билен, өсен медениети ве гүлләп өсйән совдасы билен таналан озалкы Орта Гүндогар әлеми арадан айрылды. Йөне, монгол басыбалышларындан соң эмеле гелен тәзе бир дүнйәде түрки медениети мөхүм орун газанды. Бу болса, Анадолыда болшы ялы, Мавераннахрда, Азербайҗанда түрки илатының өңкүсинден хас көпелендиги билен бағланышыклыдыр. Анадолы болса

бу бабатда түрки үлкелериниң арасында хас өңдедир. Түрки дили Османлы империясында XVI асырда деңсиз-тайсыз бир дережә галыпды, шол бир вагтың өзүнде Түркүстан дийлип атландырылян Мавераннахрда XX асырың башларында хем парс дили ресми дил хөкмүнде уланылярды.

1. ХАЗАРАҢЫРСЫ (ОРТА АЗИЯ Я-ДА ТҮРКҮСТАН) ТҮРКМЕНЛЕРИ

Түркменлер монгол хәкимиети гурландан соң хем, өңкүси ялы, Якын Гүндогарың иң улы сыясы гүйжи болмакларыны довам этдилер. Монгол чозушларындан соң түркменлериң аглаба бөлеги Анадольда топланды. Олар XV асырдан соң Эйраның сыясы ыкбалыны эле алдылар ве оны XX асырың биринжи ярымының ортасына ченли довам этдирдилер. Монголларың чозушы билен Мавераннахрда, Хорасанда ве Азербайжанда яшаян түркменлериң көпүси Анадола гелдилер. Булар басыбалыпшларың өңүнден совулярдылар, гачярдылар. X асырдан бәри Маңгышлакда яшаян түркменлер-огузлар бу басыбалыпшлардан соварак галдылар. Йөне булар-да, барыбир, Алтын Орда, соңра Хыва хәкимиетлерине табын эдилдилер. Маңгышлакдакы түркменлериң эсасы бөлеги салыр боюндады. Абулгазының "Шежере-и теракимесиндәки" бир маглумата гөрә, Ша Мәлигиң өлдүрилмегинден соңра йүзе чыкан дагыныклык нетижесинде [75, с. 61], огузлардан өрән салдамлы бир жемагат Маңгышлага чекилипдир. Бу жемагатың ичинде хер бойдан илат бар экен, йөне аграмлы бөлегини эймир, дөгер, игдир, чавулдыр, гаркын, салыр ве агар бойлары дүзйәрди. Шол авторың берйән маглуматларына гөрә, бу огуз жемагатының башында Кылык бег, Газан бег, Гараман бег дурярды [75]. Маңгышлакдакы салырларың ички салыр ве дашкы салыр диен ики гола айрыландыгы беллидир. Түркменлер XII асырда ёмут, әрсары, теке ве сарык кимин тайпаларың салырлардан гелип чыкандыгына ынанярлар [75, с. 69, 72-72]. Эгер-де бу пикир догры болса, бу гүнки Түркменистан түркменлериниң аглаба көпчүлигиниң аслының салырдыгы гүррүңсиз ыкрар эдилмелидир [75]. Үстесине, салырларың салдамлы голларының гүнбатара гөч эдендигини хем билйәрис [II бөлүме серет].

Маңгышлакда чавулдурлардан хем улы бир гол яшаярды. Бу чавулдырлар билен игдир ве сөйүнжажылара дегишли бир жемагат болса рус патышасы Пётр вагтында галмыклар тарапындан гысылып, Демиргазык Кавказа гидипди. Оларың саны 1912-нжи йылда 15 мүң 534 адамды. Ол түркменлер узак дөврүң довамында Орта Азиядакы илдешлери билен гатнашыкларыны кесмәндирлер. Олар хем Магтымгулыны бейик шахырлары хөкмүнде танаярлар [157, с. 157, 159].

Бу "Ставрополь түркменлери" өз милли айратынлыкларыны шу гүне ченли саклапдырлар.

X асырдан бәри Маңгышлакда яшаян түркменлер, эсасан, галмыкларың ве ногайларың хүжүмлери нетижесинде бу юртдан гөч эдип, Балкана ве Хорасана гелдилер. XIX асырда ол ерде инди түркмен галманды. Балкан ве Хорасан себитлериндәки түркменлер сыяхатчылара дүйп юртларының Маңгышлакдыгыны гүррүң берипдирлер [102, с. 25]. Бу айдылян буларың аглаба көпчүлиги бабатда догрудыр. "Шежере-и теракимеде" Балкан себитинде көнеден бәри отуран түркменлериң оклы, гөклең, солтанлы тирелери хакында гүррүң эдилйәр. Оклулар XVI асыра дегишли Сефеви чешмелеринде эймүрлер (эймир), салырлар ве гөклеңлер билен билеликде агзаляр. Буларың хеммесине умумылыкда Яка түркменлер я-да Сөйүнханлы түркменлери дийилйәрди. Түркменлериң бейик шахыры Магтымгулыны чыкаран гөклеңлер Гүрген (Жүржан) дерясының ёкары акымларында яшаярдылар. Буларың бир тире бирлигини дүзмәндиклерини гөрмек боляр. Бу жемагата (Вамбера гөрә, 12 мүң өйли) бегдили, байындыр, гайы ве эймир кимин аз илатлы тайпалара дегишли тирелериң хем гирендиги билдирйәр [102, с. 306; 182, I, A, IV, с. 809-811]. Бу ердәки Кайы обасы Османлы ханеданының өз тайпаларындандыгыны билйәр [183, III, с. 199].

"Шежере-и теракимеде" 1570-нжи йылдан өң Хазар деңзине гуюлян Амышеряның якаларында экеранчылык эден хызырили түркменлериниң аслы гулам болан башга бир юртлының оглундан гелип чыкандыгы хакында айдыляр. Шу эсерде айдылышына гөрә, алилилер Хызырың гардашы Альшан, гуллар тиреси Хызырың бейлеки гардашы Игден (ягны эйик), гараөйлүлер болса Хызырың ене-де бир гардашы Кашагдан яйрапдырлар. Гараөйлүлер хакында айданында, олар шу ат билен билинйән огуз боюның галындысы дәлмикә диен пикир янкы дүшүндириши шүбхе астында гойяр. Анадолыда хәзирки вагтда гараөйли диен бир тирә душ гелинйән хем болса, онуң хем гелип чыкышы гүмүртикдир [II бөлүме серет].

Гараөйлүлер, "Шежере-и теракимә" гөрә, Амышеряның якасында ве Хазар деңзиниң якынында отурыпдырлар. Оларың санлары аз, ерлери хасылсыз экени. Шол эсерде Балкандакы дүежи ве эсги тирелериниң-де аңырсының түркменлерден дәлдиги язылыпдыр. Бу ве гайры маглуматлар Орта Азия түркменлериниң арасына узак вагтың довамында чагатай, өзбек, башга-да хер хили гайры халклара дегишли топарларың гирендиклерини гөркезйәр. Биз XVI асырың икинжи ярымында бу түркменлериң арасында желайыр тиресиниң хем боландыгыны билйәрис. Йөне бу халкың аслы монгол болуп, чагатайлара хас якынды.

Орта Азия түркменлериниң, эсасан, хайсы бойлардан гелендиклери хакында айдылса, онда салур (салыр), чавулдур (човдур), игдир, язьп, эймүр (эймир, емре, емрели), каркын (гаркын) тайпаларының бу ерде

агдыклык эдйәндигини беллемек герек. Булар Балкан ве Хорасан себитлерине Маңгышлакдан гелипдирлер. Бу үлкеде илат саны хас аз болан огуз бойлары байындыр, бегдили ве гайыдыр. Үчокларың бозоклара гаранда санының хас көпдүги хакыкатдыр.

Түркменлер эхли сыяхатчыларың айтмагына гөрә Орта Азиядакы иң сөвешжең халк болмакларына гарамаздан, бир дөвлет гурмак-ха бейледе дурсун, ногайларың ве галмыкларың гаршысында дуруп билмейишлери ялы, өзлери тарапындан мыдама гөвниетмезчиликли гаралан өзбеклере хем асырларбойы салгыт төлемәге межбур болупдырлар. Шол бир вагтың өзүнде Анадолыдакы түркмен жемагатының ичинде дөвлет гурмадыгы галмандыр. Орта Азия түркменлериниң бир сыясы бирлик эмеле гетирип билмезликлери хем-ә отурымлы дурмуша гич башламакларына, хем-де дагыныкхала душмеклерине себәп болупдыр. Хәзир буларың улы көпчүлиги Түркменистан Жемхурыетинде яшаяр, галан топарлары болса Эйран ве Овганыстан дөвлетлериниң раятларыдыр.

Абулгазының эсеринде айдылышына гөрә, XVII асырда түркменлерде энчеме "Огузнамалар" болупдыр. Оларың мазмуны хакында гөнүден-гөни маглуматларымыз ёк. Йөне оларда Горкут ата (Дәде Коркут) ве Салыр Газан билен багланышыклы гүррүңлериң бардыгыны билйәрис. Бу "Огузнамалара" "Жами-ат-Таварихиң" чешме болуп хызмат эдендиги я-да этмәндиги хакында кесгитли бир зат айтмак мүмкин дәлдир.

"Огузнамалар" XIV — XVI асырларда Хорезмден Рума (Византия) ченли огуз түркилериниң яшаян ерлеринде окалярды ве айдылярды. Бу бүтин Гүнбатар түркилериниң умумы бир дессаныды. XVII асырдан бейләк бу "Огузнамаларың" ерини "Гөроглы" дессаны алды. Гөроглы XVI асырың икинжи ярымында Болу санжагының Гереде этрапында онбәш-йигрими адам билен гаракчылык этмәге башлапдыр. Өзи шол этрабың Сайык обасындан болмалы. Онуң соңра бу иши Токат — Сивас арасындакы Жамлы-Белде довам этдирендиги говы мәлимдир. Мегерем, соңра [184, с. 9-46] ол Эйрана гитмәге межбур боландыр. Ашыклар XVII асырда онуң гахрыманчылыгыны васп эдйән дессанлар айтмага башлапдырлар. Гепиң гердишинде айтсак, "Ширин — Перхат", "Зөхре — Тахыр", "Аслы — Керем" ялы халк дессанлары Эйран ве Анадолы түрклеринде болшы ялы, сөйүнханлы түркменлериң хем иң сөйгүли дессанларыдыр. Шейлеликде, мезхеп айрылыгына серетмезден, огуз илиниң үч еринде (Анадолы, Эйран, Хазараңырсы) яшаян жемагатлар арасында тәзе умумы медениет йүзе чыкды. Мунуң өзи үнс бермели айратынлыкдыр. Хазараңырсы (Түркменистан) түркменлер сыясы бирлик дөредип билмедик болсалар-да, Магтымгулы ялы бейик шахыры етишдирипдирлер. XIX асырда Түркиедәки соңкы түркмен чарва иллеринде Дадалоглы, Элбеглиоглы, Гүндешлиоглы ялы белли шахырларың боландыгыны билйәрис. Шонуң үчин-де

түркменлериң хер заман, хер ерде, Бартольдың айдышы ялы, милли шахыр етишдирендиклерини беллемек герек.

2. ЭЙРАН

Эйрана гелен монголларың өрән говы тайярланан ве кәмил нызамлы гошуны билен бирликде тежрибели гуллукчылары болан эдаралары хем барды. Бу эдарада уйгур хаты ве таквими (календарь) уланылярды. Уйгур хаты бу ерде монголлардан соң ташланды, эмма 12 хайванлы түрки таквими соңкы асыра ченли уланылыпды. Бу дөвлетде язув дили хөкмүнде монголчадан башга түркичәниң-де уланыландыгы хакында делиллер бар. Дөвлетиң даянян халкы агалык эдйән жемагаты эмеле гетирйән монголлардан ве оларың янындакы түркилерден ыбаратды. Монгол элементи меңкут, арлат, сугануг, сулдус, бисуут, орянкат, курулас ялы, асыл монгол бойларына дегишли хем-де желайыр, сунит, татар, кирейит, уйрат ялы аңырсы монгол болман, диңе монголча геплейән голлардан дүзүлйәрди [185, I, с. 147].

Түркилериң эсасы көпчүлиги уйгурлардан ыбаратды. Олар диңе дөвлет эмелдарлары ве дин адамлары хөкмүнде дәл, эсгер болуп хем гелипдилер. Оларың бир бөлеги монгол ханларының ве беглериниң янында болярдылар. Шейлеликде, Эйран монголлары арасында ики дил: монголча ве түрки диллери уланылярды. Монгол дили өз гүйжүни барха йитирип, диңе XIV асырың икинҗи ярымына ченли уланылыпды. Илкинҗи монгол ханлары Хулагуның, Абаканың, хатда Аргуның хем түркини билендиги шүбхелидир. Йөне Газан ве онуң мирасдарлары бу дили билйәрдилер. Монголлар арасында түрки элементиң әхмиетиниң артмагы хем шу хөкүмдар билен башлаяндыр. Монголларың ысламыети кабул этмеклери билен бирликде түркилешмелериниң арасында багланышыгың бардыгыны гөрмек боляр. Херхал, ол икиси бири-бирине тәсир эден болмалы. Олҗайты заманында (1304 — 1316) уйгурлар башлыклайын түркилер мөхүм везипелере гечдилер. Севинч ака диен уйгур Абу-Сейидиң атабеги ве беглербашысыды. Онуң гардашы Өгрүнч хем бир уйгур түмениниң башында дуран, абрайлы эмирлериң бириди. Танымал уйгур эмирлеринден бири, асыллы неберә дегишли Эсен (Исен)-Гутлугды. 1329-нҗы йылда Илханлы дөвлетиниң улус беглери, ягны, меркез беглери Желайыр шейх, Хасан бег, Эсен Кутлугоглы Махмыт, Севинҗиң гардашы Өгрүнч, Алы Гушчының оглы Шейх Алы болуп, оларың соңкы үчүси түркменлерденди. Илханлы дөвлетиниң сынмагындан соңра Анадолыда дөвлет гуран Эретнениң уйгур боландыгы мәлимдир. Эретнениң агасы Турумтаз хем Газан ве Олҗайты вагтында улы эмирлер хөкмүнде таналярды. Бу хөкүмдарлар дөврүндәки Алы Гушчы, онуң гардашлары Байтмыш ве Илбасмыш ене-де энчеме эмир болса гыпжаклардандылар [185, с. 15—25].

Газан хан мусулманлыгы дөвлетиң ресми дини этмек билен бир вагтда, өз улусының гечмишине ве дәплерине хормат гойян хөкүмдарды. Ол монголларың тарыхыны говы билен Пулат Жинсангың айданларыны хезил эдип диңлейәрди. Ол узак вагта чекмедик хөкүмдарлыгы вагтында дөвлети дүзетмек үчин көп чәрелер гечирип, түркилериң ве монголларың тарыхыны язмагы хем буйрупдыр. Ыслам язарлары, умуман, монголлары түркилериң бир ковмы хасаплапдырлар ве кәте олары түрки дийип языпдырлар. Оларың дашкы меңзешликлери ве монголларың арасында түркилериң көп болмагы шейле дүшүнилмегине себәп болупдыр. Газан ханың көшгүнде хем шейле пикир барды. "Жами ат-Таварихде" хем бу пикире йыкгын эдилйәндигини гөрмек боляр. Түрки ве монгол халкларының гелип чыкышының айры-айрылыгы "Түрк ады" бөлүмде дерңелйәндир. Шол ерде огузларың гелип чыкышына-да гиң орун берлипдир [III бөлүме серет].

1335-нжи йылда Абу-Сейит Бахадур ханың өлүминден соң монголларың кувваты песелди. Оларың арасында, өз сәхралыкларында болшы ялы, ганлы ве узак вагта чекен женжеллер башланды. Монголлар 1227-нжи йылда Анадолының ыгтыярыны эллерине аланларындан соңра, бу үлкеде көпсанлы гошун гоюпдылар. Онуң башында меркезден иберилен эмир барды. Монгол гошунлары меркези Мосул болан Диярбекир себитинде хем гойлупды. Бу гошунның эсасы бөлегини саны боюнча улы болан Уйрат бойы дүзйәрди. 1335-нжи йылда илханлы тагтына чыкан Арпагауны Диярбекир хәкими ыкрар этмеди. Хәким Уйрат Алы Патыша Муса атлы бир шазаданы хан ыглан эдип, Арпагауның үстүне гитраны. Оны өлдүрип, ерине Мусаны отуртды. Хакыкатдан болса Алы Патышаның өзи дөвлети доландырып башлады. Эмма бу ягдай узага чекмеди. Анадолының умумы хәкими болан Желайыр Шейх Хасан улы гүйч билен гелип, хәкимиети Алы Патышаның элинден алды (1337). Йөне Шейх Хасан-да улы бир гаршыдаша саташды. Ол болса Олжайтының ве Абу-Сейидиң беглербегиси мешхур Сулдус Чобан бегиң агтыгы, Анадолының умумы хәкими Темир Ташың оглы Күчүк Шейх Хасанды. Ол Анадолыда болярды. Шейлеликде, ики саны улы бегзада небере чакнышды. Еңиш Күчүк Шейх Хасаның тарапында болды. Ол Желайыр Шейх Хасаны Багдат билен оңмага межбур этди (1339). Инди иш йүзүнде Эйраның сыясы дурмушы Анадола баглы болуп галды. Шейле ягдай XVI асыра ченли довам этди. Эйран, Румелия кимин, ковмы (этнологик) бабатдан Анадолының бир бөлеги болуп галды. Монгол басыбалышлары нетижесинде Анадолыда көп мөчберде илат топланмагы себәпли шейле ягдай эмеле гелди. Күчүк Шейх Хасаның гошунында түркменлер-де көпди. Шейх Хасаның гардашы ве мирасдүшери Мәлик Эшрефиң говы гөрйән эмирлеринден бири Бележегиз Анадолы түркменлериндениди. Онуң какасы Чобан Салароглы Хажы Мехдиди.

Түркменлериң кәбир бөлеклериниң монголлара табынлыкда галыш, Эрранда, Муганда ве Азербайжанда хем-де Шәхризордыр Хулван — Диневер себитлеринде (Күрдүстан) яшандыклары беллидир. Монгол дөврүнде Саве ве Аве тарапларында халач түркилериниң яшандыкларыны билйәрис. Олар хәзире ченли хем шол ерлерде яшаярлар [186, I, A, B, c. 109—116]. Саве шәхери XIV асырың орталарында эмир Шейх Хасан-и Карлыгың элине гечипди. Карлыг сөзи гарлык ковмуны аңладян болса герек. Желайыр Солтан Ахмет дөврүндәки эмирлериң бири-де Пир Хүсейин-и Карлыкдыр [187, c. 438—439]. Буларың гарындаш болмагы мүмкиндир.

Фарсда Салгурлы ханеданы монголларың хәкимиетини кабул эдип, тә 1286-нжы йыла ченли довам этди. Бу себитдәки түркилер (эсасан халачлар ве түркменлер) Салгурлы дөвлети сынандан соң хем милли гарашсызлыкларыны сакладылар.

Монгол дөврүнде Керманда ене-де бир түрки жемагаты болярды. Шол дөвүрде түркменлериң язырлар башлыклайын кәбир тирелери Хорасанда яшаярдылар.

XIV асырың икинжи ярымында Эрранда ве Муганда түркменлериң (теракиме) яшандыклары мәлимдир [188, c. 190, 245]. Буларың арасында өз айратынлыгыны хас говы саклан Эррандакы чобанлы түркменлеридир [188].

Эмирлериң арасындакы ёкарда гүррүңи эдилен давалар Илханлы империясыны даргатды ве овунжак дөвлетлери эмеле гетирди. Түркменлериң гарагоюнлы тиреси бу ягдайдан пейдаланып, өз кувватыны артдырды ве Мосул — Эрзурум арасындакы ерлериң улы бөлегине эе болды. XIV асырың ахырларына ченли олар Нахичеван, Хой ве бейлеки велаятлары эелэп, Эйраның серхетяка этрапларыны өз ыгтыярлыкларына гечирдилер. Олар махал-махал Төвризи хем өз ыгтыярлыкларына гечирдилер я-да оны габав ягдайында саклапдылар. Шол вагтлар урушлардан көп зыян чекен уйратлар хем Эрбил этрапларында юрт тутдулар. Мехмет Сары атлы түркмен беги Шәхризорда хәким болды. Шәхризор себити селжуклы еңишлеринден бәри түркменлериң көпчүликлейин яшаян ерлери болупдыр.

Монголларың гелен махаллары (1231) Шемсед-дин Севинч атлы түркмен эмири Эрбил—Хемедан ёлуны өз элине алыпды. Ол кошялу, ягны, жүбт яйлы тиресине дегишлиди. Севинч соңра Сары, хас соңра болса Руйиндз галаларына-да хәким болды. Севинч-де, онуң гардашы-да монголлар билен болан сөвешлерде вепат болды. Соңра галалар онуң уясының оглуна гечди [81, XII, c. 229].

Ёкарда ады тутулан Мехмет Сарының ады янкы агзалан Сары галасы билен багланышыклыдыр дийлип чак эдилйәр. Бир түркмен тиреси шу гүне ченли сары адыны гөтерип гелйәр [190, c. 61, 80].

Гарагоюнлы беги Гара Юсуп XV асырың башларында Азербайжаны Теймирилерден, Анадолыны болса Желайыр Солтан

Ахметден басып алды. Шунуң билен багланышыклылыкда Гүндогар Анадолыда отурян түркменлериң улы бөлеги Азербайжана бардылар. Баранларың арасында асыл юрды Мараш болан агачәри түркменлеринден хем бир тире барды, ол хәзире ченли Эйранда отуряр. Гарагоюнлылар соңра хәкимликлерини Сейистана ченли узалтдылар. Бу үстүнликлер Гара Юсубың кичи оглы ве икинжи мирасдары Жаханша вагтында газанылыпды. Жаханша өз ызында эп-эсли шыгыр хем галдырыпдыр. Ол бизе түркче шыгырлар язып галдыран түрк хөкүмдарларының биридир [192, с. 20]. Онуң Төвризде гурдуран ажайып бинасы — Гөкмесжит бизиң гүнлеримизе гелип етипдир. Гарагоюнлы жемагаты Эйрандакы түркмен ве түрки тирелериниң гошулмагы аркалы улы иле өврүлипди. Бу или эмеле гетирен эсасы бойлар шулардыр: саплы, бахарлы, алпагут, духарлы, агачәри, хажылы, гараманлы, чекирли. Бу бойлар Гарагоюнлы дөвлети йыкыландан соңра хем узак вагтлап өзболушлыкларыны саклап гелдилер.

Гарагоюнлы ханеданына Баранлы хем дийилйәр. Йөне бу адың нireден гелендигини билмейәрис. Шейле хем бу тирәниң огуз бойларындан хайсысына дегишлидигини хем билип боланок. Минорский гарагоюнлылары йыва боюндан хасаплаяр [191, с. 391—395]. Мегерем, бу иң догры пикирдир.

Милли өзболушлыкларыны говы саклан, милли дәп-дессурларына вепалы болуп галан гарагоюнлылар, шол бир вагтың өзүнде, дөвлет гурлушларыны өзлеринден өңки желайырлардан алыпдылар. Гарагоюнлылардан соңра Эйранда хөкүм сүрен дөвлетлер хем бу дөвлет гурлушыны кабул эдип алдылар.

Гарагоюнлыларың белли тирелеринден бири бахарлы боюның улы голы дөвлетиң йыкылмагы билен, акгоюнлылара боюн эгмек ислемән, Хорасана гөч этди. Бу тирә дегишли көп адам ол ерден Хиндистана гидип, Бехмени ханеданының хызматында дурды. Булардан Солтан Гулы Голконда-да (Деккан) 1512-нжи йылда өзбашдаклык ыглан эдип, Кутубшалар дөвлетини гурды. Бу ханедандан Мухаммет Гулы болса Хайдарабат шәхериниң дүйбүни тутуп, шол шәхери пайтагт эдинди.

Кутубшалар дөвлети 1687-нжи йыла ченли довам этди. Ол бу ерде мусулманчылыгы гүйчлендирди. Кутубшалар ханеданы Хайдарабат шәхеринден башга-да десгалары бина этдилер. Диймек, түркменлер ыслам үлкелеринде ойнан бейик тарыхы роллары билен бир хатарда Хиндистанда хем улы ыз ве ятламалар галдырыпдырлар. Бабурың империясының бейик дөвлет адамларының хем кәбири, меселем, Байрам хан ве оглы Абдырахым түркмениң бахарлы тиресиндендир.

Гарагоюнлыларың гаршыдашлары акгоюнлылар Диярбекир себитинде яшаярдылар. Олардан Гара Йүлүк Осман бег меркези Амид болан дөвлети гурды. Агтыгы Узын Хасан (1478-нжи йылда ёгалан) Гарагоюнлы Жахан шаны ве Хорасан — Түркүстан хөкүмдары Абу Сейиди еңип, бу беглик ягдайындакы дөвлети империя дережесине

ченли улалтды. Ол империя Эрзинҗан, Хорасан, Басра — Ширван аралыкларыны өз ичине алярды. Шейлеликде, бәшинҗи гезек Анадольыдан гелен сыясы бир гүйч Эйранда агалык эдиҗи ягдайы эеледи.

Узын Хасан сейрек душян бейик ынсандыр, хөкүмдардыр. Ол адыл, халка рехимдар, гөвни ачык, ахлак гымматлыкларына хормат гойян адамды. Ол өзүнден өңки салгытларың хеммесини гечипдир ве салгытлар барасында адалатлы канун чыкарыпдыр. Бу канун Сефевилер дөврүнде хем узак вагтлап уланылыпдыр. Хасан бег шол бир вагтда Эйраның кәбир ерлеринде болан эрбет дәплериң ёк эдилмеги үчин хем энчеме ишлер гечирипдир, ылым адамларына хормат эдипдир, хер җума агшамсы олары янына чагырып, сөхбетдешликлер гурапдыр.

Хасан бегиң шу гүне ченли билинмейән бир тарапы хем кувватлы милли пәхиме эелигидир. Ол өзүни Анадолы түрклериниң хөкүмдары хасап эдйәрди ве Огуз хан неслинден гелип чыкандыгына буйсанярды. Узын Хасан Хазараңырсындакы түркменлериң хем өз ковмундандыгыны билйәрди. Акгоюнлы бойы огузларың байындыр боюна дегишлидир. Шонуң үчин акгоюнлылар Хамза бегден (1444-нҗи йылда ёгалан) башлап пулларына, перманларына, байдакларына байындыр боюның тагмасыны гойдурыпдырлар. Османлы ханеданында милли пәхимиң оянмагында акгоюнлыларың мөхүм роль ойнандыгы билдирйәр. Хасан бег "Куръаны" түркчә терҗиме этдирипдир, эмма ол замандакы дин хадымларының голдамандыклары үчин, бу тагалла дурмуша гечмәндир. Хасан бегиң бу херекети түрклер арасында җемхурием дөврүне ченли эдилен еке-тәк тагалладыр.

Акгоюнлылар, эсасан, пүмек ве мосуллы иллерине даяныпдыр. Бу ики улы илден соңра хамзахаҗылы, эмирли, иззеддинхаҗылы, гарахаҗылы ялы кичирәк уруглар йүзе чыкыпдыр. Акгоюнлыларың башарҗаңлыклары аркалы Халап түркменлери, дулкадыр улусы, Трабзоның гүнорта-гүнбатарындакы чепнилерден эмеле гелен гарышык җемагат бирлешип, улы Акгоюнлы илини дөредипдирлер. Халап түркменлери акгоюнлы илине Мансур бегиң ыгтыярындакы авшар боюндан болан бир улы тирәни, кутбегилилери, байындыр боюндан бир салдамлы голы берендир. Сефеви заманында пүмеклер ве мосуллар түркмен ады билен бирлешип, бу дөвлетиң хызматында болупдырлар.

Сафиеддин Эрдебиллиниң сүнни ынанҗалара даянмак билен гуран тарыкаты өңден бәри Анадольыда билинйәрди. Сефеви небересинден шейх Җүнейт Эрдебилдәки шейхлик везипесини эле алмак үчин якын гарындашы шейх Җафере гаршы башлан гөрешинде еңиш газанып билмәнден соң, Анадола гелди. Онуң өзи шайылыга мейилли адамды. Шейх Җүнейт Анадольыны айланып, обалылар ве чарвалар арасында Хезрети Ала ве онуң огулларына болан чуңңур сарпа гойян җемагатлара габат гелди. Шайылыгы бу җемагата дервүшлер вагыз эдипдирлер. Ылайта-да монгол хөкүмдары Олҗайтының (1304 — 1316)

шайылыгы кабул этмеги билен шайы мезхеби хас гиңден яйрапдыр. Обалы ве чарва түрклере шайылыгы вагыз эден дервүшлериң арасында медресе гутаранлары өрән азды. Шәхерлерде ве обаларда отурян медресе хадымларының булар билен гатнашыгы ёк диен ялыды. Умуман, Түркиеде, бейлеки ыслам үлкелеринде болшы ялы, халкың аглабасыны эмеле гетирйән обалылар ве чарвалар медресәниң тәсиринден дашда галярдылар. Онсоңам бу җемагатың көпүси салгыт төлейән раййет ягдайындадылар. Булар өз ягдайларындан аслы разы дәлдилер. Үстесине, Османлы дөвлетиниң девширме [1) эсгерлиге тәзе алнанлара тәлим бермек; 2) исайы огулларыны мусулманчылыга уйдурып, соңра олары эсгерлиге өвүрмек — терҗ. беллиги] сыясаты барха гүйчленйәрди. Селҗуклы дөврүнде болшы ялы, мунуң гелҗекде улы кынчылыклара элтҗекдиги билдирйәрди.

Шейх Җүнейт Анадолының көп ерлеринде, мегерем, өзүниң гарашышындан-да хас оңат гаршыланярды. Ол өз төверегине шейле бир көп адам топлады вели, хатда буларың башында дуруп 1456-нҗы йылда Трабзон шәхерини габамага мүмкинчилик алды. Соңра Хасан бег акгоюнлының уясына өйленди ве абрайыны хас хем артдырды. Хасан бег өз гаршыдашы гарагоюнлы Җаханша билен гөрешде Җүнейтден көмек алмагы максат эдинйәрди. Җүнейт Азербайҗана барып, өз тарапдарлары билен Ширван шаның үлкесине гирди, ол ерденем черкеслериң үстүне акын гурады. Ширван ша өз үлкесинден габанып, Җүнейдиң деррев чыкып гитмегини талап этди. Җүнейт бу хабары гетирен илчини өлдүренден соң, ики арада уруш башланды (1460). Арып, батыр ве ишҗең бир адам болан Җүнейт ёгаландан соң ызында оглы болды. Шейх Җүнейдиң тарапдарлары ве мүридлер Хайдар атлы бу оглан етишенинден соң онуң төверегине йыгнанып башладылар. Хасан бег акгоюнлы Җахан ша гарагоюнлыны еңенден соң Эйрана хәким болупды. Шейх Хайдар хем дайысының голдавы билен Эрдебилде шейхлик везипесини алды. Агзалан херекет ылайта-да Анадолыда гиң геримде яйбаңланыпды. Эрдебилден даш-төвереге йөрите адамлар иберилйәрди. Шейлеликде, Хайдарың тарапдарларының саны гитдигиче артды. Онсоң Хайдар хем, какасы ялы, черкеслериң үстүне акын этди. 1488-нҗи йылда болса какасының арыны алмак үчин Ширвана гаршы хүҗүме гечди. Йөне Акгоюнлы хөкүмдары Солтан Якуп гатышып, бу ишиң өңүни алды, ёгсам Хайдар Ширван шаны дерби-дагын этҗекди. Соңра акгоюнлыларың иберен гошуны Эрдебил шейхи Хайдарың тарапдарларыны даргатды. Онуң өзи өлдүриленден соң, үч саны оглы Фарсдакы берк гурлан Истахр галасында бенди эдилди. Бу огуллар Узын Хасан бегиң гызы Алем ша бегимден болан перзентлериди.

Акгоюнлы хөкүмдары Якуп бег 1490-нҗы йылда ёгалды. Огуллары чага болансаң, ханедан агзаларының арасында солтанлык угрунда гөреш башлады. 1490-нҗы йылда тагта чыкан Хасан бегиң агтыкларының бири

Рүстем бег Солтан Якубың оглы Бай Сунгура гаршы гөрешде пейдаланмак үчин өз бәхбидине Хайдарың огулларыны бендиликден азат этди. Аз салымың ичинде Анадолылы яраглы мүридлер Хайдарың огулларының төверегине топландылар. Оларың ярдамы билен Рүстем гаршыдашыны енди. Сефеви мүридлериниң көпелмеги хем-де оларың газанан үстүнликлери Акгоюнлы хөкүмдарыны ве беглерини җуда ынҗалыксызландырды. Шол себәпли хем мүридлериң үстүне гошун иберилди. Чакнышык болуп, шонда гардашларың улусы Солтан Алы өлдүрилди. Гардашларың бейлекилерини оларың тарапдарлары Гилана гачырдылар. Шундан соң хем доганлар билен Азербайҗандакы мүридлериң арасындакы гатнашыклар кесилмейәрди. Эсасан хем Анадолыдакы мүридлер хер йыл Эрдебиле барып, шейхлериң түрбетлерине зыярат эдйәрдилер. Шол бир вагтда Акгоюнлы шазадалар арасындакы тагт давасы ызы үзүлмезден довам эдйәрди. Бу ягдайлар юрды говшадярды, акгоюнлы или мадды ве рухы тарапдан барха песе гачярды. Ахырда 1499 — 1500-нҗи йылларда дөвлет икә бөлүнди. Азербайҗан, Эрран ве Диярбекир Элвенд беге, Аҗем Ырагы, Арап Ыраклары, Фарс ве Керман болса Якуп бег оглы Мырада берилди.

Түрклериң тарыхында ханедана дегишли шахсларың арасындакы давалары азалтмак максады билен оларың көпүсиниң велаятлара иберилендиклерини биз билйәрис. Тарыхымызда патышаның өлмеги билен шазадаларың арасында даваларың дөремейән халаты аз болярды. Хатда оларың бири тагты эле аланындан соң хем асудалык болубереноклы. Тагта чыкан гүнүне гойланокды. Бу меселе түрклерде орнашан дүшүнҗе — "иң гүйчли сайланып чыксын" дессурыдыр. Бу дүшүнҗе түркилер ысламы кабул эденден соң хем үйтгемән, өңкүси ялы довам этди. Фатих ялы бир солтаның-да бу дүшүнҗә баглы болуп галандыгы, ягны, ондан халас болуп билмәндиги мәлимдир. Ол тагты элине алан оглуна "низам-и алем үчин" (бу ерде "дөвлетиң бәхбиди үчин" — терҗ.) гардашларыны өлдүрмәге ыгтыяр берипдир. Тарыхымыздакы тагт мирасдарлыгы меселесиниң үзүл-кесил бир тертибиниң болмандыгы дөвлетиң башына гүйчли шахсыетлериң сечилип гелмегине мүмкинчилик берен болса-да, тагт угрундакы давалар түрк дөвлетиниң өсмегини бөкдейши ялы, дөвлетиң песе гачмагының ве сынмагының эсасы себәплериниң бириди.

Акгоюнлы дөвлетиниң сынмагында бу ягдайың өрән мөхүм себәп боландыгы гөрүнйәр.

Шол вагтлар Түркиеде эденли хөкүмдар болмадык Баязид II дөвлет ишлерини бүс-бүтин пашалара табшырыпды. Беглербегилери ве санҗак беглери, хатда олардан ашакдакы эмелдарлар хем ерлери ислейишлери ялы эдара эдйәрдилер, көп ерлерде илаты гысярдылар. Херекете гечмек үчин мундан аматлы вагты тапмак кын боларды. Шу ягдайда Гиланда отурян шейх Хайдароглы Ысмайыл өзүне садык адамлардан бирнәчесини янына алып, мүридлери топламак үчин 1500-нҗи

йылда Сарыгая яйласына гелди. Сарыгая Эрзинжан этрапларынданды. Онуң чакылыгына обалы ве чарва түрклер чар яндан гөрүлмедик бир хөвес билен йыгнандылар. Хатда Дулкадыр илинден болан, яңы никасы гыйлан йигит хем энтек гелниниң янына гирмәнкә Сарыгая тарап эңипдир дийййәрлер. Ысмайыл шол ерден Ширвана тарап йөриш этди. Ширван шасыны кынчылыксыз еңен Ысмайыл акгоюнлы хөкүмдары Элвенд билен чакнышды. 1500-нжи йылда Нахичеван этрапында болан сөвешде Элвенд агыр еңлише сезевар болды. Ысмайыл ондан соңра Төвризе гелди ве ол ерде хутбаны 12 ымамың адына, соңра хем өз адына окатды. Шейлеликде, шайы мезхебли Сефеви дөвлети эмеле гелди.

Ша Ысмайыл шундан соңра ызлы-ызына еңишлер газаныш, 10 йылың ичинде дөвлетиниң серхетлерини Амыдерядан Евфрата ченли узалтды. Баязид II мемлекетиниң гапдалында ыслам әлемини парчалайжы шайы дөвлети гурланда, өз дөврүниң иң кувватлы гошунына эе болса-да, дине томашачы гөзи билен гарап, өз гуллугындакы мүңлерче адамың сефевилериң хызматына гечмегиниң хем өңүни алмандыр. Османлы язарларындан Ыспыханлы Хожа Мухаммедиң агтыгы Хожа Садеддин эфенди:

Башына тәч гейди, чыкды ол мүрид,
Итди бишдрак этракы пелит —

дийип, ша Ысмайылың шахсыетини песелтмек ислэпдир.

Хакыкатдан хем XVI асырдан бейләк гелип чыкышлары боюнча түрки дәл язарларың энчемеси этрак-и биидрак (дүшүнжесиз түркилер) дийилйән яңкы обалы ве чарва түрклериң ахмал эдилмегини, оларың херекетлерине әхмиет берилмезлигини Сефеви дөвлетиниң дөремегиниң себәби хөкмүнде гөркезйәрлер. Бу болан иш XVI — XVII асырларда Османлы дөвлетиниң башына көп мушакгатлар гетирипди.

Сефеви дөвлетиниң беркарар эдилмеги Түркиедәки шайыларың шейле бир гөвнүни гөтерди вели, олар бири-бирлерине "ша" сөзи билен салам берйәрдилер, узак ёллары сөкүп шаларына зыярата гидйәрдилер. Олар шаха зыярат эденден, пыгамбериң губурына зыярат этселер говы болжакдыгыны айданлара "Биз өлә дәл-де, дирә зыярат эдйәрис" диен жогабы берипдирлер. Ёвуз Селимиң ша Ысмайыла билини гушап гаршы чыкмагы шайылыгың Түркиеде яйрамагының өңүни алды, Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадолыны Османлы дөвлетине гошды. Ша Ысмайылың бадыны алып, еңишли йөришлериниң соңуна чыкыпды. Эмма түрк яңычар гошунының ыграрсызлыгы, дөвлети доландырыжыларың онуң ялы меселелере үнсли гараманлыгы Османлы дөвлетини хем кем-кемден говшадып башлапдыр.

Ёкарда берлен маглуматлардан аңланышы ялы, Сефеви дөвлетини беркарар эденлер тутушлыгына диен ялы түркилердир.

Гызылбаш улусыны эмеле гетирен илкинжи тирелер шулардыр: устажалы (уста-хажылы), румлы, текели, зүлкадыр, шамлы. Булардан устажалылар Сивас — Амася себитине гидипди. Румлыларың Сивас, Токат — Амася төверегиниң обаларындандыгы беллидир. Текели ады Теке санжагындан (хәзирки Анталя) гелип чыкяр. Текелилериң арасында Ментеше (Мугла себити) ве Хамидели санжагындан болан обалылар хем барды. Зүлкадырлар Мараш, Элбистан, Ёзгат себитлериндәки Дулкадырлы илине дегишли топарларды. Шамлылар томсуна Сивасың гүнорта тарапында ве Узынйайлада, гышына Халап себитинде отуряң түркменлериң бегдили, харбендели, йыналлы ялы тирелериниң айры-айры голларындан дүзүленди. Дөвлетиң беркарар эдилмегинде ве оны доландырмакда ылайта-да ирки дөврлерде шу жемагатлар эсасы ролы ойнапдылар. Сефеви дөвлетиниң эмеле гелмегинде ве гүйчленмегинде афшар (авшар), дулкадырлы (иманлы авшар), Халап түркменлери (гүндүзли ве алплы афшары) ве акгоюнлы афшарлары (хас өң Эйрана гелен ве Кух-Гилуеде отуран мансур бегафшарлары) хем эдил ёкардакылар ялы роль ойнапдылар.

Гажарлар хакында айдыланда, бу тире XV асырың ахырларында, Акгоюнлылар дөврүнде Анадолының Бозок себитинден гөчүп, Азербайжанда юрт тутан жемагатды. Бозок хәзирки Ёзгатдыр.

Сефеви дөвлетини дөреден түрк жемагатының икинжи тапгыры шулардыр: варсак, чепни, тургутлы, баят, бозажылы, арабгирли, хыныслы, чемишгезекли ве башгалар. Булардан илкинжи икисиниң дөвлет гурлушына ишжең гатнашандыгыны билйәрис. Оларың илкинжисиниң юрды Тарсусың ве Адананың гүнортасындакы даглык этраплардыр, икинжисининки болса Трабзоның гүнорта-гүнбатарындакы Жаныкдыр [190]. Тургутлылар Коня себитине гелипдилер. Баятлар Халап түркменлерине дегишлиди. Бейлекилериң юртларыны болса гөтерйән атларындан билмек боляр.

XVII асырың башларында силсүпүр тиресинден хем улы бир гол Эйрана гидип, гызылбаш мезхебине гошуландыр. Сефеви дөвлетини беркарар этмәге гатнашанларың арасында өңден бәри Генже ве Бердаа себитлеринде отуран азербайжанлыларың гараманлы тиресини хем-де талышларың бир топарыны гөрмек боляр. Сефеви чешмелеринде бу дөвлети гуран ве дөвлет гурулян йылларында дөвлет гуллугына гирен түрки уруг-тирелерине гызылбашлар дийилйәр. Олар дөвлетде артыкмач хукуклардан пейдаланярдылар, гызылбаш адыны болса гуванч билен гөтерйәрдилер. Чешмелерде шол дөвлете "дөвлет-и Кызылбаш", шалара-да "Падишах-и Кызылбаш", Эйрана "үлке-и Кызылбаш" дийилйәрди. Олар шол бир вагтың өзүнде хем өзлериниң түркиликлери билен өвүнйәрдилер, муңа буйсанярдылар, ерли илата "тат" дийип, өзлерини олардан ёкары тутярдылар.

Сефеви дөвлетини эсасландырыжы ша Ысмайыл 1524-нжи йылда арадан чыкяр. Онуң жуда батыр ве догумлы сөвешижи боландыгыны

билйәрис. Онуң эне дили хем түркиди. Ол шахырды. Онуң парсча шыгырларындан түркиче шыгырлары көпдүр. Сефеви дөвлетиниң гошунында ве көшгүнде эсасан түрки дилиниң уланыландыгыны билйәрис. Парс дили көпленч язув дили хөкмүнде уланылярды. Сефеви көшгүниң иң болманда Селҗуклы көшгүче түрки боландыгына хич шүбхе ёкдур. Сефеви дөвлетиниң гурлушы, доландырылышы Акгоюнлыларыңкыдан тапавутлы дәлди. Диңе харбы бабатда, Османлыныңкы ялы, топчы ве түпеңчи бөлүмлери дөредилипди. Мундан башга-да Османлылара өйкүнип, ша Аббас вагтында (1588—1628) эрменилерден, гүрҗилерден ве черкеслерден гошун дүзүлипди. Мөхүм гошун везипелери шолардан чыкан адамлара ынанылса-да бу дүзгүн ша Апбасдан соң өсмән, әхмиетини йитирмек билен болды. Гызылбаш улусына дегишли түркилер бу гошуна йигренч билен гараярдылар ве онуң дүзүминдәки эсгерлери "гара оглы" дийип атландырярдылар.

Сефеви дөвлетиниң дөремеги эсасан шу ашакдакы нетиҗелере гетирди:

1. Ыслам дүнйәсиниң меркезинде шайы дөвлети дөреди ве Эйран екирилйән юрт ягдайына дүшди. Шейлеликде, бу юрдуң ыслам дүнйәсинде сыясы, ыкдысады ве медени бабатда ойнаян ролы-да тамамланды. Муңа дерек Сефеви дөвлети Эйрана узак вагтдан бәри арзувланан сыясы дурнуклылык ве асудалык гетирди.

2. Сефеви дөвлетиниң дөредилмеги Түркие билен Орта Азия арасындакы хер хили арагатнашыкларың кесилмегине себәп болды. Сефеви Эйраны Анадолы билен Түркүстан арасында ашылмасы четин болан сеңңер эмеле гетирди.

3. Сефевилериң йөреден сыясаты Анадолыдан Эйрана алтынҗы, өзи хем иң көпчүликлейин гөч херекетини эмеле гетирди. Бу гөчлер Эйрандакы түрки элементини гүйчлендирмек билен, бу элементи Азербайҗанда ылайта-да илат саны бабатдан иң улы дереҗә чыкарды. Муңа дерек Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадолыдакы түрки илатыны азалтды. Эгер-де Гүндогар Анадолы Сефевилериң гарамагында болан болсады, онда сәхел вагтдан соң бу ерде түркичеден башга дилде геплешилмезди. Османлы көшги бу себитдәки гөчме түрки илатына етерлик үнс бермеди. Оларың бир бөлеги Эйрана, ене бир бөлеги Орта Анадола гөчмәге меҗбур болды.

Әхли бу айдылан затлара гарамаздан, Анадолы билен Эйран түркилериң арасындакы медени гатнашыклар асырлар боюнча довам эдип гелди. Бу меселеде озанларың мирасдарлары болан ашыклар айратын улы роль ойнадылар. Эйран түркилери арасында дөрән "Керем билен Аслы", "Арзы билен Канбер", "Ша Ысмайыл", "Ашык Гарып" ялы халк дессанлары Анадолы түркилериниң хем халк дессанлары болды. Муңа дерек "Гөроглы" дессаны Анадолыдан Эйрана гечди, оларың милли дессанына өврүлди. Насреддин хоҗаның (Эпендиниң) ёмаклары хем Анадолыдан Эйрана гечендир.

Сефеви дөвлетини сындыран Недир ша үнс бермәге мынасып шахсыет.

Недир ша (1736 — 1747) Эйрандан овганлары ве османлылары чыкарандан соңра, Хиндистана ченли узалып гиден үстүнликли йөришлерде өмрүни гечирди. Ол афшар боюның кыркл ы тиресинденди. Онда милли дуйгулар өрән йити болупдыр. Недир ша Османлы ханеданының түркмен халкының ичиндәки иң улы небере боландыгыны айдып, йыгы-йыпыдан ковум-гарындашлык хакында сөз ачяр экен. Османлы диваныдан гиден хатларда Недириң бу дуйгусына канагатланарлы җогап берйән екеже җүмлә-де габат гелип боланок.

Османлы хөкүмдары Махмыт-да, онуң диван адамлары-да бу гарындашлыга әхмиет бермедик болара чемели. Недир ша огулларына Җеңгиз хан, Өктей (Өгедей) хан, Тимур хан, Улдуз (Йылдыз) хан диен атлары дакыпдыр. Роваятлара гөрә, Йылдыз афшарларың атасыдыр. Шол бир вагтың өзүнде-де Недир шайы мезхебине уян Эйраны ыслам әлеминдәки екирилмеден халас этмек үчин чынлакай херекете гечипдир. Онда сүннүлиге гаршы бир мейил ёкды. Өмрүниң пажыгалы гутармагында хем дин билен багланышыклы бир себәп гөрүп боланок.

Эйранда сыясы хәкимиети шол асырың ахырында Гаҗар ханеданы эеледи. 1925-нжи йыла ченли хөкүм сүрен бу ханедан Эйрандакы соңкы түрки ханеданыдыр. Гаҗарлар өзлерини мыдама түрки дийип дуюпдырлар, түркиче гепләпдирлер ве аңрыларының Эйрана Хулагу хан билен гелендигине ынанышдырлар. Булар гиң гарайышлы түрки пайхасына эедилер. Чингиз мүрзе, Хулагу мүрзе, Улуг бег мүрзе ялы атлары гетиришлери ялы, Селҗук мүрзе, Тогрул мүрзе, Алп Арслан мүрзе, Санҗар мүрзе, Йылдырым Баязид мүрзе ве Солтан Селим мүрзе ялы атлары хем уланыпдырлар.

Ёкарда белленилиши ялы, гаҗарлар XV асырың ахырларында, ягны акгоюнлылар деврүнде Анадолыдан Эйрана гелипдирлер. Азербайҗанда юрт тутупдырлар. Оларың Анадолыдакы юртлары Ёзгат төвереклериди. XVI асырда олар үч тиреден ыбаратды: шам баятлы, йыва ве акҗа гоюнлы. Ханедан шу үч тиреден бирине дегишлидир. Ол, мегерем, йывадыр. Гаҗар ады бу үч тирәниң башында дуран беглериң биринден гелип чыкан болмалы. Гаҗарлары Эйрана Анадолыдан алып гелен, мегерем, шол бегдир.

Малазгирт сөвешинден (1071) соң Анадола гөчүлип башланмагы XIII асырың ахырларына ченли довам эдипдир. XIV асырдан бейләк гөч, терсине, Эйрана тарап башлады. Өң гөршүмиз ялы, Анадолыдан Эйрана гелен бу сыясы гүйчлер хәкимлиги эле алярдылар. Сефевилериң дөвлети-де даянч болуп хызмат эден харбы җемгыет нукдай назарындан, гарагоюнлыларыңкы ве акгоюнлыларыңкы ялы, түркмен дөвлетидир. Муны өз вагтында Бабур өрән җайдар белләп гечипдир. Афшар ве Гаҗар дөвлети-де шейледир.

Хәзир Демиргазык Азербайжанда ве Эйраның Гүнорта Азербайжанында хем-де башга бирнәче велаятларында яшаян түрк халкларының көпүси Анадолыдан гелендир. Олар өңки Орта, Гүнорта ве Гүндогар Анадолының илатыдыр.

3. АНАДОЛЫ МОНГОЛЛАР ВЕ ОНДАН СОҢКЫ ДӨВҮРДЕ

Монгол басыбалышлары нетижесинде Анадола Түркүстандан, Хорасандан, Эррандан ве Азербайжандан өрән көп түркмен сүйшүп гелди ве юрдуң чар тарапларына яйрады. XIII асырың орталарында Селжуклы дөвлетине дашары юртлуларың Түркие ве Түркүстан адыны бермеклери шу ягдай билен багланышыклыдыр.

Түркүстандан диңе түрки илатың дәл, ярым отурымлы ве отурымлы обалылардыр шәхерлилериң хем улы топарларының Анадола гөчүп гелендигини аңламак боляр [193, XXIV, с. 567—594]. Монгол басыбалышлары нетижесинде Түркүстан яшамак мүмкин болмадык үлкә өврүлипди. Шол дөвүрде Анадола хатда Эйрандан хем алымларың, айдыңларың, тәжирлериң, уссаларың ве сенеткәрлериң улы топарларының гелендигини билйәрис.

Анадола гелен түркменлериң бир улы топары бу үлкеде өзлериниң хожалык шертлерине лайык ерлери тапман, токайларда ве даглык ерлерде юрт тутдулар. Оларың Мараш себитиндәки токайларда яшаянларына агач-әри ады берилди [146, XXVI, с. 521—528]. Оларың несиллери соңра көпленч агач билен багланышыклы ишлере улашдылар. Олара соңрак тагтачы хем дийййәрдилер.

Түркменлер өзлери билен шейхлерини ве дервүшлерини хем гетирипдилер. Оларың мусулманлыгы йүзлей болуп, көне түрки дини ынанжаларыны хем саклаярдылар. Бу шейхлерден бири Баба Исхак Малатяның Сумейсат этрапларындакы түркменлериң арасында яшаярды. Яныдакы биртопар мүриди билен теркидүнйә халда ыбадат эдип йөрен Баба Исхак түркменлерде улы тәсирлер дөредйәрди. Түркменлериң булар ялы шахслара мыдама хем горкы, хем хормат билен гараяндыкларыны билйәрис. Шол дөвүрдәки солтан Кейхусров II-ниң ве биртопар дөвлет эмелдарларының дини ве ахлакы кадалара, милли эдим-гылымлара терс гелйән дурмуш терзинде яшаяндыклары хакындакы гүррүңлери яйратмак билен, Баба Исхак түркменлери гозгалаңа чагырды. Өз ягдайларындан разы болмадык ве Баба Исхакың пыгамбер дережесиндәки адамдыгына ынанан түркменлер аяга галдылар. Олар үстлерине иберилен селжуклы гошун бөлүмлерини ызлы-ызына еңлише сезевар этдилер. Баба Исхак Амасяның янында тутулып, жезаландырылып өлдүриленден соң, түркменлер пыгамберлериниң гайып болуп асмана чыкандыгы хакында гүррүңлери яйрадып, херекетлерини довам этдирдилер. Ахырда Эрзурумың янындакы гошун Кыршехириң Маля оюнда гозгалаңчыларың улы бөлегини ёк этди (1240). Мүридлери

соң хем Баба Исхакың сырлы ынанҗаларыны довам этдирдилер. Шол мүридлериң иң сарпалысы хорасанлы Хаҗы Бекташды.

Ыкдысады кынчылыклар хем-де өзлерини эзилен гатлак хөкмүнде гөрмеклери түркменлериң гозгалаң турузмагының эсасы себәбиди. Бу дүшүнҗелер Османлы дөврүнде-де довам эдипди. Бу ягдай болса дөвлетиң башына көп мушакгатлыклар индерипди. Бу ханеданлар сыясы фаалиетлериниң (иш — терж.) илкинҗи дөврүнде ковумдашлары болан түркменлерден говы пейдаланыпдылар, соңра болса гуламлардан дүзүлен хасса гошунына эе болуп, олардан—ковумдашларындан йүз өврүпдилер. Йөне вели, шол ханеданлар кынчылыклы ягдая дүшен махаллары ене-де өзлерининкә йүзленмәге меҗбур болярдылар. Хатда олары "эвлад-и Фатихан" ("Еңиҗилер несли") атландырып, гуҗаклап өпйән махаллары хем болярды.

Баба Исхакың баштутанлыгындакы гозгалаң Селҗуклы дөвлетиниң ахлагының нәсе гачандыгыны гөркезйән җанлы бир мысалдыр. Бу ягдайлара дүшүнен Эйрандакы монгол гүйчлериниң баштутаны Байҗу 1243-нҗи йылда Селҗуклыларың үстүне гитди. Сивасың 80 километр чемеси гүндогарындакы Көсе дагың янындакы дүзлүкде болан сөвешде Селҗуклы гошуны саны өзүнден аз болан монгол гошунындан масгара болуп еңилди. Юрт монголларың голастына дүшди, бир язарың айдышы ялы, гөвничөкгүнлик ве ахы-нала дөври башланды. Селҗуклы тагтында отуранларың укыпсызлыклары ве Эйранлы дөвлет гуллукчыларының ахлаксызлыклары зерарлы бакналык ягдайы барха агырлашды. Монголлар 1277-нҗи йылда Түркийәниң доландырыш эдараларыны өз эллерине алдылар. Шундан соңра Селҗуклы солтаны әхмиетини бүтинлейин диен ялы йитирди (185). Иң соңкы Селҗуклы солтаны Гыяседдин Месуд II-ниң 1308-нҗи йылда Кайсери-де ёгалмагы хем мемлекетде хич хили толгунманы дөретмеди.

Анадолыда монголлара гаршылык гөркезенлер диңе түрк гөчме җемагаты, ягны, түркменлер болды. Өң хем айдышымыз ялы, түркменлер ер билен баглы болуп, отурымлы дурмуша гечөнлеринден соңра "түркмен" дийилмән, көпленч "түрк" дийлип атландырылып угралды.

Шәхерлерде XIII асырың биринҗи ярымында эп-эсли мөчберде исайы барды. Шол асырың икинҗи ярымында оларың тәсири песелип башлады ве XIV асырың башларында олар шәхерлерде азалдылар.

Селҗуклы хөкүмдарлары я-да оларың адындан юрда ыгтыяр эдйәнлер гөчме җемагат билен отурымлы җемагаты бирлешдирип, монголлара гайтавул бериш билҗек гүйҗи дөредип билмедилер. Гайтам, түркменлериң боюн эгмезеклигини басып ятырмакда монголлара даяндылар. Селҗук солтанларының монгол табынлыгына гирмеги себәпли түркменлериң өз ханеданларындан гөвни гечип, хәкимиетлере, шол санда монголлара хем боюн сунмаклыгы бүтинлейин диен ялы бес этдилер. Шу себәпли Илханлы хөкүмдары Хулагу (1256 — 1265)

Анадолыдакы монгол нойонларына түркменлери боюн эгдирмеги йөрите эмр эдипдир [195, XIV, с. 131—139; 146, с. 525]. Монголлар айратын-да Сивас ве Кайсери себитиндәки түркменлере, агач-эрилере агыр зарбалар урупдырлар. Түркменлер болса боюн эгмек ислемән, гүнорта тарапа көпчүликлейин сүйшүп, мамлюклара сыгындылар [195, XIV, с. 131-139; 146, с. 525]. Солтан Байбарс заманында (1260 — 1277) 40 мүң өйлүден көпрәк түркмениң гелендигини, олара Газзеден Антакя ве Сисе (Козан) ченли болан аралыкдан юрт гөркезилендигини, беглериң көпүсиниң хачлылардан басылып алнан ерлерден мүлк тутандыкларыны Ибн Шеддат языпдыр [196, с. 155, 171]. Гепиң гердишине гөрә айтсак, Сирияда түркменлер хич вагтда мамлюклар дөврүндәки ялы шейле көп болмандыр. Шол бир вагтда, бу үлкеде түркменлериң аглабасы хемишелик яшамандыр, томсуна Анадола чыкып, Мараш себитинде, Узын-Яйлада ве Сивасың гүнорта тарапларында отурыпдылар. Бу түркменлер барада ашакда ене-де гүррүң эдерис.

Өзлерине хернәче табын этмек ислеселер-де, монголлар бармасы кын ерлерде юрт тутан түркменлериң өзбашдак фаалиетлерини, эрканалык гылыкларыны ёга чыкарып билмейәрдилер.

1277-нжи йылда Мүсүр — Сирия түрки мамлюкларының хөкүмдары Байбарс Селжуклы дөвлетиниң ыгтыярлы адамсы Первана Муинеддин Сүлейманың чагырмагы боюнча Анадола гелди. Ол Элбистан оюнда Токуның ве Тудауның баштутанлыгындакы монгол гошуныны агыр еңлише сезевар этди. Мешхур желайыр Ийлегей нойонының оглы Току ве Сулдус Содун нойонының оглы Тудаун хем сөвеш мейданында галдылар. Байбарс Кайсерә гелди, эмма оны озалдан чагыран Первана ве бейлеки дөвлет баштутанлары онуң билен хызматдашлыкда болмак ислемән, Токата гачдылар. Байбарс бейле зада гарашмаярды. Оны элинде хич хили ыгтыяры болмадык халк, эсасанам түркменлер голдадылар. Бу түркменлериң башында Эрменек этрапларында отурян гараманогуллары дурярды. Оларың монгол басыбалышлары зерарлы Эррандан илки билен Сиваса гелип, ол ерде Баба Исхакың гозгалаңына гатнашандыклары үчин ызарланып Эрменек этрапларына гелен түркменлер болмагы өрән әхтималдыр. Нуреддин Софу оглы Гараман (небере хем шейле атландырыляр) Ичел себитинде эрменилер билен чакнышыклар эдипдир ве Аксарайиниң язмагына гөрә 1261-нжи йылда Коняның якынында селжуклы гүйчлери билен газаплы сөвеше гирипдир [197, с. 71]. Бу неберәниң афшар боюндандыгы хакында Языжыоглуның [198, 1390] айданы догры болса герек. Байбарсың Анадола гелмегинден пейдаланмак ислән Гараманоглы Мехмет бег 1277-нжи йылда Коняның үстүне йөрише уграды. Мехмет бегиң гарамагындакы түркменлери шол заманың язары "гызыл тахялы ве аягы чарыклы" дийип атландыряр [199, с. 696]. Мехмет бег Коняны забт этди ве тарыхчыларың Жимри дийип адыны тутян Селжуклы шазадасыны тагта чыкарды. Мехмет бег болса везир болды. Буларың илки чыкаран

карарларының бири индиден бейләк дөвлет эдараларында, көшкде, йыгнакларда түркичеден башга дилиң уланылмалы дәлдиги хакында болды. Мунуң өзи түрки медениети тарыхы назарыетинден өрән важып бир хадысадыр [199, с. 696]. Уланылмасы исленилмейән дилиң парс дилидигини аңламак кын дәл. Бу карар диңе Мехмет бегиң дәл, шол заманлар саны мазалы көпелен айдың (алым) түрклериң-де пикиридир. Шол дөвүрде түрк язув эдебияты хем өзүниң илкинҗи мивелерини бермәге башлады.

Мехмет бег түркменлери кичелтмек ислейән везир Фахреддин Алының огулларыны еңип, өз ягдайыны беркитди. Йөне, монголларың гелмеги зерарлы, Ичеле чекилмәге мәжбур болды. Байбарсың Сирия гайтмагы нетиҗесинде Анадола гелен монгол ханы Абака өзүниң улы гошуны билен Элбистан сөвешинде өлдүрилен монголларың арыны түркменлерден алды. Соңундан Кайсериден Эрзерума ченли болан ерлери вейран этди, талады, илатыны гыргына берди. Мамлюк тарыхчысының язмагына гөрә, гыргына берленлериң саны 200 мүңе етипдир [199]. Гараманоглы Мехмет бег болса монгол шазадасы Конгуртай билен чакнышмалы болды. Мехмет бег монголлара гаршы гахрыманларча сөвешди. Эмма хут өзүниң ёлбашчылык эдип гатнашан кешиф (душманың ичине гирип, гүйҗүни барламак) херекети вагтында душманың ягмыр ялы ягян окуна саташып, ики гардашы билен бирликде шехит болды. Ине, шейлеликде, Коняда түрки дилден башга дилде геплешилмегини ислемейән Мехмет бегиң өмри арманлы халда тамамланды. Мехмет бегиң өлүми өрән ажы йитги болса-да, бу ягдай гараманлыларың гүйҗүни гачырмады, монголлар билен урушмак азымларыны, хыҗувларыны песе гачырып билмеди. Олар Анадолы түрклериниң монголлара гаршы гөрешиниң өзени, иң сөвешҗең бөлеги болуп галдылар. Шунуң билен багланышыклы Илханлы хөкүмдары Газан ханың айдан бир сөзи бар: "Шу түркменлер ве гараманлылар болмасады, монгол атлылары Гүнүң батян ерине етердилер" [200, с. 28].

Мехмет бегиң херекетлерини үнсли сынласаң, онуң Селҗуклы дөвлетини эдара этмеги эле алып, монголлары юртдан ковмак ниетини йүрегине пугта дүвендигини билмек боляр. Эгер-де шол фалиетде ол мамлюклардан дегерли голтгы алан болсады, онда онуң өз максадыны амала ашырмагы өрән мүмкинди.

Византия арачәклерине гайдып гелсек, бу улы себитлерде түркменлериң инди көнеден бәри, онда-да көпчүликлейин җемагатлар болуп яшандыгы белли зат. Монгол басыбалыпшларының ве агалыгының зулматлы дөврүнде бу себитлерде түркмен илаты хас көпелди. XIII асыр географиячысы Ибн-Сейдиң [201, с. 117—118] язмагына гөрә, диңе Денизли себитинде 200 мүң өйли түркмен яшапдыр. Бу түркменлер Византия тарапына акынлара гидйәрдилер. Алан есирлерини тәҗирлере сатярдылар. Йөне түркменлер диңе акынчылык этмек билен яшамаярдылар, халычылык билен мешгулланып, гыммат бахалы

хальылары башга юртлара сатярдылар. Мүсүре ве шонуң ялы юртлара агач-тагта иберйәрдилер [201, с. 117—118]. Бартольд бу түркменлериң өз халы сунгатларыны Орта Азиядан гетирен болмакларының жуда мүмкиндигини язяр [202, с. 130]. Шол бир вагтда, Анадолының башга ерлеринде яшаян жемагатларда хем халы ве килим докалярды. Меселем, Әртогрул ве Осман беглериң или болан Сөгүтден Доманиже ченли яйылып гиден гайы тайпасының аял-гызлары хем хальыдыр килим докаярдылар. Осман бег бу өнүмлерден гоңшы Рум беглерине совгатлар эдйәрди. XIII — XIV асырларда Аксарайда-да дийсең непис хальылар докалярды [203, 32, с. 36-40].

Деңизли түркменлери XIII асырың икинжи ярымында деңзе етип, бу гүнки Мугла себитинде Ментеше беглигини дөретдилер. Селжуклы дөвлетиниң говшамагы зерарлы Деңизлиде Ынанчогуллары, Испарта билен Анталя себитинде хем Хамидогуллары бегликлери дөредилди. Булар түйс түркмен бегликлеридир.

Хас өнден бәри Кутахя төверёклеринде салдамлы бир түркмен жемагаты барды. 1277-нжи йылда бу төверекде гермиянлыларың яшандыгыны гөрйәрис. Булар 1240-нжы йылда Малатя себитинде отурярдылар. Олар бу тарапа монгол басыбалыжылары зерарлы 1240-нжы йылдан соң гелипдилер. Гүнбатар Анадолының бейлеки себитлеринде хем Айдыңоглы, Мехмет, Сары хан ве Кареси атлы беглер орнашдылар ве өз бегликлерини дөретдилер. Бу еңишлер XIV асырың илкинжи чәръегинде тамам болупды.

Мармара себити болса Сөгүт этрапында яшаян Осман бег ве онуң оглы тарапындан басылып алынды. Осман түркмен бегиди. Какасы Әртогрул өз тиреси билен бирликде Анкара тарапындан гелипди (Мегерем, монгол басыбалышлары зерарлы 1277-нжи йылдан соңра). Осман небересиниң аңырсы болса монголларың Түркүстаны алмагы зерарлы, өңки яшаян ерлери болан Мервиң янындакы Маханы ташлап Анадола гелмәге межбур болупды. Бу барада көне Осман тарыхларында язылан роваятлары рет этмәге хич хили эсас ёкдур.

Уч (арачәк, гыра манысында — терж.) түркменлери өң алып билмедик Гүнбатар Анадолы ве Мармара себитлерини хачлы йөришлер тамамлананадан соңра аңсатлык билен эеледилер, ол ерлерде орнашдылар. Олар бу себитлери шейле бир түркилешдирдилер велин, XVI асырда Анадолы боюнча исайы илатың иң аз ери шу тайы болуп галды. Айдыңогуллары башлыклайын бу түркмен беглери түркче эсер яздырмак ве терҗиме этдирмек аркалы түрк медениетине хем оңат хызмат этдилер. Орхан бегиң (1326 — 1359) диванында түркчәниң ресми дил хөкмүнде уланыландыгыны билйәрис. Коняда түркчеден башга дилиң уланылмагыны ислемедик Гараманоглы Мехмет бегиң XIV асырда яшап гечен агтыкдыр човлукларының диванында болса бу эне дилиң язув дили хөкмүнде уланыландыгы хакында элимизде хич хили делил ёк.

Монгол хөкүмдары Абу Сейит Бахадыр ханың өлүми билен (1335) Илханлы дөвлетинде газаплы ички гөрешлер башлады. Олар болса Анадолы түркмен бегликлерине азатлыга, гарашсызлыга чыкмага мүмкинчилик дөретдилер. Шейлелик билен, Түркийәниң якымлы гүнлери башланды. Мемлекет болчулыкда, халк асудалыкда яшап башлады. Монголларың зулматлы дөври ызда галды. Әхли Анадолы шәхерлеринде "ахилериң" рейислериниң (башлык) баштутанлыгында сенеткәрчилик ве хүнәрментчилик гурамалары дөрәпди. Булар яраглыдылар ве шәхерлериң горагчылары болуп хызмат эдйәрдилер. Гурамаларың агзалары гүнузын ишләнлеринден соң, агшамларына гурама (дернек) меркезине топланып, сөхбет эдердилер, айдым айдардылар, ракслар ойнардылар. Бу йигитлер саллахдылар. Бу дернеклериң меркезлери, ожаклары шол бир вагтың өзүнде мыхманхана хызматыны хем ерине етирйәрди. Анадолы шәхерлерине узак ерлерден гелен адамлар бу меркезлерде мыхмансөерлик билен гаршыланярды. Бу мыхмансөерлик түрк дәл адамлары хайран галдыряр экени. Ахи дернеклери дурмушдан галандан я-да өз әхмиетини йитиренден соң шәхерлериң ве шәхерчелериң өңе дүшйәнлери мыхман жайларыны ачмак билен шол дессуры довам этдирипдирлер. Обаларда болса кетхударың шу максат үчин белленен отаглары барды. Эгер-де бир кетхуданың ики саныжак отагы бар болса, шоларың бири гарып мыхман үчинди. Бу ёксул мыхманлара, ёлагчылара соңкы вагтларда гара мыхманлар дийилйәрди. Түркилер иң гадым заманлардан бәри ёксуллара ярдам этмек дуйгусының гүйчлүлиги билен тапавутланярлар. Бу хемише кесеки ерлилериң үнсүни чекен хәсиетдир. Нахар үстүне гелен хер бир адам тутян орнуна, ковмыетине, хатда дини-ыгтыкадына гарамаздан ак йүрек билен сачак башына чагырылар экен. Эгер гелен адам ач хем болса, иймән отурса, бу айып хасапланярды. Бу дессур нахар үстүне гелен хер бир адамың хер бишен ашда рысгалының бардыгы хакындакы ынанч билен багланышыклыдыр.

Ахи гурамалары сыясы тарапдан хем әхмиетлиди. Кәбир шәхерлери хөкүмдарың адындан ахилер эдара эдерди.

Анадола ишгал (оккупацион) гошун хөкмүнде иберилен монголлар эсасан Токат, Амася, Чорум, Кыршехир, Кайсери ве Сивас төвереклеринде яшаярдылар. Булара тутушлыкда "татар" дийлипдир. Дашары юртлуларың эсерлеринде болса "гара татарлар" дийипдирлер. "Гара" дийилмеги, оларың эййәм сыясы абрайларыны йитирип угран вагтындакы дережелериниң аламатыдыр. Кәбир язгыларда оларың "мугал" дийлип атландырылян ерлери бар. XIV асырың башларында бу монголлар эййәм мусулманлыга гечипдилер. Монголларың арасында уйгур ве гайры түрки ковумлардан салдамлы топарлар барды.

1337-нжи йылда татарларың башында Эретне хан отурярды. Ол уйгур түркилеринденди. Говы соват-тербие алан адамды. Арапчаны хем говы билйәрди. Эретне 1343-нжи йылда Төвризде отуран Илханлы

хөкүмдары Сүлейман хандан еңленден соң, Орта ве Гүндогар Анадолының улы себитлерине өзбашдаклыкда эе болды. Ол өз адалатлылыгы билен ыгтыярындакы халка "көсе пыгамбер" дийдирмек дережесине ченли абрай алды. 1352-нжи йылда ёгалан Эретнәниң ызыны тутанлар ончаклы эденли болмандыгы үчин, үлкәниң казысы, везири ве наиби (бу ерде орунбасар — терж.) болуп гуллук эден казы Бурханеддин хәкимиети элине алды (1380). Бурханеддин огузларың салур боюна дегишлиди. Онуң бәшинжи аркасы Мехмет монгол басыбалышлары зерарлы Хорезмден Анадола гелипди. Мехмет Маңгышлакдакы салурлара дегишли болмалыдыр.

Казы Бурханеддин Түркие тарыхында деңине аңсатлык билен етип болмажак, өрән үнс берерлик шахсыетлериң биридир. Тарыхымызда ондан башга мүлки (граждан) эмелдарлыкдан хөкүмдарлык орнуна етен бир шахса душ гелмек мүмкин дәл. Бурханеддин билими Мүсүрде алыпды. Хөкүмдар боланындан соң гыш гиҗелери фыкха (ыслам хукугы) дегишли бирнәче эсер языпды. Мундан дашгары хем ол үч дилде шыгырлар язярды. Бу улы шахсыети хызматындакы беглерден бири — акгоюнлы Гара Йүлүк Осман өлдүрйәр (1397).

Теймир Анадолы йөришинден ызына гайданда отуз-кырк мүң өйлүден ыбарат болан гара татарлары Мавераннахра гөчүрмеги буюрды. Олары үлкәниң гүндогарында, серхет себитлеринде ерлешдирди. Олар Теймире монголлара гаршы гөрешмек үчин герекди. Чүнки чагатай улусының эсгерлиге дегишли адамлары онуң ислегини өдемейәрди. Шонуң үчин ол Азербайжандан хем 10 мүң өйлини гөчүрипди. Теймир гара татарлары топлап, көпүсини гошунының өңүне салып, гөйә мал сүрен ялы, Анадолыдан гөчүрди. Ёгсам булар Анадолыда асуда бир дурмушда яшаярдылар. Бу үлкеде догуп, улалыпдылар. Шонуң үчин олара Теймири чешмелеринде "гара татар түркменлери" хем дийилйәрди. Ёлда-ызда гачмага сынанышан гара татарлар ёвуз жезаландырылярдылар. Испан илчиси Клавиёның Дамган шәхериниң дашында гөрен келлечанак депелери шол бетбагтларыңкыды [204, с. 192, 123]. Теймириң өлүминден соң оларың Анадола дөнмек исләнлери көп болупдыр, эмма муңа ёл берилмәндир.

Гара татарларың бираз бөлеги, херхал, сага-сола гачып, Анадолыда галыпдыр. Оларың арасында Анадолыдакы монгол хәкимлериниң иң адалатлысы дийип таналян Куин татар Самагар нойоның белереси хем бар. Мехмет Челеби Самсун йөришинден гайдып гелйәркә, Искилип этрапларында бу татарларың бир бөлегини гөрүпдир ве олары баштутанлары Миннет бег билен Румелә гөчүрипдир. Язгы дептерлеринде бу татарларың онда-мунда галындыларының бардыгыны гөрмек боляр [185, с. 110—140].

XIII асырың икинжи ярымында чепни жемагатының улы бир топарының Синоп тарапларында яшандыгыны гөрмек боляр. Бу чепнилер юртдакы ички гаршылыклардан пейдаланып Синопы алмак

ислән Трабзон — Рум императорындан 1277-нҗи йылда шәхери башарныклылык билен горапдылар. Соңра Самсундан гүндогарда Гиресуна ченли узалан ерлери ве Җаните (Җаник) ениш алмакда мөхүм роль ойнадылар. Орду себитинде дөрән Хаҗы-эмирли беглигини чепнилериң беркарар эден болмагы мүмкиндир. Чүнки, бу себитде чепнилерден башга гүйчли бир бой-тире ёкды. 1398-нҗи йылда Гиресуны Хаҗы-эмирли Сүлейман бег эелейәр. Шол йылларда чепнилер Тиреболуның алкымында хем лейда болупдылар. Клавиёның сыяхатнамасындан чепнилериң Трабзон — Эрзурум аралыгында хем өз гүйчлерини гөркезендиклерини аңламак боляр [204, с. 83]. Трабзон себитини 1461-нҗи йылда Фатихиң бирлешдирмеги билен, Демиргазык-Гүндогар Анадолының Османлы тарапындан эеленмеги тамамланыпды.

Умуман аланыңда, огуз бойы болан чепнилер Синоп — Батуми арасындакы инсизҗе золагың түркилешмегинде эсасы ролы ойнадылар. Хәзир хем Ризе ве Батуми себитлеринде чепни адыны гөтерйән машгалалар ве неберелер габат гелйәр.

Өң хем агзалышы ялы, XIII асырда Сирияда өрән көп санлы түркмен җемагаты яшаярды. Бу җемагатың улы бөлеги яз айларындан башлап Сивасың гүнорта тарапларына ве Узын-Яйла чыкярды. Булара шамлы, Шам түрклери я-да Шам түркменлери дийилйәрди. Булар түркменлериң бозок ве үчок диен гадымы огуз бой гурлушыны хенизем саклаярдылар. Улы сыясы вакалара, ызлы-ызына болуп дурян гөч-гонлара ве арадан узак дөврүң гечмегине гарамаздан, бу ики боюң өзүни саклап галмагы башармагы хайран галдырян затдыр. Бозоклар узак вагтлардан бәри Халап төверeклеринде ве Ами дүзлүгинде яшаярдылар. Бу түркмен җемагатында бозокларың ашакдакы бойлары барды: баят, авшар, бегдили, дөгер. Бозоклардан энчеме таныма л неберелер чыкандыр. Олардан хас мешхуры дулкадырлардыр. Йөне бу неберәниң хайсы бойдандыгы анык билинмейәр. Баятлара дегишли болса герек дийлип чак эдилйәр.

Бозоклардан башга бир мешхур небере Йыналогулларыдыр. Бу неберәниң баштутанлык эдйән илине йыналлы дийилйәр. Бу ил Акгоюнлыларың херекетине-де гошулыпды. Буларың бир тиреси шамлы топарының арасы билен Эйрана гидендир. Бирнәче тирелери, уруглары болса Амася, Самсун ве Чанкыры тарапларында юрт тутупдыр.

Көпекогулларының ве Гүндизогулларының авшардан, Бозҗаогулларының баятдандыгы беллидир. Харбендеогулларының хайсы боя дегишлидиги билинмейәр. Бу адың Илханлы хөкүмдары Харбенделен гайдяндыгыны гөрмек боляр. Харбендели топар эсасан Малатя себитинде юрт тутупдыр. Бу топарың Эйрана гиден бөлегиниң шол ердәки хөкүмдарының ады боюнча худабенделә өврүлендигини билйәрис. Харбенделилерден хем кәбир топлумлар XII ве XIII асырларда Орта, ол ерденем Гүнбатар Анадола барыпдыр. Гүнбатара баранлара соңабака харманлалы ады берлипдир.

Үчокларың чавулдурдан бейлеки хемме бойлара дегишли тире-уругларың бу ерде бар болмагы дийсең үнс берерлик ягдайдыр. Үчокларың илат саны боюнча хас улулары йүрегир, кыныk, байындыр, салур ве эймирдир. Үчоклар голуна дегишли мәлим болан танымал неберелер Рамазаногуллары (йүрегир) билен Өзерогуллары (кынык), буларың ызыны басып ятанлар болса Гараисаогуллары, Косуногуллары, Коштемирогуллары (куштемир), Улашогуллары ве Бурназорогулларыдыр. Булар Чукур ованы түрклериң эелемегинде мөхүм роль ойнандырлар. Үчоклар Чукур ова гечмезден өң Амид дүзлүгинде ве Тараблус тарапларында яшаярдылар.

Шам түркменлери 1294-нжи йылда Сиваса гирип, шәхери таланыдырлар ве Кайсери себитинде соңкы Селжуклы хөкүмдары Гияседдин Месуд II-ә азар яманыны берипдирлер. Абу Сейит Бахадур ханың өлмеги билен монголларың арасында башланан (1335) ички гөрешлерден пейдаланан бу түркменлер 1337-нжи йылда Элбистан этрапында Дулкадырлы беглигини гурдулар. Шол асырың икинжи ярымында Узын-Яйлада чапавулчылык хем этдилер.

XV асырың башларында оларың гарашмаян бир хадысасы йүзе чыкды, ягны, ёкарда гөркезишимиз ялы, Теймир гара татарлары Анадолыдан гөчүрип әкитди. Бу хадыса түркменлери жуда бегендирди. Түркменлер хаял этмезден гара татарлардан бошан ерлерде, хусусан-да Ёзгат себитинде юрт тутдулар. Бу юрт тутанлар бозоклы түркменлер боландыклары үчин, ол ерде хем бозок адыны гөтердилер. Соңра бу себитиң ады Бозок болды ве шол ат жемхурият дөврүне ченли довам этди.

Анкара пажыгасының (1402) агыр нетижеси, мәлим болшы ялы, Йылдырым Баезидиң гуруп гутаран түрк бирлигиниң яңадандан парчаланмагыдыр. Шол бирлиге дегишли болан Кемал галасы диңе 1515-нжи йылда яңадандан Османлы дөвлетине бирикдирилди. Йөне, муңа гарамаздан, XIV асырда болшы ялы, XV асырда хем түрк халкы багтыяр дурмушда яшаярды. 1432-нжи йылда Түркиеден гечип гиден бир француз сыяхатчысының айдан сөзлери шондан бир асыр өң Анадолыны айланып гөрен Ибн Батутың өвгүли сөзлеринден пес дәлдир.

XIV асырың икинжи ярымында ве XV асырың башларында Түркие түрклериниң лыбаслары умуман Орта Азия түркилериниңки ялыды. Олар, хатда оларың аял-гызлары-да сары-гызыл реңкли әдик гейәрдилер. Башларында гызыл тахя барды. Озанлар XIV асырда болшы ялы, эллери гопузлы (дутар кысмы саз гуралы) ил ичинде айланып йөрдүлер, "Дәде Горкут" дессаныны айдярдылар. Әгирт улы сөйгә мынасып болан бу дессанлар хатда дини эсерлерде хем өз беяныны тапярдылар [205, с. 73; 206, 70, с. 193—202]. Көшклерде хем ягдай шейлерәкди. Төвриздәки Гарагоюнлы көшгүнде Жаханша Османлы илчисине өз китапханасында болан уйгурча бир "Огузнама"

даяныш, какасы Гара Юсуп бег билен Солтан Мырадың Огуз хандан гелйәндиклерини айдыпдыр [207, 3059, с. 307]. Җаханша солтан түркче шыгырлар хем языпдыр.

Акгоюнлы ханеданы болса аңырсының Огуз ханың огулларының бири Байындыр хандан гайдяндыгы билен өвүнйәрди. Гара Йүлүк Осман бег (Акгоюнлы дөвлетиниң эсасыны гоян) өзүниң Селҗуклы ханеданы билен гарындашдыгыны айдярды, баш ханымың ады-да Селҗук хатынды. Ене-де бу ханедана дегишли Гылыч Арслан билен Гарагоюнлы ханеданларының бири атдашды. Акгоюнлылар байындыр боюның тагмасыны дөвлетлериниң ресми ныщаны эдип алдылар, оны пулларында, мукаддес ве ресми язгыларының хеммесинде уландылар. Буларың кәбир беглериниң ады-да Байындырды.

Узын Хасан бег Акгоюнлы тарыхында ("Китаб-и Диярбекиррийе") Огуз ханың несли диййлип танадыландыр.

Гараман ханеданы хем өзүниң Огуз хандан гайдандыгына ынаныпдыр. Айнының (XV асыр) бу ханеданың несилбашысы Гараманың Огуз хан атлы бир гардашы барды диййип язандыгыны хем билмек герек [209, 2374, с. 514]. Шикариде болса янкы Огуз хан ханеданына дегишли болмадык бир бегдир [210, с. 63]. Биз язгы дептеринде Ичелде Селинти—Анамур этрапында отуран огузханлы атлы бир тирә душ гелдик.

Түркчәни эййәм Орхан бег заманында ресми диле өврен Османлы ханеданы түркичилик ве огузчылык акымының тәсирине дүшендир. Паул Виттек Мырат II дөврүнде Османлы көшгүнде боланында өзүниң илкинҗи гезек гөзи билен гөрен бу акымына "милли романтизм" диййип ат берди [211, с. 27—28; 212, с. 11]. Решидеддинде Мырат II-ни орта чыкаран кайылар огузларың иң абрайлы бойы диййлип гөркезилен. Чүнки, көне түрки ябгулары хем аглаба шу бойдан чыкыпдыр. Умуман, шейле пикириң өңе сүрүлмегинде Мырат II-ниң якын адамларындан бири, алымлар җемагатының агзасы Языҗыоглы Алының тәсириниң боландыгыны аңламак боляр. Языҗыоглы милли дуйгусы гүйчли өсен шахсыет болан. Ол Решидеддиндәки огузларың гелиш чыкышына дегишли бөлүми түркичә терҗиме эдипдир. Равендиниң ве Ибн Бибиниң Селҗуклы тарыхларыны хем түркичә гечирипди. Языҗыоглы терҗимелерине бирнәче гошмачалар гиризип, окыҗыларыны Селҗуклы дөврүнде огуз төрелериниң, дессурларының уланыландыгына, Селҗуклы гошунының огуз бойларына даянандыгына ынандырмаклыгы максат эдинипдир. Илки билен Мырат II-ниң кәбир пулларында кайы боюның тагмасыны гөрмек боляр. Бу солтаның мирасдарларының заманында пуллара тагма гоймакдан эл чекилен-де болса, шахсы геййимлере, яраглара ве башга-да бирнәче затлара кайы тагмасыны гоймак довам этдирилипдир. Сүлейман Кануның топларында хем бу тагма габат гелйәр. Мехмет Фатихиң милли дуйгуларының кәкасыныңкы ялы дережеде болмандыгыны аңлап боляр. Эмма онуң агтыкларының

бириниң адының Горкут, башга бириниң адының-да Огуз хан боландыгыны билйәрис. Бу атлар, гайтам, башга хич бир түрки ханеданында габат геленок. Ковмы-милли дуйгуларың дүшүнжелилик билен жанланмагы милли тарыхы гарайшы хем дөредипдир. Нешриниң тарыхы мунуң иң говы мысалыдыр. Бу эсерде Османлы тарыхындан өң Огуз хана ве огулларына, огуз бойларына, гараханлылара ве селжуклылара дегишли гүррүңлере орун берлипдир. Милли дуйгуларың жанланмагы дин адамларыны хем четде галдырмандыр. "Хажы Бекташ велаятнамасы" ве "Салтыкнама" атлы эсерлерде бу акымың өвүшгинлери өрән говы дуюляр. Байындыр боюна дегишли Шейх Өмер Рушениниң мүридлеринден Махмытоглы Хасан Жем солтан үчин Османлыларың огуз хана дирейән ата-бабалары барада эсер языпдыр. Гүлшен тарыкатыны эсасландыран Ибрахим-и Гүлшен-де өзүни пыгамбериң я-да сахабалардан бириниң неслинден хасап этмән, Огуз хан билен багланыщдырыпдыр. 1478-нжи йылда Румелиде ёгалан бекташы шейхлеринден Отман Бабаның огуз дилинде геплешендиги ве "Огузнама" усулында шыгырлар окандыгыны билйәрис. Фатих дөврүнде түркилери башга халклар билен деңещдирен бир язар огуз дилиниң көп бабатларда башга диллерден үстүндигини айдыпдыр.

XV асырда Дунайдан Амыдеря ченли узалян ерлерде яшаян түркилер өзлериниң бир битеви ковумдандыкларыны билйәрдилер. Оларың әхлиси өзлериниң Огуз ханың неслиндендиклерине буйсанярдылар. Бу милли дуйгы шейле бир кувватлыды вели, ёкарда гөркезишимиз ялы, жемгыетиң хич бир гатлагы, жемагаты, ханеданлары бу тәсирден дашарда галмандыр. Бу милли дуйгы ылайта-да огузларың өз гадыр-гымматыны билмеклеринде, дәп-дессурларыны ве түркичәниң гымматыны сакламакда йүзе чыкарды. Бу милли дуйгының жанланмагы түркменлериң XV асырда газанан бейик сыясы үстүнликлери билен якындан багланышыклыдыр.

Мүсүре ве Сирия хәким болан мамлюкларың көпүси гелип чыкышы боюнча черкесди я-да румлыды. Хатда Хош-Кадем, Темир-Бога ялы мамлюк солтанлары хем румлылардан чыкыпды. Черкес мамлюкларының арасында аңырсы түркилерден боланлар саны боюнча барха азалярды. Соңабака олардан адам галмады. Түрки мамлюкларының арасында милли дуйгусы гүйчли болан адамлара көп душмак боляр. Олардан солтан Парс-Байың (1422 — 1438) ынамыны газанан гүндогар түркилеринден бир шейх барды. Оңа шейх Хасан ул-Татари диййәрдилер. Бу адам нәбелли себәплере гөрә араплары хич халамаярды. Ол йыгы-йыгыдан "Женаб-и Хак Хезрет-и Пыгамберден гайры әхли араплара гаргамыш" диерди. Ене-де бири түркилериң ат мүнмекде ве жомартлыкда черкеслерден үстүн гелйәндиклерини аңырсы черкеслере дирейән солтана ве онуң эмирлерине гөс-гөни айдяр экени. Черкес мамлюклары өзлеринден өңки түрки мамлюкларының әхли дәп-дессурларыны үйтгевсизден, вепалылык билен довам этдирип-

дирлер. Мамлюк хөкүмдарларындан эл-Мелик эл-Мүэйед Шейх түркилери өз ковумдашлары болан черкеслерден өңе тутярды. Ондан өңки Парс-Бай болса өз ковмы болан черкеслери бичак говы гөрерди, эмма оны кән йүзе чыкармазды. Парс-Байың түркилерден хем якын достлары барды. Түрки асыллы язар, алым эл-Айны оңа агшамларына тарых окап берерди ве оны түркиче гиңелдип дүшүндирерди. Умуман, черкес мамлюклары түркичәни өз эне диллери хасап эдипдирлер. Олар түрки дессурлары билен яшапдырлар. Түрки шейхлерини, ылым адамларыны, шахырларыны өзлериниң рухы хальпалары хасаплапдырлар. Түркичәни билйән алымлар оларың янында улы абрайдан пейдаланыпдырлар. Соңкы мамлюк хөкүмдары Кансу эл-Гаври-де шонуң ялыды. Ёвузың "гожа черкес" диен адамы болан бу хөкүмдар Фердөвсиниң "Шанамасыны" түркчә гечирдипдир. Өзи-де түркче шыгырлар айдяр экени. Гепиң түммек ери, Кансу түркчәни сөен, түрк алымларыны горан, түрк медениетине хызмат эден адам болупдыр. Мунуң терсине, солтан Селимиң түрк дили бабатында Кансу кимин хызмат гөркезендигини айтмак кын. Шу гетирилен мысаллардан белли болшы ялы, XV асырда Османлы, Гараман, Каир, Төвриз, Хырат ве Самаркант көшклеринде түрки дилинде геплешилйәрди. Бу асыр хемме бабатдан түркилигиң бейгелиш асыры болупды.

XVI асырда ыслам әлеминиң сыясы кешбинде улы өзгеришликлер йүзе чыкды. Османлы дөвлети газанан үстүнликлери билен тарыхда иң улы империяның бирине өврүлди. Эйран гызылбаш Сефеви дөвлети тарапындан эдара эдилмәге башлады. Түркүстанда өзбеклер пугта ерлешдилер. Йөне өзбеклер не сыясы, не тарыхы, не-де медени угурдан әхмиетли роль ойнап билдилер. Хәзирки асырымызда хем Түркүстанда ресми дил хөкмүнде парс дили уланылыпды. Хиндистана хәким болан Теймирилериң көшклеринде XVII асырда, хатда ондан соңра хем парсча геплешилендигини билйәрис. Гайтам, Эрдебил шейхлериниң несиллериниң Төвриздәки, Казвиндәки ве Ыспыхандакы көшклеринде түрк дилинде геплешилйәрди. Хатда Сефеви хөкүмдарларының түркче билмейәнлерине терҗимечи беллейәрдилер. Османлыларың диванларында болса еке дил уланылярды, ол болса түрк дилиди. Бу дивандан француз королына, иңлис королевасына, Эйран шаларына, Мекге шерифлерине, Түркүстан ханларына ве Хиндистан хөкүмдарларына, махласы, дүнйәниң әхли күнҗүне хатлар диңе түрк дилинде язылярды. Мунуң терсине, Түркүстан ханларындан Стамбула гелен хатларың хеммеси диен ялы парсчады.

XVI асырда империяның башга велаятларында асудалык хөкүм сүрйәркә, эне ватан болан Анадолыда ызлы-ызына гозгалаңлар болярды. Догрусы, бу гең бир хадысады. Олардан илкинҗиси Теке санҗагында Хасан Халифеоглы Шах-Кулының баштутанлыгында йүзе чыкыпды. Текәниң Гызыл-Яка обасындан болан Хасан Халифе Эрдебиле гидип, Шейх Хайдарың хызматында болупдыр. Онуң оруптутары болубам Теке

илине гайдып гелипдир. Онуң оглы Шах-Кулы болса бирнәче адамы төверегине топлап, гозгалаңа баш гөтерди. Теке санҗагыны долы эле аланындан соң, өз үстүне угран Анадолы беглербегиси Гарагөз пашаны енип, өлдүрипдир. Соңра Гараман беглербегиси Хайдар пашаны хем эдил шонуң ялы эдйәр. Шах-Кулы Кайсери этрабында Чубук дүзлүгинде Везир-и азам Хадым Али паша билен гаршылашды. Газаплы чакнышыкда оларың икиси хем вепат болды. Текелилер хич ким тарапындан ызарланмаздан Эйрана гитдилер (1511). Эйрана гиден текелилериң санының 15 мүң атлы боландыгыны хабар берйәрлер. Янларында аял, оглан-ушаклары хем бар экен. Нәме үчин гозгалаң эдендиклерини соранларында текелилер: "Баязид хан гарры хем-де кеселли боландыгы үчин дөвлет ишлери билен мешгулланып билмеди. Везирлер бу пурсаты пейдаланып зулум ёлуна дүшдүлер. Шол зулума чыдаман хем шу иши этдик" дийипдирлер дийлип, Османлы тарыхында язылыпдыр [213, II, с. 181]. Бу сөзлерде улы бир хакыкат барды. Гозгалаң ятырыландан соң мүлклери элинден алнан көп сипахиниң болмаклыгы зулумың нә дережә етендигини аңладяр.

1619-нжы йылда Бозокда Шахвели диен бири янына дөрт мүң адам топлап, гозгалаңа башлады. Ол Сивас беглербегиси Шады пашаны енип, өз гүйҗүни артдырды. Эмма шол йылда болан икинҗи чакнышыкда еңлип, гачмага мәҗбур болды ве ол тутулып өлдүрилди. Шахвели шол дөврүң чешмелеринде Җелалы дийип хәсиетлендирилйәр. Хакыкы Җелалының өзи болса XV асырың икинҗи ярымында Токатда йүзе чыкан бир алеви шейхдир. Бу гозгаланың ятырылмагында Дулкадыр беги Шехсуварогллы Алы бег улы роль ойнандыр [190, с. 73—74]. Җелалы Шахвелиниң гозгаланы өрән мешхур болупды. Аслында, көпден бәри бейле гозгалаң гөрүлмәнди. Шол себәпли шондан соңра Анадолыда мезхеби болмадык гозгалаңларың хеммесине җелалы дийлипдир.

Дулкадыр хәкими Шехсуварогллы Алы 1522-нҗи йылда [Кануны дөври] өлдүрилипди. Бу беглик хем, ягны, Бозок (Ёзгат) ве Мараш себитлери Османлы дөвлетине бирикдирилди. Алы бегиң өзи Османлы дөвлетиниң мөхүм везипелеринде ишләпди ве көпленч Дулкадыр беглери ялы эденлиди, харбы адамды.

Османлыларың бу херекети тәзе гозгалаңлара себәп болды. Шол гозгалаңларың бири түркмен тирелеринден сөвгүлең беги Муса ве Атмаҗа атлы кишилериң баштутанлыгында йүзе чыкды. Мусаның экинине артыкмач салгыт язылыпдыр. Муса мунуң 100 акчасының азадылмагыны хайыш эдипдир, эмма оны канагатландырмандырлар. Үстесине, онуң яны билен баран бир яшулының хем сакгалы кесилип, масгараланыпдыр. Бу вака себәпли хем гозгалаң башлады. Мохач сөвешиниң болан гүни Анадолыда хем ган дөкүлйәрди. Муса ве Атмаҗа шол гүн Гараман беглербегисини өлдүрдилер. Түркменлер

мунуң ызысүре гелен Османлы гүйчлерини хем еңдилер. Эмма ызлы-ызына гелен гошун ахыры гозгалаңы ятырды (1526).

Соңкусы йыл ене-де янкы Бозокда гозгалаң башланды. Онуң баштутаны Дулкадыр небересинден Зуннуноглуды. Зуннуноглы Сивас беглербегиси Якуп пашаны еңип, Эйрана ёла дүшүпди. Ол Пасин дүзлүгинде Диярбекир беглербегинден еңлип, адамларының көпүсини алдырды, йөне өзи гачып гутулды [190, с. 77].

Гозгалаңларың соңы гелмейәрди. Чукур Ова себитинде Доңузоглан, Бегже бег, Мустафаоглы Вели Халифе айры-айрылыкда гозгаланлар турзупдылар, йөне буларың хич хайсы Бекташы тарыкатының баштутаны Календер Челебиниң гозгалаңы ялы ховплы болмады. Бу гозгалаңың гериминиң жуда улы боландыгыны онуң гаршысына Везир-и Азам Ибрахим пашаның хут өзүниң чыкандыгы хем гөркезйәр. Ибрахим паша акыллы, эденли адамды. Ол гелшине гозгалаңың себәбини дерңемек билен болды. Гозгалаңа гатанашанларың көпүси мүлклери элинден алнан адамлар болуп чыкды. Олар Дулкадырлы түркмен сыпахыларыды. Ибрахим паша гаражалы ве докуз тире беглерини чагырып, сыпахыларың мүлклерини гайдып бермәге вада берди. Шундан соң сыпахылар Календер Челебиниң янындан айрылдылар. 500 адам билен галан Календер аңсатлык билен эле салынды ве жезаландырылып өлдүрилди (1527).

Бу гозгалаңлар мезхеби хәсиетлере эе ялы болуп гөрүнсе-де, ёкардакы вакалардан гөрнүши ялы, ыкдысады себәплер ве адалатсызлык билен баглаңышыклыды. Ол вагтлар девширме ожагы (меркези) хем өрән гүйчленипди. Анадолыдакы иң кичижик харбы везипелер хем шу ожагың агзаларына берилйәрди. Сүнни болсун, шайы болсун, түрк адамсына инди диңе экеранчылык этмек галыпды. Бир мысал, Манисада болян шазада Селим II-ниң оглы Мурат II гуллугына гирен ики гардаш раят (салгыт төлейән гатлак) бир обалы түрк адамың огуллары боландыклары үчин хер хили себәплер тапылып, ишлеринден чыкарылыпдыр [214, с. 9]. Дөвлетиң харбы везипелери үчин иң өңде тутулян элемент гуламларды, ягны, девширме усулы билен топлананларды. Обалы түрклер үчин диңе медреселериң гапысы ачыкды. XVI асырың икинжи ярымында саны өрән көп болан медресе талыплары Анадолыда таланчылык билен мешгул болярдылар. Мунуң өңүни алмак үчин дөвлет биртопар чәрелери гөрмәге межбур болды [215, с. 361—387]. Шол асырың ахырларында желалы гозгалаңлары башланыпды ве бу гозгалаң соңкы асырларда хем довам эдипди. Буларың хеммесиниң себәби эсасан адалатсызлыкды, хер дүрли зулумларды.

XVI асырда түйс гөчме яшайшы довам этдирйән ики жемагат барды. Олар Халап түркменлери ве Бозулусды. Буларың соңкусы Мардиниң гүнортасында Евфратың якаларында гышлаярдылар. Эрзурум — Эрзинжан аралыгында язлаярдылар. Халап түркменлериниң Капуны

дөврүндәки салгыт төлейән илаты 931 өйдүр. Бозулусыңкы болса 747 өй. Дулкадырлы голуны хем гошмак билен илатың саныны бу ерде 68 саллах, 7325 машгалалы, җеми салгыт төлейән илат 8013 адам дийип хасаплапдырлар [216, VII, 10, с. 59]. Булардан башга-да Дулкадырлы улусындан бирнәче тирәниң энтек экеранчылык дурмушына гечмәндигини хем аңламак боляр.

Чукур-Овада юрт тутан тирелериң арасында болса экеранчылыга гечмедик тирелере сейрек душ гелинйәр. Сивас велаятында яшаян улы йөрүк җемагаты билен Бозокдакы түркмен тирелери хем экеранчылыга башлапдырлар. Гысгача айданында, бу асырда гөчме ве ярым гөчме илатың саны отурымлы илата середениңде азды хем-де соңкының саны барха артярды.

XVI асырда, ондан өңки асырда хем, гөчме илата йөрүк ("йөремек" ишлигинден) ады берлип башланяр. Бу ат Халап түркменлери ялы җемагатлара хем айдылярды. Соңабака йөрүк ады илкинҗи манысыны бирнеме өзгердип, Гүнбатар Анадолы билен Гүнорта-гүнбатар Анадолыдакы тирелериң, уругларың умумы ады болуп галыберйәр. Йөрүк адының ковмы, уруг-тире манысы ёкдур [217, XI, с. 518—522]. Йөрүклериң огуздыгы хакында хич хили шүбхе болмаз. XVI асырда хакыкы ковум ады болан "түркмен" сөзүне дегишли эсасы иллер: Халап түркменлери, Бозулус, Дулкадырлылар билен Бозокдакы уруг-тирелердир. Хас соңра диңе Халап түркменлерине ве Бозулуслылара түркмен дийлипдир. Бу ики илден XVIII асырдан соң Орта ве Гүнбатар Анадола гелип ерлешенлере хем түркмен дийлипдир. Хатда обалара ве шәхерчелере ерлешенлериңден соң, хатда хәзире ченли хем олар шол атларыны гөтерип гелипдирлер. Бу гүн Орта ве Гүнбатар Анадолының кәбир ерлеринде янашып отуран түрк, йөрүк ве түркмен обаларыны гөрмек мүмкин. Муны шейле дүшүндирмек болар: түрклер я-да түрк обалары дийилйәнлер бу ерлерде Селҗуклылар я-да бегликлер заманында ерлешен иң көне түрк халкыдыр. Йөрүк ады билен таналянлар бу ерлерде XVII асырдан өң яшан ве соңкы асырларда гелип ерлешен йөрүклериң дөреден обаларыдыр. Түркмен обалары болса XVII асырдан соң Орта, соңра болса Гүнбатар Анадола ве Мермер себитлерине гөчүп гелен, Халап түркменлери, Бозулус ве Ени ил уруг-тирелери тарапындан дөредилен обалардыр. Османлы дөврүнде Бозулус ве Халап түркменлери ялы иллериң йөрүклерден хас өң отурымлы яшайша гечендиклери үнс берилмели бир ягдайдыр. Бу гүн түркменлерден гөчме илат ёк диен ялыдыр [146]. Йөне Торослардан көп болмаса-да гөчме я-да ярым гөчме яшайшы довам этдирйән йөрүк тирелери бардыр.

Гысгача айданында түрк, түркмен, йөрүк, тахтачы, гызылбаш (алеви) атлары билен тапавутландырылян җемагатларың арасында хич хили ковмы тапавут ёкдур, оларың хеммеси огуз илинден чыкандыр.

Билшимиз ялы, Османлы харбы гүйҗи эсасан тимар (атлык кимин — терж.) ве девширме ожагына даянярды. Шол себәпли тире-уруглар ве оларың орнашан обалары бу дөвүрде раят, ягны, дөвлете салгыт берйән илат сайылыпдыр. Хусусан-да, Халап түркменлери, Ени ил, Бозулус хем шолар сайылыпдыр. Гепиң гердишине гөрә айдылса, Сефеви дөвлетинде харбы гүйч диңе түрки тайпалара даянярды. Түркиеде салгыт төлейән бир раят Эйрана барса, ап-аңсат харбы гуллуга гирип билйәрди. Эгер-де ол тиребеги я-да сыпахы болса, иң ёкары харбы дережелере хем чыкып билйәрди. Бу ягдай гөчме, обалы ве гайры түркилериң XVI асырда Анадолыдан Эйрана гечмегине шертлер дөредипдир.

Дулкадырлы, Чукур Ова уруг-тирелери улы йөрүклер, бозоклар ве ат чекенлере мүлкдарлык бабатда хакыкы отурымлы илатдан песде дурмандырлар. Эсгерлик үчин адам йыгнамакда Османлы дөвлети ёкарда агзалан үч җемагатдан диңе девширме ожагы өз әхмиетини йитирип, кынчылыклар чекип уграндан соң пейдаланып башландыр. Бу үч раят Османлы дөврүнде малие бабатдан ханедан билен багланышыклыдырлар. Олар Санҗар дөврүндәки огузлар ялы "хасса раятдылар". Йөне бу түркменлер хем шол огузлар ялы "хасса раятлыкдан", ягны, айратын орны болан раятлыкдан хич хили пейда гөрмәндилер ве салгыт йыгнайҗыларың зулумы астында яшапдылар.

4. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ

XVI асырда Халап түркменлери эсасан бегдили, харбендели, баят, йыналлы, көпекли-авшар, гүндүзли-авшар ялы улы җемагатлар билен гаркын, кызык, уч, аҗурлы, качылы, печенек, дөгер, кынык, эймүр, бүгдүз, алаюнтлы, бахадырлы, гарагоюнлы ве бейлеки уруг-тирелерден дүзүлен җемагатды.

Дулкадырлы: бу ил эсасан Мараш — Элбистан себитинде яшапды. Гышына Амид дүзлүгинде, Халап төверееклеринде ве Чукур-Овада болардылар. Бу илден энчеме топар Эйрана гидипди, бир гол болса Диярбекир себитиндәки бозулуса гошулыпды. Дулкадырлыларың Ёзгат ве Сивас себитлеринде ерлешенлери хем бар. XVI асырда Анкара себитине-де аралашыпдылар. Ондан соңра болса Кайсери ве Кыршехир себитлеринде, Чукур-Овада ерлешипдилер.

Бу улы ил эсасан шу ашакдакы җемагатлардан эмеле гелипди:

1. Анамаслы, башга бир ады болса каражалы (кәбир тирелери: языр, севинчли, оруч-бегли, улашлы, урчанлы, казанчылы, сөйлемезли, ёл-басынлы, гара-хытайлы).

2. Докуз, башга бир ады болса бышанлы (кәбир тирелери: гаркын, гараманлы, күрд-михмадлы, авчы, демрек, хаҗылар, нежҗарлы, докузгоюнлы, базламанчы, гара-горҗулы).

3. Күрежилер.

4. Җерид (кәбир обалары: Ябыр-Җерид, Гара-Хасанлы, Оруҗ-Газылы, Мамалы).
5. Печенек
6. Кавургалы
7. Элчи
8. Дөнгелели
9. Күшне
10. Ювалы (я-да гара-ювалы)
11. Текели
12. Варсак
13. Агҗа-Гоюнлы (Иң улы обалары: Чалышлы, Муса-Хаҗылы — Мусаҗалы, Козанлы, Хамидли)
14. Эймүр
15. Чимели
16. Гызыллы
17. Иманлы-Афшары
18. Чагырганлы
19. Авчы
20. Гүндешли
21. Тәҗирли
22. Эшкинҗилер (кәбир тирелери: дәде гаркын — 17 өйли, 5 саллах, гараҗа ахметли — 11 адам, сули шейхли — 19 адам).

Дулкадырлы илиниң Карс (Кадырлы) этрапында яшаян уруг-тирелериң эсасылары: варсак, демирчили, гараманлы, селманлы, закирли, кавургалы, гечлик, эшкинҗилер, Сис (Хәзир Козан) санҗагында, санҗы-хаҗылы, эгленоглы, айры-тамлы, кавургалы ве афшар җемагатлары юрт тутупдырлар.

5. ЧУКУР ОВА

Бу топрагы еңип алан үчоклар ер эелери болуп галыпдырлар ве көпүси соңра тайпа-тире гурлушыны йитирипдирлер. Бу себити илки эелемекде мөхүм роль ойнан йүрегирлериң ве кыныкларың ол ерлерде диңе атлары галыпдыр. Уруг-тире гурлушыны хенизе ченли саклап гелйәнлери гара-исалылар, кусунлар, кош-темирлер, улашлар, гөкҗелилер, элванлар [218, I, с. 1-98].

Тараблус — Шам: Бу этрапда яшаян түркмен җемагаты эсасан салурлардан, эймир-газилилерден, богайрлылардан, сүлейманлылардан ве бейлеки уруг-тирелерден ыбаратды.

Бозулус: Диярбекир түркменлери, Дулкадырлы түркменлери ве Халап түркменлери бу җемагаты эмеле гетирйәрлер.

Акгоюнлы галындысы: Акгоюнлылардан галан Диярбекир түркменлериниң эсасы уруг-тиерелери шулардыр: табанлы, огул-бегли, мусуллы, пүмек, хамза-хаҗылы, изеддин-хаҗылы, сүлейман-хаҗылы, шейхли, даньшменли, саларлы, чавулдур, додурга, дөгер, гаркын, авшар, бегдили, алпавут.

Дүлкадырлы уруг-тирелери: Җерит султан-хаҗылы, күрд-михмадлы (докуздан), көчекли, күшне, анамаслы, авчы, додурга, җеҗели, чимекли, авшар, гаража-арашлы, эймүр, гүндешли, чагырганлы, кызыл-кожалы, шам-баяды, гаркын мусаҗалы — муса-хаҗылы (Агҗа гоюнлыдан).

Халап түркменлери: көпекли-авшары, гүндүзли авшары, харбендели, бегдили, аҗурлы, йыналлы, баят, гарагоюнлы.

Ени ил: Сивасың гүнортасындлакы Манҗылык, Гүрүн ве Хеким-Хан арасындакы себитде яшаян җемагатларың адыдыр. Манҗылык билен Гүрүн арасындакы топрага Узын-Яйла дийилйәр. Хеким-Ханың демиргазык-гүндогарында ве Алаҗа-Ханың гүнорта-гүндогарындакы Веллиҗе дагы хем Ени илиң иң белли яйлаларындандыр. Ени илиң малие бабатдан Мырат III-ниң эҗеси Нур-Банувың Үскүдардакы гурдуран җамисиниң вакыфы билен багланышыклыды. Шол себәпли хем язгыларда бу җемагата "Үскүдар түркменлери" дийийәрлер. Бу җемагат Дүлкадыр ве Халап түркменлеринден эмеле гелендир. Халап түркменлерине дегишли гола көнеден бәри ябан-әри дийийәрлер [219, с. 294]. Дүлкадырлы голы көпленч экеранчылык билен мешгул болярды.

Ябан-әрилериң көпүсиниң бегдили боюндан эмеле гелендиги гөрнүп дур. Эсасы ябан-әри җемагатлары шулардыр: бегдили, баят, авшар, байындыр, харбендели, гарагоюнлы.

Дүлкадырлы: чимекли, мусаҗылы — муса-хаҗылы, бойны-ёгынлы, күрд-михмадлы, иманлы-афшары, барак, агҗа-гоюнлы, татар-алили, чагырганлы, элчи, тәҗирли, неҗҗарлы. Ени илиң эдара гурамасы 1858 — 59-нҗы йыллара ченли довам эдипдир.

Улы-Йөрүк түрклери: эсасан Сивас, Амася ве Токат себитлеринде болуп, бир бөлеги гүнбатарда Кыршехир ве Анкара тарапа яйыландыр. Хас соңра кәбир җемагатлар Эскишехир себитине, ондан болса Балыкесир этрапларына гидипдирлер.

Улы-Йөрүк эсасан йүзде-паре, орта-паре, шарк-паре топарларына бөлүнйәр. Бу топарлары эмеле гетирйән уруг-тирелер бөлүк адыны гөтерйәрлер. Бөлүклериң хер бири белли бир гышлаклара эдирлер ве ол экеранчылык эдйәрлер.

Улы Йөрүк түрклери топлумы өзүниң гечмиши ве гурлушы боюнча илханлылар дөврүне барып етйәр.

Буларың эсасы бөлүклери шулардыр: ил-бегли, сепни, кулагузлы, ак-салур, татлы, герампа, гөкҗели, шерефеддинли, җунгар, булла, чапанлы, икизли, чавурчы, үстаҗалы (уста-хаҗылы, устаҗлы),

додурга, өзли, кырыклы, гара-факифли, тургутлы, акжа-гоюнлы, али-бегли, гузы-гүлли, гара-гечили, йыналлы.

Бозок: Бу гүнки Ёзгат себити ве гоңшулыкдакы этрапларда яшаярлар. XV асырда Теймир гара татарлары бу ерден гөчүренден соң бозоклар муны аңсатлык билен эеләпдилер.

Гедүк: гара-яхя, дәли-алили, агажалы, акжа-гоюнлы, шам баяды.

Кара-таш: али-бегли, акжалы, тәжирли, гызыл-гожалы (эсасы жемагаты али-шарлы).

Ак-даг: караклы, кыркланы, хисар-бегли, гызыл-гожалы, сөвгүлен (иң улы жемагаты: сары-халилли)

Богазлаян: чичекли, кулагузлы.

Йылы-сув: татар (монгол), арслан-бегли, акжалы.

Соргу: зәкирли, гызыл-гожалы.

6. АТЧЕКЕНЛЕР ВЕ ГОҢШЫ УРУГ-ТИРЕЛЕР

Марко Полоның айдышы ялы, түркменлер Орта Анадольда жынс атлары етишдирйәрдилер. Ылайта-да Коня себитиндәки Караманогуллары ве Османлылар дөврүнде етишдирилйән атлара болан ислег улуды. Олар бу атлары салгыт хөкмүнде хем төлейәрдилер. Шонуң үчин-де атчекенлер адыны алыпдылар. Османлы дөврүнде ат салгыды нагт пул билен хасаплашылыпдыр.

Атчекенлер эсасан Ларенде (Караман), Акшехир ве Коч-Хисар көлүниң аралыгындакы себитлерде яшаярдылар. Бу себит үч саны доландырыш этрапына бөлүнйәрди; Эски-Ил, Тургут ве Байбурт. Эски-Ил обасы хәзир хем бардыр. Коня — Аксарай арасындакы көне селжуклы эне ёлуң угрундакы Эшма — Кая обасы атчекен беглериниң отуран еридир. Ол беглериң несиллери шу дөвре ченли довам эдип гелйәр. Коня себитиндәки мешхур "Эшма-Каяның сервилери көлгели" атлы түркиче айдым соңкы дөвүрдәки беглериң бири үчин дүзүлипдир.

Тургуд Акшехир көлүниң демиргазыгындан Караманың гүнбатарындакы ерлере ченли узалып гидйән этрапың адыдыр. Байбурд хем Караманың гүндогарындакы, Эреглиниң гүнортасындакы топраклары өз ичине алярды.

Селим Ёвуз дөврүнде атчекенлериң төлейән салгыды 1080 өй салгыдына барабарды.

Ашакда бу ве бейлеки караман ерлериндәки белли-башлы уруг-тирелериң адыны берйәрис (татар ве желайыр дийилйәнлер гара татарларың галындыларыдыр).

Эски-Ил: кош-темир, солмушлы, хожантылы (Хожанты — гараманогулларындан бир бег), давудлар, күрейш-мелик-шах, бойныюмры, курулы.

Тургуд: кусунлы, яңа, чепни, рейханлы, сарыжа-ахмедли, шах-бег-нөкерлери.

Байбурд: эмир-хаҗылы, огул-бегли, кайы, фарсаклар, печенеклер, татар.

Аксарай: бекташлы, татар, элчи, татары.

Кош-хисар: бозкырлы, боздоган, урунгуш, хинди, жүнейдли, җелайыр.

Үргүб: җемаллы, явалы.

Нигде: берекетли, дүндарлы, булгарлы.

Девели: бендер-беги.

Девели: кара-хисар, яхялы.

Ылгын: Мугал самагары, элчили, татары.

Исхаклы: селҗуклы, конду, кутлы-бога татарлары, капуҗа татарлары (богаз татары), мугал-татарлары.

Бу уруг-тирелериң кәбирлери Ич-илден, кәбирлери-де Тарсус — Адана себитлеринден гелендир.

Торосларың, Эреглиниң гүнорта-гүндогарында 3 мүң метр белентликде бир даг герши бар. Оңа Булгар дагы диййәрлер. Дагың бу ады селҗуклылар заманында хем барды. Бу адың ниреден гелип чыкандыгыны билмек аңсат дәл. Йөне онуң Балканлардакы болгар халкы билен багланышыклы дәлдигине ынанярыс. Төверекдәки малдарлар бу даглара язлага чыкярлар. Бир бегиң яйлада оглы болупдыр, адына Булгар дакыпдырлар. Бу небере соң-соңлар Булгар адыны гөтерипди.

Булгар небереси XVI асырда энтек барды.

XV ве XVI асырларда Булгар дагының төверегиндәки обалар ве җемагатлар хем Булгары шахсыет ады хөкмүнде уланыпдырлар. Меселем, Эйранда Ысмайыл II-ниң дөврүнде (1576 — 1587) таньмал бир бег болан. Булгар хальпа шу себитден гөчүп гиден түрклериң биридир.

Ич-ил: Селҗуклылар дөврүнде эеленип башланыпды ве караманлылар заманында долы эеленипди. Бу түркилер Чукур-овадакыдан өзбашдак сыясы гечмише эедирлер. Булар барып ятан түркменлер болуп, Караманогулларына дегишлидир, оларың иң ынамдар даянчларыдыр. Ич ил Баезид II-ниң дөврүнде Эрменек, Селирти (хәзирки Гази паша), Гүлнар, Силифке, Кари-Таш ве Мут диен алты саны этрапа бөлүнипдирлер. Салдамлы бир бөлеги отурымлы дурмуша гечен, галанлары-да обаларда яшап, экеранчылык этмек билен, энтек уруг-тире гурлушыны саклапдырлар. Оларың эсасылары шу ашакдакылардыр:

Боз доган (Силифкеде), йыналлы я-да йувалы (Анамурда), огузханлы (Селинтиде ве Анамурда), боз-гырлы (Дашлык — Силифкеде), хожаюнуслы (Гүлнарда), бегдили (Гүлнарда), Шамлы (Дашлык — Силифкеде). Бу җемагатлара баштутанлык эден неберелер Караманогулларының эмирлеридир.

Бу җемагатлардан Дашлык — Силифкеде яшаян бозгырларың ады Боз Гыр атлы бир бегден гайдяр. Бу ат болса "боз" ве "гыр" ишликлеринден гелип чыкандыр дийип пикир эдйәрис. Чүнки, ол

заманларда җуграфики маныда уланылян "Боз-Гыр" (гыр диймек түрклерде сәхра манысыны берйәр — терж.) хениз ёкды. Эдил шонуң ялы, Коняның казаларындан бири болан Боз-Гыр хем өз адыны шол ери доландырян бир бегиң адындан алыпдыр. Бу бегиң неслиниң XVI асырда хем довам эдендигини билйәрис. Йөне Баезид II дөврүнде Боз-Гыр казасында ярым гөчме бир җемагатың яшандыгыны билип болмайшы ялы, бу ерлерде исайы азлыгына хем душуланок. Башга көп ерлерде болшы ялы, бу этраплара юнанлар XIX асырда гелипдирлер.

Ич-ил Османлы дөврүнде эгсилмез бир ынсан чешмесиди. Бу ерден гоңшы үлкелере көп асырлар довамында илат яйрап гидендир. Олар дүрли себәплер билен баран ерлериндәки түрк илатыны гүйчлендирипдирлер. Баезид II дөврүнде Боз-Догандан ве Боз-Кырдан улы топарлар Орта Анадолыдакы Коч-Хисар этрапларына гөч эдипдирлер. Башга бир дөвүрде болса ончаклы улы болмадык топарларың хем Теке (Анталя) себитине гөч эдендиклерини билйәрис. Киприң эленмегинден соңра Ич-ил себитинде махал-махал бу ада гөчлер иберилипдир. Шейлеликде, шу гүнки Кипр түрклериниң галабасы Ич-ил этрапындакы йөрүклериң несиллеридир.

Ич-илден соңкы асырларда хем көп илат яйрап гидипдир. Гөчлер көпленч Чукур-ова тарапына йүзленипдирлер. Бу ере гелен уруг-тирелер эсасан боз-доган, менеменжи, гара-хаҗылы, күричүли, текели җемагатларыдыр. Булар җелалы гозгалаңлары себәпли илаты гаты азалан Чукур-овадакы гахрыман түрк тайпаларыны кувватландырыпдырлар. Оны тәзеден илатлашдырмакда мөхүм роль ойнапдырлар.

Ментеше: (хәзирки Мугла) ярым гөчме болан бу уруг-тирелериң эсасылары шулардыр: кайы, хорзум, барза, гызылҗа-ялынҗ, искендер-бег. Хамид санҗагында ончаклы көп болмадык гараманлылар бардыр.

Айдын: Бу санҗакда гарагоюнлы атлы бир йөрүк җемагаты бардыр. Бу җемагат өрән көп санлы уруг-тирелерден эмеле гелендир. Йөне оларың хич бири хем улы дәлдир. Улурак тирелерден таруҗылары, эллиҗилери, җуллылары агзамак болар.

Күтахя: Бу санҗагың Деңизли этрапында мөхүм бир йөрүк җемагаты барды. Оны эмеле гетирен уруг-тирелер эсасы шулардыр: кайы, акгоюнлы, боз-гуш, кылҗан, акгечили, кашыкҗы, мүселлеман-и, тойлы, авшар, алайонтлы. Бу җемагатлардан акгоюнлыларың Гара Хисар-и Сахиб (Афён) санҗагында хем салдамлы бир голы болупдыр. Шол санҗагың Сейййд-Гази этрапларында гарагоюнлы атлы бир улы җемагаты яшапдыр. Акгоюнлы ве гарагоюнлы уруг-тирелериниң бу атлардакы түркмен уруг-тирелери билен мынасыбети бармы-ёкмы, белли бир зат айтмак мүмкин дәл.

Анкара: Бу санҗакда ярым гөчме, аз илатлы уруг-тирелер яшан. Эсасылары яйлалы, азиз-бегли, гарагечили, тос-бога, бег-базары, сывры-хисар ве солтан өңи казаларында, эсасы бөлегини гечели җемагаты эмеле гетирен улы йөрүк или (1523 й. 3985 салгыт төлейән өйи болан)

яшапдыр. Тос-бога көне Османлы тарыхларында монгол дийип белленипдир. Гарагечилилер хәзир Эскишехир төверેклеринде яшаярлар. Анкара төверегиндәки гарагечилилер-де оларың бир голудыр.

Анадолының бейлеки себитлеринде хем XVI асырда ярым гөчме уруг-тирелер яшапдырлар, эмма санлары ве гурлушлары бабатдан ончаклы әхмиетли болмандыгы үчин, олар хакда гүррүң хем эдип отурмадык. Диңе Чорум санҗагына гарашлы Катар казасында татаран-и мугал (монгол татарлары) атлы салдамлы бир җемагатың яшандыгыны белләлиң. Ене-де шол асырда Болу санҗагында хорасанлы атлы бир җемагаты хем гөрмек боляр. Уруг-тирелериң отурымлы обалары нәхили эмеле гетирендиклери архив материалларында говы гөркезилендир.

Элимиздәки язгы депдерлери эсасында Түркийәниң хәзирки дөвүрдәки тайпа-тире ягдайы хакында айтсак, олары хемме такыклыклары билен беян этмек мүмкин. Бу депдерлере гөрә, Эгей деңзинден Евфрата ве Трабзона ченли болан ерлериң хеммесинде түрки илат бүтинлейин агдыклык эдип, аз миллет хөкмүнде юнанлары ве эрменилери гөркезмек болар. Исайыларың иң аз ерлери Гүнбатар Анадолы, Мермер себити, Демиргазык-Гүнбатар Гарадеңиз себитлеридир. Буларда 1520-нҗи йылларда 540 мүң өйли түрк болан болса, исайылар 4 мүң 471 өйли экени. Коня, Нигде, Кайсер ве Ич-ил велаятларында түрклер 143 мүң 254 өйли болуп, исайылар 2 мүң 448 өйли болупдырлар [220, X, 1953, с. 11]. Гүндогара гитдигиңче бу мынасыбетиң түрклериң зыяныда өзгерйәндиги гөрүнйәр. Меселем, Марaш, Ёзгат, Кыр-Шехир велаятларында 66 мүң 776 өйли түрк илатының бар вагтында 2 мүң 687 өйли исайы илаты яшаяр экени [220, X, 1953, с. 11]. Шол йылларда Чукур-ова себитлеринде болса түрклериң хас көп болуп, эрмени илатының болса аз санлы боландыгыны гөрмек боляр [218, с. 20—23].

XVI асырдан бейләк Анадолыдан Эйрана илатың көп гечмеклиги түрк ковумларының санына ве мынасыбетине улы тәсир эдендир. Эйрана гөчмек XVII асырда хем довам эдипдир. Бу гөчүшлер хемме ерден бетер Гүндогар Анадола тәсирини етирипдир. Шейлеликде, XV асырда "Түркмен үлкеси" дийип атландырылан бу себитлер түрк илатыны месе-мәлим йитирендир.

Кануның Нахичеван сапарындан (1548) соңра 20 мүң акҗа ве шондан көп гирдеҗи гетирен мүлклериң гапы гулларына берилмегиниң кануны хала гелмеги билен түрк сыпахыларының артыкмачлыклары арадан айрылыпды. Иң кичиҗик харбы везипелере ченли гуламлара берилйәрди. Диңе олар етмедик халатында бу везипелер Анадолы түрклерине берилйәрди. Арап, лаз, тат, сарт ялы элементлер харбы гуллуга кабул эдилмейәрди [221, V, № 3]. Болуп гечен кәбир хадысалар себәпли, ынамдан гачан чепнилер-де эсгерлиге алынмаярды, оларың өңки алнанлары хем йөрите канун билен гуллукдан чыкарылыпды [214,

LX, с. 130]. Шейлеликде, XVI асырда гошунның эсасыны гуламлар дүзйәрди.

Шол дөврлерде Анадолы түрклери яньчарлар кимин айлыклы эсгерлиге өврүлмек барада талапларыны өңе сүрүп уградылар. Шол себәпли какасындан соңра тагта чыкмага тайярланян Канунының огулларының бири Баезит олардан 7 мүң адамлык айлыклы гошуны, Баезидиң агасы Селим хем бир чакланрак гошуны дүздүлер. Шазада Баезит 1559-нжы йылда питне турзан вагтында яңкы кысмы гошунлардан эп-эсли гүйжи төверегине топлапды. Бу гүйч анадолылы тимарлы (мүлкли) сыпахылар ве оларың янындакы яшлар болуп, умуман, түрки уруг-тирелерине дегишли адамлардан эмеле гелипди. Бу яшларың хеммеси обалардан болуп, Караман илине, Ени-иле дегишли түркменлердир. Бозкырлыларың башында Боз-Кырыоглы Хусейин бег дурярды. Баезидиң белли эмирлери Агсак Сейфеддин, Тургутоглы Хусейин бег ве Гудуз Перхат дагыды. Анадолы гошун беглеринден болан Агсак Сейфеддин Баезит солтан тарапындан азаб (ат, улаг запасы) агалыгына, Тургутоглы Хусейин бег яраг-энҗам агалыгына, Гудуз Перхат болса сыпахы агалыгына белленипдирлер [222, с. 87, 100, 108]. Булардан Тургутоглы Хүсейин бег Караман дөвлетине дегишли улы бег небереси болан Тургутогулларынданды. Түркмен атлыларының башында дурандыр дийип чак эдилйән, эзбер атсувар (мүнүҗи), бичак урушган, гайдувсыз сөвешиҗи Гудуз Перхат Дулкадырлы я-да Ени-ил түркменлеринден болмалы.

Ылмы барлагчылар Баезит билен Селим арасындакы гөреши "Анадолы халкы, хас-да тимари (мүлкдар) сыпахылар билен гапы гуламлар ве меркези баштутанлар арасындакы сыясы дава" хөкмүнде хәсиетлендирипдилер. Селимиң хем ыгтыярында Анадолы түрклеринден топланан салдамлы бир гүйч барды. Олара яньчар оҗагына алынҗакдыклары хакында вадалар хем берилди. Эмма Селим хөкүмдар болан вагтында яньчарларың гозгаланлары зерарлы ол вада ерине етирилмеди.

Башарныксыз шазада болан Баезит бу этмиши билен биртопар адамың өлүмине, көп адамларың болса гүнүниң буланмагына себәп болды. Үстесине, 12 мүң адамлык гошуны Эйрана алып гитди. Оларың хеммеси диен ялы юрда гайдып гелмән, шол ерде галды [223, с. 192—193]. Олар Сефеви гызылбаш гошуныны гүйчлендирипдирлер. Бу ваканың нетижелеринден бири Стамбулдан Анадола тертиби ве асудалыгы сакламак үчин ясакчы (гадаган) ады билен мыдамалык яшамалы яньчарларың гөндерилмегиди. Илат бу бихая эсгерлери йигренйәрди. Ягдай тапса, олары голайына гетиренокды.

XVI асырың икинҗи ярымындан соң Анадолыда эсасан ики саны элемент бибынҗалыклык дөредйәрди. Бириси медресе талыплары болуп (сухте, софта), олар Селҗуклы дөврүнден бәри салгыт меселесиниң барха беркемеги, XVI асырдакы ыкдысады кынчылыклар ве юрды чөкерен девширме тертибиниң гүйҗемеги ялы себәплер билен бу

йүзйыллыкда гөрүлмедик дережеде көпелипдирлер. Олар өзлерине лайык иш тапмансоңлар, кичирәк топарлара бөлүнип, иш гөзләп, айланып йөрдүлер. Бу кысмы пишелер билен дервүшлер, ыкмандалар хем мешгулланыпдырлар. Талыплар, дервүшлер садака, незир, илин айдан-диенлери ялы затлары йыгнапдырлар. Йигрененлери болса дөвлет эмелдарлары ве яныçарлар болупдыр [215, с. 123]. Булар аглаба ягдайда кадылардан өзлерине голдав тапыпшлары ялы, гарындашлыкдыр башга себәплер аркалы илат ичинде хем голдавсыз галмандырлар. Медресе талыплары Амася, Чорум, Кастамону, Кутахя, Афён, Маниса, Ыспарта, Алаийе ве Ич-ил себитлеринде көп болярдылар. Буларың херекетиниң өңүни алмак үчин Ил-эри гурамалары дөредилди. Эмма оларың хем пейдасы дегмеди.

Түрки оба яшларының бир бөлеги өз топракларыны ташлап, башга ерлере гидйәрдилер. Олара "җифт (меллек) бозан" дийийәрдилер. "Җифт бозанлар" иш гөзләп шәхерлере гидйәрдилер, энчемеси улы беглериң гапы гулларына хем өврүлип галярдылар. Халыс иш тапмадыклары топар тутуп, талаңчылык эдип, галтаман топарларыны дөредйәрдилер. Олара левент хем дийилйәрди. Мешхур Көроглы Рөвшен хем шу кысмы шахсыетлериң бири болуп, янына йигитлери топлап, 1580-нҗи йылларда Гереде ве Болу арасында пач алып гезендир. Көроглының 1584-нҗи йылда хем бу пишесини довам этдирендиги, харбы эмелдарларың ве кадыларың ондан горкуп, онуң эдйән ишлерини хич ере хабар берип билмәндиклери беллидир [184, с. 9—20].

1577-нҗи йылда башланан Эйран уршуның өңли-соңлы 12 йыла дагы чекмеги Түркийәни Хазар деңзине чыкаран хем болса, көп адам ве маддык пидалара гетирди. Илатың яшайшы кынлашды. Көроглының, Ыспарталы Неслиоглуның, Мехмет Чавушың, Гызылоглы Мустафаның ве башга гозгалаңчыларың узак вагтлап херекет эдип билмеклери-де бу уршуң җуда узага чекмеги билен багланышыклыдыр. Бозокдакы шам-баяды тиресинден бир түркмен уршуң башлан йылында (1577) өлен Эйран шасы Ысмайыл II-ниң дерегине, ялан Ысмайыл болуп орта чыкды. Ол төверегине гызылбаш түркменлеринден өрән көп адам йыгнап, херекете гечди ве Кыр-Шехир себитиндәки Хаҗы-Бекташ түрбесинде улы бир мәхелләниң өңүнде дабара билен гурбан кесди. Эйран уршы вагтында Анадолы обалылары ялы, гөчме түркменлердир йөрүклер хем эмелдарларың зулмуна сезевар болдулар. Ёкарда агзалан ялан ша Ысмайылың гозгалаңы хем агыр салгытларың нетижесинде йүзе чыкан херекетдир.

Эйран уршуның аргынлыгы хениз совулманка, 1593-нҗи йылда башланан Австрия йөришиниң хем узага чекмеги тәзе гозгалаңлары йүзе чыкарды. Бу гозгалаңларың башында көпленч гулам гошунларының атлы бөлүмлеринде везипе гөрен я-да беглербегилериң ве санҗак беглериниң буйругында бөлүкбашылык, чавушлык, субашылык ялы гул-

лукларда, везипелерде болян кичи рүтбели (чинли) Анадолы түрклери дурярды.

Улы гозгаланларың бириниң башында Гара Языжы лакамлы Абдыл Халым диен бири болярды. Ол ёкарда агзалан везипелери гөрен адамды. Османлы язарларының айтмагына гөрә, ол Османлының Анадолыдакы хәкимиетини йыкмак ислейәрди. Эмма гечирилен ылмы-барлаглар Гара Языжының шейле максат тутандыгыны субут этмейәр [215, с. 243-248]. Караман илиндәки атчекенлерден Тургут этрапындакы давутлар тиресине дегишли бир шахс 1595-нжи йылда шейле максат билен орта чыкыпды. Бу шахс өзүниң Селжуклы хөкүмдары Алаэддиниң неслиндендигини ыглан эдип, патыша болаян халатында адалат билен эдара этжекдигини айдяр, зулум ёлуна дүшен Османлының хәкимиетини сындырмалыдыгыны вагз эдйәр [214, 74, с. 3]. Эмма Караманлы илатының арасында не онуң, не-де башга бириниң төверегине адам топламак башартды.

Гара Языжы херекете Урфа тарапларында башлапды (1599). Оңа Халабың өңки беглербеги Хүсейин паша хем гошулыпды. Австрия уршы довам эдйәрди. Шол себәпли гозгаланың баштутанының гүнәси гечилип, ол илки Амася, соңра Чорума санжак беглигине белленди. Эмма Гара Языжы өз адамларыны дагатмаярды ве олары эклемек үчин этраплара чозушлар гураярды. Тавил-Ахмет, Гарагуш-Ахмет, Юлар-Кырды, Текели Мехмет, Дәли-Зүлфикар, Дүндар, Депеси түйли, Йылдызлы Ибрахим, Капыр Мырат ялы шол заманың белли-белли гозгалаң сердарлары Гара Языжының янындадылар. Оларың көпүси, Гара Языжы ялы, капы-кулы (көшк горайжылары — терж.) диен йөрите харбы бөлүмлерде я-да беглербегилериң, санжак беглериниң гуллугыны эдйәнлерди.

Гара Языжы Хажы Ибрахим пашаның баштутанлыгындакы османлы бөлүмини Кайсериниң якынында чым-пытрак этди. Эмма соң Сокуллы Хасан паша билен Гөксун ййласында болан сөвешде еңилди. Шондан соңра өз адамлары билен Жанлык дагларына чекилди. Ол шол ерде хем өлди. Онуң ерини гардашы Дәли Хасан эеледи. Ол даглардан инип, Токатда ерлешйән Хасан пашаны габады. Хасан паша, гыш дүшендиги себәпли, эсгерлерини дагыдыпды. Гозгалаңчылар Хасан пашаны түпеңләп өлдүрдилер. Олар шол вагтлар Хасан пашаның Багдатдан гелен хазынасыны хем эле салдылар ве оны галкан билен пайлашдылар. Йөне йылларбойы саллах гезип йөрен бу адамлар Хасан пашаның харемине дегмән, оны Дивриге гөндердилер. Шундан соң Дәли Хасан гозгалаңчыларың улы топары билен гүнбатара тарап херекет этди. Бу йөриш Орта Анадолы обаларына гөрүлмедик хеләкчилик гетирди. Өзлери хем обалы болан бу гозгалаңчылар гечен ерлеринде обалары таладылар. Оларың якынлашяндыгыны эшиден обалылар даглара чекилйәрдилер, шәхерлере сыгынярдылар. Йөне даглара чекилен

адамларың бир топары гозгалаңчылара хем гошулып гидипдилер. Бу болса оба илатының өз дурмушындан нәгилелигиниң йүзе чыкышыды.

Дәли Хасаның адамлары тутуш этраплара вехим салып, Күтахя гелип етди. Йөне көп вагт гечмәнкә, дөвлет билен ылалашып, янына 10 мүң адамы алды-да, Румелә гечди. Онуң өзүне Боснияның беглербегилиги, еди аркадашына Румелиде санҗак беглиги берлипдир. 400 саны сердары болса атлы гошуна алныпдыр.

Румелә гечен гозгалаңчыларың нә дережеде гарып боландыгыны шол дөвүрдәки язарларың суратландырышындан хем билмек боляр. Оларың гейимлери элешан, яраг-энҗамлары угурсыз экени. Булары деррев урша иберипдирлер. Урушда мертлик гөркезен бу адамлар шол бир вагтың өзүнде өрән көп йитги чекипдирлер. 6 мүң шехит берен гозгалаңчылар адамларының үчден икисини алдырыпдырлар.

Анадолыда галан гозгалаңчылар болса бөлеклере бөлүнип, Орта Анадолыда ве башга ерлерде өңкүлеринден хем хас эрбет талаңчылыклар эдипдирлер.

Гозгалаңчылара тутян орунларына гөрә дөвлет везипелериниң берлендигине гарамаздан, бу кысмы гозгалаңларың ызы кесилмейәр, гайтам, гитдигиче көпелйәр. 1603 — 1607-нҗи йыллар аралыгында Анадолының көп ерлеринде топалаңлар туруп, ол ерлер Гара Языҗыдан хас ёвуз гозгалаң баштутанларының ыгтыярында болупды. Олардан хас кувватлысы Демиргазык Сирияны өз гысымында саклан Җанполатоглы Алы пашады. Ол көнеден бәри Килиси өз юрды кимин эдара эден неберә дегишлиди. Алы паша 30 мүң адамлык гошун топлап, өз адына пул зикгеледип, хутба окадып, өзбашдаклыгыны хем ыглан эдипди.

Анкаралы Галандароглы Мехмет 1592-нҗи йылда 80 адам болуп гозгалаң эдениден соң, ёлдашларының көпүси билен беглербегиниң янында чавушлык, салгытчы ве кетхудалык ялы везипелере чекилди. Чагалоглы Синан пашаның Эйран йөришинде муңа санҗак беглиги хем берилди. Эмма санҗагыны эле алып билмәнинден соң, ол ене-де гозгалаңа башлады. Ол Ич-илде болян башга бир гозгалаңбашы Мусли Чавуша язан хатында Османлы дөвлетини питнечи, сөзүнде дурмаян дийип хәсиетлендирйәр, "Үскүдардан бейләк бүтин Анадолыны Османлының элинден алмагы" ниетине дүвендигини билдирйәр. Мешхур Боз-Кырлы бойбегиниң небересинден болан Мусли-Чавуш болса Ич-ил ве Ларенда тарапларыны элине алыпды. Булардан башга Адана себити Җемшидиң Сары-Хан санҗагы Юсуп пашаның, Тараблус — Шам дулкадырлы түркменлеринден Сейфоглы Юсубың, Сивас таралары мешхур Тавилахмедиң гардашы Меймуның ыгтыярына гечипди. Везир-и азам Мырат паша өңүрти Җанполтоглуны еңип, соңра өзүне ылыкдырмак максады билен оңа паша унваныны ве Анкара санҗагыны бердиги Галандароглуның үстүне уграды. Галандароглы болса бу вагтлар өрән улы гүйч топлапды. Агачдан-Пири, Балдыры гысга, Даглар дәлиси Сүлейман, Гара-Сейит (Арап) ве башга түйс гайдувсыз гозгалаңбашы-

лары хем мунуң төверегине топланыпды. Гөксуң яйласында гозгалаңчылар мертлик билен сөвешдилер, эмма топ окларының өңүнде дуруп билмән, еңилдилер (1609). Оларың улы топары Эйрана гитди. Гиденлериң саны 13 мүң 605 адамды.

Мырат пашаның гозгалаңчылара өрән газаплы дарамагы, эле дүшенлерини аман бермән өлдүрмеги, гуйылара атмагы юрды ташламага мәжбур эден себәплериң эсасысыды. Онуң сөвешлерде гыранларының ве жезаландырып өлдүренлериниң саны 30 мүңден гечйәрди. Куюжы Мырат паша бу гечирен чәрелери билен Анадолыда асудалык дөредип билипди, эмма онуң хич хили багышламаны, акламаны билмезден гозгалаңчылара рехимсизлик билен дарашмагы Түркие билен уруш ягдайындакы дөвлете көп сөвешжең адамының гитмегине себәп болупды. Бу ягдайы болса кәбир дөвлет адамлары танкыт астына алыпды. Мырат паша ёгаланындан соң, ерине гечен Насух паша аклав хатларыны иберип, көп адамың Эйрандан ватана доланып гелмегини газаныпды. Олары бу ерде дөвлет хызматына алыпдырлар.

Гозгалаңларың эсасы себәбиниң ыкдысады кынчылыклардыгы шүбхесиздир. Йөне девширме ожагының өрән улалмагы, түрк яшларының гошунда орун тапмазлыгы гахар-газабың ярылмагыны чалтлашдырярды. Өз сөвешжеңлик рухуны ве сыясы дәп-дессурларыны башарныксыз довам этдирйән түрклер Эйран ве арап үлкелериндәки халкың ягдайына дүшүп билжек дәлдилер. Булар гозгалаңлар аркалы белли бир дережеде өз максатларына хем етдилер. Айратын хем "гапы-гулам" гошун кысмының атлы бөлүмлерине гирмек булара башартды. Кәбирлери болса санжак беглигине, хатда беглербегилиге ченли бейгелдилер. Солтан Мехмет Фатих билен бирликде яйбаңланып угран девширме ожагы XVII асырың икинжи ярымына ченли юртда тас әхли ыгтыяры эле алыпды. Шу асырың ахырына ченли болса ол әхмиетини йитирди. Шондан соң дөвлет башында түрк асыллы везир-и азамлар хем гөрнүп башлады.

Желалылык (гозгалаңлар) херекети Анадолыда орнуны аңсат-аңсат долдурып болмажак агыр йигитлере гетирипди. Талаңчылыклар ве вейранчылыклар гозгалаңчыларың дөреден ачлыгы зерарлы, оба адамлары ерлерини ташлап гитдилер. 1603-нжи йылдан бейләк хас хем айылганч хәсиете гечен бу хадысалар ачлыкдан, совукдан, ёканч кеселлерден көп адамың өлмегине, көп обаларың тозуп, бошап галмагына, экин мейданларыны от-чөпүң басып гитмегине себәп болды. Ылайта-да Сивасдан Күтахя ве Афёна ченли, ягны, Орта Анадолыда яйылып гидйән абадан ерлер гөзгыны ягдая дүшүпди. Чукур-Ова хем шейле ягдайдады. Шол ерлерде шондан соң тә XIX асырың икинжи ярымына ченли экеранчылык дикелмеди. Гепиң гысгасы, желалылык херекети Анадола хем илат, хем топрак, хем рухы бабатдан өрән улы зыян чекдирди. Көп санлы белент мертебели түрк неберелери хем өңки ягдайларындан махрум болдулар.

Җелалылык бирнәче ерлерде илатың җуда сейреклешмегине, шонуң хасабына башга ерлерде болса чакданаша гүрелмегине хем себәп болды. Бу ягдайлары дүзгүнлешдирмек үчин хөкүмет элинден гелен чәрелери гөрүп башлады. Меселем, Анадолы ве Караман беглербегилерине перман гөндерип, бозулуслары өңки ерине элтмеги табшырды. Эмма бу перманлар ерине етирилмән галды ве бозулуслар өңки ерлеринде Орта Анадолыда галдылар. Диңе хас соң салгытларыны үзүп билмәндиклери үчин оларың кәбирлери Эгей якаларына ве Балыкесир этрапларына гөчдүлер. Орта ве Гүнбатар Анадолыда түркмен җемагатларының болмагы бозулусларың шол херекетлери билен багланышыклыдыр.

Венаның икинҗи гезек габалмагы нетиҗесинде Австрия ве онуң союздашлары билен башланан уруш хем-де онуң узага чекмеги эсгер етмезчилигини йүзе чыкарды. Озал түрк илата гошунда орун бермейән довлет 1690-нҗы йылда Австрия гаршы башлаҗак йөриши үчин түркменлерден хем эсгер талап этди. Бозулус, Халап түркменлери, Ени-ил, дулкадырлы ве башга түркменлер бу йөрише гатнашдылар. Йөне Саланкамен сөвешинде (1691-нҗи йылың августы) топ окунын өңүнде дуруп билмән, сөвеш мейданындан узаклашдылар.

Шол йылда дөвлет тарапындан түркмен илатыны тозгунчылык чекен себитлерде ерлешдирмек ишине гиришилди. Олар аглаба Анкараның төвереклеринде ве шол себитлерде ерлешдирилди. Боз-Улусың бу голуна хем табанлы голы баштутанлык эдйәрди. Шона гөрә кәте муңа табанлының кәрендеси ады берлипдир. Бу гола баштутанлык эдйән бег неберреси Баланың Үч-Эм обасында отурыпдыр. Онуң несиллери шу гүне ченли довам эдип гелйәр. Боз-Улус беглериниң ерли хәкимиетлер ве меркез билен язышан хатларына дегишли көп санлы документден ыбарат бай архив неберәниң өзүнде хәзире ченли сакланып, шу вагта гелип етипдир.

Боз-Улуса гарашлы гараҗа күрт, түркмен курудлы ене-де бирнәче җемагатлар Кыр-Шехирде юрт тутупдырлар. Бу иле дегишли бирнәче җемагат болса Нев-Шехирде ве онуң төверeклеринде ерлешипдирлер.

Икинҗи бозулус голы Акшехир — Илгин этрапларында юрт тутупдыр. Бу гол эсасан хамза-хаҗылы, авшар, күшне, данишменддли ве башга җемагатлардан эмеле гелипдир. Үчүнҗи бозулус голы Афён ве Күтахя санҗакларында яшаярды ве эсасан огул-бегли, көчекли, изедиңли, күрт-михадлы ве гүндешли җемагатларындан эмеле гелйәрди. Булар Сары-Хан тарапларында отурымлы яшайша гечипдилер.

Дөрдүнҗи бозулус голы Айдын санҗагында ымыклы отурярды. Орта Анадолыдакы ве Гүнбатар Анадолыдакы шу гүн түркмен адыны гөтерйән обаларың көпүси бозулуса дегишлидир.

1691-нҗи йылда дөвлет тарапындан ене-де бәш себитде илаты тәзеден ерлешдирмек иши башланды. Шолардан бири-де даньшменди атлы уллакан түркмен җемагатыны Айдын, Балыкесир, Афён, Испарта

ве Денизли велаятларында ерлешдирмеклик ишиди. Бу иш амала ашыпды. Даныщменди жемагаты хем бозулуса дегишлидир.

XVI асырың биринжи ярымында Чукур Овада Мисисден Гавур дагларына ченли болан ерлер инди гоңшы этраплар кимин тутушлыкда экилйәрди. Эмма бу асырың ахырларында ве XVII асырың биринжи ярымында хер хили гаршылыкларың йүзе чыкмагы себәпли бу этрапларың халкы дагапдыр. 1691-нжи йылда дулкадыр уруг-тирелеринден 20 чемеси бу ерлере гетирилди, эмма бу ишиң нетижеси аз болды. Гөчүрилип гетириленлер бу ерлерде отурмак ислемейәрдилер. Мунуң эсасы себәби болса бу ерлерде ысытма ве башга ёканч кеселлериң яйрамагы болмалы. Бу этраплар XIX асырың икинжи ярымына ченли яңкы уруг-тирелер үчин гышлаг хөкмүнде уланылыпды.

Илат гетирилип ерлешдирилен себитлериң үчүнжиси Халабың демиргазык-гүндогарында, Менбижиң гүнбатар ве гүнорта-гүнбатарындакы этраплары. Бу тая илбеглилер ерлешдирилди (Хәзир түркменлериң ятламагына гөрә, буларың көпүси Сивасың янында отуран ве тире адыны шу вагта ченли саклаян илбеглилердир). Бу илбеглилер гүнорталы дәлдирлер [224, № 16, 1]. Булар "Мараш илбеглилердир" [226, 64, 110, 170]. Бизиң барлагларымыз боюнча дулкадырлы илиниң улы кабылаларындан болан акжагоюнлыларың Хамидли диен улы обасының кетхудасының ады Илбеги кетхуда болупдыр (1583-нжи йыл ве соңкы йыллар) [225, № 116—129 В].

Илбеглилер бу ерлерини халапдырлар ве яшамак үчин шол ерде мыдамалык галыпдырлар. Хәзирки вагтда Сирияның шол топракларында илбеглилериң 29 саны обасы бардыр.

Түркиеде илатың ерлешиши шейле болупдыр: уруг-тирелер бир гышлага лайык гелйән илатың белли бир саны боюнча обалара бөлүнип отурыпдырлар. Түркиеде оба гурлушы, умуман, шейлерәк эмеле гелендир.

Илат ерлешдирмек тагалларының бир тапгыры болса Халап түркменлери билен багланышыклыдыр. Максат оларың шол төверекде яшаянларыны Хама ве Хумус арасындакы бош хем-де харап болан ерлерде ерлешдирмекди. Олар бирбада айдылан ере гөчүрлип гетирилдилер, башгача айданында, топландылар. Эмма олар дөвлетиң уруш билен мешгулдыгындан пейдаланып, Анадола тарап гөчүп гитдилер. Шонда-да оларың (мегерем, өңден отуран) бир бөлеги шол ерлерде галды ве шу гүн хем Сирияның Тараблус, Шам себитлеринде яшамаярлар. Өз эне, ягны, көне түркмен дилинде геплешйәрлер.

Гадым заманлардан бәри Орта Арабыстанда, Ажа ве Селма дагларында отуран арапларың тай тайпасының иң гүйчли голы болан шамарлар XVII асырың орталарында демиргазыга тарап сүйшүп башладылар ве Сирия чөлүни эеледилер. Шол ерлерден даш-төвереге чапавулчылык эдип башладылар, дөвлет арагатнашыгыны кесдилер. Шондан 20 йыл гечен соң Орта Арабыстанлы башга бир хас хем

таланчы арап аширети — анезелер бу себитлере чозуп гелдилер ве шамарлары ковдулар. Соңкулар Ракка себитиндәки обаларың бир бөлегини харап этдилер, галанларына болса хырач салгыдыны салдылар. Буларың акынлары зерарлы бу себитлерден кервенлер өтүп билмеди. Османлы хөкүмети бу ерлерде ховпсузлыгы үпҗүн этмек ве отурымлылыгы ёла геймак үчин Халап түркменлерини, Ени иле дегишли уруг-тирелери, бозулусың гөчмән галанларыны Белих дерясының якаларында Акҗагаладан Ракка ченли аралыкда ерлешдирди. Соңра ене-де биртопар түркмен уруг-тирелери Урфаның дүрли тарапларына гөчүрилип гетирилди. Олар мусаҗалы, барак, авшар, чимели, чепни, иззеддинли, көчекли, аҗурлы, хаҗылы, эркады, гызылгоюнлы, гырынтылы ве башга уруг-тирелердир. Булар ол ерде узак отурман, шол йылың өзүнде Анадола гөчүп гитдилер. Йөне буларың көпүсини хөкүмет ене-де ызына гетирди, гачмазлык үчин чәрелер гөрди.

Дөвлет анезе арапларының чапавулчылыгындан диңе шейле ёл билен дынып билҗегине ынанярды. Үстесине, түркмен уруг-тирелериниң өзлериниң берйән аладаларындан хем дынмагы гөз өңүнде тутярды. Йөне бу үлке жуграфики тарапдан түркменлери ерлешдирибилҗек мекан дәлди. Топрагы хасылсыз, сувы гытды. Томсуң яндырыҗы ыссысы сергин "Урумы" күйседип дурды. Гышламак үчин гүнорта гиден араплар хем шол вагтлар бу ере язламага гелйәрдилер. Олар ве башга арап аширетлери билен түркменлериң арасында урушлар башланярды. Шол вакалара дегишли шыгырлар түркменлериң арасында хәзирки гүнлере ченли сакланып галыпдыр. Онсоңам Ракканың сүргүн эдилйән ердиги хем онуң хөвес эдер ялы мекан дәлдигинден хабар берйәр. Османлы дөвлети боюн эгмек ислемейәнлери, бимаза түрк уруг-тирелерини шу үлкә сүргүн эдйәрди. Диймек, бу тайы женаяткәр элементлериң-де йыгнанан ериди. Шейлеликде, хөкүметиң бичак жан чекмесине гарамаздан, Ракка ве Урфа себитлерине гетирилен уруг-тирелериң эсасы бөлеги айры-айры вагтларда Анадола гачып гайтдылар. Кәбирлери, меселем, бегдилиниң аглаба обалары, бараклар ве башга-да бирнәчелери XIX асырың ичинде хем энтек шол ердеди. Эмма олар хем ахырсоңы асла хошларына гелмедик Ракканы терк этдилер. Дөвлетиң Ракка меселеси баша бармады. Бу диңе түркмен уруг-тирелерине, умуман, түрк жемагатына чекдирилен көп азапларың ве йитгилериң хасабына аз салымлык бир ужыпсыз нетиже билен тамамланды [226; 228].

Бу гөчүшлигиң иң агыр жебрини бегдили бойы чекди. Бу гүн оларың биреййәм оба отурымлы дурмушына гечен несиллериниң арасында "Җолаб" дийип атландырылян шол ажы хакыкатың ятламалары сакланяр. Шонда Феруз диен бегиң Раккадакы гүзаплы дурмуша чыдап билмән Эйрана гөчүп гидендиги хем айдыляр. Умуман, бегдилилериң эсасы бөлеги Антепиң гүнорта тарапларында орнашып галыпдыр, бир бөлеги болса хәзирем Сирияда яшаяр. Баракларың көпүси Низипиң гүнортасында ерлешипдир. "Барак" сөзи түйлек жынс

көпеги аңладяр (Белли бир ырымлара уюп, бу ады чагалара-да дакярлар — терж.). Бу тирәниң адының хем хайсыдыр бир адамың адындан гелип чыкандыгыны аңламак кын дәлдир. Бегдилилер булары түркмен саймажак хем болярлар. Эмма язгыларда XVII асырың ахырларында Ракка гөчүрилиш дөврүнде олар түркмен хасапланыпдыр.

XIX асырда Чукур Овада "деребегилик" диен дүзгүн довам эдйәрди. Аслында, Османлы дөвлет хәкимлериниң ыгтыяры Адана шәхеринден илерик кән бир йөремейәрди. Шейлеликде, деребегилер өз ресми болмадык хәкимликлерини саклап галярдылар. Бу деребегилерден иң кувватлысы шол вагтлар Козаногулларыды. Оларың ыгтыяр эдйән ерлери Козан, Кадирли, Саим-бегли этрапларыны өз ичине алярды. Атларыны токайлык Козан дагларындан алан Козаногуллары варсак түркменлериндендир. Козаногуллары херненең гүйчли деребегилери болсалар хем, өз голасты илатындан тапавутсыз, сада дурмушда яшап, өңден гелйән дәп-дессурлара табын болупдырлар. Оларың байлыга, зыната үнс бермейишлери ялы, окув-билим дийип узак ерлере гиден илдешлерине ярдам эдип дурандыклары хакында хем гүррүңлер яйрапдыр.

Башга бир таныжал деребеги, Паяс этрапларына ыгтыяр эден Күчүк-Алиогуллары небересиди. Мешхур шахыр Дадалоглы бу неберәни бу себитлери илки эелән түркменлере, Османлылардан өң хәким болан Өзерогулларына баглаян хем болса, бу пикир энтек шүбхе дөредйәр.

Дадалоглы Күчүк-Алыогулларыны самыр дерисинден ичмекли ханымларыны "Стамбул фескалы" суратландырян хем болса, бир европалы сыяхатчы аялы оларың өз байлыкларына ве кувватларына гаранында жуда сада дурмушда яшаяндыклары дийсең хайран галдырыпдыр. Бу деребеги небересиниң эсасы гирдежиси сөвдадан ве хатда хаж кервенлеринден гелйәр экени.

XVII асырда Гүнбатар ве Гүнорта-Гүнбатар Анадолыдакы йөрүк илатының саны көпелипдир ве өри мейданлар бабатда кынчылыклар йүзе чыкыпдыр. Бу ягдай Ментеше йөрүклерини демиргазыга тарап сүйшмәге межбур эдйәр. Олар Бурса төвереклерине ченли сүйшүп гелипдилер. Ич-Ил йөрүклери болса буларың гысмагы зерарлы Чукур Ова тарапа гөч этдилер.

Чукур Ова гөч эден Ич-Ил жемагатының башында боздоганлар дурярды. Оларың бир топары Адана төвереклеринде галыпды, олара күтүк-боздоган дийилйәрди. Оларың бир бөлеги хем гүндогара сүйшүп, Кадирлиниң гүнортасында юрт тутупдыр. Боздоганларың белли-башлы жемагатларындан бири болан мелеменжи илки Кусун, соңра Гара-Исалы тарапына гөчүпдир. Бу жемагатың ады мелемен диен иймитден гелип чыкандыр, ягны мелемени халаянлар диймекдир. Булар йөрүклере дегишли йүз кешплерини ве беден гурлушларыны хәзире ченли саклапдырлар. Мелеменжи (Менеменжи) огуллары XVIII асырдан

башлап өз обаларына даянмак билен Гара-Исалы себитини өз хәкимликлериниң астына алыпдырлар.

Мелеменҗи небересини деребеги хасап этмек хем догры дәл. Чүнки, олар махал-махал дөвлет хәкимиетини кабул этмек билен, онуң гуллукчыларына өврүлип башлапдырлар. Умуман, бу беглериң ягдай билен йөрейән адамлар боландыгыны гөрмек боляр. "Фырка-и Ислахийе" тарапындан Стамбула гетирилен соңкы мелеменҗи беги Хаҗы Ахмет бег неберәниң тарыхына дегишли бир хат галдырыпдыр. Ол Түркийәниң тарыхында деңи-тайы болмадык бир вакадыр [227].

Бу небереден соңра Керимогуллары, Гөк-Велиогуллары, Сыркынтыогуллары ве Карсандыогуллары ялы кенарбеглери чыкыпдыр. Булардан Керимогуллары Җейхан якасындакы боздоганларың беглеридир. Бу небере барада иң көне маглумат 1707-нҗи йыла дегишлидир. Шол йыл "бозгаклыклары билен белли болан" Чобаноглы Касымы, Баезидоглы Мехмеди ве Керимоглы Халылы Караман беглербегиси тутупдыр. Йөне соңкы вагтларда дөвлет бу неберәни Чукур Ованың таңымал неберелеринден бири дийип танапдыр. 1730-нҗы йылда бу неберәниң башында Абдылкерим атлы бир беги гөрйәрис.

Гөк-Велиогуллары неберәниң гүйчли беглери болупдырлар. Олар хатда Козаногуллары ялы зор беглер билен хем бәслешипдирлер.

1730-нҗы йылда Сыркынтыоглы Мехмет, Карсандыоглы, Гара Небиоглы Хамза ве Керимоглы Абдылкерим дагы Ракка гөчмели эдилен реҗепли авшарларың башга ерлере гачмагының өңүни алмага борчлы эдилипдирлер. Сыркынтыогулларының ве онуң тиресиниң отуран ери Козаның гүнортасында, Сары-Чам билен Җейхан дерясының аралыгындадыр. Ол ер хәзир хем шол ады гөтерйәр.

Бу этрапларда он секиз обада сыркынтылар отурыпдырлар. Олардан Козан шәхеринден бир сагатлык узаклыкдакы Тепе Өрен обасы беглериң өз меканы экен.

Карсандыогуллары Гара-Исалы билен Козан төверееклериниң арасындакы токайлык ерлериң хәкимидилер. Буларың түркмен шарк-паре җемагатындан болмагы әхтималдыр.

Чукур Овадакы җемагатлар хакында айдыланда, варсак ве боздоганлардан башга бу ерде эсасан авшар, җерид ве тәҗирли җемагатлары яшапдылар. Булар томсуна Узын-Яйла ве Элбистан Гөксүн этрапларына гидип, ол ерде пурсат тапан махаллары чапавулчылык эдйәр экенлер. Бейик шахыр Дадалоглы бу барада эсерлер языпдыр.

Бу дөврүде, өңки асырларда бу себитлери ерип алмакда мөхүм роль ойнан Рамазаногулларындан, Өзерогулларындан, Кусуногулларындан ве бейлеки асыллы, эденли неберелерден хич бирини гөрүп боланок. Османлы доландырышы ве түрк җемгыетчилик дүзгүнини башашак эден башга улы херекетлер, хемме ерде болшы ялы, булары хем арадан айрыпдыр я-да әхмиетсиз бир орунлара дүшүрипдир. Дөвлетиң башына агыр иш дүшенде етишйән асырзада неберелериң көпүси хәкимиетлер

тарапындан топаланчы ве гаракчы дийип хәсиетлендирилипдилер. Соңра болса олар ене-де хормата мынасып болупдырлар.

XVIII асырың башларында хем довам эдйән чапавулчылык херекетлери отурымлы яшайшың, экеранчылыгың өсмегине пәсгел берйәрди. 1706-нжы йылда Караман беглербегиси Хасан паша боюн эгмейән тире-тайпалара гаршы җезаландырыш ишлерини гечирди. Йөне бу хем какабаш түркмен тайпаларыны, уруг-тирелерини долы табынлык ягдайына гетирип билмеди. Дадалоглуның тарып эдиши ялы, "йити яраглы авшар йигитлери Османла гыҗалат берип, сары чичекли яйлалара бир пурсат өңүрти бармак үчин ховлугярдылар".

Йөне шол бир вагтың өзүнде, Османлы хем "товшаны араба билен авлаянлардандыр". 1865-нжи йылда хөкүмет гошунлары бу этраплары эеледилер ве деребегилерини гысып чыкардылар.

Хакыкатдан болса бейик алым Җөвдет пашаның дөвлетиң ишине баштутанлык этмегинде, онуң аркадашы Дервиш пашаның харбы баштутанлыгында гиризилен бу "Фырка-и Ислахийе" 1865-нжи йылда бирден, ур-тут ятырылды. Деребеглериң неберелери ол ерлерден узаклашдырылды. Олардан тәҗирлилер ве җеридлер гышлак юртларында яшамак ислейәндиклери үчин биринҗиси Османиеде, икинҗиси болса Җейхан казасында болан 12 саны обада ерлешдилер [227].

Хөкүмет бу ерлере Чукур Овадакы дурмушы дүзетмекден бетер, дашары юртларың гатышмагындан чекинйәнлиги, галыберсе-де эсгер топламакда улы кынчылыклар чекйәнлиги себәпли гошун иберипди. XIX асырың икинҗи ярымына ченли түрклериң дөвлетиң даянмалы асыл элементидиклерини Османлы хөкүмдарларының ве дөвлет адамларының аңлаяндыклары хакында элимизде хич бир делил ёкдур. Агзалан асырың икинҗи ярымында Җөвдет пашаның, садразам Сейит пашаның, хатда Абдылхамыт солтаның өзүниң хем муны "аңлап башландыклары" хакында айтмак болар. Эмма бу асырда Анадола сыяхат эден европалылар өзлериниң гарып, эмма асыллы ве намыслы дийип танан түрк миллетиниң җуда гөзгыны ягдайда яшаяндыгыны языпдырлар. Ол сыяхатчылар бу юртдакы исайлыларың хас говы яшаяндыкларыны, оларың барха көпелип, түрклериң санының болса азаляндыгыны белләпдирлер.

Хакыкатдан хем, ылайта-да XIX асырдан башлап, озаллар бу төверeклерде гөрүлмедик юнанлар ве эрменилер шәхерлерде, шәхерчелерде ве обаларда пейда болдулар. Бу өрән гең вака хенизе ченли хүнәрментлер тарапындан дерңеленок. Мусулман дәл халкларың бу ерлерде орнашмасы өрән гиңиш мөчбере гечипдир. Диңе Мермер себитиндәки эрменилериң обалары ики асыр өңки дөвүрдәкилигине галыпдыр.

Шәхерлерде отуран мусулман болмадык халклара башга ерлерден гелен ковумдашларының хем гошулмагы беллемели затларың ене-де биридир. XVI асырдан бәри довам эдйән бу ягдай шәхерлердәки аз

миллетлериң санының артмагына эсас болды. 1615-нҗи йылда Мараш шәхеринде 20 эрмени машгаласы барды. 1914-нҗи йылда болса бу шәхерде 8 мүңе ченли эрмени илатының бардыгы гөрүнйәр.

Европалы сыяхатчылар ене-де Анадолының шәхерлеринде ве шәхерчелеринде сөвданың ве сенедиң аглаба исайыларың элиндедигини, түрклериң бу ишлере питива этмейәндиги себәпли шейле боляндыгыны белләп гечипдирлер. Бу дүшүндириише гөрә, түрклер гадымдан бәри шейле ишлере, ягны хүнәрментчилиге, сөвда әсгермезчиликли гараян, хатда укыпсыз ялы болуп гөрүнйәр. Хакыкатда болса XIII — XIV асырларда Анадолының шәхерлери башларында ахилер дуран хүнәрментчилик топарларындан долуды. Соң нәме себәпден оларың арадан айрыландыгы барада энтек ымыклы барлаг иши гечирилмейәр. Йөне хеммелере белли бир хакыкат бар, ол хем желалылык (гозгалаңчылык) херекетиниң XVI асырда гүйҗәп, өңден бәри довам эдип гелйән сыясы, иҗтимагы тертиплери, эндиклери агдар-дүңдер эдендигидир. Дөвлет өңки кувватыны элден гидерди ве вагты билен өзүни тутуп билмеди. Асырлар бәри мемлекетиң асыл даянҗы болан эне ватанда гытчылык, гахатчылык, ёканч кеселлер хөкүм сүрди. Узак вагтлара чекен көпсанлы урушлар зерарлы дүшен яралар вагты билен битмеди. Анадолының негөзел гоч йигитлери Алҗир, Тунис, Тараблус ялы узак үлкелере хер хили себәплер билен иберилйәрди. Көп-көп яш адамлар мыдамалык диен ялы Емен дек чет юртлара угрукдырылярды. Оларың аглабасы шол ерден ызларына гелмейәрдилер. Гепиң гысгасы, Османлы хөкүмети Анадолының адам ве мадды байлыгыны гайгырмаздан харчлаярды. бу бахасыны пул билен өлчәп болмаҗак байлыгы бисарпа тутярды. Европа тарапында ики (Эдирне ве Манастырда), Багдатдыр Дамаскың хер хайсында бир харбы мекдеп бар болса, бүтин Анадолыда бири хем ёкды. Шейлеликде, түрки ковмы мадды ве рухы тайдан өвезини долдурып болмаҗак йитгилер чекди.

Түрки оймакларының (түркмен уруг-тайпаларының — терж. беллиги) Анадолыда отурымлы түрк җемагатыны эмеле гетирмезлеринден өңки әхмиети хакында нәче айтсаң хем аздыр. Анадолыны еңип алан шоларды. Бу ердәки отурымлы түрк халкыны шолар эмеле гетирипдилер. Османлы хәкимиети түрк тайпаларының сыясы ролларыны говшатды. Эмма олар сыясы бир кувват хөкмүнде өз әхмиетлериниң бүтинлейин ёга чыкарылмагына барыбир ёл бермедилер. Хатда империяның чөкен бир дөврүнде чөкүндиң ичинден даг ялы ярып чыкан, оны өз герденине алан Гара-Осман огуллары, Чопаногуллары, Козаногуллары. Күчүк-Алыогуллары, Менеменҗиогуллары, марашлы Баязитогуллары ве башга-да көп-көп неберелер шол көне түрк (огуз-түркмен — терж. беллиги) несиллериди. Османлы дөвлети бирден сынаян халатында хем, бир заманлар Селҗуклы дөвлетиниң ысгындан гачан махалы

орта чыкып юрда ээ болан неберелер кимин, Анадола түркмен тайпаларындан чыкан шу неберелер ээ болҗакдылар.

Түрк тайпаларының Османлы дөврүнде ойнан өрэн мөхүм ролы, империяның агыр лабырыны өз эгнинде гөтерип, пударланан, мэҗерленен Анадолыдакы отурымлы илата хемише мадды ве рухы сөйгет болуп, юрдуң мундан-да бетер песелмегиниң ве түрк илатының өз юрдунда йитип гитмегиниң өңүни аландыгындан ыбаратды. Бизиң түрк тайпаларыны ылмы-барлаг темасы хөкмүнде сайлап алмагымызың дүйп себэби шундан ыбаратдыр.

ИКИНҖИ БӨЛҮМ

БОЙ ГУРЛУШЫ ВЕ БОЙЛАР

Огузлар ковмы (халк) ве сыясы гурлушлар үчин "ил" сөзүни уланыпдырлар. Огуз или, акгоюнлы или, дулкадырлы или ве ш.м. Огузлар бейлеки түрки халкларың ил сөзүниң дерегине уланян будун сөзүни бир заманлар уланан хем болсалар, соң унудыпдырлар. Бу сөзүң монголчасы болан улус сөзи хем Илханлыларың тәсири билен гирип, Гүндогар Анадолыдакы түркменлерде ил сөзи билен барабар уланыляр. Башда гөршүмиз ялы, огуз илиниң башында ябгу унванлы хөкүмдарлар дурярды. XII асырдан сонра ол бу маныда уланылман, ятдан чыкып гидипдир. Түркмен иллериниң башында дуран хөкүмдарлар бег унваныны гөтерипдирлер. Илиң үлке манысында уланылян, дүшүнилйән махалы хем аз дәл. Юрт болса илиң, боюң, обаның ве машгаланың отурян, яшаян еридир.

Огуз илини эмеле гетирен гурлушларың хер бирине бой дийилйәр. Кашгарлы [5, III, с. 103] бу сөзүң огузчадыгыны айдяр. Орхон ядыгәрликлеринде язылан "бод" [17, I, с. 100] сөзи, мүмкин, бу сөзүң көне бир шекилидир. Бой Түркиеде ресми дилде-де, халк арасында хем соңкы вагтлара ченли уланылыпдыр. Түркиеде бойларың баштутанларына бой беги дийилйәрди. (Ресми дилде көп вагтлап уланылан кабиле сөзи бой диен түрки сөзүң манысыны берйәр. Ол арап сөзүдир.) Огуз ве түркмен асылзадаларыны бу беглер йүзе чыкардылар. Ябгулар ве солтанлар хем беглериң арасындан чыкандыр.

Бойлар хем тиресере-уруглара бөлүнйәрлер (Хәзирки түрк дилинде олара обалар дийилйәр — терж. белл.). Кашгарлы "оба" сөзүниң огузчадыгыны айдяр [5, I, с. 81]. Булардан соңра неберелер гелйәр. Оны сой сөзи билен хем аңладярлар. Огузларың гадым заманларда муны нәхили аңладандыклары белли дәл. Китабымызда бой гурлушының улы-у-кичи, хайсы-да болса бирини [бой (кабиле), оба (җемагат) ве онуң голлары] айтмалы болуп, оны такыклап дурмаклыгың-да зерурлыгы ёк халатында, йөне оймак сөзүни уландык (дең маныда). Өңки вагтларда оймагың дерегине ашырет сөзи хем уланылярды. Ашырет хәзир Анадолыда (бирлик ве көплүк манысында) йөрүги хем аңладяр. Меселем, йөрүклерден ики адам гелендигини "ики ашырет гелди" дийип хем аңлатмак боляр.

Огуз халкы арап ве кәбир башга халкларыңкы ялы, екеликде яшамандыр, екеликде сыясы херекетде хем болмандыр. Еке чыкмак өрән сейрек хадыса болан. Булар мыдама ил халында, оймак халында яшамаклыгы говы гөрүпдирлер. Бу ягдай сыясы тарапдан үстүнликлер газанылмагына көп пейда эдипдир.

Ёкарда гөршүмиз ялы, X асырда огуз илиниң шахалара айрылып башландыгыны аңламак боляр. Буларың бири Хазар деңзиниң якасындакы ярымадада юрт тутуп, ол ерик Маңгышлак адыны берипдир. Икинҗи шаха Селҗуклыларың баштутанлыгында Якын Гүндогар үлкелерине гелип ватан тутунды. Үчүнҗи бир шаха XI асырда Гара

деңзиң демиргазыгындан гечип, Балканлара инди. Огузлардан улы бир топар болса Сырдеряның орта акымларындакы шәхерлерде ерлешип галыпды. Гөчме огузларың бу шәхерли илдешлерини кемсидип, ятук (ятак), ягны, ялта адыны берендиклерини билйәрис. Эмма, нәхили хем болса, огуз или көне юрдуның бир бөлегинде ил гурлушыны саклаярды. Бозок ве үчок атлары билен ики гола айрылан Балх огузлары (Солтан Санҗары 1153-нҗи йылды еңен) салдамлы бир җемагат болмак билен бирликде, кесгитли, гутарныклы гурлуша эе болан эне гол дәлдилер.

Бозок ве үчок шекилиндәки ики голлы гурлушы хеммелерден узак довам этдирен бу огуз-түркмен или монгол басыбалышлары зерарлы XIII асырың икинҗи ярымында Анадолыдан Сирия гөч эден көпсанлы җемагатдыр. Бу җемагатың гечмишинден өң хем гүррүң эдипдик.

Огуз бойларының җемгыетчилик херекети, тарыхы хакында айданымызда, олара дегишли уруг-тирелериң (оймакларың) хеммеси хер бир сыясы херекете долы гатнашып дурмандыр. Меселем, XII асырда Эйраның Фарс велаятында хәкимиети эле алан салур боюның диңе бир голы я-да тиресиди. Акгоюнлы небересиниң буйругында хем байындыр боюның бир уругы я-да тиреси болярды. Хатда Селҗуклы басыбалышларына-да кыныкларың хемме уруг-тирелери гатнашмандылар. Анадолыда огуз бойларына дегишли ер атларының ве җемагат гурлушларының гарым-гатым гөрүнмеги шол ягдай билен багланышыклыдыр, ягны, огуз бойларындан көпүсиниң уруг-тирелери бу үлкә дүрли вагтларда гелипдилер. Ондан дашгары сыясы ве ыкдысады себәплер билен ене-де айрылышмалы болан халатлары-да аз дәлди. Өңде бу меселәни хас аныклашдырмакчыдырыс.

Үнси чекйән бир зат, ол хем XVI асырда Османлы небересиниң юрды болан Солтан-Өңи санҗагындакы Гаража-шехир этрабына дегишли бир оба Токуз-Огуз адыны гөтерипдир [230, 98, 45 в]. Бу адың бу оба нәхили дакыландыгыны билйән ёк.

Сырдеря огузлары XI асырда 24 бойдан ыбаратды. Муны бизе хабар берйән Махмыт Кашгарлы шол бир вагтың өзүнде өз маглуматында оларың 22 саныcының адыны тутупдыр. Селҗуклы еңишлеринден гүррүң эдйән бир эрмени авторы болса, бу еңиҗи халкың 24 бойдан ыбаратдыгыны языпдыр [5, 1]. Огуз бойларына дегишли башга бир маглумат XIV асырың башларында Решидеддин тарапындан берлипдир. Бу маглуматларың әхмиети өрән улудыр, чүнки, шолар болмадык ягдайында огуз бойларына дегишли көп затлара, оларың гурлушына хем гөз етирмек өрән кын боларды, мүмкин болмазлыгы хем әхтималды. Кашгарлының маглуматындан соңкы вагтларда диңе мамлюк дөврүниң авторларының бири Айни пейдаланыпдыр [314, 2374, с. 512—516]. Башга эсерлерде гөрүлйән маглуматлар (Хамдуллах-и Мүстевфи, Языҗыоглы,

Нешри, Абулгазы ве бейлекилер) гөнүден-гөни я-да гытаклайын Решидеддинден пейдаланыпдырлар.

Махмыт Кашгарлы халач адыны гөтерйән ве айрылып гиден боюң огуз хасапланмаяндыгыны айдышы ялы, ики бойы маглуматына-да гиризмәндир, оларың атларыны хем бермәндир [5, III, с. 307]. Башга бир тарапдан, Кашгарлының "саны аз ве тагмасы белли дәл" дийдиги чаруклуг боюның адына болса Решидеддиниң маглуматында душ гелинмейәр. Онда Кашгарлыныңкыда болмадык шу атлар бардыр: япарлы, кызык, каркын. Кызык билен каркындан бирини-хә Кашгарлының маглуматына алмадыгы ики бойдан бири хөкмүнде кабул этмек зерурдыр. Бейлекиниң хем булардан бири болуп дуряндыгыны чак этмек логика лайык гелйәр. Чүнки, бойларың икиси хем, ягны кызык ве каркын шол бир голда, Йылдыз хан голунда, япарлы бойы болса башга бир голда, ягны Ай хан голунда. Онсонам япарлы шол ерде адының нәхили маны берйәндиги айдылмадык еке-тәк бойдур. Башга бир тарапдан болса ол маглуматларда не чаруклуга, не-де япарла дегишли бир тарыхы маглумата, ер адына я-да җемагата душ гелип боляр. Гысгача айданында, Решидеддиндәки япарлының Кашгарлыдакы чарлуклугың ерине алнандыгыны ве ене-де Кашгарлының өз маглуматына алмадыгы ики боюң-да кызык ве каркындыгыны чак этмек болар. Решидеддиниң маглуматының бу ики бой бабатдан хем дөврүң вакаларына лайык гелйәндигини гөрмек боляр. Чүнки, ики боя дегишли ер атларына ве җемагатлара Түркиеде душ гелинйәр. Кашгарлының маглуматының шол замандакы сыясы аграма, абрая гөрә тертиплешдирилендигини гөрмек кын дәл. Меселем, Селҗуклы ханеданыны чыкаран кынык бойы маглуматда биринҗи орунда гойлупдыр. Шол бир вагтың өзүнде бу кынык бойы Решидеддиниң маглуматының иң соңунда ерлешдирилипдир.

Решидеддиниң маглуматында огуз бойлары хас көне сыясы ве җемгыетчилик орунларына гөрә ерлешдирилендир. 24 боюң хеммеси Огуз ханың 6 оглуның дең сандакы перзентлеридир. Кашгарлыда болшы ялы, мунда хем хер боюң өз тагмасы, хер дөрт гардаш боюң ортак бир ньшаны бардыр.

Решидеддинде 24 бой ики гола айрыляр. Бири бозок, бейлекиси үчок. Кашгарлы-да болса не бу голлар, не-де оларың атлары бар. Санҗары еңен огузларың бу атлар билен ики гола айрылышлары ялы, XIV асырда Демиргазык Сириядакы түркменлер-де шу атлар билен ики гола айрылыпдырлар. Бу түркменлерден бозок голуна дегишлилери Ёзгат себитинде юрт тутупдырлар ве бу себит тә Җемхурыет дөврүне ченли Бозок дийип атландырылыпдыр. Башга-да XVI асырда Коняның демиргазыгында, Стамбул — Халап эсасы ёлуң угрунда Бозок [231, с. 30] атлы улы оба болан. Бу гүн Урфаның Бирежик этрапында Бозок атлы бир оба бар [232, с. 118].

Решидеддинде бозок сөзүниң манысы "бозмак" дийип берлипдир. Үчок болса саны гөркезйәр дийип дүшүндирилипдир. Эмма бу

дүшүндиришлере ынанмага эсас аздыр. "Ок" сөзүниң гадым заманларда бой манысыны берендигини гөрүпдик (он ок). Бу ерде хем шейле болса герек. Үчок үч бой диймекдир. Бозок хем хайсыдыр бир мукдарың ерине уланыляндыр дийип чак эдйәрис.

Решидеддиниң сөзлерине гөрә, Огуз илинде хәкимлик бозоклара дегишли болан. Шол себәпли бозокларың аламаты яй, табынлыкда боландыклары үчин үчокларыңкы окдур. 1038-нжи йылда Нишапура гиренде Тогрул бегиң голунда герилги яй, билинде үч окы бар экени. Шейтмеклик онуң өзүни тутушлыкда огуз илиниң хөкүмдары дийип гөркездигиди. Йүрегир боюның тагмасында хем бир яй ве үч ок гөрүнйәр [67]. Бу яй билен үч ок огуз ябгуларының хем хөкүмдарлык аламатыды [233, 28, с. 251].

Гадым түрки иллеринде ве гошунларында ики гурамалы бир үйтгевсиз каданың боландыгы беллидир. Оларың хер хайсы бир голы эмеле гетирйәрди. Бирине саг, бейлекисине чеп гол дийилйәрди. Османлы империясында хем эдил шонуң ялыды. Түрклерде саг гол, монголларыңкының терсине, хас хорматлыды. Бозоклар түрклерде саг голы дүзйәрдилер. Голлар нәче вагт сакланан болса, бу када, дессур хем шонча довам эдипдир [234, с. 71]. Ысламыетден өң көпленч вагтларда бозоклара дегишли бойлар хәкимликде болупдырлар: кайы, языр, авшар, бегдили ве эймүр. Булардан диңе эймүр бойы үчоклардан-ды. "Горкут ата" дестанында болса агалыгың үчокларың тарапында боландыгыны гөрмек догры гелйәр. Ыслам үлкелеринде үчоклары бейик бир гол дийип танаярлар. Селҗуклы ханеданы (кынык), Салгурлар (салур), Берчемогуллары (йыва), Акгоюнлылар (байындыр), Рамазаногуллары (йүрегир) ве Казы Бурханеддин (салур) шу голдандырлар. Хәзирки маглуматларымыза гөрә, бозоклардан Артыкогулларының (дөгер), Шумлаогулларының ве Недир шаның (авшар) чыкандыкларыны билйәрис.

Кашгарлыда ве Решидеддинде огуз бойларының ады өз дөврүнде айдылышы ялы языландыр. Фахреддин Мүбәрек шаның маглуматында язылышы хем эдил Кашгарлыныңкы ялыдыр [235, с. 47].

Кашгарлыда ве Решидеддинде бойларың тагмалары хем гөркезилипдир. Мунуң өзи тагмалара аз әхмиет берилмәндигини айдяр. Кашгарлының айтмагына гөрә тагмалар доварлара, йылкылара басылыпдыр [5, I, с. 57]. Решидеддин олары "дамга" сөзи билен аңладыпдыр. Огузларың тагманы аңлатмак үчин хайсы сөзи уланандыкларыны билмейән-де болсак, мунуң Анадолыда уланылан "им, эң" (нышан, тагма — терж.) сөзүдигине шүбхе этмек герек дәлдир. Кәбир түрк ханеданларының өз тагмаларыны небере аламаты хөкмүнде уланандыларыны билйәрис. Салурларың пулунда салур тагмасының бардыгы ялы [233, с. 252], Акгоюнлыларың пулларында байындырың тагмасы, Мырат II-ниң кәбир зиккелеринде кайының тагмасы урлупдыр. Акгоюнлылар тагмаларыны диңе пулларына дәл, гурдуран эсерлерине, ресми кагызлара, бай-

дакларына хем беллединдирлер. Мырат II-ниң мирасдарларының пулларында кайы тагмасы гөрүнмейән хем болса, ол хөкүмдарлара дегишли шахсы затларда, топларда ве бейлеки ярагларда йыгы-йыгыдан уланылыпдыр. Огуз бойларының тагмаларының Анадолыда маллара басылмагындан башга, хала, килиме нагыш эдилип, ораяны боялар билен габсаларда, диварларда, гап-гачларда, гейимлерде, эсбапларда, хатда мазар дашларында хем уланыляндыгыны билйәрис [322, с. 426—433]. Гөз дегмесин дийип, угры-ёлы оң болсун дийип хем пейдаланылыпдыр. Булардан дашары кәбир тагмалары ядыгәрликлерде, ымаратларда, хатда япыларың йүзлеринде хем гөрмек боляр.

Решидеддиниң маглуматында тагмалардан башга, символ нышанлары (онгун) хем бардыр. Оларың хеммеси эти ийилмейән авчы гушларың шекилидир. Решидеддин [108, с. 30] ол гушларың мукаддес хасапланяндыгыны, ынҗытмалы дәлдигини, этини иймек болмаяндыгыны айдяр ве "онгун (онкун)" сөзүниң түркче гутлук диймеклиги аңладян "ойнук" сөзүнден гелендигини беллейәр [108, с. 30]. Абдылкадыр Инан болса [103, с. 42—44], "онгуны" монгол сөзи эдйәр ве онуң түркчеси "төздир" диййәр. Бу сөзлериң икиси хем шу гүнки Түркиеде билинмейәр.

Башга бир тарапдан болса, огузларың бу нышанларының гуш боландыгы хакда өзге хич бир ерде хич хили маглумата душуп боланок. Шонуң үчин-де нышанлар билен багланышыклы маглуматларың догрудыгына хем шүбхе билен гараярсың. Нышан хөкмүнде агзалян гушлар бүргүт, лачын, тарлаң, гарагуш, гыргы ялы ава салынян йыртыҗы гушлардыр. Гушларың атларының кәбири башга диллерден гирипдир. Меселем, шахин (алгыр — терж.) фарс дилинден гирендир. Картал хем гарагушуң (бүргүт — терж.) дерегине уланылян тәзе бир сөздүр. Гарагуш Анадолыда уланылян бир атдыр [I, с. 365]. Товшанчыл картала (бүргүдиң бир гөрнүши — терж.) меңзейән, эмма ондан кичи, гара реңкли гушдур. Сункуры болса тугрулдан кичи, лачындан улы бир гуш дийип сыпатландырярлар [I, 364—365]. Уч хакында айданымызда болса, бу хакда хич бир маглумата душ гелмедик. Йөне Теймир агсагың серкерделеринден бири Уч-Гара-Бахадырың [236, с. 97] адындакы "уч" сөзи нәхили хем болса бизиң шол гушумызы аңладян болмалы. Бу серкердәниң адына середип, уч я-да учгара, җалкара, байкара — хеммеси шол бир гушы аңладяндыр дийип чак этмек мүмкин. Мунуң хем бүргүт болмагы әхтималдыр. Чакыр дийилйән гуш хем лачынлар машгаласындан болуп, бүргүтден айрыдыр.

Решидеддинде гөркезилишине гөрә, гадым заманларда огузларың тойларында гоюн этиниң хайсы бөлегини хайсы боюң иймелидиги хакында хем белли бир када йөрейәр экени. Эдил нышанлар ялы, хер дөрт боюң бир умумы сүңки болупдыр. Бу хем үнси чекйән затларың бири. Меселем, кайы, баят, алкаөйли, гараөйли бойларына өң голуң саг тарапы, языр, дөгер, додурга ве япырлы бойларына саглак ашыгы болан бут, авшар, кызык, бегдили ве каркын бойларына саг омачалы сагры

сүңки, байындыр, печенек, чавулдыр ве чепни бойларына чеп гарылы бөлек, салур, эймүр, алаюнтлы ве йүрегир бойларына чеп омачалы бөлек, бүгдүз, йыва, игдир ве кынык бойларына чеплек ашыгы болан бөлек дегишли экени.

Бойларың йыгнакларда ве тойларда отурмалы орунларының ве иймели сүңклериниң белли кадалара багланмагы диңе огузларда дәл, бейлеки түрки ковумларында хем йөрәпдир. Булар хер бир боюң жемгыетдәки сыясы ве ыкдысады хукукларыны кесгитлейән эсасы кадалардыр [237, с. 121—133].

Решидеддинде бойлар Огуз ханың 24 агтыгындан дөрәпдир дийип гөркезилйәр. Кашгарлыда бойларың атларыны аталарының берендиги айдыляр [5, I, с. 58]. Онда бу 24 боя Зүлкарнайының өз Түркүстана йөриши вагтында нәхилилик билен "түркмен" адының берлендигине дегишли хем бир роваят бар. Бу ровуята гөрә бойлар өрән гадымы заманларда йүзе чыкыпдырлар. Кашгарлы бу бойларың уруг-тирелере бөлүнендигини хем язяр. Эмма оларың хич хайсының ады ачык билненок. Йөне гарагоюнлы (йывадан) ве акгоюнлы (байындырдан) атларының шол уруг-тирелер атларындан болмагы мүмкиндир. Бир вагтлар Еменде болан бичөк, Шехризор — Эрбилде болан севинчин жемагатларының хем шол гадымкы уруг-тирелериң адыны довам этдирйән болмаклары әхтимал. XV ве XVI асырларда Анадолыда яшан акжагоюнлы, гарагечили ялы уруг-тирелер билен бирликде, шол асырларда Хазарың аңырсындакы түркменлерде гөрнүп башлан теке, әрсары ве башга бирнәче жемагат атларының хем шол гадымыетден гелйән атлар болмагы мүмкиндир диен пикире гелмек боларды.

Османлы дөвлетиниң гурлушында саг гол, чеп гол диен дүзгүнлериң йөрәндиги билен бирликде, 24-ли дүзгүн хем болупдыр. Меселем, Румели велаяты 24 санжага бөлүнйәрди. Диярбекир велаяты хем секизиси юртлук, бәшиси ожаклык болмак билен жеми 24 санжакды [238, с. 11]. Отлук-Бели сөвешинде (1473 й.) Анадолы беглербегиси Давуд пашаның ыгтыярында 24 санжак беги барды [239, с. 529]. "Дәде Горкут" дестанындакы 24 саны санжак беги хакындакы гүррүң [239, 78—80] шол "24" билен багланышыклыдыр. Эвлия Челебә салгылансаң, ене-де шол 24-и гөрмек боляр. Күтахя санжагы 24 казылык экени [250, IX, с. 26]. Румелидәки дөвлет гуллугыны эдйән йөрүклер 24 кишиден топарлар дүзүпдирлер. Шол 24 кишиниң бири атчапар, үчүси [240, с. 393] чатал, йигрими санысы болса көмекчи болупдырлар [240, с. 393]. 1688-нжи йылда Коняда гуллук эден Гара Хасан бегиң 24 саны еңил ве агыр ярагланан бөлүмлери бар экени. Хер бөлүмиң өз байдагы, өз бөлекбашысы бар экени [241, II, с. 412—417].

Османлының малие гурамаларында хем "24" сан билен багланышыклы көп мысаллары гөрмек боляр. Йөрүклерде бириниң гойны 24-ден аз болса, оны ёксул хасаплапдырлар, ондан көп салгыт алынмандыр [242, с. 62]. Яныгчарларың пыяда бөлүмбашыларының гүнделик хакының-да 24 акчадыгыны билйәрис [243, с. 393]. Мерв велаятында яшаян теке атлы мешхур түркмен или, сыяхатчыларың сөзлерине гөрә, 24 тирә бөлүнйәрди [244, III, с. 198]. Сефеви деврүнде Гарабагда яшаян 24 обадан ыбарат болан бир җемагат хем "йигрими дөрт" адыны гөтерйәрди [245, II, 10025]. Шереф хан бу җемагатың күрт асыллы боландыгыны айдяр [246, с. 424]. Ене-де шонуң сөзлерине гөрә, Битлис дагларындакы рузеги атлы бой 24 тиреден ыбарат болупдыр.

24 саның пейкам (ок) ясамакда хем уланыландыгыны гөрмек боляр. Османлы оклары 4 дирхемден 24 дирхеме ченли болуп, яйың улулыгына гөрә ясаларды [247, с. 29].

Мундан башга оклары 24 дережеде ясамак йөргүнли болупдыр. Оларың дөрдүси бокурдак, едиси гөбек, алтысы җалбар, едиси аяк дережесинде ясалыпдыр.

Хаммер йигрими дөртли огуз бой гурлушының Мүсүр мамлюкларында хем 24 бег хөкмүнде уланыландыгыны айдяр [248, с. 29]. Йөне бу ягдай диңе XVI асырың башларында гөрүнйәр. Хакыкатданам Канысав ул-Гаври деврүнде өң сепгитдәки беглериң саны 24 экени [249, с. 347]. Ондан өңки солтанлар деврүнде хем өң сепгитдәки беглериң санының шейле болан болмагы мүмкин.

Шикариниң Караманогуллары тарыхында 24 везир, 24 мүң эсгер сөзи йыгы-йыгыдан душяр. Эвлия Челебиде хем шу кысмы аңлатмалара көп душуляр [250, II—IV, с. 53—104]. Мырат II хем 1444-нҗи йылдакы Варна еңшинде есир алнан исайы командосларындан 24 санысыны мамлюклара иберипдир [251, с. 133].

Гетирилен мысалларың кәбириниң төтәнликден болмагы хем мүмкин, эмма көпүсиниң 24 огуз боюндан гайдан дессура ве хатыра-хорматдандыгы вели шүбхесиздир.

Огуз бойларына дегишли бу айратынлыклара гөркезенимизден соңра, түрк бой-уруг гурлушы хакында барлаг ишини алып барҗаклара пейда болсун дийип, дүрли авторларың маглуматларыны ашакда айры-айрылыкда берйәрис. Кашгарлы ве Решидеддин билен бирликде, эсасан, соңкы авторы гайталаян болса-да, Языҗыоглуның маглуматларыны хем бермекчи болдук.

А. КАШГАРЛЫДАКЫ ОГУЗ БОЙЛАРЫ

BOYUN ADI			DAMGASI
1	*Kınık*	قنق	
2	*Kayığ*	قيغ	
3	*Bayundur*	بايندر	
4	*İwa, Yıwa*	افا ، يفا	
5	*Salğur*	سلغر	
6	*Afşar*	افشار	
7	*Beg-Tili*	بكتلي	
8	*Büğdüz*	بكدز	
9	*Bayat*	بيات	
10	*Yazğır*	يزغر	
11	*Eymür*	ايمر	
12	*Kara-Bölük*	قرابلك	
13	*Alka-Bölük*	القابلك	
14	*İgdir*	اكدر	
15	*Üregir, Yüregir*	اركر ، يركر	
16	*Totırka*	تترقا	
17	*Ala-Yundluğ*[3].	الايندلغ	
18	*Töker*	توكر	
19	*Beçenek*	بجنك	
20	*Çuvaldur*[4].	جولدر	
21	*Çepni*	ججني	
22	*Çarukluğ*[5].	جرقلغ	

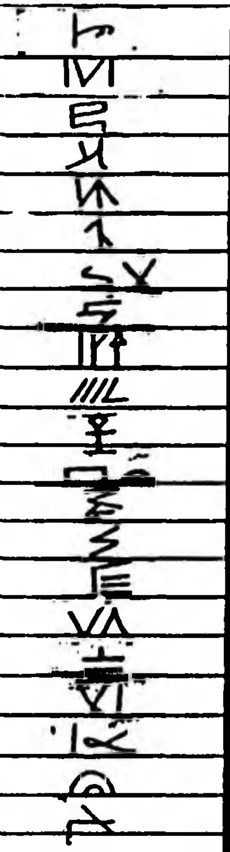

Б. РЕШИДЕДДИНЕ ГӨРӘ ОГУЗ БОЙЛАРЫ

		BOYUN ADI		ANLAMI	ET PAYI	ONKUNU	DAMGASI	
BOZ - OKLAR	GÜN-HAN OĞULLAR	Kayı,	قايى	Sağlam	Sağ karı yağrın	Şâhin		1
		Bayat	بايات	Mutlu yiyeceği bol.	Sağ karı yağrın	Şâhin		2
		Alkaravlı	القراولى	Nereye varsa başarı gösterir[1].	Sağ karı yağrın	Şâhin	....	3
		Kara-ivlı		Kara otağlı.	Sağ karı yağrın	Şâhin		4
	AY-HAN OĞULLARI	Yazır	يازر	Çok ülkeye sahip.	Aşığlu	Kartal		5
		Döger	دوكر	Toplanmak için.	Aşığlu	Kartal		6
		Dodurga	دودورغه	Ülke almak ve yönetmek	Aşığlu	Kartal		7
		Yapar	ياپر	......................................[2]	Aşığlu	Kartal		8
	YILDIZ-HAN OĞULLARI	Avşar	اوشر	Çevik ve avı seven	Sağ Umaca	Tavşancıl		9
		Kızık	قزيق	Güçlü, düzene sokmada ciddi.	Sağ Umaca	Tavşancıl		10
		Beg-Dili	بيكدلى	Uluların sözleri gibi değerli	Sağ Umaca	Tavşancıl		11
		Karkın	قرقين	Çok ve doyuran aş.	Sağ Umaca	Tavşancıl		12
ÜÇ - OKLAR	GÖK-HAN OĞULLARI	Bayındır	بايندر	Daima yiyecekle dolu olan yer.	Sol karı yağrın	Sunkur		13
		Becene	بجنه	İyi çalışır,	Sol karı yağrın	Sunkur		14
		Çavuldur	جاولدور	Şerefli, ünü yaygın	Sol karı yağrın	Sunkur		15
		Çepni	جپنى	Nerede yağı görürse hemen savaşır	Sol karı yağrın	Sunkur		16
	DAĞ-HAN OĞULLARI	Salur	سالور	Nereye varsa kılıç ve çamağı iş görür.	Ucuyla	Uc		17
		Eymur	ايمور	Son derece iyi ve zengin.	Ucuyla	Uc		18
		Ala-Yuntlı	الايونتلى	Hayvanları iyi.	Ucuyla	Uc		19
		Üregir	اوركر	Daima iyi ve düzen kurucu	Ucuyla	Uc		20
	DENİZ-HAN OĞULLARI	Yıgdır	يكدير	İyilik, büyüklük, yiğitlik	Aşığlu	Çakır		21
		Bugduz	بكدز	Herkese tevâzu gösterir ve hizmet eder.	Aşığlu	Çakır		22
		Yıva.	ييوه	Derecesi hepsinden üstün.	Aşığlu	Çakır		23
		Kınık.	قينق	Nerede olsa değerlidir	Aşığlu	Çakır	6	24

Г. ЯЗЫҖЫОГЛУНДАКЫ ОГУЗ БОЙЛАРЫНЫҢ СПИСОГЫ

KOLDURURLAR

KOLDURURLAR

Hanlar hanı süñüğü baş ve uca buna kan derler						
	BOYUN ADI	ANLAMI	SÜÑÜK	KUŞ	DAMGASI	
GÜN-HAN Oğlanlın ki dükeli oğlanların ulusudur	Evvel, KAYI قايي	Yani muhkem.	Sağ karı yağrın	Şâhin		1
	Duvum, BAYAT بايات	Yani devletlü ve nimetlü.	Sağ karı yağrın	Şâhin		2
	Sevvum, ALKA-EVLI الفه اولي	Yani her yere yürürler, muvafakat ederler.	Sağ karı yağrın	Şâhin		3
	Çehârum, KARA-EVLI قرا اولو	Yani evleri kara.	Sağ karı yağrın	Şâhin		4
AY-HAN Oğlanları ki ikinci oğuldurur	Evvel, YAZIR يازر	Yani çok vilâyet anuñ ola.	Aşuklu Umaca	Kartal		5
	Duvum, DÖGER دوكر	Yani derilmegiçün bir yire geleler.	Aşuklu Umaca	Kartal		6
	Sevvam, DODURGA دودرغا	Yani milk dutmak ve yasamak.	Aşuklu Umaca	Kartal		7
	Çehârum, YAPARLI يابرلى	..................................[2]	Aşuklu Umaca	Kartal		8
YILDIZ-HAN Oğlanları ki üçüncü oğuldurur	Evvel, AVŞAR آوشار	Yani cüst u çâlâk ve ava ve canavara ve kuşa heveslü.	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl		9
	Davum, KIZIK قيزيق	Yani kuvvetlü ve yasakda ciddu cehd edici.	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl		10
	Sevvum, BEGDİLİ بيك دلي	Yani beğler sözü azizdür.	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl		11
	Çehârum, KARKIN قارقين	Yani ulu aş ve doyurucu	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl		12
GÖK-HAN Oğlanları ki dördüncü oğuldurur	Evvel, BAYINDUR بايندر	Yeni hemîşe bay ve nimetlü ol.	Sol karı yağrın	Sunkur		13
	Duvum, BIÇENE بيجنه	Yani eyü dürüşici.	Sol karı yağrın	Sunkur		14
	Sevvum, ÇAVINDIR جاوندر	Yani namuslu ve ırak çavlu	Sol karı yağrın	Sunkur		15
	Çehârum, ÇEPNİ جبني	Yani kandeki yağı görz derhal savaşur ve çapar.	Sol karı yağrın	Sunkur		16
DAK (Dağ)-Han Oğlanları ki beşinci oğuldurur	Evvel, SALUR سالور	Yani salur yani kandeki irişesir kılıç ve çomakañrevan olsun	Ucayla adlu	Uc Kuş		17
	Duvum, EYMÜR ايمور	Yani hadsiz eyü boy ol.	Ucayla adlu	Uc Kuş		18
	Sevvum, ALAYUNDLU الايوندلو	Yani kısraklar ala ve oyu atlu.	Ucayla adlu	Uc Kuş		19
	Çelârum, ÜREGİR اورَكير	Yani hemişe eyluk ve ihsan edici.	Ucayla adlu	Uc Kuş		20
DENİZ-HAN Oğlanları ki altıncı oğuldurur	Evvel, İGDİR ايكدر	Yani eylük ve ululuk ve bahadurluk.	Aşuklu ve kıç	Çakır		21
	Duvum, BÜĞDÜZ بوكدز	Yeni dükelina tevazu ve kulluk ve hizmet ider.	Aşuklu ve kıç	Çakır		22
	Sevvum, YIVA يبوا	Yani mertebesi dükelinden üstün ola.	Aşuklu ve kıç	Çakır		23
	Çehârum, KINIK قينق	Yani dükelinen her yirde bunlar aziz ola.	Aşuklu ve kıç	Çakır		24

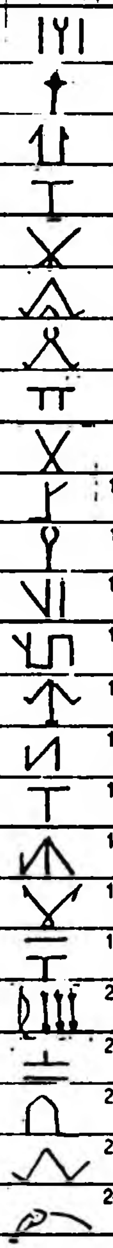

Г. АНАДОЛЫДА ШУ ГҮНКИ ГЕПЛЕШИГЕ ГӨРӘ ОГУЗ БОЙЛАРЫНЫҢ АТЛАРЫ

БОЗОКЛАР

Кайы

Баят

Кара-эвли

Язып

Дөгер

Додурга

Авшар

Кызык

Бегдили

Каркын

ҮЧОКЛАР

Байындыр

Печенек (Беченек)

Чавундыр

Чепни

Салур (Салыр)

Эймир

Алаюнтлы

Йүрегир

Игдир

Бүгдүз

Кынык

АНАДОЛЫДА ОГУЗ БОЙЛАРЫНА ДЕГИШЛИ ЕР АТЛАРЫ

Китабың соңкы сахыпаларында Түркиеде огуз бойларына дегишли ер атлары хакында маглуматлар берилҗекдир. Бу маглуматлар Баш Баканлыгың хем-де Гуллук ве Кадастр умумы мүдирлигиниң XVI асыра дегишли архивлериндәки язгы депдерлеринден алнандыр. Маглуматың бойлара дегишли әхли ер атларыны өз ичине алмагы үчин көп җан чекилди, йөне, оңа гарамаздан, олары долулыкда топлап боландыр диен нетиҗә гелмек кын. Чүнки, язгы депдерлеринде ер-юрт атларының хасаба алнышында сәвликлер бар боларлы. Бизиңче, шу маглумата гиренлерден дашгары хем огуз бойларының адыны гөтерен көп-көп ерлериң боландыгы шүбхесиздир.

Ер атларының улы бир бөлеги шахсыетлериң атларындан гелип чыкыпдыр. Бу эсасан хем XV ве XVI асырың биринҗи ярымына дегишли. Бейлеки түрки халкларының (гыпҗак, карлук, чигил, уйгур кимин) атлары бу ерде ончаклы кән душанок. Оларың арасында чигиллериң ады көпрәкдир.

Язгы депдеринде габат гелйән уруг-тирелериң атлары 24 огуз бойундан 23-ниң (долулыкда я-да бөлеклейин — терж.) Анадола гелендигини гөркезйәр. Кашгарлының алкабөлүк, Решидеддиниң болса алкаравлы (шүбхесиз алка эвли) шекилинде язан бойы хакында айданымызда, кәбир оба атларының бу бой билен багланышыклы болмагы мүмкиндир. Меселем, Зонгулдакдакы Сафранболу этрапына дегишли Халка эвли обасының ады, мениңче, бу бойдан гелип чыкандыр. Самсуның Везиркөпри этрапындакы Халка Авлу ве Манисаның Кыркагач этрапындакы Халка Хавлының хем алка-эвлиниң бирнеме үйтгедилен шекиллери болмагы өрән мүмкиндир. Чүнки, олар шол дурушларына хич хили маны бермейәрлер. Хатда Халкалы атлы оба атларыны-да алка-эвли билен багланышыклыдыр дийип пикир эдйәрсиң. Алка-эвлиниң ады Түркүстан түркменлериниң арасында душ гелмейәр. Ол тарапдакы түркменлериң эсасы бойлары (оларда "тайпалар" гөрнүшинде — терж.) болан салур (салыр), чавулдур (човдур), каркын (гаркын), эймүр (емрели), игдир ве язырлардан илкинҗи дөрдүси Анадолыда хас хем көпсанлыдырлар. Салур, эймүр ве каркын бойлары болса Анадола гөчүп гелмекде хем биринҗи дережели роль ойнандырлар диен нетиҗә хем гелмек мүмкиндир. Ене-де Түркүстан түркменлериниң эмеле гелмегинде улы орунларының бардыгы аңланылян кайы, байындыр ве бегдилилериң арасында кайының Анадолыны ениш алмакда ве илатлашдырмакда мөхүм роль ойнандыгыны сәгинмән айтмак болар. Байындырың хем Анадола гелип ерлешмекде илкинҗи дережели орунларың биринде боландыгыны аңламак боляр. Бегдили бойы маглуматда ызракда, ягны, 16-нҗы орунда болса-да, шол асырда оңа дегишли гөчме ве ярым гөчме җемагатларың Анадолыда көпчүликлейин яшандыгы беллидир. Махласы,

бир боюң Түркүстан түркменлериниң гурлушында, дүзүминде болмаклыгы онуң Анадолыда гүйчли бой болмаклыгына пәсгел бермәндир. Анадолыда бейлеки бойлара гаранында хас кичи гөрүнйән печенек, йыва, бүгдүз, додурга, кызык ве алаюнтлылара дегишли уруг-тирелере Түркүстан түркменлериниң арасында асла душ гелип боланок. Шу ерден хем огуз бойларының арасында илатының саны боюнча хас ир вагтлардан бәри тапавутларың бар боландыгы гөрнүп дур, ягны кәбир бойлар өрән көплүк, башга бирлери ортача улулыкда, ене бирлери болса азлык болан.

Маглуматда ады хас көп ере дакылан боюң кайыдыгы гөрүнйәр. Ондан башга шол асырларда бу боя дегишли улы мөчбердәки уруг-тирелериң хем яшандыгыны гөрмек боляр. Кайыларың өкҗесини басып барянлар болса авшарлардыр (афшар). Бу боюң XVI асырда Түркиеде ве бу юрдуң түрк уруг-тирелери бабатда өзболушлы бир довамы болан Эйранда улы уруг-тирелериниң боландыгыны өңде гөрерис. Огуз ровиятларында авшарларың кайы ялы хөкүмдар чыкаран бойлардан биридиги хакында гүррүң эдилйәр.

Авшарлардан соңра кынык бойы көп агзаляр. Селҗуклылар кимин бейик ханеданы чыкаран кыныкларың Анадолыда өрән улы гиңишликлере яйылып билмек мүмкинчиликлериниң боландыгы үчин иң өңдәки орунларда дурмалы ялы гөрүнсе-де, үчүнҗи дереҗеде галандыгына вели дүшүнмек кынрак.

Маглуматларда дөрдүнҗи орны эймүрлер, бәшинҗи орны каркынлар, алтынҗы орны байындырлар, единҗи орны болса салурлар эелейәрлер. Гөрнүшине гөрә, Анадолыны ециш алмакда ве түркменлешдирмекде кайы, кынык, авшар, байындыр ве салур бойлары биринҗи дереҗели роль ойнапдырлар.

Маглуматлардакы ер атлары XII, XIII ве XIV асырлардан галан атлардыр. Оларың хас көп болан ерлери Анадолыда Евфрат дерясы билен Эгей деңзиниң арасындакы ерлердир. Бу гиңишлик асыл Селҗуклы юрды билен Данишменд үлкесини хем-де серхет түркменлери тарапындан эеленен Гүнбатар Анадолыны ве Мермер деңзи себитлерини өз ичине аляр. Бойлара дегишли ер атлары бу гиңишлигиң чәклеринде яйрандыр. Беллемели бир зат, ол хем бойларың көпүсинде дегишли ер атларының шол бир себитлерде топланмандыгыдыр. Мунуң өзи бойлара дегишли уруг-тирелериң Анадола дүрли вагтларда гелендигинден ве бу ере геленлеринден соңра хем сыясы ве ыкдысады шертлер нетиҗесинде тәзе бөлүнишлере сезевар боландыкларындандыр. Шонуң билен барабар, бойларың кәбирлериниң белли бир себитде бейлекилерине середенинде, хас көпчүликлейин ерлешендиклерини хем гөрмек боляр.

Ашакдакы маглуматда огуз бойларының Анадолы топрагының этрапларындакы ер атларының саныны гөрерсиңиз.

Огуз бойларына дегишли бу гүнки ер атлары хакында айданымызда, XVI асырдан бейләк бүтин бойлар ер атларының бир бөлегини йи-

тириндирлер. Шейле хем бу бабатда арада улы тапавутлар эмеле гелипдир. Меселем, XVI асырда 29 ер адына эе болан алаюнтлы боюның ичери ишлер министрлигиниң "Отурымлы ерлер хакында маглумат" атлы китабында гөркезилишине гөрә, бу гүн екеже ерде ады гальпдыр. XVI асырда йүрегире дегишли 44 ер адының дерегине хәзир 9-10 саны-сы бар. Кайы бойы шу дөврүрде өңки атларының үчден икисини йитирипдир ве 94-ден 25-е дүшүпдир. Кыньк 81 ер адындан 35-ни йитирипдир. Авшарың (афшар) өңки 86 адының 53-си гальпдыр (авшар хәзир иң өндедир). Йөне бу ер атларының кәбирлериниң XVI асырдан соң ерлешен авшарлара дегишлидигини аңламак боляр.

Кайы	: *Сивас (8 ер ады), Күтахя (8), Кенгири-Чанкыры (7), Коня (6), Ментеше-Мугла (6), Кастамону (6), Хамид-Испарта ве Бурдур (5), Амася (48), Чорум (4), Анкара (4).*
Баят	: *Коня (7), Худавендигар-Бурса (4), Кара-Хисар-и-Сахиб-Афён (4), Караси-Балыкесир (4).*
Гара-Эвли	: *Болу (4), Кастамону (2), Сивас-Токат (2).*
Языр	: *Хамид (5).*
Додурга	: *Болу (7), Кастамону (5).*
Авшар (авшар)	: *Болу (7), Кастамону (9), Коня (9), Күтахя (5), Анкара (4), Кайсерие (4).*
Каркын	: *Сивас (8), Кара-Хисари Сахиб (6), Сарухан-Маниса (5), Караси (4).*
Байындыр	: *Болу (6), Хамид (5), Худавендигәр (5).*
Печенек	: *Анкара (4).*
Чавулдур	: *Кастамону (4), Коня (3), Сивас (3), Анкара (3).*
Чепни	: *Трабзон (Кастамону (6), Болу (5), Дулкадыр (1).*
Салур	: *Сивас (9), Сарухан (4), Хамид (3).*
Алаюнтлы	: *Аксарай (5), Сарухан (3), Сивас (3), Анкара (3), Трабзон (1).*
Эймүр	: *Худавендигәр (10), Кастамону (8), Сивас (7), Анкара (5), Күтахя (6), Чорум (4), Трабзон (1).*
Йүрегир	: *Адана (йөре) Кастамону (6), Хамид (4), Теке-Анталя себити (4), Трабзон (1).*
Игдир	: *Кастамону (8), Теке (6).*
Бүгдүз	: *Хамид (4), Кастамону (3), Анкара (1).*
Кыньк	: *Адана (йөре), Анкара (9), Күтахя (9), Сивас (8), Коня (5), Кенгири (5), Кара-Хисар-и Сахиб (5), Малатя (4), Караси (4).*

Огуз бойларыны бирин-бирин ызарламага гечмезден өңүрти дыкгаты чекениңе дегйән бир айратынлык хакында айдасың гелйәр, ол хем XVI ве XVII асырларда Анадольыда ве Эйранда бойлардан бирнәчелериниң (авшар, баят, дөгер, чавулдур, салур, эймүр, байындыр) атларының адам ады хөкмүнде уланыландыгыдыр. Хас-да түрк уруг-тирелери арасында. Меселем, Огуз ады. Мунуң огузчылык акымының гүйчли болмагы билен йүзе чыкандыгы беллидир. Бу ягдай бизде тарыхы дурмушы ызарланмадык өрән аз илатлы огуз бой адыны гөтерйән бир тирәниң адыны гөтерйән бойдандыгына бирнеме шүбхе дөредйәр. Мысал үчин, XVIII асырың икинжи ярымының башларында Анталя — Денизли тарапындакы серхет беглеринден Салур бег [253, с. 71] диен бой адыны гөтерйән бир адамың хут шу боя дегишлидигини кесгитли айтмак догры дәлдир. Чүнки, бейле бир шахс ол бойдан болман хем билер. Меселем, Байындыр атлы күрт беглериниң болшы ялы [246, I, с. 133, 250]. Ылайта-да Бозулус ве Халап түркменлери ялы иллерде огуз боюна дегишли уругың я-да тирәниң ичинде башга бир огуз боюның адыны гөтерйән шахсыетлер габат гелйәр. Меселем, авшарларың арасында Баят я-да Салур адыны гөтерйәнлер болупдыр. Чавулдурларың арасында хем Баят атлы адамлар бар экени. Шол бир вагтда мунуң ылмы-дерңевлери кынлашдырар дережеде чылшырымлы дәлдигини айдып гоялың. Ылайта-да бу угурдан хүнәрли болмадыклара ятлатмак исленилйән башга бир айратынлык болса, Османлы дөврүнде Анадолының обаларында ве шәхерлеринде ерлешен түрк халкының ве огуз бойы адыны гөтермейән түрк жемагатларының хем гүррүңи эдилжек бу 24 огуз бойларына дегишлидиклеридир ве олардан гелип чыкандыкларыдыр. Бизиң Османлы дөврүнде гөржек огуз бой атларыны гөтерйән жемагатларымыз улы ве көне атларыны хениз үйтгетмедик я-да ерлешмедик, ягны, отурымлылыга гечмедик галындыларыдыр.

Иң соңунда айтмалы бир зат, хайсыдыр бир ере бой (тайпа) уруг-тире атларының дакылмагы хөкманы бир када я-да өңден гелйән бир дессур дәлдир.

Гарым-гатым халда ерлешен огуз бойлары, нәче улы хем болсалар, өз атларыны ядыгәрлик гоюп билмәндирлер. Меселем, гечен асырың икинжи ярымында билеликде ерлешен авшарлар билен бегдилилериң хич хайсысының ады шол обаларда галмандыр.

А. КАЙЫ

Кайы бойы, ёкарда гөршүмиз ялы, Решидеддиниң маглуматында иң башда орун альпдыр. Бу маглумат огузларың ысламыетден өңки сыясы ве ижтимагы орунлары эсасында дүзлүпдир. Кайылар огузлардан хөкүмдар чыкаран 5 боюң илкибашында орун аландыр. Решидеддин бир огуз ябгу ханеданыны хем шу боя дегишли эдип гөркезйәр [I, с.

371—376]. Диймек, кайылар огузларың иң көне, иң көкли-көкенли, иң хорматлы бойларындан бири экени.

Решидеддиниң огузларың тарыхына дегишли бөлүминде [I, с. 378] мусулман огуз хөкүмдары Алы хан заманында Амыдеряның (мүмкин, Сырдерядыр) чеп тарапында отуран, 40 мүң атлы чыкарып билйән огузларың башында кайылардан Коркут бег дуряр экени. Шол бөлүмде Селжуклы небересиниң Коркут бегиң баштутанлык эден огуз жемагатындан чыкандыгы айдылыпдыр.

Эмма эсерлерде бу бой барада хич гүррүң эдилмейәр. Оңа дерек XVI асырда язылан Османлы хасабат язгы дептерлеринде кайылара дегишли көп ер атларына ве жемагатлара габат гелмек боляр. Өзүне дегишли 94 саны ер ады болан кайы бу бабатда хем биринжи орунда дуряр.

Кайы атлы уруг-тиреләр хакында айдыланда болса, булар авшарлар билен билеликде хеммелерден өңде дурярлар. Кайы уруг-тирелериниң энчемеси Анадолының орта ве гүнбатар тарапларында, йөрүклериң арасында хем бардыр.

Кайыларың яшан себитлери шулардыр:

1. **АТ-ЧЕКЕН:** Коня себитиндәки кайылар Ат-чекен жемагатына дегишли болуп, Ларенде (инди Караман) касабасының (доландырыш бирлиги — терж.) гүндогарыны, Эреглиниң гүнортасыны өз ичине алян Байбурд казасында (кичи доландырыш берлиги — терж.) яшапдырлар. Олар Баязид II заманында 343, Селим I заманында 475 өйлүдилер. Оларың хеммеси сыпахи огулларыдылар. Шол вагтлар оларың экин ерлери шулардыр: Яссы-Үйүк, Эренже, Арсланлы-Вираны, Иңли-Вираны, Бостанлы, Гүни, Гаража-Кая, Кынык, Генжек. Коня кайыларының 1547-нжи йылда Гапанлар, Гөк-Кей, Ибрахим, Диванелер, Гебечилер ве мүмкин Кайы Хүйүги атлы обаларда ерлешендиклерини билмек боляр [254, с. 576—578, 598, 604—606].

Коня себитинде шол вагтлар Кайы атлы 6 оба бар экен.

2. **АНКАРА:** Бу себитиң кайы атлы 4 ер ады болмагына гарамаздан, оларда илат саны көп дәлди. Йөрүклер арасында Кайыжык диен өрән кичи бир оба хем болупдыр [254, с. 578—580, 606]. Бу Кайыжык обасы Анкара билен Аяш арасында Муртаза-Абад казасына гарашлы Кайыжык обасы болса герек. XVI асырдан бу кичи кайы жемагатының гадымы ве өрән улы кайы илиниң галындысы болмагы мүмкиндир.

3. **ХАМИД (ИСПАРТА):** XVI асырда бир кайы тиреси Эгирдир этрапында яшандыр. Солтан Сүлейман Кануны дөврүнде онда 118 салгыт төлейән адам болан [254, с. 613—614]. Умуман, Хамид санжагында Кайы атлы 5 обаны гөрмек боляр.

4. **ДЕҢИЗЛИ:** XVI асырда иң улы кайы жемагаты Деңизлиниң демиргазыгында яшапдыр. Эсасан Башлыжа, Каш-Енижеси, Айдос ве Шейхли казаларында яшаян бу кайы жемагаты Кануны дөврүнде 35

обада юрт тутуныпдырлар. Оларда өйленен 1123, өйленмедик 223 салгыт төлейән илат бар экени. Олар йылда 42 мүң акча салгыт төләпдирлер. Бу обаларың хич бири кайы адыны гөтермәндир [254, с. 598—599]. 1570-нҗи йылларда бир буйрукда бу кайы йөрүклериниң салгытларының хасап-хесибине казыларың гатышмазлыгы хакында гөркезме бар [214, XI, с. 80].

5. МЕНТЕШЕ: Кайыларың көплүги боюнча икинҗи орунда дурупдыр. Бу кайы җемагаты шу санҗагың Көйҗегиз билен Аясулут (селҗук) арасындакы обаларда отурыпдыр. Селим Ёвуз дөврүнде 14 гола айрылып 892, 1553-нҗи йылда болса 1034 салгыт төлейән өйлери бар экен [254, с. 580—581]. Шол вагтлар 6 саны оба Кайы адыны гөтерен, эмма шоларың хич бири өз атларыны шу гүне ченли алып гелмәндир.

Ментеше кайылары Деңизли кайыларының бир бөлеги болса герек. Булары Ибн Сейидиң (XIII асырың икинҗи ярымы) саныны 200 мүң өйли эдип гөркезен Деңизли серхет түркменлериниң галындысыдыр дийип чак этмек мүмкин. Ментеше себитинде кайылар билен бирликде гызыл гечили ве хорзум атлы җемагатларың хем яшандыкларыны гөрмек боляр. Соңкы ат Хорезмден гетирилендир [233, V, с. 292].

6. САРЫХАН: Тахир (язгы) депдерлеринде бу санҗакда нәхилидир бир кайы җемагатының боландыгыны гөркезйән делиле душуп боланок. Диңе XVI асырың орталарына дегишли весикада (документ) шол атлы бир тирәниң Чобан ве Караман кайысы диен ерлерде яшандыкларыны аңламак боляр [255, с. 41—42].

7. ГАРА ХИСАР: Башга бир весикада болса бир кайы тиресиниң Сандыклы этрапында яшандыгы гөрүнйәр. 1559 — 60-нҗы йылда язылан бу весикада Сандыкла гарашлы кайы җемагатының шол ерлерде яшаян башга бир җемагат билен Гаплаң Аланы атлы яйланың үстүнде давалы боландыгы хакында гүррүң эдилйәр [226, с. 3].

8. СИС (КОЗАН): Анадолыдакы Кайы җемагаты бу санҗакда хем болупдыр. 29 өйден ыбарат бир кичиҗик кайы тиреси кутлы бег хаҗылы атлы җемагатың арасында яшапдыр. Депдерлерде бу кутлы бег хаҗылы җемагаты шол санҗакдакы авшар, кавургалы, айрытамлы, савҗы хаҗылы атлы улы җемагатлар ялы тайпа келимеси билен аңылян хем болса, илат саны боюнча кичидир. Бу җемагат тутушлыкда салгытлы 42 өйден ыбарат болан [254, с. 600—614].

Ине, XVI асырда кайылара дегишли маглуматлар шулардан ыбаратдыр. Ёкарда барлагларымызың бир нетиҗеси хөкмүнде кайыларың XVI асырда иң көп ер адына эе болан бир бойдугыны айдыпдык. Булар огузларың мусулманчылыкдан өңки тарыхларында улы бир орны болан бу асыл җемагатың шол бир вагтда Анадолының еңлип алнышында хем, илатлашдырылмагында хем иң улы ролы ойнан бой я-да голларың бири боландыгыны гөркезйәр.

XVI асырда Анадолыда болан бу 94 кайы ер адының Ичери ишлер министрлигиниң "Яшалян ерле кылавузы" атлы китабында диңе 25 санысыны гөрмек боляр. Кайы атлы обаларың бири Текир Дагындадыр.

9. ТҮРКҮСТАН ТҮРКМЕНЛЕРИ: Кайылардан бир гол гүнбатара гөчмән, Хазар аңырсында галыпды. Абулгазыда ве бейлеки чешмелерде булар хакында гүррүң эдилмәндир. Онуң себәби санларының хас аз боландыгындандыр. Бу кайылар Этрек ве Гүрген деряларының якаларында яшаян гөклең тайпасының ичиндедир, онуң Алы-даглы голуна дегишлидир. 1880-нжи йылда булар 20 саны обамы я-да неберәми бөлүнйән экенлер. Булардан башга, алилилер арасында хем гайы атлы бир тире бар [244, III, с. 199].

КАЙЫ — ОСМАНЛЫ ГАТНАШЫКЛАРЫ:

Илкинжи Османлы сене языжысы Ахмеди Осман бегиң какасы Эртогрул бегиң ёлдашларыны огуз дийип белләпдир. Ол заманлар огуз адының, өңкүси ялы, түркменлер барасында уланыландыгына дегишли хич бир маглумата эе дәлдирис. XIII асырдан бейләк исайылар Анадола Түркие дийипдирлер. Шейле-де, Түркүстан дийлен ери хем бар. Халкына болса көне дүшүнже боюнча түрк дийип башлапдырлар. Мусулманлар болса хас соңкы дөврлере ченли түркмен адыны уланыпдырлар. Түркие түрклери өзлерини бичак улы әхмиет бердиклери ве хорматлы ил сайдыклары огузларың несиллери дийип билйәрлер. Оларың түркмен адыны узак вагтлап өзлешдирмәндиклерини гөрмек боляр.

Эртогрул бир түркмен тиресиниң бегиди. Кәбир Османлы чешмелерине салгылансаң, бу тире Сөгүт этрапына Анкараның гүнортасындакы Гаража Дагдан гелендир. Бу гөчүшиң монгол басыбалышы билен багланышыклы болмагы мүмкин. Осман бегиң аталарының хем монгол басыбалышлары зерарлы Хорасандан Анадола гелендигине шүбхе этмек болмаз.

Османлы ханеданының кайы боюндандыгыны илки гезек язан Мырат II-ниң дөврдеши Языжыоглудыр. Йөне Языжыоглуның ковмы (милли) дуйгуларың тәсири билен терҗимелерине кәбир затлары гошандыгы билинйәр. Шол бир вагтда кайы боюның гадымдан гелйән асыллы ве абрайлы бойдугыны хем билйәрис. Шейлеликде, кайылар ве Кайы-Османлы мынасыбетлери хакында язылланлар, бир тарапдан, шүбхели болмак билен, икинжи тарапдан, өрән эсаслыдыр [256, с. 11]. Языжыоглы Осман бег хакында:

"Осман, Эртогрул оглусың,
Огуз Гара хан неслисиң,
Хакың бир садык гулусың,
Истанбулы ач, гүзер сал" — дийип языпдыр.

Йөне, дилде нәче сүйҗи сөзлеселерем, өзлериниң огузлара, онуң кайы боюна дегишлидиклерине Осман ханеданындан диңе Мырат II улы әхмиет берипдир. Хәзирки маглуматларымыза гөрә кайы тагмасы илкинҗи ве иң соңкы гезек онуң кәбир пулларында уланылыпдыр. Соңкуларың дөврүнде бу тагма эсли вагтлап диңе яраглара басылыпдыр. Османлы солтанларының өз бойы кайылара үйтгешик бир үнс берендигини гөрүп боланок. Булар хем, бейлекилер ялы, салгыт эмелдарларының ве бейлеки дөвлет гуллукчыларының сүтемине сезевар эдилипдир. XVI асырдан соң солтанлар кайы адыны кән бир ятлап хем дурмадык боларлы.

Эскишехир себитинде яшаян гарагечили тиреси хер йылда Сөгүтде Әртогрул бегиң түрбетине зыярат эдйәр. Мунуң хайсы заманлардан башланандыгы ончаклы белли дәл. Хәзир шол ерде дабаралар хем гечирилйәр. Ковмы дуйга херхал эе болан Абдылхамыт II гарагечилилериң бу херекетине ресми хәсиет, мазмун бердирипди. Гарагечлилерден бир алай (полк) дүздүрип, оңа Әртогрул алайы адыны берди. Онуң дөврүнде "Әртогрулың оҗагында ояндык, шехитлериң ганы билен боялдык" диен сетирлер билен башланян харбы марш дөредилипди, ол соңкы вагтларда хем довам этди. Абдылхамит гарагечилилериң векиллерини герман императорына өз гарындашлары хөкмүнде гөркезипдир. Диймек, соңкы заманлардакы Османлы солтанларындан екеҗеси ятдан чыкарылан ковмуна бир йылы мәхир гөркезипдир.

Б. БАЯТ (БАЯД)

Баятлар, белли болшы ялы, тарыхда маневи (рухы) шахсыетлери көп етишдирен бойдур. Огузларың дөвлет ве дин адамсы Горкут атаның баятлардан гелип чыкышы кимин, мешхур шахыр Физулы хем бу боя дегишлидир. Османлы ханеданының легендар Огуз хандан гайдяндыгы хакында Җем солтана "Җам-и Җем-айин" диен китап язып берен Махмытоглы Хасан хем бу бойдандыр.

Селҗуклы дөврүндәки огуз беглери хакында маглуматымыз өрән аздыр. Ол дөврүң чешмелеринде диңе бирнәче огуз боюның гүррүңи эдилйәр.

Селжуклы эмирлеринден Ак-Сункур ул-Бухарының 1119-нҗы йылда Басрадакы найыбы Сункурың эл-Баяты адыны гөтерендигини билйәрис [81, X, с. 236—237]. Эмма бу ада гошулян эт-Түркмени адының болмазлыгы, бизиң бу адың баят боюндан гелип чыкяндыгы хакындакы пикиримизи говшадяр.

Башга бир тарапдан, Багдадың гүнорта-гүндогарында Тиб чайының гөзбашына якын бир ерде болан, Эйраның Луристан велаятындакы Баят адыны гөтерйән галаның ол заманлар болмандыгыны аңламак боляр. Хамидуллах-и Казвининиң эсеринде бу галаның ады XII асырың ахыр-

ларындакы вакалар билен багланышыклылыкда агзаляр [246, с. 60]. Шол вагтлар галаның хәкими бир түрк экени. Шол вагтларда гүррүңи эдилйән себит билен Хузистаның авшарларың элинде боландыгыны билйәрис. Шу делиллерден соң бу галаның өз адыны баят боюндан алан болмаклыгы бизе мүмкин ялы болуп гөрүнйәр.

Анадолыда, язгы дептерлерине гөрә, баятлара дегишли ер атлары Меркезде ве Гүнбатардадыр. Оларың саны 42 болуп, көпүси хәзирки вагта ченли сакланыпдыр [62, с. 92].

Анадолыны басып алмага баятларың гатнашандыклары беллидир. Ер атларының көпүси шол вакалар билен багланышыклыдыр.

Сирияның демиргазыгында яшаян улы түркмен жемагатының эсасан баят, авшар ве бегдилидигини билйәрис. Булар огузың бозоклы голуна дегишли. Мешхур неберелер болан Дулкадырогуллары, Йыналогуллары, Көпекогуллары, Бозжаогуллары, Гүндизлилер, Кутбегиогуллары кимин неберелериң бу үч я-да ики (баят, авшар) бойдан чыкандыкларыны аңламак боляр. Бу неберелериң иң улусы болан Дулкадырогулларының хызматында хемише баятларың боландыгыны гөрмек боляр. Бу ягдай бозоклардандыгы кесгитли билинйән бу ханеданың баятлардан гелендигине ынанмага өрән улы эсас берйәр. Бозоклардан болан Йыналогулларының хем бегдилә дәл-де, бу боя дегишлидиги гүррүңсиздир.

Баятлардандыгы әшгәр билинйән ене-де бир небере Бозжаогулларыдыр.

(Монгол басыбальшларындан соң Селжуклы хәкимиети говшапды. Мүсүрде гүйчли дөвлет дөреден мамлюклар Сирияны, онуң билен себитдеш кәбир Анадолы ерлерини эеләпдилер. Олар монгол басыбальшларының өңүни альпдылар, хатда онуң бу ерлерде говшамагының-да эсасыны гойярдылар. Йөне шол бир вагтың өзүнде, бу ягдайлар тәзе битеви түркмен дөвлетиниң дөремегине пәсгелди. Түркмен бой беглери (тайпа сердарлары) болса, бу улы сыясатдан-да бетер, хич хили гарашлылыга, эзише такат бермейәрдилер. Озал өз селжук солтанларына долы табынлыга кайыл болмадык бу беглер, сердарлар мамлюк солтанларына, оларың гоян эмирлерине, валилерине асла боюн эгмек ислемейәрдилер. Шонуң үчин-де олар билен аралыкдакы дава-женжеллериң ызы кесилмейәрди — терж. гошундысы).

1399-нжы йылда Мүсүрде солтан Беркукың өлмеги билен мамлюклы тагтына онуң оглы Фереж гечди. Шол вагтлар баятлар Халап себитиндәки түркмен жемгыетиниң улы бөлегини тутярдылар. Олар солтан Беркука гаршы хәкимиет гөрешине гиришен Түрк Минташың тарапында чыкыш эдйәрдилер. Халап валиси Чолпан баятлары өз тарапына чекмек ислэпди, эмма башармандь. Оңа дерек ол баятларың обаларына чапавулчылык этди. Эмма баятлар Минташдан айрылмандылар [257, I, с. 173—174]. Фереж, энтек яш боланлыгындан-да башга, сыясы пәхимден

махрумды. Шол себәпли Ферең бүтин хөкүмдарлык дөврүни Шам валиси Шейх ул-Махмыда, Чекиме, Новруза ве башга бирнәче эмирлере гаршы дава билен гечирипди.

1404 — 1405-нҗи йылларда Халап валиси Демир Даш Антакя хәкими түркмен Доганҗыоглы Фарисиң үстүне чозанда, яранлары болан Рамазаноглы Ахмет бег билен дулкадырлы небересинден Халыоглы Алаэддин Алы бег-де оңа гошулыпдылар. Алаэддин Алы бегиң атлылары баятлардан ве йыналлылардан ды. Зор бир эмир болан Чеким хем Доганҗыогла сыгныпды. Сөвешде Демир Даш үстүн чыкыпды [258, 4387, 168 а]. Солтан Фереж соңкусы йыл Чекиме Халап валилигини берипди. Бирнәче йылдан бәри солтанлыгы арзув эдйән Чеким 1406-нҗы йылда "эл-Мәлик ул-Адил" унваны билен өзүни солтан дийип ыглан этди. Евфратдан Газза ченли болан топракларда адына хутба окатды. Чеким түркменлери ховплы элемент хасаплап, олара гаршы херекете гечди. Шонуң үчин авшар, баят ве йыналогулларлардан улы бир топар акгоюнлы беги Гара Йүлүк Османа сыгынмага межбур болды [59, I, с. 60]. Йөне Чекимиң Гара Йүлүк билен болан сөвешде өлмеги нетижесинде булар ене-де Халап этрапларындакы юртларына гайдып бардылар.

1409-нҗы йылда зор эмирлериң бири болан Новруз билен сөвешип, оны еңен Халап валиси Демир Дашың янындакы түркменлериң арасында баятлар-да барды. Шол йылың соңкы айында болса Фереж тарапындан гүнәси гечилен Новруз билен Шейхиң арасында болан сөвешде баятлардыр авшарларың Новрузың гошунында болан дыкларыны гөрйәрис. Сөвеш вагты баятларың баштутаны Бозҗа бег Асы дерясына гачып өлүпдир [258, 312 в-313 а]. Шол йылдан соңра баятларың башында дуран небере бу бегиң ады билен (бозҗалы, бозҗаогуллары) аңылмага башлапдыр.

1411—12-нҗи йылларда Шейхиң гүнәсини гечен Фереж оны Халаба вали эдип белләпдир. Шол йыл Шейх баятлары, түркмен Сакалсызоглыны, Доганҗыкоглыны янына алып, Гүндизоглы Өмер беги дерби-дагын эдипдир [158, 368 в]. Соңкусы йылФерeжиң өлдүрилмеги билен Шейх солтан болды. Шундан соң ички давалар тамамланды ве Мамлюк дөвлети өңки кувватлылыгына етди.

1418-нҗи йылда Гарагоюнлы хөкүмдары Гара Юсубың акгоюнлы беги Гара Йүлүк Османы ызарлап Халабың демиргазыгына гелмеги билен, бу ерде яшаян йыналлылар, баятлылар ве авшарлар Тараблус этрапларындан Сафита тарап гачдылар. Мунуң себәби оларың Гара Йүлүк Осман бегиң Гара Юсуба дегишли Мардин этрапларына эден чапавулчылыкларына гатнашандыгыдыр. Оларың гелмеги билен Сафитада давалар йүзе чыкды. Тараблус валиси Барс Бай эд-Докмаки Гара Юсубың өз юрдуна гайдандыгыны айдып, буларың хем үлкелерине доланмагыны теклип этди. Түркменлер бу теклиби кабул этдилер. Эмма Барс Бай гитмезлеринден өнүрти оларың малларыны эле салмак иследи, үстлерине чозды. Газаплы сөвеш болуп, Барс Бай Тараблус валилигин-

ден бошадылып, Маркаб галасында туссаг эдилди. Бирярым йыл ятандан соң ол, гүнәси гечилип, Димашкда йүзбашылыга белленипдир [258, 4389, 201 а-в]. Бу эмир Татардан соң солтан болан мешхур Меликул-Эшреф Барс Байдыр [1422—1438].

Баятлар соңра авшарлар билен бирликде акгоюнлыларың херекетлерине гошулыпдыр. 1457-нжи йылда Дулкадырлы ханеданындан Гара бег, баят беглеринден Насыр Хүсейин бег ве Абды дагы акгоюнлы Узын Хасаның гуллугына гирдилер. Булар янларындакы 800 өйли түркмен билен Амикиң якынындакы Гаража дагда юрт тутундылар. Бу беглер соңра Гарагоюнлы хөкүмдары Жаханшаның Узын Хасаның үстүне гөндерен Тарханоглы Рүстемиң баштутанлыгындакы гошунының Амиге якынлашандыгыны гөрүп, Сирия тарап гөчдүлер. Узын Хасан бег булары көшешдирип, ызларына гайтармак үчин огуллары Халыл ве Угурлы Мехмет билен Мосуллы Эмир беги иберди. Эмма ондан нейда чыкмады. Муңа дерек шазадалар оларың кәбир топарларының малларыны чапавуллапдылар [308, с. 254—265]. Шунуң билен бирликде Амидиң якынында Хасан бег билен Тарханоглы Рүстемиң арасында болан, акгоюнлыларың улы еңши билен хем гутаран сөвешде авшарлар билен баятларың хем боландыгыны билйәрис [308, с. 273]. Теймир агсагың Ёзгат ве гоңшы себитлердәки гара татарларың улы бөлегини Түркүстана гөчүрип әкитмеги билен, Демиргазык Сириядакы баятларың бир бөлеги дулкадырлы жемагаты билен бирликде Бозокда юрт тутупды. Баятларың бу голы Шам баяды ады билен таналярды. Мундан башга XVI асырда улы бир баят голуның Эйранда сефевилериң гуллугында боландыгыны билйәрис. Бу гол акгоюнлыларың үстүнликлери, соңра болса Сефеви дөвлетиниң гурулмагы билен Демиргазык Сириядан гөчүп гелипди.

1447-нжи йылда Дулкадыроглы Шасувар бегиң үстүне урша гелип, Халапда ерлешен мамлюк серкердеси Яш Бекиң янына гелен беглериң арасында Бозжаоглы Халыл бег-де барды. Йөне Шасувар бег билен бирликде тутуланларың арасында онуң хем ады гөрүнйәр [259, 3057, 221 в]. Османлы еңибальшларының илкинжи йылларында баятларың башында гөрүнйән Бозжаоглы Халыл бегиң, вагт тапавуды боландыгы себәпли, шол өңки шахсыетдиги-дәлдиги говы билненок. Ене-де шол небереден Бозжаоглы Халыл бег билен дөвүрдеш, Севсе ве Севиндик диен беглер хем болупдыр. Булар хем Дулкадыроглы Шасуварың яранларыдды [260, 82, с. 280]. Бозжа небересиниң кәбир беглериниң Узын Хасаның гуллугына гирендигини хем билйәрис [260, 82, с. 276]. Сефеви дөврүнде Эйранда яшан бозжалылар буларың несиллери болмалы.

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ БАЯДЫ: 1520-нжи йылда көне Дулкадыр беги Алауд Доуләниң гардашы Абд ул-Реззагың баятлары ве күртлери төверегине топлап, Дулкадыр хәкими Шасувароглы Алы бегиң гаршысына гөреше гиришендиги ве хатда Алы беги өлдүрендиги, Марашы ве Элбистаны эле аландыгы хакында Каирде гүррүңлер яйран-да

болса, оны тассыклаян бир маглумат берилмәндир [260, V, с. 327]. XVI асырың биринҗи ярымында язылан язгы депдерине гөрә, баятлар Халап түркменлериниң үчүнҗи орундакы бойы болуп чыкяр. Булар шол вагт 20 топлумдан (җемагатдан) ыбарат экени. Бу җемагатларың илкинҗисини баятларың хеммесиниң башында дуран Бозҗа неберeси эмеле гетирипдир. Шол дөврүлерде Бозҗаоглы Халыл бег баятлара баштутанлык эдипдир. Шол асырың икинҗи ярымына дегишли язув депдерлеринде бу неберәниң ады гөрүнмейәр. Оларың Эйрана гидендиги хакындакы чакламаны шу ерде ене-де гайталамак мүмкин.

Пехливан обасы бу Халап баятларының иң улы обасыдыр. Язгы депдери боюнча онда 268 салгытлы бар экени. Бу обаны Пехливаногуллары эдара эдипдирлер. Шол вагтлар олары Пехливаның агтыгы Давут кетхуда доландырярэкени. Давут кетхуда хем онуң гардашлары Хаҗы Сүлейман ве Сен (Эсен) Тимур хем эллери бератлы (ярлыклы) беглер болупдыр. Оларың огуллары болса сипахизаделерди. Ол бератларың Пехливаногулларына Мамлюк дөвлети тарапындан берлендигини аңламак боляр. Обаның илаты довамлы суратда артыпдыр. Кануны дөврүнде салгыда дегишли 505, Селим II-ниң дөврүнде 787 өй болупдыр. Бу обаның бир голы болан Ени илде Мырат III-иң дөврүнде 407 салгытлы бар экени. Ене-де шу ердәки Чалышлы ве алибеглилериң хем Пехливанлылара дегишлидигини гөрйәрис [261, III, 374—376]. Пехливан обасы XVII асырда өрән улы җемагата өврүлипдир [330, с. 593]. Шол себәпли Катиб Челеби өз дөврүндәки Халап түркменлериниң уруг-тирелери хакында дүзен маглуматында Пехливанлылара-да орун берипдир. Мунуң эсасы себәби баят бой беги неберeсиниң Эйрана гитмеги я-да нәхилидир бир себәп билен өз барлыгыны саклап билмәндигидир. Бу җемагатың XVII асырда инди Халап себитинде дәл-де, Сивасың гүнорта ве гүнорта-гүнбатар тарапларында яшандыгыны аңламак боляр. Пехливанлылар хатда 1688—89-нҗы йылларда башга бирнәче тирелер билен бирликде велаятлары сөкүп, или талап йөрен Гедик диен галтамана гаршы гөрешмеклиге-де борчландырылыпдырлар [226, с. 593]. Бейлеки түркмен тирелери билен бирликде Австрия гаршы урша иберилипдирлер. Булардан 300 адам урша алныпдыр. Олара баштутанлык эденлер Пехливаноглы Ысмайыл бег, Пехливаноглы Хаҗы Муса бег, Пехливаноглы Баттал бег, Пехливаноглы Хаҗы Аббас бегоглы, Хасан бегоглы Мехмет бег, Алы бегоглы Мирза бег, Бибероглы Аббас бег дагыдыр [226, с. 85-86]. Соңкулар Пехливаногуллары неберeсинден дәлдирлер. 1696-нҗы йылда ёкардакы Ысмайыл бег Ени ил воеводасыды (түркмениң кетхудасы ялы — терж.) [226, с. 114]. Шол вагтлар Ени или эсасан пехливанлы тиреси билен оңа гарашлы обалар дүзйәрдилер. Ениилиң төлейән салгыды көнеден бәри патыша аялының Үскүдарда гурдуран җамилериниң газнасына дегишли экени, Меккә ве Мединә иберилен сүрре пулуна гошуляр экени. Ени иле дегишли җемагатлара Харамейн уш-шерифейн аширетлери дийилмегиниң себәби хем будур.

1728-нжи йылда пехливанлыларың Бозок себитинде яшандыкларыны гөрмек боляр.

XVIII асыр сыяхатчысы Буркхардт ве Ниебур пехливанлыларың Бозокда яшаяндыгыны айдыпдыр. Ниебур пехливанлылары 15 мүң адам эдип гөркезипдир [262, с. 336].

Бу себитдәки улы баят обаларының бири хем Рейханлыдыр. Кануны дөврүнде салгыт төлейән 112 өйден ыбарат болан кичирәк обаның 93 өйли башга бир голы Ени илде яшаярды. Бу җемагат хем, бир тарапдан, илатының артмагы, башга бир тарапдан, баят боюның биртопар җемагатының гелип гошулмасы билен XVIII асырда пехливанлылар кимин улы иле өврүлипдир. Шол асырда Рейханлы җемагаты өзүне баглы башга җемагатлар билен билеликде Сивасың гүнорта тарапларында язлап, Халап төвереклеринде гышлапдырлар. Сыяхатчы Буркхардт рейханлыларың 3 мүң чадырдан ыбаратдыгыны языпдыр [263, II, с. 480].

Рейханлылар яйлалардан гелип, аркайын отурмандыклары үчин, бирнәче гезек Ракка гөчмек хакында перман альпдырлар, эмма хер сапар ондан гутулыпдырлар. 1865-нжи йылда Гүнорта Анадолыдакы деребеглик дүзгүнини ятыран Фырка-и Ислахийе перманы эсасында рейханлылар отурымлылыга гечирилип, соңра бу ерде Рейханлы касабасы (административ меркези) дөредилди [264, с. 126—127]. Рейханлы бой бегиси Мүрселоглы Мустафа беге паша рүтбеси (чин) берилди.

Ёкарда айдыланлардан башга хем баят боюның биртопар обасы болупдыр. Соңабака Халап түркменлериниң арасында баятлар бегдилилерден соңра икинжи орны эеледилер [261, с. 377]. XVII асырда баят боюның уруг-тирелериниң хеммеси диен ялы пехливанлылара ве рейханлылара биригипдирлер.

Пехливанлыларың бойбеги небересиниң XVIII асырың ортасындан бәри Анкараның Кыркгала казасының (кичи адм. меркез ве онуң этрабы) Бегобасы диен обада отуряндыгыны билйәрис. Пехливанлы беглериниң бири Махмыт бег XVIII асырда бу обада месҗит-җамы гурдурыпдыр. Бу неберәниң хатыраларында Махмыт бегиң көп сөвешлере гатнашандыгы ятланыляр. Урушларың биринде ол янындакы оглы Хайдар беги алдырыпдыр. Гайдып геленде гардашыны какасының янында гөрмедик бейлеки оглы Абдырахман: "Ай, гардашым, нирелерде галдың?" дийип бозуланда Махмыт бег гахар билен: "Нәме бейле хелей ялы аглаярсың, сен-де Хайдар бол-да гал, гайратың болса" дийипдир. Хатыраларда Махмыт бегиң өзүниң хем бир йөрищден гайдып гелмәндиги, ягны, Белградда шехит болуп галандыгы хакында гүррүң эдйәрлер.

Ол заманлар Анадолы түркүниң такдыры шейледи. Төлән салгыды Мекге-Мединә гидерди, өзи болса, көпленч халатда гайдып гелмезден, империяның узак-алыс велаятларына иберилерди.

Махмыт бегиң ызыны Абдырахман бег, онуң ызыны болса Хасан бег йөредипдир. Пехливан бег нebереси хәзире ченли гелипдир. Махмыт

бегиңем атасы Кодалак бегден башланян ызыгидерли несил шежереси хәзирки несиллерде сакланяр.

Рейханлыларың бег неберэси хем хәзире ченли довам эдйәр. Бу небере Искендерунда отуряр. Олар бүтин Хатайда таналян Мурсалогулларыдыр.

2. ШАМ ВЕ ТАРАБЛУС этрапындакы баятлар: бу төверекдәки түркменлериң арасында-да баятлар бардыр. Оларың бirinде бары-ёгы 39 өй, ене-де биринде 73, үчүнҗисинде 64 салгыт төлейән илат болан. Булар Селлурие (салур) җемагатына гошулыпдырлар [261, с. 378], ягны эне бойдан айрылыпдырлар.

3. БОЗУЛУС баятлары: XVI асырда бу ерде ики баят җемагатына душ гелинйәр. Буларың бири асыл бозулус топлумында, бейлекиси Бозулусың дулкадырлы җемагатының арасында болупдыр. Селим II дөврүнде язылан дептере гөрә оларың биринде 206, бейлекисинде болса 341 салгыт төлейән болупдыр [267, 561, 63 а-в 65 а].

4. ДУЛКАДЫРЛЫ баятлары: булара Шам баяды-да дийилйәр. Бу баят голы, адының хем гөркезиши ялы, Демиргазык Сириядакы баятлара дегишлидир. Буларың улы бир топары Бозок себитинде юрт тутупдыр. Башга бир топарлары болса Ени илде, Улы Йөрүклер арасында ерлешипдир.

Шам баяды җемагатының үнси чекйән бир тарапы, онуң гаҗар боюның эмеле гелмегинде ойнан ролудыр. Гаҗар (гаҗар, түркче болса — качар) бойы хакында иң илки маглумат 1491-92-нҗи йыллара дегишлидир. Шол вагтда гаҗарлар Азербайҗанда, хусусан-да Гарабагда яшапдырлар. Акгоюнлы ханеданына дегишли, Ибе солтан ады билен таналян Халилоглу Ыбрайым бег шол йылда гаҗарлар билен бирлешип, акгоюнлы ханеданындан болан Максут бегоглу Рүстем беги Алынҗак галасындан туссаглыкдан алып чыкды [265], оны Акгоюнлы тагтында отуртды. Онсоң гаҗар эсгерлери билен Гилана хем йөриш этди [265, с. 226]. Гаҗар адының бир шахсыетден гелен болмагы-да әхтималдыр. Гаҗарлар XVI асырда шам баяды, акҗагоюнлы, акчалы ве йыва кабылаларындан эмеле гелипдир. Бу кабылаларың эне голларының Бозок себитинде яшаяндыгы беллидир. Бу ягдай гаҗар боюның Анадолыдакы Ёзгат себитинден Азербайҗана акгоюнлылар дөврүнде гидендигине хич хили шүбхе гоянок.

А. БОЗОК: Дулкадырлыларың бу ерде хем юрт тутанлары бардыр. Булар эсасан Шаркышла казасында, эсасан хем обалары Хызырлы, Хасарҗылы, Кесмезли, Шейхли, Шарклы, Кызыл донлы, Гараҗакоюнлы ялы дүшелгелерде яшапдырлар. Бу җемагат экеранчылык хем эдипдир. Гыш дүшенде болса Сирия гидипдир. Эмма XVI асырың икинҗи ярымында Шам баятларың гышына Сирия гитмеклиги бес эдендиклерини аңламак боляр.

Б. ЕНИ ИЛ: Бу илде яшаян Шам баяды голы диңе 5 - 6 җемагатдан ыбаратды. Буларың әхлиси диен ялы Бозок себитиндәки Шам баяды иллериниң голларыды.

В. УЛЫ ЙӨРҮК: бу ердәки җемагатлардан бири йыналлылар болуп, булар Демиргазык Сириядакы йыналлыларың бир голудыр. Амася этрапларында яшаян бу җемагатың арасында Шам баяды атлы бирнәче оба душ гелинйәр [261, с. 379]. Мунуң өзи баятлар билен йыналлыларың гарындашдыгындан хабар берйәр.

Г. АНКАРА: Шам баятларына дегишли ики кичиҗик уруг-тирәниң 1522-нҗи йылда өң Калеҗик казасында юрт тутандыклары билдирйәр. Оларың бири Чуна, бейлекиси Тавшанҗык обасында ерлешипдир [261, с. 379].

Д. МАРАШ: ики саны кичи кабыла болуп, биринде (Коржу) 40 саны салгыт төлейән бар экени. Бейлекиси Антакяда Хаҗылы обасында ерлешипдир [261, с. 378].

Бозокда яшаян Шам баятларының шайы мезхебиндедиклерини, ягны, гызылбашдыкларыны аңламак боляр. Оларың Эйран билен якын гатнашыклары болупдыр. Олардан бириниң "Мен ша Ысмайыл" дийип, өлен шахың ерине чыкмага сынанышандыгы хем беллидир [214, XXX 10, с. 206].

Шам баятларың Бозулусдакы ве Ени илдәки тирелериниң, эдил бейлекилер ялы, 1613-нҗи йылда Орта Анадола гелендиклерини аңламак боляр. Булар 1688-нҗи йылда Орта Анадолыда өз улы ордасы билен гаракчылык эден Гөдеги тутмаклыга борчлы эдиленлердир. Соңкусы йыл болса Австрия уршуна чагырылыпдырлар [226, с. 78, 82].

Гүррүңи эдилйән җемагатларың Орта Анадолының такык ниресинде яшандыклары белли дәл. Буларың бирнәче обасының Чукур Ова гелендигини ве Гара исалы казасында, бу гүн хем өз атлары билен таналян обада яшаяндыкларыны аңламак боляр [226, с. 215, 16]. Ене-де бир обаның Караман казасында ерлешендигини билйәрис. Ол ерде айратын бир мәхелләни эмеле гетирен бу җемагат өз асылларыны соңкы вагтларда хем унутмандыр.

5. КУТАХЯ: Гейиклер этрапында яшан баят атлы җемагатың Баязит II дөврүнде 53 саны салгыт төлейән адамсы бар экени. Ушакда салгыт төлейән 25 адамы болан Гара баят диен бир җемагат хем душ гелйәр [261, с. 382].

Шол XVI асырда баят атлы бир җемагатың Анталя (Теке) санҗагында яшандыгыны хем билйәрис [267, 14, с. 398-400, 423].

Ине, Анадолы баятлары хакында элимизе дүшен маглуматлар шулар.

6. ЫРАК ВЕ ЭЛ-ҖЕЗИРЕ баятлары: Селҗуклылар заманында Селҗуклы эмирлеринден Аксункур ул-Бухарының Басрадакы наиби Сункурың эл-Баяты адыны гөтерйәндиги хакында өң язылдык.

XVI асырда Ыракда ве эл-Җезиреде баятларың яшандыгына дегишли хич хили маглумата душ гелненок. XVI асырда Османлы тарых депдерлеринде Гараҗа баят атлы өрән кичи бир җемагаты гөрмек боляр. Бу җемагат Керкук этрапында яшапдыр ве 24 салгыт төлейән өйден ыбарат болупдыр [261, с. 383]. Багдатдакы соңкы Көлемен (гуламлардан дүзүлен гошун, ягны, мамлюк) валиси Давут пашаның (1817-1831) харбы гүйҗүниң арасында баят, тайй (араплардан) ве милли (күртлерден) уруг-тирелеринден дүзүлен 1000 атлы барды. Багдатлы Мүнши Мухаммет бин Ахмедиң шу берйән маглуматы [268, с. 34] билен бирликде, Керманша себитиндәки баятларың 2 мүң өйлүдиклерини, Тавук себитинде оларың 2 мүң өе якын бир җемагаты эмеле гетирендиклерини, түркче ве арапча геплешендиклерини, сайлама атлары өсдүрип етишдирендиклерини, бу атларың Ырак-и Арабда шөхрата эедиклерини хабар берйәндигини хем айтмак герек [268, с. 47, 54].

Хәзирки заман Ырак тарыхчысы Аббас ул-Аззавың баятлар барада берйән маглуматларына гөрә, соңкуларың иң көп бөлеги Керкук себитинде отурымлы дурмуша гечипдирлер. Гөчме яшайшы довам этдиренлериң саны аз болуп, отурымлы дурмуш эсасан 13 саны оба җемагатында җемленипдир. Олар хем өз гезегинде энчеме голлара айрылыпдырлар. Ады тутулян тарыхчының айтмагына гөрә гөчме баятлардан кәбир уруг-тирелер араплар билен гарышыпдырлар. Йөне олар эне дилини, түркчәни унутмандырлар. Бу баятларың хас өңден бәри яшаяндыклары я-да XVI асырда Эйрандан гелендиклери хакындакы меселе айдыңлашдырылмандыр [269, III, с. 368—370].

Ырак баятларының түрки эдебиятының иң бейик уссатларындан бири Физулының илдеши болмагының өзи хем үнсүмизи чекйән задың биридир. Эгер-де Сефеви хөкүмдарларының бири ша Аббасың китапчыбашысы, шахыр, языҗы хем-де наккаш Афшарың Садикиниң (аслында бу шахс Шамла дегишли Харбенделу-Худабенделу атлы түркмен обасындан) сөзлерине үнс берсең, Физулы Ырак дәл-де, Эйран баятларындан болмалы. Онуң язмагына гөрә, Физулы Сефеви эмирлеринден Ибрахим хан билен Багдада гидипдир. Бу ханың солтан Сүлейман Кануныың бу ере гелмеги нетиҗесинде ызына гайтмагы билен болса Хилледе ерлешипдир [270, с. 107]. Ибрахим хан мосуллы уруг-тирелериң бириңден болуп, Багдат валиси болан вагтында 1527-нҗи йылды доганогланы Зүлфикар Солтан тарапындан өлдүрилипдир [271, с. 208]. Шу себәпден хем Садикиниң Ибрахим ханың Кануна гаршы питне эдендиги хакында айданы догры дәлдир.

7. ЭЙРАН БАЯТЛАРЫ

А. Өз баятлар (ак баятлар): Сефеви деврүнден өң Эйранда баятларың яшандыгы хакында хич хили маглуматымыз ёк. XVI асырда Эйранда яшаян баятлар топлум бир җемагат болуп дәл-де, дүрли себитлерде ерлешипдирлер. Олар эсасан үч гола айрылыпдырлар. Онуң себәби болса сыясы ягдайлар билен багланышыклы болупдыр. Булардан

диңе баят адыны гөтерйәнлер Хемеданың гүнорта-гүндогарындакы Кеззаз ве Гирдрух себитинде отуранлардыр.

Ша Аббасың тарыхчысы түркмен Искендер бегиң язмагына гөрә баятларың илаты Тахмасп ша дөврүнде 10 мүң өйли болан [272, с. 139]. Тарыхчы олары эдара эденлериң хем атларыны гетиришдир. Эмир ша бег, Сүлейман бег, Хажы Үвейс бег ве Сейфи бег [273, с. 360, 387, 401, 483]. Олардан Алы Солтан атлы бири солтан Кануныньң Эйран йөриши билен багланышыклы бизиң тарыхымыза-да аралашыпдыр [274, 4423, 379 в]. Умуман, баят беглериниң хеммеси Тахмаспың эсасы йөришлерине гатнашыпдырлар. Румлы Хасан бегиң ве нәбелли бир авторың язмакларына гөрә, Тахмаспың өлен вагтларында көшк горагы гуллугының ичинде баятлар хем бар экени [266, 5162, 6 в].

Нихавенд этрапларында баятларың лурлар билен көнеден гелйән бир душманчылыгы барды. Ол баятларың эмири Угурлы бегиң өлдүрилмеги билен соңкы хетдине етипдир. Ша Аббас шонда, 1593-нжи йылда бу ишиң гүнәкәри болан Луристан хәкими Шахвердиниң үстүне йөриш эдип, оны боюн эгдирипдир [275, с. 81-82, 272, с. 289, 321]. Ша Аббас Буружире гелип, Угурлы беги голдамандыклары үчин баятларың өңе дүшйәнлерини пугта язгарыпдыр. Угурлы бегиң гардашы Шагулы Солтаның хайышы билен ша оларың, херхал, гүнәлерини багышлапдыр. Муңа дерек баятлар хөкүмдара гызылбашлар арасында мешхур бейти нежд атларындан 3 мүң санысыны пешгеш эдипдирлер. 3 мүң түмен пул берипдирлер [272, с. 322]. Ша Аббас баятлардан Хүсейин Алы беги 1598-нжи йылда Испания илчи эдип иберипдир [276, № 4, с. 33]. Шу хөкүмдарың дөврүнде баят Геди Алы Солтан Баку хәкими, Вар Алы Солтан Ереван себитиндәки Баезид галасының шыхнеси (комендант), Бедир Солтан хем шол ерде улы бир эмелдар эдилип белленилипдир [272, с. 762]. Ша Сафи дөврүнде хем ол беглериң огуллары мирасдар хөкмүнде аталарының ишлерини довам эдипдирлер [277, с. 246]. Шу ягдайлар билен багланышыклылыкда баятларың көпүси Демиргазык Азербайжана барып ерлешипдир. Бу баятлар соңра баят-и мутлак я-да ак баятлар ады билен Эйрандакы бейлеки баятлардан бөлүнипдирлер. Буларың Демиргазык Сириядакы баятларың бир голы болуп, акгоюнлыларың херекети билен, соңра Сефеви дөвлетиниң гурулмагы билен Эйрана гиденликлери барада өң айдыпдык.

Б. Гара баятлар (хорасан баятлары): Сефеви дөврүнде баятларың икинжи голы Хорасанда болярды. Олара гара баятлар хем дийилйәрди. Бизиң пикиримизче, гара баятлар Хазар аңырсындакы түркменлерден дәл, чагатайлара дегишли. Оларың асыл атлары баяутдыр. Булар кимеклериң баяуты дәл-де, монгол баяутыдыр. Булар ша Ысмайылың Хорасаны ециш алмагы билен Сефеви гуллугына гирипдирлер ве табынлык аламаты хөкмүнде "гара" лакамыны алыпдылар. Гара баятлар Нишапур

себитинде, хусусан хем Маден диен этрапда отурыпдырлар [272, с. 302, 585].

XVI асырың ахырларында Хорасаның бирнәче велаяты өзбеклериң (Бухара) хөкүмдары Абдылла ханың элине гечипди. Ол бу ерлерини оглы Абдулмумин хана берипди. Абдулмумин 1591-нҗи йылда Нишапуры ызына гайтарып алмак ислән Сефеви серкердеси, Караманлы Ферхад ханы ыза чекилмәге межбур этмек билен, гара баятлары хем өз табынлыгына алды. Эмма гара баятлар өңрәк чагатайлардан көп адамы өлдүрипдилер. Оларың бу гүнәси гечилмеди. Баба Ылясоглы Махмыт солтан ве бейлеки баят беглери өз табынлыкларыны билдирмек үчин янына баранларында Абдулмумин хан олары гайгырман өлдүрдипдир [272, с. 302, 585—586]. Махмыт Солтаның гардашы Мухаммет Солтаның дагыныклыга дүшен гара баятлары топлап ша Аббасың хызматына гирипдир. Ша улы хызматлары үчин гара баятлары салгытдан азат эдипдир [272, с. 586]. 12 йыл Нишапур валиси болан Мухаммет Солтан өленден соң, ерине оглы Байрам Алы Солтан гечипди [272, с. 586]. Шол вагтлардан соң Нишапур узак вагтлап гара баятларың элинде галды. Недир ша заманындан соң хем Нишапур гара баят беглери тарапындан доландырылярды [278, с. 45, 279, с. 66].

В. Шам баяды (гаҗар бойы баятлары): Эйрандакы үчүнҗи баят җемагаты Анадолыдакы Шам баядының бир голудыр. Бу Шам баяды голы, өң беллейшимиз ялы, йыва, акҗалы ве акҗагоюнлы җемагатларына дегишли голлар билен бирликде гаҗар боюны эмеле гетирендир. Гаҗарлар XVI асырда Демиргазык Азербайҗанда (Эрран), хусусан-да Генҗе ве Бардеа этрапларында яшапдырлар. Эмма шол хем-де соңкы асырда гаҗар беглериниң хайсыларының Шам баядына дегишлидиклери хениз билненок. XVIII асырың биринҗи ярымында Генҗә гарашлы обалардан бириниң Ша баяды адыны гөтерендигини гөрйәрис [348, № 903, 19 а]. Недир шаның ерине гечен Адыл шаның улы эмирлеринден Мухаммет Алы хан Шам баядынданды [279, с. 21—22]. Гаҗар хөкүмдары Фетх Алы хан (Баба хан 1797-1834) дөврүниң эмирлеринден Мухаммет Алы хан, онуң гардашы Ысмайыл хан, Пиргулы хан ве онуң оглы Мухаммет Бакыр хан дагы бу бойдандылар [280, с. 412].

Эйрандакы баятлар хәзир долы суратда отурымлылыга гечип, эсасан Хамсе (Зенҗан себити) велаятында отурярдылар. Кашкайлар арасында хем баятлара душ гелинйәр [281, с. 80, 376].

Азербайҗан баятларының "баятылар" атлы түркүлери өрән мешхурдыр. Бу "баятылардан" бир топары топланып, язга гечирилипди ве яйрадылыпды [282].

Баятлар хакында хәзире ченли эле салан маглуматларымыз шулардыр. Диңе шулар хем баятларың огуз дүнйәсинде иң өңде тутулмалы бойларың биридигини гөркезйәр.

В. АЛКА ӨЙЛИ (АЛКА ЭВЛИ)

Бу боюң ады Кашгарлыда алкабөлүк, Решидеддиниң Стамбулда чыкан нусгасында алкаравлы шекилинде язылыпдыр [283, с. 7, 32]. Эмма мунуң алка эвлидиги әшгәрдир. Чүнки, өз маглуматларында Решидеддине эсасланан Языҗыоглы ве Абулгазы алка эвли дийип языпдырлар. Решидеддин хем бу боюң гардашыны гара эвли дийип языпдыр. Башга бир тарапдан болса "алкаравлының" хич хили манысы ёкдур.

Алка эвли я-да алкабөлүк адыны гөтерйән бир җемагата я-да ере габат гелинмеди. Диңе Зонгулдагың Сафранболу казасына дегишли Халкаэвли обасының ады [283, с. 7, 32] шу бойдан гелен болмалы. Самсуның Везиркөпри казасының обаларының арасындакы Халка Авлу, Манисаның Кырк агачдакы Халкахавлу обасының [62, с. 316] хем шу боя дегишли болмагы әхтималдыр. Хатда Халкалы диен атларың хем алка эвлиниң үйтгедилип айдылан шекили болмагы мүмкиндир.

Г. ГАРА ӨЙЛИ (КАРА ЭВЛИ)

Селҗуклылар ве османлылар заманында бу боя дегишли белли-башлы бир җемагата душуп боланок. Эйранда, Ыракда, Сирияда хем бу атдакы бир җемагата душ гелинмеди. Диңе Хорезм түркменлериниң арасында XVI ве XVII асырлары Гара өйли атлы бир җемагатың боландыгыны билйәрис. Ол хакда ашакда гүррүң эдилҗекдир.

Өңдәки бөлүмде айдылышы ялы, Дулкадырлы илине дегишли болан акҗагоюнлы җемагатыны эмеле гетирен белли-башлы уруг-тирелерден бири муса хаҗылыды (мусаҗалы). Муса хаҗылының Ени илде яшаян голы XVI асырың икинҗи ярымында бирнәче шаха айрылып, ол шахалар болса язгы дефтерлеринде мәхелле (ер-юрт манысында) сөзи билен аңладылып, шоларың арасында гара өйлиниң хем ады бар. Онуң 86 саны салгыт төлейәни бар экени. Дефтерлерде мәхелле сөзи җемагатың голлары манысында хем уланыляндыгы үчин ол бу ердәки гара өйлиниң муса хаҗылы голуның отуран ериниң дәл-де, догрудан-догры өзүниң адыны гөркезйән болмагы мүмкиндир. Чүнки, мәхелле сөзи билен аңладылан атлар аныкланыланда көпленч оларың ер ады дәлдиги йүзе чыкяр. Шонуң билен бир вагтда, бу кара эвли обасының Кара эвли бойы билен багланышыклыдыгыны хем кесгитли айтмак болмаз. Чүнки кара эвли (гара өйли — терҗ.) ады бу атдакы бой билен багланышыгы болмадык ислендик җемагата хер вагт, белли бир себәплер билен берлип билинәйҗек атлардан биридир. Шу ягдайы Түркүстандакы түркменлериң арасында гөрйәндигимиз хем шейле пикире

гелмәге меҗбур эдйәр. Абулгазының язмагына гөрә, Амыдеряның ве Хазар деңзиниң якаларында гара өйлилер яшапдырлар. Тарыхчы булары Кашга Җура атлы бириниң несиллери дийип гөркезйәр. Кашга Җура болса башга бир ерден гетирилен гулам болмалымыш [75, с. 76—78]. Эгер-де бу ровахт догры болса, онда бу җемагатың шол атдакы огуз боюндан дәлдиги гөрнүп дур.

Умуман, Түркиеде ресми язгылара гөрә, [38, с. 606] 10 саны Кара эвли атлы оба болупдыр. Шоларың бириниң ады кара эвлилер экени. Хәзирки вагтда Ичилде яшаян кара эвли җемагатларының-да бу ады соң аландыкларыны аңламак боляр.

Түркиеде XVI асырда кәбир ерлерде кара эвли ады гөрүнсе-де, оларың саны секизден гечмейәр. Олар Болуда, Токатда ве Кастомонудадылар. Оларың көпүсиниң бу бой билен багланышыклыдыгына шүбхе этмели дәлдир.

Хәзирки вагтда гөчме яшайышлары билен хошлашып йөрен Торос дагларындакы йөрүклериң арасында Гара өйли атлы бирнәче җемагата душ гелинйәр. Эмма бу җемагатларың өз атларыны соңкы вагтларда аландыкларыны хем аңламак боляр [284, XI, I, 1953, с. 67].

Д. ЯЗЫР

Решидеддиниң түрклериң дестаны тарыхында Диб Явкуның беглериниң арасында Алайың, онуң оглы Буланың ве хатда Диб Җенкешиң, онуң оглы Дүркешиң язып боюндандыгы айдыляр [I, с. 369]. Ене-де шонда огузларың дагамагы ве Ша Мәлигиң талаңчылыгы вагтында язырлардан бир бег билен Алы ханогулларының язып этрапларына гидендиклери ве Хасар дагда юрт тутандыклары, шол ерде онуң несиллериниң яшап йөрендиги айдыляр [I, с. 385]. Эмма биз язырлары Хорасанда илкинҗи гезек диңе 1160-нҗы йылда гөрйәрис. Шол йылда Хорезмша Ил Арслан язырларың үстүне йөриш эдип, оларың баштутаны Эвдүк ханоглы Ягмыр ханы агыр ягдая салыпдыр. Ягмыр хан муны солтан Санҗарың эмирлеринден бири, Дехистан хәкими Ихтияр эддин Айтакдан гөрйәр. Шонуң үчин солтан Санҗара гаршы гозгалаң эден огузлардан көмек сораяр. Уруш болуп, шонда огузлар Ягмыр хан билен биледикде Айтагы еңипдирлер [81, XI, с. 171]. Хатда Айтагың яраны, Мазендаран хәкими, батырлыгы билен белли бир шахсыет зордан 3—4 саны адамсы билен үлкесине барып етипдир.

Язырлар өз атлары билен аңланылян юрт Нусай шәхериниң гүнбатарында ерлешйәр. Бу ерде XVI асырың биринҗи ярымында орта гүрпли бир шәхер барды. Язырлар Санҗарың гаршысына чыкан огуз топарындан дәлдир. Булар илки билен Маңгышлакдан Балкана, ондан болса бу ерик инипдирлер [I бөлүме серет].

Хорезмша Мухаммедиң гарахытайлылардан еңилмеги нетижесинде дөвлете гаршы питне турзан Нишапур эмири Кезилик хан өз шовсузлыгындан соңра бир түркмен яранының теклиби билен язырларың юрдуна бармак исләпдир. Йөне онуң иберен илчисини язырлар тутуп, Хорезмша берипдирлер [91, II, с. 71—72].

XIII асырың башларында язырларың башында Хинду хан атлы бир бегиң дурандыгыны билйәрис. 11 йыллап языр беги болан Хинду хандан соң Языр юрды бүтинлей Хорезмшаларың элине гечипди. Хинду ханың гардашы Омар хан Языр юрдуның өзүне берилмеги үчин Гүргенҗе барып, көп товакгалар эдипдир. Эмма ол аладаларың хеммеси оңа диңе Сабыр хан лакамыны газанмакдан башга зат бермәндир.

Монголларың Гүргенҗе хүҗүм эден вагтында Мухаммет Хорезмшаның эҗеси Түркан хатын Мазендаран тарап гачыпды. Шонда ёллары говы билйән Сабыр ханы хем янына алыпдыр. Ол сапар вагтында Түркан хатына вепалылык билен хызмат эдипдир. Йөне Языр юрдуна геленде өзүни ташлап гидер өйдүп, Түркан хатын Сабыр ханы гизлинлик билен өлдүрдипдир [285, с. 39].

Монгол дөврүнден соңра язырлар гарадашлы дийип атландырылыпдырлар [75, с. 61—62]. Булар ша Аббас дөврүнде, бу ердәки көп уруг-тирелер ялы, Сефеви хәкимиетини кабул эдипдилер. 1628—29-нҗы йылларда гарадашлылара Рахмангулы хан баштутанлык эдипдир. Шол йыл ол Хорезм ханы Исфендияр ве онуң гардашы Абулгазы (тарыхчы) билен бирлешип, сефевилерден йүз өврүйәр. Эмма оларың бу иши баша бармандыр [286, с. 2, 21-23].

Язырлар, гөршүмиз ялы, умуман, гарашсыз бир ковум болуп, XII асырдан XVII асыра ченли Хорасанда өзлерини горап яшапдырлар. Шонуң билен бирликде олар Анадолының еңлип алынмагында ве түркменлешдирилмесинде хем мөхүм рол ойнапдырлар. XVI асырда Анадолыда 24 саны оба Языр адыны гөтерйәр экени [62, с. 774]. Язырлара дегишли уруг-тирелер хем бу ерде етерлик болупдыр. Бу җемагатлар Дулкадырлы илинде, Хамид, Теке ве Анкара санҗакларында яшаяр экенлер.

1. ДУЛКАДЫРЛЫ: язырлар бу ерде Карачалы (көне ады Анамаслы) уруг-тирелериниң арасында яшапдырлар. Мунуң өзи бу ики җемагатың гарындашлык гатнашыгындан гелип чыкян болмалы. Бири 46, бейлекиси 49 салгыт төлейәни болан ики саны языр обасы Антакя себитиндәки Баграз казасында гышлаяр экени. Гарашсыз ягдайда болан ве 99 салгыт төлейәни болан үчүнҗи языр обасының болса Биреҗик төверeклеринде гышлап, Элбистанда язландыгы хакында язылыпдыр [284, с. 68].

2. БОЗОК: Бу санҗакдакы языр обалары кичи болуп, оларың биринде 29, бейлекисинде 51 салгыт төлейән өй бар экени [284, с. 69].

3. ХАМИД САНҖАГЫ: Мунда Языр атлы үч оба боландыгыны гөрйәрис. Шол дөвүрде бу язырлар 95 саны салгыт төлейән өйден ыбарат болан [284].

4. ТЕКЕ САНҖАГЫ: Языр обасы Теке санҗагында сары ве гара диен ики гола айрылыпдыр. Өзкент атлы обада хем буларың бир голы яшаярды [284]. Булардан башга-да бу санҗакда Языр атлы ики оба бар экен. Шуларың хеммеси Теке ве Хамид санҗакларында языр жемагатының көпдүгини гөркезйәр.

5. АНКАРА: Бу санҗакдакы йөрүк җемагатының арасында яшаян язырлар саны боюнча кичидирлер. 42 салгыт төлейән өйи болан язырлар бу ерде Чукурҗак диен обада яшапдырлар [284].

Е. ДӨГЕР

Решидеддиниң эсериндәки түрклериң тарыхына дегишли бөлүмде огуз хөкүмдары Диб-Явкуның Таш-Бег, Ала Атлы-Киши Донлы Кайы Иналың везири Аюлдур дагы дөгер боюндан экени [I, с. 370-371]. Дөгер бойы ысламыетден өң хем мөхүм бир орна эе болан. Шонуң билен бабарабар, дөгерлериң Селҗуклы херекетинде хем улы роль ойнандыклары беллидир. Тарыхчы Җезирелиниң язмагына (XIII — XIV асырлар) гөрә, Артыклы ханеданы хем бу бойдан болмалы [308, № 6739, с. 377]. Артык бег ве онуң огулларының болса XI — XII асырларда түркменлериң көпсанлы илатыны өз ызларына дүшүрендиклерини ве асыл бир нәбереден гелип чыкандыкларыны билйәрис.

Язгы дептерлеринде бу боя дегишли 19 ер адына душ гелинйәр. Олар, бейлеки түркмен бойлары ялы, эсасан Орта ве Гүнбатар Анадолыда ерлешйәрлер.

ДӨГЕР САЛИМ БЕГ ВЕ ОНУҢ ОГУЛЛАРЫ

Монгол агалыгының совулмагы ве мамлюк эмирлериниң бири-бири билен гөреше гирмеклери нетиҗесинде, эсасан-да бу тарапларда санлары көпелен түркмен бойларына херекете гечмәге мүмкинчилик дөрәпди. Шол вагтлар дөгерлериң баштутаны Салим атлы бир бегди. Булар Җабер этрапларында яшаярдылар. Дөгерлериң Сириядакы түркмен топлумына дегишлидиги я-да акгоюнлылары ве гарагоюнлылары өз ичине алян ве мамлюк сене языҗыларының атландырышы ялы, Гүндогар түркменлере дегишлидиги говы анықлананок.

1371-нҗи йылда дөгер Салим бег Beширә гелип, Хысн Кейфа Эйюби хөкүмдары Мәлик эл-Эшрефе илчи иберипдир, ондан пеналар ялы бир ер гөркезмегини ве зеруриетлери бабатда көмек бермегини хайышы

эдипдир. Ыз яныңдан болса өзүниң ве яныңдакы беглериң аялларыны хем шол хайыш билен иберипдир. Салим бегиң бейле тутанъерли херекет этмегине Шам ве Халап гүйчлеринден дүзүлен мамлюк гошунының өзүни газап билен ызарламагы себәп болупды. Онуң шондан гачып бу Беширә гелшиди. Салим бегиң мамлюклары бейле гахарландырмагының себәби бизе мәлим дәл. Йөне онуң сөвда кервенлерини ве хажа барянлары таламак билен багланышыклы болмагы мүмкиндир. Себәби онуң шол иш үчин гарагоюнлы хөкүмдары Гара Мехмедиң хем хүжүмине сезевар боландыгыны ашакда гөрерис.

Хысн Кейфа хөкүмдары хич хили көмек берип билмежегини айдып, геленлери кейпсиз халда ыза гайтаран-да болса, соңра Салимиң гиевисини — өз гардашы Өмери гизлинлик билен гайнының янына уградып, оңа үлкәниң ислән еринде пеналанмага ругсат эдйәндигини, элинден гелен ярдамы хем бержекдигини хабар эдипдир. Салим беги бегендирипдир. Салим бег Хысн Кейфаның берк бир дагында ерлешипдир ве Эйюби хөкүмдарындан хер хили көмеклер алыпдыр. Мамлюк гошуны Салими бу дагда эсли салым габапдыр, эмма хич зат элинден гелмән, ызына гайдыпдыр. Соңра Салим бег өз ыгтыярындакылар билен дагда бир гезек кейпли гезеленч эдип йөркә, бир бөлек түркмениң хүжүмине сезевар болупдыр. Олар Салим беги тутуп, Амиде тарап алып гидипдирлер. Хернә, доганоглан агасы Эбүл Гадириң оглы Хасан бег етишип, оны түркменлериң элинден гутарыпдыр [350, 103 в, 104 а]. Бу түркменлериң акгоюнлылардыгы шүбхесиздир. Бу хадысадан соң Салим бег өз юрды Жабере гайдяр.

1374—75-нжи йылларда Салим бег Ырак тәжирлерини өлдүрип, малларыны талан Ягмыроглы (бир Анадолы чешмесинде велед-и Умур) Шихаб эд-дин Ахмедиң гүнәсиниң гечилмеги үчин эжесини бу түркмен беги билен Каире иберипдир. Мунуң өзи Салим бег билен мамлюк солтанының арасының дүзелендигини аңладяр. Мамлюк солтаны Мәлик эл-Эшреф Шабан, нәче гахарлы болса-да, Ягмыроглуны багышлапдыр ве оңа Мүсүрден мүлк берипдир. Иш битирен эне оглуның янына доланып гелипдир [258, № 4386, № 186 а]. Ягмыроглы болса соңра мамлюк солтаны Беркуга якын адамларың хатарында болупдыр. Дулкадыроглы Халил беги өлдүрип, Беркуга мөхүм бир хызмат хем гөркезипдир.

1383-нжи йылда гарагоюнлы хөкүмдары Гара Мехмет өзүне табын беглерден Боздоганоглы Зия ул-Мүлки янына алып, Салим бегиң үстүне уграпдыр. Мунуң себәби Гара Мехмеде дегишли болан Мосул шәхериниң ве онуң себитлериниң Мекгә барян хажыларының Салим бег тарапындан таланмагыды. Теймир Агсак тарапындан шу иш бабатда хыкарат чекен Гара Мехмет 12 мүң кишиден агдырак гошуны билен йылдырым чалтлыгында дөгер бегиниң үстүне дөкүлип, илини талап, көп олжа эле салыпдыр. Салим бег Калат ул-Мүслиме тарап гачыпдыр,

Гара Мехмед болса оны газап билен ковалапдыр. Салим бег зордан гутулып, кепенини бойнуна орап, бу вакалары узакдан сынлап отуран мамлюкларың Халап валиси Ёл Бога эн-Насире барып сыгнапдыр. Оны говы гаршылан Ёл Бога соңра Каире, солтаның янына уградыпдыр [258, № 4385, 11 а, b]. Шол йылың 21-нҗи июнында Каире гелен эмир Салим бег Беркук солтанындан хормат гөрүп, халат гейипдир ве Халап табихане эмири эдилип белленилипдир (258, № 12 а; 291, 77 а).

1389-нҗы йылда Гара Мехмедиң өзүнден ве доганоглан агасы Байрам хоҗадан хем өң Гүндогар түркменлериниң баштутаны болан Хүсейин бегиң Гара Мехмедиң оглы Пир Хасан тарапындан өлдүрилмеги билен бу ики небере арасында ганлы чакнышыклар башланыпдыр. Салим бег арачылык эдип, булары ярашдырыпдыр. Чакнышык бирбада ятыпдыр.

1390-нҗы йылда мамлюк тагтына икинҗи гезек чыкан Беркук өзүниң аралыкда тагтдан дүшүрилмегинде улы роль ойнан түрк мамлюк эмирлеринден бири Минташың гизленип, Салим бегиң янында боляндыгыны эшидипдир ве Халаба баран вагты Гара Демир Дашы Салим бегиң янына, Минташы тутмак үчин иберипдир. Гара Демир Дашың дөрт гүн гарашандыгына гарамаздан, Салим бег Минташы туссаг этмейәр, биртопар баханалар билен вагт гечирйәр. Салим бегиң болшуна гахарланан Гара Демир Даш дөгерлериң обасыны чапавулладып, кәбир адамларыны өлдүрдипдир. Салим бег Минташ билен Синҗара гачыпдыр. Эсли вагтдан соң Салимиң обасына гелен Минташың көне аркадашы Ёл Бога бу ваканы эшидип, Гара Демир Даша гахарланяр, элиндәки топузы билен оны тас уран хем экен. Ине, бу хадыса Беркукда Ёл Боганың Минташы гораяндыгы хакында өңден эшиденлериниң догрудыгы барада пикир дөредипдир. Үстесине, аз салымдан соң Салим хем Минташы Ёл Боганың ислегине гөрә гачырандыгыны хат билен мәлим эдипдир. Шундан соң Беркук Халаба гелен Ёл Боганы өлдүрйәр [287, IX, с. 269—271]. Эмма, барыбир, Салим Минташы тутуп бермәндир, эркинлиге гойберипдир. Бай болмандыгы үчин махал-махал кервен таланчылыгына йүз урян Салим бег, эгер-де Минташы тутуп берен болса, Беркукдан көп пешгеш алып билерди.

1393—94-нҗи йылда Салим бег Агсак Теймириң адамларындан болан Дулат (Дөвлет) Хоҗаны туссаг эдип, Халап валисине гөндерипдир, ол болса оны Мүсүре ёллапдыр [258, 256 в, 257 а]. Шол йылда солтан Беркук Теймир Агсак билен урушмак үчин Димашка геленде Салим беги кабул эдипдир. Ол муны аяк үстүне галып гаршылапдыр. Түрк матасындан тикилен гейим ве халат гейдирип, оңа гөрүлмедик хормат эдипдир [287, IX, 382]. Эмма шондан үч йыл соң (1396—97) Салим бегиң билинмейән бир себәп билен Димашк валиси тарапындан туссаг эдилендигини хем гөрмек боляр [289, № 1599].

Шундан соңра чешмелерде Салим бег хакында гүррүң эдилмейәр. Тутуландан соң онуң өлдүрилен болмагы мүмкиндир. Абул-Фережиң тарыхына гошулан маглуматлардан биринде 1399-нжы йылда Гара Юсубың дөгерлериң юрдуна гелип, онуң гөчме илатыны баштутанлары билен бирликде Җаберде габандыгы билдирилйәр [290, II, с. XXXV]. Бу вакада Салим бегиң оглы Димашк Хоҗа хем болуп билер. 1399-нжы йылда какасының ерине мамлюк солтаны болан Ферең Димашк Хоҗаның Җабер наиблиги баратыны (везипе хатыны) тәзеләпдир [258, № 4387, VII в].

Салим беге дегишли шу маглуматлар онуң батыр, ишеңңир, эденли ве хорматлы бир шахсыет боландыгыны гөркезйәр. Минташы тутуп бермәндигинден хем онуң дурнуклы бир шахсыет боландыгыны айтмак болар.

Какасының өлүминден соңра дөгерлериң башына гечен Димашк Хоҗа Теймир басыбалышларының Якын Гүндогарда дөреден баш-башдаклыгындан ве солтан Ферениң говшак бир шахсыетдигинден пейдаланып, көп ерлери өз мүлклерине бирикдирипдир. Ол чапавулчылык херекетлерини хем эдипдир. Акгоюнлыларың тарых язары Абу Берки Тихрани Димашк Хоҗаның 20 мүң өйли илиң башында боландыгыны, Бенү Килаб, Бени Шади диен арап җемагатларындан хем 10 мүң өйлиниң муңа табындыгыны, Руха (Урфа), Сиверек, Харран, Җабер ве Җемлим шәхерлерине хем-де шәхерчелерине ыгтыяр эдйәндигини языпдыр [59, с. 51-52]. 1403-04-нжи йылларда Халап валиси Токмага гаршы гозгалаң эден бир эмире көмек бермек максады билен гелен ве Халап төвереклеринде чапавулчылык эден Димашк Хоҗа Җабере гайдып геленде мешхур арап эмири Нусайр бен Хайярың хүҗүмине сезевар болупдыр. Җабер этрапларында болан сөвешде Димашк Хоҗа еңлип, өлдүрилйәр (март, 1404) ве келлеси Мүсүре гөндерилйәр [291, 130 а]. Ибн Тагры Бирди Димашк Хоҗаның көп гезек дөвлете табынлыкдан чыкандыгыны гөркезип, талаңчылык ялы херекетлер эдендигини языпдыр [291, 130 а].

Сейф уд-дин Димашк Хоҗадан соңра дөгерлериң башына Гөкҗе Муса гечипдир. Димашк Хоҗаның өлдүрилендигини эшиден акгоюнлы беги Гара Йүлүк херекете гечип, Урфаны сөвешип аляр ве бу шәхери өз хызматында болан Гөкҗе Мусаның доганоглан агасының оглы Ягмыра берйәр [59, с. 66-67]. Ягмыр Гара Йүлүге табын болуп, бирсалым Урфа эелик эдипдир.

1406-нжы йылда Гарагоюнлы беги Гара Юсуп Димашкдан юрдуна гайдып гелйәркә Җаберде Гөкҗе Мусаның мыхманы болупдыр [59, с. 57]. Шундан соң дөгерлер барха артян акгоюнлы ховпундан чекинип, гарагоюнлылара япланыпдылар, олара табын болупдылар. Шейлеликде, Гөкҗе Муса, Гара Юсубың 1406-нжы йылда Теймириң агтыгы Абу Бекир бен Мираншa билен Арас чайының якасында эден, еңиш

билен хем гутаран сөвешине ве соңкусы йыл Шенби-Газаның якынында ене-де оңа гаршы эден еңишли сөвешине гатнашыпдыр [292, № 4371, 406 б, 422 а]. Хатда соңкы сөвешде Мираншаны Гөкҗе Мусаның бир гуламы өлдүрипди хем, Гөкҗе Муса 1410-нҗы йылда Гара Юсубың Җелайыр Солтан Ахмеди Төвриз этрапларында еңен сөвешине хем гатнашыпдыр [292].

Иляс-и Дөгер хем гарагоюнлы эмирлериниң бириди. Ол Гөкҗе Муса билен гарагоюнлы хөкүмдары тарапындан гөндерилен Пир Өмере гошулып, 1409-нҗы йылда Шеки хәкими Сейййдиң үстүне барыпдыр [292, 456 б]. Эмир Ыляс Гара Юсубың соңкы йөришлерине хем гатнашыпдыр. Гара Юсубың 1420-нҗи йылда Учаның янында вепат болмагындан соң Диярбекир тарапына гидипдир [292, 556 а].

Урфа хәкими Ягмыр бег болса соңра Сүруҗы хем эеләпдир. Соңра Бирәни хем габан Ягмыр бег мамлюк эмирлеринден Сөвдүн эл-Челебиниң аялыны есир алып, Сүруҗ тарапына уграпдыр. Бу хабары эшиден Халап валиси мешхур Чөким Сөвдүн билен бирликде Ягмырың гаршысына, чыкыпдырлар ве оны еңипдирлер, эмма Сөвдүниң өзи гачха-ковлук махалы дөгерлере есир дүшүпдир. Йөне Ягмыр бег Сөвдүни бошадыпдыр [258, 174 а, 179 а].

Соңкы вагтларда Гара Йүлүк акгоюнлы Ягмырың элинден Урфаны алып, оны өзүниң сөйгүли доганоглан иниси Нур Алы беге берипдир [59, с. 91]. Ягмыр бег гарагоюнлылардан көмек алып Урфаны яңадандан эелемек исләпдир, эмма Осман бег тарапындан даргадылыпдыр [59, с. 91]. Ягмыр бег 1414-нҗи йылда оглы билен билеликде мерги кеселине саташып өлүпдир [59, с. 400; 294, VI, с. 342]. Шол вагтлар ол Сүруҗың я-да башга бир ериң эмирими-дәлми, бизе белли дәл.

Гара Йүлүгиң (акгоюнлы) гарагоюнлылара дегишли болан Мардине чозмагы билен ики түркмен беглигиниң арасында уруш башланды. Гарагоюнлыларың хөкүмдары Гара Юсубың оглы Искендерди. Абу Бекир Тихраниниң язмагына гөрә дөгер беги Гөкҗе Муса оглы Масыр билен бирликде акгоюнлыларың тарапында болупдыр [59, с. 79]. Уруш 21 гүне чекипдир. Ахырда, Гөкҗе Мусаның өз эсгерлери билен билеликде гарагоюнлыларың тарапына гечмеги нетиҗесинде, соңкулар үстүн чыкыпдырлар. Башга дөгер беглери хем, Керкук ве Таук эмири Ченекли Хасаның баштутанлыгында 1421-нҗи йылың апрелинде ики түркмен беглиги арасында болан бу урша гатнашыпдырлар [59, с. 78]. Йөне Ченекли Хасан ве ол беглер хакында мундан артык маглуматымыз ёк.

Аңланылышына гөрә, Искендер бег какасына-да, өзүне-де гуллук эден гайынатасы Гөкҗе Муса Мосулы берипдир. Онуң адыны билип болмадык гардашы болса Җаберде хәким экени (1425 й.).

Гөкҗе Муса 1442-нҗи йылда гиевиси Исгендериң Шахрух билен Селмас дүзлүгинде эден сөвешинден гайдып геленден соң Мосула барыпдыр, эмма Ырак-и Арап ерлерини агасы Ша Мехмедиң элинден еке-екеден алып башлан Испендә гайтавул берип билмән, ол ерден чы

кып гидипдир. Шундан соң Гөкҗе Муса нөкерлерини алып, мамлюк солтаны Барс Байың янына барыпдыр. Солтан оны говы гаршылап, халат-серпай япыпдыр, ат, азык билен үпҗүн эдипдир [59, с. 642]. Аз салымдан соң Гөкҗе Мусаның Җабер хәкими боландыгыны аңламак боляр.

Гара Йүлүк Осман бег өленден соң акгоюнлы шазадалары арасында гөреш башлапды. Шол ягдайдан пейдаланып дөгерлер Амид себитине чапавулчылык эдипдирлер. Тихрани онуң Мүсүр мамлюк солтанының гижжелемеги билен боландыгыны языпдыр [59, с. 120]. Бу ягдайы эшиден Алы бегиң оглы Җихангир Мүрзе Амидден чыкып, дөгерлериң үстүне уграпдыр. Яш шазада тежрибели адамларың говы тайярланман душманың үстүне гитмезлик хакындакы несихатларыны алмандыр. Нетиҗеде, бу чакнышыкда акгоюнлылардан көп адам өлүпдир. Җахангир мүрзе энчеме адамсы билен есир алныпдыр [59, с. 120—123]. Гөкҗе Муса Җахангири гандаллап Каире гөндерипдир (август, 1436). Эмма солтан Барс Бай акгоюнлы шазадасына рехим эдипдир ве өң мунуң какасы тарапындан табынлыгың кепили хөкмүнде иберилен гардашы Хүсейин бег билен билеликде яшамакларына мүмкинчилик берипдир [59, с. 678—679]. Барс Бай Гөкҗе Муса 100 динар иберипдир, эмма ол пул барманка Гөкҗе Муса өлүпдир. Гөкҗе Мусаның ерине ким гечендиги бизе белли дәл.

Салим бегиң үчүнҗи оглы Хасан бегдир. Ол Гара Йүлүгиң гыз доганындан доглупды. Хасан бег ве онуң оглы мамлюкларың гуллугында болупдырлар. Хасан бег 1432-нҗи йылың октябрында үстүне халат япылып, Бухайра валиси эдилип белленилипдир. Солтан оңа 100 кафтан, 100 яй, 100 сагдак ве 30 ат берипдир [293, № 3372, 142 а]. Хасан бег Деменхурда отурып, 4 йыллап бу везипәни ерине етирипдир. 1436-нҗы йылда оны бу везипеден айрыпдырлар. Соңра онуң оглы бу ерде везипе алыпдыр. Тарых язары Ибн Тагры Бирди өңки хөкүмдар Шейхиң түрклери өрән говы гөрендигини, Барс Байың болса ичинден черкеслери хас говы гөрйәндигини айдыпдыр. Йөне, шейле хем болса, соңкы хөкүмдарың дөврүнде түркменлерден ики саны валиниң боландыгыны гөрйәрис. Оларың бири яңкы дөгер Хасан бег, бейлекиси Халап валиси Таңры-Вирмишди. Шол бир вагтда мамлюкларың тарыхында арап асыллы бир валә хем душ гелненок.

1449-нҗы йылда Хумус валиси болан Хасан бег шондан 5 йыл соңра Аҗлун валисинде гөрүнйәр [294, с. 55, 279—280]. Хатда шол вагтлар Гарагоюнлы хөкүмдары Җаханша мамлюк солтанына язан бир хатында өзүне илчи эдип Аҗлун валиси Хасан беги ибермегини хем сорапдыр. Барс Бай оңа берен җогабында, эгер-де онуң өзи хем улы эмирлеринден бири Араншаны Каире ёлласа, мунуң мүмкин болҗакдыгыны айдыпдыр [294, с. 55, 279-280]. Ибн Тагры-Бирдиниң бираз гүмүртигрәк язгысына гөрә, Хасан бегиң эсерини язан

дөврүнде (1454-1464) ол ата юрды Җабери доландырян экени. Хасан бегиң өлүми ве ондан соңра Җабере кимиң хәким боландыгы хакында маглуматымыз ёк. Хасан бегиң Эмирзе атлы бир оглунын боландыгыны билйәрис. Ол хем мамлюкларың гуллугында болупдыр. Эмирзе 1453-нҗи йылда Мүсүрдәки үч валиликден бири болан Кешф ул-кибелини доландырмага белленипдир ве шол йыл хем меркези Деменхур болан Кешф ул-вежхил-бахрийә гечирилипдир [356, VII, с. 427]. Онуң 1465-нҗи йылда энтек шол ерде боландыгы гөрүнйәр [356, VII, с. 427]. Ибн Иясың бир язгысына гөрә, эмирзе 1485-нҗи йылды Керек валилигине белленилипдир [295, III, с. 211].

Ибн Тагры-Бирди өз язгыларында Яр Алы, Махмыт, Каты (я-да Кутлы) диен дөгер беглери хакында хем гүррүң эдйәр. Оларың Салим бег билен гарындаш дәлдиклерини аңламак боляр. Яр Алы Шам валиси Инал эл-Чекиминиң питнесине (1439) гатнашандыгы себәпли, шол ерде өлдүрилипдир [356, VII, с. 91—95]. Эмир дөгер Мамуд, түркмен беглеринден Сакалсызоглу Тур Алы, Иналоглу Эмир Алы Яр, Түркмен Савчы бегогуллары Эмир Ферež ве Ибрахим, арап Эмири Нуайроглы Гадир ве башга бирнәче беглер 1439-нҗы йылда Халап валиси түркмен Таңри-Вирмишиң Барс Байың ерине солтан болан Чакмага гаршы гозгалаңына гошулыпдырлар [356, VII, с. 95—96]. Эмир Махмыдың ыкбалы хакында хич хили маглуматымыз ёк. Дөгер беги Каты болса 1453-нҗи йылда Бухайра валисиди [356, VII, с. 398].

Дөгер бой беги небересине дегишли эле салнан маглуматлар шулардан ыбаратдыр.

ДӨГЕР САЛИМ БЕГ НЕБЕРЕСИНИҢ ШЕҖЕРЕСИ

Эбул ул Гадыр

Хасан бег — Салим

Бахадур Хаҗы	Хасан бег	Гөкҗе Муса (өлүми 1436 й.)	Димашк Хоҗа (өлүми 1405)
Ягмыр бег (өлүми 1415 й.)	Эмирзе	Мысыр	
Оглы (өлүми 1415 й.)			Гара Алы (Аҗлун эмири)

ОСМАНЛЫ ДӨВРҮНДЕ ДӨГЕРЛЕР

Хайдар Челебиниң "Рузнамасына" [296, I, с. 498] ве язгы депдерлерине гөрә, Сирияны өз топрагына гошан Османлы дөвлети бу үлкеде болан түркмен ве арап мүлкдарларыны өңки ягдайларында галдырыпдыр. Кемал Пашезадәниң бир беллигине гөрә, Османлы еңишлери вагтында Җабер ене-де дөгерлериң элиндеди [297, № 3078, 8 б.]. Бу Дөгер беглиги нәхили сыныпдыр, ондан болса хабарымыз ёк. Йөне бу ерлер 1440—45-нҗи йылларда акгоюнлыларың элинде болярды.

XVI асырда Халап түркменлериниң Боз Улус билен Керкукдыр Сис этрапларында яшаян түркменлериң арасында бу боя дегишли уруг-тиреләр бар экени.

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: буларың арасында болан дөгерлер Кануны дөврүнде Халап дөгерлери ве Хама дөгерлери диен ики гола бөлүнипдирлер. Булардан Коркмаз ве Махмыт кетхудаларының ыгтыярындакы Халап дөгерлери 230 салгыт төлейән өйден, Хама дөгерлери болса 199 салгыт төлейән өйден ыбарат болан. XVI асырың икинҗи ярымында, бейлеки түркмен бойлары ялы, дөгерлериң хем санының артандыгы гөрүнйәр [298, с. 152, 155—157].

Бу дөгерлер XVIII асырың ахырларында Хама-Хумус тарапларына гөчүрилмек исленен җемагатларың арасында гөрүнйәр [226, с. 107]. Эмма бу ишиң уллакан бир нетиҗе бермәндигини билйәрис. Шонуң үчин дөгерлер ене-де эсли вагтлап өңки яшайышларыны довам этдирипдирлер.

Дөгерлер соңабака отурымлы яшайша гечипдирлер.

2. ДИМАШК: Бу этрапларда яшаян түркмен җемагатының арасында дөгерлер кичиҗик бир тире болуп, Кануны дөврүнде оларың диңе 50 салгыт төлейән адам мөчберинде илаты барды [298, с. 152, 157].

3. РУХА (УРФА): XVI асырда бу себитде яшан улы җемагатларың бири дөгерлердир. Бу дөгер җемагатына күрт дийипдирлер. Эмма бу җемагаты эмеле гетиренлериң арасында Байрам, Гүндогмуш, Будак, Ягмыр, Кая, Танриверди, Дурмуш, Дүндар, Сатылмыш ве хатда Каркын ялы түркче атлары гөтерйән адамлар болупдыр [357, 965, 165 а]. Бу болса оларың аслының түрк боландыгы хакындакы чакламаны хас эсаслы эдйәр. Булар Урфаның демиргазык-гүндогарында отурыпдырлар. Шол ер хәзирем буларың адыны гөтерйәр. 1747-нҗи йылда милли атлы бир улы җемагатың хүҗүмине сезевар болан дөгерлер Халап валиси Рагип пашаның өз вагтында ара дүшмеги билен кән зыян чекмән гутулыпдыр [358, с. 271].

Бу дөгерлер Салим бег небересине дегишли болупдыр.

4. БОЗУЛУС: Кануны дөврүнде бу ерде 195 салгыт төлейән адамлы дөгер җемагаты бар экени [298, с. 154].

Бозулусың арасындакы бу дөгерлериң бир бөлегиниң акгоюнлыларың херекетине гошуландыгына ынанмак болар.

5. КЕРКУК: Буларың хем саны 45 өйден көп болмандыр [298, с. 154, 158].

Бу җемагата гарагоюнлылар заманында бу себитлерде яшандыгы ёкарда берен маглуматларымыздан билдирйән улы бир дөгер җемагатының галындысы хөкмүнде серетмек болар.

6. СИС (КОЗАН): XVI асырда дөгерли атлы бир топар боландыгы гөрүлйәр. Оларың салгыт төлейәни 64 саны болупдыр [298, с. 154, 158].

7. ЭЙРАН: афшар Садикиниң тезкиресинде бу боя дегишли болан Пири бегден сөхбет ачыляр. Пири бег хем шахыр, хем сазанда болан. Ол көп эсер дөредипдир. Элимизде тассыклайҗы бир делилимиз болмаса хем, Садикиниң сөзлерине гөрә, дөгерлериң ончаклы улы болмадык бир топарының (мүмкин, бейлеки түркмен бойлары билен бирликде) Эйрандакы түрк җемагатларының арасында яшандыгына ынанмак болар.

Ё. ДОДУРГА

Язгы деңдерлеринде Анадолыда Додурга, Дотурга, Тодурга ве Тотурга кимин, дүрли шекиллерде язылан бу огуз боюна дегишли 24 саны ер адына душ гелинйәр. Бу ер атларындан бирини Болува гарашлы себитлерден бири гөтерйәр. XIII асырың икинҗи ярымында Төвризе сыяхат эден итальян сыяхатчысы Пегалотти Сивасдан соңра Дудриага диен ере гелендигини айдяр [299, II, с. 114-115]. Онуң Додургадыгына шүбхе ёкдур. "Безм-у Резмде" Зара билен бирликде Додурга атлы бир себит хакында хем гүррүң эдилйәр [299, с. 276]. Ол османлы дөврүнде Сивасың гүндогарында, Зарадан бир мензилликде, эне ёлуң угрундакы бир обады.

Булардан башга-да XVI асырда Анадолының дүрли ерлеринде бу боя дегишли җемагатлар болан.

1. УЛЫ ЙӨРҮК: Бу ердәки додургалар Баезид II дөврүнде 202 салгыт төлейәнден ыбарат бир илат болуп, 7 гола бөлүнипдирлер. Турхал түрклери дийилен додурга җемагаты XVI асырың икинҗи ярымында көпсанлы гышлаклара эе болупдыр. Олар бу ерлерде бейлеки улыйөрүк тирелери кимин экеранчылык эдипдирлер. Бу додургаларың бир голы XVI асырың икинҗи ярымында Амасядакы Сары Куршун обасында ерлешипдир. Ол, шүбхесиз, улы, көне додурга җемагатының галындысыдыр [300, с. 71].

2. ТАРСУС: тарыхы чешмелерде Варсак дийип атландырылан бу ердәки түркмен җемагатларының арасында салдамлы бир додурга җемагаты болупдыр. Бу җемагат өзүниң баштутаны болан Эсен бегиң ады билен эсенли адыны гөтерйәрди. Эсен бегиң илиниң болян ери

Тарсусың демиргазыгындакы Эсенли обасыды. Додургалардан дүзүлен бу Эсенли халкы ики гола айрылыпдыр. Буларың бири бозҗа додурга, бейлекиси болса эртене (эрдене) бег додургасы адыны гөтерйәр. Бозҗаның ве эртенәниң икиси хем Эсен бегиң огуллары болмалы.

Чукур Ова себитинде яшаян додургалар 1519-нҗы йылдакы иң көне язгы дептеринде 34 оба бөлүнйәрди. Оларың херсиниң өз экин ери барды. Булардан башга Узамыш ве Кузу атлы обаларың-да додургалара дегишлидигини аңламак боляр. Додурга обаларының Бәш Ашык ве Давулдакы кәбир адамларының "уламалардан ве бигүнәлерден" болмагы себәпли көп еңилликлерден пейдаланандыклары (меселем, кәбир салгытлардан бошатмак) язгыларда белленилипдир [300, с. 72, 91—92].

3. БОЗУЛУС: Дептер боюнча Селим II дөврүнде додургалар бу ерде 6 саны кичирәк гола бөлүнен бир җемагатды [300, с. 72, 93]. Хамза ве онуң гардашы Абды Вели ве Шахин кетхудалар тарапындан эдара эдилен додурга җемагатының аслында Дулкадырлы илине дегишлидигини аңламак боляр.

4. АНКАРА: Хайманаларың арасында кичирәк бир додурга тиреси болупдыр. Ол Кануны дөврүнде Додурга адыны гөтерйән обада отурыпдыр. Бу оба хәзир хем бар [300]. Булардан башга, Баезид II дөврүнде Аксарай этрапларында хем додурга атлы бир кичи җемагат болупдыр [62, с. 219].

XIX асырың башында огузларың гелип чыкышына дегишли бир эйран китапчасында салдамлы бир додурга җемагатының Түркмен чөлүнде (Түркменистанда) яшаяндыгы язылыпдыр ве оларың овадан болмаса-да өрән даяныклы ве йындам атларының бардыгы хакында гүррүң эдилипдир [301, с. 144]. Хакыкатданам, гөклеңлериң ики голуның бирине додурга дийилйәндигини билйәрис. Бу додурга голы Байындыр, Кырык, Яняк-сагры обаларына бөлүнйәр.

Ж. ЯПАРЛЫ — ЧАРУКЛУГ (ЧАРЫКЛЫ)

Кашгарлының маглуматында ады гөрүнмейән бу бой Решиддеддинде япарлы шекилинде берлипдир. Маглуматларың хич биринде бу сөзүң манысы гөркезилмәндир. Бу Кашгарлыдакы Чаруклук шекилинде белленен бой болуп билер. Ики маглуматда хем "улы" гошулмасыны гетирйән бойлар диңе шулардыр. Чешмелерде ве язгы дептеринде бу боя дегишли не бир җемагат, не-де бир ер ады берлипдир. Бу болса бою н адының үйтгемеги билен дүшүндирилип билнер.

Бу гүн Анадолыда Чарыклы атлы 5 обаның бардыгы ялы, Чарык, Чарыклар атлы обалар хем душ гелйәр. Аданадан Нигдә гөч эден, Ёвуз Селим дөврүнде шол ерде яшаян дүндарлы җемагатының арасында 9

саны салгыт төлейәнден ыбарат кичижик бир җемагат болан. Кутахяның Шейхли казасында Чарыклар шекилинде язылан 12 саны салгыт төлейәни болан бир җемагат-да барды. XIX асырда Айдың санҗагының Собуҗа казасында чарык атлы, чадырларда яшаян бир җемагатың хем боландыгыны билйәрис.

Ж. АВШАР (АФШАР)

Авшарлар өз улы ишлери билен атларыны XI асырдан хәзирки замана ченли шол бейиклигине саклан огуз боюдыр. Булар Решидеддинде хөкүмдар чыкаран огуз бойларындан бири хөкмүнде сыпатландырыляр. Бу болса авшарларың ысламыетден өңки дөврүрде хем өрән гүйчли бир бой боландыгыны гөркезйәр.

XII АСЫРДА ХУЗИСТАНДА АВШАРЛАР

1135 — 36-нҗы йылларда Хузистанда көп санлы түркмен җемагатының яшандыгыны билйәрис [81, XI, с. 20]. Авшарларың ве салурларың Дешт-и Гыпчакдан, ягны, Сырдеря якаларындан Хузистана ве Кух-Гилуйә гелишлери хакында Вассафиниң гөркезйән дөври мундан хас аңырда болмалыдыр. Вассафиниң айтмагына гөрә авшарларың башында Арсланоглу Якуп дурярды. Ол Хузистан касабасында отурярды. Салур беги Мөвдудоглы Сункур болса Боз Абаның солтан Месут билен эден уршунда өлдүрилмеги нетижесинде Фарса хәким болупды. Якуп бег авшар Фарсы эле алмак ве Сункуры өзүне табын этмек үчин бирнәче гезек йөриш эдипди. Эмма шовсузлыга учрапды. Онуң хачан өлендиги белли дәл. Йөне мунуң 1153-нҗи йылдан өң өлендиги беллидир. Якуп бегден соң Хузистандакы авшарларың башында Шумла лакамлы Айдогды бег дурупдыр [159, с. 262—261]. Онуң Якуп бег билен гарындашлык гатнашыгының бардыгы-ёкдугы белли дәл. Шумланың илкибада солтан Месудың соңкы хаҗиби, ягны беглербегиси Хасан бегиң бир эмири боландыгыны гөрмек боляр. Хасан бег 1152-нҗи йылды солтан Мухаммет тарапындан хиле билен өлдүриленден соңра Шумла җаныны зордан гутарып, Хузистана гелипди. Шол вагтлар бу ерлери селҗуклы Мелик ша бин Мухаммедиң элине гечипди. Эмма Шумла херекетден эл чекмеди. Хузистаның бир бөлегине эе болды ве Кичи Луристан эмирлерини хем хәкимиетиниң астына алды [303, с. 547]. Бу дөврүрде Багдат Аббасы халыфлыгы-да ягдайдан пейдаланып, өз топракларыны гиңелтмәге чалышярды. Ол 1155-нҗи йылда Хузистана гошун иберди. Халыф шазада Мәликшаның говшаклыгына бил баглаярды. Йөне Шумла ара гошулып, халыфың гүйчлерини дерби-дагын

этди, гошунбашыларыны есир алды. Соңра Шумла булары ызына гайтарып, халыфдан узур диледи. Аз вагт геченден соң болса селжуклылары чыкарып, Хузистана өзбашдак хәким болды [81, XI, с. 90].

1156-нжы йылда селжуклы солтаны Мухаммет Халыфа хәкимиетини танатмак, ыкрар этдирмек үчин Багдады габады. Шол вагт халыфың өжүкдирмеги билен Азербайжаның хәкими Ил Дениз ве башга кәбир эмирлер Мәликшаны солтан дийип ыглан этдилер ве Хемедана оңа алып бердилер. Шумла Мәликшаның тарапдары хөкмүнде Хемедана гелди.

Соңкусы йыл Шумла халыфың эмирлериниң бири Каймазы уршуп еңди, оны есир алып, солтан Мухаммеде гөндерди. Бу себәпли халыф Шумланың үстүне улы бир гошун иберди, эмма авшар беги бир гыра чекилип, ол гошун билен урушмады [81, XI, с. 95, 97, 103].

1159-нжы йылда юртсуз галан Мәликша янына бейик эмирлерден хемеданлы Сункур ве Ковданы алып Хузистана гирди. Оңа гаршылык гөркезен Шумла еңилди, Мәликша соңра Фарсы алмак үчин херекете гечди [81, XI, с. 106—107]. Ахыркы нетижеде Шумла хем, Фарс хәкими Зенги хем Мәликшаның ыгтыярына гечдилер, онуң якын эмирлери болуп галдылар. Шол йылда солтан Мухаммедиң өлмеги билен бирнәче эмир селжуклы тагтыны элемек үчин Мәликшаны Ыспыхана чагырды. Мәликша янына Шумла билен Зенгини алып, бу ере гелди. Шундан соң Мәликша халыфдан адына хутба окалмагыны хайыш этди. Эмма бираз соңрак Мәликша зәхерленип өлдүрилди. Бу иш халыфың адамларындан гөрүлсе-де, онуң хич хили эсасы ёк болмалы [81, XI, с. 112—118].

1160-нжы йылда селжуклы тагтына Арсланша гечди. Йөне юртда бүтин ыгтыяр оны тагта чыкаран Ил Деңзиң элиндеди. Илкибашда Рейиң хәкими эмир Ынанч муңа бәсдешлик этди, эмма ол тизден ёк эдилди. Шумла билен Зенги хем Арсланшаның хөкүмдарлыгыны ыкрар этдилер. Шумла Мәликшаның оглуның атабеги хем болды.

1166-нжы йылда Шумланың доганогланы Шенкаоглы гудасы Басра валиси Менгу Барсы халыфың өлдүртмесине гахар эдип, Басра төвереклерини чапавуллапдыр. Халыфың Васит валиси Хутлу Барс Шенкаоглуның гаршысына чыкды, эмма чакнышыкда еңлип, өзи хем өлдүрилди [81, XI, с. 144]. Шенкаоглы соңкусы йыл Басра тарапларыны янадандан чапавуллады. Шол йыл Шумла хем херекете гечип, Багдадың янындакы эл-Маххийә гелди ве халыфдан эп-эсли топрак талап этди. Шумла халыфа, солтан Арсланшаның Мәликшаның оглуна Васит билен Басраны мүлк хөкмүнде берендигини, өзүниң болса бу шазаданың атабеги хөкмүнде чыкыш эдйәндигини билдирди. Йөне доганогланы Гылыжың халыфың гошунындан еңлип, есир дүшмеги себәпли Шумла Хузистана гайтмалы болды [81, XI, с. 147].

1169-нжы йылда Зенги билен гошунының арасында нәсазлык чыкмагындан ве соңкуларың өзүни чагырмагындан пейдаланып Шумла

Фарса барды хем-де оны эеледи. Зенги Шабанкаре күртлерине даянды. Шумла болса халка эрбет дарашандыгы, доганогланының хем юрды чапавулландыгы үчин, бу ерде абрайдан дүшүпди. Зенгиниң эсгерлери оны чагырандыкларына пушман эдипдилер. Шу ягдайда Зенги Фарсы гайдып алды [81, XI, с. 156]. Шумла болса Хузистана гайтды.

Шумла Хузистаны, Ахвазы элинде саклаян хем болса, олар билен оңмаярды. Нихавенди хем алмак ислейәрди. Муңа атабег Ил Дениз ёл бермеди. Ахырда 1175-нҗи йылда Ил Дениз өленден соң Шумла өз иниси Шенкаоглуны гөндерип, бу шәхери эле алды [81, XI, с. 174]. Соңкусы йыл Шенкаоглы эл-Махки этрапында бир галаның гурлушыгына гиришди. Эмма халыфың гүйчлери билен чакнышыкда Шенкаоглу еңилди ве өлдүрилди [81, XI, с. 184].

Соңкусы йыл Шумла өз төверегиндәки өзбашдак түркменлери боюн эгдирмек үчин херекетлере башлады. Эмма оларың ве атабег Пехливаның гаршылыгына сезевар болды. Хакыкат йүзүнде онуң максадыны аңлан түркменлер атабег Пехливандан көмек сорапдылар. Кәбир себәплер билен бу авшар бегине гахарлы Пехливан болса бир бөлек гошун иберипди. Гарпышма вагтында Шумла ок дегип яраланды ве есир алынды. Гардашы билен егенини хем есир алдылар. Өзи ярасындан айңалман, ики гүнден соң өлди [81, XI, с. 191].

Эмир Шумла-да, Шенкаоглу хем эденли, даяныклы шахсыетлер болупдырлар. Шумланың ерине онуң огулларындан бири гечди. Ол Шереф уд-дин Эмиранды. Бу хем шазадаларың арасындакы тагт даваларына гатышды. 1177-нҗи йылда солтан Арсланша өлди. Онуң гардашы Мухаммет болса Эмираның янында болярды. Мухаммет, Эмираның өҗүкдирмеги билен, тагты алмак үчин Ыспыхана барды. Ол ерде Каймазоглы Кавшут ве башга кәбир эмирлер Мухаммедиң төверегине топландылар. Эмма Мухаммет атабег Пехливан тарапындан даргадылды. Йөне Эмиран соң Мухаммеди Хузистана гетирмеди. Пехливандан горкды. Мухаммет Васит тарапларына гитди. Пехливан болса соңкы херекетинден разы болуп, Эмирана достлук әхтнамасыны берипдир [126, с. 169—170].

1177-нҗи йылда язылан бу әхтнамада эмир Шерефеддин Эмирана, онуң оргулларына ве гардашларына атабег Пехливан тарапындан көп ягшы дуйгулар бесленйәндиги, буларың достларыны дост, душманларыны душман дийип танаҗакдыгы, бетниетлилериң буларың үлкесине чозмагына ёл бермеҗекдиги, Хузистан билен Дуристанда эелән топракларына ве галаларына болан хукукларыны ыкрар эдйәндиги айдыляр [304, с. 130—133].

Шу йылдан соң Шумлаогуллары хакында узак вагтлап маглумат ёк.

Эмирандан соң Хузистаны онуң гардашы Музаффер-эддин Су Сияна, ол өленден (1194) соңра онуң огулларына галды. Соңкуларың

арасында беглик үстүнде дава башлады. Оларың бири Алы Багдат халыфындан көмек сорады. Халыф Эн-Наср ли-диниллах өз везири Ибн ул-Кассабы 1194-нҗи йылда Хузистана гөндерди. Хузистаны забт эден везир Шумла небересини топлап, Багдада гөтерди. Хузистан оны арзув эдип йөрен халыфың ыгтыярына гечди.

Авшарларың Хузистанда ве Луристанда 32 я-да 42 галасы барды [305, с. 330, 445]. Шумлаогулларының пул зикгеледендиклери хакында хем хабар бар [306, с. 255—256].

ШУМЛА НЕБЕРЕСИНИҢ ШЕҖЕРЕСИ

Күш (Күҗ) Доган — Гардашы — Шенка

Хусамеддин Шумла (Айдогды) (өлүми 571 й.) — Гылыч — оглы (Ибн Шенка)

Шерефэ эддин Эмиран — Гарс уд-дин

Музаффар эд-дин Су-сиян

Алы — Насреддин

АНАДОЛЫ

XVI асырың язгы деңдерлеринде Авшар адындакы көп ере душ гелинйәр. Олар өз мөчбери боюнча диңе кайыларыңкыдан ыза галярлар ве эдил бейлекилер ялы, Орта ве Гүнбатар Анадолыда ерлешйәрлер, хатда Румелиде хем душярлар. Бу факторлар Анадолының еңлиш алынмагында ве илатлашдырылмагында авшарларың хем, кайылар ве кыныклар ялы, биринҗи дережели орунда боландыкларыны аңладярлар.

Языҗыоглуның пикирине гөрә, Караманогуллары авшар боюна дегишлидир. 1300-нҗи йыллар төверегинде язылан бир аноним эрмени тарыхында авшар топарының башбугы Ыслам бегиң 1254-нҗи йылда Исоря якаларындакы Красса шәхерини чапавулландыгы хабар берилйәр. Ол шәхер Силифке-Мерсин арасындакы хәзирки Кыз-Куле болса герек. Ыслам бег бираз соң өлүпдир, бу шәхери Сарум атлы башга бир түркмен чапавуллапдыр дийип, бу китап өз хабарыны довам этдирйәр [195, XV, с. 131]. Бу беглериң Караманогулларына дегишли болмаклары мүмкиндир.

ДЕМИРГАЗЫК СИРИЯ АВШАРЛАРЫ (XII — XV АСЫРЛАР)

XIV ве XV асырларда Халап, Айынтаб ве Анкара себитлеринде яшаян түркменлериң бозок голуны эмеле гетиренлер эсасан авшарлар билен баятлардыр. Умуман, авшарлар бозок голуның иң улы ики голуның биридир. Түркиедәки ве Эйрандакы авшар уруг-тирелериниң хеммеси шол бир эне голдан чыкандырлар. Йөне Дулкадырлы илиниң арасында иманлы авшар, Сис (Козан) этрапларында хем авшар җемагатлары болупдыр. Буларың Дулкадырлы беглигиниң гурулмагы, Сисиң болса мамлюклар тарапындан басылып алынмагы нетиҗесинде Демиргазык Сириядакы авшарлардан айрылан топлар болмагы әхтимал.

XV асырың башларында авшарлар, баятлар ве йыналлылар билен билеликде мамлюкларың арасындакы давалардан пейдаланып, таланчылыга баш урупдулар. Мамлюк довлетиниң бу ердәки эмири Чеким олара гаршы газаплы херекете башлапдыр. Хатда шол зерарлы бу бойларың бир бөлеги акгоюнлы Гара Йүлүге сыгынмага меҗбур болупдыр. Йөне Чеким өлдүриленден соң булар ене-де юртларына гайдып гелипдирлер. Соңра булар мамлюкларың арасындакы ички гөрешлере гошулыпдылар.

Бу топарың бираз соңра акгоюнлыларың мүттефиги (яраны, союздашы) хөкмүнде, гарагоюнлыларың табынлыгындакы Мардине чапавул эдендиклерини гөрмек боляр. Гарагоюнлы Гара Юсуп 1418-нҗи йылда Акгоюнлы Гара Йүлүги ковалап Антебе геленде, бу топар хем хедер эдип, Сафита гачды.

Булар бу ерде хем чапавулчылыкдан эл чекмәндирлер. Тараблус валиси Барс Бай бу чапавулчылыгың өңүни алмак үчин көп тагалла эдипдир, Гара Юсубың ызына гайдандыгыны айдып, буларың хем юртларына гитмегини теклип эдипдир. Йөне, өң хем айдышымыз ялы, булар юртларына гөчмәге башланларында Барс Бай оларың доварларына гөз дикип, үстлерине чозупды. Шонда түркменлер оны агыр зарба сезевар эдипдилер.

Авшарлар ве баятлар акгоюнлылар билен достлук гатнашыкларыны довам этдирипдирлер. Акгоюнлы хөкүмдары Узын Хасаның илкибашдан якын ёлдашы Мансур бегди. Сонкының Демиргазык Сириядакы авшарларданлыгына шүбхе ёкдур. Узын Хасаның Гарагоюнлы хөкүмдары Җаханшаны енип, улы дөвлет дөретмеги билен Мансур бег ыгтыярындакы авшарлары алып, онуң юрды Эйрана гидипдир. Бу хакда ашакда айратын гүррүң эдилер.

Демиргазык Сирия авшарларының эсасан үч небере тарапындан эдара эдилендигини гөрйәрис. Олар Көпекогуллары (Антеб себити), Гүндизогуллары (Амид дүзлүги), Кут-Бегиогуллары (Халап төвереклери) болуп, шулардан дашарда авшар җемагатының бардыгыны-ёкдугыны гөрүп боланок.

А. КӨПЕКОГУЛЛАРЫ

Бу неберәниң адының эеси Көпек хакында хич хили маглуматымыз ёк. 1401-нжи йылда [236, I, с. 446—448]. Теймир агсак Димашкдан ызына гайданда көпекли түркменлер Евфрат дерясының якаларында чагатай гошунының ёлуны кесипдирлер. Чагатай гошуны Хумуса гелип, гошуның ортакы голундан 500 кишилик бөлүми Халыл Солтаның баштутанлыгында түркменлериң үстүне úградыпдыр. Бу бөлүм ёлда Антакя төверегини чапавуллапдан соңра, Халап этрапларына гелен чеп гол билен бирлешип, Рум-Каледе түркменлере хүҗүм эдипдир. Түркменлер горанмак үчин аяга галыпдырлар, эмма даргадылыпдырлар. Көпеклериң баштутаны Шейх Хүсейин болса вепат болупдыр дийип, Шереф-эддин языпдыр. Эмма соңкы хабар догры дәл болса герек, чүнки, Хүсейин атлы беге соңкы вакаларда хем душ гелинйәр.

Гүррүңи эдилен хадысадан бирнәче йыл соңра Көпекоглы Хүсейин бег Анкара сөвеши (1402 й.) нетиҗесинде йүзе чыкан гатым-гарымлыгы пейдаланып, Артык ова гелип дүшләпдир ве Коня себитинде чапавулчылык эдипдир. Йөне, Челеби Мехмед солтандан басылып, ол себитден гайтмага меҗбур болупдыр [116, I, с. 401—403]. 1404-нжи йылда Дулкадырлыоглы Мехмет Дарендәни, Гара Йүлүк болса Рухайы забт эденлеринде Хүсейин хем Малатяны эле салды [258, № 4387, 191 б, 277 а]. 1409-нжы йылда Халап валиси Демир Даш солтан Фереже ягы болан эмирлериң бири болан Неврузың үстүне сүрди. Шонда ыгтыярындакы түркмен беглериниң арасында Көпекогулларындан Ай Догмуш хем барды. Хатда Демир Дашың авангард гүйчлерини хем көпеклилер дүзйәрдилер. Көпекли авшарларың Неврузың авангардыны еңмеги соңкуларың долы дерби-дагын эдилмегине эсас гойды.

1410-нжы йылда солтан тарапындан багышланылып, Димашк валилигине белленен Невруз билен питнечи эмир Шейх арасында болан сөвешде хем көпеклилер болупдырлар. Йөне хайсы эмириң гошунында боландыклары бабатда тарых языларының арасында җедел бар. Бу сөвешде авшарларың Неврузың гошунындадыклары билинйәндиги үчин, көпеклилериң хем шол ерде болмакларына ынанмак боларды. Маркизиң хабар бермегине гөрә, сөвешиң агыр махалында Шейхиң өкде гелҗегини гөрен авшарлар онуң тарапына гечипдирлер. Бу болса Невруз билен Демир Дашың еңилмегине себәп болупдыр [258, 312 б 313 а].

Шол 1410-нжы йылда Халап валиси Коркмаз Дулкадырлы илиниң иң улы докуз җемагатының баштутаны болан Бишаногуллары билен сөвешмек үчин Көпекогулларыны ве Гүндизоглы Гөрди беги атлылары билен янына чагырды. Эмма бу беглер гиҗә галдылар. Коркмаз Бишаногуллырының Мараш билен Гейнүк арасындакы юртларына хүҗүм этди. Сөвешиң сонуна Көпекоглуллары Ай Догмуш ве Хүсейин

200 атлы билен пейда болдулар. Ай Догмуш Коркмазың йүзүне ок атды. Шол себәпли Коркмаз Айынтаба геленсоң Хүсейин беги ве онуң өңе тутян адамларыны эле салып Халаба гөндерди. Эмма ёлда гапдалдан чыкан түркменлер бу адамлары халас этдилер [258, 342а 343 а].

Хүсейин бегиң Малатяны шу вакадан соң ене-де эле саландыгыны гөрйәрис. 1412-нҗи йылда солтан болан Шейх 1414-нҗи йылда Халапден Малатя гелипдир ве бу ерик өз мамлюкларындан болан Гүзели вали эдип отурдыпдыр. Хүсейин бег ол гелен вагты шәхерден чыкып гидипди [258, № 2396, с. 393]. Йөне Хүсейин бег ики йылдан соң Гүзели енип, шәхери элине алыпдыр [258, № 4389, 62 в]. Соңкусы йыл солтан Шейх элден гиден ерлери гайтарып алмак ве түркменлери табын этмек үчин йөрише чыкды. Халаба гелип Хүсейин беги Малатядан чыкармакдан өтри Димашк валисиниң баштутанлыгында гошун иберди. Бу гошунда авшарлардан ве йыналлылардан 500 кишилик пыяда хем барды. Бу авшарлар Кутбег огулларыныңкылары ве өзбашдак бир җемагатды. Шейх Марашың гүнортасындакы Гейнүкде болян вагты Димашк валисинден гелен бир хатда Көпекоглы Хүсейин бегиң Малатяны якып, Дивриги тарапына гидендиги билдирилйәрди. Соңра онуң Дивригиден Османлы юрдуна гечендиги белли боляр [258, 141 а — 145 а]. Эмма Шейх Мүсүре доланып-доланманка Хүсейин бег ене-де мамлюклы топракларында гөрүнди. Дарендe валиси онуң гаршысына чыкды, эмма өзи есир алнып өлдүрилди [258, № 171 а]. Шонуң ыз янындан Хүсейин бег Малатяны габады. Эмма аз салымдан соңра габавы бес эдип, гарагоюнлыларың Эрзинҗан валиси Пир Өмериң янына гитди. Бу ерде бир гиҗе уклап ятырка Тагры Бирди атлы бир мамлюк эмири тарапындан өлдүрилди (июнь, 1418). Бу Тагры Бирди Малатя габалан махалы шәхерден чыкып, оңа сыгыныпды. Эмма бу хиле экени. Ол Малатя валисиниң табшырмагы билен чемини тапып, Хүсейин беги өлдүрмегиң кастына чыкан болмалы [258, № 209 а-в]. Шейлеликде, Шейхи мазалы ынҗалыкдан гачыран Хүсейин бег арадан айрылды. Черкес мамлюкларының боюн эгдирип билмедик түркмен беглерини каст этмелер аркалы ёк эдендиклерини, оны өңден бәри эндик эдинендиклерини гөрмек боляр. Эмма түркменлер бу хили усуллара йүз урмаярдылар. Хакыкатдан-да батыр, ишеңнир ве сөвешҗең Хүсейин бег Малатя себитлеринде бир беглик гурмаклыгы максат эдинйәрди.

Хүсейин бегден соң көпекли авшарларың башында гардашы Эслемез дурупдыр. Эслемез 1435—36-нҗы йылларда башга бир авшар беги болан Кут Бегиоглы Мехмет билен солтан Барс Байың ягысы Җанибек Суфиниң янына барып, онуң билен бирликде Малатяны габадылар [258, 163, 166 а]. Эмма соңра Эслемез Җанибекден айрылды ве Каире гелип, Барс Байың ынамыны газанды [258, 3372, 169 б].

Эмир Яш Бек Дулкадыроглы Шахсувар бег билен сөвешмек үчин Халаба гелен махалы (июнь, 1471) түркмен беглеринден кәбирини кабул

эдипдир. Шоларың арасында Эслемезиң оглы Мехмедиң хем бардыгы гөрүнйәр [259, 120 а].

Ине, мамлюк тарыхларындакы көпекогулларына дегишли маглуматлар шулар. Бу неберәниң соңкы ыкбалы хакында маглуматымыз ёк. Йөне, Османлы дөврүниң илкинжи йылларында көпекли авшарларың башында Турак бегоглы Эменлик бег дуряр экени. Бу беглер билен ёкарда ады гечен неберәниң арасында гарындашлык гатнашыкларының бардыгы бизе белли дәл.

Авшар Көпекогуллары шежереси

Көпек

Хүсейин бег — Эслемез — Айдогмуш — Сүлүк

Мехмет

Б. ГҮНДИЗОГУЛЛАРЫ

Авшарларың бу икинжи небересиниң юрды Амик дүзлүгидир. Хәзирки Кырык-Хандан Хассая гидйән ёлуң 12-нжи километрлигиндәки энчеме дегирменли, отлук-сувлук мейдан бу неберәниң отуран ери болмалы. Онуң ады хәзирем Гүндизли. Бу ер Чукур ова гидйән ёлы гысгалдян кесдирме гечидиң угрунда боландыгы үчин, өрән әхмиетли хасапланыпдыр. Тәжир кервенлери, хаж кафилелери (зыяратчылар топары) бу ёлы хас говы гөрүпдирлер. Гүндизлиден соңра шу дүшелгелер билен догры Паяса инилйәрди. Алан-Яйласы, Карыт-Олугы, Буз-Доңдуран, Пач (Баж), Паяс ве Кырык-Ханың демиргазыгындакы Гүндизлиниң гүнорта-гүнбатарындакы Дербсак галасының хем көп вагтлап бу неберәниң элинде боландыгыны билйәрис.

Гүндизогулларындан илки танаян бегимиз Гөрди бегдир.

1407-нжи йылда мамлюк эмири Чеким акгоюнлы Гара Йүлүгиң үстүне йөриш эден махалында өлди. Халап мамлюк эмири Темир-Бога эл-Мештубың элине гечди. Бу хем түркменлери табын этмеклиги максат эдинйәнлерденди. Ол тизликде Гөрди бегиң үстүне гошун сүрди. Амик дүзлүгинде эдилен сөвешде Темир Бога еңлише сезевар болды.

Темир Боганың янында аз адам галыпды [307, 220 а]. Соңкусы йыл (1409) Гөрди беги питнечи эмир Невруз билен уруշмага гиден Халап валиси Демир Дашың янында гөрйәрис. Умуман, Гөрди бег билен Демир Дашың арасында чынлакай бир достлук барды. Шундан соңкы йыл Демир Дашың берен маслахаты билен эмир Невруз, солтан тарапында дуруп, питнечи эмир Шейх билен Асы дерясының кенарында чакнышды. Неврузың гошунында Халап валиси Демир Дашдан башга Дулкады-

роглы Алы бег, Гүндизоглы Гөрди бег, Көпекоглы (?), Кут бегоглы Мехмет, Баят бозҗа бег дагы барды. Бу сөвешде Шейх еңди. Невруз еңлишден соң Хама шәхеринде гизленди. Онуң янында Демир Даш, Алы бег ве Гөрди бег барды.

1411-нҗи йылың томсунда Гүндизоглы Гөрди бег Антакяны Өзероглының элинден алыпды [258, № 4387, 362 в].

Шейхиң солтан болмагына гөвнемедик Невруз 1413-нҗи йылда Халаба йөриш этди. Вали Демир Даш Халапдан чыкып, Амике барды. Ол ерде досты Гөрди бег ве онуң гардашы Өмер бег билен душушды [258, № 4389, 16 а].

1415-нҗи йылың башында Халап валиси Инал эл-Сүслани Гөрди бегиң үстүне йөриш этди. Мунуң себәби белли дәл. Инал билен чакнышыкдан чекинен Гөрди бег гачыпдыр. Халап валиси Гүндизлилериң эп-эсли гойнуны эле салыпдыр. Гөрди бег Дулкадыроглы Алы бегиң янына барып, ондан Халап валиси билен ярашдырмагы хайыш эдипдир. Дулкадыроглуның арада дурмагы билен ылалашыга гелнипдир ве Гөрди бег Амиге доланыпдыр [258, 49 а]. Эмма 1415-нҗи йылың июнь-июль айларында Халап валиси Инал яңадандан Гөрди бегиң үстүне йөриш этди. Иналың янында Тараблус валиси Сөвдүн (?) бин Абдурахман хем барды. Гөрди бег оларың гелйәнини гөрүп, Гавур дагларына чекилди. Инал түркменлериң гоюнларыны ве сыгырларының көпүсини сүренден соң, Гүндизогулларының элинде болан Дербаск галасыны габады. Дынувсыз хүҗүм эдип, үчүнҗи гүнде оны алды. Гөрди бег ве онуң җемагатының көпүси гачды. Гөрди бег Мараша чекилди. Гүндизли авшарлары Гүндизиң агтыгы Демир Ханоглы Фарисиң төверегине топландылар [258, 62 а]. Халап валиси Гөрди бегиң үстүне, гүррүңсиз, мамлюк хөкүмдары Шейхиң буйругы билен хүҗүм эдйәрди. Шейх түркменлериң мамлюк дөвлети үчин бир ховплы элементдигини билйәндигинден өтри, булары гүйчден салмак сыясатыны йөредйәрди. Хатда түркменлериң элине гечен кәбир ерлери ызына гайдып алмак ве пугта табынлык астына гечирмек үчин 1417-нҗи йылда Мүсүрден Сирия тарап херекет хем эдипдир. Ёлда Дулкадыроглы Алы бегден, Гөрди бегден ве Сакалсызоглы Тугрулдан өз гүнәлерини өтмегини хайыш эдйән хат алыпдыр [258, 138 а].

1421-нҗи йылда Гөрди бег Шейхден соңкы солтан Татарың эмри билен Халапда хайынлык эдилип өлдүрилди. Татар гаршыдашларыны язгармак максады билен Дамаска, ондан болса Халаба гелипди. Бу себитлердәки беглер, эмирлер, шол санда түркмен беглери хем солтана совгат-салама барыпдылар. Оларың арасында Гөрди бег хем барды. Шонда бейлеки түркмен беглерине халат япан солтан Татар Гөрди беги дардан асдырды. Солтан Татар муны Темир Боганың 1408-нҗи йылда Амик сөвешинде Гөрди бегден еңлендиги үчин эдипди. Шонда Темир-Бога билен Халаба гачанларың арасында Татарың өзи хем барды. Инди болса онуң Гөрди бегден өч алшыды. Татар өз сойы-сүңни боюн-

ча бир Кавказ ковмуна дегишлиди. Эмма өз табынлыгыны билдирмек үчин үстүне гелен адамыны бир вагткы, өзи хем әхмиетини йитирен хадыса себәпли шейле этмекден өтри ненеңси кинечил болмалыды. Гөрди бег болса, мамлюк языарларының беллемегине гөрә, адамда говы тәсирлер галдырян бир бег экени. Онуң вагтында ёкарда белледигимиз тәжир ве хаж ёлы ховпсуз болупдыр [307, 220 а-б].

Гөрди бегиң ерине ким гечендигини билмейәрис. Йөне 1471-нжи йылда гүндизли авшарларың башында Өмер бег дурярды. Ол хем Амик дүзлүгинде яшаярды [259, 137 а, 137 б]. 1482-нжи йылда болса Гүндизогулларындан Мехмет беги гөрмек боляр.

1482-нжи йылда Османлы гошуны Чукур-Ова чозды, бу себитдәки түркменлери өзүне бирикдирди. Шонда Рамазаноглы Өмер бег есир алынды, Гүндизоглы Мехмет бег сөвеш мейданында өлди, Өзероглы болса гачып гутулды [251, 216].

Гүндизли авшарларың бир голы Эйрана гидипдир. Ол хакда ашакда гүррүң эдилер.

ГҮНДИЗОГУЛЛАРЫНЫҢ ШЕЖЕРЕСИ

Гүндиз

Гөрди бег	Өмер бег	Демир Хан
Өмер бег	Мехмет бег	Фарис

В. КУТБЕГИОГУЛЛАРЫ:

Бу авшар небересиниң Халап себитлериндәки авшарларың өңбашчысы боландыгы билдирийәр. Бу авшарлар кутбегили ады билен таналяндырлар. Бу небереден Мехмет бег 1410-нжы йылда Невруз билен Шейхиң арасында болан сөвешде Шейхиң эсгерлери тарапындан есир алныпдыр [356, VI, с. 225]. 1435—36-нжы йылларда Җанибек Суфи билен бирлешип, Малатяны габан Кутбегоглы Мехмет [258, 163 в, 166 а] шол шахс болуп билер. Акгоюнлы Узын Хасан билен гарагоюнлы Җаханша Мүрзаның серкердеси Тарханоглы Рүстемиң арасында болан сөвешде (1457) кутбегилилериң илкинҗиниң янында боландыгы гөрүнйәр [59, I, с. 273]. Бу неберә дегишли башга билйән задымыз ёк.

XVI ВЕ XVII АСЫРЛАРДА АВШАРЛАР

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Османлы ве Мамлюк дөвлетлериниң терсине, Акгоюнлы ве Сефеви дөвлетлеринде гошун түрк гөчме җемагатларына даянярды, шолардан дүзүлйәрди. Шонуң үчин хем

Гүнорта-Гүндогар Анадолы ве Демиргазык Сириядакы түрк жемагатлары көпчүликлейин Эйрана гидипдирлер. Буларың арасында авшарлара дегишли тирелер хем болупдыр. Шол себәпли Османлы дөврүниң илкинжи йылларында Халап түркменлери арасында авшарлар ончаклы көп болмандыр диймек болжак. Сүлейман Кануны дөврүнде көпекли авшар, гүндизли авшар ве бир өзбашдак авшар голларыны Халап түркменлериниң арасында гөрмек боляр.

Көпекли авшарлар шол вагтлар Дурак бегоглы Эменлик бегиң эдарасында экенлер. Бу бег ёкарда гүррүңи эдилен Көпегогуллары не-бересинден болмалы. Оларың голы 15 обада яшапдыр. Обаларың арасында Көчекли, Секиз, Алплы ве Дәлилер, Айдогмуш Бегли улулыгы билен танавутланыпдыр. Айдогмуш Бегли обасының ады, шүбхесиз, көпегогулларының Айдогмушындан гелендир. Секиз XVI асырың орталарында Сүружың Шейх Чобан диен еринде ерлешипдир. Алплылардан бир голуң Эйрана гидендигини аңламак боляр. Дәлилериң болса соңкы йыллары ченли өз барлыгыны довам эдендиги гөрүнйәр. Көпекли авшарларың Ени ил ве Боз-Улусда кәбир голлары барды. Олар хакда ашакда гүррүң эдилер.

Гүндизли авшарлар 8 обадан ыбарат болан. Буларың хас аздыгының себәби, көпүсиниң Эйрана гидендигидир.

Өзбашдак авшарлар XVI асырың икинжи ярымында 158 салгыт төлейән өйден ыбарат экени. Олар мамлюклар дөврүнде мүлк алып, оны Османлы дөврүнде хем саклапдырлар [362, № 1040, с. 59; 309, с. 454—458]. XVI асырда Түркиеде гөчме ве отурымлы илатың артмагына лайыклыкда авшарларың-да саны көпелипдир. Шу дөврде хем отурымлы хем гөчме илатың башындакы көне бег неберелери, мегерем, көпүсиниң Эйрана гидендиги себәпли, өз орунларыны обалары эдара этмәге башлан "ага" унванынь гөтерйән кетхудалара берипдирлер [226, с. 47]. 1580-нжи йылда авшарларың башында Режеп, Бахри ве Күчүк Миннет атлы кетхударың дурандыгы гөрүнйәр. Булардан Режеп ве онуң несли өрән гүйчли болуп, хатда XVII асырда авшарлар көпленч режепли авшар ады билен таналыпдыр [310, с. 593].

Бу авшарларың XVI асырың икинжи ярымында Кайсериниң гүндогарындакы Заманты чайының якаларына яйла чыкандыклары билинйәр.

Авшарлар Режебогулларының баштутанлыгында 1687-нжи йылда Австрия уршуна гатнашыпдырлар [311, II, с. 271]. 1690-нжы йылда болжак йөрише хем чагырылыпдырлар. 200 атлы болуп гитмели йөрише шу авшар беглери сердарлык этмели болан [226, с. 82]: Режебоглу Халил бег, Режебоглу Данамырат бег, Черкезоглу Хажы Мустафа бег, Черкезоглу Өмер бег, Дәли Сейфоглу Мире Муаммер бег, Бахриоглу Химмет бег, Кара Гүндизоглу Кара Халил кетхуда, Хажи Ивазоглу Докуз Ибрахим бег, Хажи Ивазоглу Абаза бег, Кара Гүндизоглу Мырат бег.

Диймек, авшарлар шол вагтлар эсасан бәш саны неберәниң төверегинде топланан экенлер. Йөне буларың арасындан Черкез билен Абаза атлары үнсүңи өзүне чекйәр. XVI асырың икинҗи ярымында түрк ковмундан болса Иса Бегоглы Черкез атлы бири Бозокда узак вагтлап санҗак беги болупдыр. Авшарларың бу Черкез адыны ол бегиң хатырасына алан болмаклары мүмкин. Я-да черкеслерден ве абхазлардан болан гуламлар бу адың яйрамагына себәп боландырлар. Нәхили хем болса, бу авшар бег небересинде Черкез ады шу гүне ченли душ гелйәр. Хатда Черкез атлы авшар беглериниң шөхраты билен Чукур Овада яшаян башга бой беглериниң арасында хем бу ады гөтерйәнлери гөрүнйәр. Бу илиң дурмушында шейле бир төтәнлик хем болупдыр: XIX асырың икинҗи ярымында Кавказдан гөчүп гелен черкес ве абхаз халкларының улы бөлеги авшарларың яйлаларында ерлешдирилипдилер.

2. БОЗ-УЛУС: Боз-улусларың ичиндәки авшарлар бу илиң үч топлулыгының арасында хем яшапдырлар. Хас ириси болан Шам түркменлери җемагаты болса Халап түркменлериниң уруг-тирелеринден дүзүлендир. Селим II деврүнде бу авшарлардан Мехмет Кетхуда табын боланлар 804 салгыт төлейәни болан улы обаны эмеле гетирипдирлер. Мундан соңкы орны Газыклы авшар обасы эеләп, онуң 130 салгыт төлейәни бар экени. Гара Махмыт кетхуда баглы оба 131, Хаҗы кетхуданың башда дурян обасы 57, Дуймуш кетхуданың обасы болса 41 салгыт төлейән адамлы җемагатлар экени. Булардан башга Шам түркменлери илинде бири 367, бейлекиси 109 салгыт төлейәни болан ики саны көпекли авшар обалары болан [363, № 561, 15 б — 23 а, 58 б].

Асыл Боз-Улус ве Дулкадырлы топлумындакы авшарлар болса кичи җемагатлара даргапдырлар.

1588-нҗи йылда Боз-Улус авшарларының өңе дүшйәнлерине, хусусан-да Җаханша кетхуда гөндерилен бир буйрукда [214, № 24, с. 62] өз янында болан биртопар адам билен таланчылык эден өңки Дейр Рахбе беги Абдуррахманың мундан бейләк диенине гулак асылмалы дәлдиги, эсгер талап этсе, берилмели дәлдиги гөркезилипдир. Соңра оны тутмак үчин тагалла этмек герекдиги айдылыпдыр.

Авшарларың Боз-Улус җемагатындакы обалардан кәбир бейлекилер билен бирликде Орта Анадола гөч эден җемагатлар арасында гөрүнйәрлер ве эсасан хем Караман велаятында юрт тутунырдылар [226, с. 218].

Шам түркменлерине хас дегишли кәбир авшар җемагатлары болса топлумың бир бөлеги билен өңки ерлеринде галыпдырлар. Весикаларда "Боз-улус галындысы" дийип атландырылян бу топлум XVII асырың ахырларында Ракка себитине гөчүрилсе-де [226, с. 100], оларың энчемеси ол ерден Анадолының гүнбатар тарапларына гачып гидипдирлер. 1716-нҗы йылда Балыкесир велаятының Михалич казасында бо-

лан көпекли авшары җемагаты [312, с. 65—66] Ени иле дәл-де, Боз-Улуса гарашлы болса герек. Эмма биз Боз-Улусың ичиндәки Шам түркменлерине дегишли авшар җемагатларының тарыхларыны ызарламагы шу ерде тамамлаярыс. Бу болса түрк бойлары үчин Эйранда дөрән артыкмачлыгың күйүне дүшүп, ол ере гидилендиги хакындакы пикириң эсаслыдыгының нетиҗесидир.

3. **ДУЛКАДЫРЛЫ АВШАРЛАРЫ:** Булар Мараш, Карс (Кадырлы), Ени ил, хатда Бозок себитлеринде дагыныкхалда яшаярлар. Булардан иң улусы иманлы авшарыдыр. Олар эсасан Мараш себитинде яшапдырлар.

а) **МАРАШ:** Бу ерде иманлы авшарлары XVI асырың биринҗи ярымында 27 обаны эмеле гетирипдирлер. Шахсыетлериң адыны гөтерйән ве кетхудалар тарапындан доландырылян бу җемагатларың яйлаглары ве гышлаклары дүрли ерлерде болупдыр. Иманлы авшарларың бедил ве башга бирнәче тирелери "берийе", ягны Сирия чөлүнде гышлапдырлар. Мараш санҗагына дегишли дүрли ерлерде болса язлапдырлар. Бейлеки иманлы авшары җемагатларының гышлакларының болса Чукур Ованың Кынык, Өзер этрапларында, хатда Латтакие (Лазикие) төверреклеринде боландыгыны гөрмек боляр. Кәбир иманлы авшар җемагатларының Диярбекир себитинде ымыклы отурандыкларыны-да билйәрис [313, № 402, 337 б, 345 б]. XVI асырың икинҗи ярымында иманлы авшары җемагатларының бир кысымы гышлакларда ве яйлагларда ерлешип, гөчме яшайыш билен хошлашыпдырлар. 1563—64-нҗи йыллардан бир язгы дептеринде [314, № 116, 197 б, 201 а] кәбир иманлы авшары җемагатларының Антеб шәхериниң төвереклериндәки обаларда ерлешендигини гөрйәрис. Бу иманлы авшарындан бир голы болса Эйрана гидипдир.

б) **КАРС КАДИРЛИ:** Бу ерде хер хайсында 41 салгыт төлейәни болан ики авшар обасы бардыр [314, № 168, 127 а-б].

в) **БОЗОК:** язгы дептериниң җуда йөнтем боландыгы үчин, ынамдар маглуматлары эле салып болмады. Йөне бу ерде хем авшарлар яшапдырлар [364, № 448, № 10 б].

4. **ЕНИ ИЛ:** Бу ерде үч (бойны-кысалы, дәлилер, секиз) авшар җемагаты көпеклилере [314, № 168, 29 в, 93 а, 97 а], башгалары болса (бидил авшары, танфи авшары, гызыл Сүлейман ве башг.) иманлы авшарлара дегишлидир [314, 23 а-б, 29 в, 30 а]. Бу авшарларың бир бөлеги (бидил авшары) гүнбатара гөч эдип, Анкара төвереклеринде юрт тутупдырлар. Анкарадакы Муган көлүниң янындакы бир ер хем бу тирәниң адыны дакыныпдыр.

5. **СИС (КОЗАН):** XVI асырда Сис этрапларында бир авшар голы яшапдыр. 1519-нҗы йылда бу ерде авшарларың 28 обасы болан. Булар экеранчылык билен хем мешгул болупдырлар [365, № 69, 381 а, 393 а]. Бу авшарлар 1375-нҗи йылда мамлюк енши (монголларың үстүнден)

нетиҗесинде бу ерлере гелен болсалар герек. Чүнки, мамлюк гошуньна шонда түркменлер-де гошульшдырлар. Бу авшарлар XVIII асырдан бейләк Халап себитине гитмән, Чукур Овада гышлаян ве Заманты себитинде язлаян авшарлар билен гатышдырылмалы дәлдир. Бу соңкулар, ёкарда айдылышы ялы, Халап түркмени авшарларыдылар. Бираз ашакда олар хакында ене-де гүррүң эдилҗекдир.

Авшарларың Меркези ве Орта Анадолыда ер атларына эе болан огуз бойларының арасында иң башда гелйәнлеринден биридигини өң айдыпдык. Шонуң билен бирликде шол себитдәки йөрүк җемагатлары арасында хем бу боюң адыны гөтерйән кәбир уруг-тирелер душ гелйәндир.

6. УШАК: XVI асырда бу ерде йөрүклериң улы җемагатлары яшапдырлар. Оларың арасында улы авшар уруг-тирелери хем болан. Соңкулар Хоҗа Факыхлы (54 салгыт төлейән), Өксүзлер (102 салгыт төлейән), Мусаҗалы (56 салгыт төлейән), Авшар (56 салгыт төлейән), Авшар (58 салгыт төлейән) обаларына бөлүнипдирлер [314, № 16, 326 а-327 б, 364 а].

АЙДЫН: Боздоган казасындакы Чуллулар атлы җемагатың арасында 28 салгыт төлейән адамы болан авшар обасы, Бирги этрапларында хем эдил шонуң ялы бир авшар обасы ве балабанлы диен башга бир тире барды [366, № 270, 50 б-51 а].

Булардан башга Анкараның янындакы хаймана топлумына дегишли Сиври-Хисарың Санлудакы обаларының арасында хем 35 салгыт төлейәни болан бир авшар тиреси яшапдыр [367, 117, 308 а].

XVIII — XIX АСЫРЛАРДА АВШАРЛАР

Бу бөлүмде диңе Халап түркменлери авшарларының несиллери хакында гүррүң эдилҗекдир. Эне боюң асыл довамы болан бу авшарларың хем, Эйрана гиден ковумдашлары ялы, кувватлы бир бирлик дуйгусына эдиклери гөрүнйәр. Шу себәпли, дүрли ягдайлара гарамаздан, олар "Фырка-и Ислахийе" дөврүне ченли гүйчли ве бадыхова җемагат болмак билен, шол яшайышларыны довам этдирипдирлер.

1691-нҗи йылда "Фырка-и Ислахийе" кануны эсасында Ракка гөчүп бармак ве ерлешмек хакында буйрук алан түркменлериң арасында кәбир авшар җемагатлары хем барды. Булар Боз Улусдакы ве Ени илдәки авшарлардыр. Йөне Боз-Улусдакы авшарларың Ракка гөчүп барандыклары хакында хич хили маглумата душмадык. Оңа дерек Ениилдәки авшарларың ол ере барандыкларыны билйәрис. Олар Телли Шамар ве Телли Зиван төверереклеринде ерлешипдирлер. Раккада соңра авшар буҗагы диен ады алан бир ерде хем отурыпдырлар.

Ени иле гарашлыдыгыны айдан авшарлар хем-де оларың несиллери Халап түркменлери авшарларынданмы я-да Дулкадырлымы (иманлы авшары) — такык билинмейәр. Эмма илкинҗилере дегишли болмагы хас әхтималдыр.

1693-нҗи йылда Хама ве Хумс санҗакларында ерлешдирилен авшарларың арасында гара авшар хем-де генҗели авшар җемагатлары гөрүлйәр. Соңкуларың Азербайҗаның Генҗесинден гелендигини аңламак боляр. Булар саны боюнча ончаклы улы болмандырлар [325, с. 64].

Халап түркменлерине дегишли улы авшар җемагаты хакында айданында, олар өң беллейишимиз ялы, реҗепли авшары, гарагүндизли авшары, бахрили авшары ве башгаларыны хасап эдeнинде 4—5 тирә бөлүнипдир. Булардан иң беллиси болан реҗепли авшарың аглаба көпекли авшарлардан гелип чыкандыгыны аңламак боляр. XVIII асырдан бейләк бу авшарларың гышламак үчин Халап төверeклерини ташлап, Чукур Ова барып башландыгы хем билдирйәр.

Бу авшарлар илки Ракка гөчүрилмек ялы бир бетбагтчылыга учрамандылар. Олар дөвлети Заманты чайының якаларында ерлешҗекдиклерине ынандырыпдырлар. Эмма ерлешмегә бейле-де дурсун, хатда асуда хем отуранокдылар. Ызлы-ызына гоншы иллериң малларыны сүрйәрдилер. Ол пишә "ковгун" диййәрдилер. Кә махаллар сөвда кервенлериниң гапдалындан чыкяр экенлер. Олар бу ишлерини барха йыгалтдылар, гиңелтдилер, ахырда 1703-нҗи йылда Ракка сүрүлдилер [325, с. 92]. Эмма ол ерде көп дурман, ызларына гачдылар. Олар ене-де өз яйлаларында юваш отурмадылар. Шейлеликде, 1712-нҗи йылда гайтадан Ракка гөчмек барада буйрук алдылар [226, с. 145—147]. 1728—29-нҗы йылларда дөвлетиң реҗепли авшарының Заманты этрапларында ерлешмегине разы боландыгы гөрүнйәр [226, с. 170, 176—177]. Эмма авшарлар вели, өңкүлери ялы, "ковгунчылыгы" (аламанчылыгы — терж.) довам этдирйәрдилер. Нетиҗеде, 1730-нҗы йылда ене-де Ракка сүрүлдилер [226, с. 186—187]. Йөне авшарлар ене-де ызларына гачдылар ве чапавулчылык херекетлерини гүйчлендирдилер. Бу ягдай хөкүметиң авшар баштутанларының бирнәчесине агыр җезалар бермегине себәп болды (1742) [226, с. 209—210]. Бу хөкүмиң нәхили ерине етирилендигини билемзок. Йөне авшарларың Раккадан халас боландыклары, Чукур Ова барандыклары ве аламанчылыга башландыклары беллидир. 1754-нҗи йылда бир весикада авшарларың тәҗирлер билен билеликде Зейнеби ве Боздоганлара хүҗүм эдип, 80 мүң курушлык (пулуң ады) доварларыны сүрүп, өңе дүшйәнлеринден Гара Небиоглыны ве ене-де 15 адамы өлдүрендиклери билинйәр [226, с. 214—215].

XVIII асырың икинҗи ярымында болан урушлар зерарлы дөвлетиң Анадолыдакы хәкимлик гүйҗи говшапды. Шонуң билен багланышыклылыкда ене-де ирили-ушаклы деребегилери дөрәпди. Авшар кимин хас кувватлы бойлар, тайпа-тирелер хас эркин херекет этмәге башлапдылар. Авшарларың өзлериниң гарайышлары боюнча "түйс багтлы гүнлери"

шол дөвүрде болды. Кайсери — Элбистан — Малатя ёлы язына оларың ыгтыярындады. 1838-нжи йылда авшарлар почтаның үстүне хүҗүм эдипдирлер, ёлагчылары талапдырлар, бир оба хем чозупдырлар. Бүтин себитлерде "авшар ховпы" дөреди. Шол вагтлар Малатя гитмек ислән, индики герман фельдмаршалы Молтке янында улы яраглы горайҗыларың болмаса ол ерлерден гечмеклигиң өрән кындыгыны айдыпдыр [359, с. 244—275].

1846—47-нжи йылларда дегишли весикаларда авшарларың Кузыгүденли җемагаты билен бирликде Кайсери себитинде йыгы-йыгыдан чапавулчылык эдйәндиклери айдыляр.

Авшарлар, айдып гечишимиз ялы, язына Заманты чайының якаларынды, гышына Чукур Овада Җейханың чеп кенарларында яшаярдылар. Олар гышлагда болан вагтларында хем, язлагда болан вагтларында хем чапавулчылык эдйәрдилер, сөвда кервенлерини талаярдылар. Бейлеки уруг-тирелер билен сөвешлер эдйәрдилер, деребегилериниң җенҗеллерине гатышярдылар. Авшарларың шу гүнки несиллериниң-де гызыкланмак билен ятлаян шол "ал-вур дөври" авшар егени Дадалоглының шыгырларында җанлылык билен суратландырылыпдыр. Бу шыгырларың биринде авшар йигитлериниң Җадыоглы хем-де онуң атлылары билен болан уршы гөркезилйәр. Җадыоглы хем реал шахсыет. Бу танымал небере хәзир Гемерекде яшаяр. Ене-де шол хатыраларда Җингөзоглы лакамлы кервен союҗы бир авшар хакында гүррүң эдилйәр. Җингөзоглы Гөроглы кимин бир шахсыетдир. Ол хем шахыр экени. Айтмакларына гөрә, Мараш валиси Абдуррахман пашаның элинден шахырлыгының аркасындан халас болупдыр. Соң авшар обаларының бири онуң адыны гөтерипдир.

Авшарлар Бозокдакы Пехливанлы тиреси билен ягы болупдырлар, вагт-вагт уршупдырлар. Йөне Томарзадакы эрмени епископының Молткә айдышы ялы, авшарлар бойдан баша галтаманлардан дүзүлен халк дәлдир. Диңе араларында түйс бир юртдан чыканлар болуп, олары өз авшарлары хем халап дурмаяр экени. Җөвдет паша хем авшарлары: "Бударың хәсиетинде гахарҗаңлык бар хем болса, күртлер билен деңешдиренинде хас ювашдаң ве ганьмат адамлардыр" [322] дийип хәсиетлендирипдир. Онуң айдян күртлери Ракка гөчүрилип гетирилен, соң болса авшарларың ызына дүшүп, Кайсери тарапларa баран күртлердир.

Ёкарда ады гечен обалардан Хаҗылар, Кырынтлы, Акбали ве Гызылгоюнлының лек-янык җемагатына бирвагт гошуландыгы билдирйәр. Булар, атларының хем гөркезиши ялы, халыс түрк болуп, бу гүн оларың несиллери хем ата-бабалары кимин түркче геплешйәрлер ве оларың башга бир ковум билен хич хили багланышыклары ёкдур. Мезхеблери ханефидир.

Дөвлет авшарлары 1856-нҗы йылда ене-де отурымлы дурмуша ерлешдирмәге сынанышыпдыр, эмма бу хем нетиҗесиз гутарыпдыр. Шол вагтлар буларың башында улы бег хөкмүнде Черкез бег билен Ысмайыл бег дурярды [322]. Мундан 4 йыл өң олар боздоганлар билен тәзеден бир сөвеше гиришипдилер [315, с. 132].

Авшарлар 1273-нҗи йылда дөвлет тарапындан яйлаг юртларында ерлешдирилмек бабатда эдилен сынанышыга аяк дирәп гаршы чыкдылар. Эмма булар пурсаты элден гидердилер. Ахырда 1865-нҗи йылда олар өз яйлагларында отурымлы дурмуша гечмәге разы болдулар. Эмма шол вагтлар Кавказдан черкес босгуны гелди-де, ягдай өзгерди. Хөкүмет ол ерлере черкеслери ерлешдирди. Авшарлар, элбетде, муңа гынандылар. Оларың көпүси дарышган, даглык меканлара гитмәге меҗбур болдулар. Оларың соңкы бишовлуклары, бетбагтлыклары хем агы айдымларына гирипдир.

Умуман аланында, авшарлар гүлер йүзли, сыпайы, дурмушы сөййән, асуда ве тербиели адамлардыр. Сөхбетдешликде деррев, йылҗыраклап, "авшарың ал-вур дөврүне" дегишли чапавулчылыклардан ве урушлардан гүррүң ачарлар. Аялларының ишеңңирлигини гөрениңде өзүңде чуңңур хормат дуйгусының дөрәндигини дуйман галярсың. Мешхур авшар хальдыр килимлери-де бу дынч алманың нәмедигини билмейән авшар зенанларының элинден чыкяндыр.

Шу хәсиетлер авшарларың эйранлы ковумдашларына хем махсусдыр. Кайсериниң Пынар-Башы казасының меркези нахиесине (кичи доландырыш бирлиги) дегишли биртопар оба, ене-де Пазар-Өрән нахиесиниң көп обасы, Сарыз казасының ярысындан көпүси, Томарзаның Токар нахиесиниң көп илаты авшарлардыр. Булардан башга Адаганың Магар казасының Айвад ве Агдаш-Аланы обалары авшарларың гелип ерлешен юртларыдыр. Чукур Овада хем авшарлара дегишли обалар бар. Ене-де шу себитлердәки кәбир обаларда авшар неберелерине душ гелинйәр. Булар инди бир асырдан бәри обаларда яшамак билен, хенизем овнук хуторчылык җемагатчылыгыны унуданоклар.

АВШАРЛАРЫҢ ОТУРАН ОБАЛАРЫ ВЕ ЕРЛЕШЕН ЕРЛЕРИ

Или	Обасы	Казасы	Нахиеси (доландырыш бирлиги)
1. Гара-Шейхли	Хан-Көйи	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Гүл-Тепе	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Каман	Томарза	Токлар
	Шабанлы	Томарза	Токлар
	Ала	Томарза	Токлар
	Арслан-Бегли	Томарза	Токлар

2. Гожа-Наллы	Солаклар	Пынар-Башы	Меркез
	Эмир-Ушагы	Томарза	Токлар
	Гара-Пынар	Томарза	Токлар
	Арслан-Даш	Томарза	Токлар
	Чанак-Конагы	Томарза	Токлар
	Сарыз	Сарыз	Меркез
	Ялак	Сарыз	Меркез
	Сарыз	Сарыз	Меркез
	Кемер	Сарыз	Меркез
	Гызыл-Пынар	Сарыз	Меркез
	Кушжы	Сарыз	Меркез
	Гара-Юрт	Сарыз	Меркез
	Овлак гаясы	Сарыз	Меркез
	Айранлык	Сарыз	Меркез
	Молла	Сарыз	Меркез
	Хүсейинлер	Сарыз	Меркез
	Алты сөвүт	Сарыз	Меркез
	Хажы-Велилер	Сарыз	Меркез
	Дай-Олук		
3. Халыл оглы	Караманлы	Пынар-Башы	Меркез
	Кадылы	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Гызыл-Өрен	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Демирчили	Пынар-Башы	Меркез
	Хасырчы	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
4. Гара Режеп а. Арап-Хасанлар	Гарамыклы	Томарза	Токлар
	Ижадие	Томарза	Токлар
	Тахта-Кемер	Томарза	Токлар
	Зелхин	Томарза	Токлар
	Пазар-Өрен (Нахие мерке-зи)	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
б. Хажы Мустафа	Хасса	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Төзгүн	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Сөвүтли	Томарза	Меркез
ж. Ибрахим бег	Таф (нахие мерк)	Томарза	Меркез
	Мадра-сан	Томарза	Меркез
	Кесир	Томарза	Меркез
5. Җингөзоглы	Синдал	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Чөрдүк	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Ак-Ин	Томарза	Токлар
6. Халил Паша-оглы	Гүзелже	Томарза	Токлар
	Мәлик-Виран	Томарза	Токлар
	Жынлылы	Томарза	Токлар

7. Торун	Потуклы	Пынар-Башы	Меркез
	Алты бармак	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Ере гечен	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Оручоглы	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Дамызлык	Сарыз	
	Собе-Чимен	Сарыз	
	Дештие	Сарыз	
	Чавдар	Сарыз	
	Еди-Олук	Сарыз	
	Гыз-Качлы	Сарыз	
	Чимен	Сарыз	
8. Деллер (Дәлилер)	Игдели	Пынар-Башы	Меркез
	Гызыл-Дере	Пынар-Башы	Меркез
	Эмегил	Пынар-Башы	Меркез
	Бахчажык	Пынар-Башы	Меркез
	Гүрлеен	Пынар-Башы	Меркез
	Тагталы	Пынар-Башы	Меркез
	Гылыч-Кышла	Пынар-Башы	Пазар-Өрен ?
	Онгунжылар (?)	Сарыз	
9. Түркмен	Алилер	Сарыз (каза меркези)	
	Инче дере	Сарыз	
	Эфирлик	Сарыз	

АВШАР БЕГЛЕРИНЕ ДЕГИШЛИ ШЕЖЕРЕ

Гара Режеп

Араб Хасан — Хажы Мустафа бег — Ибрахим бег

Асылбег голы

Али бег — Бекир бег — Мырат бег — Микдад бег — Өмер бег — Дуран бег

Осман бег — Мехмет

Черкез бег — Халил ага

Хажы бег — Баттал

Черкез ага
(Ахмет Йылдырым)

Гара Режебиң шол (1581 й.) Режеп Кетхуда болмагы мүмкин. Режеп кетхуда гарашлы авшарлар соңкы асырларда режеп авшары диен ат билен таналярдылар. Шежереде Режебиң агтыгы дийип гөркезилен Хаҗы Мустафа бег 1690-нҗы йылда Австрия уршуна чагырылан Черкезоглы Хаҗы Мустафа бегдир. Йөне Хаҗы Мустафа бег, гөршүмиз ялы, Режебиң агтыгы ве Араб Хасаның оглы дәл, Черкез атлы бириниң оглудыр, Ибрахим бег Австрия йөришине чагырылан Докуз Ибрахим бегиң оглы болуп билер. Бекир бегиң хем 1712-нҗи йылда Стамбула гелен режепли авшарының бой бегиси Бекир бегдиги гөрүнйәр. Шежереде асыл бег голунда үчүнҗи нобатда гечен Черкез бегиң 1856-нҗы йылда өтен авшар бегидигини, оглы Хаҗы бегиң болса "Фырка-и Ислахийенин" башланан вагтында (1865) авшарларың башында дурандыгыны гөрмек боляр.

Авшарлара дегишли архив материалларындан эле салынҗак тәзе маглуматлар бу шеҗерәниң нә дережеде догрудыгыны йүзе чыкарар. Белки, авшарларың эден сөвешлери хакындакы шыгырлар хем көп зады гүррүң берерлер, әшгәр эдерлер.

ЭЙРАН АВШАРЛАРЫ (АФШАРЛАР)

Гүррүниң башында XII асырда Эйраның Хузистан велаятында Арсланоглы Якубың, соңра Шумланың ве онуң огулларының доландырмагында авшарларың яшаяндыгыны гөрүпдик. XV асырың ахырларында ене-де бу үлкеде авшарлара габат гелйәрис. Булар акгоюнлыларың еңишлери нетиҗесинде Анадольдан гелен авшарларды. Бу авшарларың башында Мансур бег дурярды. Мансур бег авшарларының болса Халап түркмени авшарларындандыгына шүбхе ёкдур. Сефеви дөвлетиниң дөремегинден соң Халап түркменлеринден ве Дулкадырлы улусындан Эйрана авшар җемагатларының тәзе тапгыры гелипди. Эйрандакы улы авшар барлыкларыны, ине, Анадольдан гелен шу авшар җемагатлары эмеле гетирдилер. Бу авшарлар дүрли себитлерде яшап, айры-айры беглериң эдарасында болупдырлар. Мунуң себәби, эсасан, оларың Анадольда дүрли топлумлара дегишли боландыкларындан ве Эйрана хем дүрли вагтларда геленликлериндедир.

1. МАНСУР БЕГ (Кух-Гилуе) авшарлары: өң хем айдылышы ялы, авшар Мансур бег хениз Узын Хасан акгоюнлыларың баштутаны болманка, онуң якын ёлдашларының бириди [59]. Мансур бег, ёкарда белленилиши ялы, Халап себитиндәки авшарлардандыр. Хасан беге вепалы гуллук эденинден соңра, янындакы авшарлар билен бирликде, онуң Эйраны еңип алшына гатнашып, бу үлкә гелипди. Аңланылышына гөрә, оңа Хузистаның гүнортасындакы Кух-Гилуйәниң валилигини берипдирлер. Узын Хасан бегиң оглы, фарс валиси Халил мирзаның 1476-нҗы йылда гуран ресми гечиш (парад — терҗ.) дабарасында

өз эсгерлери билен Мансур бег хем барды [316, V, с. 289]. Румлы Хасан бегиң Отлук-Бели (Башкент) сөвешине Мансур бегиң гатнашандыгы [59, II, с. 577] хакындакы айданына гаты бир ынанмак болмаз. 1497-нҗи йылда Акгоюнлы тагтыны эле алмак үчин херекете гечен Мухаммет Мирза Ширазы Пүрнек Касым бегиң элинден алып, авшар Мансур беге берипдир [273, с. 21]. Пүрнек Касым бег Азербайҗаның хәкими болан акгоюнлы Элвенд ве беглербегиси Ибн Султан тарапындан өң Фарсда хәким гойлан адамды. Авшарлар пүрнеклери еңип, Касым бегиң өзүни есир алыпдылар [59, с. 22]. Мухаммеди мирзаның эмирлеринден бири — Пири бег атлы авшар беги яңы ады агзалан Мухаммеди мирза билен Солтан Мырадың арасындакы урушда өлүпдир [59, с. 24].

Мансур бегиң соңра Ырак-и Аҗеме ве Фарса хәким болан Акгоюнлы Солтан Мырадың ве ондан соңкы Акгоюнлы хәкими Абул-Фетх бегиң гуллугында боландыгыны гөрйәрис [59, с. 25, 69]. Бираз соңра ша Ысмайыл гызылбаш түрки уруг-тирелериниң башында дуруп Акгоюнлы дөвлетини йыкыпды ве Сефеви дөвлетини гурапды (1501). Мансур бег хем, башга энчеме акгоюнлы беглери кимин, яш гызылбаш хөкүмдарына боюн сунупдыр ве онуң тарапындан 1505-нҗи йылда Фарса вали белленипдир [317, с. 269]. Эмма Мансур бегиң бу хәкимлиги өрән аз салым довам эдипдир. Бу везипе тизден Халил-Султан унваны билен зулкадыр (дулкадыр) боюндан сары-шейхли тиресиниң рейси Эмет беге берлипдир.

Акгоюнлыларың бейгелишине, песелишине ве ахырда сынышына шаят болан ве иң соңунда гызылбаш эмелдары болан Мансур бегиң өлен вагтыны билмейәрис. 1534-нҗи йылда өң Кух-Гилуе валиси болан Элвенд хан Мансур бегиң оглуды. Агзалан йылда өлдүрилен Элвенд ханың ерине Шахрух Солтан унваны билен Кух-Гилуе валиси болан Мухаммеди бегиң шол Мансур бегиң агтыгыдыгыны билйәрис [317, с. 289—290]. Шахрух солтандан соң Кух-Гилуе валилигине Рүстем хан белленипдир [317, с. 303]. Ондан соңра бу ерде Халил хан диен шахсыете душ гелйәрис ки, ол хем Мансур бегиң небересинденди. Халил хан 10 мүң авшара серкерделик эдйәрди. Халил ханың ве онуң оглы Рүстем бегиң 1580-нҗи йылда Дүзмеже Ысмайыл (Календер) тарапындан өлдүрилмеклиги билен Кух-Гилуе валилигине Халил ханың доганоглы Искендер хан белленипдир [272, I, с. 273—274]. Искендер хан Фарсдакы дулкадыр боюның көмеги билен Дүзмеже Ысмайыл мынҗырадан хем болса, өзи Халил ханың кичи оглы Шахкулы тарапындан өлдүрилипдир. Эмма бу соңкы хем гарындашы Абдуллатиф Бегоглы Хасан бегиң берк гайтавулына саташыпдыр. Олар бири-бирине ягы болуп бу ерде эсли вагт яшанларындан соң, ахырда Шахкулы хан 1590-нҗы йылда Ширазда Хасан хан тарапындан өлдүрилипдир [272, I, с. 274—275]. Хасан хан ички гапма-гаршылыклар зерарлы Кух-Гилуйәни зораякдан, херхал, эдара эден-де болса, ахырда 1494-95-нҗи йылларда шаның эмри билен Ферхад хан тарапындан, огуллары ве гардашы билен бирликде туссаг эдилипдир. Кух-Гилуе валиси эдилип авшарлардан

Эмир хан белленипдир [272, I, с. 502—503]. Хасан хан хакында шундан соң хич хили хабар ёкдугына середенинде, онуң ша Аббас тарапындан өлдүрилендигине ынанмак боляр. Онуң огуллары ве гардашы хем Кака галасында туссаг эдилипдир. Олар шол ерде 1609-10 йыллара ченли сакланыпдырлар. Шол йыл болса шол ерде йүзе чыкан бир хадысада шаха вепалылык гөркезендиклери себәпли бошадылып, горайҗыларың арасына гиризилипдирлер [272, II, с. 819—820]. Авшарлар болса Эмир ханы вали дийип ыкрар этмән, Халил ханың агтыгы Абүл-Фетх беги баштутан эдинипдилер. Ша Аббас авшарларың бу херекетлерине гахарланып, Фарс велаятына гулам сүңңүнден болан Аллах Верди ханы гөндерипдир. Ол гелип авшарлары этмишлери үчин җезаландырыпдыр ве Кух-Гилуйә өзи ялы гулам сүңңүнден болан бирини белләп, ызына гайдыпдыр [272, I, с. 524—525].

Кух-Гилуе авшарларының улы бир бөлегини гүндизли ве арашлы җемагатлары эмеле гетирйәрди. Ер ады хасап эдилйән бу арашларының ниредедиги билинмеди. Хәзирки заманда Шуштер этрапларында яшаян гүндүзлилер Кух-Гилуедәки гүндизли авшарларың агтыкларыдыр. Мансур бегиң хем гүндизли авшарларындандыгыны айтмак болар.

Хузистан хакында айданымызда болса, Тахмасп дөврүнде авшарлардан Мехди Кулы хан Шуштер хәкимиди. Ол меркезиң буйрукларыны диңлемәни үчин язгарылыпдыр. Ерине авшарлардан Хайдар Кулы Солтан иберилипдир [273, с. 294]. 1542—48-нҗи йылларда Шуштер ве Дизфул валиси авшарлардан Абул-Фетх бегди [317, с. 195]. 1594—95-нҗи йылларда болса ол ерде авшарлардан Шах Вирди ханы гөрйәрис. Ол шол йылда дерңев үчин ша Аббасың иберен адамсы Мырат бег тарапындан өлдүрилипдир [272, I, с. 500].

Кух-Гилуедәки гүндизли авшарларың бир бөлеги соңкы вагтларда Хорасанда Абиверд төверeклеринде, бир бөлеги болса Урмия себитинде яшаяр.

2. ИМАНЛЫ АВШАРЛАР: Эйрандакы иманлы авшарлар Дулкадырлы илиниң арасындакы иманлы авшарларың бир голудыр. Бу авшарлар Сефеви дөврүнде Анадолыдан гелендир. Булар хакындакы маглуматларымыз ша Аббас дөврүнден аңрык гечмейәр. 1593—94-нҗи йылларда Касым Султан буларың Хемедан себитиндәки эмирлеринден бириди. 1610-нҗы йылдан соң ол шол себитде хәким болды. 1633-нҗи йылда Мосулы алмаклыга гатнашандыгы үчин Сефеви көшги тарапындан ханлык унваныны алып, бу шәхериң валилигине белленди [272, II, с. 661-662, 764]. Соңкусы йыл Османлылар бу шәхере хүҗүм эденде Касым хан гүйҗүниң песлиги себәпли, ыза чекилмәге межбур болды [272, II, с. 108]. Ондан соңкусы йыл Сефевилер ене-де Мосулы алмак үчин гошун гөндерипдилер. Оларың арасында Касым бегиң оглы Келб-и Али Солтан хем барды [272, II, с. 1035]. Касым бегиң болса Мосулы саклап билмәндиги үчин өлдүрилендигини аңламак

боляр. Ша Аббасың өлен вагтлары (1628) Келб-и Али Солтаның Урмие хәкимидигини хем гөрйәрис [272, II, с. 1085].

Соңкы асырларда Урмиедәки авшарларың көпүси иманлы авшарлардан болуп, хәкимлери болса Касым бегиң небересинденди [319].

Иманлы авшарлар билен, кәбир эсерлерде эдилиши ялы, йыналлылары гарыщдырмалы дәлдир. Демиргазык Сирия түркменлерине дегишли йыналлыларың Эйрандакы голы шамлы боюның җемагатларындандыр. Бу җемагат соңкы дөвүрлерде энчеме эсерлерде иналлы дийип языландыр.

3. АЛПЛЫ: Алплының көпеклилериң бир голудыгыны өң гөрүпдик. Оларың бири Ысмайыл хан XVI асырың ахырларында Фарсда Казеруның хәкимиди [272, I, 437, 455, 503]. Ша Аббасың өлен вагтлары улы везипеде болан үч авшар бегинден бири Сейистанда Эсфузарың ве Ферахың хәкими болан Эр-Доган хан-да алплардандыр. Эйрандакы алплы авшарларың гүндизли авшары, хатда иманлы авшары ялы көплүк болмандыгыны аңламак боляр. Ёкарда агзалан Ысмайыл хан XVII асырың башында Ферах хәкимиди [272, II, с. 620-674].

4. УСАЛЫ: Бу авшар җемагатының гөтерйән адының манысы ве гелип чыкышы, бизиң пикиримизче, белли дәлдир. Ша Аббасың өлен вагтларында Күрдүстандакы Гаведуд хәкими Имамкулу Солтан шулардандыр [272, II, с. 1085].

3. ЭБЕРЛИ: XVI асырда булар Казвин себитлеринде яшаярдылар. Ша Сафи тагта гечен йылында (1628) Абивердиң хәкими болан Җемшид Солтан эберлиди [278, с. 12]. Недир шаның өлен вагтындакы беглериң бири Муса бег хем эберлиди. XVIII асырда буларың кәбир голлары Тарум ве Халхалда яшаярдылар [320, с. 266].

Ша Ысмайыл ве Тахмасп дөврүнде авшарларың хайсына дегишлидиги билинмейән өрән көп авшар бегини гөрмек боляр. Ша Ысмайылың 1510—11-нҗи йылларда Хорасан йөришине Дана Мухаммет бегиң гатнашандыгы беллидир [273, с. 116]. Ахмет Солтан атлы авшар ша Ысмайыл тарапындан Ферахa хәким белленипдир [320]. 1546-нҗы йылда Төвризде авшар ве зүлкадыр (дулкадыр) җемагатларының арасында чыкан бир җенҗел яраглы чакнышыга языпды. Бу хадыса боланда авшарларың башында Сөвүндүк бег, Шахкулы Солтан ве Махмут хан дагы дурярдылар [320]. Җанпеналарбашы авшар Сөвүндүк бег 1562-нҗи йылда тогсан яшында өлүпдир [317, с. 307]. Онуң оглы Хүсүйин бег Тахмасп ша ве онуң Мирасдары Ысмайыл ша вагтында Хорасанда дүрли санҗакларда валилик эдипдир. Солтан Мухаммет вагтында болса Себзеварда вали везипесини алып барярка питне турзандыгы үчин тутулып өлдүрилипдир [272, I, с. 291].

Тахмасп ша дөврүндәки авшар эмирлеринден Якуб Солтан (Кирман валиси), онуң гардашы Юсуп Кулы Солтан, Көроглы Хүсрев Солтан, Аллахкулы бег дагының адыны тутмак болар. Ша Солтан Мухаммет вагтындакы Ферах хәкими Хүсейин Солтан ве онуң гардашы

Али-Хан Солтан хем авшарларданды [272, I, с. 140]. Булар Ферах велаятында йүзе чыкан дүзмеже Ысмайыллардан бири билен сөвешип өлүпдирлер. Ферах ве Эсфузарда буларың гарындашы Еген Солтан вали болупдыр [272, I, с. 275]. 1588—89-нжы йылларда жанпеналарбашы авшар Бедир ханды. Соңра ол Астрабада вали белленди. Онуң ерине авшар, өңки Керман хәкими Вели-Хан гетирилди. Кермана онуң оглы Бекташ хан вали белленди. Шол йылларда авшар Чобаноглу Мехдикулы ханың Хорасан йөришине гатнашыпдыр [272, I, с. 402].

Шу мысаллар Сефеви дөвлетинде авшарларың Эйранда өңе тутулян тайпаларың бири боландыгыны гөрмек боляр. Йөне ша Аббас боюн эгмезек авшарлары кәбир халатларда гаты тутупдыр, жезаландырыпдыр хем. Ша Аббасың өмрүниң ахыркы дөврүнде авшарлардан диңе үч саны вали болупдыр. Олар, ёкарда беллейшимиз ялы, Урмие хәкими Келб-и Али Солтан (иманлы авшарлардан), Ферах ве Исфизар хәкими Эр-Доган хан (алпылылардан), Каверуд хәкими Имам Кулы Солтан (усалылардан) дагыдырлар [272, II, с. 1085]. Авшарларың хас көпчүликлейин яшаян ерлери болан Кух-Гилуе болса сүнни гулам болан эмирлер тарапындан эдара эдилйәрди. Шол бир вагтың өзүнде ша шамлылара гол япяр экен. Олардан 8 вали болупдыр. Бу бабатда шамлыларың ыз янында зулкадырлылар дурупдырлар. Тарых язары Түркмен Искендер бег шамлылара "таифе-и желиле" (улы), зулкадырлылара болса "таифе-и рефие" (бейик) дийипдир [272, II, с. 1084-1085].

Бу дөврүде гажарларың кән гөзе илмәндиклерини хем аңламак боляр. Олардан диңе ики саны эмир барды. Оларың бири гажарлара соң гошулан болмалы. Кәбир тарых язарларың айтмагына гөрә, ол күрт асыллы йигрими дөрт илинденди [272, II, с. 1085].

XVIII асырда ягдай үйтгеди. Асырың башларында шамлы, зүлкадлыр ве бейлекилер майдаландылар ве песелдилер. Авшарлар билен гажарлар болса улалып, гүйчли бойлара өврүлдилер. Авшар Недир ша Хорасандакы авшарларың Кыркллы обасынданды. XVI асырда авшарларың арасында шунуң ялы ады болан оба гөрүнмейәр. Шол вагтлар Түркиеде Бозокда кыркллы атлы бир тире барды. XVII асырдан соң Кыркллы хем-де, Көсе-Ахметли, Касымлы, Кутулы ве Бегешли атлы авшар обалары йүзе чыкыпдыр. Булардан Касымлы өз адыны, аңлайшымыз ялы, иманлы авшарларың баштутаны Касым хандан алыпдыр.

Недир ша мемлекети басыбалыжы овганлардан азат эдиши ялы, еңижи бир хөкүмдарды. Недириң йүрегинде гызгын бир түркменчилик дуйгусы яшаярды. Башга бир тарапдан, Эйран Түрклүгини Түркие ве Түркүстан (Орта Азия) Түрклүгине якынлашдырмак үчин мезхеби танзимат (реформа) гечирмеклиге гиришипди. Эмма өлүм оны бу максадыны амала ашырмага гоймады.

Гаҗарлар-да милли пәхиме эе болан бир түрк ханеданыды. Оларың гиңиш бир түрклүк аңлайышына эе болмак билен барабар, гадым түркмен ханеданлары ялы, Огуз илине ве огуз бойларына хусусы бир гызыкланма, гатнашык гөркезендиклерини хем гөрмек боляр.

Авшарлар XIX асырың башларында Эйрандакы түрк асыллы җемагатларың иң көп санлысы болуп, оларың илаты 88 муң дийип язылан [321, с. 955]. Хәзирки вагтда Эйрандакы авшарларың көпүси отурымлы яшайша гечипдирлер. Олар Эйраның хемме еринде хем душярлар, йөне топлулыкда Урмие ве Хамседе (Зенҗан), Хемедан билен Керманшаның арасындакы Эсед-Абад себитлеринде, Хузистанда, Фарсда ве Керманда ерлешендирлер. Булардан Урмие, Хамсе ве Эсед-Абад этраплaрындакылар эййәм тутушлыкда отурымлы ягдая гечипдилер. Фарсдакы йыналлы топлумының арасында габат гелйән авшар-ушагы җемагаты хем отурымлы дурмуша гечипдир. Хузистандакы гүндизли авшарлары, Кух-Гилуедәки акаҗери (агач-эри) топлумының арасындакы авшар җемагаты ве Кермандакы 5 муң чадыр чемесиндәки авшар җемагатлары хенизем гөчме яшайшы довам этдирйәрлер. Булардан башга Казвиниң гүнорта-гүнбатарында 97 обадан ыбарат бир каза хем бардыр. Онуң хем ады Авшардыр [322, № 62, с. 119-137].

Авшарлар огуз тарыхымызда баш роллары довамлы суратда ойнан бейик бир бойдур дийсек, лап этдигимиз болмазды. Бу назарыетден хич бир огуз бойы онуң билен бәслешип билмез. Шу ерде олар хакында берен маглуматларымызы шейле җемлесек ерликли боларды:

1. **Решидеддин** түрклериң тарыхы бөлүминде авшарларың хөкүмдар чыкаран 5 огуз боюндан биридигини айдяр. Бу болса огузларың ысламыетден өңки тарыхында хем авшарларың мөхүм орунларда боландыгыны гөркезйәр.

2. **Селҗуклар** дөврүнде өз ишлери (фаалиетлери) билен шөхрат газанан 3—4 саны огуз бойы болуп, оларың бири авшарды. Гөршүмиз ялы, XII асырың икинҗи ярымында Хузистан ве оңа гоңшы ерлерде 40 йылдан көп довам эден бир беглиги хем авшарлар дөредипдилер.

3. XVI асырда Анадолыда кайыдан соң иң көп ер адына эе болан **авшарлардыр**. Бу ягдай авшарларың Анадолының еңлип алынмагында ве түрклешдирилмегинде баш ролларың бирини ойнандыгыны айдяр.

4. **Языҗыоглу Алие** гөрә, Караманогуллары авшарлардандыр. Бу болуп билмеҗек зат дәлдир.

5. Авшарлар ойнадыгы бу улы тарыхы роллары билен XIV асырда Халап себитиндәки улы түркмен җемагатыны эмеле гетирен үч бейик бойдан бириди. XIV асырдан соң заманалар бойы Анадолыда ве Эйранда улы ишлери битирен авшарлар шулардыр. Бу авшарлар XIV асырда **Дулкадырлы** беглигиниң дөредилмегине, Сиси еңип алмаклыга хем гатнашандырлар.

6. XV асырда авшарларың **Акгоюнлы** дөвлетине якындан гатнашандыклары гөрүнйәр. Шунуң нетиҗесинде оларың бир бөлеги Эйрана

гидендир. Олар эсасан мансур бег авшарларыдыр. Сефеви дөвлетиниң гурулмагындан соңра Анадольдан Эйрана тәзе авшар җемагатлары гөч этди. Шейлеликде, Эйранда кувватлы бир авшар җемагаты эмеле гелди. Бу авшарлардан болан Недир газанан үстүнликлериниң нетиҗесинде Сефеви хәкимиетиниң ерине өз хәкимиетини эсасландырды. Авшарлар хәкимиетлерини элден гидеренлеринден соң хем барлыкларыны гүйчли суратда довам этдирдилер. Шу гүн Эйрандакы көпчүлик түрк халкының улы бир кысмы авшарлардыр.

7. Анадольдакы **авшарлар** хакында айданымызда, олар XVI асырдан бейләк дүрли этрапларда яшадылар. Иң улы авшар җемагатлары XIX асырың икинҗи ярымына ченли гөчме яшайшы довам эдип, соңра эсасан Кайсериниң Пынарбашы, Сарыз ве Томарза казаларында ерлешипдирлер.

3. КЫЗЫК

Кызык ады тарыхы чешмелерде душмаса-да, язгы дептерлеринде ве архив весикаларында бардыр. Дептерлерде кызыклара дегишли 28 ер ады габат гелйәр [62, с. 467-468]. Олар шу гүн хем көпленч өңки атлары билен беллидир. Шоларың бәш саньсы Анкараның Чубук ве Аяш казаларындадыр.

Кануны дөврүне дегишли дептерлерде Халап түркменлериниң арасында бир кызык тиресине душ гелинйәр. Ол болса бири 162, бейлеки 16 салгыт өйи болан ики гола бөлүнйәр. Бу тирәниң илаты вагт гечмеги билен артыпдыр [284, с. 73—76]. Олар XVII асырда Антеб себитинде отурак-кызык ады билен таналыпдырлар. Отурак-кызыклар Солтан Ибрахим (1639—1648) дөврүнде Антеб себитиндәки Огурҗа, Дамлалыҗа, Чай-Куйы, Сакал, Гара-Динек, Ялан-Каз, Үч-Килисе ве Ташлыҗа атлы обаларда, Антеб шәхеринде ве шоңа гарашлы кәбир оба ве шәхерчелерде яшапдырлар. Булардан башга Михмадлы ве Боз-Атлы обаларының хем кызыклара дегишли боландыгыны билйәрис [284, с. 76, 94]. Отурымлы кызыкларың ерлешен месгенлери XIX асырың ахырларына ченли өз атлары билен аңылан нахие тарапындан эдара эдилипдир. Хәзирки вагтда оларың ерлешен обаларының энчемеси өңки атлары билен сакланып галыпдырлар.

Солтан Ибрахим дөврүнде кызыкларың отурымлы яшайша гечмедиклери гечер-кызык адыны гөтерипдирлер, оларың 149 салгыт төлейән адамлы илаты болупдыр. 1690-нҗы йылда гөчер-кызыклар-да, отурак-кызыклар-да Австрия уршуна чагырылыпдырлар. Отуракларың башында Гара Кетхудаоглы Бекир бег, гөчер-кызыкларың башында болса Хаҗы Зекеряоглы Ассаф бег ве Кызык Мехмедоглы кимин беглер дурупдырлар [226, с. 83].

XVIII асыра дегишли весикаларда кызыклар харамейн уш-шерифейн аширетлеринден бири дийип белленилипдир [226, с. 203]. Булар Пехливанлыларың гарамагында болупдырлар, өзлери-де гөчер-кызыклар экени. Булардан башга кызыклардан бир голуң XVII асырың башларында Меркези Анадола гелендигини хем аңмак боляр [226, с. 68], йөне онуң соңкы ыкбалы хакында энтек хич хили маглуматымыз ёк.

XVI асырда кызыкларың бир голы болса Димашк себитинде яшаярды. Кануны дөврүнде буларың 66 саны салгыт төлейән өйи бар дийип гөркезилипдир [284, с. 76, 95].

И. БЕГДИЛИ

Бу бой Решидеддиниң "Огузнамасында" хөкүмдар чыкаран бәш бойдан бири дийип белленйәр. Ол Хорезмшалар ханеданыны хем шу бойдан чыкан хасап эдйәр [1, с. 384]. Эмма муңа ынанмак мүмкин дәлдир.

XVI асырың язгы депдерлеринде бегдилә дегишли 23 ер адына душ гелинйәр. Шонуң билен бирликде бу бой 16-нҗы орунда ер аляр. Хәзир ол ер атларының ярысы галыпдыр [38, с. 55].

Бегдили Демиргазык Сириядакы түркменлериң бозок голуна дегишли. XVI асырың икинҗи ярымына дегишли ресми китапдакы түркмен бойларына ве неберелерине дегишли бөлүмде бегдилилериң хем ады бар [323]. Халил эл-Захриниң ишинде хем олар хакда гүррүң эдилйәр [323, с. 105].

Бегдилилер Сефеви дөвлетиниң гурулмагына хем гатнашыпдылар. Шонуң билен бagланышыклылыкда буларың улы бир голы Эйрана гидипди. XVI асырда Бозулус ве Еңиилиң арасында Демиргазык Сириядан бөлүнип гайдан бегдили голлары барды. Шейле-де Ич-Ил себитинде хем Демиргазык Сириядакы эне голдан айрылан өзбашдак бир бегдили тиреси болупдыр.

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Кануны дөврүнде илкинҗи йылларында Халап түркменлери арасында болан эне бегдили голы бу ердәки түркмен җемагатының иң улусы боландыгы үчин, биринҗи орунда белленипдир. Шол вагтлар бегдили 40 обадан ыбарат экен. Булардан биринҗи оба боюң өз адыны гөтерипдир ве 260 салгыда дегишли адамдан ыбарат болупдыр. Шол җемагатларың 20 өйли кичи бир голы хем болуп, ол Халап велаятының гүндогар тарапларында яшапдыр. Кичи-гараҗалы ве улы-гараҗалы җемагатларындан соңра күртлер диен җемагаты гөрйәрис. Онуң хем салдамлы бир голы Бозулусың арасында яшапдыр.

Өң хем беллейишимиз ялы, ол заманларда түркменлер арасында, кәбир ынанчлар билен багланышыклылыкда Арап, Татар, Күрт, Черкез ялы ковум атлары эркек огланлара дакылыпдыр я-да лакам хөкмүнде берлипдир.

Байрамоглы вели кетхуда ве бозлы җемагатларының ызындан бегдили боюның боз-гоюнлы атлы бир улы җемагатының ады тутуляр. Бу җемагат 1520—25-нҗи йылларда бирнәче гола бөлүнипдир. Оларың башында бег унванлы шахсыетлериң боландыгы гөрүнйәр. Булардан 25-е ченли салгыт төлейән өйи болан биринҗи бозгоюнлы голы тутушлыгына бег унванлы шахслардан эмеле гелипдир. Бу голуң башында шол вагтлар Ат-Гүнден бегиң оглы Караман бег дурупдыр. Бу җемагатың икинҗи голы Махмыт бегиң эдарасында экени. Бозгоюнлы җемагатының асыл улы голы болса Халап түркменлериниң Ени илдәки ябан-эри диен голуның арасында яшапдыр. Ол хакда ашакда айратын гүррүң эдилер. Бозгоюнлы җемагатының бегдилилериң бой беги небересидигини аңламак боляр. Ракка гөчүрилишде бегдилилериң башында болан Фируз бегиң оглы Шахин бег шол бозгоюнлылардандьг [284, с. 79—80, 95, 97].

Бегдили җемагатының 5-нҗи орундакы кузуҗаклы топарының 45, 13-нҗи орундакы Балабанлы топарының 100, 15-нҗи орундакы Ташбашың 76, 19-нҗы орундакы димеклиниң 96, 22-нҗи орундакы улашлының 39, 25-нҗи орундакы таталының 177 салгыт төлейән өйлери болупдыр. Булардакы улашлылар билен Гавур дагларындакы улашлылар арасында хич бир багланышык ёкдур.

26-нҗы ве 27-нҗи орунлардакы бегдили җемагатлары хакында айдыланда болса, оларың дин ве тарыкат адамларындан эмеле гелендигини гөрмек боляр. Оларың биринҗиси Хаҗа Али Шейх адыны гөтерйәрди ве дөрт саны шейх небересинден дүзүлйәрди. Дефтерде бу шейхлериң "гадымдан гелйән әр (эрен, пир диен ялы — терж.) ожагы болуп, хер йылда үч келамуллах хатм эдип, согабыны Хезрет-и Худавендигара (Кануны) багышлаян, догалары макбул (гечгин — терж.) кимселердиги" белленилипдир. Шейхлерден ыбарат болан икинҗи бир оба Боз-Гейикли адыны гөтерйәр. Бу ердәки 17 кишиниң "гадымдан гелйән важып ур-риае кимселердигини", өйлерине "гурбан, чырак гелүр дервүшлердиклерини", ве "хем ёкарда агзалан бегдили җемагатының улыларыдыкларыны" айдыпдырлар [324, I, с. 25]. Шу маглуматларың үсти билен шу гүн хем Гази-Антеп ве Сириядакы түркменлериң еке-тәк валиси сайылян Боз-Гейикли Дедәниң хайсы боя дегишли боландыгыны ве бу дәдәниң огулларының болуп-болмандыгыны өвренйәрис. Ол маглуматлара гөрә, Боз-Гейикли Дәдәниң XV асырда яшандыгыны чак этмек болар.

Бегдили боюның илаты XVI асырың довамында мыдама артып дурупдыр. 1577-нҗи йылда Халап түркменлериниң санҗак бегине иберилен бир хөкүмде бегдили боюның дөвлете гаршы питне турзан арап эмири Абу-Ришоглына ярдам эдйәндиги дуйландыгының языльшы ялы, шол йылда язылан башга бир хөкүмде бегдилилерден Синҗан, Гара-Шейхли ве Чоплы обаларының ёл урмак ве таланчылык билен мешгул боландыклары белленилипдир [214, № 18, с. 13]. Наима диен бир язар бегдили

түркменлериниң Халапдан Диярбекире ченли яйрап ятан гиңишлигиң иң говы яйлаларына эдиклерини язяр. Шол язарың сөзлерине гөрә бегдили түркменлери шол гөзел яйлаларда парахат отурман, дайханларың экинлерини доварларына ийдирйәрдилер ве салгыт бермекден боюн гачырярдылар. Шол себәпли 1630-нҗы йылда Багдады гайтарып алмаклыга буйрук берлен Везир-и Азам Хүсрев паша Халапдан херекете башламаздан өңүрти, гошун гөндерип бу бойы ёла гетирипдир, берги-борчларына дерек болса 10 мүң гоюн ве 100 чемеси дүелерини эллеринден алыпдыр.

Бегдили бойы хакында шол асырың ахырларына дегишли мөхүм маглуматлар бардыр. Йөне олар хакында гүррүң этмезден өңүрти, онуң Ениилдәки голуны танатмак герек.

2. ЕНИ ИЛ: Бу ердәки бегдили җемагаты, өң айдышымыз ялы, Халап түркменлериниң арасындакы эне голдан яңы айрылан ве онуң билен хемише гатнашыкда болан голдур. Бу гол Кануны дөврүнде үч оба бөлүнипдир: Дөве-Таш 75, Боз-Үйүк 62, Еллиҗе җемагатына дегишли Алаҗа-Хан 70 салгыт төлейән өйден ыбарат болан. Булардан илкинҗи икиси боюң адыны, үчүнҗиси болса Гүнеш диен ады гөтерипдир.

Мырат III (1574—1595) дөврүнде бегдили голуның көпсанлы бир җемагат дереҗесине етендигини гөрмек боляр. Бу дөвүрде бегдили җемагатларының обаларындан иң улусы эмтилеклиниң 61, онуң голлары Бекмишлиниң 26, Арапланың 22, Факихлиниң 56, Синҗаның 80, Гүнешиң 93 салгыт төлейән өйлери болупдыр. Илаты бизе белли болмадык Казлы хем шу гола дегишли экени. Эмтилеклиниң бир шахс ады болмагы мүмкиндир. Эмтилеклиден соңра бу бегдилиниң ене-де көп җемагатлары гүррүңини этмәге мынасып голлардыр. Олардан Кара-Хасанлының 38, Гараҗалының 82, Сүлейман кетхуданың 128, Топаклының 50, Гүнүң 83, Отамышлының 49, Гара-Шейхлиниң 97, Чобан-Беглиниң 24, Бозгоюнлының 86, башга бир Бозгоюнлының 47, үчүнҗи Бозгоюнлының 32 ве Кузуҗыклының 15 салгыт төлейән өйлери болупдыр [284, с. 99—100].

1698-нҗи йылда бегдили боюның ёкарда ады тутулан бозгоюнлы ве гара-шейхли җемагатлары Элбистан касабасына чозуп, оны 40 гүнләп габапдырлар. 500 адамы өлдүрип, 500 аял, оглан-ушагы есир алыпдырлар [226, с. 79]. Бу өрән улы, эмма ынанылмасы кын бир хадысадыр. Үстесине, Элбистан этрапы бегдили җемагатларының ёлуның үстүнде болан бир ер хем дәлдир.

XVII асырың ахырында бегдили беглери 150 атлы билен Австриядакы урша чагырылыпдырлар. Ол беглер шулардыр [226, с. 84]. Фируз бегоглы Шахим бег, Шедиоглу Топал Ассаф бег, Бекмишли Ганим бег, Көр Насыр бег, Йүз Хатим Агаоглы Хасан бег, Сейф Хан бег, Абу Сейфоглы Мирза Ысмайыл бег, Кара-Шейхли Гызыл Идрисоглы Муса бег, Шейх Муса Кетхуда, Ша Ысмайылоглы Мехмет бег, Бозгоюнлы

Ахмет кетхуда, Кара-Шейхли эл-Изогуллары; Кенан ве Кессал бег, Кыргыл Яхяоглы, Бозгоюнлы Муртаза кетхуда, Дөгерли Еди бег.

1690-нжы йылларда бегдили бойы бүтин обалары билен Акжа-Келеден Ракка тарап гидйән угурда, Белих чайының якаларында ерлешмек барада буйрук алыпдылар [226, с. 100—109]. Шейлеликде, бегдилиниң багтлы дөври тамам болды, ажы ве эжирли гүнлер башланды. Ракка гөчмелилер, эсасан, шол вагта ченли башга ерлерде ерлешмедик җемагатларды. Баштутаны Хажы Алыоглы Ганим бег болан бекмишлиниң 500, кетхудасы Топал Ассаф болан гара-шейхлиниң 600, Фируз бегиң оглы Шахин бегиң эдарасындакы бозгоюнлының 600, Сейф ханың эдарасындакы бейлеки бозгоюнлының 200, Пир-Будакоглы Мехмедиң ве Сатылмышың эдарасындакы Димеклиниң 500 салгыт төлейән өйи барды. Җеми 3200 салгыт төлейән өйден ыбаратдылар.

Халап түркменлериниң бегдилилериниң гөч эмри берлен обалары Татарлы, Казлы, Балабанлы, Араплы, Таш-Баш, Синҗан, Гүнеш ве башгаларыды [226, с. 100—109]. Булар ерлешдирилен меканларында ёл таламак билен мешгулланыпдырлар. Бир бөлеги болса өзлериниң өрән халаян ерлери Урума (Анадолы) гачыпдырлар. Эмма хөкүмет берк тутуп, оларың көпүсини ызына гайтарып гетирипдир. Умуман, гөчүрилип гетирилен меканларындан ирде-гичде гачып гиден бейлеки түркмен уруг-тирелеринден тапавутлылыкда, кабыла гурлушыны йитирмезлиге чалышян бегдилилер эсасан Раккада галыпдылар [325, с. 58—59]. Бу меканда ерлешмегиң башында дуран Кады-заде Хүсейин паша, оны тамамлан болса Юсуп пашадыр. Бегдили боюның бу мекана гелип ерлешмегине дегишли шейле шыгыр галыпдыр.

Кадыоглы Юсуп паша геленде,
Бу яланчы меңки дийди бегдили.
Сегсен муң өйлүси Ракка баранда,
Таййы, мувалыны гырды бегдили.

Урулар депреклер, иңңилдәр даглар,
Награлар дартылар, энелер аглар,
Гүрләп Фыяхана гондугы чаглар,
Шемседдинден гүзер этди бегдили.

Дөвүлди давуллар, парлады санҗак,
Гоч йигит атына даканда понҗак,
Хамед Аббас бир иш тутупды, анҗак,
Гөч билен душмана барды бегдили.
Шейх Эфенди бейле чалды калеми,

Бегдилиниң ады тутды әлеми,
Аннек Сүддоглы Хүсейин Челеби,
Өңбашчыңыз Җабер олсун, бегдили.

Байдак чекип гитсек, Шарк Өйи йырак,
Гара гүн иненде аширет герек,
Шу гүн шөхрат газанды Сойбан Барак,
Мүнди депә, санҗак дикди бегдили.

Таш-Темир-де бу гүн сөзләр өзүнден,
Бахседелиң бегдилиниң языңдан,
Ала Буҗак Кеттелиниң дүзүнде,
Хамедин санҗагын басды бегдили [326, с. 6].

Бегдилиниң гөчүрилип гетирилен ерине Җолаб диййәрдилер. Ол Урфаның гүндогарындакы бир обаның ве деряның адыдыр [327, II, с. 96]. Эвлия Челеби [250, III,с. 166] Җолабы бир касаба дийип гөркезипдир. Бегдили бойы Харраның яныңдакы Айн Арус ве Акҗа-Каледен тә Ракка барянча Белих чайының боюнда ерлешдирилен. Баштутанлары болса бозгоюнлыдан Фирух бегиң оглы Шахин бег, онуң гардашы Кенан бег ве Курд бегди [325, с. 55]. Шахин бег бүтин бегдилиниң баштутаны болса герек. Шол вагтлар ол Ракка гөндерилен әхли җемагатларың гөч саларлары, баштутаныды. Гөч баштутанлыгы дөвлет тарапындан белленилип, онуң везипеси җемагатларың өз гөркезилен ерлеринде отурмакларына гөзегчилик этмек, араларында тертип ве асудалык сакламакды. Шонуң үчин гөч баштутаныңа Балис [328] санҗагының беглиги берлипдир. Шахин бегден соңра гардашы Кенан бегиң гөч баштутаны боландыгыны билйәрис [329, с. 28—29].

Ракка себитине ерлешдирилен бегдили ве башга җемагатларың хатыраларында Шахин бегиң ерине какасы Фируз ады гечйәр.

Шол дөвүрден шейле бир гошгы галыпдыр:

Топланды аширет, гелдик Җолаба,
Баш бендимиз Фируз бегиңки дәлмидир?
Эмр этди беглер, гондук бу яна,
Хаҗы Алиниң юрды Сейлан дәлмидир?

Шол ерден ашагы Будак дүзүди,
Бенд эеси атма-ат эдип язылды,
Шол ерде Берк агаң кейпи бозулды,
Несиллерниң юрды Ширван дәлмидир?

Юрт берилди Улашлының бегине,
Ол хем гонды Берк агаң сагына,
Фыркат гелди Акҗагалаң дагына,
Байындырың юрды Горҗан дәлмидир?

Дедемоглы, ок-яйларым герилсин,
Герилсин байдаклар, керней урулсын,
Награлар чекилсин, башлар ярылсын,
Абдалларың юрды Өрен дәлмидир? *[330, I, с. 35].*

Айтмакларына гөрә, Фируз бегиң несли: "Бу ярамаз ерде яшалмаз" дийип, биртопар обаны хем алып, Эйрана гиден болмалы [330, I, с. 30]. Умуман, Османлы дөвлети булара аз гарашлык эдипдир. XV асыр билен XVI асырың илкинҗи чәрьегиндәки гөчме бег неберелерини соңра гөрүп болмаяндыгының эсасы себәби, оларың Эйрана гидендиклери болса герек. Эйрана геленлеринден соң болса булар говы везипелер алыпдырлар, түрк бегзадалары хөкмүнде хорматдан пейдаланыпдырлар. Ол хакда шейле гошгы дүзүлипдир:

Сәхерден овазы багрымы дилер,
Дурнаның ганаты көз киби янар,
Гөтермиш ганатын явру баш санар,
Фируз бег Аҗеме гитди, дурналар.

Еди атлы уградык, Аллахдан медет,
Етмиш муң өвлүйә эйлесин хүммет,
Юрдумда гарашсын оглум Мухаммет,
Фируз бег Аҗеме гитди, дурналар.

Дуррукларыңыз чалып яйладан иниң,
Иниң Айн Элизе, соң Асман дөнүң,
Бегден изин олды, гонуша гонуң, ***[59, I, с. 249]***
Фируз бег Аҗеме гитди, дурналар.

Менден салам болсун Хазна хатына,
Чыкарсын аллары, гара гейинсин,
Көрпе оглуң гудретине сыгынсын,
Фируз бег Аҗеме гитди, дурналар [329, с. 33].

Бегдилилер, херхал, өзлерини җөвзалы Ракка чөллеринде ташлап гиден беглерини унутмандырлар ве онуң адыны несиллерине гоймак

(Фируз шекилинде) билен, ол хатыралары заманамыза ченли яшадыпдырлар. Бу Фируз бегиң гөч баштутаны Шахин бег болмагы мүмкиндир. Шахин бегиң Фируз бег атлы бир оглуның болан болмагы хем мүмкиндир.

Бегдилилер ве башга түрк җемагатлары соңра Ракка себитинде диңе бир сувсузлык ве яндырыҗы ыссы билен дәл, арап тайпалары билен хем чакнышмаклыга меҗбур болупдырлар. Чакнышыклар, эсасан, хас көплүк болан тайй ве анезен араплары билен болярды. Бу саны боюнча улы ве урушҗаң кабылалар билен олардан хас аз санлы бегдилиниң ве бейлеки тирелериң батыргай сөвешендиклерини гөрйәрис [360, с. 336]. Ракка гөчүрилен түркменлериң араплар, ришванлар ве миллилер (күртлере дегишли — терж.) билен эден сөвешлерине дегишли көп шыгырлары хәзирки вагта ченли сакланыпдыр. Шу хасратлы шыгыр шол сөвешлер билен багланышыклы боларлы:

Ракка чөлүнден гелен батырлар,
Ракканың гунча-гүли солдумы?
Ол тарапдан гелди якымсыз хабар,
Җерид Бекир өлди дийрлер, өлдүми?

Җерид Бекир өлсе, гырылар килит,
Ёлумыза чөкди бир гара булут,
Гөрдүли Керим хем Байындыр Халит,
Голы баглы җеллатлара бардымы?

Гул Садунам дийр-ки, гөрмедик вепа,
Хөкүмим йөрәрди ол Капдан-Капа,
Ол Улашлыоглы Хаҗы Мустапа,
Йигитлерим бөлек-бөлек болдумы? *[329, с. 19]*

Шыгырда, гөршүмиз ялы, ол сөвешлерде шөхратланан йигитлериң атлары тутуляр, Җерид Бекириң өлүмине болан хасрат дуюляр. Җеридлерден бир җемагатың хем бегдилилере гоңшулыкда Белих чайының якаларында ерлешендигини билйәрис [325, с. 54, 57—59]. Булар сил-сүпүр җеридлери болуп, инди Кыршехире ве Кесине гарашлы обаларда отурярлар [361, № 24, с. 3—9]. Баракларың хем бир җерид тиресидиги хакындакы пикиримизи өң айдыпдык. Бегдили бойы Ракка себитине өвренишипди ве ятламалара гөрә, хатда өзлериниң гүйчли ягылары болан арап бойларыны эймендирипди. Хатыралардан аңланылышына гөрә, бир кервен таланы себәпли Халап валиси Аббас паша Раккадакы түрк җемагатларының үстүне гелип, буларың даргамагына себәп болуп-

дыр. Шу ашакдакы шыгыр түркменлериң Аббас паша билен сөвешендигини гөркезйәр.

Овал башдан гелдик, гөч башлананда,
Дагытдың Җулабы, сен, Аббас паша,
Илим сиз-де гөрүң, замана шейле,
Дагытдың Җулабы, сен, Аббас паша.

Хайдарлы, Челеби чыксын бир яна,
Араплы, Кадырлы дөнди арслана,
Чар янымыз дөнди гана, думана,
Дагытдың Җулабы, сен, Аббас паша.

Гүнешли, Улашлы дөвүше инсин,
Байындырлы, Казлы аркада дурсун,
Торундыр Шак өйли тайынлык гөрсүн,
Дагытдың Җулабы, сен, Аббас паша.

Мехмет бег диер-ки, билим бүкүлди,
Гөзүм яшы сыналара дөкүлди,
Ашırет сөкүлди, бендим йыкылды,
Дагытдың Җулабы, сен, Аббас паша [329, с. 55].

Бу ваканың XIX асыра дегишлидигини аңламак боляр.

Ракка гиден бегдилилериң бир топары Антебиң гүнорта тарапларында ерлешипдир. Олардан алты саны оба хәзир Сирияның чәклериндедир.

Араплы сыргыныңа дегишли обаларың көпүси Түркиеде, үч оба болса (Чөртен-Хүйүги, Төлейи, Агдаш) Сириядадыр. Гара-шейхли җемагатының обалары тутушлайын Түркиеде болса, бекмишли җемагатының обалары Сирияда галыпдыр. Казлы, гүнеч-байрактар, кадирли, хаҗы-махлы, хайдарлы, челеби җемагатларының обалары-да Сирия топрагындадыр.

Бегдилилер отурымлылыга геченлеринден соң, узак вагт гечен-де болса, бой гурлушыны унутмандырлар. Раккада ерлешмеклиге ве соңкы вакалара дегишли хатыралар хенизе ченли җанлы бир шекилде сакланыпдырлар. Авшарлардакы ялы, буларда хем гөчүше, гөчме араплар ве башга җемагатлар билен болан урушлара дегишли шыгырлар бар.

3. БОЗУЛУС: Бу ердәки бегдили голуның Демиргазык Сирияда яшаян эне бегдили боюндан айрылан җемагатдыгыны өң айдыпдык. Кануны дөврүнде бегдилилер 200 саны салгыт төлейән өйлүден ыбарат

болан. Селим II дөврүнде булар хас кувватлы боя өврүлипдирлер. Эййәм 615 саны салгыт төлейән өйлүлери бар экени [284, с. 85, 100].

1587-нҗи йылда бегдилилериң баштутанлары Ушак, Мехмет ве Доганоглы дөвлете гаршы питне турзан Ракка беги Абдуррахман билен Урфа беги Зухрабы тутмак бабатда Ракканың беглербегиси Мехмет паша көмек бермек хакында буйрук алыпдырлар [214, № LXIV, с. 62].

4. ТАРСУС: Бу себитдәки варсак бойларындан иң улуларының бири болан Кусун топлумының арасында Бегдили атлы, салгыт төлейәни 54 өйлүден ыбарат оба болупдыр. Олар Кануны дөврүнде экеранчылыга башлапдырлар [284, с. 86—100].

5. ИЧ-ИЛ: Бу себитдәки белли-башлы җемагатлардан бири-де бегдили боюна дегишлидир. Онуң Баезид II дөврүнде Гүлнар казасындакы 14 саны обасының хер хайсында орта хасапдан 30—40 салгыт төлейән өйли бар экени. Булардан башга энтек экеранчылыга гечмедик бегдили җемагатлары-да болан. Оларда салгыт төлейәниң саны 56 өйли экени [284, с. 85, 100-101]. Ич ил санҗагындакы бегдилилериң баштутанларының Бегдили огуллары боландыгы депдерлерде язылыпдыр.

6. Эйран бегдилилери: Демиргазык Сирия түркменлери Сефеви дөвлетиниң гурулмагына шумлу (шамлы) ады билен гатнашыпды. Ша Ысмайылың какасы шейх Хайдарың вагтында сефеви мүридлериниң арасында шамлыларың (шумлы) өрән көп боландыгыны билйәрис. Сефеви дөвлетиниң баш даянҗы болан түрк җемагатларындан бири болан шамлулар эсасан бегдилилерден, йыналлылардан ве худавенделилерден ыбаратды. Соңра болса оңа авчы, балабанлы, биҗерли, арабгырлы ве кераметлы ялы түркмен җемагатлары хем гатнашыпдылар. Шамлылар ша Аббас дөврүнде бүтин гызылбаш бойларының өң сапларында дурярды. Везипелериң улусы шулара берилйәрди. Эмирлериң көпүси шуларданды. Ша Сефеви вагтында хем шейле ягдай довам этди.

Бегдили голуның шамлыларың арасында илагасы бир җемагат боландыгыны аңламак боляр. Сефеви дөвлетиниң эмеле гелмегине гатнашан шамлы Абди (Абидин) бегиң ве онуң оглы мешхур Дурмуш ханың бегдилиден болмагы әхтималдыр. Ша Тахмасп билен тагт давасыны эден гардашы Элкас мирзаның адамларындан болуп, соңра-да Тахмасбың тарапына гечен Берекет Халифәниң бегдилидендигини билйәрис [273, с. 315]. Солтан Мухаммет дөврүндәки эмирлерден Ахмет бег хем бегдилиденди. Ахмет бег 1593-94-нҗи йылларда ша Аббас тарапындан Лахиҗана даруга эдип белленипди [272, I, с. 369—459, 461—462].

Ёкарда яңзыдылышы ялы, ша Аббасың шамлы боюның беглерине гол япандыгыны гөрмек боляр. Онуң дөврүнде бу бойдан улы эмирлер чыкыпдыр. Шамлы эмирлеринден бегдили җемагатындандыгы билинйән (яңкы Ахмет бегден башга) бәш гардаш барды ве олар ша Аббасың якын адамларынданды. Бу бәш гардаш шулардыр: Мухаммет бег, Хайдар бег, Сары бег, Капан бег, Зейнел бег. Мухаммет бег 1618—19-нҗы йылларда өлүпдир. Онуң эмләги энебир гардашы болан, харемхананың

ишикагасыбашы Хайдар Султана галыпдыр [272, II, 443, 697]. Хайдар Султан хем 1618—19-нжы йылларда өлүпдир ве онуң бай эмләги оглы Нур уд-дехре галыпдыр. Ол говы гөрүлйән бир етгинҗек экени [272, II, 860, 929]. Нур уд-дехр шол вагтлардакы кәбир йөришлере гатнашыпдыр [272, II, с. 929, 1032-1035]. Сары бег 1602—03-нҗи йылларда Османлы гошуны билен болан сөвешде көп иш битирипдир. Өзи хем 1612—13-нҗи йылларда Сары-Гуркан ве Гаверд (Керман-шах себитинде) хәкими болуп, 1623—25-нҗи йылларда болса Хилледе хәкимлик эдипдир [272, II, с. 614, 856]. Гардашларындан Капан Султан 1609—10-нжы йылларда Османлылардан гайтарылып алнан Урмие галасының хәкимлигине белленсе-де, 1615-нжи йылды ахмал дүшүп, галаның күртлериң элине гечмегине себәп болупдыр. Ол, херхал, гардашларының аркасындан, диңе везипесинден бошадылмак билен чәкленип, башга җезалардан аман сыпып билипдир [272, II, с. 282, 797]. Зейнел бег ша Аббасың говы гөрйән адамларындан болуп, тушмалбашыды. Хөкүмдарың өлен вагты онуң ишикагасыбашы ве шол бир вагтда Рей хәкими боландыгыны билйәрис [272, II, с. 1084].

Ша Аббас дөврүнде бегдили беглериниң бири хем Гүн-Догмуш султанды. Ол ша Аббасың Багдада эден биринҗи йөриши вагтында Керкук этрапларындакы Таукдады. Шу ерде ол шаның гатына чыкып, онуң гуллугына гирипдир ве султанлык унваныны алыпдыр. Гүн-Догмуш султан Азербайҗанда дүрли ерлерде болуп, көп мүлклер эдинипдир [272, II, с. 1084—1085]. Османлы үлкесинде ша Аббасың гуллугына гирен бу Гүн-Догмуш султан ве онуң ыгтыярындакы бегдилилер Боз-Улусың арасындакы бегдили җемагатындан болмалы.

Анадолыдан Эйрана болан гөчлер XVIII асыра ченли довам эдипдир. Гоңшы дөвлетлериң кувватланмагы үчин серишде болмасын дийип дашарык ат сатмаклыгы хем гадаган эдип йөрен Османлы дөвлети бу гөчлери дурузмак үчин уллакан чәре гөрмәндир. Хатда түркмен беглерине ве бейлеки өңе дүшйәнлерине сипахилик кәрини хем берәймәндир.

Ша Аббасың оглы ве мирасдары ша Сефи дөврүнде хем бегдилилер өңе тутулыпдыр. Олардан бири Зейнел бег өрән бейгелипдир, йөне Османлы Хүсрев пашадан еңилендиги (1630 й.) үчин өлдүрилипдир [272]. Башга бир бегдили беги Накди бег ханлык унваны билен Мерве, соңра Кух-Гилуе хәким белленипдир (1634 й.). 1637-нҗи йылда ол Багдатда Османлылар тарапындан есир алныпды. Шонуң үчин Кух-Гилуе валилигине Феррашхане даругасының оглы Зейнел бег белленипди. Феррашхане даругалыгы мерхум Зейнел ханың оглы Хайдар беге берлипдир [272].

Аббас II (1642—1667) хөкүмдарлыгының илкинҗи йылларында ады тутулан Сары бегиң оглы Сафи Кулы бег Султание ве Зенҗаның хәкими болупдыр [331, с. 28, 62]. Өң хем айдышымыз ялы, XVIII асырда шамлы бойы хем башга энчеме гоппар кимин говшапдыр. Шол себәпли

олар шол дөвүрде өрән аз эмир чыкарандырлар. Булардан афшар Шарух Солтаның хызматында болан Мухаммет Заман ханы ве Мустафа ханы агзамак болар [332, 139]. Шол асырда тезкире язан Лутф Алы бегиң-де бегдилидендигини билйәрис. Яңкы ады агзалан Мустафа хан Лутф Алы бегиң я-да доганогланы я-да доганогланының перзендиди [333, VII, с. 94].

Шамлыларың йыналлы тайпасы Шах-Севен диен ат билен өз барлыгыны хәзирки заманымыза ченли довам этдирди. Бу гүн Хемедан себитинде тутушлыгына отурымлы яшайша гечен обалардакы гарагөзли тайпасының-да шамлыларың галындысы болмагы мүмкин. Хәзир Эйранда бегдили адына душулмаяндыгы үчин, яңкы гарагөзлүлериң шолары довам этдирйән болмагы болуп билэйжек зат.

Этрек ве Гүрген деряларының аралыгында яшаян түркмен гөклең тайпасына дегишли бегдили тиреси бар. 1863-нҗи йылда ол шу голлара бөлүнйәр экен: чакыр, голы гара, байнал, арап, саравул панк, аман хоҗа, боран, гарышмаз. Оларың саны гаты көп дәл. 1840-нҗы йылда онуң 400 машгаладан ыбаратдыгыны языпдырлар. Бу тирә чакыр бегдили хем дийилйәр.

Й. ГАРКЫН

Гаркын Кашгарлыда ады кесгитли берилмедик ики боюң биридир. Йөне, нәхили-де болса, ол огуз тарыхында мөхүм бир роль ойнан җемагатдыр. XVI асырда 62 саны ер бу ат билен танальпдыр. Гаркын бойы маглуматларда бәшинҗи орны эеләпдир. Бу бой депдерлерде Каркын, Гаркын ве Каргун дийип дүрли шекилде языльпдыр. Олар эсасан Халап түркменлери, Боз-Улус, Дулкадырлы улусы, Хамид санҗагы себитлеринде яшапдырлар [244, III, с. 199].

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: гаркынлар бу ерде 193, 71 ве 41 сан салгыт төлейән өйлери болан үч гола айрыльпдырлар. Булардан соңкы гол девечилер адыны хем гөтерипдир. 1570-нҗи йылда бу җемагатың асыл, улы голуның Айынтаб ве Рум-Кале тарапларында яшандыкларыны гөрмек боляр. XVII асырың орталарында гаркынлар отурак-гаркын ве гөҗебе-гаркын диен ики топара бөлүнипдирлер. Шол вагт гөҗебелер 218 салгыт төлейән өйлүден, отурымлы гаркынлар болса 74 өйлүден ве 24 саллахдан ыбарат болупдыр. Булардан башга 5 өйли кичиҗик бир гаркын җемагаты Халап шәхеринде, 3 өйли кичиҗик бир гаркын җемагаты болса ивеги җемагатына дегишли бир обада яшапдыр. 11 өйли бир гаркын җемагатының Шам велаятында Аралыкөйи атлы ерде яшандыгы хем билинйәр [284, с. 86, 87, 101—102].

2. БОЗ-УЛУС: гаркынлар бу ерде үч гола бөлүнип яшапдырлар. Оларың икиси асыл боз-улус, бири болса онуң дулкадырлы топлумындан болупдырлар [284, с. 88].

3. ДУЛКАДЫРЛЫ: бу ерде гаркынлар саны боюнча көп болан. Эмма олар топбак жемагатлар дәл-де, дагыньк халда яшапдырлар. Оларың иң топбак ерлери Дулкадырлы илинин Докуз, Бишанлы обаларында экени. Бу жемагат, бейлеки энчеме жемагатлар ялы, гүнортадакы Каргылык этрапларында яшапдыр [284, с. 87—88]. Докузларың арасында Гаркын атлы обаның болмагы бу ики жемагатың арасында бир гарындашлык гатнашыгыны бардыгыны хем аңлатман дуранок. Гаркынларың бир голы болса Дөде-Каргын атлы бир шейхиң Гөксундакы завиеси (улы болмадык ыбадат жайы) болуп хызмат эдипдир.

Бу Дәде-Каргының XIII асырда яшан болмагы мүмкиндир. "Хажы Бекташ-ы Вели Велаятнамесине" гөрә [335, с. 21—22], Хажы Бекташ-ы Вели Боз-Окдан гелен, түркменлериң ичи билен Кыр-Шехире гиденде Хажы Ибрахим атлы бир чопана душуп, онуң кераматына шаят болупдыр, оны эренлик мертебесине етишдирип, Бозок ве үчокларың арасына гөндерипдир. Хажы Ибрахим ол ерде мешхур бир шейх хөкмүнде таналыпдыр. Бу тарыкат адамсының Нигдели Кады Ахмедиң гүррүңини эдйән [336, № 4519]. Нигде этрапларындакы Ибрахим хажыдыгы я-да дәлдиги барасында кесгитли бир зат айдыланок. Ене-де "Велаятнама" гөрә [336, № 4519] Хажы Ибрахимиң өлүминден соңра Дәде-Каргыногуллары билен Хажы Ибрахимогуллары арасында кейик дерисинден тәч геймек үстүнде дүшүнишмезлик йүзе чыкыпдыр. Иң соңунда Дәде-Каргының огуллары бу барада үстүн чыкыпдырлар ве бу хукуга олар ве оларың мүридлери эе болупдырлар. Хәзирки Гөксүн завиеси болан "Дәде-Каргын" шол Дәде-Каргындан гайдан болмалы. Эмма онуң мазарының ниреледиги хакында хич хили маглумата душ гелинмеди. Мундан-да башга Бирежик этрапында ве Мардиниң гүнортасында Дәде-Кыргын атлы обалар бардыр.

4. ЧУКУР ОВА: Тарсус себитинде бир 24 өйли Гаркын атлы оба болупдыр. Аданаңың демиргазыгында хем шейле ат билен бир обаның болландыгыны гөрмек боляр.

5. ИЧ ИЛ: Баезид II-ниң деврүнде Силифке этрапларында Боздоган илиниң ичинде 48 саны салгыт төлейән өйи болан Гаркын атлы бир оба болупдыр [284, с. 88-89].

6. ХАМИД ВЕ ТЕКЕ санжаклары: Эгирдир этрапларындакы йөрүклериң арасында 250 саны салгыт төлейән өйлүден ыбарат бир гаркын тиреси болан. Йөне бу гаркын тиреси бу этрапдакы улы Караманлы боюна гарашлы дийип гөркезилйәр [368, № 121, с. 535—537]. XVI асырда гаркын атлы бир тире Текеде-де яшапдыр.

1691-нжи йылда Ракка велаятында ерлешдирилен бегдилилериң арасында Гаркын атлы бир оба болупдыр [325, с. 56]. Ол ёкарда гүррүңи эдилен гөчме каркынлар болуп билер. Сыяхатчы Ниебухр Айынтаб себитинде болмак билен [262, с. 137], Дәде-Каркын (Дәде-Киркин) атлы бир жемагатың адыны агзаяр.

Бу гүррүңи соңламаздан өң Теймирлилерден Бабур Мирзаның (1456-нжы йылда) Астрабатдакы валиси болан Баба Хасаның Гаркын лакамыны гөтерендигини айтмак ислейәрис [59, с. 327, 344, 348]. Йөне Баба Хасаның түркмен асыллы боландыгының айдылмайшы ялы, ол Түркмани лакамы билен хем таналмаяр.

К. БАЙЫНДЫР

Решидеддиниң "Огузнамасында" языльшына гөрә, Огуз ханың агтыгы Диб-Явку ханың беглеринден Түли Хожаның бу боя дегишли болшы ялы, Ала-Атлы Киш Донлы кайы Инал ябгуның наиби Дөнероглы эрки хем байындырданды. Эрки көл-эрки хан унваны билен кайы Инал ябгуның оглы улалянча хөкүмдарлык эдипдир. Соңра ол огузларың тагтыны Тумана берипдир. Туман хан йүз гүн хөкүмдарлык эденден соңра, өз ислеги билен тагты Көл эркиниң гызындан доган оглуна берипдир. Бу соңкы хем Тикен Биле эр-Бичген Кайы ябгу лакамы билен хөкүмдарлык эдипдир [1, с. 371—372]. Бу ердәки Көл эркин хакыкатдан Көл эркин болуп, ол өң хем гүррүң эдилиши ялы, Огуз ябгуларының наиблериниң унваныдыр.

Решидеддиниң "Огузнамасы" боюнча үчокларың иң асыл бойы сайылян байындырларың огузларың гадым тарыхында тутян орны улудыр. Билиндигине гөрә, "Торкут ата" дессаныңдакы огузларың башында Камган оглы Байындыр хан гөрүнйәр. Мунуң озанлар тарапындан Акгоюнлы ханеданыны бейгелтмек үчин дессана гиризилен болмагы хем мүмкиндир. Эмма Байындыр ханың какасына Гөк Хан дәл-де, Камган ялы бир адың берилмегиниң себәби барада дүшүндириш берилмәндир.

Язгы дешдерлеринде 52 саны оба Байындыр адыны гөтерйәр. Олар бейлеки түркмен бойлары ялы, Анадолының меркези ве гүнбатар себитлеринде ерлешипдирлер. Ол заманлар бир обаның бир тирәниң адыны гөтермеги шол обаның көпүсиниң, асла әхлисиниң шол тирәниң адамларыдыгыны анладярды. Аданада болан бир Байындыр обасы шол ады хенизе ченли саклап гелйәр.

Хәзир Измире дегишли Байындыр касабасы XVIII асырда хем барды. Эвлия Челеби бу касабаның адының Орхан Газының ол ере "байындыр ковмуны" ерлешдирмегинден аландыгыны языпдыр [250, IX, с. 173]. Мунуң Эвлия Челебиниң өзүне махсус дүшүндиришлеринден бири боландыгына шүбхе ёк.

XVI асырда Анадолыда бу ер атларындан дашары шу боя дегишли жемагатлар хем гөзе илйәр. Оларың иң улулары Халап түркменлери арасында ве Тарсу себитинде яшапдырлар.

1. ТАРАБЛУС-ШАМ: 35 саны ене-де 15 саны салгыт төлейән өйли байындыр жемагатларыны гөрмек боляр.

2. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Селим II дөврүнде бу ерде 250 саны салгыт төлейән өйлүси болан байындыр жемагаты бар экен. Хүсейин

кетхуданың эдарасында болан бу җемагатың майда бир голы Антеб себитинде яшапдыр [337, XI, 2—4, с. 330—334].

3. ЕНИ ИЛ: бу байындырлар Халап түркменлериндәкилериң бир голудыр. Булар хем икә бөлүнип, бири Бай-Кәҗа атлы бир кетхуданың ыгтыярында, 125, бейлекиси 111 салгыт төлейән өйлүден ыбаратды. Соңкы голуң башында Халап түркменлерине дегишли байындырларың баштутаны Хүсейин кетхуданың оглы Савчы дурупдыр [337, с. 320-334]. Ениилдәки байындырларың 1688-нҗи йылда барак ве башга кәбир җемагатлар билен бирликде Сивас велаятына табын бир ериң экинлерини доварларына ийдирендиклерини ве өйлерини яндырандыклары хакында хабар берлипдир [325, с. 38]. Оларың бираз соңра Рүстем кетхуданың оглы Халид бегиң эдарасында боландыгы айдыляр. 1690-нҗы йылда байындырлар Халид бегиң баштутанлыгында Австрия уршуна чагырылыпдырлар [226, с. 84]. Шондан соңкы йыл олары Ракка гөчүрипдирлер [325, с. 56]. Гөчүрилип эртилен илат Раккадан гачыпдыр [325, с. 90], эмма олар ене-де ызына элтилипдирлер. Мундан соңра Ракка себитинде галан байындырлар бегдили, Җерид ве бейлекилер билен бирликде арап аширетлерине гаршы уруш алып барыпдырлар. Шыгырларда агзадан "Байындыр Халид" [329, с. 19] яңкы гөрен Рүстемоглы Халид бегден башга адам дәлдир.

Байындырлар XIX асырда Антеб себитине гелип ерлешдилер. Хәзирки вагтда олар бәш саны оба бөлүнйәр. Оларың бири Халид бегиң адыны гөтерйәр. Халид җемагаты Сириядакы Чобан-Бегли обасында отурыпдыр. Бу байындырлар ата-бабаларының Сивасдан Ракка гөчүрилендиклерини унутмандырлар [330, I, с. 47].

4. БОЗОК: бир байындыр тиреси яшаян-да болса, ол хакда етерлик маглуматымыз ёк.

5. ТАРСУС: XIV — XVI асырларда варсак дийип атландырылан түркменлер "бой" кысымларына өзлериче бөлүнип, бирнәче җемагат болуп яшаярдылар. Оларың атлары: кусун, улаш, куш-темүр, гөкҗели, элванлы ве башгалардыр. Олар хем өз гезегинде обалара ве обаҗыклара бөлүнйәр [337, с. 320—339]. XVI асырың башларында бу ерде байындырлар такмынан 828 өйли болан. Муны хем 5-е көпелтсек, байындырларың илатының умумылыкда 4140 адам боландыгыны чак этмек болар.

6. ИЧИЛ: Баезид II деврүнде Силифкәниң Теке обасында салгыт төлейән өйлүси 112-ден ыбарат бир байындыр тиреси отурыпдыр [337, с. 320—339].

7. ТЕКЕ, ХАМИД, МЕНТЕШЕ: йөрүклериң арасында байындыр адыны гөтерйән кичирәк тирелер габат гелйәр. Текедәки байындыр атлы җемагатлардан 37 салгыт төлейән илатлысы байындыр элсүз-пири, 25 салгыт төлейән илатлысы болса түлүбайындыр шекилинде атландырылыпдыр. Хамид санҗагындакы байындыр атлы 41 салгыт төлейән илаты болан җемагатың хем башга бир ады ил-арсландыр. Ментеше

санжагындакы байындыр атлы җемагат болса теке-сары атлы бир җемагат билен бирликде язылыпдыр. Бу соңкы Ментешедәки Хорзум җемагатына гарашлы боландыр [337, с. 321, 339—340].

Теке, Хамид ве Ментешедәки байындыр атлы бу кичи җемагатларың өз атларыны шахслардан алан болмагы мүмкиндир.

8. ТҮРКҮСТАН ТҮРКМЕНЛЕРИ: гөкленлериң арасында бир байындыр тиреси яшаяр [102; 78, с. 56—57, 306]. Булар калайыҗы, көрүк, ясаглык ялы голлара айрыляр. Бу байындырларың отурымы Эйран дөвлетиниң топрагындадыр [281, II, с. 103].

Байындыр боюның түрк тарыхындакы иң мөхүм ролы Анадолының еңлип алынмагына ве түрклешдирилмегине гатнашмак билен билеликде, Акгоюнлы дөвлетини гурмаклыгыдыр. Мунуң үчин Акгоюнлы ханеданларына түрк чешмелеринде "Байындырлы", фарс эсерлеринде "Байындырийе" ады берлипдир. Акгоюнлы ханеданы Байындыр ханың ("Горкут атадакы") несиллери боландыклары үчин буйсанярдылар. Бу ханедан Акгоюнлы дөвлетиниң соңкы дөвүрлеринде өрән көпелипдир. Йөне оларың улы бир бөлеги хөкүмдарлык угрундакы даваларда өлүпдир. Түркиеде Акгоюнлы ханеданының кәбир несиллери шу гүн яшап йөрлер.

Л. ПЕЧЕНЕК

Шу атдакы бир түрк илиниң X — XIII асырда Гара деңзиң демиргазыгында ве Балканларда улы сыясы роллар ойнандыгыны билйәрис. XI асырда булардан башга хем печенек атлы бир огуз бойы барды. Кашгарлы буларың икисини хем бир хасап эдйәр [5, I, с. 404].

Огуз печенек боюның түрк печенек боюның бир шахасы болуп, огузларың ыгтыярына гирендиги ве вагт гечип, огуз боюна өврүлендиги шүбхесиздир. Печенеклер Огуз ханың дөрдүнҗи оглы Гөк ханың несиллеридир.

Язгы дептерлеринде печенек боюна дегишли 4 саны ер ады болуп, олар Анкара санжагындадырлар. Умуман селҗуклыларың еңишлеринден соң Анкара себитлеринде өрән улы түркмен җемагатының топланандыгыны бу ягдай ене-де бир гезек субут эдйәр. XII асырда Анкара түркменлериниң шөхраты Хорасана ченли етипдир.

Анкара санжагындакы печенек обалары Ябан-ова, Муртаза-ова ве Касаба казаларында яшапдырлар.

Агзалан печенек обаларының атлары шу гүне ченли гелипдир [38, с. 905]. Анкара этрапларындакы Шерефли Кожа-Хисарың якынындакы бир дере Печенек-Өзи адыны гөтерйәр.

Шейле ягдайда Анкара илинде Ени Махалле, Алтындаг, Җамлыдере, Чубук казаларына гарашлы 4 оба, Аяса гарашлы 1 экинлик (мезры) ве Коч Хисара гарашлы 1 җүлге Печенек адыны гөтерипдир.

Хәзирки замандакы бейлеки печенек ер атларының бири Болуның Кыбрысҗык казасында, ене-де бириси Аданаиың Османлийе казасында, ики саньсы Марашың Элбистан казасында, дөрт саньсы болса Коняның себитлериндедир. Булардан башга Беченек ады билен Аксарай этраплар-рында бир экеранчылык мейданының (чифтлик), Испарта себитинде ики саны ер адының бардыгыны гөрйәрис [38, с. 140].

Буларың үстүне Печене шекилинде бир обаның Сивас себитинде, ене-де бириниң Афён себитинде бардыгыны хем гошмак герек [38, с. 140]. Буларың хем огуз печенеклерине дегишлидигине ынанмак болар. Решидеддинде бу боюң Бичене шекилинде язылaндыгыны билйәрис.

XVI асырда печенек атлы җемагатлар Халап түркменлери, Тарсус варсаклары ве Ат-чекенлериң арасында яшапдырлар.

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Сүлейман Кануны дөврүнде печенеклер дөрт гола бөлүнипдирлер. Оларың биринде 34, икинҗисинде 57, үчүнҗисинде 67, дөрдүнҗисинде 109 салгыда дегишли адам бар экени. Халап түркменлеринден болсалар-да бу печенеклериң юртлары ол вагтлар Мараша, инди Адана гарашлы Харуние казасындакы Байындыр этрапында болярды. Шонуң билен бирликде олара дегишли экинликлериң Буланык (Бахче) ве гүнортада Кыньк топрагындакы Ярпуза ченли узаляндыгының гөрмек боляр. Печенеклер экеранчылык билен, ылайта-да шалы экмек билен мешгулланыпдырлар. Бу экинликлериң эсасылары шулардыр: Көне Гүнеш, Пүрменек, (?), Сысҗа, Сакызҗык, Гузы Дереси, Текфур Бурҗы (Худу дагында), Ташлыҗа-Иниш, Чанак-Аланы, Ушаҗык Пынары, Фындык, Улы Сакыз, Инҗигөз, Беркешлик, Обаҗык Пынары, Гөк-Пынар, Ярпуз, Хүсейинлер (Фарванды-Кайпак-каласы якынында).

Печенеклериң Хызыр-Хаҗы, Ша Мәлик (башга ады Алы кетхудалы, ёкардакы Ахмет кетхуданың оглы), экиз ве яд-бегли голлары Харуниениң демиргазык-гүндогарындакы Худу дагында малларыны бакярдылар. Диңе яд-бегли Худу дагындакы Текфу Бурҗында хем гышлап, хем язлапдыр. Шах-Мәлигиң бир голуның Сарванды дагында малларыны бакандыгыны гөрмек боляр.

1530—40-нҗы йыллар арасында печенеклериң салгыда дегишли илаты 473 адама, 1570-нҗи йылда 722 адама барабар болан. Олар шол йылларда көп голлара бөлүнипдирлер. Иса-Хаҗылыда 82, Бояҗылыда 9, экизлерде 97, Пири-Бегдиде 142, Шах-Мәликде 31, Хабиллиде 3, Экизде 5, башга бир Бояҗылыда 7, Сипахилерде 39 салгыт төлейән өй болупдыр. Вагтың гечмеги билен печенеклериң тәзе кетхудаларының атларыны аландыклары гөрүлйәр.

1585-нҗи йылда Мараш ве Гүверчинлик кадыларының язгылары боюнча [214, LX, с. 54] бу ердәки печенек "таифесинден" болан Сейиди Гази ве Ганлы Мехмет ялы кәбир адамларың ёл урaндыгы, печенек тайпасындан Хасан Алы Факахи өлдүрендиклери, шол тайпадан Гара

Ахмет Мустафаның-да Сейиди Ваккасың өйүни таландыгы белленип, буларың эле салнып, ишине середилмеги хакында буйрук берилйәр. Бу печенеклер ёкарда Гүвержинликде ерлешдирилди диен печенеклеримиздир.

Солтан Ибрахим дөврүнде (1639—1648) ене-де Халап түркменлерине гарашлы болан печенеклер Гөбеоглы Алы бегиң эдарасында болмак билен 5 обада яшаярдылар: Берайырлыда 40, Экизлерде 13, Хызыр-Хажылыда 29, Хаудлыда 12, Байырлыда 13 салгыт төлейән өйли яшаярды [337, с. 327—328]. Бу соңкы ягдай печенеклериң көпүсиниң шу ерлерде отурымлылыга гечендигини я-да язгы дендерине гирмәндигини гөркезйәр. Печенеклериң Байындырдакы гышлак юртлары бу гүн хем печенек адыны гөтерйәр. Эмма ол ерде тежирлилере дегишли обалыклар гөрүнйәрлер.

2. ТАРСУС: Булар санлары боюнча бу себитде аздырлар. Бары-ёгы 9 салгыт төлейәнден ыбарат бир жемагаты эмеле гетирипдирлер. Бу печенеклер Тарсусың улы бойларындан болан Куш-Темирлериң арасындадылар. Бу болса оларың арасында гарындашлык бардыгыны гөркезйәр [337, с. 328].

3. АТ-ЧЕКЕНЛЕР: Селим I дөврүнде Тургут казасында яшаян печенеклер 34 саны салгыда дегишли адамсы болан бир жемагат экени [337, с. 328]. Буларың улы тирәниң гальндысыдыгыны аңламак боляр. Чүнки ене-де Тургут казасында печенек атлы бир оба болупдыр, үстесине бу каза якын ерлерде хем шу ады гөтерйәнлери бардыр.

М. ЧАВУЛДУР
(Чавундур)

Анадолыда бу боюң ады XVI асырда көпленч чавундур шекилинде айдылярды. Йөне шол дөвре дегишли Чавулдур ве Чавдур диен ер атлары хем габат гелйәр. Гадымкы ады хем чавулдур болупдыр. Умуман, шол асырда Анадолыда шу атлар билен 21 саны ериң боландыгыны гөрйәрис.

"Данишменднамада" Анадолыны селжуклыларың эелән вагтында Чавулдур Чака диен бир бегиң ады агзалар [338, № 571, с. 17—18]. Захир-и Нишабуриниң [140, с. 33—39] селжуклы тарыхында Анадолыны еңип алан солтан Алп Арсланың серкерделериниң арасында эмир Чавулдур диен бир ат гечйәр [140, с. 33-39]. Бу язара гөрә, эмир Чавулдур Артык, Салтык, Менгүжүк ве Данишменд билен Малазгирт сөвешине гатнашыпдыр ве Анадолыда Мараш билен Сарус (Сарыз) себитлерини еңип алып, дөвлете гошупдыр. Бу маглуматлара даяньп, чавулдур боюндан Чака атлы бир бегиң Анадолының эеленмегинде мөхүм роль ойнандыгына ынанмак болар. Онуң өрән шөхратлы беглерден бири боландыгыны ёкарда агзалан эсерлерден хем билмек боляр.

Шонуң билен бир вагтда бизиң огуз бойларына дегишли ер атлары хакындакы маглуматымызда чавулдур 18-нжи орунда дуряр, Анадолыда чавулдур илатының саны аз. Мунуң себәбиниң бири, бу боюң улы бир голунының Якын Гүндогара гөч этмән, Маңгышлакда галмагыдыр. Йөне эсасы себәби, кәбир бойлар кимин, бу боюң илат санының тутушлыкда улы дәлдигидир. Меселем, Түркүстан түркменлериниң өрән көп санлысыны өзүнде бирикдирйән салыр боюндан өрән көп җемагат Эйрана ве Анадола хем гелипди ахыры. Чүнки, бу соңкы боюң саны гаты көп болупдыр.

XVI асырда чавулдур боюна дегишли уруг-тирелер шу ашакдакы ерлерде гөрүнйәрлер:

1. **БОЗУЛУС:** Чавундур атлы бир тире Селим II дөврүнде ики гола айрылып, бири 174, бейлекиси 50 салгыда дегишли адамсы болан обалары эмеле гетирипдир [339, с. 439]. Огул-бегли диен улы тирәниң ичинде хем чавундур атлы бир җемагат барды. Бу җемагатың өз адыны кетхуда Велиниң какасы Чавундурдан аландыгыны аңламак боляр. Бу ягдай, шейле хем огул-бегли җемагатының чавундур бойы билен гарындашлык гатнашыгында боландыгыны гөркезйәр.

2. **ЧОРУМ:** Чавундур диен кичиҗик тире Османлы казасының Акҗа сув обасында яшапдыр [339, с. 439]. Бу чавундур җемагаты билен бирликде шол обада отуран адил ве хабил атлы җемагатларың-да чавундурлар билен гарындаш болмагы мүмкиндир.

4. **ТҮРКҮСТАН ТҮРКМЕНЛЕРИ:** Абулгазының язмагына гөрә, Ша Мәлигиң өлдүрилмеги билен огузлар дагамага башлапдырлар ве олардан бир топары Кылык, Казан ве Караман беглериң баштутанлыгында Маңгышлыга гидипдир. Бу топарың арасында энчеме огуз боюның уруг-тирелери бар экени. Йөне оларың көпүси эймир, дөгер, игдир, чавулдур, гаркын, салырданды [75, с. 61]. Биринҗи бөлүмде Сырдеря бойларындакы огуз илинден гүррүң ачылып, X асырың башларында бир гарындашлык давасы зерарлы, огузлардан бир топлумың ол замана ченли ады-соры болмадык ер болан Маңгышлага барып юрт тутандыгыны айдыпдык. Бу вака Абулгазының айдян роваятының эсасы болуп билер.

Маңгышлакдакы чавулдурлара соңкы асырларда човдур дийилйәр. Булар бейлеки түркмен бойлары (тайпалары) билен билеликде Маңгышлакда хем аркайын яшамандырлар. XVI асырда Маңгышлак Хорезми эелән мангытлар тарапындан басылып алныпдыр ве улы салыр бойы ол ерден чыкып гидипдир. Бир аз соңрак бу ери галмыкларың хүҗүмине сезевар болупдыр. Шол вагтлар човдур, игдир ве сөйүнҗилериң бир бөлеги Демиргазык Кавказа тарап гөтерилипдилер. Олар шол ерде өз барлыкларыны хәзирки вагта ченли довам этдирйәрлер. Маңгышлакда галан човдур, игдир ве бейлеки бойлара дегишли тирелер XIX асырда газаклар тарапындан ол ерден чыкарылыпдылар [340, VII, с. 283—284].

1853-нҗи йылда човдурлар Арал көлүниң гүнорта якаларындан Гарабогаза ченли болан гиңишликде отурярдылар. Шол вагт оларың илат саны 12 мүң чемесиди. Олар шу топарлардан ыбаратды: абдал, игдир, эсенли, гарачовдур, бозаҗы, бурунҗык, шых [102, с. 303].

Н. ЧЕПНИ

Анадолының түрк юррдуна өврүлмегинде өрән улы ишлери битирен бойлардан бири-де чепнилердир. Шонуң билен багланышыклылыкда олар Ёкары Келкитден Бурса ве Коҗа-или этрапларына ченли узалып гиден улы гиңишликлере яйыландырлар. Хакыкатдан, язгы дептерлерине гөрә, Сивасда үч обада Зиле билен Акдаг магданы арасында, Чекерек чайының якаларында 32 гышлакда чепни җемагаты яшапдыр. Чепни ады билен шу ашакдакы ерлерде шу ашакда гөркезилен мөчбердәки месген атландырылыпдыр: Амасяда 1, Бозокда 1, Анкарада 1, Чанкырыда 1, Чорумда 3, Кастамонуда 5, Болуда 5, Худавендигәрде (Бурса) 5, Каҗа илинде 1, Карасиде (Балыкесир) 1. Көп бойлар мунуң ялы улы гиңишлиге яйран дәлдир. Бу яйрайшың 1240-нҗы йылда Баба-Исхакың баштутанлыгындакы түркмен гозгаланы билен я-да монгол басыбалышлары билен багланышыклы болмагы мүмкиндир.

"Велаятнама" гөрә, Сублуҗа Гара Хүйүк обасы бу ере гелен Хаҗы Бекташы Велиниң мүридлери тарапындан дөредилипдир. Олар, хатда гоңшы обаларың кәбирлери, мүмкин, көпүси чепнилердилер [205, с. 26].

Чепнилериң улы бир җемагатының 1279-нҗы йылда Синоп этрапларында яшандыгыны гөрйәрис. Шол йылда олар бу ере гәмилер билен гелен Трабзон юнан императорыны еңип, ыза дөнмәге меҗбур эдипдирлер [199, с. 729].

Бу чепнилер барада башга маглумат ёк. Йөне оларың бу газанан еңишлеринден соң отурымлы яшайша гечендиклерине ынанмак кын. Чүнки мөхүм бир харбы гүйч болуп дуряндыкларыны гөркезен чепнилериң тәзе харбы вакалар билен даклышып гиден болмаклары хас ынандырыҗыдыр. Синоп этрапларында чепни адыны гөтерйән бир ер ады хем ёк. Олар Трабзон дөвлетиниң топракларына гирип, ол ерде уруш херекетлерине гиришен болсалар герек. Император Җон II дөврүнде (XIII асырың ахыры) Үнийәни элән түрклер шу чепнилер болуп билер [245].

Бафрадан Гиресун төверэклерине ченли узалып ятан ерлере селҗуклылар заманында Җанит, османлылар заманында Җаник дийлипдир. Бу ат җан ковмундан гелип чыкяр. Бу ковум Ибн Саидиң (XIII асырың икинҗи ярымы) Самсун этрапларындан деңиз билен угурдаш узалып гидйән Җаник дагларында "боюн эгмезек ве вагшы" халк яшаяр дийип гүррүңини эден ковмудыр [275, с. 513] Җаныкың Самсун этрабыны эмеле гетирйән гүнбатар тарапы селҗуклыларың элинде болупдыр.

Самсунда пул зикгеленйән дарпхана (уссахана ялы) болупдыр [288, IV, с. 325].

Көшк сене язары Панератосың язмагына гөрә, император Алексиос II 1301-нжи йылды Гиресун чемелеринде түрклериң баштутаны билен чакнышып, оны агыр еңлише сезевар эдипдир [245, I]. Бу баштутаның өңде гүррүңи эдилджек Байрам бег я онуң какасы, я-да агасы болмагы мүмкин.

Байрам бег дийилйән 1313-нжи йылда бир "гурлан базары" эле гечирип, Шу-орду диен ерде Байрам беглигини эмеле гетирипдир [245, I]. Биз Байрам бег ве онуң ыгтыярындакы түркменлериң аглабасы чепнимикә дийип пикир эдйәрис. XV — XVI асырларда ол ерде чепнилере дегишли атлар кән болан.

Байрам бегиң 1332-нжи йылда көп атлы билен Палаио-матзоука [245, I] (Хамси Көй) ченли сүйшүп барандыгыны, эмма еңлип ыза гайдандыгыны хем билмек боляр [245, I].

1336-нжы йылда Чобанлы Хасан Трабзона гелипдир, эмма гүйчли ягышлар зерарлы ызына гайтмага межбур болупдыр [185, с. 91, 106-107]. 1340-нжы йылда Трабзон гошуны өри мейданларына гелен акгоюнлылара хүжүм эдип, көп олжа эле салыпдыр. Соңкусы йыл болса акгоюнлыларың хүжүми Трабзона көп хеләкчиликлер гетирипдир [245, I]. Шол вагтлар акгоюнлылар Диярбекириң Эрган этрапларында отурыпдырлар. Оларың баштутаны Тур Алы бегди, херхал, чобанлылара гарашлы боландыклары үчин Эрзинджан—Гүмүшхане арасындакы этрапларда яйлалара эе болуп билйәрдилер.

1348-нжи йылда эдилен хүжүм Трабзона ене-де хеләкчилик гетирипдир. Бу йөрише Эрзинжан хәкими Ахи Айна бег, Байбурт хәкими Мехмет акгоюнлы Тур Алы бег, оңа голдав берен Демиргазык Сириядакы иң таңымал беглерден түркмен Боз Доган хем-де чепнилер гатнашыпдырлар. Булар үч гүн сөвешенлеринден соң ызларына гайдыпдырлар [245, I]. Бу йөрише гатнашан чепнилериң көпчүликлейин ягдайда Ёкары Келкит якаларында яшандыкларыны чак этмек болар.

1349-нжы йылда тагта чыкан Алексиос III эденли патышады. Йөне ол барха йыгылашян бу хүжүң өңүнде Трабзоның узак дуруп билмежекдигине акыл етирйәр. Шол себәпли ягылары билен гарындашлык ачмак чәрелерине баш урупдыр. Уясы Марияны Тур Алы бегиң оглы Кутлы беге берипдир (1352). Эмма гүнбатар тарапындакы гоңшусы Байрам бегиң оглы Хажы бег, өзүне бейле хеззет эдилмәндиги үчин, 1357-нжи йылда Трабзоның Мачка этрапыны чапавуллапдыр [245, I]. Император гаты гижикдирмән, соңкусы йыл Хажы беги-де өзүне гиев эдинипдир [245, I]. Шол йылдан соңра Хажы эмир бег хем императорың юрдуна чапавулчылык эдип башлапдыр. 1379-нжы йылда Никсар-чаршамба хәкими Тажеддин Челеби гөзел шазада гыз Евдокия өйленип, бу-да императорың гиевиси болды [245, I].

Алексиос III 1380-нжи йылда йөрише чыкыпдыр. Пaнератос онуң себәбини язмадык хем болса, үлкә чапавулчылыклар эдилендигини аңламак боляр. Трабзон гошунлары Бедрам, Күртүм ве Сума галаларына гелип, Филабонитес Харшит чайының ёкары акымында яшаян чепнилериң гышлакларыны вейран эдипдир, адамларыны өлдүрипдир, якып-яндырыпдыр, көп адамы есир эдип әкидипдир [245, I]. Чепнилер оларың олҗадан гөненип ыза гайдып барян пыяда гошунларының үстүне чозупдырлар, олара эп-әсли зыян етирипдирлер [245, I]. Бу хадыса чепнилериң Ёкары ве Орта Харшид якаларында ве шоңа якын ерлерде гышлаклы, язлаклы юрт тутуньп отурандыкларындан хабар берйәр [302, с. 83].

Байрам бегиң оглы Хаҗы Эмир бег 1386-нжы йылда нәхошлап, беглиги өз оглы Сүлеймана берипдир. Соңра бираз айңалан Хаҗы Эмир бег хөкүмдарлыгы ызына алмак иследи. Сүлейман бег муңа гөвнемеди ве иш ата-оглуң чакнышыгына ченли етди [341, с. 332-334]. Байрамлы ханеданының ягысы, буларың үлкесине гөз дикип йөрен, Никсар — Чаршамба этрапларының хәкими Таҗеддин Челеби пурсаты элден бермән көп гошун билен бу ере гелипдир. Йөне Сүлейман бег оны бир дар ере габап, дерби-дагын эдипдир. Таҗеддиниң өзи урушда өлүпдир [341, с. 334—336]. Эсгерлериниң хем биртопары гырлыпдыр (октябрь, 1386). Сүлейман бегиң бу йөриши Таҗеддинли беглиги үчин агыр зарба болупдыр. Бу хабары эшиден бадына Солтан Казы Бурханеддин Сиваслы Никсар беглигини эләпдир. Онуң Решадие бөлегини болса Сүлейман беге берипдир [341, с. 337].

Сүлейман бег эденли хөкүмдар болупдыр. Ол 1396-нжы йылда Трабзондан Гиресуны басып алыпдыр. Байрамлы беглигиниң нә вагта ченли довам эдендиги, арман, белли дәл [302, с. 73]. Булар түркмен халкының бу себитлерде көпчүликлейин юрт тутмакларыны үпҗүн эденлердир. Бу түркмен илаты бу ерде чепнилер башлыклайын (4 ер ады), эймүр (2 ер ады), дөгер (Гер ады), авшар (1 ер ады), гаркын (1 ер ады), байындыр (1 ер ады), йүрегдир (1 ер ады), алайунту (1 ер ады) ве игдир (1 ер ады) бойларындан эмеле гелендир.

Чепнилерден бир топар Узын Хасан бег заманында акгоюнлыларың гуллугына гирипдир. Бу чепнилериң башында Илалды бег дурярды. Хасан бегиң 1468-нжи йылда Бидлиси алмак үчин иберен эмирлериниң арасында Илалды бег-де барды [59, с. 543]. Илалды бегиң мүлкүниң Гүндогар Анадолыда боландыгыны аңламак боляр. 1474-нжи йылда Якуп бег, Узын Хасан бегиң өлүминден соңра Акгоюнлы тагтына гечен агасы Солтан Халылың үстүне чозанда, Илалды бег-де оңа гошулыпды. Ики гардаш Хойың якынларындан бири-бирине якынлашанларында Якуп бег янындакы эмирлерден байындыр беги Исфендияроглы Гызыл Ахмет беги ве Илалды беги сөвеш эдилмели ери сайлап алмак үчин иберипдир [342, № 4431, 7 в, 78 в]. Илалды бегиң чепнилериниң Трабзон себитиндәки чепнилердендигини билйәрис.

Акгоюнлыдан соңкы дөвлет болан сефевилериң гуллугында хем чепнилер бардылар. Олар хем шол бир чепнилерди.

XVI асырда Анадолыда чепнилере дегишли 44 саны ер адыны гөрмек боляр. Чепнилер бизиң маглуматымызда 9-нжы орунда дуряр. Чорумдакы бир этрапың ады хем Чепнидир.

Шол асырда бу боя дегишли җемагатлар шулардыр:

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Сүлейман Кануныың хөкүмдарлыгының илкинҗи йылларында Халап түркменлериниң арасында үч гола бөлүнен бир чепни җемагатыны гөрмек боляр. Олардан 53 саны салгыт төлейән өйи болан биринҗи гол Антебиң демиргазык-гүндогарындакы Рум-Кале этрабында отурыпдыр. Доңрул кетхуданың эдарасында болан икинҗи гол Анкараның демиргазагындакы Гүндүзли казасында, үчүнҗи гол болса гүндогарда бир ерде яшаярды. 1370-нҗи йылың маглуматларына гөрә чепнилер сан тайдан хас артыпдырлар. Биринҗи голуң соңра 397, икинҗиниң 29, үчүнҗиниң 16 салгыда дегишли адамсы болупдыр. Ики гола "башым гыздылы" дийип ат берлипдир.

XVI асырың орталарында хем чепнилериң эне голы Рум-Кале этрапларында яшаярды. Деңиз кетхуда тарапындан доландырылян чепнилер шу этрапың Касабалар, Комазлы, Сарылы, Гаралар, Көселер ве Шуайййиблы обаларына бөлүнипдирлер. "Башым гыздылы" атлы ики голуң болса Адана, Айдын ве Сару-Хан велаятларында яшандыгыны билмек боляр [339, с. 443—445, 482—483].

1687—89-нҗы йылларда чепнилериң Пазарҗык ве Кефердиз тарапларыны чапавулландыкларыны языпдырлар [325, с. 40]. Шол йылларда Рум-Каледе яшаян чепнилер "отурак (отурымлы — терҗ.) чепни" хөкмүнде таналыпдыр. Булар 1690-нҗы йылда Австрия уршуна чагырылыпдырлар. 20 атлыдан ыбарат чепнилериң башында Хаҗы Махмыт Радиф, Алы Пашаоглы Сами ве Дөгероглы атлы кетхудалар дурупдырлар [226, с. 95].

Соңкусы йылда чепнилер Ракка себитине гөчмели эдилипдирлер. Булар ики саны айры җемагатдылар. Оларың бири хәзирки гүррүңи эдилйән Халап түркменлериниң арасындакы чепни җемагатларыдыр [226, с. 96, 325, с. 56]. "Отурак чепнилер" өңкүлери ялы Рум-Каледе ерлешип галыпдырлар. Олар ер атларыны хем саклап, шу гүне ченли бу ерде түрк халкының улы бир топарыны эмеле гетирйәрлер.

Бейлеки чепни җемагатының болса Анкараның Кескин казасында яшаян Бозулус топлумына гарашлы боландыгыны гөрмек боляр [325, с. 57, 60].

Ракка гөчүши билен багланышыклы кагызларда ады тутулан кантемир чепниси Бозулуса дегишлидир. Раккада ерлешдирилен кантемир чепнилери ол ерден ики гезек гачыпдылар [226, с. 135, 171—172]. Тургутлы ве Бергама тарапларына барып юрт тутупдылар ве сүргүн ерлерине доланмандылар. Кантемир чепнилери ондан хем бир асыр дагы өң ге-

лен "башым гыздылы" чепнилери билен бирликде хәзир Балыкесир, Измир, Маниса [343, с. 65, 129—130] ве Айдын велаятларында отурымлы халда яшаярлар. XVI асырдан өң ол ерде чепни ёкды [343, 149, 151].

2. УЛЫ-ЙӨРҮК: Чепнилер, мегерем, Улы-Йөрүк җемагатының Шарк-Паре голуна гошулып, Зиле-Ак даг магданы аралыгында ве Чекерек чайының якаларында отурыпдырлар. XVII асырда чепнилер җунгарлар (монголлардан галан) билен билеликде Сивас казаларындан бирини эмеле гетирипдирлер. Чепнилер XIX асырда Бозокуң нахиелеринден бирини дөредипдирлер.

Чепнилер 1520-нҗи йылда 17 гышлагы элде саклаярдылар. Шол гышлакларда экеранчылык хем эдйәрдилер. Оларың салгыт төлейәни шол вагт 432 адамдан ыбаратды. 1574-нҗи йылда болса ол сан 1884-е етипдир. Гышлакларың саны 32-ә барыпдыр. Бу чепнилер бу ерлере Келкитиң ёкарыларындан гелен болмалы [339, с. 447, 484—485].

3. ТРАБЗОН СЕБИТИНДӘКИ чепнилер: Османлы җуграфиячыларындан Мехмет Ашыгың XVI асырың ахырларында язан "Меназир ул-эвалим" атлы эсеринде Трабзон себитинде яшаян түрк халкының улы бөлегини чепнилериң дүзйәндиги, онуң гүнбатар ве гүнорта тарапындакы дагларын-да Чепни даглары адыны гөтерйәндиги хакында язяр [344, № 3032, 319 б]. Язгы депдерлеринде бу чепнилер билен багланышыклы әхмиетли белликлер бар.

Селим Ёвуз дөврүнде язылан Трабзон санҗагының язгы депдеринде (1515-16) чепнилериң көпчүликлейин яшаян ерлери "Вилает-и Чепни" ады билен гөркезилипдир. Депдердәки ер атларындан гөрнүшине гөрә, бу себит Гиресун — Торул билен Гөреле аралыгында болмалы. Күртүн казасында хем тутушлыгына чепнилер отурыпдырлар. Шонуң бирликде чепнилер Трабзон — Торул билен Вакф-и Кебир аралыгында хем яшаярдылар. Вилает-и Чепниде Ениже-Хисар, Чандарлы, Энгизли, Фируздь, Халкалы, Узын Дере, Кош доган, Көк-нар, Бозҗа, Чалышлы ве Чалтак ялы көпленҗи түркче ады гөтерйән 40 чемеси оба болупдыр. Олардакы чепни илат яйлалара чыкмак билен барабар, экеранчылык хем эдипдир. Олар аглаба, мүмкин хеммеси, озалы билен "мүселлемлердилер". Мүселлемлер түрк обаларындан дүзүлен атлы эсгерлер болуп, герек вагты йөришлере гатнашярдылар. Оңа дерек олар әхли салгытдан азатдылар. Эмма агзалан язгы депдерлеринден чен тутсаң, соңабака, Анадолының көп еринде болшы ялы, чепни обаларындакыларың хем мүселлемлик везипесини ятырып, "раийят", ягны салгыда дегишли ягдая дүшүрилендиклерини гөрмек боляр. Шунуң билен багланышыклылыкда, Велаят-и Чепниде тимар (ер эчилигиниң феодал формаларындан бири — терж.) системасы гинелди. Эсасан-да көп санлы беглер улы мүлклере эе болдулар. Ер эелери чепнилерден болуп, көпүсиниң, мүмкин хеммесиниң бегзадалар боландыгыны аңламак боляр. Меселем, Бусатлы зеамети (Түркиеде шол вагтлар ер эчилигиниң бир шекили — терж.) чепни беги Мехмет Бегоглы Алы Яр бегинҗи болуп, онуң Халыл, Алы Хан,

Химмет ве Насух диен гардашлары-да тимарлара эелик эдйәрдилер. Ене-де чепни беглеринден Айдын Бегоглы Ибрахим, Мехмет Бегоглы Хальıл, Пири Бегоглы Бусад (Абу Сейит) шол этрапың сипахилерденди-лер [369, № 52, с. 608—691].

Чепнилериң арасында дин ве тарыкат адамлары-да аз дәлди. Бу рухы шахсыетлериң хас дыкгаты чекйәни Якуп Хальпады. Онуң гарындашлары ве жамиси үчин чепнилериң беги болан Сүлейман бег дөрт обадан гирйән салгыды вакф эдипдир. Трабзон санжагының беги Имрахор Байыклы Мехмет бег хем шонуң ялы эдип, вакф багышлапдыр [369, с. 678]. Сүлейман Хальпа атлы башга бир тарыкат адамсының зерур бир ерде көпри гурдурандыгыны хем билйәрис. Булардан башга чепни адамларының Гиресун, Орду ве Тиреболу жамилеринде ымамлык, хатыплык, жүзханлык (Куръан окаян) эдендиклерини гөрмек боляр.

Селим Ёвуз дөврүнде Трабзоның гүндогарындакы мүлклериң хем энчемеси чепнилериң элиндеди. Йөне чепнилериң Трабзоның гүндогарындакы ерлерде, ылайта-да Ризе себитинде отурымлылыга гечмеклери соңкы асырлара дегишлидир.

Догрусы, чепнилер гуры ерде ве деңизде батыргайлык билен сөвешлер эдип, бу ерлерде улы топлумлар болуп юрт тутупдырлар. Ылайта-да Ризе шәхеринде ве себитинде олар көпчүликлейин ерлешипдирлер. Хәзирки вагтда Ризеде ве шол себитлерде диңе түркче геплешилмеги шол кысмы ерлешилендиги себәплидир. Шу вагтлар хем Ризе себитиндәки обаларда чепни атлы неберелере душ гелинмеги билен бирликде, чепни сөзи, бу ерде "гоя йигит", "гөзи йити", "батыр ве гедем" манысында гелйәр.

Чепнилериң бир бөлеги Батума ченли етип, шол ерлерде хем юрт тутупдырлар. Оларың несиллериниң милли медениетлерини горап, өз барлыкларыны хәзир хем довам этдирйәндиклери хакында хабарымыз бар.

Вилает-и Чепниде оба илатының арасында Осман, Омер, Бекир атларыны көп гөрмек боляр. Бу болса оларың сүнни мезхебине уйяндыкларының делилидир.

Йөне, шол бир вагтың өзүнде, чепнилериң арасында Эйран билен гизлин гатнашык эдйәнлериң бардыгы хакында язылан маглуматлара хем душмак боляр. 1565-нжи йылда язылан бир перманда шолары тапып тутмаклык барада Трабзон санжагына табшырык берлипдир [214, № с. 51]. Кануның дөврүнде Гүндогар Анадолыда, Ыракда отурян чепнилерден энчеме адамының галаларда мейлетин гуллукларда ишләндигини аңламак боляр. Чепнилериң кәбириниң Эйраның ичалысы болуп ишлейәндиги хем кагызларда белленипдир. Эйран билен болан урушда, санларының кән болангдыгына гарамаздан, Эржиш галасыны эйранлылара галдырып гидендиклери үчин Ван, Эржиш, Ахлат ве Битлис галаларындакы чепнилери бир адам гойман гөчүрмек хакында хөкүметиң эмри

хем чыкарылыпдыр [214, № VII, с. 757, 832]. Башга буйрукларда (1585 й.) Анадолыдакы бүтин беглербегилере, шейле хем Багдат, Шам ве Реван беглербегиликлерине чепни, тат ве гызылбаш болса, олара мүлк бермели дәл дийип гөркезилипдир [214, с. 130]. 1567-нҗи йылда Байбурд алайбегиниң-де (харбы-граждан баштутан) чепнилерден боландыгыны билйәрис [214, № с. 291].

4. ДУЛКАДЫРЛЫ: Бары-ёгы 34 саны салгыда дегишли адамсы болан бир җемагат бар экени. Марашда Чепни адында бир гала болупдыр.

5. БОЗОК: XVI асырда 42 өйли бир чепни тиреси бу ерде яшапдыр. Шол себитде чепни атлы бир оба хем болупдыр. Ол Гызыл-Гоҗа бойбегимси Иса бегиң юртларындан бириди [339, с. 446—484]. XVIII асырда душян Ени ил җемагатлары арасындакы дил чепни атлы тирәниң өңден хайсы җемагата дегишлидиги белли дәлдир [226, с. 121].

6. АДАНА: XVI асырың башларында Сары-Җем этрабында бир чепни тиреси яшапдыр [339, с. 445, 483].

7. АТ-ЧЕКЕН: Эски ве Тургут этрапларында чепни тирелериниң яшандыгы гөрүнйәр, Селим II дөврүнде Эски-Илдәки чепнилериң улы бир топары Чанак, Дүзмүш, Арык-Арды, Гирмесун, Элген-Аргы ве Алы-Хан-Аргы обаларында ерлешипдир. Шол вагтлар буларың диңе 27 салгыт төлейән өйден ыбарат бир җемагатының өңки гөчме яшайшыны довам этдирендигини гөрмек боляр. Бу җемагат Безирҗи ве Кары-Таш экинликлерине эелик эдйәрди. Мырат III дөврүнде [1574 — 1595] хем бу җемагат өңки яшайшыны довам этдирипдир. Тургут этрапындакы чепни җемагаты болса Селим I дөврүнде 44 саны салгыт төлейән өйден ыбарат экени. Байырҗа-Гуйы, Чукур-Хисар ве Дураклы атлы экинликлериң бу җемагатың юрдудыгы айдыляр. Байырҗа экинлиги XVI асырың ахырларында оба халына гелипдир.

Ене-де шол дөвүрде илаты булардан аз болмадык чепни җемагаты Тургут казасының Махмытлы атлы этрапында яшапдыр. Оларың обалары Аббас, Иблис-Хисар, Пазаржык ве Сувсузҗадыр [339, с. 442—443, 780].

8. КОЧ-ХИСАР: Бу хәзир Анкара дегишли бир ердир. XVI асырың башларында бу ерде яшаян чепнилериң кәбирлери Адана ве Ич ил себитлеринден геленлердир. Адананың Сары-Җам этрапындан гелен Урун-Гуш тиреси 133 саны салгыт төлейән өйден ыбарат болупдыр [339, с. 443, 481].

9. ХАМИД: XVI асырда Көл-Хисар казасында 70 саны салгыт төлейәни болан бир чепни тиреси яшапдыр [368, № 121, 155 а].

10. ЧОРУМ: XVI асырда Али Огуз атлы бир обада Чепни-өзи атлы бир тире яшапдыр [370, 444, 38 а-в]. Бу өрән кичиҗик җемагатың өз адыны чепни-өзи (Чепни җүлгеси) атлы бир ерден аландыгыны аңламак боляр.

Инди Түркиедәки чепнилер бабатда эле салнан маглуматлар шулардыр. Бу маглуматлар чепнилериң тарыхымызда улы роль ойнан огуз бойларының биридигини әшгәр гөркезйәр.

11. ЭЙРАН ЧЕПНИЛЕРИ: Ёкарда Ил-Алды бегиң буйругында Акгоюнлыларың гуллугында болан чепнилер хакында гүррүң ачылыпды. Акгоюнлыларың ерине гелен Сефевилериң даянан түрк жемагатларының арасында хем чепнилер гөрүнйәрлер. Эмма олар ончаклы көп дәлдирлер. Шонуң үчин-де ол ерде икинжи дережели жемагатларың арасында болупдырлар.

Тахмасп дөврүнде Сефеви гошунында йөрите горагчылык гуллугыны эдйән чепнилер болупдыр [273, с. 316]. Ене-де шол дөвүрде чепнилерден Максут бег диен бириниң ады гечйәр [273, с. 119]. Румлы Хасан Бег 1546-нжы йылда Гүржүстана эдилен йөришде чепни горагчыларының Шах-Кулының гуран чапавулчылыгына гатнашандыкларыны айдяр [273, с. 316]. Ене-де шол язар чепнилерден Шах Алы Солтан диен бир бегиң 1548-нжи йылда Ваның хәкимидигини, Кануның бу ерлерини габан вагтында шәхери оңа табшырандыгыны хем языпдыр [273, с. 330]. Тахмасп дөврүнде чепни Сүлейман Челеби хем Урмие хәкимиди. Ол 1548-нжи йылда Күрдүстана эдилен бир чапавулда шовсузлыга учрап, өзи хем Әрад тарапындан өлдүрилипдир [273, с. 339]. Чепни Мухаммет бег Гарабаг беглербегиси Кажар Зиядоглу Шах Верди солтан билен билеликде гүржи беглериниң бириниң гаршысына болан урша гатнашыпдыр ве улы батырлык гөркезипдир [273, с. 393].

Эйран чепнилериниң Трабзон ве Чаникден барандыкларыны ене-де бир гезек ятладалың.

О. САЛУР
(САЛЫР)

Огузларың тарыхында мөхүм роль ойнан бойларың бири-де салурлардыр. Монгол дөврүне ченли салгур шекилинде язылан бу бой, Решидеддиниң язмагына гөрә, огуз хөкүмдарларындан Диб-Явкуның бейик беглеринден Улаш ве онуң оглы Улаты өңе чыкарярлар. Инал-Ханың везири билен наиби хем бу бойдан болупдырлар. Онуң оглы Инал-Сойрам Явкуның хем везири салурлардан болупдыр дийип язылыпдыр. "Горкут ата" дессанында салурлар Огуз илинде иң хорматлы орунда дурярлар. Хакыкатдан хем Огуз илиниң хут гудратлы хәкими Газан бегиң салурлардандыгы беллидир.

Түркүстан түркменлериниң арасында салур бойы иң көп санлы илаты билен тапавутланяр. Мунуң өзи бу боюң улы бир топарының гүнбатара гөч этмәндигини гөркезйәр. Түркүстан түркменлериниң арасында иң асыл боюң салурдыгыны айдярлар.

Шол бир вагтда, олар, мүмкин, салурларың Селҗуклы еңишлерине гатнашандыкларыны, Фарсда өз атлары билен дөвлет гурандыкларыны, Анадолының түркменлешдирилмегинде гиңишлейин бир роль ойнандыкларыны ве Казы Бурханеддин кимин бир шахсыети етишдирендиклерини билйән дәлдирлер. Тутушлыкда салурлар огузларың кыныk, кайы ве авшар кимин иң бейик бойларының биридир.

Селҗуклылар Гүнбатар Эйрана геленлеринде Шәхризор, Керманша ве Дакука этраплары, ягны соңра Күрдүстан атландырылан себит Экрадан Анназогулларының элиндеди. 1101-нҗи йылда бу этрапларың хениз эеленмедик топракларының улы бир бөлеги дөвүрдеш түркмен беглери ялы өзбашына иш алып барян Гара-Бели диен бир салур беги тарапындан еңлип алнышдыр [81, X, с. 144]. Бу салур беги хакында мундан бейләк хич хили гүррүң эдиленок. Огуллары бабатда хем шейле. Бу ханеданың шол асырың ахырына ченли довам эдендигини билйәрис. Онуң ыгтыярында болан ер Кара-Бели үлкеси адыны алышдыр. Багдатдан Марага гиден эне ёлда, Динавер билен Мераваның арасындакы бир гечит хем XII асырың ахырларына ченли Гара-Белиниң (?) ады билен аңылышдыр.

Йөне салурларың Селҗуклы дөврүндәки роллары диңе шулар билен чәкленмейәр. Шол асырда Сырдеря тарапдан тәзе гелен огуз топлумлары арасындакы салурлар бу ерде хас улы ишлери амала ашырыпдырлар.

ФАРСДАКЫ САЛУР АТАБЕГЛЕРИ

Эйраның улы гүнорта велаяты болан Фарс солтан Алп Арслан тарапындан еңлип алныпды. Солтан Мухаммет Тапар заманында бу себите эмир Җавлының вали эдип иберилендигини гөрйәрис. Җавлы Фарсда Селҗуклы хәкимиетини гүйчлендирди.Солтан Махмыт хөкүмдар боланда, 1117-нҗи йылда өз гардашларындан Селҗугы мәлик хөкмүнде бу үлкә иберди ве Гаража диен эмирини оңа атабег белледи. Эмма Селҗук гардашы Месуд билен билеликде доганоглан агалары солтан Санҗара гаршы эден урушларында еңилдилер ве юртларыны алдырдылар. Солтан Тогрул бу үлкәни яш оглы Алп Арслана берди. Танымал эмирлерден Менгу-Барсы оңа атабег белледи. Менгу-Барс Алп Арсланың огланлыгындан ве ызы үзүлмейән тагт даваларындан пейдаланып, Фарсы өз ислегине гөрә эдара этди. Ол түрк мамлюкларындан өзүне бир гошун дүздүрди. Менгу-Барс 1138-нҗи йылда Ырак Селҗук хөкүмдары Месуда гаршы турзан гозгаланында өлдүрилди. Фарс онуң адамларындан Боз-Абаның элинде галды.

Ине, эдил шол вагтлар (1132 — 1138) Сырдеря якаларындан энип гайдан тәзе бир түркмен толкунының Хузистана гелендигини аңламак боляр. Бу топлумдан авшар беги Арсланоглы Якуп Хузистан касабасында юрт тутунышдыр. Шол топлумдакы салурларың башында дуран

Мевдуд болса Кендумандан Кух-Гилуе ченли болан аралыга өз обаларыны гөчүрип ерлешдиришдир. Шол вагтларда бир йыва голуның хем Шехризор тарапында яшаяндыгыны билйәрис. Бу йываларың хем яңкы топлум билен гелен болмагы мүмкиндир.

Салурлы Мевдуд атабег Боз-Абаның якын эмирлеринден бири болупдыр. Хатда Боз-Аба оны 1147-нжи йылда йөрише гиденде Шираза наиб эдип хем гоюпды. Боз-Абаның Хемедан төвереклеринде өлдүрилмегинден соң Фарса Селҗуклылардан Солтан Махмыдоглы Мәликша хәким болды. Шол вагтлар Мевдуд салурлы хем Кендуманда арадан чыкып, онуң ерине оглы Сунгур гечди. Ине, шу Сунгур Мәликшаның атабеги болды. Ол эденли адамды. Аркасында гүйчли тиреси барды. Мәликша мунуң гарындашларындан бирини өлдүрен вагтында Сунгур бу кейпи-сапа гезек геленде бар задьı унудян, пәлванлары гөрешдирип вагтыны гечирип йөрен, укыпсыз хәкими Фарсдан чыкарып ковды (1148 й.). Хәкимиети канунлашдырмак үчин, солтан Тогрулың оглы Мухаммеди мәлик эдип отуртды. Үлкәниң әхли ыгтыярыны өз элине алды. Ол атабег Сунгур Шир-Барик унванына гөтерип башлады.

Хузистандакы авшарларың баштутаны Арсланоглы Якуп атабег Сунгурың элинден Фарсы алмак үчин Шираза йөриш эдипдир ве ики огуз бегиниң арасында бирнәче гезек чакнышык болупдыр. Ахырда Якуп бег еңлип, Хузистана доланыпдыр. Сунгур бег Фарсы 14 йыл адалатлылык билен эдара эдипдир. 1160-нжы йылда өлүпдир. Онуң ерине болса гардашы Зеңңи гечипди.

Селҗуклы хөкүмдары Арслан шаның (1175 — 76) өлүминден соң онуң Хузистанда болан гардашы Султан Мухаммет херекете гечипди. Эмма ол өз гаршысына чыкан Пехливандан еңлипди. Султан Мухаммет Васыта гачыпды, ол ерден болса Фарса, Зеңңиниң янына гидипди. Пехливан билен тәк өзи даркаш гурап билмеҗегине гөзи етен Зеңңи ахырда алачсыз халда Мухаммеди Пехливана бермәге меҗбур болды.

1176-нжы йылда Зеңңи хем дүнйәден өтди. Онуң ерини оглы Текеле эеледи. Текеле атабег Сункурың оглы Музаффереддин Тогрул билен чакнышмалы болупды, йөне оны деррев ёлдан айырды. 1195-нжи йылда Текеле өлди, онуң ерине гардашы Сад гечди. Сад эденли хөкүмдар болупды. Керманы үлкесине гошупды. Мешхур шахыр Саади хем өз лакамыны шу салыр хөкүмдарының адындан алыпдыр.

1231-нжи йылда Сад өленден соң Салурда хөкүмдарлык онуң оглы Абу-Бекириң элине гечди. Бу хем өрән башарҗаң хөкүмдарды. Гадым заманлардан бәри халкара бир сөвда меркези болан Кайс адасыны, ене-де Катиф-Бахрейн ве Умман якаларыны басып алды. Ол бу ишлери сөвданы өсдүрмек максады билен эдйәрди. Онуң сөвда нәхили әхмиет берйәндигини кервенсарайлары көп гурдурандыгындан хем гөрмек боляр. Бу бейик салур хөкүмдары Ширазда бир шыпахана хем гурдурыпдыр. Шейх Саадиниң мешхур "Гүлүстан" эсеринде тарып этдиги салурлы хөкүмдары шу шахсыетдир.

Абу-Бекир монголлары хөкүмдар хөкмүнде ыкрар этмек билен үлкесини гыргынчылыкдан ве вейранчылыкдан халас эдипдир. Шонуң үчин монгол каганы Угедей оңа Кутлук-Хан унваныны берипдир.

Абу-Бекир бу бейик салур хөкүмдарларының иң соңкусыдыр. 1260-нҗы йылда онуң өлмеги билен салурларың парлак дөври тамам болды. Ерине кеселли оглы Сад гечди. Эмма ол хөкүмдарлыгының 17-нҗи гүни өлди. Ерине оглы Мухаммет хөкүмдар диййип ыглан эдилди. Ол энтек өрән яшды. Шонуң үчин онуң хөкүмдарлыгыны эҗеси Теркен Хатун йөретди. Йөне ол хем узак яшамады. 1263-нҗи йылда өлди. Онуң ерине Мухамметша гечди. Бу өрән говшак шахсыетди. 8 ай хөкүмдарлык эденден соң ол Теркен Хатун тарапындан өлдүрдилди. Онуң ерине гардашы Селҗукша гечди. Ол болса Теркен Хатуны өлдүртди. Теркен Хатуның гардашы Езд атабеги, ялбарып монгол Илханындан көмек алды. Монголлар Селҗукшаны тутуп өлдүрдилер. Салурлы тагты шундан соң Садың гызы Абаш Хатуна гечди. Йөне Абаш Хатун хем бир йыл хөкүмдарлык эденден соң Фарсдан әкидилип, Хулагуның оглы Менгу Темура аяллыга берилди. Фарс үлкеси монголларың иберен баскаклары тарапындан эдара эдилйәрди. Абаш Хатун 1287-нҗи йылда өлди, ол монгол дәбине лайыклыкда җайланды [345, с. 29—48].

Салурлар адалатлы эдара эдишлери ве гуруҗы фаалиетлери (ишлер), алымлара ве шахырлара эдйән хемаятлары, ховандарлыклары билен говы ятламалар галдыран түркмен ханедандыр. Оларың Фарс үлкесинде дөреден абаданчылыгы хакында сагынман гүррүң этсе болар. Ол Фарсың багтлы бир дөври болупды. Түрк ханеданларының көпүси ялы олар хем өрән көп иҗтимаги эсерлер дөредипдирлер. Шейх Саадиниң чепер эсерлери бу ханеданың хемаяты ве хөвеслендирмелери эсасында дөрәпди.

Салурлар ковум тарыхларыны хем унутмандырлар. Пулларына салур тагмасыны басдырыпдырлар [303, с. 252]. Ханедан агзасы арасында түркче ат дакылан оглан ве гызлар кән болупдыр.

Салур ханеданының йыкылмагындан соң, оларың баш даянҗы болан түркменлер ол ерде өз барлыкларыны довам этдирипдирлер. XIV асырың орталарына ченли Фарсдакы түркменлериң башында Җелал уд-дин Тайийбша билен Салгурша болупдырлар. Булардан башга Музафферилерден Шах-Шуҗа Төвризи забт эден махалы (1382) эмир Музаффер уддин-и Салуры өзүне везир эдинипди.

АНАДОЛЫ

Салурларың улы бир топлумы гүнбатарда гөч этмән, гадымы юрдунда галыпды. Гөршүмиз ялы, оларың айры-айры голлары болса Эйранда, Күрдүстанда ве Фарс себитлеринде юрт тутуп, сыясат билен мешгул болдулар. Буларың хеммесине гарамаздан салурларың Анадолының енлиш алнышына, түркменлешдирилмесине хем өрән улы гошант

эдендиклери беллидир. Оны кәбир весикалар (документ), ер атлары ве уруг-тирелериң бар болмаклыгы субут эдйәр.

Тарыхымызда айратын бир шахсыет болан алым, шахыр, сөвеш адамсы, Сивас-Кайсери ве башга бирнәче ерлериң хөкүмдары болан Казы Бурханеддиниң салурдыгы бабатда өң хем гүррүң эдипдик. XIII асырда Мүсүре барып, Мамлюк солтаның көшгүнде улы ынама эе болан, ыслам хукукданы ве үч дилде шыгыр язан Дивиргили Мухаммет бин Мустафа бин Зекерийя бин Хожа Хасан [307, с. 385 а-б] шу бойданды. Булардан башга XIII асырың икинжи ярымында Денизли себитиндәки уч серхет беглеринден Салур бегиң-де [348, с. 71] шу боя дегишли болмагы мүмкин.

Салурлар ер атлары боюнча единжи орунда дурярлар. Диңе шол-да салурларың Анадола нәхили улы топлумлар болуп гелендигине гөз етирмәге мүмкинчилик берйәр. Булардан башга XVI асырда Анадолыда бу боя дегишли өрән салдамлы уруг-тирелериң хем яшандыгыны гөрмек боляр.

1. ТАРАБЛУС — ШАМ: XVI асырда бу ерде өрән көп санлы бир түркмен топлумы яшаярды. Ол Тараблус — Шам дагларында язлап, гышына чөлдәки Тедмур оюнда болярды. Буларың көпүси Чукур-Овадакы үчоклы түркменлериң бир галындысы болмалы. Бу топлумың эсасы бөлеги Селлурие ве Чогуние диен ики топары эмеле гетирйәрди. Кануны дөврүнде Салур (Селлурие) топары 25 обадан ыбаратды. Селим II дөврүнде салур топарының хас артандыгыны гөрмек боляр [214, I, с. 1281]. Бу салурларың XVII асырың ахырларында Хама — Хумус аралыгындакы топракларда ерлешдирилен түркменлериң ичинде боландыгы хакында хабар берилйәр.

2. ТАРСУС: Бу себитдәки иң улы жемагатларың бири улашларды. Улаш бу жемагаты эдара эден бегиң адыдыр. Улашогуллары иң танымал варсак беглеринден болмалыдыр. Мехмет Фатих солтаның везирлеринден бири болан Рум Мехмет пашаны 1469-нжы йылда еңен варсак беглериниң баштуганы Угуз бегдир (асыл ады Хүсейин). Ол Улаш нересиндендир. Улашларың юрды Тарсусың демиргазык-гүнбатарындан башлап, Булгар дагына ченли узалып гидйәрди. Улаш жемагаты өрән көп санлы болуп, Байындыр (41 өйли), Салур (10 өйли), Орханбегли ве Сайры обаларындан эмеле гелйәрди [350, с. 70]. 1519-нжы йылда салур обаларының бу ерлерде экеранчылык эдендиги хем беллидир [339, с. 545-455].

Улаш небересиниң гелип чыкышы, бир гөрәймәге, байындырлардан ялы. Чүнки, бу жемагатың иң улусы шолардыр. Йөне Улаш ады онуң салурдыгы хакында пикирленмели эдйәр. Чүнки, шу гүррүңиң башында биз ики эсерде Салыр Газан бегиң какасының адының Улашдыгыны гөрүпдик.

Эдил шол йылларда Адана себитиндәки гара-исалы жемагатының арасында 25, Хажылы этрапында 48 саны салгыда дегишлиси болан Салур ве Шейх Салур обалары болупдыр [339, с. 455-456, 487].

3. КАРС: 39 саны салгыда дегишли илаты болан Салур атлы оба душ гелинйәр. Бу обаның башга бир ады Чөрмүк болан [230, 168, с. 29 б].

4. КОЧ-ХИСАР: Селим I дөврүнде Салихлер ве Салур атлы жеми 81 саны салгыда дегишли өйлүси болан обалар яшаярды [339, с. 487].

5. КОНЯ: Баезид II дөврүнде Эреглиниң демиргазыгында Гаражадаг этрапында Гүнели хем-де Салур атлы обаларың яшандыгыны гөрмек боляр. Сипахи-заделер болан Керемогуллары хем шол обада яшаярды [339, с. 455—456, 487]. Коня себити салур атларының иң көп душян ерлериниң биридир.

6. НИГДЕ: Кара-Хисар казасында бир салур жемагатының яшаяндыгы гөрүнйәр. Ол яхялы, акбашлы, гайир-ханлы ве саире кимин жемагатлар билен билеликде Аладага яйлага чыкяр экени [339, с. 487].

7. ХАМИД САНЖАГЫ: Йөрүклер арасында XVI асырда 130 саны салгыда дегишли өйлүси болан бир салур жемагатының яшандыгыны гөрмек боляр [339, с. 456, 488]. Бу санжакда салурлара дегишли ер атлары көпдүр.

8. БОЗОК: Севгүлен диен жемагатың арасында салур атлы бир кичи тире болупдыр.

9. УЛЫ-ЙӨРҮК: Мунуң орта-паре голуна дегишли салурлар Амасяның гүнорта тарапларында яшаярды. Олара ак салурлар дийипдирлер. Селим Явуз дөврүнде олар Мехмет кетхуда диен 95, Хажы-Кая диен 27, Акынжылы диен 32, Эмет кетхуда диен 25, Ала-Бозлы я-да Ил-Деген кетхуда диен 33 саны салгыда дегишли адамлары болан бөлеклере айрыляр экенлер. Ярым асырдан соң болса ак салурларың салгыда дегишли илатының саны 803-е етипдир. Ине, XV асырда Анадолыдакы салур атлы жемагатлар шулардан ыбаратдыр. Инди бу боюң Түркүстандакыларыны гөрели [339, с. 453, 486].

10. ТҮРКҮСТАН ТҮРКМЕНЛЕРИ: Бу үлкедәки түркменлериң дүзүминде иң эсасы гатлак болуп дуран жемагат салур тайпаларыдыр. Булардан башга чавулдур (човдур), игдир, эймүр, гаркын ялы бойлар хем бу үлкедәки түркменлериң сайырдың бойларыдыр (тайпаларыдыр).

(Салурлары бу ерде салырлар дийип атландырярлар терж.). Булар гадым заманлардан бәри Маңгышлакда отурыпдырлар. Бу ере оларың эймүр, дөгер, човдур, гаркын ялы тайпалара дегишли улы голлар билен, Сырдеря Огуз дөвлетиниң ябгусы (хөкүмдары) Ша мәлигиң өлдүрилмеги билен бағланышыклылыкда йүзе чыкан ички даваларың нетижесинде гелендиклери хакында гүррүң эдилйәр. Биз X асырдан бәри Маңгышлак ярым адасында түркменлериң яшаяндыгыны билйәрис.

XVI асырда салырларың Маңгышлакда көпчүликлейин яшандыкларыны гөрмек боляр. Булар ол ерде ички салыр, дашкы салыр диен голлара айрылыпдырлар. Салырлар шол асырың ахырларында маңгытлар (ногайлар) тарапындан бу ерден чыкарылыпдырлар. Шейлеликде, салырларың бир бөлеги Этрек ве Гүрген деряларының якаларына, эсасы

бөлеги болса Хорасана гөчүп барыпдылар. Этрек — Гүрген якаларында олар оклы, эймир тайпалары билен бирликде яшапдылар.

1598-нжи йылда ша Аббас Астрабат себитлерине йөриш эдип, бейлеки сөйүнханлы түркменлери ялы, салырлары хем Сефеви Эйран дөвлетине гиризипдир [272, с. 580—588].

Абулгазының язмагына гөрә, эрсары атлы түркмен тайпасының [75, с. 69—72] салырлардан (ички салыр) болшы ялы, ёмут, теке, сарык атлы тайпалар-да салырлардан (дашкы салыр) болмалы. Эгер шол хакыкатдан хасап тутсаң, онда Хазардан гүндогардакы түркменлериң ярысындан хем көпүси салырдан гелип чыкан боляр.

XIX асырың орталарына ченли салыр адыны гөтерйэн түркмен тайпасы Мерв билен Хырат аралыгында Мургап дерясының якаларында яшаярды. Салырлардан чыкан дийип гүррүң эдилйэн сарыклар болса оларың иң якын гоңшуларыдыр. Вамбери 1863-нжи йылда салырларың 8 мүң өйлүдигини беллэпдир. Онуң язмагына гөрә салырлар шу ашакдакы обалардан ыбарат [102, с. 304].

1. Ялавач (яз, тиз, сакар, орду-хожа)
2. Караман (алам, гөржүкли, бег бөлеги)
3. Эне бөлеги (ядчы, бухара, бекесли-тере, тимур)

Ѳ. ЭЙМҮР
(Эймир)

XVI асырда Анадолыда бу боя дегишли 71 ер адына душ гелинйэр. Олар эсасан Сивас — Токат себитлериндедир. Шол асырда Анадолының башга ерлеринде хем эймүр атлы жемагатлар хем болупдыр. Бу боюң ады Анадолыда көпленч эймир дийип тутуляр (кәте имир). Эйранда, Түркменистанда болса эймүр (емрели - терж.) дийип атландырыляр.

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Кануны дөврүнде бу ерде эймүрлер дөрт гола бөлүнипдирлер. Биринжи гола Аффан Кетхуда баштутанлык эдип, онуң салгыт төлейэни 177 өйли экени. Салгыт төлейэни 55 өйли болан икинжи гола гарагөзли дийипдирлер. Салгыт төлейэни 86 өй болан үчүнжи гола Чарыкоглу Ахмет кетхуданың баштутанлык эдендиги беллидир. Дөрдүнжи гол Ыляс адыны гөтерипдир ве бейлеки голлардан айры бир ерде яшапдыр. Онуң салгыт төлейэни диңе 19 өйли экени. 1571-нжи йылда бу ердәки эймүрлериң саны 453 салгыт төлейэн өйлүден ыбарат болан. XVII асырда хем эймүрлер өңки яшайыш тертиплерини довам этдирипдирлер [339, с. 460—461, 492—493]. 1690-нжы йылда эймүрлер Австрия йөришине чагырылыпдырлар. Чагырылан 100 атлының башында Хажы Кадыр бег ве башга беглер дурупдыр [226, с. 82]. Шол вагтлар эймүрлер бу ерде шу голлара айрылыпдырлар: бунсузлы

эймүри, дундарлы эймүри, тоссун эймүри, гарагөзли эймүри, чарык эймүри, аффан эймүри, санҗаклы эймүри, юсуф эймүри, хаҗы байрам эймүри, афшарлы эймүри.

1692-нҗи йылларда бу эймүрлер Хумус санҗагында ерлешдирилипдирлер. Эмма 1713-нҗи йылда эймүрлери бу ерден гөчүрип, Амид көлүниң якынындакы Мырат паша көпрүси тараплара әкитмек хакында буйрук чыкарылыпдыр, эмма ол ерине етирилмәндир [226, с. 106; 325, с. 64—68, 94].

Эймүрлер бу ерлерде XVIII асырда хем бардылар. Ниебухруң түркмен тирелери хакында маглуматында эймүрлериң чадыр саны 500 дийип белленипдир [262, с. 338]. Эмма эймүрлериң XIX асырда ниреде юрт тутандыклары ве ягдайлары хакында маглуматымыз ёкдур.

2. ДУЛКАДЫРЛЫ: а) Мараш — Дулкадырлы аралыгындакы эймүрлер улы җемагаты эмеле гетирипдирлер. 1525-нҗи йылда ол 48 обадан ыбарат экен. Бу обаларың көпүси Мараш ве оңа гарашлы болан Пазарҗык, Гуры-Пынар, Харуние этрапларында гышлапдылырлар. Ахыр ве Сандык дагларында болса язлапдырлар. Бу җемагатлардан улы бир бөлегиниң гышлакларда экеранчылык эдендиги, кәбирлериниң хатда гаракчылык билен мешгулланандыгыны хем аңламак боляр. Мараш себитиндәки эймүрлер XVI асырың икинҗи ярымындан башлап Мараш ве Антеб обаларында ерлешмәге дурупдырлар.

Мундан башга Дулкадырлы улусының эсасы тирелеринден бири болан Кушнәниң бир җемагаты эймироглы адыны гетерипдир. Ол ат эймир диен шахсдан гелен болмалы. Оларың өз гышлаян, язлаян ерлери болуп, дашындан экеранчылык билен хем мешгулланыпдырлар.

б) КАРС (КАДИРЛИ) себитинде яшаян эймүрлер XVI асырың алтмышынҗы йылларында 13 гола бөлүнипдирлер. Бу эймүрлер хем гышлак ве язлаг дурмушында яшапдырлар. Буларың адының хем Эймир атлы бир бегден гелендигини гөрмек боляр. Шол йылдакы язгыларда Эймириң огулларыны хем гөрйәрис. Оларың хеммеси я-да сипахи я-да сипахи-задегандыр.

в) БОЗОК: Бу себитдәки эймир җемагаты гүндешлиниң бир голы билен бирликде гара-юваҗылы җемагатыны эмеле гетирипдир. Булар Мараш эймүрлериниң бир голы болмалы [339, с. 462-464].

3. ЕНИ ИЛ: Бу эймүрлер Халап түркменлериниң арасындакы эймүрлериң бир голундан эмеле гелипдирлер. Мырат III дөврүнде Ени ил эмирлери эсасан шу ашакдакы голлара бөлүнип, олардан ахмед-кетхуданың 110, авшарлы эймүриң 27, санҗарлы эймүриң 44, полат кетхуда эймүриң 34, мехмет кетхуда эймүриң II салгыт төлейән өйлери болупдыр [339, 464, 498]. Ени илдәки эймүрлер хакында соңкы эле салан маглуматымыз боюнча, олардан 50 өйли бир җемагат 1690—91-нҗи йылларда Кыршехирдәки Токат кәрендесине дегишли болан Нүсретли обасында ерлешипдир [226, с. 95].

Булардан дашары Дулкадырлы эймүрлерине дегишли 45 саны салгыт төлейәни болан эймүр жемагатының Енииилде яшандыгыны ве экеранчылык эдендигини хем гөрйәрис.

4. БОЗУЛУС: Селим II дөврүнде Хажы Сүлейман кетхуданың доландырмагында 148 саны салгыт төлейән өйлүси болан эймүр жемагатыны гөрйәрис [339, с. 464—465, 499].

5. АДАНА: XVI асырда эймүр ыляслы атлы бир кичи жемагат яшапдыр.

6. СӨГҮТ: Сөгүт йөрүклери арасында эймүр атлы бир жемагат яшапдыр. Ол 85 салгыт төлейән өйлүден ыбарат болупдыр [339, с. 466, 499].

7. АЙДЫН: Бу ерде гарагоюнлыларың арасында эймүр ве сары эймүроглы иса атлы ики жемагат яшапдыр. Булардан эймүрлер я-да имирлер адыны гөтерйән жемагат 111, Сары эймироглы атлы жемагат болса 71 салгыт төлейән өйден ыбарат болупдыр [339, с. 466, 500].

8. ЭЙРАН ЭЙМҮРЛЕРИ: Сефеви дөврүнде сайырдың гызылбаш бойларының бири зулкадырлы (дулкадыр). Булар Түркиедәки Дулкадыр улусындан бөлүнип гайдыпдылар. зулкадыр боюны эмеле гетиренлериң бири-де эймүрлердир. Тахмасп дөврүндәки зулкадыр беглеринден бири болан Шир Хүсейин бегиң эймүрдигини билйәрис.

Сүлейман Кануны 1535 — 36-нжы йылларда Азербайжандан Стамбула гайдып барярка Вана хүжүм этмек үчин гелен Сефеви хөкүмдары Тахмасп ша гажар Кая бег билен эймүр Шир Хүсейин беги ягдайы барламак үчин өңе иберипдир [246, II, с. 186]. Ша Аббас заманында зулкадыр эмирлеринден Келб-и Султан билен оглы Халыл Султаның эймүрлердендигини билйәрис [272, II, с. 1085].

9. ТҮРКҮСТАН ТҮРКМЕНЛЕРИ: Эймүрлериң улы бир голуның гүнбатара гөч этмәндигини, Маңгышлакда галандыгыны айдыпдык. Соңра булар маңгытларың гысмагы зерарлы гүнорта тарап гидипдирлер, Этрек — Гүрген бойларында "яка түркменлери" арасында отурыпдылар. Османлы весикаларында хем олара "яка түркменлери" дийипдирлер. Яка түркменлерини эсасан гөклең, оклы, салыр тайпалары эмеле гетирипдирлер. Саны боюнча ончаклы улы болмадык эймүрлер Гүрген боюнда экеранчылык хем эдйәрдилер. Ша Тахмасп өленден соң хер хили гозгалаңларың нетижесинде Астрабат сефевилериң элинден гидипди. Шол вагтлар эймүрлериң баштутаны Алы Яр бег өз башарныгы билен бейлеки голлара хем өзүни ыкрар этдирипди. Ша Аббас Алы Яр беги Астрабат валилигине белләпди.

Алы Яр хан өленден соң (1596 й.) онуң оглы Мухаммет Яр хан яңкы везипә эе болупды. Эмма илат оны ыкрар этмеди. Бир чакнышыкда болса бу 20 яша хем етмедик йигит өлдүрилди (1598 й.). Ша Аббас онуң гардашы Гылыч беги Астрабада вали эдип белледи. Эмма илат оңа хем боюн эгмеди. Шол себәпли ша Аббас Гүргене

айланмага гитди. Ол ерде ишлери дүзеденден соң ша Аббас ызына гайтды ве ёлугра эймүр Гылыч ханы машгаласы, нэбереси ве нөкерлери билен бирликде меркезе алып гитди. Эймүрлериң ве салырларың өңе дүшйәнлери Астрабадың соңкы хәкими Хүсейин ханың ыгтыярына гечдилер [272, с. 530, 545—546].

Соңкы вагтларда Гүрген якаларында бу эймүрлериң 200 өйли бир галындысының яшаяндыгыны гөрмек боляр [81, II, с. 106].

II. АЛАЮНТЛЫ

XVI асырда бу боя дегишли 44 ер адына душ гелмек боляр [38, с. 44]. Булардан башга-да шол асырда Орта ве Гүнбатар Анадольда онуң уруг-тирелери габат гелйәр.

1. АТ-ЧЕКЕН: Тургут казасында ымыклы яшапдырлар. Олар ики гола айрылып, бириниң 228 салгыда дегишли өйлүси болупдыр. Бу гол Кол Виран, Козанҗалы-Язысы (?), Арыклар-Дереси ве Бөври-Делик атларыны гөтерйән экинликлерде экеранчылык билен мешгул болярдылар. Бу гола дегишли бәш кишиниң болса сипахыдыгыны гөрмек боляр. Бу сипахылар ай-догды җемагаты билен бирликде Элген-Вираны атлы бир экинлиге эедилер. Бейлеки алаюнтлы гол болса, Диване гышлагы диен экинликде отурыпдыр. 41 салгыт төлейән өйи болан бу җемагат шол казада отуран Ат-чекенлериң улы җемагатларындан бири болупдыр. Олар яңа тиресиниң арасында хем гөрүнйәрлер. Яңа тиресиниң баштутанлары Яңаогулларыды. Яңаның хачан яшандыгы билинмейәр. Мырат II ве Фатих дөврүлеринде бу небереден Алы бег диен бирини гөрйәрис. Баезид II заманында болса Алы бегиң огулларындан Алы, Шах Вели ве Пыры дагының атларына душ гелйәрис. Яңаогуллары XVI асырдакы кәбир вакалара гатнашыпдырлар.

Бу боя дегишли улылы-кичили җемагатлар Ак Сарайда Ат-чекенлериң арасында яшапдырлар. XVI асырың ахырларында алаюнтлы уруг-тирелериниң экинликлериниң хер хайсының бир оба мөчберине гелендигини гөрмек боляр. Бу обалардакы салгыт төлейәнлериң саны шейледир: Козанҗалы-Язысы 33, Элген-Вираны 99, Коз-Виран 69, Аралык-Дере 15, Бөври-Делик 42, Ягар 69 өйлүдир.

Булардан башга кәбир алаюнтлылар болса Илгиниң Чавурчы, Чакмак ве Дәли-Динар (?) ялы обаларында ерлешендирлер [339, с. 467].

Бу маглуматлар алаюнтлылардан улы бир голуң отурымлылыга гечендигини гөркезйәрлер. Хәзирки вагтда Ак Сарая гарашлы алаюнтлы атлы 5 обаның болмаклыгы муны субут эдйәр.

2. АНКАРА: Тутушлыкда Орта Анадольда огуз бой атларының иң көп душян себитлеринден биридир. Меселем, Анкара санҗагында бу боюң адыны гөтерйән 3 оба болупдыр. Ене-де бир тире хем барды. Соңкының салгыда дегишлиси 19 өйли экени. Онуң экинлиги хем болупдыр [339, с. 468].

3. КАСТАМОНУ: Алаюнтлылар Бой-Овасы казасында яшапдырлар. Онуң 20 саны салгыда дегишли адамсы болан [339, с. 468].

4. УШАК: Бу ердәкилер салгыда дегишлиси 169 адам болан бир жемагат болуп, онуң бир голы дагыньк халда яшапдыр [339, с. 468-469].

5. МЕНТЕШЕ: Мугланың Балат казасына дегишли алаюнтлы жемагаты шу ерде яшапдыр. Онуң 100 өйден говрак салгыт төлейән илаты болупдыр. Шол асырың ахырларында бу жемагат Мугланың Дадя, Балатын Варан ве Вайындыр атлы обаларында ерлешипдир [339, с. 468-469]. Башга бир бөлеги болса Мугла казасында яшапдыр. Онуң илаты 146 саны салгыт төлейән өйден ыбарат экени [281, 47, с. 180-181].

6. ХАЛАП түркменлери: Йыналлыларың арасында Алаюнтлы атлы бир оба болан. Ол икә бөлүнип, биринин 3, бейлекисиниң 15 саны салгыда дегишли өйи бар экени [281, 47, с. 180-181].

Йыналлылар огузың бозок голуна дегишли. Шонуң үчин алаюнтлыларың йыналлы обаларының арасында душ гелмегини гарындашлык билен дүшүндирмек мүмкин дәлдир.

Р. ЙҮРЕГИР

Бу боюң ады язгы дептерлеринде йүрегир хем-де урегир шекилинде язылыпдыр. Дептерлерде булара дегишли 44 ер ады габат гелйәр. Булардан башга Адананың гүнортасында Сейхан — Жейхан деряларының арасындакы хасыллы топрагың-да ады Йүрегир болуп, бу юрт йүрегирлериң гышлаян ерлери болупдыр. Бу топрак шу гүн хем Йүрегир дийип атландырыляр. Хәзир Түркиеде бу этрапдан башга 10 саны ер адының хеммеси Үрегил я-да Йүрегил шекилинде айдыляр [38, с. 1098, 1170].

Ёкарда агзалан 44 ер адының дөрдүси Анкара санжагындадыр. Хәзир Анкараның бир мәхеллеси хем Йүрегил дийип атландырыляр, эмма ол янкы айдылан дөртден башгадыр. XVI асырда йүрегир ер атларының бири-де Трабзоның гүнортасындакы Күртүн казасына дегишли бир ердир. Бу Үрегир диен ерде еди-секиз саны оба бар. Оларың атлары: Бугалы, Кара-кая, Мүртед-Чукуры, Кара-Кешили, Ак-Элма, Бойны-Ёгын, Имам-Асары ве Саир.

Киликияның мамлюк дөвлети тарапындан басылып алынмагына түркменлер хем гатнашыпдырлар. Оларың көпүси үчок голуна дегишлиди. Бу үчокларың арасында йүрегирлер баштутан ягдайдады. XVI асырың орталарында йүрегирлер билен билеликде Чукур-Ованы эелемеклиге гатнашан кынык, байындыр ве салырлар соңра бу себитде яшаярдылар. Шол вагтлар йүрегирлериң башында Рамазан бег дурярды. Дулкадырлы Гаража бегиң кәбир мамлюк эмирлери билен бирликде 1353-нжи йылда солтана гаршы гозгалаң этмегиниң ве тутулмагының нетижесинде түркмен эмирлиги Рамазан беге берилди. 1354-нжи йылды

Рамазан бегиң оглунын Каире гелип солтана ве бейик эмирлере 1000 саны түрк атыны совгат берендиги беллидир. Рамазаның оглуна мүлк еринден башга Түркмен эмирлиги хем багышланыпдыр. Онуң янындакылара хем везипелер берлипдир. Бу ягдайлар Рамазаның өзүниң өлендигини гөркезйәр.

1360-нҗы йылды Адана ве Тарсус шәхерлери мамлюклар тарапындан алынды. 1381-нҗи йылды Рамазан бегиң оглы Ибрахим бег диңе йүрегирлериң дәл, Чукур-Овадакы әхли түркменлериң баштутаны эдип белленйәр. Ики йылдан соңра ол Адана валиси боляр. Шейлеликде, Адана себитини узак вагтлар доландыран Рамазаногуллары беглиги дөредилипди. Йүрегирлериң гышлак юртлары, ёкарда айдылышы ялы, Адананың гүнортасындады, Сейхан ве Җейхан деряларының арасындакы этраплардады. Оларың йайлаларының демиргазыгында Гызыл-Даз ве Үч-Гапылы йайласының боландыгыны аңламак боляр.

Йүрегирлериң гүндогар тарапында кыныклар яшаярды.

Ибрахим бег Чукур-Овадакы мамлюк агалыгыны йыкмак ве бу себитде эркин хәким болмак максады билен яшаярды. 1385-нҗи йылда Мисис — Паяс ёлунын угрундакы Демир-Гапы диен ерде букалга гурап, Темирбайың баштутанлыгындакы бир мамлюк гошуныны даргадан түркменлериң башында онуң дурандыгыны аңламак боляр.

1382-нҗи йылда Халап валиси болан Йол-Бога кыныклар билен йүрегирлериң арасына тов салыпдыр, хатда кыныклары йүрегирлериң үстүне чоздурыпдыр. Эмма мундан уллакан нетиҗе чыкмандыр. Ибрахим бег Караманоглы Алаэддин бег билен бирлешип, мамлюкларың Козандакы валисини гысмага башлапдыр. Бу ягдайда Йол-Бога улы бир гошун билен Чукур-Ова гелипдир. Шол вагтлар Ибрахим бег бир бишовлуга учрап, Козан валисиниң элине дүшүпдир. Ибрахим беги, онуң гардашыны, хатда эҗесини хем өлдүрден Йол-Бога ызына гайданда Сары-Җамда йүрегирлериң хүҗүмине сезевар болды. Сөвешде мамлюк гошуны басылды. Илки гөзүнден яраланан Йол-Боганы соң өлүлериң арасындан тапдылар. Мамлюклар Халаба доланмак билен болдулар, йөне Демир-Гапа баранларында ене-де түркменлериң хүҗүмине саташдылар. Халапдан етишен көмек булары түркменлерден зордан халас этди [350, с. 37—40].

Ибрахим бегиң ерине гечен Ахмед бегиң дөврүнде йүрегирлер ве үчоклының бейлеки бойлары Чукур-Овада абадан дурмушда яшапдылар. Ондан соңра Чукур-Овада мамлюк хәкимиети ене-де пугта орнашды ве Османлы дөврүне ченли довам этди.

XV асырда бу йүрегир, кынык ве өзерли түркмен бойлары экеранчылыга башлапдылар.

Османлы хәкимиети башланда (1517 й.) йүрегирлер ве кыныклар уруг-тире дурмушыны ве гурамасыны (система) йитирип башлапдылар. Йүрегир ве кынык атлары инди диңе ерлери аңладярды. Кынык ады

унудылан хем болса, йүрегир ады бу боюң Чукур-Овадакы мөхүм бир сыясы ролуны ятладып, хәзирки вагта ченли сакланыпдыр.

XVI асырда Халап түркменлеринин ве Дулкадырлы илиниң арасында кичи йүрегир җемагатларына душ гелинйәр. Бу оларың көпүсиниң озал Чукур-Ова гидендиги билен багланышыклыдыр. Халап түркменлеринин арасындакы йүрегир җемагаты 29 салгыт төлейән өйлүден ыбарат болупдыр. Солтан Ибрахим дөврүнде бу җемагат Азаза гарашлы Гара-Көпри атлы обада отурыпдыр. Ол оба хәзирки Килислиниң гүндогарындакы шол атдакы оба болмалы.

Дулкадырлы илине дегишли йүрегир җемагаты салгыда дегишли 33 өйлүден ыбарат болуп, гышына Сирияда, томсуна Бин-Богада яшаярды [337, с. 344]. Бу җемагатың Халап түркменлери арасындакы җемагатың бир голы болмагы өрән мүмкиндир [371, 94, с. 149—151].

С. ИГДИР

Тарыхы ве жуграфик чешмелерде ады аз тутулян бойлардан бири игдирлердир. XVI асырда Анадолыда бу атда 43 оба ве экинлик бар экени. Булардан башга дүрли себитлерде игдир уруг-тирелери хем гөрүнйәр.

1. ТАРСУС: Гөкҗели атлы җемагатың арасында Игдир обасы ики гола айрылып яшапдыр. Ене-де Адана төверегинде ики саны кичи игдир диресиниң отурандыгыны гөрмек боляр. Сары-Хамзалы җемагаты хем игдир боюндан болмалы [339, с. 470—471, 502—503].

2. ИЧИЛ: Тутушлыкда бу илиң түрк халкы бегдили, йыва ве игдирден дүзүлендир. Бу ерде игдирлер Кары-Таш, Гүлнар ве Мут этрапларында яшапдырлар. Кары-Ташда яшаянлар ики гола бөлнип, оларың бири бижер игдир дийип атландырылыпдыр. Кануны дөврүнде Ак-Виран, Көрдүзли, Тезекки, Үч-Аяклы, Аргид-Кашлы обаларында яшан бу голуң 280 чемеси салгыда дегишли өйлүси болан. Бейлеки гол — отурак игдирлериң 300-ден кемрәк салгыда дегишли өйлүси болуп, Нирун, Диван, Сандави обаларында яшапдырлар. Гүлнардакы игдирлериң 178 салгыда дегишли өйи болуп, Үч-Башлы атлы обада яшанлар. Булардан чыкан сипахиогулларының саны 30 саны салгыда дегишли өйден ыбаратдыр. Османлы — мамлюк урушлары дөврүнде ады гечйән Игдирогуллары шолардандыр [251, с. 233].

3. КОЧ-ХИСАР: Ичил себитиндәки белли бойлардан бири болуп, Силифке бөлгесинде отуран улы боздоган боюның бир голы Анадолыдакы Коч — Хисар себитинде юрт тутупдыр. Баезид II дөврүнде боздоган голуның арасында 93 салгыда дегишли өйлүси болан бир игдир җемагаты болупдыр. Бу ягдай боздоган җемагатының игдир боюна дегишлидигини хакындакы пикири ене бир гезек тассыкляяр. Үстесине, Ич ил себитинде хем бу ики җемагат янашык яшаярды [339, с. 471, 509].

4. ТЕКЕ САНҖАГЫ: XVI асырда Гара-Хисар санҗагында 272 салгыда дегишли өйи болан бир игдир җемагатының яшандыгыны, ене-де 6 саны обаның шу ады гөтерендигини гөрйәрис. Умуман, игдирлериң Теке санҗагында хас көплүклерини айтмак ерликлидир. Муны өз вагтында Языҗыоглы Алы хем беллән гечипдир. Ол Селҗуклы хөкүмдары Гияседдин Кейхүсрев тарапындан Анаталияның алынмагыны беян эдип: "Ол мемлекетиң сәхралары ве игдир йөрүк өйлеринден долды" дийипдир. Диймек, онуң дөврүнде игдирлер Теке санҗагында көпчүликлейин яшан болмалы.

5. ХАМИД САНҖАГЫ: эгирдир казасында йөрүклер арасында бир игдире дегишли тире отурыпдыр. Онуң илаты 72 салгыда дегишли өйден ыбарат болан.

6. МЕНТЕШЕ САНҖАГЫ: Игдирлер бу ерде улы җемагатларың бири болан хорзумлыларың арасында яшапдырлар. Игдир Иса адыны гөтерйән бу обаның Кануны дөврүнде 99 салгыт төлейән өйлүси болупдыр [339, с. 472, 504].

7. АТ-ЧЕКЕНЛЕР: Аксарай себитиндәки җемагатлар арасында 5 салгыда дегишли өйи болан бир кичиҗик игдир топары яшапдыр.

8. ЭЙРАН: Фарсда Кашгай атлы түрк тайпасының арасында 500 өйли игдир җемагаты яшапдыр [181, II, с. 79]. Онуң бу ере ниреден гелендигини кесгитлемек мүмкин болмады.

9. ТҮРКҮСТАН ТҮРКМЕНЛЕРИ: Улы бир игдир голы Маңгышлакда яшандыр [75, с. 66]. Игдирлер ол ерде човдур ве бейлеки кичирәк тайпалар билен бирликде эсенханы илини эмеле гетирипдирлер. XIX асырың икинҗи ярымында игдирлер човдурлара табын ягдайда болупдырлар. Оларың хеммеси Хазар ве Арал көллериниң арасында яшапдырлар [102, с. 303].

Хәзирки заманда гөкленлериң арасында 150 өйли Чарвар игдири атлы оба болуп, онуң демиргазыкдан гөчүп гелен болмагы өрән әхтималдыр [180, II, с. 102]. Маңгышлакдакы игдирлериң бир бөлегиниң човдурларың ве сөйүнҗалыларың бир бөлеги билен XVIII асырда Демиргазык Кавказа гөчүп гидендигини өң айдыпдык (Ставрополь түркменлери — терж.).

Т. БҮГДҮЗ

Решидеддиндәки бөлүмде бу боя дегишли Кузуҗы атлы бир бегиң гүррүңи эдилйәр. Ол соң бир ерде Огуз ябгусы Алы ханың оглы Ша мәлигиң атабеги хөкмүнде орта чыкяр [1, с. 378—379].

"Горкут ата" дестанындакы "мурты ганлы" дийип сыпатландырылан Эмек бег-де бүгдүзден хасап эдилйәр. Булар бүгдүз боюның ысламыетден өңки ве ысламыети кабул эден дөврлеринде дессанларда гахрыманлары боларлык дережеде бир роль ойнандыгыны гөркезйәр.

Бүгдүзлере дегишли Анадольдакы ер атлары 22-дир. Булар Решидеддининкиде болшы ялы, бизиң ер атлары маглуматымызда хем иң соңкы ерлерден бирини эелейәр (17-нжи). Херхал, бу ер атлары бүгдүзлериң хем Анадолының еңлиш алынмагында ве түрклешдирилмесинде гардаш бойлар арасында мөхүм бир роль ойнандыгыны аңладяр. Йөне вели Халап түркменлери арасында болан бу бүгдүз җемагатындан башга шу атдакы илата XVI асырда душ гелинмеди. Онуң илаты 65 саны салгыда дегишли өйден ыбарат экени. Ол Хамс тарапларында яшапдыр [339, с. 473—474, 505]. XVI асырда шол 22 ер адындан диңе үч санысы галыпдыр [38, с. 184].

У. ЙЫВА

Селҗуклылар дөврүнде ады көп тутулян бойлардан бири хем йывалардыр. Кашгарлы бу боюң адыны Ыва, Ява, Йыва, Ава ве башга гөрнүшлерде белләпдир [5, I, с. 56, III, с. 18-20].

СЕЛҖУКЛЫЛАР ДӨВРҮНДЕ ЙЫВАЛЫЛАР

Перчемогуллары: XII асырың орталарында йывалылар Хемеданың гүнбатарында яшаярдылар. Буларың ыгтыярында болан топрак Күрдүстандады. Бу себит Диневер, Кирманшах, Хулван ве Шехризор шәхерлерини өз ичине алярды. Йывалылар бу ерде көпчүликлейин яшаярдылар. Мосул атабеги Имамеддин Зеңңи оларың бир бөлегини Халап себитлерине әкидип ерлешдирипди.

Йывалар Сырдеря якаларындан Эйрана авшар ве салур бойлары билен билеликде гелипдирлер (1130 й.) диййип чак эдилйәр.

1158-нжи йылда Перчемиң баштутанлыгында олар Җебел себитинде чапавулчылык херекетини артдырыпдырлар. Шонда Багдат халыфы бир бөлек гошуны Менгу-Барсың ыгтыярында оларың үстүне иберипди. Менгу-Барс олары агыр еңлише сезевар эдип, есирлер ве кесилен башлар билен Багдада гайдыпдыр [7; с. 295; 81, XI, с. 107].

1172-нжи йылда Перчемиң баштутанлыгындакы түркменлер Динавери чапавулладылар. Муны эшиден Ил-Деңиз Нахичевандан ховлукмачлык билен уграяр ве Перчеми Багдада ченли ковалаяр. Хатда Багдад халыфы Ил-Дензиң шәхере гирмегинден хем горкман дурмандыр. Эмма Ил-Деңиз өтүнч сорап, өз максадының диңе Перчеми онуң юрдуны чапавулламаз ялы этмекдигини айдып, ызына гайтды [81, XI, с. 177]. Анлашылышына гөрә, Перчем Багдат халыфыны өз хәкими диййип ыкрар эдйәрди. Бу ягдайы онуң огулларының хем довам этдирендиклерини гөрйәрис. Перчемиң бу херекети халыфың гизлин эмри билен эдилен болмагы хем мүмкин.

1187-нҗи йылда Селҗуклы Тугрул солтан билен халыфың везири Җелаледдин бин Юнусың арасында Хемедан төверееклеринде болан сөвешде йывалар халыфың тарапында болдулар. Равендиниң язмагына гөрә, сөвеш вагты Селҗуклы гошунының чеп голунда болан Ай-Абаның атабеги мамлюк эсгерлери енлиш гачыпдырлар, йывалар тарапындан коваланыпдырлар. Эмма мамлюк эсгерлери әхли затларыны ташлап, гутулып гидипдирлер. Түркменлериң эсасы максады олҗа алмак болупдыр. Шонуң үчин олар янкы олҗалары алып, сөвеши ташлап, юртларына гайдыпдырлар. Шейлеликде, сөвеш Селҗуклыларың пейдасына гутарыпдыр. Шол сөвешде йываларың башында Перчемоглы Махмыт дурупдыр [126, с. 177].

Ырак Селҗуклы солтанлыгыны сындыран Хорезмша Текеш Ырак-и Аҗемидәки кәбир ерлери Селҗуклы эмирлерине берипдир. Эмирлер халыфың гепи билен Хорезмшаха гаршы пигне туруздылар. Йөне Хорезмшаның оглы, Рей валиси Юнус хан тарапындан басылып ятырылдылар. Юнус хандан гачып гутуланлар йыва бегине сыгындылар [159, с. 377]. Шол себәпли Равенди йыва бегини мәлик (патыша) хөкмүнде атландырыпдыр.

Бу хадысадан соңра халыф билен Хорезмшаларың Хемедан валиси Маяҗыкың арасында уруш болды. Ол халыфың гошунларының еңилмеги билен тамамланды. Бу урушда хем йывалар халыфың тарапындадылар [159, с. 382].

Перчемоглы Махмытдан соңра Йываның башына Ибрахим гечди. Хемеданда атабег Өзбек велилик этмәге башлады. 1196-нҗы йылда онуң адындан херекет эден Нуред-дин Гөкҗе Йыва беглигиниң сындырылып, ортадан айрылмагыны өз өңүнде максат эдип гойды. Йөне йыва бегиниң гайтавула пугта тайярланяндыгыны гөрүп, ызына доланды [159, с. 3920].

1208-нҗи йылда мәлик Ибрахим бир батини (дини тарыкат) тарапындан өлдүрилди. Батини көп йыл бәри, ыбадата өзүни берен киши болуп, аматлы пурсата гарашып йөрен экени.

Абу Исхак Фахреддин Ибрахим эдермен бир мәликди. Оны өлдүрениң кимдиги хакында анык зат айдыланок. Ибрахимден соң Махмыдың оглы Перчем баштутан болды. Ол 1209-нҗы йылды Багдада гелип, халыфың хорматына мынасып болан, халадыны геен, гылыҗыны гушанан хем-де 10 мүң алтын пешгеш алан түркмен бегидир [353, IX, с. 130, 160, с. 143, 160—161].

Перчемден соң Шихабеддин Сүлейман ша йыва беги болупдыр. Ол йылваларың иң таңымал беглериндендир. Эмма 1213-нҗи йылда белли болмадык бир себәп билен халыф тарапында везипеден бошадылыпдыр. Онуң ерине гардашы гечипдир [81, XII, с. 139].

Җелаледдин Хорезмша 1224-нҗи йылда Халыфың үлкесине эден йөришинден ызына гайданда Бахар галасында отуран Сүлейман шаның янына барыпдыр, шол ерде онуң уясына өйленипдир. Сүлейман ша, Багдат халыфыны болшы ялы, солтан Җелаледдине хем табынлык билдирипдир [175, с. 210].

"Тарих-и Гузидеде" Луристан мәликлерине дегишли бир бөлүм болуп, шонда Сүлейман шаха дегишли гүррүңлер хем бар. Шонда Күчүк Лур эмири Шереф эд-дин Абу Бекириң Сүлейман шаның Мелике Хатун атлы уясына өйлененлиги язылар [129, с. 555-556]. Ол эмир өленден соң, ерине гечен гардашы Иззед-дин яңкы Мелике Хатуна өйленйәр. Олардан ики огул дүнйә инйәр. Йөне Иззед-диниң агаларының бири болан Хүсам уд-дин Халыл тарапындан өлдүрилмеги нетижесинде яңкы огланлар дайыларының янына гачыпдырлар. Дайы Сүлейман ша билен Лур эмири, ганхор Хусам эд-дин арасында довамлы дава башланяр. Көп санлы чакнышыклардан соң Шапур дүзлүгинде эдилен сөвешде Сүлейман ша үстүн чыкып, гардашыны өлдүрйәр. (1246 й.) Нәхили хем болса Сүлейман ша душманының өлүмине гынаныпдыр ве ол хакда бир рубагы айдыпдыр [129, с. 557].

Сүлейман ша халыфың дөвлетине чын йүрекден гуллук эдипдир. Фарсдакы салурлар Мосул хөкүмдары Хүлегүве табынлык билдирипдирлер, эмма Сүлейман ша халыфдан дөнмеди. Хатда 1258-нжи йылда монголлар Багдады габанларында хем горанянларың арасында Сүлейман ша барды. Багдат сынанда Сүлейман ша халыф ве бейлеки түрк серкерделери билен билеликде шехит болупдыр [354, с. 232, 244, 246, 274]. Шол вагтлар онуң яшы эп-эсли болмалыдыр. Хамдуллах Мүстефие гөрә [354, с. 557], Хүлегувың Багдат йөришине гошулан Лур эмири Бедр эд-дин Месут Сүлейман шаның өлдүрилмезлиги үчин Хүлегүве ялбарыпдыр. Эмма Хүлегу оны кабул этмәндир. Йөне Сүлейман шаның машгаласыны ве якынларыны өз хемаятына алмак барада ыгтыяр алан Лур эмири олары Луристана әкидипдир. Галмагаллар ятышандан соң олар Багдада гелипдирлер.

Сүлейман шаның өрән медениетли бир адам боландыгыны аңламак боляр. Мүстевфи Сүлейман шаны васп эден бир шахыр хакында хем языпдыр. Решидеддин болса Сүлейман шаның йылдызлар барадакы ылма (астрология) ховандарлык эдендигини айдяр [354, с. 552].

Мүстевфиниң язмагына гөрә, Сүлейман шаның вагтында Күрдүстан үлкеси 200 түмен гирдежи берйәр экени. Ондан бираз соңрак болса үлке диңе 20 түмен говрак гирдежи берипдир [311, с. 107]. Бу хем Сүлейман шаның юрды нәхили абадан сакландыгындан хабар берйәр.

Сүлейман шаның йываларының соңкы ыкбалы хакында хабарымыз ёк. Минорский Гарагоюнлы илине дегишли бахарлы тиресиниң өз адыны Бахар галасындан аландыгы хакында пикир йөредйәр. Бахар болса Сүлейман шаның отуран галасыдыр. Автор гарагоюнлылары йываларың бир парчасы хасап эдйәр [191, с. 291—294].

2. УРМИЕ ЙЫВАЛАРЫ: XII асырың илкинжи чәрегинде улы бир йыва топлумының Урмие этрапларында яшандыгыны аңламак боляр. Буларың монгол басыбалышлары нетижесинде Түркүстандан гелен Сүлейман шаның йываларындан башга бир гол болмагы өрән мүмкин.

Бу йывалар көп санлы болуп, 10 мүң атлы чыкарып билйәрдилер. Мухаммед-и Несевиниң язмагына гөрә, олар солтан Желаледдини хем әсгермәң, ёллара ховп салыпдырлар ве четки үлкелере чапавулчылык эдипдирлер [191, с. 126]. Шол себәпли Желаледдин Ахлатдан ызына гайданда буларың үстүне чозупдыр. Йывалардан көп адамыны өлдүрип, уллакан олжа хем алыпдыр. Гоюн сүрүлеринден ыбарат болан ве Мугана әкидилен бу олжаның хазына дегишли бөлеги 30 мүң динара барабар экени [191, с. 126]. Бу хадыса хакында өз эсерини 1226-нжы йылда язан Ибн ул-Эсир [81, XII, с. 313] йываларың чапавулчылык ишлери барада хем маглуматлар берипдир. Урмие ве Ушну шәхерлериниң йываларың элинде болшы кимин, олар Хой шәхеринден хем хыраж алыпдырлар. Желаледдин илки гүржүлериң, соңра Ахлатың үстүне эден йөришлери вагтында йывалар пурсат тапып, сөвда кервенлерини талапдырлар. Төвриз тәжирлериниң Эрзурумдан алып гелйән 20 мүң гойнуны хем эллеринден алыпдырлар. Желаледдин Ахлатың габавыны ташлап, йылавларың үстүне урапдыр. Йывалар Желаледдин Ахлаты ташлар өйдүп пикир этмәнлеринден соң, керт даглара чыкман аркайын отуран экенлер. Шол вагтлар хем Желаледдин гелип, олары дерби-дагын этди (бу хакда ёкарда хем белләпдик) [191, XII, с. 313].

Бу вакалардан 6 йыл соңра, монголларың гелмеги билен йывалар, Азербайжандакы бейлеки түркменлер ялы, гүнбатара тарап гитдилер.

ЙЫВА ПЕРЧЕМ ОГУЛЛАРЫНЫҢ ШЕЖЕРЕСИ

1. Эмир Перчем

3. Фахреддин Абу Исхак Ибрахим (өлүми 1208 й. август-сентябрь)	Гызы (Текрит-Дакук эмириниң аялы)	2. Махмыт (1187 й. саг)
		4. Перчем (1209 й. саг)
5. Сүлейман ша (өлүми 1258)	Мелике Хатун (Күчүк Лур эмири Абу Бекириң аялы)	Гызы (Желаледдин Хорезмшахың аялларындан) Гардашы (1213 й. Йыва мәлиги)

3. ЯРУКЛЫЛАР: Ак-Сункуроглу Зеңңи (өл. 1146 й.) Мосулдан соңра Халаба хәким болуп, хачпаразлар билен урша гиришенде Шәхризор себитиндәки йываларың улы бир бөлегини өз янына әкидип, олара юрт берипди. Хачпаразлардан алан топракларының болса өзлеринилки болжакдыгыны олара вада берипдир. Бу йываларың башында Арсланоглы Ярук дурярды. Ярук сөзи түркче ышык диймекдир. Ярыгың сыпаты өрән хайбатлы экени. Йөне адамчылыгы юмшак болан. Халабың гүнортасында Кувайк чайының якасындакы бир դепеде огул-

лары, якынлары ве өзүниң бейлеки адамлары билен өй тутуныш отуряр экени. Олар җемгыете, халка пейдалы ишлерини гайгырмандырлар. Ол ери Ярукийе дийип атландырылыпдыр. Эмир Бедреддин Ярук 1169-нжы йылда өлүпдир.

Яругуң огулларындан бирнәчесини билйәрис. Шолардан Бедреддин Долдурым Селахеддин-и Эйюбиниң иң әхтибарлы эмирлериндеңди. Ол Антеб себитлериндәки Тел-Башыр ве Тел-Халид галаларының эеси болупдыр. Бедреддин Долдурым 1215-нжи йылды өлүпди. Ол эденли, мерт, җомарт адамды. Онуң ерине оглы Фетхеддин гечди. Фетхеддин бег 1218-нжи йыла ченли ёкарда ады агзалан галаларда баштутан болды.

Яруклылар Халапда, Ярукийе этрапында гурдуран көп месҗидлеринден башга медресе, хаммам, сув ёлы ве базар гурдурыпдырлар.

ЯРУКЛЫЛАРЫҢ ШЕҖЕРЕСИ

Арслан
(Огуз йыва боюндан)
Бахаэддин Ярук
(өлүми 1168-1169)

Ак-Тоган (1178-1179 й. саг)	Мәлик (1185 й. саг)	Бедреддин Долдурым (өлүми 1214-1215 й.)
		Фетхеддин (1219 й. саг)

ОСМАНЛЫ ДӨВРҮНДЕ ЙЫВАЛАР

Селҗуклылар вагтында (XIII ас.) Анадолыда йываларың яшандыкларыны субут эдйән бир маглуматы Ибн Бибиде гөрмек боляр. Онуң язмагына гөрә, Рукн уд-дин Гылыч Арслан өз агасы Иззуд-дин II Кейковуса гаршы тагт давасына чыканда везир Казы Иззуд-дин хазынада болан пуллары сарп эдип, арап, гурбет, генҗе, күрт, йыва, кыпчак тайпаларындан көп эсгер топлапдыр. Бу йывалар Хой ве Урмие тарапларындан Анадола гелен йывалар болса герек.

XVI асырда йывалара дегишли 20 ер адына душ гелинйәр. Бу дөврүде, хала ер атлары, хала җемагат атлары ве имлалар (орфография) билен язылыпдыр. Бу сөзлери "юва" шекилинде окамак мүмкин-де болса, ене-де йыва шекилинде кабул этмекден башга алач ёкдур. Эмма кәбир шекилдәки (меселем:) ер ве җемагат атларының йывалы хөкмүнде окалмагына шүбхеленмезлигиң мүмкин дәлдигини хем айтмалыдырыс.

Османлы дөврүнде йывалар ашакдакы иллерде яшапдырлар:

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Түркменлер арсында хай-йыва дийип атландырылян бир җемагат гөрүнйәр. Бу ердәки ики сөзүң аслы ве манысы, бизиңче, белли дәлдир. Бу сөзүң арапча "атлар" ве "атлы сыныф" манысыны берйән "хай" сөзүдигини-дәлдигини билмейәрис. Кануныйың дөврүнде бу җемагат Эмет кетхуданың ыгтыярында болуп, 200 өйлүден ыбаратды. Селим II дөврүнде илаты мазалы көпелен бу тире 5 саны гола бөлүнипдир. Оларың бири экеранчылык эдипдир. XVII асырда диңе бир гол көне гөчме яшайыш терзини довам этдирипдир [271, с. 161—162].

2. ДУЛКАДЫРЛЫ: XVI асырда бу ерде йывалы атлы бир тире барды. Ол бирнәче оба бөлүнипдир. Бу җемагат дурмуш хаҗылы, дергеч, эсенҗели, яхшы ханлы, суфянлы ве йывалы атлы җемагатлара бөлүнипдир. Оларың кәбирлери гүнортада экеранчылык билен мешгул болупдырлар. Селим II дөврүнден башлап бу җемагатлара гара йывалы дийип ат берипдирлер [271, с. 162—163]. Башга-да 32 саны салгыда дегишли өйи болан бир йыва атлы тире болупдыр.

3. ЕНИ ИЛ: 156 саны салгыда дегишли өйден ыбарат йыва атлы бир җемагат болан. Бу җемагатың Дулкадырлы или арасындакы йываларың бир голы болмагы өрән мүмкиндир [271, с. 163—164].

4. КАЙСЕРИ: Йывалы атлы бир җемагат болуп, илатының саны 183 салгыда дегишли өйден ыбарат экени. Мундан башга Үргүб дагларында хем йыва атлы бир җемагат яшапдыр. Булар Селим I дөврүнде үч гола айрылып, илат саны 46, 48, 41 салгыт төлейән өйден ыбарат экени [271, с. 164]. Оларың хер хайсының экин ери болупдыр.

5. ТАРСУС: Селим II дөврүнде йыва атлы ики гола бөлүнен, илаты 31, 15 салгыт төлейән өйден ыбарат җемагатың яшандыгыны гөрмек боляр [271, с. 165].

6. ИЧ ИЛ: Баезид II дөврүнде бу ердәки иң улы җемагатларың бири йываларды. Бу җемагат, Ич Илдәки бейлеки биртопар җемагатлар кимин, тутушлыгына обаларда яшамак билен бирликде, тире-уруг гурлушыны хем горап саклаярды. Бу җемагатың ады кәте йывалы дийип языляр. Ич Ил йываларының улы йыва ве кичи йыва диен ики гола бөлүнендигини гөрйәрис, Улы йыва голы өңки Гүлнар билен Анамур арасындакы Ак-Саз атлы этрапда топлум бир халда ерлешипдир. Кичи йыва голы хем топлум бир халда Анамурың демиргазык ве гүнбатарында юрт тутупдыр. Икинҗи гола дегишли кәбир җемагатлар Анамур касабасында хем ерлешипдирлер. Булардан башга Улы йыва атлы ики оба болуп, ол обаларың икиси хем кичи-йыва топракларында болярды. Бу топраклар голларың, обаларың башында дуран неберелериң отурян ерлери болмалы. Баезид II дөврүнде улы-йыва голуна дегишли 40 чемеси обаның боландыгыны гөрмек боляр. Оларың бир топары өз атларыны шу гүне ченли саклапдырлар.

Кичи йывалар болса Анамур касабасындан башга 14 саны обада яшапдырлар.

Өң хем гөршүмиз ве көп мысаллар гетиршимиз ялы, Түркие уруг-тирелерден гурналан гиңиш ерлешимлер билен дөрән юртдур.

Баезид II дөврүнде Ич Иил себитиндәки эсасы жемагатларың гөтерен атлары бу жемагатларың башында болан неберелериң атларыды. Меселем, боз-доганогуллары, тургутогуллары, хожа-юнусогуллары, игдирогуллары, бегдилиогуллары ве йываогуллары. Йывалардан атлары белли болан шахслар шулардыр: Хүсейин бег, Алы бег, Мехмет бег, Алаэд-дин бег, Паша бег. Булардан Хүсейин бег Улы йыва обасында бир жами гурдурыпдыр ве онуң үчин бир вакф белләпдир. Алы бегиң Гызылжа обасында бир месжидиниң боландыгыны билйәрис. Паша бег Газанжылар обасында Ахи Сеййиди атлы бир шейхиң адына завие гурдурыпдыр. Ала эддин ве Мехмет диен йыва беглери Баезид II дөврүнде тимар эелеридилер. Пир Алы атлы бир кимсәниң болса, йываогулларының ата-баба кетхудасы боландыгы үчин, энчеме салгытдан азат боландыгыны билйәрис [271, с. 165—166].

7. ЭЙРАН ЙЫВАЛАРЫ: Монгол дөврүнден соңра бу ады гөтерен улы бир жемагат гөрүнмейәр. Йөне Сефеви дөврүнде гажар обаларының арасында Йыва атлы бир оба бар экени. Гажар боюның аслында Анадолыдакы бозок себитинден гелип чыкандыгы барада өң хем айдыпдык. XVI асырың ахырларында Имам Кулу хан кимин таныммал гажар беглериниң-де гажарларың Йыва обасына дегишлидигини билйәрис [272, I, с. 385].

Ү. КЫНЫК

Кыныклар Селжуклы ханеданыны чыкаран бойдур. Шол бир вагтың өзүнде ол Решидеддиниң ысламыетден өңки дөврүлердәки ягдайлара лайыклыкда дүзен маглуматы боюнча иң ахыркы орунда дуряр.

Бизиң ер атлары маглуматымызда кыныклар өз 81 саны обалары билен кайы ве авшарлардан соң үчүнжи орунда дурярлар [38, с. 681-682]. Оларың көпүсиниң Анадолының енлип алынмагына гатнашан кыныклара дегишлидигине шүбхе ёк. Йөне бу боюң тарыхы Селжуклылары чыкармак ве Анадолыны ееңип алмакда мөхүм ролы ойнамак билен чәкленмейәр. XIII асырда Сириядакы түркмен жемагатының арасында хем шу бойдан улы бир голуң бардыгыны гөрмек боляр. Умуман, түркмениң үчок голуның эсасы бойлары йүрегир, кыныкк байындыр ве салурды. Бу үчоклар мамлюк гошуны билен бирликде Чукур-Ованың эеленмегине гатнашыпдылар ве бу ерде юрт тутупдылар. Чукур-Овада түркмен-түрк дүйбүни тутан үчок бойларыдыр.

Кыныкларың юрды Жейхан дерясындан Гавур дагларына ченли узалып гидйәрди. Булар йүрегирлер кимин Чукур-Овадакы иң гүйчли жемагатларың бириди. Йөне буларың башында хайсы неберәниң дурандыгы хакында шу гүне ченли маглумат ёкдур.

1375-нҗи йылда эрмени корольыны Сисде габава салан түркмен беги Абу Бекириң кынык болмагы өрән мүмкиндир.

Рамазаногулларының йүрегирлери башлыклайын үчок түркменлери, бозоклар кимин, мамлюк эмирлериниң арасындакы давалардан пейдаланып, өз бәхбитлерине гөрә херекет эдип башлапдылар. Булар 1378-нҗи йылды Темүр-Байың баштутанлыгындакы мамлюк гошуныны дерби-дагын эденлеринден соң мамлюк хәкимиетини бүтинлейин өз үстлеринден айырдылар. Эмма 1381-нҗи йылды мамлюкларың Халапдакы валиси Ёл-Бога яңададан өз хәкимиетиниң астына алмак үчин үчокларың араларына ал салып башлапды. Ахырда 1383-нҗи йылда кыныклары йүрегирлериң үстүне өҗүкдирмеги хем башарыпды [350, с. 24—25, 38]. Кыныклар бу вакадан бирнәче йыл соң Казы Бурханеддиниң үлкесине хем ягычылыклы херекетлерини амала ашырыпдылар.

Эмма XVI асырдан бейләк бу кыныклар барада гүррүң эдиленок. Олар нәхилилик билен сыясы әхмиетлерини, орунларыны элден гидерипдирлер?

Османлы еңишлериниң илкинҗи йылларында Кынык этрапының беги Гөч-эриоглу Хамза бегди. Онуң кыныклардандыгына хич хили делил болмаса хем, кыныкдыгыны чак этмек мүмкин. Шол йыллар кыныкларың экеранчылык билен мешгул боландыкларыны гөрмек боляр. Гөчме яшайшы довам этдирйәнлер азды. Оларың хем башга ерлерден гелип гошулан болмаклары мүмкинди.

Кыныкларың отуран ери XIX асырың икинҗи ярымына ченли Кынык дийип атландырылян казады. Эмма, гең зат, бу гүн Чукур-Овада Кынык казасының ерини билйән ёк. Кынык шол бир вагтың өзүнде бир галаның ве касабаның ады болупдыр.

Кынык галасы хәзирки Топрак-Кале болмалы. Касаба болса галаның демиргазык-гүндогарындакы ер болса герек. Бу касаба 1522-нҗи йылда ики мәхелледен (квартал) ыбаратды. Вагтың гечмеги билен 1547-нҗи йылда мәхелләниң саны бәше етипдир. Гепиң гердишинде айтсак, XVI асырда 75 саны обасы ве экинлиги болан Кынык казасы өрән абаданчылыкда яшапдыр. Эмма XVII асырды бу Кынык казасы, касабасы, обалары ве экиликлери билен билеликде ёк болупдыр. Инди оларың көпүсиниң ери хем билинмейәр [350, с. 24—25, 38].

XVI АСЫРДА КЫНЫК ТИРЕЛЕРИ

XVI асырды Халап түркменлериниң, Анкара йөрүклериниң ве Айдындакы гараҗагоюнлы җемагатларының арасында шу ат билен кәбир улы болмадык топарлары гөрмек боляр. Буларың улырагы Халап түркменлериниң арасындакы топардыр.

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Бу ердәки кыныклар Кануның илкинҗи йылларында үч гола бөлнүпдирлер. Кырым кетхуданың буйругындакы гол 51, Хасан кетхуданың буйругындакы 40, башга бир кетхуданыңкы хем 40 саны салгыда дегишли өйден ыбарат болупдыр. Селим

II деврүнде кыныкларың илаты көпелип, җеми 254 өйлә етипдир. Соңра оларың хеммеси кетхуда Кырым беге табын болупдырлар.

XVII асырың орталарына ченли кыныклар өңки яшаян ерлеринден айрылан болсалар герек, солтан Ибрахим деврүнде Сивас велаятында Аралык-Өйи диен ерлерден оларың ызларына душ гелмек боляр [339, с. 475—476].

1692-93-нжи йылларды Хама ве Хумус санҗакларында ерлешдирилен түркмен җемагатының арасында кынык-ушак атлы бир тире болупдыр. Ол өң бу ерде яшан кыныклардан галан я-да башга бир топарды [339, с. 475—476, 505—506]. Онуң 60 саны салгыда дегишли өйи бар экени [325, с. 67].

2. АНКАРА: Анкара йөрүклери арасында кыныклар 123 салгыт төлейән өйден ыбарат бир җемагаты эмеле гетирипдирлер. Өң хем айдылышы ялы, бу себит огуз бойларына дегишли ер атларының иң көп еридир [339, с. 477, 506]. Бу ер атлары XVI асырды шөхратлары Хорасана ченли яйран көп саны түркмен топлумындан галан ядыгәрликлер, хатыралардыр. Оларың арасында кынык боюна дегишли 9 оба бар экени.

3. ГАРАҖАГОЮНЛЫЛАР (АЙДЫН): 37 саны салгыт төлейән өйден ыбарат бир җемагат кынык адыны гөтерйәрди. Онуң Алалар атлы 11 өйден ыбарат кичиҗик бир обасы бар экени.

Ене-де шол топлумлар арасында атлы бир җемагата душ гелинйәр. Мунуң иң догры окалышы "конуклар" болса герек. Эмма депдерлериң биринде ач-ачан "к" кесре (арапчада "и" сесини аңладяр — терж.) билен херекетленипдир. Мен хем муны гөз өңүнде тутдум. Херхал, "кыныгың" бир шиве айратынлыгы нетиҗесинде бу шекили алмагына шүбхәм бар. Шонуң билен бирликде, бу җемагат бабатда сөз ачмагы-да пейдасыз хасап этмедим.

Фатих деврүнде кыныклар бири 217, бейлекиси 65 салгыда дегишли өйи билен ики гола айрылып яшаярдылар. XVI асырда болса оларың енеде тәзе голлара бөлүнендиклерини гөрмек боляр. Бу голлардан бири (56 өй) Тире төверереклеринде, башга бир гол Тирә гарашлы Местенҗи обасында отурыпдыр. Кыныкларың башга голлары болса Аясулуг этрапларындакы Карҗылар, Беглик-Дере, Узынлыҗа, Килисе, Боз Алан, Күжчүк-Кедие, Еди-Бергуш ялы обалар ерлешипдирлер [339, с. 478-479, 597].

XVI асырда Анадолыда Селҗуклы, Селҗук атлы кәбир ер атларының, хатда җемагатларының хем боландыгыны гөрмек боляр. Шонуң ялы җемагатларың бири Тарсус себитинде болуп, онуң илаты 1519-нҗы йылда 45 салгыт төлейән өйден ыбарат болан. Афён-Карахисарда хем шонуң ялы бир җемагата душ гелинйәр. Ол 30 өйден ыбаратды. Ене-де бири болса Ат-чекенлер арасында болупдыр. Бу җемагатлар атларыны шахслардан алыпдырлар.

ҮЧҮНҖИ БӨЛҮМ

ДЕССАНЛАРЫ

Огузларың өз дилинде язылан еке-тәк эсер "Горкут Ата" эпосыдыр. Бу эпос соңкы асырлара ченли Анадолы түрклериниң арасында сөйлүп диңленилипдир, окалыпдыр ве бу эсер оларың өз аталары болан огузлара хас ичгин бир якынлык дуймакларына себәп болупдыр. Хатда XV асырда Түркиеде гиң гериме эе болан "огузчылык" акымының боландыгы хем мәлимдир. Эмма XVII асырдан башлап бу эпос Түркиеде өз әхмиетини йитирип башлапдыр.

Озанларың ерини ашыклар (сөзлерини саза гошуп беян эдйән импровизатор халк шахырлары — терж.) эелейәр. Олар болса тәзе бир эпосы айдым эдип айтмага башлаярлар. Бу тәзе эпосда Желалы Гөроглының (текстлерде "Кор-оглуның. — терж.) башдан гечиренлери беян эдилйәрди. Бу XVI асырың ахырларында җемгыетиң ички тертип-дүзгүниниң говшамагы билен берк багланышыклыдыр. Довам эдип гелйән җемгыетчилик дүзгүнлериң бозулмагы нетиҗесинде диңе бир "Горкут Ата" эпосының әхмиети песелмән, эйсем дөвлет хем өңки гүйҗүни йитирипдир. Шейлеликде, түрк халкы эҗиз, ёксул, эзилен бир җемагат халына гелипдир. Ине, "Гөроглы" шейле җемгыетиң эпосыдыр.

"Гөроглы" эпосы барып XVII асырда Эйран түрклериниң арасында-да яйрапдыр ве оларда улы гызыкланма дөредипдир. Хатда бу эсер оларың хем милли эпосына өврүлипдир. Анадолы ве Эйран түрклериниң айры мезхепден болмаклары, галыберсе-де араларындакы ганлы сөвешлер оларың өз ковумларына дегишли медени мирас билен багланышыклы дәплерини довам этдирмеклерине пәсгел берип билмәндир.

"Гөроглы" эпосына дерек ол ерден Түркийә (Анадола?) "Аслы — Керем", "Арзы — Гаммар", "Ашык — Гарып" ялы халк дессанлары яйрапдыр.

Хазарың гүндогарындакы түркменлер хакында гүррүң эдиленде, оларың арасында гадымдан бәри "Огузнамаларың" бардыгы ве оларда Горкут Ата билен Салыр Газана дегишли мөхүм хекаялара гиң орун берлендиги мәлимдир. Эмма, элимиздәки "Горкут Ата" эпосының бу түркменлер тарапындан билинмәнлиги йүзе чыкяр. Мунуң ерине "Гөроглы" эпосы түркменлериң арасына өрән гысга вагтың ичинде яйраяр ве олар хем бу эсери өзлериниң милли эпосы хасаплаярлар. Шейлеликде, Гередели Желалы Гөроглы Рөвшениң шахсыети билен багланышыклы дөредилен бу эсер "Горкут Ата" эпосы ялы, огуз түркменлериниң, башга бир сөз билен айдыланда, гүнбатар түрки ковумларың үч айры үлкеде яшаян несиллериниң милли эпосына өврүлипдир.

Бу ерде "Җами ат-Таварых" китабындакы "Түрклериң тарыхы ве Огузың җахангирлигиниң хекаяты" атлы шаха хем-де уйгурча "Огуз Каган" дессаны хакында җикме-җик гүррүң эдип отурман, олар барада

умумы гөрнүшде бирнәче сөз айтмак билен чәкленҗекдирис. Өңи билен бир зады айратын ныгтамак герек, ягны, уйгурча "Огуз Каган" дессаныньң-да Эйранда Илханлы дөврүнде, Газан хан я-да халефи заманында язылындыгына хич хили шүбхе ёкдур. Бу эсериң башга бир ерде, хәзирки уйгур үлкесинде язылмагы мүмкин дәлдир. Чүнки, онуң язылмагына себәп болан рухы гарайышлар диңе Эйрандакы Илханлы көшгүнде ве онуң төверегинде йүзе чыкыпдыр. Бу рухы гарайышлар хем гүйчли бир түркчүлик дүшүнҗеси дөрейәрди. Ине, ики эсериң-де дүнйә инмегине себәп болан хут шу түркчүлик дүшүнҗесидир. Аслында, бу ики эсериң әхмиети, бизиң пикиримизче, шол дөвүрде шейле бир дүшүнҗәниң барлыгыны йүзе чыкарянлыгындан ыбаратдыр. Эгер шейле болманлыгында, олар хакыкы бир дессан сайылмазды ве тарыхы чешме хөкмүнде шейле әхмиетли хасапланмазды.

Булардан "Җами ат-Таварыхдакы" "Түрклериң тарыхы ве Огузың җахангирлигиниң хекаяты" атлы эсер уйгурча дессаның ысламы нукдайназардан ишленен бир нусгасындан башга зат дәлдир [1, 359 — 389 с.]. Шу себәбе гөрә "Огуз Каган" дессаны гүррүңи эдилйән эсере гараныңда бирнәче йыл өң язылындыр дийип пикир эдйәрис. Уйгурча "Огуз Каган" дессаны билен багланышыклы бизи гызыкландырян эсасы меселе онуң ниреде язылып гутарыланлыгыдыр. Хәзирки ягдайда бу сорага җогап бермәге мүмкинчилик ёк.

Бу эсерлериң икиси-де бизе түркчүлик дүшүнҗесиниң дүйп мазмуны хакында гиңишлейин маглумат берйәр. Эсерлерден мәлим болшы ялы, бу дүшүнҗелериң эсаслары шу ашакдакылардыр:

а) Огуз хандан башлап эсериң язылан дөврүне ченли түрки халклар шу ады агзалан ковумлардан ыбарат болупдыр: огуз (түркмен), уйгур, гыпҗак, каңлы, гарлук, калач;

б) түрклериң-де монголларың гадымы дөвүрде яшап гечен Чингиз ханы ялы җахангир бир хөкүмдары бардыр. Ол җахангир хөкүмдарың ады Огуз Кагандыр я-да Огуз хандыр;

в) түрки дүнйәси Огуз ханың еңишли йөришлериниң нетиҗесинде эмеле гелди. Башгача айдыланда, түрки ковумларың Бәш балык топракларындан Гара деңзиң демиргазык тарапларына ве Анадолыда Эгей деңзине ченли аралыга яйрамаклары Огуз ханың еңишли йөришлериниң нетиҗесидир;

г) огузлар Огуз ханың 24 агтыгындан дөрәндирлер. Уйгурлар Огуз ханың өз ковмундандыр я-да оңа уян түрклердир. Гыпҗаклар, каңлылар, карлуклар ве калачлар болса Огуз ханың беглеринден дөрәндирлер;

д) "Түркилериң ковумларың тарыхы" бөлүминде Огуз хан өз ковмуны хак дине гиризмек үчин Таңры тарапындан иберилен хөкүмдар хөкмүнде суратландырыляр. Шейлеликде, хем ковмуны Алланың динине салан, хем-де улы еңишлер газанан бир пыгамбер хөкүмдара эе болан түрклериң хем монголлар (текстде "моголлар" —

терж.) ве араплар ялы абрайлы орна эедиги, хатда олардан хас асыллы ве үстүндиги беян эдилйәр.

Гүррүңи эдилйән ики эсерде ве түрк-монгол несил шежересинде түркменлере ёкары баха, гиң орун берилмеги бу эсерлериң язылмагында хеммелерден көп оларың гатнашандыгыны аңлатмаяр. Аслында, түркмен ковмундан болан шахсларың уйгур багшылары ялы, бу эсерлериң язылмагына гатнашып-гатнашмандыгы-да анык белли дәл. Башга бир тарапдан, түркменлериң монголларың арасында уйгурлар ялы бир абрайдан пейдаланмандыклары вели хакыкатдыр. Йөне ол дөвүрлерде бир зат хас айдыңды, ягны түркменлер Мангышлакдан Эгей деңзине ченли узалып гидйән уммасыз гиңишликлерде өз әхли ковмуны гүйч билен горап яшаярдылар. Башга бир тарапдан, олар якын бир гечмишде Селҗуклы династиясының хөкүмдарлыгында улы императорлык хем гурупдырлар. Мунуң терсине, бейлеки түрки тайпалар өзлерини горап билмәндирлер ве түркменлеринки ялы шөхратлы бир гечмише эе-де болмандырлар. Шейлеликде, түркменлер өз ковумларыны гүйчли горамак билен, ёкарда ады агзалан эсерлерде тарыпы етирилиши ялы, дүнйәниң тарых сахнасында улы роллар ойнамакларыны довам этдирипдирлер.

Илханлы көшгүнде ве онуң төверегинде башланан түркчүлик дүшүнжеси Анадолыда "огузчылык" дүшүнжеси билен утгашып, ол тә XVII асыра ченли довам эдипдир. Бу дүшүнже соңра Османлы династиясының сыясы меселелерде үстүнлик газанмагында эсасы роль ойнан рухы факторлардан бири болупдыр дийсек хакыкатдан даш дүшмерис. Эйсем, Языҗыоглуның Осман Газа багышлап язан:

Осман, Әртогрулың оглусың,
Огуз, Гара ханың неслисиң,
Хакың бир кемтер гулусың,
Стамбулы ал, гүлзар эйле —

диен сетирлеринде бу дүшүнҗәниң рухы факторлары гөрүнмейәрми нәме? Галыберседе, өң айдыш гечишимиз ялы, Османлы ханеданы аслының Огуз хандан гелйәндигини ве өзүниң кайы тайпасына дегишлидигини хәли-шинди ныгтапдыр ве оңа улы әхмиет берипдир, хатда кайыларың тагмасыны өз машгаласының ресми аламаты хөкмүнде кабул эдипдир. Өзүниң небересине (шазадалара) Огуз хан, Горкут Ата ялы атлар дакыпдыр. Бу, элбетде, диңе бир онуң өз эҗдады хасаплаян огузлара гоян улы хорматы билен багланышыклы болман, эйсем, халкың аслына болан гарындашлык дуйгулары билен хем багланышыклыдыр. Шонуң ялы-да, бу меселеде Гүндогарда Гарагоюнлылар, ылайта-да Акгоюнлылар династиялары билен йүзе чыкан сыясы бәслешик хем себәп болупдыр. Чүнки, ёкарда ятлап гечишимиз ялы, бу соңкы династияларың хөкүмдарлары хем өзлерини Огуз ханың нeбереси ха-

саплапдырлар. Оларың иң улусы, Фатихиң гаршыдашы Узын Хасан бег болса өзүни Анадолы түрклериниң еке-тәк хөкүмдары сайыпдыр. Хамана огузларың я-да түрклериң хөкүмдарлыгының кайы тайпасының беглериниң элине гечип, онуң тә кыямат ахыра ченли довам этҗекдиги хакында огузларың велиси хасап эдилйән Горкут Атаның өңүнден гөрендигиниң ныгталмагы, Осман Газының огуз беглери тарапындан хөкүмдар сайланандыгы хакындакы гүррүңлер, Мырат II-ниң аслының өзүниңкиден хас ёкарыдыгының Гарагоюнлыларың ханеданы Җахан шаның агзындан айтдырылмагы өзара бәсдешлик себәпли йүзе чыкан вакалардыр. Селим Ёвуз хем Мамлюкларың хөкүмдары Туман Бая иберен бир хатында өзүниң ата-бабаларының 20 аркадан бәри хөкүмдарлык сүрүп гелендигини язяр. Шейлеликде, Османлы ханеданы ве оларың табынлыгындакылар Чингиз ханың неслинден гелйән Крым ханларындан өзлерини асла пес гөрмәндирлер.

Шейлеликде, гүррүңи эдилйән дессанлар, несил шеҗереси ве "Горкут Ата" эпосы "огузчылык" дүшүнҗесиниң ровачланмагында, гиң гериме эе болмагында оңын роль ойнандыгы билен хем үнсүңи өзүне чекйәр ве өвренилмәге мынасыпдыр.

Мәлим болшы ялы, Османлы дөврүниң тарыхчыларындан Языҗыоглы "Җами ат-Таварых" эсериндәки огузлара дегишли несил шеҗерисини түрки диле терҗиме эдипдир. Белки, ол Горкут Ата билен багланышыклы кәбир маглуматлары-да хут шол ады агзалан китабың "Түркилериң тарыхы" диен бөлүминден аландыр дийип чак эдйәрис. Языҗы-оглуның бу терҗимесинден Мүверрих Рухының гиңишлейин пейдаланандыгы мәлимдир.

Мундан башга-да, Языҗыоглы уйгурча бир "Огузнама" хакында гүррүң эдйәр. Бизиң пикиримизче, бу хәзирки элимиздәки "Огуз Каган" дессаны болса герек. Языҗыоглы билен дөвүрдеш Шүкрулла хем Мырат II заманында илчи болуп гиденде Гарагоюнлыларың хөкүмдары Җахан шаның Төвриздәки көшгүнде уйгур хатында язылан бир огуз тарыхыны гөрүпдир. Акгоюнлыларың тарыхчысы Эбу Бекр-и Тихраны болса, Узын Хасан бегиң Огуз хандан ве Нух пыгамберден гайдян несил шеҗересини язанда "Җами ат-Таварых" китабындакы несил шеҗересинден пейдаланыпдыр.

Эйранда иң соңкы түрки династиясы болан гаҗарлар-да өзлериниң аталары хасапланян огузлара улы сарпа гоюпдырлар. Шу мынасыбетли Мүрзе Абул Касым несил шеҗересинден пейдаланып, өз дөврүнде Эйранда ве Хазарың гүндогарында яшаян түркменлериң — огузларың тире-тайпалары хакында бир язгы языпдыр [374, 396 — 423 с.].

Уйгурча "Огуз каган" дессаны хем-де "Түркилериң тарыхы ве Огузың җахангирлигиниң хекаяты" атлы бөлүм хакындакы бу маглуматлардан соңра бизиң үчин хас әхмиетли болан "Горкут Ата" эпосы догрусында сөхбет этмәге гечип билерис.

А. ЭПОСЫҢ ЯЗЫЛАН ДӨВРИ

"Горкут Ата" эпосы хакында хас ирки дөвре дегишли маглуматлар Мүсүр түрк Мамлюк дөврүниң тарыхчыларындан Абу Бекр бин Абдылла бин Ай бег эд-Девадары (1331 — 1332 й. өлен) тарапындан берилйәр. Ол шу ашакдакы ялы маглуматлары гетирйәр: "Мен шу ерде бу ковумың дөрейшини, гелип чыкышыны ве башлангыч тарыхыны беян этмек ислйәрин. Бейик хөкүмдар ата манысында гелйән бу "Улы хан Ата Битигчи" атлы китапда оларың дөрейиш тарыхы ве атларына шеригатың гадаган эден затлары хакында гысгача маглумат берилйәр, Ирки түрки ковумына дегишли татар-монгол ве гыпҗак тайпалары бу китабы янларындан айырмаярлар. Бейлеки түрклериң "Огузнама" атлы бир китаба улы гадыр гойшы ялы, олар үчин хем бу китап өрән гымматлыдыр. Олар бу китабы элден-эле гечирип окаярлар. Бу китапда огузларың несилбашысы болан, оларың илкинжи ве бейик хөкүмдары Огуз хан хакында гүррүң берилйәр. Огузнама" эсеринде оларың Депегөз дийип атландырян бир шахсыетиң башдан гечиренлери хекая эдилйәр. Эсерде беян эдилишине гөрә, Депегөз оларың юрдуны тоздуряр ве гадымы түрклериң кетхудаларыны өлдүрйәр. Оларың ынанчларына гөрә, Депегөз өрән бетнышан сыпатлы болмалы. Маңлайының ортасында бир гөзи бармышын. Оңа гылыч ве найза кәр этмейәрмишин. Энеси дениз перилеринден болуп, атасының телпеги-де он саны гечи дерисинден тикилипдир.

Олар бизиң гүнлеримизе ченли болан аралыкда бу гахрыман билен багланышыклы биргиден мешхур хекаятлар дөредипдирлер. Олары арасындакы яткеш адамлар, гопуз (саз — терж.) чалып билйәнлер ятдан өвренйәрлер. Иң соңунда Депегөз түрклериң ичинде эдермен, батыр гоч йигит хөкмүнде таналян Ораз оглы Басат атлы бири тарапындан өлдүрилйәр. Аслында,мунуң бейле болмагына-да олардан бир гызың гоян шерти себәп боляр. Ат мүнмек тилсимлеринде бу гызы Ораз оглы Басатдан башга хич ким еңип билмәндир. Басат бу гызы ат оюнларында еңип, оңа өйленйәр. Басадың гызы еңендиги хакында онуң какасы Ораза гелип бушлапдырлар. Шонда ол: "Төйә оглум Депегөзи өлдүрен ялы эдип гүррүң эдйәңиз" дийипдир. Муны эшиден Басат бир тәр билен Депегөзи өлдүрйәр. Басат билен Депегөзиң арасында акыла сыгмаҗак дережеде өрән көп хадысалар болуп гечйәр. Бу затлар түрклериң хыялы ынанчларыдыр"[375].

Ибн эд-Девадарының гүррүңини эдйән "Огузнамасының" бизиң "Горкут Ата" эпосымызы-да өз ичине алян бир китапдыгы беллидир. Бу "Огузнама" ниреде язылыпдыр? Бу китап Түркүстанда язылып, огузлар тарапындан Якын Гүндогара гетирилендир дийип чак этмек мүмкин дәлдир. Бизиң пикиримизче, гүррүңи эдилйән "Огузнама"

гүндогар Анадольда языландыр. Бу эсер XIY асырың башларында язга гечирилен болса герек. Чүнки, ёкарда ятлап гечишимиз ялы, шол дөврлерде Илханлы көшгүнде ве төверегинде уйгурча "Огузнаманың ("Огуз Каган" дессанының) хем-де Решидеддиниң "Огузнамасының" язылмагына итерги берен бир түркчүлик дүшүнҗеси хөкүм сүрйәрди. Башга бир тарапдан болса, биз дессанлары өз сазларына гошуп айдян озанларың монгол ханларының ве кетхудаларының сарайларында сакланандыгыны билйәрис. Эмма элимиздәки "Горкут Ата" эпосының Ибн эд-Девадарының гүррүңини эдйән "Огузнама" эсеринден башгадыгы мәлимдир. Ады агзалан тарыхчының Депегөзи өлдүрен Басат хакындакы дессан догрусында гетирйән маглуматлары элимиздәки эпосың "Басат ве Депегөз" диен шахасында душ гелмейәр. Хатда бу шахада Басадың сөйгүлиси хакында келам агыз сөз айдылмаяр. Мунуң терсине, ашакда гүррүңини этмек ислейән эпосымызда уланылан кәбир сөзлер бу "Огузнамада" душ гелмейәр. Ибн эд-Девадарының гүррүңини эдйән бу иң ирки (оригинал) "Огузнаманың" бизиң гүнлеримизе ченли гелип етмәнлиги өрән гынанчлыдыр.

Эпосың элимизде бар болан ики нусгасы хакында гүррүң эдиленде, буларың бири долы болуп, бейлекиси болса долы дәлдир.

Бу вариантларың икиси хем хайсы-да болса бир нусгадан алнандыр я-да долы дәл нусга долы нусгадан гөчүрилендир дийип чак этмек мүмкин [372, с. 68, 64 — 70; 334; 335; 430].

Элимиздәки "Горкут Ата" эпосының XV асырың икинҗи ярымында язга гечирилендиги ыкрар эдилйәрди. Биз хем өзүмизиң бир чакланҗа макаламызда [376, с. 476 — 472] бу пикири тассыкладык. Эмма хәзир бу нусгаларың XVI асырың икинҗи ярымында бир озаның дилинден языландыгыны ашакдакы ялы делиллер билен субут этдмек мүмкин:

а) эпосың дөрдүнҗи шахасында "Башы ачык Татян" галасы хакында гүррүң эдилйәр. XVI асырың Сефеви тарыхчысы Румлы Хасан Бег "Башы ачык" сөзүниң өз дөврдеши болан гүрҗи королы Багратың лакамыдыгыны язяр [272, с. 306; 316]. Башы ачыгың 4-5 йыл соңра солтан Сүлейман Канунының табынлыгына гечендиги мәлимдир [296, с. 625 — 626]. "Башы ачык" сөзүне хас ирки эсерлерде габат гелинмейәр;

б) эпосда Османлы дөвлетиниң доландырыш диванында уланылан "паша" [296, с. 191] ве "Санҗак беги" [296, с. 202, 204] ялы сөзлер шол маныларында душ гелйәр. Бу аңлатмалар диңе Османлыларда уланылып, бейлеки түрки дөвлетлерде, шол санда Гарагоюнлыларың ве Акгоюнлыларың харбы гурлушында душ гелмейәр;

в) булардан башга-да, "алай" ве "төндер" (гаргы) сөзлери душ гелйәр. Булардан "алай" сөзи Османлы дөвлетиниң доландырыш диванында уланылан манысында гетирилйәр. Соңкы сөз хем диңе Османлыларда бардыр. Бу сөзлериң грекчедиги ныгталяр;

г) эпосың шахаларында габат гелйән "бәш акҗалы улуфеҗилер" аңлатмасы-да Эйрандакы түрки дөвлет гурлушларында уланылмандыр.

Ёкарда гетирилен бу делиллер эпосың диңе бир XVI асырың икинҗи ярымында языландыгыны аңлатман, эйсем, шол бир вагтда онуң Османлыларың хәкимиети дөврүнде пейда боландыгыны хем тассыклаяр.

"Горкут Ата" эпосынының, бизиң пикиримизче, Эрзурумда, демиргазык Азербайҗанда я-да Ширванда язылан болмагы әхтималдыр. Демиргазык Азербайҗан (Гүнорта Азербайҗан-да) ве Ширван 1590 — 1603-нҗи йыллар арасында 13 йыллап Османлы хәкимиетине табын болупдырлар. Хатда XYII асырың икинҗи ярымында Ширванда "Горкут Ата" эпосының хас ровач боландыгы-да мәлимдир [1, с. 397 — 398].

Шейлеликде, биз бу эпос Эрзурум — Байбурт төвереклеринде языландыр дийип пикир эдйәрис. Муны ашакдакы делилер хем тассыклаяр:

а) эпосда, ёкарда ятлап гечишимиз ялы, Османлы дөвлет гурлушына дегишли кәбир сөзлер душ гелйәр: *паша, санҗак беги, алай, гөндер, бәш акҗалы улуфеҗилер;*

б) элимиздәки нусгалар Османлы дөврүнде Анадолыда уланылан түрк дилиниң язув кадалары билен язылыпдыр. Бу болса гүррүңини эдйән меселәмизиң айдың субутнамасыдыр;

в) XYI асырда Азербайҗанда ве Ширванда эпос язылып билинҗек дережеде түрк дилинде проза жанры ёкды;

г) эпоса гирйән шахаларың XVI асырың икинҗи ярымында Эрзурум — Байбурт этрапларында үрч эдилип айдыландыгы-да беллидир;

д) эпосда Эрзурум топракларына дегишли ер атлары аз дәлдир: *Байбурт, Авник, Пасин, Гара Дербент* ве башгалар. Буларың хатарына ирки вагтлардан бәри Эрзерум тарапларында яшан Духарлы уругының адыны-да гошмак герек. Бу уругың ады эпосың үчүнҗи шахасында бир шыгырда ятланяр;

е) эпосың кәбир шахаларының бизиң гүнлеримизде-де бу төвереклерде хениз айдыляндыгыны билйәрис;

ё) эпосда шайы тәсири ачык дуюлмаяр. Хатда эпосың башында Горкут Атаның дилинден айдылан сөзлериң арасында халыф Осман б. Аффан билен пыгамбериң аялы Әшәниң атлары агзаляр. Эпосың икинҗи шахасында ене-де Әшәниң ады габат гелйәр.

Б. ЭПОСЫҢ ГАХРЫМАНЛАРЫНЫҢ ЯШАН ЕРЛЕРИ ВЕ ДӨВРИ

Эпосда агзалян ер атларындан чен тутсаң, илкибада гахрыманларың көпүси гүндогар Анадолыда ве Азербайжанда яшан ялы болуп гөрүнйәр. Дессанларың гахрыманларының яшан Огуз илиниң айратынлыклары, эсасан, шу ашакдакылардан ыбаратдыр:

а) бүтинлей чарва;

б) ич огуз ве даш огуз дийлип атландырылян тайпалар топар-топар болуп яшапдырлар. Башгача, олара үчок ве бозок хем дийлип, ики шаха айрылыпдыр;

в) огузлар язлага чыканларында-да, гышлага гайданларында-да топар-топар болуп гидип-гелипдирлер. Хер бой өзүне дегишли бир юрт тутуныпдыр ве ол ердәки даглара яйлага чыкыпдырлар;

г) Огуз илиниң сыясы нукдайназардан өзүне махсус тертипдүзгүни болупдыр. Иле феодал гатлага дегишли асылзадалар кетхудалык эдипдирлер;

д) огузларың гоюн этинден башга-да, ат этини иендиклери, хатда гымыз хем ичендиклери беллидир.

Эмма Гүндогар Анадолыда ве Азербайжанда яшан огузларда вели бу хили хәсиетлер ёкдур [1, с. 403—406]. Бейле болса эпосда агзалян Огуз иллери ниреде яшадыларка? Орта асыр түрки халкларың тарыхы билен мешгулланян адамлар бу сорага аңсат жогап берип билерлер: Сырдеряның бойларында яшапдырлар.

Биз ишиң биринжи бөлүминде чешмелериң берен мүмкинчилигине гөрә огузларың тарыхыны дерңедик. Хакыкатдан хем, бу эпосдакы вакалар, ине, шол огузлар билен багланышыклыдыр. Чүнки, Гүндогар Анадолының ве Азербайжаның тарыхына дегишли билйән маглуматларымыз шейле нетиже чыкармага межбур эдйәр. Йөне бу дүрли гөчлер нетижесинде саны азалып, эсасан, Гаражык дагларының төверегинде яшан XI асырдакы огузлар билен багланышыклымы я-да XII асырдакы огузлар билен багланышыклымы диен сораг гелип чыкяр. Бизиң ынанжымыза гөрә, биринжи пикир хакыката хас якындыр.

Огузлар өз башдан гечиренлерини я-да бу вакаларың дессанлашан шекилини Якын Гүндогара гетирипдирлер. Ол вакалар соңра шол заманларда "Огузнама" ады билен язылыпдыр. Ибн эд-Девадарының агзаян китабы-да шу эсердир. Эпосың шахалары озанларың айтмагы билен несилден-несле гечип гелипдир. Бу эпос дөврүң тәсири билен кәбир үйтгешмелере сезевар эдилипдир ве тәзеден язылыпдыр. Бизиң хәзирки элимиздәкилер, ине, шол соңкы язылан нусгалардыр.

Эпосдакы вакаларың Сырдеряның боюнда яшан огузлар билен багланышыклыдыгы шүбхесиздир ве муны субут этмек үчин хайсыдыр бир делил гөзлемәге хич хили зерурлык ёкдур.

Шейле-де болса, ылмы максатлары гөз өңүнде тутуп, башга ерлерде ве эпосың өзүнде бу меселе билен багланышыклы бар болан кәбир фактлары гетирмек ислейәрис:

а) эпосда улы бир шахсыет хөкмүнде херекет эдйән Горкут Атаның ады, мәлим болшы ялы, XVI асырың башларында Илханлы сарайында язылан "Җами ат-Таварых" китабындакы "Түрклериң тарыхы ве Огузың җахангирлигиниң хекаяты" атлы бөлүмде хем габат гелйәр. Горкут Ата бу ерде Түркүстанда яшаян Огуз беглериниң (ябгуларының) өңденгөрүҗи, дөвлет ишлеринде маслахат бериҗи бир адам хөкмүнде суратландырыляр ве онуң кераматлы боландыгы-да ныгталяр [1, с. 371—373]. Горкут Атаның мазарының ерлешйән ери-де Сырдеряның бойы дийлип гөркезилйәр [335];

б) эпосда Байындыр хан хасап эдилмейәр. Эмма феодал җемгыетиң иң ёкары гатлагыны эелейән, ягны огуз беглериниң кетхудасы болан Салыр Газана Абулгазының "Шеҗерейи теракиме" эсериниң эсасы чешмелериниң бири болуп хызмат эден "Огузнамаларда" улы орун берилйәр. Хас өң хем ятладыш гечишимиз ялы, бу "Огузнамаларың" "Горкут Ата" эпосындан өзболушлы бир айратынлыгы бардыр. Шонуң билен бирликде, буларың икисинде-де эсасы сюжетлери бир болан кәбир меңзеш вакалар беян эдилйәр. Мысал үчин, бу "Огузнамаларда" Беҗене (Печенек) илиниң башбугусы (кетхудасы — терҗ.) Доймадыгың Салыр Газаның какасы Энкишиң (Улашың) ордасына чозмагы, Газаның гачып гутулмагы ве эҗеси Чичекли Хатының душманлар тарапындан экидилмеги, Энкишиң үч айдан соңра (1161) Доймадыга өз векилинден мал иберип, аялыны халас эдиши билен багланышыклы бир бөлүм бар. "Огузнамаларда" беян эдилишине гөрә, хатда ол аял адамсының янына гайдып геленден 6 ай соңра бир чага догуряр. Муңа аша гахары гелен Салыр Газан: "Бу чаганы кимден догурдың?" — дийип, бир сердессе билен эҗесиниң келлесини яряр [75, с. 70]. Бизиң эпосымызда хем гәвүр хөкүмдары Шөкли Мәлик Салыр Газаның ордасына чозяр ве онуң эҗесини, аялыны хем-де оглуны тутуп алып гидйәр.

Мундан башга-да, Абулгазының "Огузнамалардан" алан, Салыр Газаның башарҗаңлыгыны ве җомартлыгыны тарып эдйән, үнс бермәге мынасып бир шыгры хем бар. Оны болшы ялы гетирйәрис:

Казгурт тагдан өңер ташы югарлатды,
Салур Газан өтрүв барып гарбап тутды.
Ит беҗене гөрүп аны эсси гитди,
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби?

Бир газанга кырк бир атның этин салды,
Ол газанны сол элги бирле алды.
Саг элги бирлен илге үлештүрди,
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби?

Гөк асмандан инип гелди тинли йылан,
Хер адамны ютар эрди гөрген заман,
Салур Газан башын кесди, бермеди аман,
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби?

Отуз-кырк мүң лешгер бирлен Газан барып,
Ит бежене иллерини келди гырып,
Бир нижеси гутулдылар көп ялбарып,
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби?

Түрк ве түркмен, арап, ажам рагыетлер,
Газан кылды мусулманлыга тербиетлер,
Кафырларны гырды ошол көп фурсатлар,
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби?

Андан хүнер гөтердилер барча улы,
Базыларга орун берди саглы, соллы,
Бизге бөлди камуг илниң орны диңли,
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби?

Сейях Горкут, өлер болдуң имди, билгил,
Ол Газаның дөвлетине дога кылгыл,
Кервен китди, көп гич галдың, ёлга киргил,
Алплар,беглер гөрен барму Газан киби?

Бу шыгырда агзалян Казгурт дагының Сырдеряның боюндакы Гаражык дагларының Сайрам (Исфижаб) шәхериниң ерлешйән ерине якын бөлегиниң адыдыгыны биз өңде ятлап гечипдик. Шыгырда Газан бегиң асмандан инен ве нәме гөрсе ялмап-ювудуп барян аждарханы өлдүрендиги айдыляр. "Горкут Ата" эпосындакы бир шыгырда-да аждарха өлдүрмек меселеси гозгаляр:

"Еди башлы аждархага етип бардым,
Хайбатындан сол гөзүм яшарды.
Хей, гөзүм, намарт гөзүм, муханнес гөзүм!
Бир йыландан, нәме бар, горкдуң дийдим.
Онда хем "эрдирин, бегдирин" дийип өвүнмедим.
Өвенлери хош гөрмедим".

Булардан башга-да, ене "Шежерейи теракиме" эсеринде Салыр Газаның аялының ады ве хәсиетлендирилиши эпосдака меңзешдир,

ягны "Бойы узын Бурла Хатун, Салыр Газаның оглуның ады-да Ораздыр";

в) эпосың шахаларында Огуз илиниң юрды хакында анык бир зат айдылмаяр. Эпосы окан ислендик окыжы огузларың яшан ерлери хакында сувытлы бир маглумат алып билмейәр. Хатда Ган-Абказа, Генже, Берде, Татян, Башы ачык, Гүржүстан, Сүрмели ил, Акжагала, Гара дере ве Алынжа ялы ер атлары-да бу меселеде көмек эдип билмез. Чүнки, хич хачан гүржүлериң элине гечмедик Алынжа (Алынжак) галасы-да бир гәвүр галасы ялы эдилип гөркезилйәр. Сөзүң гысгасы, эпосда огуз илиниң белли бир юрды гөркезилмейәр.

Эпосың ики еринде Салыр Газаның, бир еринде-де Байындыр ханың тарыпы эдилйәр. Бу тарыпнамада олар: "Түркүстаның диреги, Гаражыгың арсланы, Эметсувуң гапланы" шекилинде суратландырыляр. Бу ер атлары, гөрнүши ялы, диңе тарыпланмада агзалып, оларың эпосдакы вакалар билен багланышыгы ёкдур. Бу ердәки "Түркүстан" сөзи, шүбхесиз, бу үлкәниң адындан башга зат дәлдир. "Гаражык" сөзи барада айдылында, Жизрәниң (Жезирәниң) гүнортасында, Дижләниң гүнбатарында ве Ыракдакы Алтын көприниң гүнбатарында шейле атландырылян даглар бар хем болса, эпосда булар хакында дәл-де, огузларың Сырдеряның боюндакы мешхур хатар даглары хакында гүррүң эдилйәндиги гүмансыздыр. "Эметсувы" догрусында айдыланда хем, кәбир тарыхчылар [355, с33] оны "Амидсувы" дийип тассыклаярлар. Эмма бу пикир билен ылалашмак мүмкин дәлдир. Чүнки, эпосда диңе бир ерде "Амид, Хамид" сөзи гетирилйәр, Галыберсе-де, XV — XVII асырларда Анадолыда ве Эйранда яшаян түрки халклар хем шәхериң адыны эдил ёкардакы ялы атландырыпдырлар [251, с. 248; 273, с. 306-307; 286, с. 1064]. Икинжиден болса, түрки халкларың тарапындан Дижләниң Амидсувы дийип атландырыландыгына дегишли хич хили маглумат ёкдур. Шейлеликде, "Эметсувы" сөзүниң "Түркүстан" ве "Гаражык" ялы ер-юрт атлары билен бир хатарда гетирилйәндигини назарда тутуп, онуң огузларың Сырдеряның боюндакы юртларындан гечйән бир деряның адыны аңладяндыгыны ныгтамак мүмкиндир. Эпосың биринжи шахасында "Казылык дагы" дийлен бир даг барада айдыляр. Мунуң хем Казгурт дагыдыгына я-да Гаражык дагларының бир кесиминиң адыдыгына шүбхе ёкдур [335; 355, с. 37];

г) эпосда агзалян шахс атларының көпүси XI асырда ве ондан-да ирки дөвүрлерде душ гелйән көне атлардыр. Бу атлар шу ашакдакылардыр: Дирсе хан, Бурла, Духа (Дука), Гожа, Домрул, Басат, Бамсы Бейрек, Бай Бүре, Йигенек, Казылык Гожа, Бүгдүз Эмен, Мамак, Элиг Гожа, Ушун Гожа, Эгрек, Сегрек, хатда, белки-де, Газан ве Кыян Селжук;

д) эпосда огузларың душманлары капыр дийлип атландырыляр. Ковум хөкмүнде диңе черкезлериң ады агзаляр. Ол хем бир шыгрың

диңе бир еринде ятланяр [372, с. 283]. Юрт хөкмүнде Гүржүстаның ады гетирилйәр.

Эпосдакы огуз алпларының ягылары (душманлары) хасапланылян гәвүр беглериниң атлары шулардыр: Шөкли Мәлик, Бугаҗык Мәлик, Гара Түкен Мәлик, Гара Арслан Мәлик, Демир Яйлы Гыпҗак Мәлик, Суну Саңдал Мәлик, Аг Мәлик Чешме, Аршын оглы Дирек Текүр, Гара Текүр. Булардан соңкы икиси, ягны, Аршин оглы Дирек Текүр билен Гара Текүр, эпосда айдылышына гөрә, Гара деңзиң кенарында ерлешйән галаларың — Аршин оглы Дирек Текүр Дүзмүрд галасының, Гара Текүр хем Алынҗа (Алынҗак) галасының хәкимлеридир. Бейлеки гәвүр беглериниң галаларының болуп-болманлыгы, шонуң ялы-да, хайсы миллете дегишлидиги айдылмаяр. Шөкли Мәлик эпосың көп херекет эдйән эсасы персонажларының биридир. Эпосың дөрт шахасында душман хөкмүнде херекет эдйәр ве хер гезек хем ёлдашлары Бугаҗык Мәлик ве Гара Түкен (я-да Төкен) Мәлик дагы билен билеликде өлйәр.

Гыпҗак Мәлик барада гүррүң эдиленде, ол Селҗугың какасы Дукак ялы "Демир яйлы" диен хорматлы ады гөтерипдир. Мәлим болшуна гөрә, бу ат ысламыетден өңки дөвүрде түрклериң арасында гиңден уланылан лакамларың бири болупдыр. Эпосда болуп гечйән вакаларда "Гыпҗак Мәлигиң" улы бир ролы ёкдур. Йөне Газан бегиң егени ве гиевиси Гара Пудагың оңа ган гусдурандыгы айдыляр. Бу ерде Гыпҗак сөзүниң ол бегиң дегишли илиниң адыны аңладяндыгына хич хили шек-шүбхе ёкдур. Шөкли Мәликден башлап огузларың душманлары хасапланылян әхли гәвүр беглериниң атлары, ёкарда гөрүп гечишимиз ялы, түрки диллере дегишли сөзлердир. "Шүк" (Шөк) сөзи түрки диллерде "аграслык", "пәхимлилик" ялы маънылары аңладяр. Диймек, "Шөкли" сөзи "пәхимли", "аграс" ялы маныларда уланылян болса герек. Аслында, бу сөзүң нәхили маны аңладяндыгына гарамаздан, түрклериң арасында адам ады хөкмүнде уланыландыгыны анык айдып билерис. 1071 — 1072-нҗи йылларда Сирияны ачан огуз (түркмен) беглериниң бири шейле ады гөтерйәрди [105, с. 171, 173—175].

Бу айдыланлардан шейле нетиҗе гелип чыкяр. Эпосда огузларың гәвүр диййип хәсиетлендирйән душманлары оларың тарыхы душманлары хасапланылян гыпҗаклардан башга бир ковум дәлдир. Ёкарда агзалан атлардан Демир Яйлы Гыпҗак Мәлик сөзи хем бу айдыланларың айдың субутнамасыдыр. Түрки асыллы атлары гөтерйән ве көпүсине "Мәлик" дийлен дереҗе берлен гәвүр беглери гыпҗакларың башбугуларыдыр (кетхудаларыдыр). Гыпҗакларың огузлардан хас соңра, диңе XII асырың икинҗи ярымындан башлап ыслам динине гирип уграндыгы тарыхы чешмелерден беллидир;

е) эпосдакы вакаларда беян эдилйән огузлар хас ирки дөвүрлерде яшан бир ковумдыр. Олар, мегерем, гахрыманларының Пыгамбериң

дөврүнде яшандыгына ынанярлар [372, с. 184, 225]. Абулгазының эсеринден мәлим болшы ялы, түркменлериң "Огузнамаларында" шейле пикир өңе сүрүлйәр. Эмма оларың асыл ынанҗы Горкут Атаның ве Салыр Газаның Пыгамберден 300 йыл соңра, ягны, Х асырда яшандыклары хакындакы роваятдыр. Решидеддиниң китабының дегишли бөлүминде Горкут Атаның ве онуң какасы Кезенҗигиң Мекгә гидип, хезрети Пыгамбериң янына барандыгы айдыляр [1, с. 371].

В. ГАХРЫМАНЛАРЫҢ МУСУЛМАНЛЫГЫ

Эпосдакы гахрыманлар мусулман хөкмүнде суратландырыляр. "Шежерейи теракимәниң" "Огузнамалардан" алнан бөлеклеринде-де Салыр Газан мусулман хөкмүнде орта чыкяр ве онуң бу дине хызмат эдйәндиги гөркезилйәр. Эпосда херекет эдйән шахслардан диңе үч санысының ады түркиче дәлдир. Оларың бири "дуйдурмаздан Байындыр ханың гошуныны басан" Гафлат Гоҗа оглы Шир Шемседдин, икинҗиси "ики доган бәбеги өлдүрип, зелил гезен" Дүзен оглы Али Рүстем, үчүнҗиси хем "кырк ойнашлы" Богазҗа Патмадыр. Бу үч саны атдан илкинҗи икисине багышланан айратын бир шаха болмазлыгына гарамаздан, эпосда оларың атлары йыгы-йыгы агзаляр. Икисиниң хем какасының атлары тутуляр. Хатда Дүзен оглы Али Рүстемиң бозоклардан боландыгы хем ныгталяр. Шу себәпли, эсасанам, бу ики адың эпоса соңра гиризилендигини субут этмек, бизиң пикиримизче, мүмкин дәлдир. Хер нәме-де болса, эпосың XI асырдакы огузлара дегишли боландыгыны кабул этсек, онда бу меселе-де өз-өзүнден чөзүлйәр, ягны бу ягдайда гахрыманларың мусулман боландыкларына ынанмак болар.

Г. ЭПОСЫҢ ТЕМАСЫ

Мәлим болшы ялы, элимиздәки "Горкут Ата" эпосының 12 саны шахасы бардыр. Бу 12 шахадан икисиниң, ягны "Дәли Домрул" ве "Басат" шахаларының темалары гахрыманларың фантастик гүйчлере гаршы гөрешмеклери билен багланышыклыдыр. Башга бир шахада гахрыман (Кантуралы) ярагсыз гөрнүшде буга, арслан ве бугра ялы хайванлар билен сөвешйәр. Бейлеки кәбир шахаларда эртеки сюжетлери бар болса-да, олар аз санлыдыр ве вакаларың өсүшине тәсири ёк диен ялыдыр.

Бу он ики шаханың I, VI шахаларында, ягны "Дирсе хан оглы Бугач", "Дәли Домрул ве Кантуралы" шахаларында болуп гечйән вакалара диңе баш гахрыманлар ве оларың якынлары (машгала агзалары ве ёлдашлары) гатнашяр. Бейлеки шахаларда болса вакаларың

өсүшинде баш гахрыманлар билен бирликде атлары ве санлары белли, сыясы дережелери үйтгемейән беглериң белли бир топары херекет эдйәр. Шу себәбе гөрә, бу шахаларың сахнасында көпчүлик чыкыш эдйәр ве сахнаның декорациясы хем өрән бай гөрүнйәр. Эпосың хер бир шахасының гахрыманы хөкмүнде атлары, санлары белли ве сыясы дережеси үйтгемейән беглерден хайсы-да болса бири херекет эдйәр.

Фантастик гүйчлер билен сөвешен гахраманларың бири хем Духа (Дука) Гоҗаның оглы Дәли Домрулдыр. Бүтин гахрыманларда болшы ялы, онуң хем какасының ады беллидир ве эдил бейлекилер ялы бир бегдир. Ол гөзи яныш дуран, окгунлы, ганы гызгын адам боландыгы үчин, оңа эпосдакы бейлеки кәбир гахрыманлар ялы, "Дәли" лакамы берлипдир [377, с. 564]. Мысал үчин, Домрул бир гуры чайың үстүнде гуран көпрүсинден геченлерден билегиниң гүйжүне даяныш пач аляр. Хатда көпрүсинден гечмек ислемейәнлерден-де пач алмак үчин, олары зорлук билен көпрүден гечирйәр. Ынха, тарыхы Дәли Домрулың шахсыети шейле болуп, илдешлериниң арасындакы мешхурлыгы ве ятламаларда галмагы хем шундан ыбаратдыр, ягны көпрүсинден геченлерден я-да топракларына аяк басанлардан хырач, пач алмагындан гелип чыкяр. Вагтың гечмеги билен Духа Гоҗаның оглуның образы тәзеден ишленипдир ве өзүнден башга батыр бир йигидиң ёкдугына ынанан Дәли Домрулың гаршысына онуң хакындан гелип билҗек гүйч хөкмүнде Эзрайыл чыкарылыпдыр ве шейлеликде, "Дәли Домрул" шахасы йүзе чыкыпдыр.

Ибн Фадлан [68, с. 14] 922-нҗи йылда улы бир кервене гошулыш, Огуз юрдундан гечен вагты бир огузлы өңлерини кесипдир, эмма ислән задыны беренлеринден соңра кервениң ёла рована болмагына ругсат эдипдир. Депегөз атлы горкунч ве адатдан дашары гүйчли ярадылан ынсан билен сөвешен Басат хакында гүррүң эдиленде, шуны айтмак болар. Ол огуз илиниң бозок я-да даш огуз голуның башы Ораз Гоҗаның кичи оглудыр. Кыян Селҗук хем онуң агасыдыр. Басадың образы эпосың диңе оңа багышланан шахасы билен чәкленмейәр. Онуң ады соңкы шахаларда-да агзаляр. Басат бу доган давасында, ягны үчокларың (ич огузлар) ве бозокларың (даш огузлар) арасында оңшуксызлык йүзе чыканда, какасы Ораз Гоҗаның табын болан беги Газана гаршы баш галдыран вагты өзүнден горкулан бир шахсыет хөкмүнде беян эдилйәр. Беглер беги Салыр Газаның ынамдар адамы боз айгырлы Бейрек хем йүзе чыкан бу душманчылык себәпли Басадың өз ордасыны басып алып, әхли затларыны элине гечирҗекдигинден ховатыр эдипдир ве горкупдыр. Басат огузларың душманларына гаршы хем эдерменлик гөркезипдирми я-да ёк — биз оны билмейәрис. Онуң агасы Кыян Селҗугың Депегөз билен болан сөвешлерде өди ярылып өлендиги айдыляр. Басат хем, эсасан, агасының арыны алмак үчин Депегөз билен сөвешмеги йүрегине дүвүпдир. Шейле чакламак мүмкин, ягны Депегөз, белки-де, огузлара иң көп эзьет берен ве йит-

гилер чекдирен бир душман хөкмүнде чыкыш эдйәндир. Ягны Депегөз бу лакам билен билнен гыпҗаклардан бир душман баштутаны болуп билер [258, с. 940]. Ол ызлы-ызлына эден чозушлары билен огузлары, ылайта-да, бозоклары айылганч еңлишлере сезевар эдипдир. Басадың агасы Кыян Селҗук, Арук Җандан (ики доганы билен бирликде), Демир Донлы Мамак, Дүзен оглы Алп Рүстем ве Ушун Гоҗа ялы беглер шол сөвешлерде өлүпдирлер. Басат соңра Депегөзи өлдүрйәр ве шейлелик билен, доганының ве илдешлериниң арыны аляр. Бирнәче вагт гечениден соң, Депегөз бу лакам билен таналыпдыр ве онуң фантастик бир гүйҗе эдиги хакындакы пикир дөрәпдир. Эпосың биринҗи шахасы, ягны "Дирсе хан оглы Бугач" шахасы хакында айдыланда, онуң эсасы вакаларында ёлдашларының хыянатына учран, олар тарапындан өзи ве машгала агзалары тутулып, гәвүр эллерине дүшен бир бегиң (Дирсе хан) оглы Бугач тарапындан халас эдилиши гөркезилйәр. Гөрнүши ялы, бу шаханың баш темасы ислендик ерде ислендик вагт дүш галип билҗек бир вакадыр, мунда адатдан дашары бир хадыса ёкдур.

Шу вагта ченли эпосың гүррүңи эдилмедик шахаларындан бизиң үчин хас әхмиетлиси ве үстүнде дурлуп гечилмәге мынасып боланы иң соңкы ве икинҗи шахаларыдыр. Эпосың соңкы шахасындакы вакалар өзүниң реаллыгы билен тапавутланяр, ягны ынсан өзүни гөйә бу тарыхы вакаларың ичинде ялы дуйяр. Вакаларың беян эдилиши хем өрән акгынлы ве ынандырыҗыдыр. Бу шаханың сюжети гысгача шейледир: беглер беги Газан өзүне табын үчок ве бозок беглери җем боланда, олара өй гошларындан пайларды. Эмма соңкы гезек бозок (даш огуз) беглериниң ёк махалы, өй гошларыны диңе үчоклара (ич огузлара), ягны өз голуна дегишли беглере пайлаяр. Онуң бейле этмегиниң себәби дүшүндирилмейәр. Газаның өзлериниң ёк вагтында диңе үчоклара олҗа пайлап бермеги бозокларың кетхудасы ве Газаның дайысы болан Ораз Гоҗа хем-де онуң табынлыгындакы бозок беглерине өрән агыр дегйәр. Бу вака себәпли олар Газаның хузурына гитмейәрлер ве оңа табынлык борҗуны ерине етирмейәрлер. Ораз Гоҗа өзүниң Газана болан душманчылыгыны ачык дуйдурандан соңра, табынлыгындакы бозоклы беглери янына чагыряр ве мундан бейләк оңа боюн эгмеҗекдиги хакындакы хабары Газана иберендигини айдяр. Бу бабатда оларың нәхили пикирлериниң бардыгыны сораяр. Олар: "Нәме диели, эгер сен Газана душман болсаң, биз-де душмандырыс" дийип җогап берйәрлер. Ораз Гоҗа Газаның ынамдар векили Бейрегиң бозоклардан гыз аландыгы үчин, оларың гиевси болядыгыны айдып, шу себәбе гөрә-де, ондан өз хатарларындакы дегишли орнуны элемеклигини сорамагы ве кабул этмедик ягдайында хем оны өлдүрмеги теклип эдйәр. Бейрек бир хиле билен чагырыляр. Оңа өзлери билен биле болмаклыгы үндейәрлер. Эмма муңа үзүл-кесил гаршы чыкандан соңра, ол Ораз Гоҗа тарапындан гылычланыляр. Бей-

реги өз ордасына әкидйәрлер. Йөне алан ярасындан өлйәр. Бу ваканы эшидип Газан өрән гыпаняр, бирнәче гүнләп дивана чыкмаяр. Соңра эй гөрйән ынамдарының арыны алмак ве бозоклары тәзеден боюн эгдирмек үчин херекете гечйәр. Газан Ораз Гоҗа билен баша-баш сөвеш эдип, оны өлдүрйәр. Бу вакадан соңра бейлеки бозок беглери Газаның элини өпүп, оңа табын болярлар. Газан оларың гүнәсини гечйәр. Ораз Гоҗаның болса ордасыны тоздуряр ве халкыны талаңа саляр.

Ёкарда гөрүп гечишимиз ялы, эпосың бу шахасындакы вакалар өрән гыпанчлы. Чүнки, доган давасы беян эдилйәр. Бу говгаларда эдерменлиги, батырлыгы, ачык гөвүнлилиги ве арасса пәли билен "Огузың буйсанҗы" диен лакамы алан Бейрек өлйәр. Бозокларың башы Ораз өз егени тарапындан өлдүрилйәр. Онуң әхли затлары орлуп-чапылып, ёк эдилйәр.

Бу ерде бозоклардан гыз аландыгы үчин Бейрегиң олар билен биле болмалыдыгы хакындакы гөркезилйән себәбиң догрулыгы бизде шүбхе дөредйәр. Чүнки, ики гол-да бири-биринден гыз алшып-беришйәрди. Бейрек яраланып, ызына дөненден соңра, Ораз Гоҗаның оглы Басадың өз ордасына чозмагындан өрән горкярды. Эмма Басадың бу вака гатнашып-гатнашмандыгы хакында хич зат айдылмаяр.

Эпосың бу соңкы шахасы, бизиң пикиримизче, икинҗи шаханың өң янындан берилмели болса герек. Чүнки, икинҗи шахада бозоклара эййәм Ораз Гоҗа дәл-де, онуң агтыгы Кыян Селҗугың оглы Дәли Дүндар баштутанлык эдйәр. Бейлеки шахаларда-да хемише Дәли Дүндарың ады агзаляр. Шонуң ялы-да, соңкы шахадакы вакаларда Газаның векили Гылбаш дири эдилип гөркезилйәр. Эмма шол икинҗи шахада Шөкли Мәлигиң Газаның ордасына чозан махалы өлйәр.

Эпосың икинҗи шахасының мазмуны гысгача шу ашакдакы ялыдыр. Газан өз беглери билен ава чыкан махалы душманы Шөкли Мәлик дуйдансыз чозуп, онуң улы ордасыны чапяр ве векили Элиг Гоҗа оглы Гылбаш өлйәр. Газаның оглы Ораз, аялы Бурла Хатын ве эҗеси есир алнып әкидилйәр. Бу хабары эшиден Газан Шөкли Мәлигиң үстүне йөриш эдип, беглериң көмеги билен душманы еңйәр ве оглуны, аялыны, эҗесини хем-де мал-мүлкүни ызына аляр. Умуман, бу шахада-да реал вакалар суратландырыландыр дийип пикир эдйәрис. Чүнки, душманың башбугуларындан Шөкли Мәлигиң Газаның ордасына дөкүлип, талаңчылык этмеги хакыката якындыр. Йөне Газаның бу талаңчылыкда өз ордасында болуп-болманлыгы хакында анык бир зат айтмак мүмкин дәлдир. Ёкарда ятлап гечишимиз ялы, "Шеҗерейи теракимеде" печенег илиниң башбугусы Доймадыгың Салыр Газаның какасы Энкишиң ордасыны басандыгы, Энкишиң ве Газаның гачандыгы, Газаның эҗесиниң есир алнып әкидилендиги, Энкишиң болса өз векилиниң үсти билен душманына мал-мүлк иберип, аялыны халас эдендиги хакында бир роваят бар. Бу ровятда беян эдилиши ялы,

Газаның мал-хырач иберип, якынларыны халас эден болмагы-да әхтималдыр. Эмма Газан бег соңра улы бир еңиш газаныш, душманындан арыны алыпдыр. Ине, эпосың бу шахасындан ве "Шеҗерейи теракимеден" гетирен хекаяларымыз Салыр Газан бегиң шол улы еңшини шөхлелендирйәр.

Эпосың гахрыманлары ёкары гатлага дегишли адамлардыр, ягны беглердир. Эпосда болуп гечйән вакаларда халк көпчүлигиниң векиллери гатнашмаяр диен ялыдыр. Ялңыз икинҗи шахадакы вакалара Газаның Гаражык атлы чопанының гатнашдырылмагы кададан чыкма болуп билер. Ол чопан өз хоҗайынының сүрүсини душманлардан гахрыманларча гораяр, хатда онуң доганлары Кыян Гүйҗи ве Демир Гүйҗи бу тутлушыкда өлйәрлер. Үстесине-де, Гаражык чопан Газан бегиң Шөкли Мәлик билен эден сөвешлеринде хем эрҗеллик гөркезйәр. Газан хем Гаражык чопаның өзүне вепалылыгыны ве гөркезен батырлыгыны унутмандыр ве оны янына алып, баш чопан белләпдир. Бу батыр чопаның адының мешхур Гаражык дагларының ады билен багланышыклы болмагы тебигыдыр.

Аслында, түрки халкларың өз чагаларына географики атлары дакмак дәби, ыслам тарыхчылары тарапындан хем белленилиши ялы, гиң гериме эе болупдыр.

Д. ЭПОСЫҢ ГАХРЫМАНЛАРЫ

Эпосың гахрыманлары огуз илиндендир. Бу ил "галың" (көплүк, гүйчли), кәте-де "ганлы" (әхтимал, сөвешиҗилиги ве ар алыҗылыгы үчиндир) сөзлери билен хәсиетлендирилйәр.

Огуз илиниң мыдама мекан тутуп яшан юртлары болупдыр. Башгача айдыланда, олар юрдуны үйтгетмәндирлер. Огузлар шол юртларында чарвачылык дурмушында яшапдырлар. Йөне топарлайын гөчүпгонуп яшапдырлар, ягны гышлагдан язлага тутуш ил болуп гидипгелипдирлер. Белли болшуна гөрә, хер бир бегиң өз бойы билен билеликде отуран айры-айры ерлери болупдыр. Беглериниң ёлбашчылыгындакы бойлар яшаян ериндәки дага я-да даглара яйлага чыкыпдырлар. Олар чайларың, деряларың якаларында ве ой ерлерде гышлапдырлар.

Огуз или үчок ве бозок дийлип, ики гола айрылыпдыр. Үчоклара ич огузлар, бозоклара даш огузлар хем дийлипдир. Атландырылышындан белли болшы ялы, бу огуз голлары бири-биринден айра, херси бир топар болуп яшапдырлар. Хатда ич огузлар билен даш огузларың яшан ерлериниң бири-биринден эп-эсли узак аралыкда боландыгы хем әхтималдыр. Чүнки, үчоклар бозокларың үстүне гиденлеринде, оларың гиҗе диймән, гүндиз диймән ёл йөрәндиклери айдыляр. Үчоклара ич огуз дийилмеги, бизиң пикиримизче, сыясы хәкимиетиң оларың элинде болмагы билен багланышыклыдыр.

Е. ЫКДЫСАДЫ ДУРМУШЛАРЫ

Эпосдан мэлим болшы ялы, феодал җемгыетдэки огуз асылзадаларындан болан гахрыманлар өрэн гурплы адамлар. Бай Бичен, Бай Бүре ялы кэбир беглериң атларының өңүнден "бай" сөзи гетирилйэр. Белки, бу сөз оларың мадды ягдайыны аңладяндыр. Чарва дурмушында яшандыклары үчин, огузларың эсасы байлыгы мал сүрүлеринден ыбарат болупдыр. Олар, эсасан, гоюн, ат, дүе ялы маллары ийипдирлер. Той-томашаларда ат ве дүе этинден сөвүш эдилйэндиги айдылян-да болса, олар, эсасан, гоюн этини ийипдирлер. Огузларың гоюнлары дийсең көп болупдыр, хатда, оларың саныың түмен, ягны он мүңлер билен хасапланандыгы хэли-шинди ныгталяр. Дүелере диңе йүк дашайыш серишдеси хөкмүнде гарапдырлар. Атлар болса, эпосда айдылышы ялы, оларың эсасы улаглары болупдыр. Эпосдакы беглериң байлыгы хакында айдылян пикирлер ховайы бир гүррүң дэлдир. Ибн Фадлан берйэн бир маглуматында огузларың өрэн байдыгыны, араларында 100 мүң гойны ве 10 мүң аты боланларың бардыгына ве муны хут өзүниң гөрендигини ныгтаяр. Бу хакда биз өң хем ятладып гечипдик.

Чарвачылык дурмушында яшаян гахрыманлар, эсасан, гоюн этини ийипдирлер. Олар "акҗа гоюн" җынсындан болан доварлары саклапдырлар. Гоюн эти билен бaгланышыклы "чишлик" сөзи уланыляр. Бу сөз тутуш гойнуң чише өтүрилип, отда биширилмегини аңладян болса герек. Гоюн этинден тайярланылян бир нахарың ады хөкмүнде "яхни" сөзи гетирлйэр. Бу нахар Түркиеде бизиң гүнлеримизде-де билинйэр. Мундан башга-да, эпосда "экмек" (этмек) (түрк дилинде бу сөз "чөрек" манысыны аңладяр — терж.) сөзи билен бирликде "гөмеч" сөзи-де уланыляр. "Гөмеч" дийлип гора гөмүлип биширилен юмшак чөреге айдыляр. "Гөмеч" сөзи шу маныда Кашгарлыда-да [112, I, с. 360], парсча чешмелерде-де душ гелйэр. Бу гүн Анадолыда билинйэн ве биширилйэн гөмеч чөрегине кэбир ерлерде "көмме" ве "көмбе" хем дийилйэр.

Эпосда беян эдилишине гөрэ, огуз беглериниң дүрли себэплер билен багланышыклы тутян тойларында атлардан айгырлар, дүелерден бугралар, доварлардан гочлар сойлуп, этлер депе ялы эдилип гоюлян экени. Саглып тайярланылян гымыз болса көли ядыңа салярмыш. Ине, бу ердэки ат этиниң, хатда дүе этиниң ийилмегини ве гымыз ичилмегини биз диңе Сырдеряның бойларында яшан огузлар билен багланышдырып билерис. Анадола ве Эйрана гөч эден огузларың бу ерлере геленден соңра, өңкүлери ялы ат этини ийип, гымыз ичмеклерини довам этдирендиги хакында элимизде анык бир маглумат ёк. Мэлим болшы ялы, түркменлериң дегишли болан ханефи мезхебиниң ат эти-

ни иймеги гадаган этмеги [429, с. 432-434; 378, с. 141], гоңшы мусулман ковумларың ат этини иймезлиги, шейле хем йылкыларының өңкүлери ялы көп болмазлыгы нетиҗесинде, олар ат этини иймек ве гымыз ичмек дәбини йитирипдирлер. Огузлар ады агзалан хайванларың эркегини, шол бир вагтың өзүнде-де, яшажыгыны союп ийипдирлер. Сыгыр эти хакында хич зат айдылмаяр. Йөне кәбир чешмелерде оларың гара маллары хем иедендиклери языляр.

Эпосда түрки халкларың милли нахарының ады болан "тутмач" сөзи уланылмаяр. Йөне бу нахары огузлар билйәрди. Селҗуклы Тогрул бег Хорасанда махалы бир зыяпатда иен бадам халвасына, өң хем ятладышымыз ялы, шейле баха берипдир: "Оңат тутмач экени, йөне сарымсагы кемтер". Тутмач Анадолы селҗукларында [199, с. 306] ве Османлы сарайында ийлен нахарларың биридир [379, с. 27]. Бу гүн тутмажың Анадолының көп ерлеринде тайярланыляндыгы мәлимдир. Махмыт Кашгарлы [112, I, с. 452] *тутмаҗың* хеммелер тарапындан, шол санда бейлеки ковумлар тарапындан хем билинйән бир түрки тагамыдыгыны ныгтаяр. Бу нахар огузлар ве бейлеки түрки тайпалар тарапындан Якын Гүндогар юртларына гетирилипдир, ягны эйранлылара-да, араплара-да мәлим болупдыр. Хатда бу нахарың ады парсча, арапча белли сөзлүклере-де гирипдир [380, с. 37—39]. XV асырда ширазлы Эбу Исхакы Халлажың "Диван-и этиме" эсеринде түрки халклара дегишли бирнәче нахар атлары гетирилйәр: *тутмач, гөмеч, гүллач, чөрек, бугра, гыйма, умач гатык, чагыр, кавуд.* Бу эсерде башга-да, *бөрек* ве *манты* билен бирликде, мешхур *боза* ичгисинден хем сөз ачыляр.

Бугра хем түрки ковумларың мешхур нахарларындан болуп, мунуң Бугра хан атлы бир түрк хөкүмдары тарапындан ойланып тапыландыгы айдыляр [1, с. 376]. Аслында, ёкарда ятланан *гөмеч, гүллач, чөрек, умач, буламач* ялы нахарларың бу гүн хем Түркиеде йөргүнлидигини билйәрис. *Тутмач* болса иң сөйлен ве мешхур нахарларың бири хөкмүнде Эбу Исхакың диванында хәли-шинди агзаляр. Хатда ол ерде тутмач билен багланышыклы йөрите бир гошгы хем бар [381, с. 10, 22—23, 44, 58, 74].

Кашгарлының ве Эбу Исхакың *тутмач* хакындакы айданлары бу нахарың тайярланыш тәрлериниң бизиң гүнлеримизе ченли үйтгемән гелендигине шаятлык эдйәр. *Тутмач* хәзирки вагтда Токат, Сивас, Амася, Чорум, Анкара, Ёзгат тарапларында ве авшарларың арасында мешхур болуп, онуң тайярланышы шейледир: хамыр челпек шекилинде, йөне аз-маз галың эдилип (1,5 мм. чемеси галыңлыкда) яйыляр. Саҗа салнып, чалаҗа тендириленден соңра, үчбурчлук шекилинде кесилйәр ве гайнаг сува салнып чыкарыляр. Биширилен гөк мерҗимек билен гарышдырыляр ве ичине сарымсак, гатык гошуляр. Бу затлар эдилип болнандан соңра, үстүне говрулан эт ве яг гоюляр. Мунуң үстүнден хем гөк я-да гуран нарпыз сепилйәр. Бу нахар, Махмыт Кашгарлының хем беллейши ялы, чорбалы боляр.

Гөрүп гечишимиз ялы, бу нахарың өзболушлы бир тайярланылышы бардыр. Ол хакыкатдан-да, леззетлидир ве ёкумлыдыр. Йөне дүзүмине гатылян затлардан хем гөрнүши ялы, *тутмаҗың* сиңңитлилиги еңил дәлдир. Муны Кашгарлы-да белләп гечипдир.

Ё. СЫЯСЫ ГУРЛУШЫ

Эпосда беян эдилйән Огуз илиниң феодал җемгыете махсус бир сыясы гурлушы болупдыр. Хер бегиң өзүне дегишли топраклары болуп, олар шол ерлериң хәкими хасап эдилипдир. Беглер мекан тутан ерлериндәки ордаларда яшапдырлар ве өз бойларына баштутанлык эдипдирлер. Оларың табынлыгындакы иң якын адамлар огулларындан ве доганларындан ыбарат болупдыр. Эпосда сөвешлерде эдерменлик гөркезенлере *олҗадан етйән пайдан* (совгатдан) башга-да, "калаба үлке" (дирилик) дийлип атландырылан ерлер берлендиги айдыляр. Огузларда "тимар" (харбы адамлара ве сөвеше гиден эсгерлере берилйән топрак — терж.) дийлен дүзгүниң я-да муңа меңзеш бир каданың болуп-болмандыгыны айтмак кын. Шоңа гөрә-де, "калаба үлке" дүшүнҗесини эпосың язылан дөврүне дегишли өзболушлы бир йөрелгедир дийип чакламак мүмкин.

Беглер өз голларының бегине табын болупдырлар. Үчок голуның беги шол бир вагтың өзүнде бозок бегиниң хем үстүнден гарапдыр. Шейлеликде, үчок голуның беги "беглербеги" диен ады гөтерипдир. Беглербеги-де хана, ягны хөкүмдара табын болупдыр. Табын беглериң везипелери үстүнден гараян бегиң янына барып дурмакдан, чакылыкларына гитмекден ыбаратды. Мысал үчин, Байындыр ханың уч (меркезден узакдакы, ягны серхет якасындакы — терж.) беги болан Бегил хер йыл онуң диванына гелип, гетирен совгатларыны говшурар экен. Өзүне гарашлы гол беглериниң болмагына гарамаздан, бозокларың башбугусы (кетхудасы) Ораз беглербеги Салыр Газаның хузурына гелип дурупдыр.

Беглериң везипелери догрусында айдыланда болса, олар табынлыгындакылар хакында алада этмекден, янына геленлеринде я-да чагыранларында, дәп-дессурлара гөрә гаршыламакдан, дереҗелери меңзеш болан табынларыны дең тутмакдан ве оларың намысына, абрайына шек гетирҗек, гөвнүни йыкҗак хайсыдыр бир херекетден даш дурмакдан ыбаратдыр. Ханлар ханы Байындыр хан йылда бир гезек той тутуп, огуз беглерини мыхман алыпдыр. Салыр Газан хем, белки, йылда бир гезек, голастындакы беглериниң җемленен вагты, ягны оларың диванына гелен заманы мал-мүлкүни олҗа пайлап, той берер экен. Тойдан соңра беглер хошлашып, юртлы-юрдуна дөнүпдирлер. Эмма беглербеги Газан соңкы гезек, нәме үчиндир, олҗалы тоюны бозокларың ёк бир махалы, диңе үчокларың, ягны өз голуның беглерини чагырып берйәр. Газан бегиң бу херекети бозок

беглерине, ылайта-да, бу голуң башбугусы (кетхудасы) Ораза якмандыр ве гахарыны гетирипдир, хатда ол оңа душман болупдыр. Беглербеги Газан хем өз дайысы, эмма табынлыгында болан Оразың голастындакы беглери билен билеликде дәп боюнча янына гелмәндигине кине эдипдир. Бу ягдайы аныкламак үчин, ягны Газана боюн эгип-эгмейәндигине гөз етирмек максады билен Оразың янына гиден векили Сары Гылбаш, үстүне ягы чозандыгы себәпли беглербегиниң онуң көмеге гелмегини ислейәндигини айдяр. Эмма Ораз Газаның дәпден чыкып, өйүни диңе үчоклара олҗа пайландыгы себәпли көмеге гелмеҗекдигини, үстесине-де, беглери билен бирликде инди оны өзлерине душман хасаплаяндыкларыны хем айдяр. Гылбаш Газаның үстүне хич хили ягының дөкүлмәндигини, муны онуң Газана достлугыны я-да душманлыгыны билмек үчин шейле эдендигини айдып, ызына дөнйәр. Бу вакадан соңра Ораз беглерини янына чагырыпдыр ве той берип, хеззет-хормат эденден соңра, олара шейле дийипдир: "Беглер, мениң сизи нәме үчин чагыранымы билйәрсиңизми?"

Айтдылар:

— Билмейәрис.

Ораз айдяр:

— Газан бизиң ямымыза Гылбашы иберипдир.

"Илим-гүнүм чапылды, гара башым дертли болды. Дайым Ораз маңа гелсин" дийипдир.

Эмен айдяр:

— Хә, сен нәме җогап бердиң? Ораз айдяр:

— Гылбаша айтдым. Хачан-да Газан өйүни олҗа пайланда, даш огуз беглери-де биле болардылар. Беглер гидип, Газана салама барардылар. Инди бизиң гүнәмиз нәме? Бизи чагырмадылар. Бизиң хеммәмиз Газана душмандырыс — дийдим.

Эмен айдяр: — Говы айдыпсың. Ораз айдяр: — Беглер, инди сиз нәме дийәрсиңиз? Беглер айтды: — Нәме диели, сен Газана душман болсаң, биз-де душмандырыс, — дийдилер. Ораз орта Гурхан гетирди. Хемме беглер оңа элини гоюп, ант ичдилер. "Сениң достуңа дост, душманыңа душмандырыс» — дийдилер. Ораз әхли беглере халат япды".

Эпосың соңкы шахасындан алнан бу парча огуз асылзадаларының бири-бирине болан табынлык гатнашыкларыны өрән айдың шөхлелендирйәр.

Эпосдан белли болшы ялы, табынлык меселесинде бозоклы беглериң гөнүден-гөни Газан билен бир багланышыгы ёк. Оларың боюн эген серкедеси өз голларының баштутаны Ораз Гоҗадыр. Газан хем көмек соранда, диңе оңа йүз тутупдыр. Серкердәниң өз табынлыгындакылардан көмек сорамагы тебигы бир хадысадыр. Мысал үчин, Бейрек Ораз Гоҗаның оглы Басадың ордасына чозмагындан ховатыр эдип, Газандан көмек сораяр. Шонуң ялы-да, ол

өзүне гылыч чекип, өлүмине себәп болан Ораз Гожадан арыны алып бермегини беглербегине весъет эдйәр. Огуз илиниң уч беги Бегил-де душманың чозҗакдыгыны билип, Газандан көмек сорамагы хыял эдйәр.

Ораз Гожадан соңра бозокларың башына онуң агтыгы Кыян Селҗугың оглы Дәли Дүндар гечйәр. Дәли Дүндар билен багланышыклы: "Газан кимин пәлваны бир сөвешде үч гезек атдан агдаран" дийлен аңлатманың айдылмагы, бу ики улы бегиң арасында бир сөвешиң боландыгыны аңладяр.

Казылык Гожаның оглы Йигенегиң улы беглерден бири боландыгы мәлимдир. Йигенек хакындакы шахада какасы Казылык Гожаның Байындыр ханың везири боландыгы айдыляр. Онуң өзи-де кәте беглербашы хөкмүнде хәсиетлендирилйәр ве биргиден огуз беглерини еке-еке атдан агдарандыгы, Газана "кешиш", ягны монах диендиги хакында языляр. Бу айдыланлар Йигенек билен Газаның арасында бир оңшуксызлыгың боландыгындан хабар берйәр. Гепиң гысгасы, улы беглериң махал-махал бири-бири билен гөреше гирендиги, беглериң арасында җеделлериң, дүшүнишмезликлериң, чекишмелериң ве атышмаларың хәли-шинди йүзе чыкып дурандыгы мәлим боляр. Табынлыкдакылар өз серкерделерине хормат гоймак билен бирликде, оларың херекетлери бир эрксиз гулуң хоҗайынына болан херекетлеринден дүйпгөтер башгачадыр. Олар өрән абрайлы, өзүне ынамлы кишилер болуп, серкерделериң ялңыш пикирлерине ве херекетлерине берк гайтавул берип билипдирлер. Байындыр хан я-да Газан өз беглеринден Бегилиң авчылыкдакы уссатлыгына: "Бу хүнәр атданмы я-да эрден?" дийип сорапдыр. Беглер хем оңа: "Ханымыз, эрдендир" дийип җогап берипдирлер. Эмма Газан: "Хүнәр атдандыр" дийипдир. Бу сөзлери эшиден Бегил: "Алпларың ичинде бизи боюмыз билен палчыга батырдың" дийип, Байындыр хана (я-да Газана) гахар эдип, ордасына гидипдир. Мундан башга-да, Бегилиң Огуза баш гөтерип, бүтин ил-гүни билен Гүрҗүстана гөчүп гитмек исләндиги ве муңа аялының гаршы чыкандыгы айдыляр. Эдил шонуң ялы, Ораз хем какасы Газаның бир херекетинден гөвүн эдипдир ве "Кан Абказа" илине гидип, христиан болҗакдыгыны айтмак билен хайбат атыпдыр. Әхли аристократик җемгыетлерде болшы ялы, огузларда-да везипә, эеленйән орна улы әхмиет берлипдир.

Сыясы-җемгыетчилик геңешлерде оңа гатнашанларың отурҗак ерлери белли болупдыр. Байындыр ханың я-да беглербеги Газаның диванында саг гола дегишли беглер саг тарапда, сол гола дегишли беглер сол тарапда, хас беглер төрде, векиллер хем ишикде отурыпдырлар [372, с. 144-145].

Дивандакы геңешлерде улы беглериң чагалары ханың я-да беглербеиниң саг ве сол янында я-да габат гаршысында дик я-да яя сөенип дурупдырлар. Байындыр ханың диванында онуң гаршысында

Гара Гүне оглы Гара Пудак яя сөенип дурар экен. Ханың саг янында беглербеги Газаның оглы Ораз ве сол янында-да Казылык Гоҗаның оглы Йигенек аяк үстүнде дуруңдыр. Газаның диванында болса онуң габат гаршысында оглы Ораз яя япланып дуруңдыр. Эгер диванда бег ялңыз болса, онда оглы онуң янында отурып билйәрди. Диванда сөзлемек ислейән дыза чөкүп геплейәрди.

Эпосың икинҗи шахасында ава-шикәре чыкан беглериң атларының, оларың феодал басганчакдакы орунларына гөрә тутуляндыгы белли боляр. Беглер ава чыканларында, өңи билен беглербеги Газан, соңра бозокларың башы Кыян Селҗугың оглы Дәли Дүндар ве ондан соңра нобаты билен Газаның доганы Гара Гүне, Шир Шемсетдин, Бейрек, Йигенек ве бейлеки беглер атланыңдырлар.

Инди болса феодал мердуванында ер алан шахслары еке-еке гөзден гечирелиң.

1. Байындыр хан. Огуз илиниң хөкүмдарыдыр. Какасының ады Камгандыр. Беглербеги Газан онуң гиевисидир. Оглы я-да хич бир эркек гарындашы ёкдур. Диванындан ве ордасындан дашары чыкмаяр. Эмма бу ерде-де, ол ачык гөркезилмейәр. Шахсыети беглербеги Газан бег билен гарыщдырыляр. Акгоюнлыларың өзлерини Байындыр ханың агтыклары сайяндыкларыны билйәрис. Башга бир тарапдан, хөкүмдарың бой адыны гөтермегиниң, Акгоюнлылар династиясына яранмак максады билен эпоса соңра гошулан болмагының әхтималлыгыны артдыряр. Йөне какасы хөкмүнде Гөк ханың дәл-де, Камганың ады гетирилйәр. Муны нәме билен дүшүндирип болар? Эгер эпосдакы Огуз или XI асырдакы огузлар болҗак болса, оларың башында бир ябгу (хан) машгаласының дурмагы ынандырыҗы дәл. Хер нәме-де болса, Байындыр хан билен багланышыклы сюжетиң эпоса соң гошуландыгы хакындакы пикир эсассыз дәлдир.

2. Салыр Газан Бег. Беглериң башы ве оларың серкердесидир. Шу себәпли эпосда Салыр Газан бег кәте беглербеги ады билен хем ятланяр. Бу аңлатма, ягны "беглербеги" сөзи, Османлыларда болшы ялы, хас өң Түркие селҗукларында хем бардыр. Йөне "беглербеги" сөзүниң огузларда бир везипе ады хөкмүнде уланылып-уланылмандыгыны билмейәрис. Газаның какасының адының Улаш боландыгы айдыляр. "Шеҗерейи теракимеде" болса Энкиш дийилйәр. Бу ердәки "энкиш" сөзүниң аслының "улаш" болмагы-да мүмкиндир. Салыр Газан эпосда шейле тарып эдилйәр: "Түйли гушуң баласы, пакырмисгинлериң умыды, Эмет сувуның арсланы, Гараҗыгың гапланы, гоңур атың эеси, хан Оразың агасы, Байындыр ханың гиевиси, галың (әхли) огузың дөвлети, галмыш йигит аркасы".

Салыр Газан бег өз ковумы хакында унудылмаҗак хатыралар галдырыңдыр. Түркменлериң ниреде болсалар-да, атларыны хич унутмаян ики шахсыетинден бири-де Салыр Газандыр (бейлекиси Горкут Атадыр). Огуз илиниң башбугы беглербеги Газан бег башар-

жаң, батыр, өзүне гөвни етйән, гечиримли, жомарт, халкына мылакатлы, беглере эсерден, өвүнмеги халамаян шахсыет хөкмүнде суратландырыляр. "Шежерейи теракиме" китабындакы роваятда-да онуң душманлара гаршы сөвешлердәки үстүнликлери, илине, ягны халкына эден ягшылыклары беян эдилйәр.

Беглербеги Газаның аялы Бурла Хатындыр. Мүсүрде Мамлюклар дөврүнде түрки диле дегишли язылан эсерлериң кәбиринде "бурла" сөзүниң "үзүм" манысыны аңладяндыгы айдыляр [382, с. 7; 158, с. 30]. Бу сөзүң гыпжакчадыгы беллидир. Шоңа гөрә-де, бу ерде ики эхтималлык бар: Бурла Хатын я бир гыпжак бегиниң гызыдыр, я-да бир гыпжак шазада гызының адыны аландыр. "Шежерейи теракимеде" [75, с. 79] Бурла Хатын Сүндүн байың гызы хөкмүнде гөркезилйәр. Эмма Сүндүн бай хакында хич хили маглумат берилмейәр. Бу ерде-де Бурла Хатын, бизиң эпосымызда болшы ялы, "Бойы узын" дийлип хәсиетлендирилйәр. "Шежерейи теракимә" чешме болуп хызмат эден "Огузнамаларың" бизиң гүррүңини эдйән эпосымыздан өзболушлы тапавутларының бардыгы өңде яңзыдылыпды. Мысал үчин, "Шежерейи теракимеде" Бурла Хатын "Алтын көзгүлү" (айналы) дийлип атландыляр [75, с. 79-80]. Салыр Газаның ве Бурла Хатының бир огуллары болуп, онуң ады Ораздыр (Урусдыр). Бу ат, халкың ады болан "Рус" диен сөз билен меңзешдир. XIV асырда Мамлюк эмирлеринден кәбирлериниң шейле атландырыландыгыны билйәрис. Шонуң ялы-да, Алтын Орданың ханы Тогтамышың Урус Гожа атлы бир эмириниң боландыгы-да хакыкатдыр [1, с. 426]. Газан бег нәме себәп билен оглуна шейле ат гоюпдыр? Муңа анык бир жогап бермек, элбетде, аңсат дәлдир. Газаның дайысы бозокларың башы-да шол ады, ягны Ораз Гожа адыны гөтерйәр. "Шежерейи теракимеде" Урус "от гөзли" дийлип дүшүндирилйәр.

3. Гара Гүне. Газан бегиң доганы, беглериң диван геңешинде хемише агасының саг тарапында отуряр. Гара Гүнениң хем бир оглы болуп, онуң ады Гара Пудакдыр. Оңа кәте Дәли Пудак хем дийилйәр. Ша Аббас дөврүндәки Чухр-ы Сад (Саады-чукуры, эсасан, Ереван төверeклери) беглербеги Эмир Гүнениң хем эдил бу огуз бегиниңки ялы меңзеш ат гөтерендиги беллидир. Эмир Гүне гажар боюның Акжагоюнлы обасындан болуп, Сары Арслан лакамыны гөтерйәрди. Богаз ичиндәки Эмиргах мәхеллесиниң ады бу бегиң ады билен багланышыклыдыр. Бу ерде өзүне айратын үнси чекйән ене-де бир факт бар. Ол хем ша Аббасың хөкүмдарлыгының илкинжи йылларында бир эмириң Пудак, онуң какасының-да Гара Гүне атларыны гөтермегидир. Элбетде, бу атларың эпосың тәсири билен гойландыгы әшгәрдир [272, с. 431, 436].

4. Ораз Гожа. Бозак голуның иң улы бегидир. Ораз Гожаның өрән узын бойлы, эллериниң ве аякларының инче ве аррык боландыгы айдыляр. Онуң "Ат агызлы" диен лакамы болупдыр. Оразың ики

оглунын боландыгыны гөрйәрис: Кыян Селҗук ве Басат. Булардан Кыян Селҗугың Депегөз билен болан тутлушыкларында өдүниң ярылып өлендиги ныгталяр. Кыян Селҗугың адының биринҗи сөзи бир уругың адымы я-да лакамы диен сораг йүзе чыкяр. Бизиң пикиримизче, икинҗи чаклама хакыката хас якын болса герек. Депегөзи еңен Басат хакында айдыланда, онуң ады эпосың үчок ве бозок давасына багышланан шахасында агзаляр. Йөне онуң соңкы ыкбалы хакында хич зат айдылмаяр. Белки, ол хем, какасы Ораз Гоҗа ялы, гардаш давасында өлдүрилендир.

Ораз Гоҗадан соңра бозокларың башына онуң агтыгы Кыян Селҗугың оглы Дэли Дүндар гечйәр. Эелейән дережеси боюнча Дэли Дүндарың кәте Газандан соңра икинҗи, кәте-дә Газаның доганы Гара Гүнеден соңра үчүнҗи орунда боландыгы ныгталяр. Ол хакында айдылян "бир сөвешде үч гезек Газаны атдан агдаран» дийлен аңлатма үчоклар билен бозокларың арасында чыкан башга бир дава-җенҗеле дегишли болса герек.

5. Шир Шемсетдин. Какасының адының Гафлат Гоҗа боландыгы язылыяр. Ол арапча ады гөтерйән ики бегиң биридир. Шир Шемсетдин "Байындыр хана дуйдурмаздан, онуң ягысаны басан" дийлен җүмле билен тарып эдилйәр.

6. Бейрек. Газаның ынамдар векилидир. Ич огузлара дегишлидир. Ол өрән гелшикли бир йигит болупдыр ве шол себәпли, көпленч, никаплы гезипдир. Бейрек өзүниң гелшиклилиги, эсердеңлилиги билен "Галың огзуң буйсанҗы" диен лакама эе болупдыр. Онуң билен багланышыклы "Ап-алаҗа гердегине (йигит билен гызың ника гиҗеси галян өйи — терҗ.) тарап гелен еди гызың умыды" дийлен аңлатма-да айдыляр. Эпосың иң соңкы шахасында беян эдилишине гөрә, ол Ораз тарапындан өлдүрилйәр.

7. Йигенек. Казылык Гоҗаның оглудыр. Казылык Гоҗаның Байындыр ханың везири боландыгы айдыляр. Казылык Гоҗаның адының шейле атдакы дагдан алнандыгы әшгәр боляр. Эпосда Йигенегиң какасы Казылык Гоҗаны бендиликден халас эдиши хакында бир шаха бар. Ол бир ерде беглер башы хөкмүнде суратландырыляр. Элбетде, бу Йигенегиң бир вагтлар беглербеги боландыгыны аңлатмаса-да, онуң ёкары дережәни эелейән бир бегдигини тассыклаяр. Йигенегиң Газана "кешиш", ягны, монах диендиги ве "галың огуз беглерини еке-еке атларындан агдарандыгы" хем айдыляр. Бу айдыланлар Йигенек билен Газаның арасында асыл себәби бизе билинмедик бир гөрешиң боландыгына шаятлык эдйәр. Йигениң машгаласының иң асыл ве иң гүйчли машгалалардан бири боландыгы хакыкатдыр. Бу машгаланың үчоклардан болмагы әхтималдыр. Бу бег билен багланышыклы: "Кур курма гушаклы, гулагы алтын күпели (халкалы)" хем дийилйәр.

8. Бүгдүз Эмен. Бозок голундандыгы айдыляр. Эмма бүгдүз бойы үчоклара дегишли бир бойдур. Бүгдүз Эмен бозокларың Ораздан соңра гелен иң тәсирли, хөкмүрован беги хөкмүнде хәсиетлендирилйәр. Онуң "Быйыгы (мурты — терж.) ганлы» диен лакамы болупдыр. Ол ёкарда ады агзалан Йигенегиң дайысыдыр. Онуң пыгамбериң йүзүни гөрен огуз бегидиги айдыляр. Ораз билен Газаның арасындакы душманчылыкда ве гөрешлерде Бүгдүз Эмениң хем ады гетирилйәр.

9. Дүлек Эврен. Эйлик Гожаның оглудыр. Лакамы "Дөнебилмездир". Бу лакамың манысы ве нәме себәбе гөрә берлендиги белли дәл. Онуң Аг Мәлик Чешмәниң (?) гызы билен никалашандыгы ве Сопы Сандал (?) Мәлиге ган гусдурандыгы айдыляр. Шонуң ялы-да, "өз адына ыснат гетирип, илден чыкып гидендиги" язылыр. Бу аңлатманың анык бир дүшүндиришини берип билмейрис. Белки, бу жүмле билен Дүлек Эврениң өз гымматыны билмән, машгаласыны, боюны ве илини ташлап гидендиги ныгталмак исленендир. Дүлек Эврен бозоклардандыр. Эпосың соңкы шахасында Оразың табынлыгындакыларың арасында ады гечйәр.

10. Алп Рүстем. Атлары түркиче болмадык ики огуз бегинден биридир (бейлекиси Шир Шемсетдиндир). Какасының ады Дүзен болуп, ол бозок беглериндендир. Эпосың иң соңкы шахасында ады агзаляр. Ол ерде Алп Рүстем үчоклардан Эңсе Гожаның оглы Окчы билен сөвешмекчидигини айдяр. Алп Рүстемиң Депегөз билен болан сөвешде өлендиги ныгталяр. Бу болса Депегөзүң, үчоклара гаранда, бозоклара хас душман боландыгы барадакы пикири тассыклаяр. Алп Рүстем өзүни: "Ики доган бәбеги өлдүрип, зелил гезен" хөкмүнде гөркезйәр. Бу гыналчлы ваканың нәхили ягдайда, ненеңси йүзе чыкандыгы хакында хич хили маглумат ёкдур.

11. Терс Узамыш. Ол үчоклардандыр. Эпосың соңкы шахасында Бүгдүз Эмен онуң билен баша-баш сөвешмек ислейәндигини айдяр. Терс Узамыш, хемише болшы ялы, өзүниң гөдек херекетлери билен Газаның габат гаршысында отурмак ислән Ушун Гожаның оглы Эгреге йүзленип: "Эй, Ушун Гожа оглы, бу отуран беглериң хер бири өз отуран орнуны гылыжы билен газанды. Сен баш кесдиңми, ган дөкдүңми, ажы доюрдыңмы, ялаңажы гейиндирдиңми?" дийипдир.

Шейлеликде, Салыр Газан билен бирликде атлары тутулан ве шан-шөхратлары беян эдилен үчоклы ве бозоклы беглериң эсасылары шу ёкардакылардыр. Мундан башга-да, Салыр Газаның заманында яшан хөкмүнде гөркезилйән өрән көп шахслар бар. Йөне олар хакында хич зат айдылмаяр.

Ж. ОРДАЛАР

Хан, беглербеги ве беглер ордаларда яшардылар. Ордалар өрән көп чадырлардыр отагдан ыбарат болан улы штаблардыр. Ордаларда өрән көп санлы халк яшарды: орда эеси ве онуң машгаласы, нөкерлер, хызматкәрлер, чопанлар. Ордаларда феодалларың умумы ишлерини йөредйән диванлары барды. Оларың иң якын адамлары өз векиллериди. Беглербеги Газаның векилиниң ады Элиг Гоҗа оглы Сары Гылбашды. Ол Шөкли Мәлигиң Газаның ордасына эден чозушында өлйәр. Огуз беглериниң векиллерине "көл-эркин" дийипдирлер. Огузлар соңра "көл эркин" сөзүни уланмандырлар ве шол себәпли-де, бу сөз вагтың гечмеги билен унудылыпдыр. Улы феодалларың иң якын адамларының арасында "инаклар" (ынамдар адамлар — терҗ.) болупдыр. Ынамдарлар хөкүмдарларың ве улы беглериң хемише янларында болан, оларың шахсы дурмушына аралашан адамларды. "Инак" сөзи Махмыт Кашгарлының сөзлүгинде ве бейлеки гадымы эсерлерде душ гелмейәр. Селҗукларда хөкүмдара өрән якын адамлара кәвагтлар "Хас бег" дийилйәрди. "Инак" сөзи Илханлылар дөврүнден башлап йүзе чыкыпдыр.

Беглериң, оларың чагаларының хич вагт янындан айрылмаян деӊ-душлары бардыр. Булара умумы гөрнүшде "ёлдаш" дийлипдир. "Ёлдаш" сөзи манысы боюнча монгол дилиндәки "нөкер" сөзүне габат гелйәр. Шейле хем эпосда "нөкер" сөзи "ёлдаш" сөзүниң синоними хөкмүнде уланылыпдыр. Тарыхда хем "ёлдаш" сөзүниң бу маныда уланыландыгына дегишли кәбир мысаллар бардыр. Сивас-Кайсери ве башга кәбир шәхерлериң хөкүмдары Казы Бурханеддин бир сөвешде өзүне чын йүрекден хызмат эден Халыл атлы Дулкадырлы беглигинден болан бир эсгере халат япыпдыр ве ер-мүлк берипдир ве оңа "Ёлдаш Халыл" дийип ат гоюпдыр [383, с. 277]. Эйранда Сафевилерден Солтан Мухаммет дөврүнде шамлы беглеринден болан Ысмайыл Кулы беге (соңра хан) хөкүмдарың гуллугында эдерменлик гөркезендиги үчин "ёлдаш" ве "ёлдашбашы" диен дереҗе берлипдир [272, с. 251, 301]. Османлы дөврүнде еничерилере (яш эсгерлере — терҗ.) "ёлдаш" сөзи билен йүз тутуландыгы мәлимдир.

Газан бегиң ёлдашларының 300 боландыгы билинйәр. Решидеддиниң эсериндәки бөлүмде беян эдилишине гөрә, Туман какасының тагтына гечмек ислән вагты янына 300 кишини алыпдыр [1, с. 372]. Селҗуклы тарыхчысы Захыры Нишапуры-да Селҗук оглы Ысрайылың (Арсланың) Махмыт Газнавының янына гиденинде, янында 300 саны гөрмегей йигидиң боландыгыны айдяр [140, с.7]. Бу маглуматлар бизе, белки хем, ил беглериниң ёлдашларының санының 300 боландыгы барадакы пикири берип билер. Йөне беглериң ёлдашларының саны 40 кишиден ыбаратды. Булардан бириниң бегиң я-да шазаданың векили боландыгы билинйәр. Беглериң ёлдашларының санының 40 болмагы-

ның символик бир хәсиетиниң ёклугы исле эпосда эдилен беянлардан, исле-де бирнәче тарыхы материаллардан анык белли боляр. Гараман хөкүмдары Мехмет бег I-ниң, Сүлейман бегиң ве Аллаэддин бегиң янындакы йигитлериң саны-да 40 болупдыр [210, с. 34, 36, 59, 96]. Азызы Астрабадың бир гүррүңинден [383, с. 283] Казы Бурханеддиниң нөкерлериниң, ягны ёлдашларының 40 киши боландыгыны тассыкламак мүмкиндир. Акгоюнлыларың башы болмаздан өңинчә, Узын Хасан бегиң хем ёлдашларының 40 киши боландыгына дегишли кәбир делиллер бардыр [59, с. 164, 223; 1, с. 431].

Беглериң ве оларың огулларының 40 ёлдашының болшы ялы, хатынларың хем инче билли кырк гыздан дүзүлен кенизлери болупдыр.

3. МАШГАЛА ДУРМУШЫ

Беглерден болан гахрыманларың диңе бир аялының боландыгы билинйәр. Эпосда не гүндещден, не-де ойнашдан сөз ачыляр. Гахрыманларың еке-тәк аялының болмагы айратын үнс берилмели меселелериң биридир.

Беглербеги Газаның хут өзүниң хем бир аялының (бойы узын Бурла хатының) ады агзаляр. Ибн Фадлан огуз серкердесиниң ве бир огузлының еке аялының боландыгыны мыхман галанда гөрүпдир. Оларың аяллара хормат гояндыклары ве сыландыклары мәлим боляр. Гахрыманлар, көпленч ягдайларда, аялларының берен маслахатларына гөрә херекет эдйәрлер. Гахрыманлар аялларына "гөрклим" (гөзелим) сөзи билен йүзленйәрдилер. Аяллар әрлерине гахары гелен вагтларында гаты-гайрым сөз айдып, перт-перт жогап берип билипдирлер. Өйлениленде гыз өйүниң оглан өйүнден галың я-да сүйт хакыны ислемек (мал талап этмек) дәби барды. X асырдакы огузларда-да бу дәбиң боландыгыны өң белләпдик. Бири-бирине хормат, гоян машгалалар хениз салланчакдака чагаларыны адаглапдырлар. Оглан адагланан гызының бармагына өз йүзүгини дакыпдыр. Гыз хем адаглы огланына өзүниң тикен гырмызы реңкли донуны иберипдир ве оглан ника гижесинде бу доны гейип гелипдир. Адаглананлдан бирнәче вагт соңра той тутулыпдыр. Тойда гиевиң йүзүгине достлары тарапындан ок атма дәби барды. Гиевиң ника гижесинде болжак ерини ок атып белләпдирлер.

Эпосда беглерден бирнәчелериниң бири-бирлери билен гайын-гуда боландыклары айдыляр. Беглербеги Газаның Баяндыр ханың гиевиси болшы ялы, онуң эжеси-де бозок башбугы (кетхудасы) Ораз Гожаның гыз доганыды. Шонуң ялы-да үчоклардан Бай Бүре бегиң оглы Бейрек бозоклардан Бай Бичен бегиң гызына өйленипдир. Мундан башга-да, ич огуздан болмагы әхтимал болан Казылык Гожа бозоклардан хасапланылан Бүгдүз Эмениң гыз

доганына өйленипдир ве бу машгаладан оглы Йигенек доглупдыр. Шу мысаллар, белки, огузларың арасында өз уругларындан дәл-де, бейлеки тайпа-тирелерден өйленме дәбиниң субутнамасы болса-да, бу бабатда анык бир зат айтмак мүмкин дәлдир. Чүнки, бу өйленмелерде диңе сыясы ве социал бир максадың болмагы мүмкиндир. Үстесине-де, Гара Гүнениң оглы Гара Пудагың какасының доганының (ягны Газаның) гызына өйленендиги мәлимдир.

Эпосың гахрыманларының кәбирлериниң өзлери ялы ата мүнен, гылыч дакынан янёлдаш исләндиклери билинйәр. Бу бир эртеки элементи болман, эйсем, түрк иллеринде ве бойларында хемише шунуң ялы гыз-гелинлер болупдыр. XV асырда Анадолыдан гечен бир европалы сыяхатчы түркмен зенанларының гахрыман аяллар болуп, эдил эркеклер ялы сөвешендиклери хакында эшидендигини ве муңа хайран галандыгыны языпдыр [109, с. 81—82; 1, с. 439]. Шол себәпли Бейрегиң адаглысы Бану Чичек билен гөреш тутушмагыны гең-таң гөрмели дәлдир. Чүнки, Махмыт Кашгарлы-да [334, с. 394; 112, с. 474] "Кыз бирле күрешме, кысрак бирле ярышма" ("Гыз билен гөрешме, гысрак билен ярышма") гөрнүшинде бир аталар сөзи гетирилипдир. Бу аталар сөзүнден хабарсыз ве оңа питива этмейән Бейрек сөйгүлисинден еңилмән, зордан гутулыпдыр.

Сөзүң гысгасы, эпосда аяллара улы ве әхмиетли орун берлипдир. Дәли Домрул хош сөзи энесинден дәл-де, тама этмедиги аялындан эшидйәр. Умуман, Абулгазының "Шеҗерейи теракимесине" эсасы чешме болан "Огузнамаларда" өрән көп аялларың огуз илинде беглик эдендиклери айдыляр. Огуз илинде аялларың җемгыетде нәхили дережеде абрайлы ве ненеңси ёкары орна эе боландыгыны шундан хем билмек мүмкиндир.

Беглериң дүнйә инен чагалары "алтын чайылан саланчакларда" ятырылярды, энекелере берлип тербиеленйәрди. Оларың гыз перзентлере болан гарайшы арапларыңкыдан тапавутлыдыр, ягны гыз перзентли болмаклыгы өзлерине кемлик дийип билмәндирлер. Бай Бичен бег гыз перзендиниң болмагы үчин огуз беглеринден оларың дилегде ве догада болмакларыны хайыш эдипдир. Беглериң етишен ве җахыл чыкан огулларына болан херекетлери мәхир-мухаббети аңладяр ве аталы-оглуң арасындакы гатнашыкларда ресмилик ёк диен ялыдыр. Эпосда энә болан хормат дүрли серишделер билен ачылып гөркезилйәр "Ана хаккы Таңры хаккыдыр" ("Эне хакы — Таңры хакы") дийилйәр.

Эпосда доганың догана болан мәхирлилиги ве оңа хоссарлык этмегиң әхмиети дүрли тәрлер билен ачылып гөркезилипдир. Хатда кәбир шахаларың темасы бенди болан доганың халас эдилиши я-да доганың өҗүни алмак билен багланышыклыдыр.

Ушун Гоҗа оглы Сегрек гәвүрлериң Алынҗа галасында туссага дүшен доганыны халас этмек үчин болан сынанышыга гаршы чыкмак ислейән атасына ве энесине шейле дийипдир:

Үч йүз алтмыш алты алп ава мүнсе,
Ганлы кейик үзерине говга гопса,
Гардашлы йигитлер галкар, гопар олар,
Гардашсыз мисгин йигит еңсесине юмрук дегсе,
Аглайыбан дөрт яна бакар олар,
Ала гөзден ажы яшын дөкер олар.

Басат хем агасы Кыян Селжугың Депегөз тарапындан өлдүрилендигини эшиден махалы, доганы үчин гайгы-гуссалы агы айдып, узак вагтлап аглапдыр.

Эпосың шахаларында хормат гоймагың, адамкәрчилигиң нышанларының бири хөкмүнде салам бермекден ве эл өпмекден сөз ачыляр. Саламың гөрнүши "баш эгип, багрыңа басмакдан" ыбаратдыр [372, с. 120, 125, 144, 227]. Бу када Анадолы түрклеринде соңкы вагтлара ченли йөргүнли болуп, хәзирки вагтда Түркийәниң меркезден узакдакы ерлеринде довам этдирилйәр. Саламың бу гөрнүшиниң бир милли айратынлыгының болуп-болмандыгы барада хениз белли бир пикире гелинмеди. Башга-да, эпосың бир еринде "Эл говшурып, ол йигиде салам бергин" дийилйәр.

Ибн Фадлан Итил боюндакы булгарларың өз хөкүмдарларына телпеклерини голтугының ашагына гояндан соңра, башлары билен салам берендиклерини айдяр. Махмыт Кашгарлыда "йүкүнч" сөзи агзаляр [334, с. 277; 112, Ш, с. 375]. "Йүкүнч" баш эгип саламлашмагы аңладяр. Монголларың кетхудаларына дыза чөкмек билен салам берендиклерини билйәрис.

Отурылыш шекили хакында анык бир маглумат ёк. Хер ничик-де болса, эндик эдилен отурылыш шекили айбогдаш гуруп отурмак болса герек. Бир зат айтмак ислейән бири яшулуларың өңүнде дыза чөкерди. Бу гүн бу дәп Түркиеде хәзир хем довам эдйәр. Кичилер улуларың эллерини өпйәрлер, улулар болса оларың боюнларындан өпердилер. Узак вагтлап айралыкдан соң душушанларында, бири-бирлери билен гужаклашыпдырлар.

И. ГОШУН

Эпосда гошун ве эсгер манысында түркче "чери" ве парсча "лешгер" сөзлери уланыляр. Гошун ве эсгер манысында гадымы түрки дилдәки "сү" сөзи хич бир ерде гетирилмейәр. Огуз гошуны тутушлайын атлы эсгерлерден дүзүлип, олар саг ве чеп ганат дийлип, икә бөлүнипдир. Эпосда беян эдилйән Огуз илинде сыясы артыкмачлык үчокларда боландыгы үчин, олар хас мертбели хасапланылян саг ганатда ер алыпдырлар.

Шөкли Мәлик билен Салыр Газаның арасында болан сөвешде огуз гошуны шейле ерлешдирилипдир: меркезде Салыр Газан, саг ганатда Газан бегиң доганы Гара Гүне, чеп ганатда болса бозоклар

башы Дәли Дүндар болупдыр. Беглер якын аралыкдан болан дөвүшлерде ат үстүнде дөнүп-дөнүп сөвешипдирлер.

Эпосда огузларың эсасы ярагы хөкмүнде ок-яй, гылыч, гаргы (сүнги, җыза) ве чомак (сердессе, гүрзи) агзаляр. Горанмак үчин болса галкан, совут ве тувулга уланыпдырлар.

Ок-яйы түрки ковумларың милли ярагы хөкмүнде хәсиетлендирмек ялңыш болмаса герек. Хакыкатдан-да, тарыхда бу ярагы түрки ковумлар ве монголлар ялы уссатлык билен уланмагы башаран башга бир халк аз-аздыр. Эпосда окуң гайың агаҗындан ясаландыгы айдыляр. Османлы оклары болса арчадан ясалыпдыр. Окларың уҗундакы демир парчасына "демрен", ыз тарапындакы үч саны перли бөлегине хем "елек" дийилйәр. Елегиң окуң нышана гөни бармагында мөхүм ролы бардыр. Окларың салынян габына "белиг", кәте-де "садак" (сагдак — терҗ.) дийилйәр ве оңа 80—90 саны окуң сыгяндыгы ныгталяр. Эпосда гахрыманларың уланан акҗа тозлы, гаты яйлары хакында хем хәли-шинди гүррүң эдилйәр. "Тоз" дийлип яйларың дашына саралан дери гайышлара айдыляр. Яйларың киришлери көпленч сыгрың дамарларындан ясалыпдыр. Йөне гахрыманларың кәбириниң уланан яйларының киршиниң гуртларың дамарларындан боландыгы ятланыляр. Яйларың гаплары ёкдур. Билеге дакылып гөтерилипдир. Огузлар ве умуман түрки ковумлар, белки, оңайлы болманлыгындандыр, көпленч, яй үчин хич хили гап уланмандырлар. Гахрыманлар уссатлыгыны артдырмак хем-де гөвүн ачмак үчин "пута",ягны нышана ок атышыпдырлар.

Эпосда "гаргы" сөзүниң ерине оңа маңыдаш болан "сүнги", "җыда", "гөндер" сөзлери уланыляр. Булардан "сүнги" гадымы түрки сөздүр. "Җыда" хем монголча бир сөздүр. Бу сөзлериң үчүси хем XV асыра дегишли османлы дөврүниң китапларында душ гелйәр. "Гаргы" голтуга гысылып, дүртмек ве санчмак үчин уланылыпдыр. Хүҗүмде уланылян яраглардан бири-де чомакдыр. Ол түрки ковумларының арасында элмыдама ве хемме ерде уланылан бир яраг болуп, агачдан ве демирден ясалыпдыр. Агач чомага Түркиеде "боздоган" дийлендиги мәлимдир. Горанмак үчин уланылян яраглара, ёкарда ятланылып гечилиши ялы, галкан, совут ве "ышык",ягны, тувулга дегишлидир. "Ышык" сөзи, Махмыт Кашгарлының сөзлүгинде беллениши ялы, түрки бир сөздүр ве хәзирки "каска" маңысыны берйәр. Бу сөз билен маңыдаш "тувулга" сөзүниң монголча болмагы әхтималдыр.

1. Ат мүнме. Атың гадымы түрки ковумларың дурмушында мөхүм бир ер эеләндиги мәлимдир. Дүе араплар үчин нә дереҗеде мөхүм болса, түрки ковумлар үчин хем ат шончарак әхмиетлидир. Учгыраксыз сәхралары, ымгыр чөллери ат билен гечипдирлер, онуң этини ийип, сүйдүнден хем гымыз эдипдирлер. Онуң дерисинден ве ялындан хем пейдаланыпдырлар. Эпосда Огуз илиниң ве гахрыманларың дурмушында атың әхмиетине айратын орун берилйәр.

Олар "Пыяда эриң умыды болмаз", "Ат ишлэр, эр өвнер" диен ялы ганатлы сөзлери көп уланыпдырлар. Гахрыманларың атының саны өрэн уммасыз болупдыр. Муны тарыхы маглуматлар хем тассыклаяр. Ыслам тарыхчылары тарапындан түрки халклар аты көп болан бир ковум хөкмүнде хэсиетлендирилйэр. Шонуң ялы хем X асырда түрк хаканы аты көп болан бир хөкүмдар хөкмүнде суратландырылыпдыр [385, с. 316]. Эпосда гахрыманларың атларының ады барада хич зат дийилмейэр. Олар диңе реңклери билен тапавутландырыляр. Бу тебигы бир зат хөкмүнде кабул эдилмелидир. Чүнки, оларың атларының аша көп боландыгыны ёкарда ятлапдык. Хэзирки вагтда Түркиеде хем атлара ат гоймак дэби ёкдур. Эпосдакы гахрыманлар айгыр атлар мүнүпдирлер. Чүнки, түрки атларың айгырлары дийсең говы гөрлүпдир. Мунуң терсине, арап атларының гысыраклары халаныльшдыр. Түрки ковумлар айгыр болмадык атлары агта эдипдирлер. Шейле эдиленде атлар өрэн даяныклы болупдыр. Оларың агта атлары арап үлкелеринде хем мешхурлык газаныпдырлар.

Атларың келлелери, көпленч, гочуң ве токлының келлесине меңзедилйэр. Атларың тохумларыны аңлатмак үчин "юнд" сөзи уланыляр. Жынс атлар үчин айдылян бу аңлатма гечмишде ве хэзирки вагтда уланылян "йүврүк" сөзүдир. Йөне атларың йөришлери барада анык бир зат айдылмаяр.

Эпосда тохум ве жынс атлар хөкмүнде "бедеви" дийлен атлардан сөз ачыляр. Бу атлар "Бедеви атлар ыссыны гөрүп "окрадыкта" ("окрамак" сөзи "кишңемек, хокранмак" манысыны берйэр — терж.) сөзлери билен тарыпланыпдыр. Бу ерде "бедеви атлар" сөз дүзүми "арап атлар" манысында уланыляр. Хакыкатдан-да, бир ерде "бедеви ат" ерине "арабы атлар" аңлатмасы гетирилйэр*. "Бедеви ат" аңлатмасының Акгоюнлылар тарапындан уланыландыгы ве оларың бу атлары говы гөрендиклери мэлимдир. Хут Узын Хасан бегиң өзи-де бедеви атың (эсб-и бедеви) гымматыны өрэн говы билипдир [59, с. 201, 244; 397, с. 15, 148]; Арап атыны диңе Якын Гүндогардакы түрки ковумлар дэл, эйсем Хазар деңзиниң гүндогарындакы түркменлериң хем говы билйэндигини ныгтамак герек. Оларың халк дөредижилигинде хем арап атларың васпы эдилйэр [183, с. 23]. Эмма эпосда беян эдилйэн атлар Казылык атларыдыр. Казылык атлары "йилиси, елеси кара" (гуйругы, ялы гара — терж.) дийлип хэсиетлендирилйэр ве хэли-шинди ятланыляр [372, с. 179]. Бу атлар огузларың мешхур даглары хасапланылян, гышын-язын гары, бузы эремейэн Казылык дагының жүлгелеринде ве этеклеринде етишдирилендиги үчин, олара шейле ат берлипдир.

* "Бедеви (бидеви)" арап дилинде "чарва", "гөчегчи" манысыны берйэр. ("Чөлде яшамак", "чарвачылык дурмушыны сүрдүрмек» манысыны берйэн "беда" ишлигинденцир. Шол көкден ясалан "бадие" сөзи "чөл" диймеги аңладяр). Дилимизде "бедеви" сөзи "чарва", "гөчебе" манысы билен бирликде "чарва арап" манысында-да гелйэр.

Шонуң билен бирликде, Селҗуклы дөврүнден бәри Анадолыда дүнйәниң хер еринде таналан тохум атларың етишдирилендигини билйәрис. Бу атлар, озалы билен, Гараман төвереклеринде етишдирилипдир. Марко Полоның [386, с. 21] түркменлер тарапындан етишдирилйәндигини айдан ажайып түркмен атлары, ине, шулардыр. XIV асырда бир арап тарыхчысы хем Гермиян ве Кастамони атларыны өвйәр [387, с. 35, 40; 388]. Йөне соңкы асырлардакы узак урушлар ве бейлеки себәплер билен түрк обаларының ёксуллашмагы Анадолыда атчылыгы-да ёк эдипдир.

2. Эгин-эшиклери

Эпосда гахрыманларың гейими хакында анык бир зат айдылмаяр. Эпосда дашкы гейиме тон (дон) дийилйәр ве көйнегиң хем (көмлек, көнлек) ады агзаляр. Мундан башга-да, бозокларың башы "ат агызлы" Ораз Гожаның эркеч дерисинден поссун ве телпек геендиги айдыляр. Эмма гыш айларында оларың хеммеси дериден тикилен эгин-эшиклер гейипдирлер. Поссундыр гечи дерисинден тикилен гейимлер гейилмезден, гара өйлерде (чадырларда) гышы гечирмек өрән кын боларды.

X асырда огузларың ёкары гатлак векиллериниң, айратын хем гоңшы ыслам үлкелеринде тайярланылан көйнеклери ве дашкы гейимлери (кафтанлары) геендиклери мәлимдир. Халк көпчүлиги болса өзлериниң инче йүңден докалан ве юка кечеден тикилен гейимлерини гейипдирлер. Эпосда гахрыманларың гүнделик геен эгин-эшиклериниң арасында ак донуң ады гетирилйәр. Гырмызы доны болса диңе өйленҗеклер гейипдир.

Эпосда баша гейилйән гейимлер хөкмүнде бөрүк ве селле агзаляр. Бөрүк түрк ковумларының милли баш гейимидир. Бөрүгиң XIII — XIV асырларда гызыл реңкде боландыгыны билйәрис [199, с. 659]. Анадолыда илкинҗи гезек ак реңкли бөрүк геймеги XIII асырың икинҗи ярымында Деңизлиниң чет-гыракы ерлериниң беглеринден Мехмет бег йөргүнли хала гетирйәр [389, с. 485; 390, с. 525]. Бу гүн Түркийәниң көп ерлеринде ики дүрли баш гейиме бөрүк дийилйәр.

Селле хакында айдыланда, Тогрул бег 1038-нҗи йылда Нишапура геленде, онуң башының селлели боландыгы мәлимдир. XIV — XV асырларда Анадолыда хөкүмдарлардыр беглер селле гейипдирлер. Түрк селлелери орта улулыкда болуп, онуң бурум-бурум шекили өрән овадан бир гелшик берипдир. Бу хили селлелер Мүсүрде түркмен селлеси хөкмүнде таналыпдыр [260, с. 47, 75].

Эпосда аякгаплардан эдигиң ве сокманың ады гечйәр. Эдик [334, с. 64] соңкы 15—20 йыллыкда-да Мараш, Адана, Антеп ве Хатай велаятларында гейилйәрди. Бу гонҗы, такмынан, 40 см. узынлыкда болан, өкҗесиз, бурны ызына чеврүлип дуран, сары ве гызыл реңкли эдиклердир. Эдик мундан бирнәче асыр өң Анадолыда гейилйәрди. Хатда аялларың-да эдик геендиги мәлимдир. "Сокма" дийлен аякгабың

хем әдик манысында гелйәндигине гарамаздан, онуң әдикден тапавутлы болуп-болмандыгы белли дәл [260, с.75, 216].

XV асырда Түркие түрклериниң, шол санда османлыларың хем эгин-эшиклери чагатайча гүрлән түрки халкларыңка меңзешди. Мүсүрли тарыхчы Ибн Ияс Анадолы түрклериниң эгин-эшиклерини түркмен геймлери хөкмүнде хәсиетлендирйәр. Эпосдакы персонажларың геймлериниң хем Түркие түрклериниңки билен меңзеш боландыгы беллидир.

Огузларың сачларыны өсдүрип гезендиги, мунуң терсине, сакгалыны сырандыклары хакында өң хем ятлап гечипдик. Түркиеде-де эркек адамларың, шол санда эсгерлериң сакгалларыны сырандыкларыны ныгтамак герек. Мүсүриң басылыш алынмагы билен Османла табын болан черкез мамлюкларының илкинҗи иши сакгалыны сырдырмак ве түркмен (ягны Османлы) геймине гечмек болупдыр [260, с. 75, 216]. Йөне эпосың гахрыманларында болшы ялы, Анадолы түрклери хем мурт гойберипдирлер.

Эпосың гахрыманларындан Казылык Гоҗаның оглы Йигенек "Тулагы алтын халкалы" дийлип хәсиетлендирилйәр. XIV — XV асырларда түрк хөкүмдарларының ве беглериниң кәбирлериниң, эдил Йигенек ялы, гулакларына халка дакандыгы бизе мәлимдир [391, с. 17—21]. Мундан башга-да, эпосда Огуз илиниң кәбир йигитлериниң йүзлерине никап чекип гезендиги айдыляр. Олар, эсасан, Ган Туралы, Гара Чекир ве онуң оглы Кырк Кынык хем-де боз айгырлы Бамсы Бейрек дагылардыр. Бу йигитлериң өрән гөрмегей боланлыгындан йүзлерине никап чекендиклери беллидир. Оларың йүзлерини өртүп гезмеклериниң гөз дегмек ынанҗы билен багланышыклы болмагы хем әхтималдыр.

3. Авчылык

Беглер топарындан болан гахрыманлар өз вагтларыны ав авламак, тойлар тутмак ве кәте-де сөвеш этмек билен гечирипдирлер. Беглериң авчыларбашы болупдыр. Беглер кәте юртларындакы авлагларда я-да токайларда екеликде ав авлапдырлар, кәте-де араларындан бириниң чагырмагы билен топарлайын ава чыкыпдырлар. Эсасы авлары ердәкилерден сугун, кейик ве гушлардан газ, өрдек, кепдери болупдыр. Ав гушлары хөкмүнде лачының, алгырың ве элгушуң атлары гетирилйәр.

Османлы авчылыгында гыргычылар, лачынчылар, алгырчылар ве элгушчылар болупдыр [392, с. 420—425]. Түркиеде соңкы вагтларда гыргылар, мекир лачынлар, алгырлар билен ав эдилйәрди. Гыргы билен кепдери, бедене ялы майда гушлар, алгыр билен хем кәкилик, газ, өрдек ялы гушлар авланылыпдыр. Эпосың шахаларының биринде ав билен багланышыклы бир дәп хакында гүррүң берилйәр. Эгер бир авчы башга бириниң еринде ав авласа, тутулан шол авдан ер эесиниң пай талап этмәге хакы болупдыр. Бейлеки түрки ковумларында-да

бар болан бу дәп [393, с. 33—37] Анадолыда хәзир хем сакланяр. Сөзүмизи җемләп айданда, авчылык огузларың дурмушында мөхүм роль ойнапдыр.

4. Байрамлар

Эпосда белли бир вагтларда гечирилйән байрамлар ве шатлык-шагаланлар хакында хич бир зат айдылмаяр. Эдил шонуң ялы-да, тарыхы чешмелерде хем бу меселе билен багланышыклы хич хили маглумат душ гелмейәр. Эпосдан белли болшуна гөрә, беглер тиз-тизден той берип дурупдырлар. Бу ерде той зыяпат манысындадыр. Чага догланда, бег оглунын илкинҗи авунда, бир дилегде болнанда, ховп-хатарлардан саг-аман галнанда, махласы, ислендик сөйүнчли пурсатларда тойлар тутулыпдыр. Бейлеки түрки ковумларда болшы ялы, огузларың социал дурмушында хем тойларың мөхүм бир ери болупдыр. Тойлара диңе бир беглер дәл, эйсем халк көпчүлиги-де чагырылыпдыр. Тойлар шейле бир мөхүм дәп-дессурларың бири болупдыр. Хатда огузларда ве бейлеки түрки ковумларда сыясы ве җемгыетчилик дүзгүниниң берк сакланмагы тойлар билен якындан багланышыклы болупдыр. Беглербеги Салыр Газан бег ордасына үчок ве бозок беглери геленинде (йылда бир гезек), гиң бир отагда олар үчин улы той берер экен. Тойда ийлип-ичилип болнандан соңра, Газан, адатча, аялынын элинден тутуп, отагдан дашары чыкыпдыр. Тоя чагырылан беглер болса ол ердәки әхли гош-голамлары талаңа салып пайлашыпдырлар. Бу таланлы пайлашыкдан соңра, беглер өзлериниң баштутаны Салыр Газан билен хошлашып, атлы-атына мүнүп, юртларына дөнүпдирлер. Йөне Салыр Газан соңкы бир гезек, белли болмадык себәплере гөрә, өйүни, ягны отагыны, адаты дәбиң терсине, диңе үчок беглерине таладыпдыр. Ине, бу вака хем бозокларың серкердеси Ораз Гоҗаның баш гөтермегине ве ички чакнашыгың йүзе чыкмагына гетирипдир.

Түрки ковумлар Якын ، Гүндогар үлкелерине геленлеринде, бейлеки дәп-дессурлар билен бир хатарда, таланлы той дәбини хем гетирипдирлер. Парсча поэзия ве проза эсерлеринде душ гелйән "Хан-и ягма" (талаң супрасы) аңлатмасы хем бу таланлы тойдан гелип чыкандыр. Селҗуклардан башга-да, Сирия Атабеглери дөвлетинде (Зенңилер) ве Османлыларда хем бу дәбиң довам эдендиги беллидир [1, с. 442].

Эпосда чагаларың ве етгинҗеклериң ойнан ашык оюнлары хакында-да маглумат берилйәр. Бу бир милли оюн болуп, ол Гөк түрклер дөврүнде-де ойналыпдыр. Ашык оюнлары Түркиеде хәзир хем бардыр. Пилче сүңклери билен болшы ялы, ашыклар билен пал гарамак хем түрклериң гадымдан гелйән дәплеринден биридир [1, с. 442—443].

5. Гылык-хәсиетлери

Эпосың гахрыманларына совукганлы адамлар диймек болмаз. Олар гаршысындан чыкан хадысалара гайнап-жошуп гайтавул берипдирлер. Шейлеликде, "ажыгы тутдукларында", ягны гахарлананларында муртларындан ган чыкандыгы я-да гара дашы күл эдендиги, алпларың эй гөрйәнлери есир дүшенде я-да өленде "бөгүре-бөгүре" агландыклары-да беллидир. Беглер, хер бир ковумың асылзадаларында болшы ялы, башлары буйсанчлы, намысыны ве мертебесини ёкары тутмагы сөен ынсанлар экени. Өзлери хакында чыкан геп-гүррүңлере, гыбатлара шейле бир гечиримсиз болупдырлар, хатда бейле ягдайларда өленлерини говы гөрүпдирлер. Дирсе хан перзенди болманлыгы үчин гара отагда отурдылып, өңүне гара гойнуң яхнасыны гетирендиклерине намыс эдип, Байындыр ханың ордасыны терк эдипдир. Шонуң ялы-да, беглерден Бегил авчылыкдакы уссатлыгының өзүне дәл-де, атына дегишлидигини айдан Байындыр хана я-да Газана йүзленип: "Алпларың ичинде бизи боюмыз билен палчыга батырды" дийипдир ве гахарланып, ордасына гидипдир. Хут Салыр Газаның өзи-де, беглериң: "Чопан болмадык болса, капыры алып билмезди" дийип, гыжалат бермеклеринден горкуп, Гаражык Чопаның көмек бермек барадакы теклибинден йүз дөндерипдир. Ган Туралы хем [394, с. 2239] дүе билен гөрешен махалы сөйгүлиси Селжен Хатының: "Дүйәниң бурнундан ябыш" диен сөзүни эшидип, өз-өзүне шейле дийипдир: "Мен бу дүйәниң бурнундан япышсам, гызың сөзүне гитди диерлер. "Дүйәниң ашагында галжакды, гыз халас этди" дийип, эртир Огуз илине хабар яйрар".

Эпосда "дессурсыз", ягны өзүнден ругсат алмаздан кимдир бириниң ягысыны чапмак, үстүне чозмак өрән айып зат хасаплананлыгы айратын ныгталяр. Хатда беглерден Шир Шемсетдин "өзүнден ругсатсыз Байындыр ханың ягысыны" чапандыгы билен, үйн газанылпдыр [372, с. 96, 112, 177, 195]. Бу меселе, ягны ругсат алынмаздан бир кимсәниң, бир боюң я-да бир илиң ягысының үстүне чозмагың айып хасапланмагы, озалы билен, эле салынжак олжадан пай етмез диен үнжи зерарлы болмагы әхтималдыр. Чүнки, түрки ковумларың, хер халкда болшы ялы, сөвешмекдәки асыл максады олжа эдинмекден ыбаратды. Элбетде, бу гарайшың (ругсатсыз бириниң ягысыны чапмагың айып хасапланылмагы) хас соңра мертебәңи, ат-абрайыңы горамак диен дүшүнжә өврүлен болмагы мүмкиндир.

Гахрыманларың өзлерини шадыян дуянларындакы херекетлериниң бири-де ках-кахлап гүлмек болупдыр [395, с. 303]. Анадолыда бу хәсиет хәзир хем довам эдйәр. Шатлыклы бир хабар "Бушлук, гөзүң айдың!" сөзлери билен аңладылыпдыр.

Сөвешлерде душманларыны еңенлеринде я-да хайсыдыр бир ховпдан аман галанларында гуллары ве гарабашлары (эркек ве аял есирлери) азат эдипдирлер. Салыр Газан бег Шөкли Мәлиги еңенден соңра 40 саны гулы ве 40 саны гырнагы бендиликден бошадыпдыр,

ягны азат эдипдир. Фатых Солтан Мехмедиң хем Отлукбилиндәки сөвешде газанан еңшинден соңра 40 мүңден говрак гулы ве гырнагы азат эдендигини тарыхчылар язярлар [213, с. 542].

Огузлар бир зада гең галанларында оны, көпленч, эллерини бири-бирине чарпмак билен аңладыпдырлар. Бу хили херекет гарашылмадык шатлыклы я-да гынандырыҗы, гахарыңы гетирип билҗек бир вака, хабара сесленмәниң аламаты болупдыр. Бу хили херекет хәзир хем Түркиеде унудылмандыр [1, с. 444]. Мундан башга-да, чуңңур гынанҗың, хасратың аламаты агламакдыр. Есирлик, өлүм ялы аҗы вакаларда олар матам тутупдырлар, ягны ордалар тутушлайын яса бүренипдирлер. Батыр беглер мөңңүре-мөңңүре аглапдырлар, аяллар сачларыны ёлуп, йүзлерини ве якаларыны йыртыпдырлар, аякларындан аякгапларыны чыкарыпдырлар. Ине, бу херекетлер Гөк түрклерден тә Османлы династиясына ченли үйтгевсиз довам эдип гелен дессурларың биридир. Агламаклык билен гам-гуссалар еңлән ялы болупдыр.

Мунуң ялы пурсатларда агламаклык түрки ковумларда тебигы бир ягдай хөкмүнде кабул эдилипдир. Хатда агламазлык айып хасапланылыпдыр. Бу батыр, эдермен, гарадан гайтмаз адамларың энчеме гүнләп агламаклары, кәте-де йүпек эгин-эшиклерини чыкарып, чыплаклайын гара кепенек (көпленч, чопанлар тарапындан гейилйән, кечеден тикилен, голсуз дон — *терж.*) геймеклери ве бейлеки яс дессурлары ыслам әлеминиң соватлы гатлагы тарапындан хайран галмак билен гаршыланыпдыр.

Эпосың гахрыманларының чуңңур гынанч билдирмеклериниң ене бир аламаты хем, оларың бөрүклерини (тахяларыны) ве селлелерини ере айлап урмаклыгы болупдыр. Бу дәп османлыларда хем сакланып галыпдыр [396; 398, с. 422—423; 251, с. 95; 399, с. 405].

Огуз илиниң эсасы яс аламатлары ак реңкли эгин-эшиклерини чыкарып, гара геймеклеридир. Бу дессур Селҗуклы дөврүндәки түркменлерде, Эйран моголларында, Тимурлыларда, Гарагоюнлыларда, Акгоюнлыларда, Анадолы бегликлеринде ве Османлыларда хем сакланыпдыр [400, с. 163—170; 401, с. 15; 1, с. 445—446].

Эпосда душ гелйән дессурларың ене-де бири гахрыманларың өлен халатында, атларының сойлуп, йуг ашының берилмегини весъет этмеклеридир. Бу дәп түрки ковумларың арасында гадымдан бәри бардыр. Гөк түрклер дөврүнде өлениң атлары онуң яны билен гөмүлипдир я-да өлдүрилипдир [22, с. 241; 103, 177—178].

X асырда яшан огузларда-да өлениң атларының сойлуп, этиниң ийлендиги мәлимдир. Хәзирки дөврде-де Түркиеде өлен бириниң ызындан, умуман, халва биширилип пайланыляр [1, с. 447].

Эпосың он биринҗи шахасында өленлере аш берлендиги хакында айдыляр [372, с. 235]. Түрки халкларда ве монголларда шейле бир дәбиң бардыгы беллидир [402, с. 530; 103, с. 192—193].

Үчоклар билен бозокларың арасындакы гардаш давасы беян эдилйән соңкы шахада өлүм яссыгында ятан Бейрек атының гуйругының кесилмегини айдыпдыр ве ёлдашлары онуң бу саргыдыны ерине етирипдирлер [335, с. 117—118; 372, с. 248]. Атың гуйругыны кесмек хем түрки ковумларың өрән гадымдан гелйән дәплериниң биридир. Алтай Казыларының саклан атларының гуйруклары 25 см. чемеси кесик болупдыр. Бу дәп Анадолыда-да йөредилипдир. Йөне бу ерде атларың гуйругының бир бөлеги кесилипдир [403, с. 119—120; 404, с. 142—151]. Бизиң ёкарда әхли беян эденлеримиз Османлы династиясының түрки ковумларының гадымдан гелйән дәплерини йөредендигине шаятлык эдйәр. Ынха, тә Хунлар дөврүнден бәри гелйән өлениң атының гуйругыны кесмек дәби-де шолардан биридир.

Селим Ёвузың агасы Ахмет бегиң оглы Сүлейман бег жахыл вагты 919-нжы (милады 1513-нжи) йылда Мүсүрде дүвнүк кеселинден вепат болупдыр. Сыратлы бир яш йигит болан Сүлейман бегиң жыназасы Анадолы түрклериниң дессурларына гөрә бержай эдилипдир, ягны мерхум шазаданың табыдының өңүнден онуң гуйругы кесилен, терс эерленен атлары йөредилипдир. Дөвлен яйлары билен селлеси хем онуң табыдының үстүнде гойлупдыр [260, с. 303; 105, с. 212].

Эпосың гахрыманларының ахлак сыпатлары, мертебеси барада айдыланда, олар мерт ве рехимдар болупдырлар, эжизлери горапдырлар, ёксуллара ховандарлык эдипдирлер. Эжизлере, гарры-гуртулара азар беренлери, ёлагчыларың, чопанларың үстүне чозуп, талаңчылык эденлери эрбет адамлар хөкмүнде язгарыпдырлар. Эпосда беян эдилиши ялы, Алынжа галасының гәвүрлери Огуз илинден есир дүшен Ушун Гожаның оглы Эгреги өзүни халас этмәге гелен доганы Сегрек билен уруштдырмак үчин, оңа доганы хакында: "Шунда бир дәли йигит ёлагчының, чопан-чолугың чөрегини элинден аляр" дийип, геп берйәрлер.

Дирсе ханың ёлдашлары оңа өз оглуны йигрендиртмек үчин, онуң оглуның овадан гызлара азар берйәндигини, гаррылара дил етирйәндигини айдыпдырлар.

Ёкарда бир ерде эпосың гахрыманларының өрән өйкелекдиклерини ятладыпдык. Йөне олар эдил эй гөренлерине мәхирли, сүйжи дилли болушлары ялы, душманларына-да рехимлилик эдипдирлер, сөвешлерде аман диләнлери өлдүрмәндирлер. Бейрек өзүниң өлендигини айдып, сөйгүлисине өйленмек ислән Яланчы оглы Ятражыгы аягына йыкылып, гылыжының ашагындан гечендиги үчин багышлапдыр.

Эпосдакы гахрыманлар алп, батыр, аграс, рехимдар, эжизе ховандар ("галмыш йигит аркасы"), өвүнмеги халамаян адамлардыр. Оларың хәсиетлери бу гүнки халкларың гахрыманларының типики образыдыр. Атлылар бири-бирлериниң атларыны сорамаздылар, себәби бу биэдеплик сайылярды [372, с. 214, 241]. Хәзирки дөвүрде хем оба ерлеринде бириниң ады сыпайычылык билен сораляр.

Алплары горкузмак, ягны мертлик дуйгусына зепер етирҗек сөзлери айтмак ялы херекетлер олар үчин айып гөрлүпдир.

Бүтин тарых боюнча түрки ковумларда җемгыетчилик рух хөкүм сүрүпдир. Олар шатлыгы-да, бела-бетери-де билеликде пайлашыпдырлар. VII асырда Гөк түрк каганынын: "Түрк будуны үчин гүндиз отурмадым, гиҗе уюмадым (укламадым — терҗ.)" диймеги бу җемгыетчилик руху-нын айдын нусгасыдыр. Хаканын, солтанын ве бегин везипеси халкы өзлеринден хошнут этмекден ве оларын рахат бир дурмушда яшамакларыны газанмакдан ыбаратды. Эпосда ачлары доюрмак, яланачлары гейиндирмек, бергилини бергисинден дындырмак улы мертебе хасап эдилйәр. "Шеҗерейи теракимеде" Салыр Газан билен багланышыклы гетирилен гошгуда онуң 41 атын этини бир газана салып, бишен эти өз эли билен халкына үлешдирендиги айдыляр. Османлы дөврүнин тарыхчылары хем Осман бегин ве Орхан бегин өз эллери билен ёксуллара аш пайландыкларыны языпдырлар [395, с. 72, 73, 163].

Булардан башга-да, эпосда гуран чайларын үстүнден көпрүлер гурландыгы, улы ёлларын якаларында ымаратларын салнандыгы хакында айдыляр. Биринҗи бөлүмде түрк хөкүмдарларынын ве беглеринин өзлеринин соран ерлеринде месҗит, медресе, кеселхана, кервенсарай, хаммам, көпрүлер салдырандыгы хакында дуруп гечипдик. Бу гүн ол тарыхы ядыгәрликлерин аглабасы абаданлашдырыш угрундакы эдилен ажайып ишлерин шаяды хөкмүнде бизин гүнлеримизе гелип етипдир. Йөне шейле гөзел ымаратлары салдыран солтанларын ве беглерин өзлеринин яшан җайлары өрән йөнекей болупдыр, хатда хәзирки дөврде оларын көпүсинин ери-де билинмейәр.

К. ЭПОСЫҢ ӘХМИЕТИ

"Йигитлери мүревветли,
Гоҗалары мылайым ве хүмметли огуз"
(Ады нәмәлим озанын сөзлеринден)

"Горкут Ата" эпосы, хемише гайталайшымыз ялы, Түркийәнин, Азербайҗанын, Түркменистанын халкларынын ве Эйранда яшаян түрки тайпаларын, башга бир сөз билен айдыланда, гүнбатар түрки ковумларын бизе мәлим болан иң гадымы эсеридир. Бу эпос сәхра гүллери ялы гөзелдир. Оны окан хер кес муңа гөз етирип билер. Хатда бу эпосын милли чепер эдебият нукдайназарындан проза жанрында огуз дилинин ажайып бир нусгасыдыгыны ныгтамак болар. Бу эпосын дили, Юнус Эмрәнин шыгырларында болшы ялы, шейле бир акгынлы, шейле бир лабызлы, шейле бир өвүшгинлидир.

Эпосын мазмуны хакында айдыланда, ол иң мөхүм тарыхы вакалара эсасланян, гызыкланма ве леззет билен окалян темалардан, сюжетлерден ыбаратдыр.

Мәлим болшы ялы, эпосың гахрыманлары сөвешҗең бир руха эедирлер. Хатда оларың арасында шейле рухда тербиеленилен гелингызлар-да бар. Догры, шейле бир руха эе болмаздан, ымгыр сәхраларда яшамаклыгың мүмкин дәлдигини хем ери геленде айтмак артыкмачлык этмесе герек. Ол ерлердәки газаплы гышларда малларың гырылмагы себәпли хәли-шинди ачлык беласы билен йүзбе-йүз болунярды. Ислендик пурсатда душманларың чозмак ховпы барды. Муңа гарамаздан, гахрыманлар, умуман, кесезорлук эдйән ынсанлар дәлдирлер. Олар диңе өз башларыны горамак, якынларыны халас этмек ве өзлерине я-да иленчаланларына эдилен хыянатың өҗүни алмак үчин херекете гечипдирлер. Эпосың гахрыманлары бир чарва җемгыетиң ынсанлары болмак билен бирликде, оларың херекетлеринде бизиң дөврүмизде гең гөрүлҗек бир аламат ёкдур. Олар ак йүрекли, догручыл болуп, шол бир вагтың өзүнде ёксуллара ховандар, эҗизлере хоссар, гечиримли, вепалы, улулара хормат гойян, өз абрайыны, мертебесини гораян, гелин-гызлары сылаян, мерт адамлардыр. Бу айдыланларың эхлиси огузлардакы мертебели адамың типики образыдыр. Бизиң пикиримизче, алплар бүтин бу хәсиетлере эе болан ынсанлардыр. Алплык рухы, шүбхесиз, диңе батырлыкдан гелип чыкян йөнекей бир херекет дәлдир.

XIV — XVI асырларда Анадольыдакы ве Азербайҗандакы түрки ковумлар бу эпоса аталарындан галан иң гымматлы ядыгәрлик хөкмүнде гарапдырлар. Бу халклар өз ата-бабаларыны, оларың гахрыманчылыклы херекетлеринден зыяда, хут бу эпосың үсти билен хас көп сөйүпдирлер. Белки, бу эпосың тәсири билендир, шол асырлардакы түрки ковумларың аңында огузлар батыр ве ачыкгөвүнли ынсанлар хөкмүнде галыпдыр. Бу гүн хем Түркийәниң кәбир ерлеринде "огуз" сөзи "хилесиз", "азарсыз" дийлен маныларда, сыпат хөкмүнде уланыляр. Бу айдыланлара гарамаздан, ёкары тайярлыклы көне Османлы тарыхчылары бу эпоса улы әхмиет бермәндирлер. Хатда эпосы айдян озанларың үстүнден гүлүпдирлер. Йөне озанларың бу эсери вагт гечдикче гиңден яйрапдыр, хатда бейлеки миллетлер тарапындан-да билинмек билен, бизиң гүнлеримизе гелип етипдир. Мунуң терсине, Османлы тарыхчыларының көпүсиниң эсерлери унудылмаса-да, бу угурдан мешгулланан өрән аз санлы адамлар тарапындан билнипдир. Бу ягдай болса оларың түрк дилиниң тебигатыны билгешлейин бозуп, эсерлерини ёюлан бир дилде язмакларының кануны нетиҗесидир. Йөне хакыкатың хатырасына шуны-да ныгтамак зерурдыр, ягны эпос бу гүн хем түрк алымлары тарапындан гиңден билинмейәр диен ялыдыр ве окув җайларында окадылмаяр. Бу, элбетде, эпосың хениз етерлик дережеде өвренилмәнлиги билен багланышыклыдыр. Эпос төверэклейин өвренилен халатында, бу милли ве гымматлы эсере мынасып орун берилҗекдиги ве билим оҗакларында әхли яшлара окадылҗакдыгы гүмансыздыр.

НЕТИЖЕ

Бизиң пикиримизче, бу ерде эпос билен багланышыклы алып баран барлагларымызың эсасында гелип чыкян нетижәниң гысгача беяныны бермек артыкмачлык этмесе герек.

Эпосда X — XII асырларда Сейхуның (Сырдеряның) боюнда яшан Огуз илиниң дурмушы суратландырыляр. Эпосың гахрыманлары-да шол Огуз илиниң беглеридир. Бу беглериң гоншы гыпжаклар билен эден сөвешлери, өз араларындакы дава-женжеллери хакындакы ятламалары оларың неберелери тарапындан Якын Гүндогара (әхтимал XIII асырың биринжи ярымында) гетирилипдир. Ол ятламалар, бизиң пикиримизче, бу ерде дессанлашдырылыпдыр, ягны XIV асырың башларында яза гечирилип, "Огузнама" ады билен бир китаба җемленипдир. Бу "Огузнама" мазмун тайындан элимиздәкиден эң-әсли тапавутлы болуп, ятламаларың хас такык бир шекилде беян эдилендиги шүбхесиздир. Эмма, гынансак-да, ол "Огузнама" хәзирки гүне ченли бизиң элимизе дүшмеди. "Горкут Ата" эпосының көпсанлы озанларың дилинде яшамагы гуванмалы бир хадысадыр. Озанлар бу эпосы гиң җахана яйдылар ве көпчүлиге сөйдүрдилер. Хатда хөкүмдарларың көшклеридир шейхлериң дервүшханаларында-да оларың тәсиринден узакда галмандыр. Мырат II-ниң көшгүнде бу эпосың шахалары озанлар тарапындан айдылыпдыр. Шонуң ялы-да, Фатых өз агтыкларына Огуз хан ве Горкут диен атлары дакыпдыр. Ёкарда-да ятлап гечишимиз ялы, Османлылардан башга хич бир түрк ханеданларында эпосың бу мешхур гахрыманларының адына габат гелинмейәр.

Хаҗы Бекдашы Велиниң хекаятларыны өз ичине алян "Велаятнама" эсеринде эпосың гахрыманларының ады агзаляр. Мундан башгада, ады агзалан бекдашылык тарыкатының кервенбашыларындан Отман Бабаның "Огузнаманың" дилинде гүрләндигини, шыгырлар окандыгыны билйәрис. Бу бабатда, ол заманларда Отман Бабаның ялңыз болмандыгыны айтмалыдырыс. Гүлшени тарыкатыны эсасландырыҗы Ыбрайым Гүлшени-де (1533 й. өлен) өзүни, көп шейхлериң эдиши ялы, пыгамбер машгаласына я-да пыгамберлериң якын бир сахабасына дәл-де, Огуз Ата дегишли эдйәр. Ол "Менакыпнама" атлы китабында хем Огуз хандан гелйән сүләлелерден сөз ачяр [405, с. 13, 481].

Озанларың түрк җемгыетиниң рухы дурмушында ойнан ролы XVI асырда ене-де җанланып уграпдыр. 1526-нҗы йылдакы Мохач сөвешинден бир гүн өңинчә болан бир дабарада озанларың саза гошуп бу эпосы айдандыкларыны билйәрис [274].

Ёкарда беллән гечишимиз ялы, элимиздәки "Горкут Ата" эпосы шол асырың икинҗи ярымында язылыпдыр. Шейлеликде, бу эпос Огуз илиниң яшан дөврүнден, такмынан, бәш асыр сонра язылан болуп чыкяр. Бу эпосың XIV асырың икинҗи ярымында хас ирки дөвүрлерден бәри түрки медениети кабул эден ве оңа хормат гоян күртлериң арасында-да гинден яйрандыгы мәлимдир. Огуз ханың эпосда ады агзалян "мурты ганлы" Бүгдүз Эмени илчи эдип Пыгамбериң янына иберендиги ве онуң

күрт боланлыгы хакындакы роваятың [246, с. 32] күртлериң арасында үрч эдилип айдылмагы, оларың бу эпосы хут өзлеринидки ялы гөрендиклериниң айдың бир мысалыдыр. XV асырың икинжи ярымында я-да XVI асырың башларында Эйрана гиден ве тарыхы чешмелерде күрт асыллы боландыгы хакында айдылян Хыныслы уругының беглеринден бириниң эпосың гахрыманларындан Салыр Газаның доганы Гара Гүнениң адыны гөтерендигини, ол бегиң оглуның хем Гара Гүнениң оглы Пудагың ады билен таналандыгыны ёкарда агзап гечипдик. Эдил шонуң ялы-да, XVI асырың икинжи ярымындакы Эрделан күрт беглериниң бириниң адының хем Басат боландыгыны билйәрис [246, с. 123—124].

Белли болшы ялы, эпосың эсасы сюжетини огузларың гоңшулары гыпжаклар билен эден сөвешлери ве өз араларындакы гардаш дава-женжеллери хакындакы вакалар дүзйәр. Бу вакалар, эсасан, эпосың II ве XII шахаларында беян эдилйәр. Эпосың икинжи шахасындан мәлим болшы ялы, Шөкли Мәлигиң баштутанлыгындакы гыпжаклар Салыр Газаның серкерделигиндәки огузлар билен эден бир сөвешинде үстүн чыкярлар. Йөне Салыр Газан соңра шөхратлы бир еңиш газаныш, шол өңки арыны аляр. Салыр Газаның улы мешхурлыга эе болмагының ве огуз беглериниң серкерделигине гөтерилмегиниң бу шанлы еңиш билен гөс-гөни багланышыклыдыгы шүбхесиздир. Эпосда атлары агзалян Шөкли Мәлик, Бугажык Мәлик, Гара Түкен Мәлик ве демир яйлы Гыпжак Мәлик дагы огуз беглериниң душманлары болан гыпжак беглеридир.

Эпосың гардаш давасыны беян эдйән XII шахасы хакында айдыланда, ёкарда-да беллэп гечишимиз ялы, бу ерде үчоклар (ич огуз) билен бозоклар (даш огуз) өз араларында сөвешйәрлер ве нетижеде бозоклар еңилйәр, оларың башы Ораз Гожа болса өлдүрилйәр. Сыратлылыгы, мылайымлылыгы ве пәкйүреклилиги билен "Огзуң буйсанжы" диен лакамы алан Бамсы Бейрек хем бу гардаш давасының гурбаны боляр.

Эпосың Басадың Депегөзи өлдүришине багышланан шахасында, бизиң пикиримизче, болан бир вака беян эдилйәр. Башгача айдыланда, Депегөз, бизиң чаклайшымыза гөрә, бир гыпжак бегиниң образыдыр. Бу гыпжак бегиниң гаршысына чыкан огузлар, ылайта-да онуң бозок (даш огуз) голы хас көп еңлишлере сезевар болупдыр, оларың энчеме мешхур беглери жаныны гурбан эдипдир. Олар Ораз Гожаның оглы Кыян Селжук, Дүзен оглы Рүстем, демир донлы (ягны совутлы) Мамак ве ики доганы билен бирликде Арук Жандан дагыдыр. Ораз Гожаның кичи оглы Басат иң соңунда Депегөзи өлдүрйәр ве шейлеликде, бозокларың арыны аляр.

Эпосың бейлеки шахаларының көпүсинде, эсасан, гахрыманларың душмана есир дүшмеклери билен багланышыклы вакалар суратландырыляр. Бу, элбетде, эдилен чозушлар ве сөвешлер нетижесинде хер ерде ве хемише йүзе чыкып дуран хадыса болупдыр.

Элимиздәки "Торкут Ата" эпосы өзүниң хас соңра языландыгына гарамаздан, онда көнеден гелйән дәп-дессурлар өз беяныны тапыпдыр.

XVI АСЫРДА АНАДОЛЫДА ОГУЗ БОЙЛАРЫ БИЛЕН БАГЛАНЫШЫКЛЫ ЕР АТЛАРЫ

1. КАЙЫ

Боюң ады	Меканы	Санжагы*	Или	Салгыт төләнлериниң саны
Кайы-Махмыт	экеранчылык	Аксарай	Бекир	—
Кайыҗык	оба	Аксарай	Аксарай	27
Гызыл Кайы	оба	Аксарай	Эюбили	54
Кайыҗык	оба	Акшәхер	Исхаклы	66
Кайы	оба	Амася	Гелдигелен	24
Кайы	оба	Амася	Яваш (Юваш)	52
Кайы	экеранчылык	Амася	Симрейи Ладик	—
Кайы (бейлеки ады Юсуп шейх)	оба	Анкара	Аяш	12
Кайы	экеранчылык	Анкара	Касаба	18
Кайыҗык	оба	Анкара	Касаба	39
Кайыҗык	оба	Анкара	Муртазаабат	5
Кайы (бейлеки ады Гаража Гая)	оба	Айдың	Енишәхер	—
Кайы (бейлеки ады Кайылы)	оба	Айдың	Бирги	28
Кайы	оба	Бегшәхери	Гөчи	39
Кайылы	оба	Бегшәхери	Гөчи	33
Кайы	оба	Бига	Чаң	6
Кайы	оба	Болы	Гереде	34
Кайы	оба	Болы	Гереде	12
Кайы	оба	Болы	Гереде	3
Казанды ве Кайы	оба	Болы	Дараклы-Борлы	36
Кайы	оба	Болы	Дараклы-Борлы	17
Кайы	оба	Болы	Кыбрыс (Кипр)	188
Кайы	экеранчылык	Бозок	Соргун	45
Кайы	оба	Жанык	Кавак	34
Кайы	оба	Жанык	Сатылмыш ве Байрамлы	16
Кайы	оба	Чорум	Диваны Эмләк	24
Кайы	оба	Чорум	Диваны Халафы	6
Кайы	оба	Чорум	Искилип	4
Кайыҗык	оба	Чорум	Искилип	29
Кайы	оба	Эрзурум	Кемах	15
Кайыҗык	оба	Эрзурум	Кемах	5
Кайы-Яйла	оба	Хамыт	Көлхисар Гараагажы	132
Кайы	оба	Хамыт	Хойран	9

* Османлы дөвлетинде административ бирлик — терж.

Кайы	оба	Хамыт	Сироз	72
Кайы	оба	Хамыт	Улуборлы	40
Кайы	оба	Хамыт	Ыспарта	123
Кайы	оба	Хамыт	Көлхисар	44
Кайы	оба	Худәвендигәр	Инегөл	12
Кайы	оба	Худәвендигәр	Гарахисары Наллы	38
Кайы	оба	Гарахисары Сахап	Барчынлы	58
Кайы	оба	Гарахисары Шаркы	Шемседдин	56
Кайы	оба	Гарахисары Шаркы	Бөкмен	10
Кайы	оба	Гарахисары Шаркы	Сув шәхери	—
Кайы	оба	Гарахисары Шаркы	Акшәхерабат	11
Кайы	оба	Кастамоны	Кастамоны	27
Кайы	оба	Кастамоны	Бойовасы	19
Кайы	оба	Кастамоны	Дашкөпри	9
Кайы	оба	Кастамоны	Дадай	203
Кайы	оба	Кастамоны	Синоп	4
Кайы	оба	Кастамоны	Синоп	15
Кайы	оба	Гарасы	Богазхисар	10
Кайы	оба	Гарасы	Аязменд	13
Кайы	оба	Кенгыры (Чанкыры)	Тося	95
Яка Кайы	оба	Кенгыры	Гочхисар	15
Яка Кайы	оба	Кенгыры	Гочхисар	10
Бозар Кайы	оба	Кенгыры	—	—
Хатын Кайысы	оба	Кенгыры	Гуршунлы	28
Ашга Кайы	оба	Кенгыры	Гарабазары	45
Ёкары Кайы	оба	Кенгыры	Гарабазары	60
Кайы	оба	Кыршәхери	—	6
Кайы	оба	Коня	Гаш	58
Кайы	оба	Коня	Сәхра	1
Кайы	оба	Коня	Хатынсарай	17
Кайы	оба	Коня	Ларенде	18
Кайы	оба	Коня	Илсувы	51
Кайы	оба	Коня	Сейидили	71
Кайы	оба	Күтахя	Ушак (Баназ)	13
Кайы	оба	Күтахя	Ушак (Баназ)	3
Кайы	оба	Күтахя	Эгригөк	56
Кайы	оба	Күтахя	Кейиклер	19
Кайы	оба	Күтахя	Шейхли	29
Кайы	оба	Күтахя	Сазанос	24
Кайы ве Хоз дереси	оба	Күтахя	Товшанлы	18
Кайыжык	оба	Күтахя	Шейхли	10
Кайы Гечмез	экеранчылык	Малатя	Акжа дагы	—
Кайы	оба	Ментеше	Балат	10
Кайы	оба	Ментеше	Балат	—

Кайы	оба	Ментеше	Көйжүгез	468
Кайы ве Даш Кайы	оба	Ментеше	Мекри	—
Кайы	оба	Ментеше	Чине	6
Кайы	оба	Ментеше	Бурназ	9
Кайы	оба	Нигде	—	386
Кайы	оба	Сарыхан	Аккхисар	12
Кайы	оба	Сарыхан	—	8
Кайы	оба	Сивас	Сивас	39
Кайы	оба	Сивас	Гөчхисар	—
Кайы	оба	Сивас	Сивас	—
Кайы	оба	Сивас	Сивас	—
Кайы	оба	Сивас	Зиле	94
Кайы-Голаң	оба	Сивас	Дашабат	108
Кайы	оба	Сивас	Токат (Гелмуфат)	9
Кайыжык	оба	Сивас	Токат (Тозанлы)	9
Кайы	оба	Солтанөңи	Гаражашәхер	30
Кайы	оба	Солтанөңи	Гаражашәхер	36

2. БАЯТ

Баят	оба	Акшәхер	Ылгун	22
Баят	оба	Амася	Яваш (Юваш)	34
Баят	оба	Амася	Симрейи Ладик	41
Баят	оба	Амася	Симрейи Ладик	80
Баят	оба	Анкара	Ябанабат	12
Баят	экеранчылык	Анкара	Касаба	—
Гаража баят	оба	Бегшәхери	Гөчи	60
Яглы баят	оба	Бегшәхери	Гөчи	53
Баят Үйүги	оба	Бегшәхери	Кырили	58
Баят	оба	Бига	Авине	45
Баят	экеранчылык	Бозок	Хүсейинова	—
Баят	экеранчылык	Хамыт	Авшар	—
Баят	оба	Худәвендигәр	Бурса	—
Баят	оба	Худәвендигәр	Гейве	20
Баят	оба	Худәвендигәр	Сөгүт	9
Баят	оба	Худәвендигәр	Тархала	30
Баят	оба	Худәвендигәр	Бергама	57
Баят	оба	Худәвендигәр	Бергама	86
Баят	оба	Гарахисары Сахып	Гарахисары Сахып	26
Баят	оба	Гарахисары Сахып	Барчынлы	64
Баят	оба	Гарахисары Сахып	Улусычанлы	5
Баят	оба	Гарахисары	Шухут	6

Баят (бейлеки ады Яйжылар)	оба	Сахып Гарасы	Сындыргы	29
Баят	оба	Гарасы	Баш	19
Баят (бейлеки ады Яйжылар)	оба	Гарасы	Сындыргы	17
Баят	оба	Гарасы	Маняс	11
Баят	оба	Кастамоны	Хозяка	14
Баят	оба	Кастамоны	Дадай	51
Язы-Баят	оба	Кайсериййе	Гарахисар	10
Балум-Баят	экеранчылык	Кенгыры	Кенгыры	—
Баят	оба	Кенгыры	Тося	34
Баят	экеранчылык	Гожаили	Ялагабат	—
Баят	оба	Коня	Хатынсарай	25
Баят-Үйүги	оба	Коня	—	42
Яглы-Баят	оба	Коня	Сәхра	61
Баят	оба	Күтахя	Шейхли	44
Баят	оба	Күтахя	Күтахя	37
Баят	оба	Күтахя	Ушак	31
Баят	экеранчылык	Малатя	Жубас	—
Баят	экеранчылык	Малатя	Әргавун	—
Баят	оба	Малатя	Ичил	56
Баят	оба	Ментеше	Мегри	—
Баят	оба	Сарыхан	Гөзелхисар	—
Баят	оба	Сарыхан	Гөрдүс	62
Баят	оба	Сивас	—	—

3. АЛКАБӨЛҮК (АЛКАӨЙЛИ)

Бу бой билен багланышыклы ер атларына габат гелинмеди

4. ГАРАБӨЛҮК (ГАРАӨЙЛИ)

Гараөйли	оба	Болы	Он ики диван	49
Гараөйли	оба	Болы	Он ики диван	28
Гараөйли	оба	Болы	Он ики диван	6
Гараөйли	оба	Болы	Он ики диван	3
Гараөйли	оба	Кастамоны	Кастамоны	57
Гараөйли	оба	Кастамоны	Кастамоны	21
Гараөйли	оба	Сивас	Токат (Турхал)	57

5. ЯЗЫР

Языр	оба	Аксарай	Эюбили	53
Языр	оба	Аксарай	Эюбили	54
Языр	оба	Акшәхер	Доганхисары	7
Языр	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	51
Язырлы	оба	Айдыӊ	Алашәхер	40
Языр	оба	Айдыӊ	Енишәхер	48
Языр	экеран-чылык	Эрзурум	Кемах	—
Языр ве Дере	оба	Хамыт	Ыспарта	—
Языр	оба	Хамыт	Гөлхисар Гараагаҗы	110
Языр	оба	Хамыт	Ырла	37
Языр	оба	Хамыт	Фарнас	246
Языр-Басат	оба	Хамыт	Фарнас	42
Языр	оба	Худәвендигәр	Сиврихисар	175
Языр	экеран-чылык	Гарахисары Сахып	Болывадын	34
Языр	оба	Гарахисары Шаркы	Койлахисар	5
Языр	оба	Кайсериййе	Мешхет	37
Языр	экеран-чылык	Кайсериййе	Җебел-и-Али	—
Языр	оба	Кенгыры	Гуршунлы	39
Языр	оба	Кыршәхери	Динек	53
Языр	оба	Гоҗаили	Гекбоза	35
Языр	оба	Кутахя	Шейхли	49
Языр	оба	Ментеше	Печин	—
Языр	оба	Сивас	Пудагөзи	27
Языр	оба	Теке	Анталя	53

6. ДӨГЕР (ӨГЕР)

Дөгер	оба	Аксарай	Эюбили	11
Дөгер	оба	Акшәхер	Ылгун	214
Дөгер	оба	Анкара	Муртазаабат	17
Дөгер	оба	Бозок	Эмләк	55
Дөгер-Дереси	экеран-чылык	Бозок	Чубук (Чыбык)	—
Дөгер	экеран-чылык	Җаные	Байрамлы	13
Дөгер	оба	Чорум	Османҗык	85
Дөгер (бейлеки ады Или Пынар)	оба	Хамыт	Ырла	35
Дөгер	оба	Хамыт	Ыспарта	161

Дөгер	этрап	Гарахисары Сахып	—	—
Дөгер	оба	Карасы	Болыкесир	13
Гара Дөгер	экеранчылык	Коня	Сәхра	—
Дөгер оглы (бейлеки ады Ениҗе)	оба	Мардин	Дурачлы	17
Дөгер	экеранчылык	Кайсерийе	Ысламлы	—
Дөгерили	оба	Күтахя	Шейхли	25
Дөгер	оба	Сивас	Токат (Казабат)	13
Дөгер	оба	Сивас	Артыгабат	12
Дөгер	оба	Солтанөңи	Иңөңи	65

7. ДОДУРГА

Додурга ве Кемах	оба	Анкара	Касаба	—
Додурга	этрап	Болы	—	—
Ашга Додурга	оба	Болы	Додурга	27
Додурга	оба	Болы	Вейраншәхер	5
Додурга	оба	Болы	Вейраншәхер	26
Додурга	оба	Болы	Вейраншәхер	16
Додурга	оба	Болы	Вейраншәхер	22
Додурга	оба	Болы	Улус	19
Додурга	оба	Чорум	Османҗык	188
Додурга	оба	Хамыт	Гөлхисар Гарaагаҗы	69
Додурга	оба	Хүдәвендигәр	Кепсут	38
Додурга	оба	Гарахисары Сахып	Сандыклы	16
Додурга	оба	Грарахисары Сахып	Улусычанлы	55
Додурга	оба	Кастамоны	Бойовасы	13
Додурга	этрап	Кастамоны	Дашкөпри	—
Кичи Додурга	оба	Кастамоны	Бойовасы	18
Додурга	оба	Кастамоны	Синоп	25
Додурга	оба	Кастамоны	Синоп	3
Додурга	оба	Кеңгыры	Милан	105
Додурга	оба	Ментеше	Печин	16
Додурга	оба	Ментеше	Мегри	111
Додурга	оба	Сивас	Гочхисар	248
Додурга	оба	Сивас	Артыгабат	34
Додурга	оба	Теке	Муслы	21

8. ЯПАРЛЫ, ЧАРЫКЛЫ (ЧАРЫКЛЫК)

Өң хем белләп гечишимиз ялы, "Япарлы" дийлен тире-тайпа ве ер адына габат гелинмеди. "Чарыклы" хакында айдыланда, бу шекилде алты саны ер адының бардыгыны ёкарда агзап гечипдик.

9. АВШАР (АФШАР)

Авшар	экеран-чылык	Аксарай	Аксарай	—
Авшар	оба	Акшәхер	Ылгун	45
Авшар	экеран-чылык	Акшәхер	Ылгун	—
Бужак Авшар	оба	Алаийе	Чөнкери	48
Авшар	оба	Амася	Эргома	75
Авшар	оба	Амася	Яваш (Юваш)	50
Авшар	оба	Анкара	Бажы	14
Ярымжа Авшар	оба	Анкара	Аяш	25
Боялы Авшар	оба	Анкара	Аяш	71
Авшар	экеран-чылык	Анкара	Бажы	—
Авшарлы	оба	Айдың	Алашәхер	144
Афшар	оба	Бегшәхери	Гөчи	56
Бай Афшар	оба	Бегшәхери	Гөчи	77
Афшар вейраны	оба	Бегшәхери	Гургурум	86
Авшар	оба	Бига	Баля	38
Авшар (Солтанлы диен ат билен таналяр)	оба	Бига	Баля	31
Авшар	оба	Болы	Гоңурпа	87
Авшар	оба	Болы	—	34
Авшар	оба	Болы	Болы	14
Авшар	оба	Болы	Гереде	12
Авшар	оба	Болы	Гереде	2
Авшар	оба	Болы	Гереде	7
Афшар	оба	Болы	Дараклы-Борлы	8
Афшар	оба	Болы	Дараклы-Борлы	18
Афшар	оба	Болы	Дараклы-Борлы	66
Афшар	оба	Болы	Дараклы-Борлы	15
Афшар ве Гараагач	оба	Болы	Дараклы-Борлы	8
Авшар	оба	Болы	Вейраншәхер	17
Бөбе Афшар	оба	Болы	Вейраншәхер	15
Афшар	оба	Болы	Вейраншәхер	22
Афшар	оба	Болы	Вейраншәхер	23
Афшар	оба	Болы	Вейраншәхер	6
Афшар	оба	Болы	Вейраншәхер	7

Авшар	оба	Жанык	Байрамлы	56
Авшар	оба	Эрзурум	Кемах (Гуручай)	39
Афшар	этрап	Хамыт	—	—
Афшар	оба (этрап)	Хамыт	Афшар, ики ерде: 1.Фирдевс оглы 2.Шейх Чагыл	6 119
Гутлужа Афшар	оба	Хамыт	Гөлхисар Гараагажы	109
Афшар	оба	Хамыт	Гарахисар	43
Авшар	оба	Хүдәвендигәр	Акязы	27
Нарлыжа Авшар	оба	Хүдәвендигәр	Бегбазары	28
Афшар	оба	Хүдәвендигәр	Кепсут	23
Афшар	оба	Хүдәвендигәр	Сифри-Сиврихисар	50
Авшар	оба	Ичил	Мут	60
Авшар	оба	Гарахисары Сахып	Болывадын	—
Чайыр Афшар	экеран-чылык	Гарахисары Сахып	Хула	—
Авшар	оба	Гарахисары Шаркы	Сувшәхери	31
Авшар	оба	Гарахисары Шаркы	Фируз	2
Авшар	оба	Карасы	Темрезлер	—
Авшар	оба	Карасы	Айязменд	21
Афшар-өзи	оба	Кастамоны	Хозяка	58
Афшар Гара Дегин	оба	Кастамоны	Девреканы	65
Афшар	оба	Кастамоны	Дадай	33
Авшар оважыгы	оба	Кастамоны	Күре	59
Афшар	оба	Кастамоны	Синоп (Гаракөл диваны)	7
Афшар	оба	Кастамоны	Дашкөпри	37
Афшар	оба	Кастамоны	Дашкөпри	21
Афшар ве Вейранжык	оба	Кастамоны	Дашкөпри	19
Афшар	оба	Кастамоны	Араж	69
Авшар	экеран-чылык	Кайсериййе	Горамаз	13
Авшар	экеран-чылык	Кайсериййе	Гарадаш	—
Авшар	экеран-чылык	Кайсериййе	Ысламлы	—
Калейи Авшар (Авшаргала)	экеран-чылык	Кайсериййе	Ысламлы	—
Авшар	экеран-чылык	Кайсериййе	Маля	—
Афшар	оба	Кеңгыры	Гаргы	18
Афшар	оба	Кеңгыры	Кеңгыры	12
Афшар	оба	Кеңгыры	Тося	33
Ёкары Авшар	оба	Кыршәхери	Кескин	—
Агачлы Авшар	оба	Коня	Сәхра	36

Авшаржык	экеран-чылык	Коня	Ларенде	—
Авшар Вейраны	оба	Коня	Билвейран	40
Эйүлүже Авшар	оба	Коня	Билвейран	—
Алаң Афшар	оба	Коня	Билвейран	21
Афшар	экеран-чылык	Коня	Аладаг	80
Авшар	экеран-чылык	Коня	Курейш	—
Авшаржык	экеран-чылык	Коня	Эскиил	—
Авшар	экеран-чылык	Күтахя	Алтындаш	12
Ёкары Авшар	оба	Күтахя	Сазанос	15
Буянлы Авшар	оба	Күтяха	Сазанос	5
Авшар	оба	Күтахя	Ушак	44
Авшар	экеран-чылык	Малатя	Пагник	—
Авшар	оба	Малатя	Эргавун	10
Авшар Өмер	оба	Мараш	Хысныйы Мансур	41
Афшар	оба	Ментеше	Балат	23
Афшар	оба	Ментеше	Кула	38
Авшар	оба	Сарыхан	Атала	24
Авшар	оба	Сарыхан	Темүржи (Демирчи)	50

9. КЫЗЫК

Кызык	оба	Амася	Гедегра	55
Чай Кызык	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	26
Ашга Кызык (бейлеки ады Көсре Кызык)	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	32
Алтыр Кызык	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	49
Беллиже Кызык	оба	Анкара	Аяш	57
Кызык	оба	Анкара	Аяш	26
Кызык	оба	Болы	Кыбрус (Кипр)	74
Кызык	оба	Болы	Кыбрус (Кипр)	11
Кызык	оба	Болы	Вейраншәхер	10
Кызык	оба	Болы	Вейраншәхер	15
Кызык	оба	Болы	—	6
Кызык	оба	Болы	—	22
Кызык	экеран-чылык	Дивриги	Тойлужа	—
Кызык	оба	Хамыт	Афшар	30
Кызык	оба	Хүдәвендигәр	Буруса	52
Дере Кызык	оба	Хүдәвендигәр	Буруса	14
Кызык Шыхлар	оба	Хүдәвендигәр	Буруса	50
Кызык Хамамы	оба	Хүдәвендигәр	Буруса	28

Кызык	оба	Хүдәвендигәр	Сифрихисар	5
Бөрлүже ве Кызык	оба	Хүдәвендигәр	Гөйнүк	22
Кызык Алы	оба	Хүдәвендигәр	Гөйнүк	—
Кызык	оба	Хүдәвендигәр	Дараклы енижеси	55
Яка Кызык	оба	Гарахисары Сахып	Сандыклы	17
Кызык	оба	Гарахисары Сахып	Сандыклы	73
Кызык	оба	Гарахисары Шаркы	Гезевид	7
Кызык	оба	Кайсериййе	—	81
Кызык	оба	Кайсериййе	Девели (Дүели)	9
Кызык енижеси	оба	Кеңгыры	Кеңгыры	37
Кызык	оба	Гожаили	Гекбоза	20
Кызык	оба	Күтахя	Сазанос	131
Кызык	оба	Малатя	Әргавун	87
Шейх Кызык	оба	Сивас	Артыгабат	—
Кызык	оба	Сивас	Артыгабат	46
Кызык	экеранчылык	Солтанөңи	Гаражашәхер	—

10. БЕГДИЛИ

Бегдили	оба	Амася	Яваш (Юваш)	14
Бегдили	оба	Болы	Вейраншәхер	32
Бегдили	оба	Болы	Вейраншәхер	—
Бегдили	оба	Бозок	—	169
Бегдили	оба	Чорум	Чорумлы	59
Бегдили	оба	Чорум	Искилип	186
Бегдили	оба	Чорум	Искилип	21
Бегдили	оба	Чорум	Катар	38
Бегдили	оба	Чорум	Эгирдүр	52
Бегдили	оба	Дивриги	—	16
Бегдили	оба	Хамыт	Юва	155
Бегдили	оба	Хүдәвендигәр Бег	Базары	11
Бегдили	оба	Хүдәвендигәр	Тулхисар	—
Бегдили	оба	Хүдәвендигәр	Гарахисары Наллы	7
Бегдили	оба	Караси	Маняс	16
Бегдили	оба	Кастамоны	—	2
Бегдили	оба	Кеңгыры	Гаргы	45
Бегдили	оба	Коня	Гаш	53
Бегдили	оба	Күтахя	—	12
Бегдили	оба	Малатя	Бехисни (Кейсун)	3
Бегдили	экеранчылык	Малатя	Бехисни (Кейсун)	—
Бегдили	оба	Сивас	Сивас	84
Бегдили	оба	Сивас	Зиле (Калейи Хасс)	42

11. ГАРКЫН

Гаркын	оба	Акшәхер	Акшәхер	15
Гаркын	экеранчылык	Амася	Эргома	—
Гаркын	оба	Амася	Азине базары	—
Гаркын	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	233
Гаркын	оба	Анкара	Аяш	29
Гаркын	оба	Бегшәхери	Гөчи	16
Гаркын	оба	Болы	Вейраншәхер	13
Гаркын	оба	Болы	Вейраншәхер	16
Гаркын	оба	Бозок	Акдаг	—
Гаркын	оба	Бозок	Чубук (Чыбык)	101
Гаркынлы	оба	Жаңык	Байрамлы	24
Улы Гаркын	оба	Чорум	Искилип (Улы Диван)	32
Дереи Гаркын	оба	Чорум	Искилип (Улы Диван)	13
Гаркындере (бейлеки ады Байрам бег)	оба	Диярбекир	—	12
Гаркын	оба	Эрзурум	Ёкары Тержан	15
Гаркын	оба	Эрзурум	Байбурт	5
Гаркын ве Дере	оба	Хамид	Гараагач	90
Гаркын	оба	Хамид	Көлхисар Гарагажы	99
Гаркын ве Сыгырлык	оба	Хамыт	Юва	144
Гаркын	оба	Хүдәвендигәр	Бурса	5
Гаркынҗак	оба	Хүдәвендигәр	Гейве	5
Гаркын	оба	Хүдәвендигәр	Сифрихисар	61
Улы Гаркын	оба	Гарахисары Сахып	Шухут	30
Кичи Гаркын	оба	Гарахисары Сахып	Шухут	30
Сиври Гаркын	оба	Гарахисары Сахып	Барчынлы	9
Гаркынҗык	оба	Гарахисары Сахып	Барчынлы	—
Гаркын	оба	Гарахисары Сахып	Сандыклы	15
Яссы Гаркын	оба	Гарахисары Сахып	Болывадын	17
Гаркын	оба	Гарахисары Шаркы	Бедирли	92
Гаркын	оба	Гарахисары Шаркы	Гарахисар	—

Гаркын	оба	Гарахисары Шаркы	Найипли	94
Гаркын (бейлеки ады Гожа Бегли)	оба	Гарасы	Сындыргы	20
Гаркын	оба	Гарасы	Темрезлер	3
Гаркын (бейлеки ады Көй Чынарҗык)	оба	Гарасы	Сындыргы	8
Гаркын	яйла	Гарасы	Богазхисары	—
Гаркын	экеранчылык	Кайсериййе	Кибар эзмак	—
Гаркын	экеранчылык	Кайсериййе	—	—
Гаркын	оба	Кенгыры	Тося	25
Кыныкҗык	оба	Кенгыры	Кенгыры	64
Гаргын (бейлеки ады Илдүзен)				
Гаргун Каясы	оба	Кыршəхери	Сүлейманлы	35
Гаргун Каясы	экеранчылык	Кыршəхери	Гүнйүзи	—
Гаргунҗык	оба	Кыршəхери	Хажы Бекдаш	—
Гаркын	оба	Коня	Ларенде	15
Гаркын	оба	Коня	Эскиил	147
Гаркын	оба	Коня	Сəхра	96
Гаркын	экеранчылык	Малатя	Субадра	—
Гаргун	оба	Мардин	—	—
Кичик Гаркын (бейлеки ады Эскилер)	экеранчылык	Сарыхан	Юнд дагы	—
Гаркын	оба	Сарыхан	Демирчи	11
Гаркын	оба	Сарыхан	Мармара	31
Гаркын	оба	Сарыхан	Аккисар	10
Гаркын (бейлеки ады Көсем)	оба	Сарыхан	—	22
Кичи Гаркын	оба	Сарыхан	Доганхисары	—
Гаркын	экеранчылык	Сивас	Сивас	—
Гаркын	оба	Сивас	Суниса (Френкхисары)	70
Гаркын	оба	Сивас	Артыгабат	15
Гаркынҗык	оба	Сивас	Артыгабат	44
Гаркын	оба	Сивас	Турхал	39
Гаркын	оба	Сивас	Токат (Тозаңлы)	12
Гаркын	оба	Сивас	Токат (Йылдыз)	34
Гаркын	оба	Сивас	Межидөзи	74
Гаркын	оба	Солтанөни	Гаражашəхер	45
Гаркын	оба	Теке	—	—

12. БАЙЫНДЫР

Байындыр	оба	Аксарай	Аксарай	15
Байындыр	оба	Аксарай	Эюбили	25
Байындыр (бейлеки ады Сейди)	оба	Акшəхер	—	68
Байындыр	оба	Амася	Яваш (Юваш)	72
Эҗе ве Байындыр	оба	Анкара	Ябан (абат)	56
Байындыр	оба	Анкара	Касаба	44
Байындырлы	оба	Айдың	Сарт	78
Гүлли Байындыр	оба	Бегшəхер	Гөчи	(4-оба)
Байындыр	оба	Бегшəхери	Гөчи (Кашаклы)	47
Байындыр	экеранчылык	Бига	Баля	—
Байындыр	оба	Болы	Болы	7
Байындыр	оба	Болы	Вейраншəхер	40
Байындыр	оба	Болы	Вейраншəхер	12
Байындыр	оба	Болы	Вейраншəхер	30
Байындыр	оба	Болы	Вейраншəхер	4
Байындыр	оба	Болы	Гереде	13
Байындыр	экеранчылык	Бозок	—	—
Байындыр	оба	Жанык	Байрамлы	9
Байындыр	оба	Жанык	Самсун (Кавак)	27
Байындыр	оба	Чорум	Османжык	56
Байындыр	оба	Диярбекир	—	48
Байындыр	экеранчылыкы	Эрзурум	Кемах	—
Байындыр	оба	Хамыт	—	24
Байындыр	оба	Хамыт	Бурдур	33
Байындыр	оба	Хамыт	Хойран	25
Байындыр	оба	Хамыт	Ырла	28
Байындыр	оба	Хамыт	Көлхисар	23
Байындыр	оба	Хүдəвендигəр	Бурса	27
Байындыр	оба	Хүдəвендигəр	Гөйнүк	53
Байындыр	оба	Хүдəвендигəр	Гөйнүк	19
Байындыр	оба	Хүдəвендигəр	Гарахисар Наллы	59
Байындыр	оба	Хүдəвендигəр	Атранос	19
Байындыр	оба	Гарахисары Сахып	Сандыклы	18
Байындыр	оба	Гарахисары Сахып	Барчынлы	—
Байындыр	оба	Гарахисары Шаркы	Алмалы	59
Байындыр	оба	Гарасы	Маняс	12
Байындыр	оба	Гарасы	Маняс	—
Байындыр	оба	Гарасы	Темрезлер	3
Байындыр	оба	Кастамоны	Хозяка	41

Байындыр	оба	Кастамоны	Синоп (Гызылджа Диван)	51
Байындыр	оба	Кастамоны	Синоп	13
Байындыр	оба	Кайсерийе	Гарахисар	12
Байындыр	оба	Кенгыры	Кенгыры	101
Байындыр	оба	Гожаили	Кандыры	15
Байындыр	экеранчылык	Коня	Хатынсарай	—
Байындыр	экеранчылык	Малатя	Әргавун	—
Байындыр	этрап	Мараш	Харунийе	—
Байындыр	оба	Ментеше	—	5
Байындыр	оба	Ментеше	Балат	9
Байындыр Шейхли	оба	Сарыхан	Ылыжа	51
Байындыр Гызылжа	оба	Сивас	(Токат) Казабат	31
Байындыр	оба	Солтанөңи	Гаражашәхер	34

13. ПЕЧЕНЕК

Беченек	оба	Анкара	Муртазаабат	40
Беченек	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	40
Беченек	оба	Анкара	Касаба	44
Беченек	оба	Анкара	Ябанабат	96
Беченек	оба	Хүдәвендигәр Бег	Базары	72

14. ЧАВУЛДУР (ЧАВУНДУР)

Чавундур	оба	Амася	Гедегра	46
Чавундур	оба	Анкара	Касаба	26
Ёкары Чавундур	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	95
Ашга Чавундур	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	80
Чавдур	оба	Айдың	Боздоган	19
Чавулдур	оба	Жаның	Симрейи Ташан	35
Чавундур	оба	Хамыт	Гараагач	47
Чавдур	оба	Хамыт	Көлхисар	38
Чавундур	оба	Кастамоны	Кастамоны	36
Чавундур	оба	Кастамоны	Кастамоны	19
Чавундур	оба	Кастамоны	Кастамоны	—
Чавундур	оба	Кастамоны	Кастамоны	—
Чавундур	оба	Кенгыры	Гуршунлы	27
Чавундур	оба	Коня	Ларенде	12
Чавундур	оба	Коня	Аладаг	7
Чавундур	экеранчылык	Коня	Аладаг	—

Чавундур	оба	Күтахя	Симав	35
Чавундур	оба	Сивас	(Токат) Казабат	76
Чавундур	оба	Сивас	Артыгабат	51
Чавундур	оба	Сивас	Суниса	103
Чавундур	оба	Теке	Истанос	31

15. ЧЕПНИ

Чепни	оба	Акшәхер	Доганхисары	54
Чепни	оба	Амася	Ладик	41
Чепни	оба	Анкара	Ябанабат	31
Чепни	оба	Бегшәхери	Гөчи (Кашаклы)	45
Чепни	оба	Болы	Болы	129
Чепни	оба	Болы	Гереде	24
Чепни	оба	Болы	Мудурны	54
Чепни	оба	Болы	Мудурны	49
Чепни	оба	Болы	Мудурны	7
Чепни	оба	Бозок	Эмләк	26
Чепни	оба	Жаның	Байрамлы Сатылмыш	8
Чепни	оба	Жаның	Байрамлы	38
Чепни	оба	Жаның	Байрамлы	31
Чепни Юсуп	оба	Жаның	Байрамлы	13
Чепни	оба	Чорум	—	—
Чепни өзи	оба	Чорум	—	20
Чепни	оба	Чорум	Османҗык	23
Чепни	оба	Хүдәвендигәр	Кете	24
Чепни	оба	Хүдәвендигәр	Айдынҗык	13
Чепни	оба	Хүдәвендигәр	Темрезлер	—
Улы Чепни	оба	Хүдәвендигәр	Бехрам	38
Кичи Чепни	оба	Хүдәвендигәр	Бехрам	25
Чепни	оба	Ичил	Мут	51
Чепни	оба	Гарахисары Сахып	Сандыклы	11
Чепни	оба	Гарахисары Сахып	Больвадын	34
Чепни (бейлеки ады Агач)	оба	Гарасы	Гиресун	11
Чепни	оба	Кастамоны	Аянедон	34
Чепни	оба	Кастамоны	Аяндон	37
Чепни	оба	Кастамоны	Аяндон	14
Чепни	оба	Кастамоны	Аяндон	48
Чепни	оба	Кастамоны	Аяндон	37
Язы Чепни	экеранчылык	Кайсерийе	Кибар Эзмак	—
Чепни	оба	Кенгыры	Тося	41
Чепни	экеранчылык	Гожаили	Кандыры	13
Чепни	оба	Коня	Аладаг	14

Чепни	оба	Коня	Аладаг	58
Чепни	оба	Мараш	Элбистан	—
Енидже Чепни	оба	Сивас	Сивас	142
Баш Чепни	экеранчылык	Сивас	Сивас	—
Алаң Чепни	оба	Сивас	Суниса (Гарагуш даг)	80
Чепни	оба	Солтанөңи	Иңөңи	47
Чепни	этрап	Трабзон	—	—
Чепни Гүни	оба	Трабзон	Күртүн	16

16. САЛЫР

Салыр	оба	Аксарай	Эюбили	51
Баят Салыр	экеранчылык	Аксарай	Хасан дагы	—
Салыр	оба	Акшәхер	Ысхаклы	23
Салыр	оба	Алаийе	Манавгат *(секиз илатлы пунктдан ыбарат улы оба):*	—
			Окчулар	28
			Насухлар	21
			Чилингирлер	19
			Хайят	22
			Хавзалар	12
			Учарлар	14
			Дөкдүлер	20
			Келлер	29
Салыр	оба	Амася	Ладик	91
Салыр	оба	Амася	Газылар Оважыгы	89
Салыр	оба	Бегшәхери	—	39
Салыр	оба	Болы	Оники диван	23
Салыр	оба	Болы	Гереде	7
Салыр	оба	Жаньк	Симрейи Ташан (Газанлы оважыгы)	36
Салыр	оба	Жаньк	Бафра	72
Салыр	оба	Чорум	Османжык	53
Салыр Оглан	оба	Дивриги	Айвалы	18
Салыр	оба	Эрзурум	Кемах	75
Салыр	оба	Хамыт	Ырла	31
Салыр	оба	Хамыт	Ялвач	56
Салыр	оба	Хамыт	Гараагач	46
Салыр оглы	оба	Худәвендигәр	Тулхисар	—
Салыр	арык	Гарасы	Сындыргы	—
Салыр	оба	Кастамоны	Күре	11
Салыр беги	оба	Кастамоны	Синоп	6
Салыр	оба	Кайсерийе	Сәхра	147
Салыр	экеранчылык	Кайсерийе	Үргүп	—

Салыр	оба	Кенгыры	Гары базары	66
Салыр	оба	Коня	Гаш	60
Месжитли Салыр	оба	Коня	Сәхра	37
Салыржык	оба	Коня	Сәхра	12
Мүрселли Салыр	оба	Коня	Сәхра	20
Вейранлы Салыр	оба	Коня	Сәхра	7
Яка Салыр	оба	Коня	Ылгун	16
Салыр	оба	Коня	Эрегли	7
Салыр Гышла	экеранчылык	Коня	Тургут	—
Салыржык	оба	Коня	Эскиил	34
Салыр	оба	Күтахя	—	—
Салыр	оба	Күтахя	Шейхли	24
Салыр	экеранчылык	Малатя	Кахта	—
Салыржык	оба	Малатя	Әргавун	7
Салыр	оба	Сарыхан	Атала	28
Салыр	оба	Сарыхан	Акхисар	16
Салыр	оба	Сарыхан	Гедус	53
Салыр	оба	Сарыхан	Акхисар	—
Салыр	оба	Сивас	Сивас	71
Салыр (бейлеки ады Ениже)	оба	Сивас	Сивас	24
Салыр	оба	Сивас	Сивас	16
Салыр	оба	Сивас	Гочхисар	35
Салыр	оба	Сивас	Зиле (Мешхедабат)	37
Салыр	оба	Сивас	Зиле (Френкхисары)	—
Салыр	оба	Сивас	Артыгабат	92
Салыр	экеранчылык	Сивас	Зиле (Калейи Хасс)	—
Салыр	оба	Теке	Алмалы	10

17. ЭЙМИР

Эймир	оба	Акшәхер	Ысхаклы	183
Эймир	оба	Акшәхер	Чемен	28
Эймир	оба	Амася	Эргома	28
Эймир	оба	Амася	Симрейи Ладик	34
Эймир	оба	Амася	Симрейи Ладик	30
Эймир	оба	Анкара	Касаба	19
Эймир	оба	Анкара	Муртазаабат	34
Эймир	оба	Анкара	Муртазаабат	25
Эймир Тайы ве Инжүжек	оба	Анкара	Муртазаабат	34
Эймир	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	50
Эймир	оба	Айдың	Гөзелхисар	40
Эймир	оба	Айдың	Енишәхер	85

Эймир	оба	Айдың	Боздоган	36
Эймир (бейлеки ады Диңек)	оба	Болы	Мудурны	19
Эймир	оба	Жанык	Улубег	31
Эймир	оба	Жанык	Байрамлы	21
Эймир	оба	Чорум	Османжык	44
Эймир	оба	Чорум	Османжык	5
Эймир	оба	Чорум	Османжык	110
Эймир	оба	Чорум	Чорумлы	57
Эймир	оба	Эрзурум	Байбурд	66
Эймир	оба	Эрзурум	Келкит	13
Эймир	оба	Эрзурум	Келкит	—
Эймир	оба	Хамыт	Ялвач Гараагажы	52
Эймир	оба	Хүдәвендигәр	Бег базары	3
Эймир	оба	Хүдәвендигәр	Бег базары	73
Эймир	оба	Хүдәвендигәр	Бег базары	4
Эймир	оба	Хүдәвендигәр	Тулхисар	5
Эймир	оба	Хүдәвендигәр	Атранос	45
Эймир	оба	Хүдәвендигәр	Кирмасты	17
Эймир	оба	Хүдәвендигәр	Инегөл	11
Эймир	оба	Хүдәвендигәр	Гарахисары Наллы	176
Эймирлер	оба	Хүдәвендигәр	Бехрам	21
Эймир	оба	Хүдәвендигәр	Сифрихисар	33
Эймир Ханлы	оба	Хүдәвендигәр	Сифрихисар	132
Эймир	оба	Гарахисары Сахып	Сандыклы	14
Эймир	оба	Гарахисары Сахып	Гарахисар	53
Эймирхисар	оба	Гарахисары Сахып	Сандыклы	79
Эймир	оба	Гарахисары Шаркы	Сув шәхери	10
Эймир	оба	Гарасы	Эдремит	27
Эймир	оба	Гарасы	Сындыргы	12
Эймир	оба	Кастамоны	Дадай	60
Эймир	оба	Кастамоны	Дадай	11
Эймир	оба	Кастамоны	Дадай	2
Эймир (бейлеки ады Кайы)	оба	Кастамоны	Дадай	—
Эймир	оба	Кастамоны	Синоп	33
Эймир	оба	Кастамоны	Синоп	8
Эймир ве Баюлыҗа	оба	Кастамоны	Синоп	14
Эймир	оба	Кастамоны	Синоп	—
Эймир	оба	Кайсерийе	Кибар Эзмак	203
Эймир	оба	Кеңгыры	Черкеш	15
Эймир	оба	Кеңгыры	Черкеш	29
Эймир	оба	Күтахя	Алтындаш	70
Эймир	оба	Күтахя	Арсланапа	10
Эймир	оба	Күтахя	Ялак	60
Эймир	оба	Күтахя	Шейхли	31

Эймир	оба	Күтахя	Хома	74
Эймир	оба	Ментеше	Көйжүгез	11
Эймир	оба	Ментеше	Тавас	—
Эймир	оба	Ментеше	Шейхли	33
Эймир	оба	Малатя	Әргавун	34
Эймир	оба	Сивас	Сивас	21
Эймир	оба	Сивас	Сивас	—
Эймирбагы	оба	Сивас	Межидөзи	—
Эймир	оба	Сивас	Зиле (Гызыл күммет)	14
Эймир	оба	Сивас	Йылдыз	10
Эймир Гышласы	оба	Сивас	Пудагөзи	49
Эймирли	оба	Сивас	Пудагөзи	61
Эймир	оба	Солтанөни	Гаражашәхер	20
Эймир	оба	Теке	Муслы	16
Эймир	оба	Теке	Алмалы	46

18. АЛАЮНТЛЫ

Алаюнтлы	оба	Аксарай	Бекир	108
Якажык Алаюнтлы	оба	Аксарай	Бекир	40
Алаюнтлы	оба	Аксарай	Эюбили	5
Алаюнтлы	оба	Аксарай	Гочхисар	27
Алаюнтлы	экеран-чылык	Аксарай	Гочхисар	—
Алаюнтлы	оба	Амася	Ладик	73
Алаюнтлы	оба	Амася	Ладик	2
Алаюнтлы	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	35
Алаюнтлы	оба	Анкара	Касаба	58
Алаюнтлы	оба	Анкара	Касаба	27
Алаюнтлы	оба	Айынтап	—	19
Алаюнтлы	оба	Чорум	Чорумлы	12
Алаюнтлы	оба	Жанык	—	15
Алаюнтлы	оба	Жанык	—	25
Алаюнтлы	оба	Эрзурум	Кемах (Гурычай)	—
Алаюнтлы	оба	Хүдәвендигәр	Аккисар	13
Алаюнтлы	оба	Хүдәвендигәр	Сифрихисар	13
Алаюнтлы	оба	Гарахисары Сахып	Барчынлы	18
Алаюнтлы	оба	Гарахисары Сахып	Койлахисар	35
Алаюнтлы	оба	Кеңгыры	Черкеш	22
Алаюнтлы	оба	Кыршәхери	Гүнийүзи	—
Алаюнтлы	оба	Күтахя	Ушак (Баназ)	151
Алаюнтлы	экеран-чылык	Малатя	Кахта	—
Алаюнтлы	оба	Сарыхан	Эмлак	16
Алаюнтлы	оба	Сарыхан	Гөрдүк	18
Алаюнтлы	оба	Сарыхан	Гөрдүк	5

Алаюнтлы	оба	Сивас	Токат (Гелмуфат)	2
Алаюнтлы	оба	Сивас	Артыгабат	9
Алаюнтлы	оба	Сивас	Токат (Йылдыз)	—

19. ЙҮРЕГИР (ҮРЕГИР)

Йүрегир	этрап	Адана	—	—
Үрегир	оба	Амася	Симрейи Ладик	17
Үрегир	оба	Амася	Гожа Каясы	—
Йүрегир	оба	Анкара	Аяш	55
Йүрегир	оба	Анкара	Ябанабат	31
Йүрегир	оба	Анкара	Касаба	8
Йүрегир	оба	Айынтап	Телбашир	114
Улы Йүрегир	оба	Бозок	Гедүк	54
Кичи Йүрегир	оба	Бозок	Гедүк	56
Йүрегир	экеранчылык	Бозок	Эмләк	—
Үрегир	оба	Жанык	Байрамлы	42
Йүрегир	оба	Жанык	Самсун	28
Үрегир	экеранчылык	Дивриги	Тойлужа	—
Йүрегир	оба	Хамыт	Ялвач	24
Йүрегир	оба	Хамыт	Гөнен	7
Йүрегир	оба	Хамыт	Ырла	12
Йүрегир	оба	Хамыт	Көлхисар	37
Йүрегир	оба	Гарахисары Сахып	Сандыклы	18
Йүрегир	оба	Гарахисары Сахып	Барчынлы	38
Үрегир	оба	Гарахисары Шаркы	Гезевит	11
Үрегир	оба	Гарахисары Шаркы	Емишли (Иймишли)	4
Үрегир	оба	Гарахисары Шаркы	Шахна чемени	44
Йүрегир	оба	Гарасы	Сындыргы	20
Чайырҗык ве Йүрегир	оба	Кастамоны	Дашкөпри	13
Үрегир	оба	Кастамоны	Дашкөпри (Додурга)	25
Үрегир	оба	Кастамоны	Дашкөпри	5
Үрегир (бейлеки ады Каба гулак)	оба	Кастамоны	Дашкөпри	51
Үрегир	оба	Кастамоны	Араж	46
Үрегир	оба	Кастамоны	Араж	15
Үрегир	оба	Кайсерийе	Гарагая	31
Үрегир	оба	Кенгыры	Гочхисар	40
Йүрегир	оба	Күтахя	Хома	50
Үрегир	экеранчылык	Малатя	Гарахисар	—

Үрегир	оба	Ментеше	Бурназ	68
Йүрегир	оба	Ментеше	Көйжүгез	155
Йүрегир	оба	Сивас	Токат (Гелмуфат)	32
Үрегир (бейлеки ады Кады көйи)	оба	Сивас	Токат (Гелмуфат)	37
Үрегир	оба	Сивас	Сивас	73
Улы Йүрегир	оба	Солтанөни	Инөни	64
Кичи Йүрегир	оба	Солтанөни	Инөни	24
Йүрегир	оба	Теке	Анталя	9
Йүрегир	оба	Теке	Күрт	72
Йүрегир	экеранчылык	Теке	Истанос	—
Йүрегир	экеранчылык	Теке	Мүкеррем көйи	—
Үрегир	яйла	Трабзон	Күртүн	—

20. ИГДИР

Игдир	экеранчылык	Аксарай	Аксарай	—
Игдир	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	16
Игдир	оба	Бегшәхери	Гөчи	46
Игдир	оба	Бига	Чаң	26
Игдир	оба	Жанык	Байрамлы	5
Игдир	оба	Жанык	Бафра	26
Игдир	оба	Эрзурум	Кемах (Гуручай)	12
Игдир	оба	Эрзурум	Келкит	27
Игдир	оба	Эрзурум	Байбурт	37
Игдир	экеранчылык	Эрзурум	Эрзинҗан	—
Игдир	оба	Хамыт	Гараагач	20
Игдир	оба	Хүдәвендигәр	Буруса	13
Игдир	оба	Хүдәвендигәр	Сифрихисар	15
Игдир	оба	Хүдәвендигәр	Көл базары	30
Игдирли	оба	Ичил	Мут	113
Игдир Вейраны	оба	Гарахисары Сахып	Барчынлы	9
Игдир	оба	Гарахисары Сахып	Сандыклы	26
Игдир	оба	Гарасы	Маняс	62
Игдир	оба	Кастамоны	Күре	62
Игдир	оба	Кастамоны	Күре	33
Игдир	оба	Кастамоны	Девреканы	19
Куюжак ве Игдирлер	оба	Кастамоны	Дашкөпри (Гуюжак)	50
Баш Игдир	оба	Кастамоны	Дадай	1
Игдир	оба	Кастамоны	Дадай	63
Бези ве Игдир	оба	Кастамоны	Араж	132

Игдир	оба	Кастамоны	Араж	29
Игдир	экеранчылык	Кайсерийийе	Кибар Эзмак	—
Игдир (бейлеки ады Мевлана Гышласы)	оба	Кайсерийийе	Гүнйүзи	14
Сортук (?) Игдир	оба	Кенгыры	Гуршунлы	176
Игдиржик	оба	Кенгыры	Гуршунлы	56
Игдир	оба	Гожаили	Гарасув	—
Игдир	экеранчылык	Коня	—	—
Экен Игдир	оба	Коня	Эрегли	—
Игдир	оба	Күтахя	Шейхли	58
Игдир	оба	Малатя	Әргавун	13
Игдир	оба	Сивас	Зиле (Гочдаш)	56
Игдир	оба	Сивас	Артыгабат	49
Игдир	яйла	Теке	—	—
Игдирхисары	оба	Теке	Игдир	163
Игдир	оба	Теке	Галканлы	—
Игдир	оба	Теке	Истанос	21
Игдир	оба	Теке	Муслы	36
Игдир	оба	Теке	Муслы	77
Игдир	оба	Теке	Гаш	64

21. БҮГДҮЗ

Бүгдүз (бейлеки ады Ягшы бег)	оба	Бига	Чан	26
Бүгдүз	оба	Болы	Вейраншәхер	24
Бүгдүз	оба	Болы	Вейраншәхер	23
Бүгдүз	оба	Чорум	Диван Эмләк	9
Бүгдүз	оба	Дивриги	Зенги	—
Бүгдүз	оба	Хамыт	Ыспарта	15
Бүгдүз	оба	Хамыт	Гараагач	8
Бүгдүз	оба	Хамыт	Ялвач	19
Бүгдүз	оба	Хамыт	Бурдур	51
Бүгдүз	оба	Хүдәвендигәр	Сифрихисар	26
Бүгдүз	оба	Кастамоны	Күре	4
Бүгдүз ве Инже Сув	оба	Кастамоны	Девреканы	11
Бүгдүз	оба	Кастамоны	Күре	—
Бүгдүз	оба	Кенгыры	Кары базары	48
Бүгдүз	оба	Кенгыры	Галажык	35
Бүгдүз	оба	Кыршәхери	Кыршәхери	77
Бүгдүз	экеранчылык	Малатя	Әргавун	—
Бүгдүз	оба	Нигде	—	35
Бүгдүз	экеранчылык	Сивас	Сивас	—

Бүгдүз	оба	Сивас	Артыгабат	15
Бүгдүз (бейлеки ады Гүллүкөй)	оба	Теке	Мүхеррем көйи	40
Бүгдүз	экеранчылык	Теке	Мүкеррем көйи	—

22. ЙЫВА

Йыва	оба	Аксарай	Гочхисар	—
Йыва	оба	Аксарай	Хасан дагы	73
Йыва	оба	Амася	Эргома	68
Йыва	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	19
Йыва	оба	Болы	Кыбрыс (Кипр)	18
Йыва	оба	Бозок	Богазлыян	—
Йыва	оба	Чорум	Диваны Эмләк	11
Йыва	оба	Чорум	Гарахисары Демирли	—
Йыва	экеранчылык	Дивриги	—	—
Йыва	яйла	Хамыт	Эгирдир	—
Йыва	оба	Хамыт	Ялвач	42
Йыва	оба	Кастамоны	Хозяка	31
Йыва	оба	Кенгыры	Гочхисар	106
Йыва	оба	Коня	Эрегли	48
Йыва	оба	Малатя	Гарахисар	20
Йыва	экеранчылык	Малатя	Бехисни	—
Йыва	оба	Сива	—	29
Йыва	оба	Теке	—	—

23. КЫНЫК

Кынык	шәхерче	Адана	—	—
Кынык	оба	Акшәхер	Исхаклы	27
Кынык	оба	Амася	Дашабат	18
Кынык	оба	Анкара	Бажы	14
Кынык	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	80
ве . . . Кынык	оба	Анкара	Ябанабат	27
Кынык	оба	Анкара	Ябанабат	110
Кыныкөзи	оба	Анкара	Ябанабат	22
Кыныкөзи	оба	Анкара	Муртазаабат	8
Кынык	оба	Анкара	Муртазаабат	24
Кынык	оба	Анкара	Аяш	16
Кынык	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	10
Кынык	оба	Бегшәхери	Кырили	45

Кынык	оба	Бига	Чаң	9
Кынык	оба	Болы	Менген	88
Кынык	оба	Болы	—	—
Диваны Кынык	оба	Болы	Оники диван	3
Кынык	оба	Чорум	Османжык	—
Кынык	оба	Чорум	Чорумлы	20
Кынык	оба	Хамыт	Ырла	24
Кынык	оба	Хамыт	Гөнен	30
Кынык	оба	Хүдəвендигəр	Гөнен	11
Кынык	оба	Хүдəвендигəр	Сифрихисар	13
Кынык	оба	Хүдəвендигəр	Михалыч	27
Кынык	оба	Хүдəвендигəр	Гөйнүк	14
Кынык	оба	Хүдəвендигəр	Бергама	54
Кынык	оба	Хүдəвендигəр	Атранос	24
Кынык	оба	Хүдəвендигəр	Ярхисар	6
Кынык	оба	Гарахисары Сахып	Шəхерабат	45
Кынык	оба	Гарахисары Сахып	—	23
Кынык	оба	Гарахисары Сахып	Сандыклы	13
Нысыф Кынык	экин мейданы	Гарахисары Сахып	Сандыклы	1
Кынык	оба	Гарахисары Сахып	Хула	8
Ёкары Кынык	оба	Гарахисары Шаркы	Гезевид	13
Ашагы Кынык	оба	Гарахисары Шаркы	Гезевид	9
Кынык	оба	Гарасы	Ивринди	25
Кынык	оба	Гарасы	Даш гердек	43
Кынык	оба	Гарасы	Сындыргы	12
Кынык Аланы	экеранчылык	Гарасы	Сындыргы	—
Кынык	оба	Кастамоны	Деврекани	20
Кынык	оба	Кастамоны	Синоп (Гарасув)	39
Кынык ве Хатун Сарай ве Авчылар	оба	Кастамоны	Дадай	68
Кынык (бейлеки ады Экин башы)	оба	Кастамоны	Синоп	11
Кыныкжык-Гаргын (бейлеки ады Ил дүзен)	оба	Кенгыры	Кенгыры	64
Кынык	оба	Кенгыры	Гочхисар	70
Севинч Вейраны ве Кынык	оба	Кенгыры	Тося	56
Гара Кынык	оба	Кенгыры	Черкеш	229
Багөзи-Вейранжык ве Кыныкөзи	оба	Кенгыры	Каргу	60
Кынык (бейлеки ады Гараагач)	оба	Гожаили	Кандыры	18

Кыныk	оба	Коня	Билвейран	59
Кыныk	оба	Коня	Сәхра	40
Кыныk	оба	Коня	Сәхра	5
Язы Кыныk	оба	Коня	Сәхра	—
Кыныk	оба	Коня	Ларенде	—
Яка Кыныk	оба	Күтахя	Ёлак	64
Бостан Кыныk	оба	Күтахя	Ёлак	11
Кыныk	оба	Күтахя	Ёлак	25
Ёкары Кыныk	оба	Күтахя	Гальнвейран	20
Аша Кыныk	оба	Күтахя	Гальнвейран	10
Кыныk	оба	Күтахя	Эгригөз	18
Дере Кыныk	оба	Күтахя	Эгригөз	18
Кыныk	оба	Күтахя	Симав	64
Тойжа Кыныk	оба	Күтахя	Селинти	24
Кыныk	оба	Малатя	Гарахисар	73
Акжа Кыныk	оба	Малатя	Әргавун	27
Кыныk	экеран-чылык	Малатя	Айвалы	—
Кыныk	экеран-чылык	Малатя	Кахта	—
Кыныk Гузы	экеран-чылык	Мараш	Зейтун	—
Улы Кыныk	оба	Мараш	Хысны Мансур	23
Кичи Кыныk	оба	Ментеше	Балат	5
Кыныk	оба	Сарыхан	Темүржи	60
Кыныk	оба	Сивас	Сивас	18
Кыныk Вейраны	экеран-чылык	Сивас	Сивас	—
Кыныk	оба	Сивас	Сивас	—
Кыныk	оба	Сивас	Сивас	—
Кыныk	оба	Сивас	Токат (Капырили)	30
Кыныk ве Ак Вейран	экеран-чылык	Сивас	Токат	—
Кыныk	экеран-чылык	Сивас	Зиле (Мешхедабат)	17
Гара Кыныk	оба	Сивас	Зиле (Мешхедабат)	—
Кыныk	оба	Теке	Галканшы	61
Ак Яка ве Кыныk	оба	Теке	Гаш	27

ЕР АТЛАРЫ БОЛУП ГЕЛШИНЕ ГӨРӘ ОГУЗ БОЙЛАРЫ

	Боюң ады	XVI асыр	Хәзирки дөвүр[1]
1.	Кайы	94	25
2.	Авшар (Афшар)	86	53
3.	Кынык	81	46 [2]
4.	Эймир	71	28
5.	Гаркын	62	34
6.	Байындыр	52	28 [3]
7.	Салыр	51	22
8.	Йүрегир	44	9
9.	Чепни	44	36
10.	Игдир	43	14
11.	Баят	43	32
12.	Алаюнтлы	29	1
13.	Кызык	28	21
14.	Языр	28	19
15.	Додурга	24	12
16.	Бегдили	23	9
17.	Бүгдүз	22	6
18.	Чавундур (Чавулдур)	21	17
19.	Йыва	19 (?)	—
20.	Дөгер	20	6
21.	Гарабөлүк (Гараөйли)	8	6
22.	Чарыклы	6	5 [4]
23.	Печенек	4	10 [5]
24.	Алкабөлүк (Алкаөйли)	—	— [6]

---

[1] Маглуматлар Ичери ишлер министрлигиниң "Түркийәниң илаты пунктларының справочниги" атлы китабына гөрә берилйәр.

[2] Измире баглы бир посёлок хем шейле атландырыляр.

[3] Измире баглы бир посёлок хем шейле атландырыляр.

[4] "Чарык" ве "Чарыклар" атлы бирнәче оба бар.

[5] Шерефли Гочхисарың якынында "Печенекөзи" атлы бир йайла-да бар.

[6] "Халкаөйли", "Халкаавлы", "Халкаховлы" атлы обалар хем бар.

I. АНАДОЛЫДАКЫ ВЕ СИРИЯДАКЫ ТҮРКМЕН ТАЙПАЛАРЫ БИЛЕН БАГЛАНЫШЫКЛЫ СПИСОКЛАР

Анадолыда ве Сирияда яшаян түркмен тайпалары хакында кәбир списоклар бар. Ол списокларың иң илкинжиси XIV асырда дүзүлендир. Галанлары болса XV, XVII ве XVIII асырлара дегишлидир. Булардан башга-да, XIX асырда Чукур Овада ве Гүнбатар Анадолыда яшаян тайпа-тирелер билен багланышыклы хем бир список бардыр. Китапда шол списоклардан мүмкингадар пейдаланылды. Түркмен тайпаларының тарыхы билен якындан гызыкланянлар үчин пейдалы болар диен умыт билен, Кәтип Челебиниң дүзен списогыны асыл болшы ялы, бейлеки списокларың хем түркче терҗимесини ашакда бермеги макул билдик.

Иң илкинҗи список XIV асырда язылан "Китабу иҗабет ис-саил ила марифет ир-ресаил" атлы китапда душ гелйәр. Бу список XV асырың биринҗи чәрьегинде арадан чыкан (1418 й.) Калкашенди атлы Мүсүрли тарыхчының "Субхул-аша" атлы китабында-да берлипдир. Калкашенди бу китабында түркменлере дегишли башга-да маглуматлар гетирипдир. Шу себәпли ады агзалан тарыхчының списогыны эсас алдык ве "Китабы иҗабет ис-саил ила марифет ир-ресаил" китабындакы списокдан хем пейдаланып, кәбир дүзедишлер гириздик.

А. ИҢ ИЛКИНҖИ СПИСОК (XIV АСЫР)

"Эт-Тескиф" эсеринде белленилиши ялы[1], түркмен тайпаларының өрән аз санлысына Гүндогар үлкелериниң бейиклерине иберилен хатлар ялы хат язылыпдыр. Оларың галанларына болса "Театиш – шерифе" сөзи язылыпдыр. Шейлеликде, олара иберилен мөхүм язгыларда диңе "Шерифе" сөзи душ гелйәр.

1) Түркменлерден Мырат Хоҗа[2]. Муңа "Эс-сами" дийлип язылмандыр. Диңе ады гөркезилйәр.

2) Боздоган оглуның егени Бейик Бакиш (Бегиш?). Муңа "Эс-сами" дийлип язылмандыр. Диңе ады языляр[3].

---

[1] Бу йитен бир эсер болуп, онуң Мамлюк дөвлет диванындан Мамлюк эмирлерине, казылара ве бейлеки дөвлет гуллукчыларына, хөкүмдарлара, түркмен ве арап эмирлерине язылмалы язгыларда нәхили титуллар уланылмалыдыгы догрусында, озалы билен, дөвлет ёлбашчыларына маглумат бермек максады билен язылан бир китапдыгы беллидир.

[2] Бизиң пикиримизче, ол гарагоюнлылардан болан Мосул хәкими Берди хожадыр. Йөне башга бириниң болмагы-да әхтималдыр.

[3] "Иҗабет ис-саил ..." китабында (47-нжи япрак) Бакишиң (Бегишиң) Харпутың (Харбертиң) хәкимдиги айдыляр.

3) Зейнул-Мүлк Боздоган. Муңа-да "Эс-сами" дийлип язылмандыр. Диңе ады языляр. Йөне онуң адының өңүнден "Түндогар үлкелериндәки Түркмен бейиги" дийип гөркезилйәр[1].

4) Бозоклулар. Түркмен Инал оглы Алы бу тайпадандыр. "Эс-сами" дийлип язылмандыр. Йөргүнли ады гөркезилйәр.

5) Алышар оглы Якуп. Мунда ады ве "Эс-сами" дийлип гөркезилйәр. "Эт-тескифде" айдылышына гөрә, 741-нжи (1340 – 1341) йылда Казы Насреддин бин эн-Насайы оңа (ягны Алышар оглы Якуба) шейле гөрнүшде хат языпдыр[2].

6) Дөгер Селим[3]. Ады ве "Эс-сами"[4] сөзи языляр.

Сирия (Шам) себитлериндәки түркменлер хакындакы маглуматларың хем "Эт-Тескиф" китабындан алнандыгыны ныгтамак герек. Бу китапда түркмен беглериниң хич бириси үчин "таэт"[5] сөзи уланылмандыр. Эгер олара бир хат язылмалы болаян ягдайында-да, тайпалара иберилен әхли язгыларда хөкманы суратда "шериф"[6] сөзи уланылпдыр.

Ашакдакы тайпалар түркменлере дегишли хасап эдилйәр.

1) Бозоклар. Дулкадыр оглуның тайпасы. Ёкарда ады тутулан Инал огуллары хем шулардандыр.

2) Үчоклар. Ремезан огуллары ве өзерлилер.[7]

3) Овшарлар. Булар халач түркменлеридир.

4) Дөгерлер.[8] Булар Дөгер Селимиң неслинден дир.

5) Харбендилер.[9] Булар Мустафаның неслиндендир.

---

[1] "Иҗабет ис-саил ..." китабында "Зейнетдин ибн Боздоган" дийлип гөркезилйәр ве болмалысы-да шейледир. Боздоган огулларының XIV асырда Мосул билен Мардиниң аралыгында яшан бир машгала боландыгы беллидир. Бу машгала соңра Сивас — Кайсери хөкүмдары Кады Бурханеддиниң гуллугында боляр

[2] "Иҗабет ис-саил ..." китабында 772-нжи (1370-1371) йыл дийлен сене гөркезилйәр. Алышар оглы Якуп хакында хич хили тарыхы маглумат билмейәрис. Йөне Бозокда (эсасан Ёзгат себитлеринде) Гызыл Гоҗала баглы алышарлы атлы бир тайпа бар, хәзир шейле ат билен бирнәче оба душ гелйәр. (Түркийәниң илатлы пунктларының справочниги, I, с. 5).

[3] Текстде "Селим ед-Дулгери". "Иҗабет ис-саил ..." китабында "Селим ед-Дөгер" дийлип догры гөркезилйәр.

[4] "Эс-сами" сөзи "улы, бейик" маныларыны берйән бир хорматлы атдыр.

[5] "Таэт" сөзи "Алланың буйрукларыны амал этмек ве буйрукларына гаршы болмазлык" диен маныны берйәр.

[6] "Шериф" сөзи "хорматлы", "абрайлы" маныларыны берйәр.

[7] Текстде: эл-Эмриййе. "Иҗабет ис-саилде ...": эл-Эхериййе. Бу адың догры айдылышы "эл-өзериййе (өзерлилер)" болмалыдыр.

[8] Текстде: эд-Дулгериййе. "Иҗабет ис-саил ..." китабында: эд-Докериййе. 1440-нжы йылдан өң язылан бир хатлар йыгындысында Дөгерлериң Җаберден Аҗлуна гелендиклери ве бу дөврлерде Селимиң агтыгы Дымышк Хоҗаның оглы Гара (?) Алының Аҗлуның хәкими боландыгы айдыляр.

[9] "Иҗабет ис-саил ..." китабында: Мустафа Хаҗы.

6) Агач-эрилер.

7) Варсак(лар). Булар Тарсус түркменлеридир.

8) Кыныклар.

9) Байындырлар. Булар кыныклардандыр.[1]

10) Бегдилилер.[2] Ташбун (Дашгын) огуллары бу тайпаның кетхудасыдыр.

11) Баятлар.

"Тескиф" атлы китапда: "Түркменлер өрән көп тайпа болуп, бу ерде оларың хеммеси хакында айтмак мүмкин дәлдир" дийилйәр.[3]

Б. ХАЛЫЛ ЗАХИРИНИҢ СПИСОГЫ
(XV асырың биринжи ярымы)

"Соңра Газзеден Диярбекире ченли болан себитлердәки түркменлер хакында маглумат беришдим. Бу түркменлер ашакдакы тайпалардан ыбарадыр.

1) Кут беги огуллары.[4]

2) Көпек огуллары.

3) Сакалсыз огуллары.

4) Дулгадыр огуллары (Ибн Дулгадыр).

5) Рамазан огуллары.

6) Өзерлилер.

7) Бегдилилер.

8) Баятлар[5].

9) Бозжалылар.[6]

10) Марашлылар(?).[7]

---

[1] Текстде: "Олар эн-Накибиййедендир". "Ижабет эс-саилде": "Олар кыныкыййедендир (кыныклардандыр". Башгача айдыланда, XIV асырда байындырларың кыныклара табын боландыклары айдыляр. Хакыкатдан-да, шол девүрлерде эсасы көплүги Чукур Овада яшаян кыныкларың гүйчли бир билелешиги эмеле гетирендигини билйәрис | . . . с. 369-371|

[2] Текстде: эл-бекрилиййе. "Ижабет ис-саилде": эл-Бекдилиййе.

[3] "Субхул-аша", VII, с. 281-282; "Кытабу ижабет ис-саил", с. 47.

[4] Текстде: ибн Кутлу бег. Бу хем акгоюнлылары аңлатмак билен, догрусы болуп билер. Чүнки, Гара Йүлүк Османың в бейлеки акгоюнлы беглериң (Ахмет хем-де Пир Алы ве бейлеки беглер) какасы Кутлу бегдир. Йөне бу маглумат шол дөвүр үчин ол диен ынандырыжы дәлдир.

[5] Текстде: Базатыййе. Эмма мунуң догрусының "Баятиййе (баятлар)" болмалыдыгы шүбхесиздир.

[6] Текстде хут шу түркче гөрнүши язылыпдыр.

[7] Текстде: эл-Марашкулар. "Марашлылар" гөрнүшинде дүзедиш гириздик. Йөне башга ерлерде шейле тайпаның адына габат гелинмеди.

11) Үрегирлилер.[1]
12) Үч облы (оклы).
13) Боз охлы (оклы).
14) Иналлылар.
15) Харбенделилер.
16) Гүндизлилер.[2]
17) Кыныклар.[3]

Ады агзалан тайпалар хем бирнәче обалара айрыляр. Буларың хеммесинден дүзүлен эсгерлериң саны 180000 атлыдыр. [416, с. 105].

В. КӘТИП ЧЕЛЕБИНИҢ СПИСОГЫ (XVII АСЫРЫҢ ОРТАЛАРЫ)

Османлы дөвлетиң ылым дүнйәсиниң иң мешхурларының бири болан Кәтип Челеби хем "Җаханнама" атлы географик эсеринде гадымы ве соңкы дөврүң Халап түркменлерине дегишли бир список берипдир. Бу списогы болшы ялы берйәрис. [330, с. 593].

"Ол вагтлар Халап түркменлери 8 тайпадан ыбаратды:

1) Зулкадриййе (Дулкадырлы). Элбистанда яшаярлар.

2) Өзериййе (өзерлилер). Давуд ибн Өзер топарындан. Мисисаде (Мисисде)[4] яшаярлар.

3) Зекериййе (Дөгериййе-Дөгерлер). Салим-Зекери (Дөгери) топарындан. Чакатда яшаярлар.[5]

4) Ремазан огулары. Аданада яшаярлар.

5) Авшариййе (Авшарлар). Билад-и Җаберде яшаярлар.[6]

6) Варсак. Тарсусда яшаярлар.

7) Баядиййе (Баятлар) ве

8) Көбекиййе (Көпеклилер) захир-и Халапда (Халабың төверегинде) отурярдылар. Йөне бу атлар соңра үйтгеди. Олар шу ашакдакылардыр:

---

[1] Текстде: эл-Эракиййе. Мунуң үрегирлердигине шүбхәмиз ёкдур. Үрегир, йүрегир, мәлим болшы ялы, огуз бойларындан биридир.

[2] Текстде: эл-Кендуллиййе.

[3] Текстде: эл-Канжалиййе.

[4] Өзерлилер, өңде беллән гечишимиз ялы, Дөртел, Паяс ве Эрзин себитлеринде отурярлар.

[5] Дөгерлериң Җаберде отуряндыкларыны ятладыпдык.

[6] Авшарларың Ракка ерлешдирилмезинден өң (XVII асырың ахырлары) Җаберде яшандыклары хакындакы маглумат догры дәлдир.

1) Таифеи Пехливан оглы.
2) Таифеи баят.
3) Таифеи кажар.
4) Таифеи авшар. Булар Режеп огулларыдыр.[1]
5) Таифеи эймир.
6) Таифеи көчекли.[2]
7) Таифеи жерид Сил-Супур.[3]
8) Таифеи абалы [226, с. 69; 78; 325, с. 63, 66].
9) Таифеи өрдекли.[4]
10) Таифеи гарагоюнлы.[5]
11) Таифеи акгоюнлы.[6]

Г. СЫЯХАТЧЫ НИЭБУХРУҢ СПИСОГЫ (1764-нжи ЙЫЛ)

Түркмен тайпалары барада европалы сыяхатчыларың эсерлеринде хем кәбир списоклар бар. Мәлим болшы ялы, бу списокларың иң иркиси мешхур сыяхатчы Ниэбухруң китабындакы списокдыр. Ниэбухр бу списогы 1764-нжы йылда Халапда яшаян П. Русселден алыпдыр [407, с.336-338; 406, с.480-481].

1) Бегдили:	: 1200 өй. Бу чадыр диймекдир. Булар Урфа төвереклеринде яшаярлар.
2) Мехмеленли	: 500 чадыр.
3) Байындыр	: 300 чадыр. Буларың икиси-де Урфа хәкиминиң гарамагындакы ерлерде яшаярлар.
4) Пәхливанлы	: 15000 чадыр. Сивас — Анкара аралыгында яшаярлар.
5) Көчекли	: 10000 чадыр. Сивас — Анкара аралыгында яшаярлар (*Көчеклилериң чадырларның саны улалдылып берлендир дийип пикир эдйәрис. Умуман, тайпаларың чадырларының саны билен багланышыклы берилйән маглуматлар такмыныдыр*).

[1] Бу тайпалар хакында хас өң маглумат берипдик.

[2] Боз Улусының дулкадырлы топарындан.

[3] Бу тайпа хакында ёкардакылара бакың.

[4] Анадолыда шейле атлы тайпа душ гелинмеди. Йөне Эйранда яшаян түркменлериң обаларының бириниң ады өрдеклидир.

[5] Халап түркменлериниң арасында душ гелмейәр.

[6] Халап түркменлериниң арасында душ гелмейәр.

6) Авшар	: 500 чадыр.
7) Җерид	: 500 чадыр.
8) Лек	: 1000 чадыр.
9) Беберли[1]	: 1000 чадыр.
10) Акҗа гоюнлы	: 500 чадыр.

Бу соңкы 5 тайпа (авшар, җерид, лек, беберли, акҗа гоюнлы) Сивас — Анкара аралыгында яшаярлар.

11) Шам баяды	: 500 чадыр: Сивас — Анкара аралыгында яшаяр.
12) Барак[2]	: 1000 чадыр. Язына Сивасда, гышына Зорда яшаярлар (*Сыяхатчы бу ериң ниредедигини билмейәндигини айдяр. Гүррүңи эдилйән ер эп-эсли узакда болуп, онуң ады Дейр Зор болмалыдыр).*
13) Чагырганлы [313, с. 177-178]	
	: 200 чадыр. Язына Сивасың якынларында, гышына Зорда яшаярлар.
14) Рейханлы[3]	
15) Кулук (?)[4]	: 2000 чадыр. Язына Сивасда, гышына Халап себитлеринде яшаярлар.
16) Дадлы[5]	: 200 чадыр. Гышына Аданының төверегинде, язына хем Кайсери себитлеринде отуряр лар.
17) Улашлы:	: 200 чадыр. Язына Кайсери себитлеринде, гышына
18) Җаҗалы[6]	Урфа беглербегили топракларында яшаярлар.
19) Кызык[7]	: 200 чадыр. Халап себитлеринде яшаярлар.
20) Деде каркын[8]	: 1000 чадыр. Антеп себитлеринде яшаярлар.
21) Кабалы	: 2000 чадыр. Антеп себитлеринде яшаярлар.
22) Гарагоюнлы	: 1000 чадыр. Антеп себитлеринде яшаярлар.
23) Сопулар	: 1000 чадыр. Шам себитлеринде яшаярлар.
24) Кулунҗуглы	: 500 чадыр. Шам себитлеринде яшаярлар.

---

[1] Шейле ады гөтерйән тайпа душ гелинмеди. Белки, бахадырлы болуп билер? Йөне олар хем көплүк дәлдирлер.

[2] Текстде: ярак.

[3] Хәзирки Рейханлы посёлагы бу тайпаның адыны гөтерйәр. Аслында бу Халап баятларының бир обасыды. Баятларың бейлеки бирнәче обалары Рейханла бирлешип, оны гүйчли бир меркез халына гетирди.

[4] Текстде шейле атландырыляр. Белки, бу кыныкдыр.

[5] Шейле тайпа душ гелинмеди.

[6] Бу дулкадырлының Боз Улусындакы жежели тайпасы болса герек. Йөне чадырларының саны өсдүрилип гөркезилендир дийип пикир эдйәрис.

[7] Текстде: кырзык. Бу ерде гөркезилен 200 чадыр диңе чарва кызыклара дегишли болуп билер.

[8] Мешхур Дәде Гаркының адыны гөтерйәр. XIX асырда Айдың себитлеринде шейле атлы бир тайпа барды. Белки, бу оларың гүнбатара гөчүп гелен бир топарыдыр. Ашакда йөрүклер хакындакы списога середиң. Йөне чадырларының саны хакындакы маглумат улалдылып гөркезилендир.

25) Пүрнек[1]	: 500 чадыр. Сивас себитлеринде яшаярлар.
26) Илбегли	: 500 чадыр. Сивас себитлеринде яшаярлар.
	: 12000 чадыр. Анкара себитлеринде яшаярлар.
27) Гаража Керд	: 2000 чадыр. Буларың ярысы Сивас велаятында, ярысы-да Халап себитлеринде яшаярлар. Йөне, ёкарда белленип гечилиши ялы, бу ики илбегли (ягны, Сивас ве Мараш) тайпаларының диңе атлары меңзешдир.
28) Шерефли[2]	: 500 чадыр. Кайсери себитлеринде яшаярлар. Хәзирки вагтда олара гаража-күрт дийилйәр. Архив документлеринде Боз Улус түркменлериниң иң әхмиетли тайпаларындан бири хөкмүнде йыгы-йыгыдан ады агзаляр.
29) Аялы	: 500 чадыр. Сирияда, эсасан хем, Шам себитлеринде яшаярлар.
30) Кычлы(?)	: 1000 чадыр. Сирияда, Шам себитлеринде яшаярлар.
31) Эймир	: 200 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам велаятында яшаярлар.
32) Тахтемүрли	: 500 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам велаятында яшаярлар.
33) Саражалар[3]	: 500 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам велаятында яшаярлар. Архив документлеринде "Ток-темүрли" ады билен душ гелйәр. 1691-нжи йылда Хумус санжагына ерлешдирилен тайпалардан биридир.
34) Гейикли	: 500 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам велаятында яшаярлар.
35) Иззетдинли	: 2000 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам велаятында яшаярлар.
36) Озерли(?)	: 500 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам велаятында яшаярлар.
37) Муса Бегли 38) Дитимли[4]	: 1000 чадыр, Сирияда, эсасан хем Шам велаятында яшаярлар.
	: 500 чадыр. Антеп себитлеринде яшаярлар.
	: 3000 чадыр. Антеп себитлеринде яшаярлар

[1] Бу Боз Улус арасындакы пүрнёк тайпасыдыр. Йөне бу ерде 1200 чадыр дийлип берлен сан, бизиң пикиримизче, улалдылып гөркезилендир.

[2] Бу Боз Улусың Шерефли обасыдыр. Мундан башга-да, 1691-нжи йылда Хамус санжагына ерлешдирилен Көсе оглы шерефли тайпасы бардыр. [325, с.64-65].

[3] Шейле тайпа душ гелинмеди. Белки, сарыжалар тайпасы назара алнандыр.

[4] Шейле ады гөтерйән тайпа душ гелинмеди.

Д. В. ЛАНГЛОИСИҢ ЧУКУР ОВАДАКЫ ТАЙПАЛАРА ДЕГИШЛИ СПИСОГЫ (1857-нҗи ЙЫЛ) [315, С. 21]

Тарсус

Ады	илаты	гойны	гечиси	сыгры	дүеси
1) Менеменҗи:	3.000 өй	80.000	20.000	18000	2000
2) Текели:	600 өй	8000	25000	2400	400
3) Сортан ве Күчи				1500	
оглы[1]:	500 чадыр	4000	8000		350
4) Гара кахялы:	700 чадыр	50.000	6000	4100	1000
5) Тор оглы:	300 өй	800	2000	1000	200
6) Бахшиш ве					
7) Хаҗы Хасан оглы:	300 өй	500	4500	2000	150
8) Гара текели:	150 өй	4000	40000	500	100
9) Пуран ве Муста-					
фа бег[2]:	200 чадыр	6000	5000	500	300
10) Калавунлы:	30 өй	500	500	1500	475

Адана

11) Гара хаҗылы:	500 өй	3000	5000	3500	300
12) Дүндарлы:	200 чадыр	7500	3000	1000	150
13) Жерид:	1200 чадыр	37500	3500	25000	1800
14) Сыркынтылы оглы:	800 чадыр	30000	5000	1800	1000
15) Керим оглы[3]:	2500 чадыр	40000	4000	20000	2000
16) Карынтылы:	100 чадыр	4000	4000	2000	150
17) Козан оглы[4]:	500 өй	7000	5500	2500	50

---

[1] Текстде: Сартан эт Куджуоглу. Бу тайпа хакында хәзире ченли элимизде хич хили маглумат ёк.

[2] Бу тайпа хакында анык маглумат ёк.

[3] Керим огулларының Боздоганларың бой беги машгаласы болапдыгы мәлимдир. Маглуматда гөркезилен 25000 чадыр бу машгаланың табынлыгындакы боздоганлара дегишли болуп, бейлеки боздоган тайпаларындан айрыт этмек үчин, олара Күтүк боздоган дийилйәр. Күтүк боздоганларың аглаба көплүги я-да әхмиетли бир топары Йүрегил (Үрегир) яйласында ерлешипдирлер.

[4] Ине, хениз-хенизлер хем айдымларында "овазасы белент" дийлип тарып эдилйән деребеглерине дегишли топарың илаты ве мал байлыгы. Бу маглуматлардан гөрнүши ялы, хер өе 14 гоюн, 11 гечи ве 5 сыгыр дүшйәр. Бу адамларың көпүсиниң экин ерлериниң болмандыгы, боланларының хем ерлериниң азлыгы ве даглык ерде ерлешендиги үчин әхмиетсиздиги азара алынса, бейлеки чешмелериң хем тассыклайшы ялы, оларың дийсең ёксул ынсанлар боландыкларына гөз етирмёк мүмкиндир. Мундан 15-20 йыл озал хем оларың мадды ягдайлары өверлик дәлди. Бу маглуматлардан Козан огулларының-да нә дережеде барлыклы машгала боландыгы хакында бир нетиже чыкарып болар.

18) Боз доган [324, с.389-393]:	1400	40000	40000	20000	3000
19) Тежирли[1]:	1200 чадыр	30000	40000	21000	100
20) Фарсак[2]:	800 чадыр	20000	40000	9500	750

Е. ЧАКЫР ОГЛУНЫҢ ГҮНБАТАР АНАДОЛЫДАКЫ ЙӨРҮК ТАЙПАЛАРЫНА ДЕГИШЛИ СПИСОГЫ (XIX АСЫРЫҢ ИКИНҖИ ЯРЫМЫ)[3]

1) Ахметли — *Бир бөлеги Кулада бир бөлеги-де Бурса дегишли Симавда яшаяр.*

2) Алтчы — *Атталада отурярлар, яшаян ерлери Ат Алана ченли узаляр.*

3) Анамаслы[4] — *Демирчи этрабында яшаярлар. Булар 5 чадыр ве 70 өйден ыбаратдыр. 10000 доварлары бар. 15000 куруш (пул бирлиги -- терҗ.) салгыт төлейәрлер.*

4) Араплы[5] — *Салихлиниң төверегинде яшамак билен, Бурса велаятына ченли барып етйәр.*

5) Чакал — *Сарухан санҗагында яшаярлар.*

6) Чарык — *Кулада отурярлар.*

7) Фарсак — *Айдың велаятының хемме ерине яйрандырлар[6]. Бу 1200 машгаладан ыбарат, өрән гурплы ве көплүк тайпадыр.*

---

[1] Текстде: тажирлу. Бирнәче архив чешмелеринде-це шейле атландырыляр. Эмма йөргүнли шёкили тежирлидир.

[2] Бу гүнки Чукур овалылар-да шейле атландырярлар. Көне чешмелерде оларың ады "варсак" дийлип языляр. Оларың Эйрана гөченлериниң шыгырларына я-да айдымларына "варсагы" дийлипдир. Эмма Чукур Оваца ве даглардакы Фарсак обаларында бу сөз (ягны варсагы) билинмейәр.

[3] Измирли, рум асыллы Чакыр оглы XIX асырың икинҗи ярымында гүнбатар Анадолыда яшаян тайпалардан бирнәчесиниң атларыны ве отурян ерлерини өз ичине алян бир списогы Атинада бир журналда нешир этдирипдир. Иңлис этнографы ве фольклорчысы Ф. Хаслук хем түркменлере дегишли бейлеки списоклар билен бирликде, Чакыр оглуның дүзен списогыны-да ёкарда ятланып гечилен китабына [349, с.475-477] гиризипдир. Биз хем бу списогы Хаслукың китабындан алдык. Йөне Хаслукың буларың хеммесини сүнни болмаян тайпалар хөкмүнде гөркезмеги асла догры дәлдир.

[4] Бу Дулкадыр илине баглы улы анамаслы (башга бир ады гаражалы) тайпасының бир обасы я-да бир топары болуп билер.

[5] Буларың хем аслында XVII асырда я-да хас соңра гүнбатара гелен түркменлерден болмагы әхтималдыр. Тайпаның ады-да түрк асыллы бир шахсың адындан гелип чыкандыр.

[6] Бу ере Чукур Овадан гелипдирлер.

8) Гөк Мусалы *Булар Демирчи этрабының Инҗиклер обасының төверегинде яшаярлар. 50 чадырдан ве 50 өйден ыбаратдырлар.*

9) Иватлы *Каментиң(?) төверегинде яшаярлар. 22 өйлүдир.*

10) Гаҗар[1] *Селгеде ве Ала шәхерде яшаярлар ве гүнортада Назиллә ченли барып етйәр. Гаҗарлар көплүк ве әхмиетли бир тайпадыр. Бу тайпа кула гаҗары, келеш гаҗары ве ова гаҗары диен голлара бөлүнйәр. Вамбери селге гаҗары хем булара гошяр.*

11) Гара теккели[2] *Измириң төверегинде гышлаярлар.*

12) Хорзум[3] *Айдың ве Бурса велаятларында яшаярлар.*

13) Гызыл гечили[4] *Селинти (Кула) пунктуның Пынар обасында яшаярлар. Булар 800 өйлүдир. 60000 доварлары болуп, 60000 куруш салгыт төлейәрлер.*

14) Манавлы *Ала шәхерде, Салихлиде ве Бурса велаятында яшаярлар.*

15) Наринжели *Кула этрабында ве Деңизлиниң ёкарсында Омур Бала дагының этеклеринде яшаярлар.*

16) Сарач *Ушак билен Эшме аралыгында яшаярлар.*

17) Сары теккели[5] *Назилли билен Деңизлиниң аралыгында ве Бурса велаятында яшаярлар.*

18) Шебидли *Кула этрабында яшаян 60 өйли тайпадыр.*

19) Шейбли *Булар гышына Улы Борлуда, язына Афен Гара Хисарында яшаярлар. Булар 10 оба айрыляр. Арпат Шейбли, Кысат Шейбли, Хаҗы Шейхли. Олар 70-80 чадырлы ве 200 өйлүдир. 15000 куруш салгыт төлейәрлер.*

20) Ягҗы Бедирли *Сомада ве Бурса велаятында яшаярлар.*

Айдың велаятының гүнорта-гүнбатарында ве бейлеки ерлеринде яшаян тайпалар

21) Абдал *Улы Борлуда ве башга ерлерде яшаярлар.*

22) Акдаглы *Нәзилли төвереклеринде яшаярлар.*

23) Ак гозалы

24) Алаҗа гоюнлы *Коня ченли аралыкда яшаярлар.*

---

[1] Бу гаҗарлар, аслында, Халап түркменлерине дегишли бир тайпадыр [190].

[2] Догрусы гара текели болмалыдыр.

[3] Хорзум (Харизмден). Буларың бир бөлеги Чукур Ова гөчүп гелип, мундан элли йыл озал олар Аладагда Бинбогада яйла чыкардылар [324, с.37, 39, 341, 342].

[4] Аслы Ментешели болан гызыл гечилилериң улы бир топары соңкы заманларда Бурсаның Улудаг себитлеринде яшаярдылар.

[5] Догрусы гара текели.

25) Аллах-Абели *Сарухан санҗагында яшаярлар.*
26) Бейликли
27) Бойны инжели[1]
28) Бурхан *Бурса велаятында-да яшаярлар.*
29) Чамбар *Айдың ве Бурса велаятларында отурярлар.*
30) Чепни *өрән әхмиетли бир тайпа болуп, Айдың велаятының әхли еринде яшаярлар.*
31) Читми[2]
32) Деде Каркынлы[3] *Сарухан санҗагында яшаярлар.*
33) Дерижи *Айдың ве Бурса велаятларында яшаярлар.*
34) Досути Араблы
35) Эски йөрүк
36) Эшпек
37) Гейгел
38) Геринисли *Назиллиден Мугла ченли болан аралыкда яшаярлар.*
39) Гөшчи(?) *Назиллиде яшаярлар.*
40) Харманцалы[4]
41) Хутал
42) Гөзел Бейли *Назилли төверегинде яшаярлар.*
43) Игнечи *Сарухан санҗагында яшаярлар*
44) Имир Харижи[5] *Сарухан санҗагында отурярлар.*
45) Жерид (ирид)[6] *Назиллиниң якынларында яшаярлар.*
46) Гара Фак оглы *Айдың ве Бурса велаятларында яшаярлар.*
47) Гараманлы *Назиллиден Спарта ченли аралыкда яшаярлар.*
48) Гара ягжылы
49) Көселер *Назиллиде яшаярлар.*
50) Кылаз
51) Киртиш
52) Кыслилерли *Сарухан санҗагында яшаярлар.*
53) Гызыл ыпшыклы *Булар хем Барса велаятында яшаярлар.*
54) Гоҗабейли *Айдың ве Бурса велаятларында яшаярлар.*
55) Мусарлары *Сарухан санҗагында яшаярлар.*
56) Музан *Бурса велаятында яшаярлар.*
57) Омурлы

---

[1] Бу Боз Улуса баглы тайпалардан биридир. Бойны инжелиден бир топар элли йыл озал Ичилде яшаярдылар [324, с512].

[2] Булар Чепниден гелйән болса герек.

[3] Бу Низбухруң списогында Антепде яшаяндыклары айдылян Дәде Гаркын тайпасыдыр. Йөне, гүнбатара Дәде Гаркын тайпасының хеммеси гөчүпми я-да бир бөлеги диен меселе хениз анықланмады.

[4] Бу харбенделилериң гүнбатара гөч эден бир бөлегидир.

[5] Текстде: имир-хариги.

[6] Гүнбатара гөчен Боз Улус жеридлериниң бир бөлегидир.

58) Рахман	
59) Сагатчы (Сачы) Гаралы	*Вамбериниң маглуматына гөрә Назилли төверегинде яшаярлар.*
60) Сары гечили	
61) Даш өйли	
62) Теккели[1]	*Назиллиде яшаярлар.*
63) Тераҗы[2]	
64) Ятаганлы	*Гарагаҗың якынларында яшаярлар.*
65) Елалды	

[1] Текели болмалы. Текели Анталя диймеклиги аңладяр. Чүнки, Анталя себитлери гечен асыра ченли "Текели" дийлип атландырылярды.

[2] Белки, тережидир.

II. ЭЙРАНДА ЯШАЯН ТҮРКМЕН АСЫЛЛЫ ТАЙПАЛАР БИЛЕН БАГЛАНЫШЫКЛЫ СПИСОКЛАР

Эйранда яшаян түрки асыллы тайпалар алымларың үнсүни айратын өзүне чекип билжек хусусыетлере эедир. Чүнки, бу тайпалар XV асырдан XX асырың биринжи чәрягининң ахырына ченли Эйраны эдара эден дөвлетлерин эсасы харбы гүйжүни дүзүпдирлер. Диңе бириңден башга ханеданларың хеммеси-де бу тайпалардан гелип чыкыпдыр.

XIX асырда Эйранда яшаян тайпалар гадымдан гелйән бой гурлушларыны унудыпдырлар. Оларың бир топарының дөрәнине кән вагт гечмәндир бир топары болса тәзе атлар алыпдыр. Галан бөлеги-де өзбашдак бир тайпа шекилини алыпдыр. Шоңа гөрә-де, тайпалар билен багланышыклы бирнәче меселелериң чөзгүдини тапмак үчин, XVI асырда хут шу юртда яшаян тайпалара дегишли эсасы маглуматлар билен таньшмак зерурдыр.

XIX асырда Эйрана сыяхат эден европалы сыяхатчылар бу юртдакы тайпалар барада маглумат берипдирлер. Хатда ол сыяхатчыларың кәбирлери бу тайпалар барада списоклар хем дүзүпдирлер. Европалы сыяхатчылардан Дупре өз списогыны оларың дил айратынлыгына гөрә дүзүпдир. Лади Шел болса бу меселеде оларың яшаян территориясындан угур алыпдыр. Йөне Лади Шел оларың дил айратынлыкларыны хем үнсден дүшүрмәндир. Сыяхатчыларың тайпалар хакында берен маглуматларының чешмеси хакында айдыланда болса, оларың Эйраның тайярлыклы адамларындан алнандыгы беллидир.

Дупре списогына гиризен әхли тайпалары харбы тайпалар хөкмүнде суратландыряр. Чүнки, бу тайпалар, ёкарда белленип гечилиши ялы, Эйран гошунының эсасы өзени болуп дурярды. Дупрәниң беллемегине гөрә, харбы гүйжи дүзйән тайпаларың иң батыры көплүги түрки дилде геплейән эсгерлер болуп, олар дөрт голдан ыбарат гошуның бир голуны эмеле гетирипдирлер [321, с.455].

А. ДУПРӘНИҢ СПИСОГЫ

Түрки дилде геплейән тайпалар (XIX асырың башлары)

1) Афшар
2) Гажар
3) Мукаддем
4) Думбели (дүмбүли)

5) Түркмен
6) Кенгерли
7) Талыш
8) Гарачорлы
9) Шахдуллы
10) Гарагөзли
11) Айналлы
12) Баят
13) Бегдили
14) Куртбече
15) Түрк мафи
16) Кажавенд
17) Абдулмелики
18) Рахымлы
19) Парс – меданлы
20) Насыр – бахарлы
21) Муганлы
22) Хүдабендели
23) Хажылар
24) Шахсевен
25) Эмранлы
26) Гара хамзалы
27) Эмварлы
28) Устажалы
29) Сарыжалы
30) Хан – чопанлы
31) Живаншир
32) Гоюнлы
33) Желайыр
34) Халач
35) Садлы
36) Булверди
37) Кашкай
38) Гурт
39) Ажырлы

1. Авшар

а -	Азербайжанда ве эсасан хем Урмийе себитлеринде яшаярлар. Касымлы ве арашлы дийлип атландырылян ики шаха бөлүнйәрлер. Бирнәче обалардан ыбарат болуп, олар шу ашакдакылардыр: Карачлы, Ымамлы, Давудлы, Хайдарлы, Ёрганлы, Усаллы (Усалы), Гылычлы, Ганы Бегли, Хасансалы, Килели, Еберла, Тутмаклы, Адаклы, Кухгуели, Гарахасанлы, Алабекли, Терзили, Шах Буранлы	**25000 киши**
б -	Хамседе, ягны Гызылөзениң кенарларындан Солтанийе ве Сайынгала ченли узалып гедйән Зенжан топракларында . . .	**10000 киши**
в -	Казвиниң төверегинде ве эсасан Чал хемде Хуар (Хиаре) себитлеринде	**500 киши**
г -	Хемедан төвереклеринде	**7000 киши**
д -	Тәхраны хем өз ичине алян Рей топракларында	**7000 киши**
е -	Хузыстандакы Шиштериң якынларында . . .	**10000 киши**
ё -	Керманда	**6000 киши**
ж -	Хорасанда	**8000 киши**
з -	Парсда	**5000 киши**
и -	Мазендаранда	**5000 киши**
	Жеми . . .	88000[1] киши

2. Гаҗар (Гачар)

Гаҗар тайпасы ёкарыбаш ве ашагабаш диен ики топара бөлүнйәр. Хәзирки Эйран шалары шу тайпадандырлар. Фетх Алы ша бу тайпаның кетхудасыдыр. Гаҗарлар ол диен көплүк дәлдирлер. Ёкары дережелери эелейән йигитлер ве бай ынсанлар ялы, гаҗарлар-да бейлеки тайпалар ве халклар тарапындан сөйүлмейәр. Гаҗар тайпасының ёкарда ады агзалан топарлары

[1] Бу ерде ве мундан соңра берлен маглуматлара аялларың ве чагаларың саны гирмейәр.

шу обаларда яшаярлар: Каваллы[1], Девели (Дүели — терж.) Кикяли, Дабанлы, Сучанлы, Керли, Иззетдинли [384].

а -	Мазендаранда ве Тәхранда	**1800 киши**
б -	Хорасанда ве Мервде	**500 киши**
в -	Ереванда	**500 киши**
г -	Генжеде	**1000 киши**
	Җеми	**... 3800 киши**

Гаҗарлардан бир топар өз тайпаларындан айрылып, афшарлара гошулыпдыр ве олар гаҗар-афшар дийлип атландырыляр. Олар Мазендаранда ве Ереванда яшаярлар.

3. Мукаддем

Мерагада юрт тутуняρлар. Мукаддемлериң кетхудасы Азербайҗаның беглербеги Ахмет хандыр .... **такмынан 5000 киши**

4. Думбели[2]

Азербайҗаның гүнбатарында ве Хой билен Селмасың якынларында яшаярлар. Кетхудалары Җафаркулы хандыр. Ол өңки Хой валиси (хәкими – терж.) болуп, 1806-нҗы йылда Фетх Алы ша гаршы гозгалаң эдйәр. Илат саны 1200 машгала голайдыр.

---

[1] Догрусы Кованлыдыр. Кәте "Гоюнлы" гөрнүшинде языляν хем болса, бу ынандырыҗы дәлдир.

[2] Шереф хан думбели тайпасының күрт асыллыдыгыны ятлаяр. Эмма думбелилериң барып XVI асырда түркче гепләндиклери Шереф ханың ашакда гетирилен бир анекдотындан мәлим боляр. Ша Тахмасп заманында Хой шәхери думбели тайпасының баштутаны Хажы беге берилйәр. Бир гүн Хажы бегиң эсгерлеринден бирнәче думбели бир халва дүканына гирип, эп-эсли халва ийипдирлер. Дүкандан чыканларында халвачы олардан пул талап эдйәр. Думбелилер хайран галмак билен: "Нәмәниң пулы, шәхер бизиңки, диймек, халва-да бизиңки болмалы" дийип җогап берипдирлер [246, с.401].

5. Түркмен

Көне ве тәзе диен атлары билен ики топара бөлүнйәр.

а - Көне түркмен[1]:

Азербайҗанда	**8000 киши**
Хемедан төвереклеринде	**3000 киши**
Парсдакы Казерунда	**2000 киши**
	Җеми: 13000 киши

б - Тәзе түркмен[2]:

Тәхранда ве Мазендаранда	**3000 киши**
Эйраның кәбир чөллеринде ве дүзлүклеринде	**25000 киши**
	Җеми: 38000 киши

6. Кенгерли[3]

Кичи бир тайпадыр. Араз чайының кенарында	**4000 я-да**	**5000 киши**
Кумда ве онуң төвереклеринде		**1000 киши**

7. Талиш

Талиш ве Мазендаран себитлеринде яшаярлар. Илат саны 5000 адама голайдыр.

8. Гарачорлы

Гарабаг велаятында хем-де Араз ве Кур деряларының бирлешйән еринде	**12000 киши**
Мундан башга-да, Хорасанда ве бейлеки велаятларда-да бу тайпадан көп адамлар яшаяр	

---

[1] Көне түркмен. Буларың сефевилериң гуллугында болан Акгоюнлы түркменлер болмагы мүмкин.

[2] Булар, белки, Эйраның топракларында яшаян кенаряка түркменлердир.

[3] Текстде: Кенгүерли. Ылмы дерңевлеримизде бу сөзе шүбхелениң, оны "кенгерли" гөрнүшинде алдык. Бу тайпаның меканы Нахичеван себитлери болуп, ол Устаҗалы боюна дегишлидир.

9. Шадуллы

Ереваның төверегинде . . . . **8000 киши**

10. Гарагөзли[1]

Эсасан, Хемедан топракларында яшаярлар . . . **12000 төвереги**

11. Айналлы[2]

Ыспыханың Ферейден себитлеринде яшаярлар . . . . 4000 я-да **5000 киши**

12. Баят

Ак баят ве Гара баят диен ики топара бөлүнйәр:

а - Ак баят: Азербайҗанда . . . . **5000 киши**
Тәхран себитлеринде . . . . такмынан **3000 киши**
Парсың Шираз топракларында . . . . **3000 киши**
б - (Гара баят[3]) Нишапурда . . . . **8000 киши**

Җеми: 19000 киши

13. Бегдили[4]

Азербайҗанда . . . . **3000 киши**
Савеле ве Кумда . . . . **2000 киши**

14. Гуртбече[5]

Азербайҗана ве Ырага (Аҗем) яйрапдырлар . . . . **6000 киши**

---

[1] Аслында Сефевилер деврүндәки мешхур Шамлы боюна дегишлидир [413]
[2] Халап түркменлерине дегишли Иналлы боюның бир тайпасыдыр.
[3] Гара баядың аслында чагатайлара дегишли баят тайпасыдыгы хакындакы пикири өңе сүрүпдик. Чүнки, бу тайпа түркменлер хөкмүнде хәсиетлендирилмейәр ве Хазарың гүндогарындакы түркменлериң арасында баят атлы тайпа ёкдур.
[4] Текстде: бекдилли.
[5] Бу ве ондан соңракылар тәзе эмеле гелен тайпалардыр.

15. Түрк мафи

Түрк мафилериң ярысы күртче геплейәрлер.
Галан ярысы .... **2000 киши**

16. Кожавенди

Гилан ве Мазендаран серхетлеринде ... **4000 я-да 5000 киши**

17. Абдылмелики

Кожавендилер билен гоңшы яшаярлар ... **5000 я-да 6000 киши**

18. Рахымлы

Езд – Кастда отуярлар .... **3000 киши**

19. Парс-меданлы[1]

Парсда яшаярлар .... **10000 киши**

20. Насыр-бахарлы[2]

Парсда яшаярлар .... илат саны, такмына **12000 киши**

---

[1] Бу тайпаларың хеммеси тәзе дөрәндир. Сыяхатчы булары түркче геплейәнлериң хатарына гошяр. Белки, "парс меданлы" сөзи "парсча билмейәнлере дегишли" диен маныны аңладяндыр.

[2] Текстде: Несер Межхарлу. Догры атландырылышы ёкарда язышымыз ялы болуп, оны бейлеки чешмелерден аныкладык. Бу ердәки бахарлы гарагоюнлыларың шол ат билен мешхур болан тайпасының галындысыдыр.

21. Муганлы

Бу тайпаның ады Муган шәхериниң адындан алнандыр. Төвризиң демиргазык-гүндогарында, Араз чайының гүнорта кесиминде яшаярлар .... **6000 киши**

22. Худабендели[1]

Керманшахда ве Хамседе .... **5000 6000 киши**

23. Хаҗылар[2]

Мазендаран велаятында .... **4000 киши**

24. Шахсевен

Батыр ве сөвешҗең бир тайпадыр
Эрдебил дүзлүклеринде яшаярлар ..... **8000 киши**
Рей ве Парс себитлеринде .... **5000-6000 киши**

25. Эмранлы

Мазендараның Эстерабат себитлеринде ... **4000 киши**

26. Гарахамзалы[3]

Ыспыханың гүнбатарындакы Кеззазда яшаярлар .... **2000** я-да **3000 киши**

---

[1] Бу Халап түркменлериниң арасындакы мешхур харбендели тайпасының Эйрана гөч эден топарыдыр.

[2] Сефевилер дөврүндәки Зүлкадыр (Дулкадыр) боюның обаларындандыр.

[3] Анадолыда хем бу ат билен бир түркмен тайпасы бардыр. Анкара — Коня ёлуның угрундакы Гарахамзалы обасының илаты-да түркмендир.

27. Эмварлы

Казвин топракларында отурярлар	**5000 киши**

28. Устажалы[1]

Азербайжанда отурярлар	**3000 киши**

29. Сарыжалы

Булар хем Азербайжанда отурярлар	**4000 - 5000 киши**

30. Хан-чопанлы[2]

Азербайжанда яшаярлар. Өзлерине табынлары билен бирликде илат саны	**10000 киши**

31. Живаншир

Батырлыгы билен тапавутланан бир тайпа. Азербайжанда Шише (Шуша?) себитлеринде яшаярлар. Бу тайпаның кетхудасы Ыбрайым хан Фетх Алы шаның хәкимиетини говшатмак үчин шейле атлы шәхери руслара берйәр	**6000 - 8000 киши**

32. Гоюнлы

а -	Акгоюнлы: Азербайжанда яшаярлар	**7000-8000 киши**
б -	Гарагоюнлы: Хойда ве Ереванда булара дегшли тайпалар бардыр.	

---

[1] Текстде Устеджорли.

[2] Буларың икиси-де тәзе дөрән тайпалардыр.

33. Җелайыр[1]

Хорасаның Келат себитлеринде яшаярлар. Илатының саны белли дәл.

34. Халач

Кумда, Саведе ве Азербайҗанда яшаярлар **8000 киши**

35. Садлы[2]

Эйраның Халбал себитинде яшаярлар . . . . **5000 киши**

36. Булверди

Парсда отурярлар. Илат саны, такмынан . . **5000 киши**

37. Кашкай[3]

Булар хем Парсда отурярлар . . . . **12000 - 15000 киши**

38. Гурт

Булар Парсда, Мазендаранда ве Ыракда яшаярлар . . . . **3000 - 4000 киши**

---

[1] Аслында чагатай улусына дегишли бир тайпадыр. Сонра Хорасандакы түркменлериң арасында ер аляр.

[2] Текстде: сеидлу. Буларың гарагоюнлыларың садлы тайпасыдыгы мәлимдир.

[3] Бу әхмиетли тайпа хакында серет: [431].

39. Ажырлы[1]

Ыспыханың демиргазык – гүнбатарындакы
Серавенд илатлы пунктында . . . . **6000 төвереги**

Түрки дилде геплейән башга-да тайпалар бардыр. Эмма олары бу списога гошмак үчин етерлик дережеде маглуматлар ёк. Галыберсе-де, Европада бу тайпалара багышланып язылан хич хили иши билмейәрин [321, с.455-464].

Б. ЛАДИ ШЕЛИҢ СПИСОГЫ (XIX асырың ортасы)

Лади Шелиң списогындан мәлим болшуна гөрә, XIV асырың орталарында Эйрандакы түрки тайпаларың көп бөлеги чарва дурмушындан эл чекип, отурымлы яшайша гечипдирлер. Хениз чарвачылык дурмушыны довам этдирен илдешлери олары "тат" ве "тагта гапы(лы)" дийип атландырыпдырлар. "Тат" сөзи Орхон язув ядыгәрликлеринде хем душ гелип, "кесеки" манысыны берйәндиги мәлимдир. Бу сөз хас соңра огузлар тарапындан эйранлылар үчин уланылыпдыр. Сефевилер дөврүнде Эйрандакы ерли илат ве отурымлы яшайша гечен тайпалар бу сөз билен аңладылыпдыр, ягны олара тат дийлипдир. XIX асырда отурымлы яшайша гечен түрки тайпалара-да "тагта гапылы" билен бирликде, "тат" ады хем берлипдир. Йөне бу сөзүң отурымлы түрки халклар билен багланышыклы йөргүнли аңлатма өврүлмәндигини ныгтамак болар. Түркиеде болса "тат" сөзүниң, эсасан, обалыларың ве тайпаларың арасында "лал", "сакав" манысында уланыляндыгыны билйәрис [421, с.46-50].

---

[1] Сефеви дөврүнден галан тайпалары биридир. Бу тайпаның XVI асырдакы Халип түркменлериниң ажырлы тайпасының бир топарыдыр дийип пикир эдйәрис.

1. Азербайҗан тайпалары[1]

Тайпаның ады	Яшайыш шерти	дили	яшаян ери	илаты
1. Шахсевен		түрк	Мишкин ве Эрдебил	1000 чадыр
2. Хаҗы (?) алили		түрк	Гарадаг	800 чадыр ве өй
3. Бегдили		түрк	Гарадаг	200 чадыр ве өй
4. Шекли[2]		түрк	Гарадаг	150 чадыр ве өй
5. Мукаддем	тат (ягны отурымлы)	түрк	Мерага	500 өй
6. Махмытлы	көпүси тат	түрк	Мерага якынында	2500 өй
7. Бахарлы	көпүси тат		?	2000 өй
8. Афшар (авшар)	тат	түрк	Урмийе	7000 өй
9. Гара папах (папак)	тат	түрк	Сулдуз	1500 өй

2. Мазендаран тайпалары

1. Гаҗар		түрк		2000 өй
2. Җанбегли		түрк		50 өй
3. Ымамлы		түрк		50 өй
4. Усанлы		түрк		50 өй
5. Афшар		түрк		100 өй

3. Тәхран тайпалары

1. Шахсевен		түрк	Кум-Тәхран	9000 чадыр
2. Хара Ганлы[3]		түрк	Казвин-Зенҗан аралыгында	
3. Бажманлы[4]		түрк		
4. Гүндешли[5]	отурымлы	түрк	Тәхран шәхери	400 өй
5. Халач		түрк	Тәхран шәхери	(5 тайпаның илаты)

---

[1] Лади Шел списогына түрки дилде геплемейән тайпалары-да гошупдыр. Темамыза дегишли болманлыгы үчин, бу тайпалары списокда гөркезмедик. Лади Шел дили түркиче болмадык тайпаларың көпүсини лек тайпасына дегишли эдйәр. Йөне мунуң билен ылалашмак мүмкин дәлдир. Леклер көплүк бир жемагат болуп, Зенд ханеданыны орта чыкармак билен, XVIII асырың Эйран тарыхында мөхүм ролы ойнапдырлар [408, с.29-31]. Диллери түркиче болмадык бирнәче тайпаларың леклере дегишли эдилмеги, оларың ойнан бу мөхүм сыясы ролундан гелип чыкяр.

[2] Текстде: шеклоо. Аслы, белки, шейхлидир.

[3] Текстде: Харра канлу (?).

[4] Текстде: бажманлу.

[5] Бу, белки, Дулкадыр илиниң гүндешли тайпасының бир бөлегидир.

6. Хүдәбендели	отурымлы	түрк	Тәхран шәхери	
7. Афшар		түрк	Тәхран-Казвин аралыгында	900 чадыр
8. Түрк мафи		түрк ве лек		100 чадыр ве өй
9. Кенгерли		түрк ве лек[1]		1000 чадыр ве өй
10. Галакуб (?) говбаз		түрк ве лек		150 өй
11. Абулхасаны		түрк		320 чадыр ве өй
12. Җаханбегли шатлы				
13. Усанлы[2]		түрк	Хар (Хывар?) ве Демавенд	1000 чадыр ве өй

4. Хамсе тайпалары

1. Геррус (?)[3]	Улы бир түрк тайпасы	4000-5000 өй
2. Афшар шахсевенлери	түрк	2500 чадыр
3. Хүдабендели	түрк	600 чадыр
4. Доданга (?)[4]	түрк	150 өй
5. Зулкадыр	түрк	200 өй
6. Мукаддем	түрк	150 өй
7. Афшар	түрк	200 өй
8. Гурбегли	түрк	1500 өй

Хамседәки әхли тайпалар гыш мөвсүминде газаплы совуклар себәпли өйлерде отурярлар. Яз айларында болса, чадыра гечйәрлер. Йөне ол узага чекмейәр[5].

[1] Мәлим болшума гөрә, өң янында гетирилен түрк мафи тайпасы ялы, лекден оба кенгерли билен бирлешип, тәзе бир тайпа эмеле гелипдир. Шол ерде силсүпүр, хәдавенд ве бурбур тайпалары билен бирликде гетирилип, лек асыллыдыгы, 1000 чадырларынын ве өйлериниң бардыгы языляр. Түркиеде ве Эйранда ирки дөвүрлерден бәри түрк ве күрт тайпаларының арасында шунуң ялы бирлешмек, гарышмак, гошулышмак хадысалары болупдыр. Мунуң билен багланышыклы бирнәче мысаллар гөркезмек болар. Илаты хасаба алыш деңдерлеринде күрт асыллы дийлип гөркезилен тайпаларың эсасы көплүгини эмеле гетирйән адамларың атларының түркче болмагы хем, мегерем, бу гарышмак билен багланышыклыдыр.

[2] Текстде: осонлоо.

[3] Бу тайпаның аданың ялңыш языландыгы шүбхесиздир. Йөне онуң догры атландырылышыны аныклап билмедик.

[4] Текстде: додангех. Бу тайпаның хем аслыны билмейәрис.

[5] Хамсе меркези Зенжан болан округың адыдыр.

5. Кирман тайпалары

1. Афшар	түрк	1500 өй
2. Гарачы (?)[1]	түрк	700 өй

6. Хемедан себитлериниң тайпалары

1. Гарагөзли	түрк	4000 өй
2. Халлач[2]	улы түрк тайпасы	?

7. Парс себитлериниң тайпалары

1. Баят		түрк		120 өй
2. Бергусады		түрк		50 өй
3. Гажар-афшар		түрклерден ве леклерден ыбарат бир тайпа		100 лек өйи
4. Абулберди	Гизлин ёллар билен сөвда эдйәрлер	түрк		300 чадыр
5. Тевелили	дайхандырлар	түрк		40 өй
6. Шахсевен		түрк		60 чадыр
7. Гарагөзли Зергер		түрк лек		100 чадыр
8. Амеле	дайхандырлар	түрк		40 өй
9. Кашкай		түрк		30000 я-да 40000 чадыр

Бу топар бирнәче тайпалардан эмеле гелйәр. Кашкай топарының иң улы бөлеги амеле тайпасы болуп, 3300 чадырдан ыбаратдыр. Булара Илхан баштутанлык эдйәр. Гүйчли бир топар боланлыгы үчин, кашкайлар өри мейданларыны өзлери сайлап алярлар. Яйлалары Ыспыхан серхетлериндәки Гендумана ченли узалып гидйәр. Кашкай тайпаларының бирнәчеси кенарлардакы ой, дүзлүк ерлерде гышлаярлар. Оларың сүри-сүри маллары болмак билен, гурплы бир топардылар.

10. Инанлы		түрк	Дарапда ве Фесада отурярлар	4800 чадыр ве өй
11. Агач эри чагатай кештил	гурплудырлар	түрк		1000 чадыр
12. Нефер		түрк	Парсың дүрли ерлеринде яшаярлар	850 чадыр
13. Бахарлы		түрк		1230 чадыр

---

[1] Текстде: каражи

[2] Текстде: келлиж. Бу, шүбхесиз, халлач топары болуп, олар хәзир хем бардыр.

8. Хорасан тайпалары

1. Мерди	түрк	Дагынык яшаярлар	70 өй
2. Чалайи[1]	түрк		2000 өй
3. Түрки желайыр	түрк	Келати Надириде яшаярлар	1500 өй
4. Баят ве хуршаби	түрк	Нишапурда	10000 өй
5. Гарышык	түрк	Себзевар	1000 өй
6. Келиҗейи	түрк	Җүвейин себитлеринде	200 өй

9. Кирманшах тайпалары

1. Худабендели	түрк		200 өй[2]

[1] Текстде чолаи. Бу тайпаның ве өң янында гетирилен мерди тайпасының түрки асыллы болмазлыгы-да мүмкиндир.

[2] Лади Шел списогында дүрли нәтакыклыкларың болмагының мүмкиндигини ныгтапдыр [409, с. 396].

III. ХАЗАРЫҢ ГҮНДОГАРЫНДАКЫ ТҮРКМЕНЛЕРИҢ ТИРЕ-ТАЙПАЛАРЫ БИЛЕН БАГЛАНЫШЫКЛЫ СПИСОКЛАР

Хазарың гүндогарындакы түркмен җемагатының тире-тайпаларына дегишли гечен асырда дүзүлен списоклар хакында гүррүң этмезден озал, бу ерде яшаян түркменлериң тарыхына гысгача гөз айламак әхмиетли болса герек. Бизиң максадымыз бу ердәки түркменлериң тарыхларының эсасы пурсатларыны ятламакдан ыбаратдыр. Ёкарда айдып гечишимиз ялы, Хазарың гүндогарындакы түркменлериң эсасыны X асырың биринҗи ярымында адам яшамаян Хазар деңзиниң гүндогарындакы Сияхкух ярым адасындакы огузларың саныны көпелдипдир, хатда оларың Балкан дагларының себитлеринде-де юрт тутунмакларына себәп болупдыр. Мунуң нетиҗесинде Сияхкух (Гарадаг) ярым адасына Сырдеряның (Җейхун) бойларындан гөчүп гелен огуз топары дүзүпдир. Бу огуз топары оларың өз араларындакы оңшуксызлык себәпли бу ада гөчүп гелипдирлер. Кәбир чешмелерде Сүйткент төверегинде яшандыклары айдылян огузлар билен Фарап Кенҗеде ве Шаш (Дашкент) аралыгында яшан 1000 өе якын мусулман түрклериң хем шол оңшуксызлык себәпли ол ерлере гелен болмаклары гаты әхтималдыр. X асырың икинҗи ярымында ве XI асырың биринҗи ярымында Сыр сувундан топар-топар гөрнүшикдәки огуз гөчлери Сияхкух ярым адасы Маңгышлак адыны алып, огузларың белли отурымлы юрдуна өврүлипдир. Ярым аданың бу тәзе ады Мукаддесиниң географиясында "Мүң-гышла" шекилинде ятланяр (409, с. 355). Махмыт Кашгарлы хем ярым аданың адыны "Ман-кышлак" гөрнүшинде язяр, оны картасында гөркезйәр ве мунуң огузларың үлкесиниң бир еридигини белләп гечйәр (112, 1, с. 465). Шол асырың ахырларына ве XII асыра дегишли документлерде бу адың "Манкышлаг" шекилинде гөркезилендиги мәлимдир. Монгол чозушларындан соңра болса Мангышлаг, умуман, "Маңгышлак" гөрнүшинде белли болупдыр ве бу атландырылышы хәзире ченли довам эдип гелйәр.

Йөне огузлар XI асырың икинҗи ярымында диңе Маңгышлагы ве Балканы дәл, эйсем Маңгышлак билен Арал көлүниң аралыгындакы территорияны хем (Үстюрт) эеләпдирлер. Булар мусулман болмадык гыпҗаклар билен бирликде яшапдырлар ве Хорезмден Итил (Волга — терҗ.) дерясының бойларына гидйән сөвда кервенлерини талапдырлар. Буларың Чарыг (?) атлы серкерделери болупдыр. Чарыг 30000 атлыны топламагы башарыпдыр ве Алп Арслан билен сөвешип билҗек дереҗеде өзүне, эсгерлерине гөвни етйән серкерде болупдыр. Йөне илкинҗи чакнышыкда еңлише сезевар болупдыр, өз төверегиндәки җемагаты, гарып-гасарлары, малларыны ташлап, Маңгышлак тарапларына гачыпдыр. Чарыгың соңкы ыкбалы барада элимизде хич хили маглумат ёк. Маңгышлак барада айдыланда, бу

ерлерини Говшут атлы бег эдара эдйәрди. Ёкарда ятланылыш гечилиши ялы, Говшут хем солтан тарапындан гүнәкәрлененлериң бириди. Говшут Чарыгың еңлише сезевар боландыгыны биленден соң, халатсерпай билен Алп Арсланың янына гелип, онуң гөвнүни авлаяр (410, с. 108). Алп Арслан бу еңищден соңра Женд шәхерине ченли өз хәкимлигини гиңелдипдир. Бу диңе онуң атасы Селжугың мазарына зыярат этмек максады билен багланышыклыдыр (411, с. 98). Жендиң "Селжукларың гелмеги билен мешхурлык газанандыгы" ве Алп Арсланың агтыгы солтан Санжарың бу шәхер хакында: "Дөвлетимизиң башлангыжы, аслымыз ве бизиң үчин иң эзиз мекан" диймек билен "Өз дуйгусыны мәлим эдендиги" айдыляр. Йөне бу пикири тассыкламак мүмкин дәлдир. Чүнки, делил хөкмүнде гөркезилен бу документ солтан Санжара дәл-де, Хорезм шаларындан солтан Текеше (1200 й. өлен) дегишлидир (85, с. 14-15). Солтан Текешиң бу сөзлери айтмагы тебигы затдыр. Чүнки, Текеш шазада дөври Женде хәким болупдыр (85, с. 12-13). Селжуклы хөкүмдар Берк Ярук 1097-нжи йылда Гочгар оглы Экинжини (?) Хорезм шасы ады билен Хорезме хәким эдип белләпдир. Бу Мервезиниң Хытай юрдуна гоңшы яшаян христиан Кун (Курн?) атлы ковумдан диййән бегидир (417, с. 18). Йөне эдил шол йылда Гочгар оглы Экинжи Кудан ве Ярук Даш атлы эмирлер тарапындан Мервде өлдүрилипдир. Бу вакадан соңра Хорасаның хәкими Алтын Так оглы Дад бег Хабеши Ануш Тигиниң оглы Мухаммеди Хорезме хәким эдип белләпдир. Хорезм шасы Мухаммет узакда бир ердекә бу үлке Маңгышлак түркменлериниң хөкүмдары (түрк мәликлеринден бири) тарапындан басылып алнынпдыр. Солтан Санжарың якынында болан Экинжиниң оглы Тугрул Тигин бу хабары эшиден бадына Хорезме гачыпдыр. Хорезм шасы солтан Санжара гарашман, гаршыдашларының үстүне чозуш эдип, олары еңипдир. Түрклер Маңгышлага ве Тугрул Тигин-де Жендиң ханының янына гачыпдыр (412, с. 110-111).

Ибнул Эсириң сөзлерине гөрә, Маңгышлакдакы түркменлериң бир дөвлетиниң боландыгы мәлим боляр. Бу дөвлете ёлбашчылык эден машгала хем Алп Арсланың Маңгышлага эден йөриши билен багланышыклы өң ады агзалан Говшудың несиллери болуп билер. Шунуң ялы-да ёкарда ады агзалан тарыхчының сөзлерине гөрә (412, с. 110-111), Маңгышлакда шейле ады гөтерйән бир шәхериң боландыгына ынанмак мүмкиндир. Якут Маңгышлагы "Манкашла" гөрнүшинде язып, мунуң Хорезмиң четинде гурлан бир галадыгыны беллейәр (87, с. 670). Йөне дессан гөрнүшиндәки эсерлерде булар билен багланышыклы хич хили маглумата душ гелинмейәр.

Ибнул Эсириң айтмагына гөрә, Атсыз энтек какасы Хорезм шасы Мухаммедиң дири вагты, ягны 1128-нжи йылдан өң Маңгышлак шәхерини басып алыпдыр. Бу маглуматың догры болмагы мүмкин.

Түркменлер өз юртлары болан Маңгышлагы горамак үчин мертлерче сөвешиндирлер, эллеринде барыны эдиндирлер. Шол себәпли Атсыз Маңгышлакда гаты көп ган дөкүпдир. Бу юрды якып-яндырыпдыр. Бу ваканы беян эдйән арапча язылан бир шыгыр бизе гелип етипдир (327; 157, с. 126).

Селжуклы хөкүмдары Санжар табынлыгындакы Атсызың өз ковумының яшаян ерине — империторлыгына дегишли Маңгышлага ган чайкап, басып алмагына хич бир зат диймәндир. Йөне соңра Атсыз онуң гаршысына ачык херекет эдип башланда, оны ысламың ики чет үлкеси болан Маңгышлакда ве Жендде бигүнәлериң ганыны дөкмекде, газылары ве диндарлары өлдүрмекде айыпландыр. Ол Хорезм шасының өзүнден рүгсатсыз бу ики чет ердәки мусулманларың ве газыларың ганыны дөкмәге халыс эндик эдендигини айдыпдыр (46, с. 44-45). Санжарың Хорезм фетихнамасында (еңишнамасында — терж.) маңгышлаклыларың ве жендлилериң газылар ве диндарлар хөкмүнде суратландырылмагы бу ердәки мусулман түрклериң мусулман болмадык гоңшулары каңлылар билен ызыгидерли сөвеш алып барандыклары билен багланышыклыдыр. "Шежереи теракимеде" салыр Огуржык Алының ата-бабаларының-да газы ады билен ятланылмагының себәби хем шундан гелип чыкяр.

Атсызың Маңгышлагы өз голастына алмагы бу ерлерде яшаян түркменлериң тарыхында мөхүм бир дөвүр болупдыр. Хакыкатдан хем, бу еңлишден соңра Маңгышлак түркменлери өз гарашсызлыкларыны йитирипдирлер, ягны дине салгыт берйән халк ягдайына дүшүпдирлер. Хорезм шалары билен багланышыклы чешмелерде бу дөвлете хызмат эдйән эмирлериң арасында түркмен асыллы беглериң атларының душ гелмезлиги хем түркменлериң табынлык ягдайына дүшендигини субут эдйәр. "Шежереи теракимеде" бу мөхүм хадыса барада хич хили маглуматың болмазлыгы болса гең галдырыжыдыр.

Монгол чозушлары себәпли Хорезм түркменлериниң бир топарының Сырдеряның бойларында ве Хорасанда яшаян илдешлери ялы Анадола гелендигини айдып боларс. XIV асырда Сивасың, Кайсериниң ве бейлеки ерлериң хәкими болан Казы Бурханетдиниң аталарындан Мухаммет б. Ресулың (салыр боюндан) монгол чозушлары себәпли Хорезмден Анадола гелендигини билйәрис.

"Шежереи теракимеде" салыр Огуржык Алының башындан гечиренлери билен багланышыклы бир ровает бар. Бу роваята гөрә, Ыракда (Ажем Ырагы — Орта Эйран) яшаян Салыр Газан бегиң небересинден Огуржык Али байындыр беги билен оңушман, 900-и салыр ве 100-и гаркын боюндан болан 1000 өйли бир жемагат билен Кавказ ёлундан Крыма, ол ерденем гүндогара тарап сүйшүп, Яйык (Урал — терж.) дерясына гелйәр. Бу деряның кенарында Алакенк ве Гарагаш дийилйән ерде каңлылар яшаярды. Оларың башында Гөкдонлы дийилйән бир ханлары барды. Огуржык бирнәче йыллап каңлы ханының янында

гезйәр, йөне соңра онуң билен оңушмаяр ве ол ерден хем гачяр. Гөкдонлы оларың ызындан етип, бу җемагатың 700 өйлүсини есир аляр. Салыр беги 300 өйли болуп Маңгышлага гелмеги башаряр. Гарахан дийлен ерде үч йыл отурярлар. Йөне каңлы ханы ол ерде хем Огурҗыга рахатлык бермейәр, Маңгышлага тарап йөрише чыкяр. Бу хабары эшиден Огурҗык Али Балкан дагына гачып, Гөкдонлының элинден гутуляр. Огурҗык Али бу ваканы шу ашакдакы гошгуда беян эдйәр:

Дөндүм гачып каңлы хандан, кыбла сордум,
Гар, ел ашып гелен әр өңүнден дөндүм.
Гарчылара, ерчилере ёл башлатдым,
Ягышлы, гарлы ики гола ёл юмшатдым.

Күркле-күркле гырлара дүшек салдым,
Арт өңүме бизе(?) салып, гөчүми чекдим.
Гар астында(?) даг ёлундан ашып бардым,
Габаклыдан Алтаҗа юрт юртлатдым.

Гүрүлдешип ардымдан ягы етинҗе,
Кайгы башлы гаты яя иш буюрдум.
Ганлы, иринли ока ган йөретдим,
Урсакесер кесгин гылыҗа туг баглатдым.

Гылыҗымы сырып, Бел Экшемде гуйы газдым,
Дереде гышлайып, гырда яйлайып Балкан ашдым,
Эгме яйыны(?) Гарадага уграйып гелдим,
Хайсы топлулык той тутмады, ол ерде болдум.

Алтын гөзли товшаны гетирди дие
Газ аягы үч айры дамга бердим" [75, с. 68-69; 76, с. 85-87].

Огурҗык Алиа дегишли бу гошгы диңе бир тарыхы ваканы суратландыряндыгы үчин дәл, эйсем гадымылыгы ве беян эдилиш тәсирлилиги ве чеперлиги билен хем өзүне чекиҗидир. Бу гошгының шейле әхмиетлидигине гарамаздан, Түркиеде бу шыгыр билен багланышыклы хич хили ылмы-дерңев гечирилмәндир. Ёгсам өз-өзүнден белли болшы ялы, бу гошгы дүшүндиришлере, тесвирлемелере мәтәчдир. Белки-де, Огурҗык Алиның бу гошгусы Хазарың гүндогарындакы түркменлериң иң гадымы эдеби ядыгәрликлеринден биридир. Ёкарда беллән гечишимиз ялы, маңгышлаклылар ве җендлилер каңлылар билен довамлы сөвешипдирлер. Шол себәпли-де, олар газы дийлип атландырылыпдыр. Каңлылар барада айдыланда, мәлим болшы ялы (86,

с. 81, 125, 131, 132), олар гыпҗакларың иң улы шахаларының бири болмак билен, бу тайпаның ады XII асырдан башлап душ гелйәр. Бу гыпҗак шахасының XI асырда яшан ве М. Кашгарлы тарапындан гөркезилен гыпҗак беглеринден Каңлының адыны гөтерйәндиги шүбхесиздир. Каңлылар гысга вагтың ичинде кувватлы бир гүйҗе эе болуп, өзбашдак бир ковума өврүлипдирлер.

Плано Җарпини ве Рубрук Яйык ве Җейхун деряларының арасындакы топраклары Каңлы үлкеси дийип гөркезйәрлер. Огурҗык Алың "Шеҗереи теракимеде", ягны түркменлериң несил шеҗересинде адының гечмеги онуң Салыр Газаның неслинден хасапланылмагы я-да ёкарда ятланылып гечилен вакалар ве ол вакалары беян эдйән гошгы билен багланышыклы болман, эйсем бирнәче түркмен тайпаларының онун доганларындан ве огулларындан гелип чыкандыгы хакындакы ынам билен багланышыклыдыр. Бу гелҗекде схема гөрнүшинде гөркезилҗекдир.

"Шеҗереи-теракимедәки" гүррүңи эдилйән Әрсары бай XVI асырда Балканда яшан тарыхы бир шахсыетдир. Әрсары бай ол ерде Огурҗык Алың агтыкларындан Гулхаҗының оглы хөкмүнде гөркезилйәр. Әрсары бай кырк дүе берип Үргенчли (Көне Үргенчли — терж.) Шейх Шерефе дини меселелер билен баглганышыклы түркче "Муинул мүрит" атлы бир китап яздырыпдыр. 1314-нҗи йылда язылан бу китабың бир нусгасы Түркиеде тапылды (414, с. 315-316). Әрсары байың өрән овадан бир гызы болуп, онуң адына Мама дийййән экенлер (415, с. 418-420). Кома атлы Хорасан хәкими көп мөчберде галың берип, Мама өйленмекчи болупдыр. Йөне Әрсары бай муңа гаршы чыкыпдыр. Бу вака себәпли Кома бег Балкана гелип, Дөкер (Дөгер) диен гуйының башында Әрсары байы өлдүрипдир, онуң неберелерини талапдыр ве Мама өйленипдир. Йөне Мамадан огул догмандыр. Шоңа гөрә-де Кома Мама көп мал-мүлк ве машгалалы бир гул берип, оны Балкана, доганларының янына уградыпдыр (75, с. 73-74; 76, с. 91-92).

Монгол хәкимиетиниң башланмагы билен Хорезм түркменлери Итилиң (Волганың — терж.) гуян агзында отуран Чингиз ханың агтыгы Батының раятына гечипдирлер. Хорезм түркменлерине хорматлы ханлы түркменлер дийилмеги хем бу табынлыкдан гелип чыкяр. Бу девүрде түркменлериң ыкбалы барада сувытлы бир маглумата душ гелинмейәр. Мәлим болшуна гөрә, түркменлер Алтын Орда ханларына, белки-де, долы боюн болуп, салгытларыны өз вагтында төләпдирлер.

Тарыхы чешмелерде түркменлериң Тимурың гошунында көп санлы боландыклары барада хич хили маглумат ёк. Мунуң терсине, дегишли чешмелерден мәлим болшуна гөрә, чагатайлар түркменлере улы әхмиет бермәндилер. Тимурың иң мешхур тарыхчысы Шерефетдин Алы Езди түркменлериң көпүсини Тимура гаршылык гөркезендиклери үчин, соватсыз, какабаш, гарайышлары пес адамлар хөкмүнде эрбет

хәсиетлендирипдир. Хатда шу себәпли Тимурың хут өзи Йылдырым Баезиди гөз өңүне тутуп: "Онуң түркмен болмагы догры сөзе гулак габартмагына ве парахатчылык ёлуна гирмегине бөвет боляр" дийипдир (236, с. 187-287). Хакыкатда болса, Тимур хем, онуң чагатай улусы хем Чингиз хан деврүнде өзлерини монголларың неслинден сайярдылар ве муңа өвүнйәрдилер. Оларың йүзлей мусулман болмаклары ве түркче геплемеклери (белки, хеммеси дәл) дийәймесең, асыл монголлардан кән бир тапавутлары хем ёкды. Тимур деврүндәки Чагатай улусында хем диңе бир сыясы меселелерде ве харбы гурамаларда дәл, эйсем җемгыетчилик дурмушың әхли угурларында хем монгол дәпдессурлары долы хөкүм сүрйәрди. 1395-нҗи йылда Алтын Орданың хөкүмдары Тоггамыша гаршы урушда газанылан икинҗи еңиш себәпли Тимурың эмирлери монгол дәп-дессурына гөрә айдым айдып, дыза чөкүп, хөкүмдарларына ичги хөдүрләпдирлер (236, с. 437). Шейле ягдайларда эмир Казган билен бейлеки эмирлериң өз ханларына гаршы баш гөтерип, олара зор салмагының Мавераннахрда хәкиметиң ерли түрк асылзадаларының элине гечмеги хөкмүнде гөркезиленлиги ве Тимурың газанан еңишлеринин-де шол үлкәниң монголлардан халас эдилмеги дийлип дүшүндирилмеги өрән геңдир (32, с. 415-416, 486-491; 236, с. 454-455).

Тимурың голастындакы түркмен асыллы эмирлер санаймалы болупдыр. Оларың иң беллиси Аргун шадыр. Ол Бухара төверегинде яшаян түркменлерден болупдыр. Тимур Хытая йөрише чыканда Самарканды Аргун ша табшырып гидипдир. Шерефетдин Алы Езди Аргун шаны Тимурың бу табшырыгыны ерине етирмәнлиги үчин ве онуң түркменлигини-де назара алып, агыр сөзлер билен танкыт эдипдир. Йөне Аргун шаның огуллары Тимурың мирасдары Шахрухың иң ыгтыбарлы эмирлериниң хатарында болупдырлар. Булардан Җелалетдин Фируз ша хеммелер тарапындан хорматланян, сыланян ве девлет эдарасында сөзи йөрейән, улы эмелдарларың бири болупдыр. Шонуң ялы-да Тимурың деврүнде Эмир Садр билен сәхра яшайшына белет хасапланян Шейх Давудың хем түркмен асыллыдыгы айдыляр (236, 1, с. 364-372).

Гарагоюнлы девлетини 1469-нжы йылда даргадан акгоюнлы Узын Хасан бег Фатих ёллан бир хатында: "Даргамаклары ве вагтың гечмеги нетиҗесинде йүзе чыкан булам-буҗарлыклар себәпли Хорезмде ве Түркүстанда юрт тутунан Байындыр ханың әхли улусы билен баятларың ве огуз илиниң өз хузурына гелендиклерини" языпдыр(418, с. 90). Акгоюнлы хөкүмдары Хасан бегиң ковумы билен багланышыклы меселелер шу китабың дегишли бөлүминде беян эдилди.

XVI асырың башларында өрән әхмиетли сыясы вакалар йүзе чыкды. Эйранда хәкимет сефевилериң, Түркүстанда ве Хорезмде болса

өзбеклериң элине гечди. Хазарың гүндогарындакы түркменлер тимурлылардан соңра, тәзеден ене-де өзбеклериң раятына гирдилер.

Мәлим болшуна гөрә, бу асырың илкинжи чәрьегинде Хазарың гүндогарындакы түркменлериниң географик ерлешишлери шу ашакдакы ялыды: Маңгышлакдакы түркменлериң көпүси салыр ады билен таналярды. Олар ички салыр (ич салыр) ве дашкы салыр (даш салыр) атлары билен ики шаха айрылярды. Булардан ички салырлар Маңгышлагың кенар тарапларында, дашкы салырлар болса гүндогарда, Хорезмден деңиз кенарына гидйән узын ёлуң бойларында яшаярдылар. Ички салырың, эсасан, салыр адыны гөтерйән обалардан гелип чыкандыгы нытгаляр(75, с. 69; 76, с. 87).

XVI асырың биринжи чәрьегинде Хорасанда, Дурун себитлеринде хем салыр адыны гөтерйәнлериң улы топары яшаярды ве Маңгышлак салырларыдан тапавутландырмак үчин бу җемагат Хорасан салыры дийлип атландырылыпдыр. Дашкы салырлар барада айдыланда, бу шаха теке, сарык ве ёмут тайпаларының җеминден ыбаратды (419, с. 209; 420, с. 219).

"Шежереи-теракиме" китабына гөрә, булардан текелер ве сарыклар салырдан Тойтутмаз атлы бир адамдан дөрәпдирлер. Ёмут болса, галтак тайпасы билен бирликде, Огурҗык Алпың агтыгы Гулмудан алнып гайдыляр [75, 67, 72; 76, с. 87, 96]. Маңгышлакда салыр топарына дегишли болмаян Хасанили атлы башга-да бир топар барды. XVI асырың биринжи ярымында Хорезм шаларына төлән салгытлары (16000 берат гойны, 1600 газан гойны) Хасанилиниң-де ички салырлар ялы көплүк бир топар боландыгына шаятлык эдйәр. Хасанили, эсасан, човдур, игдир ве сөйүнҗаҗылар билен бирликде бейлеки кәбир кичи тайпалардан ыбарат болупдыр (419, с. 210; 420, с. 220). Бу салгытларың көпүсини игдирлер билен човдурлар берипдирлер.

Балкан дагы хакында айдыланда, онуң этегинде эрсарылар яшапдырлар. Бу тайпа ады берлен Эрсары байың XIV асырың башларында шу ерлерде яшан тарыхы бир шахсыет боландыгыны ве онуң Үргенчли Шейх Шерефе "Муинул мүрит" атлы бир китап яздырандыгыны ёкарда агзапдык (414, с. 323-324; 75, с. 69; 76, 87). Шейле хем, өң ятлап гечишимиз ялы, Эрсары бай "Шежереи теракимеде" Огурҗык Алпың агтыгы Гулхаҗының оглы дийлип гөркезилйәр. Шейлеликде, эрсары тайпасы-да салырлара баглы боляр. Эрсарылар ве Хорасан салырлары салгыт йыгнамак үчин гелен адамлары өлдүрендиклери себәпли, олар Хорезм хөкүмдары Суфян хан тарапындан таланяр ве тәзеден салгыт төлемәге межбур эдилйәр. Муңа лайыклыкда, эрсарылар 16000, Хорасан салырлары хем 16000 гоюн, текелер, ёмутлар ве сарыклар хем шонча мукдарың ярысы ялы, ягны, 8000 гоюн бермели эдилйәр (419, с. 209; 420, с. 220; 157, с. 136-138). Суфян ханың дөврүнде (1525-1535) гөклеңлериң ниреде яшандыкларына дегишли маг-

лумат ёкдур. Йөне оларың Этрек ве Гүрген деряларының бойларында яшандыклары шүбхесиздир.

Гөкленлер ёкарда ады агзалан хана салгыт хөкмүнде 12000 гоюн бермәге межбур эдилипдир [419, с. 210; 420, с. 220; 157, с. 137]. Гөкленлер, ашакда гөркезилши ялы, кайы бегдили, байындыр ялы огуз бойларының шахаларындан эмеле гелен бир тайпадыр. Бартольд шол асырда Астрабат серхетинде сефевилериң башына бела болан оклы (охлы) тайпасының-да гөкленлере дегишлидигини нытаяр [157, с. 139].

Абулгазы арабачы тайпасына-да 4000 берат, 400 газан гоюн салгыт салнандыгыны язмак билен чәкленйәр. Бу тайпа хакында онуң китабында башга маглуматлара душ гелинмейәр. Шол дөвүрлерде Жейхун дерясы (Амыдеря — терж.) Хазар деңзине гуйярды. Деряның ики кенарыны бойдан-баша экин мейданлары, баг-бакжалар тутярды. (419, с. 207-210: 157, с. 133-137:, с. 419). Деряның боюнда эсасан үч топар отурярды: адаклы, хыдырили (яшаян ерлери Тонкырдан Гарагечиде ченли узалып гидйәр), алили (Гарагечитден Балкан дагының якынларындакы Актама ченли болан аралыкда яшаярлар) ве дүежилер (Актамдан Огуржа ченли, ягны, деряның гуйян агзына ченли болан аралыкда яшаярлар). "Шежереи теракимеде" бу үч ил гелип чыкышлары боюнча арасса түркмен хасапланмаяр. Айдылышына гөрә, Хорасаның хөкүмдары Кома бег Әрсары байың гызы Мамабикәны айрып, доганларының янына иберенде, оңа машгалалы бир гул, ягны хызматкәр берипдир. Бу гулуң дөрт оглы ве ики саны гызы болупдыр. Мамабике гаррандан соң, ол өз гулунын чагаларына азатлык берипдир. Дөрт эркек доганларының иң улусы Хыдыр Чура Жейхуның боюнда экеранчылык билен мешгулланмага башлапдыр. Акыллылыгы ве ишеңңирлиги билен гысга вагтың ичинде баяпдыр. Монголлардан, салырлардан көп адамлар Хыдырың хызматында болупдырлар. Тәзе гошунлар билен Хыдырың адамларының саны көпелипдир ве олара Хыдырили дийлипдир. Хыдырилилериң арасындакы күртлер обасы Хыдырдан дөрәпдир (75, с. 74-75; 76, с. 92-93). Суфян хан дөврүнде Хыдырили алан хасылының ондан бирини салгыт (хүшүр) хөкмүнде ады агзалан хана берйәрдилер (419, с. 210-211; 420, с. 221; 157, с. 135). Алили болса Хыдырың доганы Алының адыны гөтерйәрлер. Алили халкы диңе экеранчылык билен дәл, эйсем малдарчылык билен хем мешгулланыпдырлар. Алы илиндәки монголжыклар дийлен оба Алы Чураның несли хасапланярды (75, с. 75; 76, с. 93; 419, с. 221; 157, с. 135). Дүежилер хакында айдыланда, булар Алтын Орданың хөкүмдары Жаныбек ханың Балкан дагларында дүе идетмек үчин иберен отуз дүе чопанындан дөрәпдир. Бу отуз саны дүе чопанының дүрли тайпалара дегишли адамлар боландыгы хем айдыляр. Дүе чопанлары хем экеранчылык хем-де малдарчылык билен мешгулланыпдырлар. Өң ады агзалан Суфян хана, Алы иллери (алили — терж.) ялы, дүе чопанлары

хем алан хасылындан ве гоюнларындан салгыт төлэпдирлер. Бу ики илден 12000 саны гоюн алнындыр. Газан гойны хем 1200 саны болупдыр (419, с. 207-211; 420, с. 220-221).

Ёкардакы ялы арасса түркмен хасапланмаян тайпаларың бири хем гараивлилердир (гараөйлүлердир — терж.). Мэлим болшы ялы, Кашгарлыда "гарабөлүк", Решидеддинде хем "гараивли (гараөйли)" атлы огуз бойы агзаляр. Түркиеде-де Гараөйли атлы бирнэче оба бардыр (гараөйлүлер хакындакы бөлүме середиң). Йөне, Хазарың гүндогарындакы түркменлериң арасында душ гелйэн гараөйлилериң ёкарда атлары агзалан Хыдыр ве Алы Чораның доганы Кашга Чораның несиллеридиги айдыляр. Кашга Чора хем Җейхуның якасында ве Ажы (Хазар) деңзиниң якынында юрт тутунан болса-да, доганлары ялы гурплы болуп билмэндир. Чүнки, юрт тутунан ерлеринде экин мейданларының болмайшы ялы, өри мейданлары-да азды (75, с. 76; 76, с. 76; 157, с. 134). Доганларың дөрдүнҗиси болан Иг бек (Игбег) барада айдыланда, ол Эрсары байың огулларының янында яшапдыр. Онуң огуллары ики оба бөлүнипдир: Гуллар ве Чагатай гуллары. Бу соңкы оба Чагатай гуллары дийилмеги, оларың чагатайларың арулат боюна дегишли бир адамың неслинден гелйэндиклери билен багланышыклыдыр. Иг бекиң огулларындан бири бир арулатла гызыны берипдир ве чагатай гуллары шолардан дөрэпдир (75, с. 75-76; 76, 93-94).

Түркменлериң арасындакы эсги халкы-да арасса ганлы түркмен хасапланмаяр ве оларың Аяз атлы бир гулуң неслидиги айдыляр (75, с. 72; 76, с. 90-91). Агар ве аймаклы (?) тайпаларының-да Огуз ханың везири Уйгур Ыркыл Хожаның небересидиги языляр (75, с. 71; 76, с. 89). Бу айдыланлар ады тутулан ики тайпаның аслы я-да гадымы гечмиши барада хич зат билинмэндигине шаятлык эдйэр.

Хазарың гүндогарындакы түркменлериң юрды болан Маңгышлак ве Балкан даглары өрэн чет ерлер болупдыр ве бу ерлериң мөхүм бир бөлеги деңиз, такыр ве чөл билен гуршалыпдыр. Муңа гарамаздан, чагатайлардан, өзбеклерден адамлар, белли-белли топарлар түркменлере гелип гошулыпдыр ве оларың арасында яшапдыр ве вагтың гечмеги билен ятлап гечен тайпаларымыз эмеле гелипдир.

"Шеҗереи теракимеде" башга-да бирнэче тайпаларың аслы барада маглумат берилйэр. Мысал үчин, теракимеи салыр Огурҗык Алпың огулларындан Усара, җабы халкы ене шол бегиң огулларындан Дилэ, Җейхуның кенарында Гарагол дийлен ерде яшаян яйчылар Динлиниң доганы Яйча багланыпдырлар (75, с. 71; 76, с. 89). Сакар тайпасы Огурҗык Алпың доганы Габаҗыгың, азлар тайпасы Дудугың, олам-үргенчли халкы хем атлары агзалан беглериң егенлери ве Суварҗыгың оглы Хуршыдың оглы Хуршыды неслинден дийлип гөркезилйэр (75, с. 71-72; 76, с. 89-90; 1, с. 377-378).

Хорасаның Дурун себитлеринде яшаян емир или (емрели - терж.) хакында айдыланда, бу илиң ички салырлардан болан Тимур Туглы

хандан гелйәндиги беллидир (75, с. 71-72; 76, с. 89-90). Йөне не бурказлар (422, с. 820-821), не-де Тимур Туглы хан хакында башга хич хили маглумат берилмейәр.

Сефеви чешмелеринде Хазарың гүндогарындакы түркменлер хакында берилйән илкинҗи маглумат оклы (охлы) Абаның херекетлери билен багланышыклыдыр. Аба өрән яш, шейлебир гелшикли ве дийсең батыр бир бег болупдыр. Хәкимлигини гутламак үчин онуң хузурына гелен Астрабат беглербеги оңа ашык болуп, муны әшгәр этмеги Абаның баш галдырмагына гетирипдир. Аба бег Сефевилере көп эҗир чекдирипдир. Шейлеликде, 1558-нҗи йылда диван беги Устаҗалы Бедир хан, мөхүрдар Зүлкадыр Шагулы Халыпа, авшар Рүстем хан, мусуллы Ядыгәр Мухаммет бег, Устаҗалы Фетх оглы Хасан бег, чавушлы Шагулы бег, гаҗар Гая оглы Ахмет бег, Черендап Солтаның оглы Алы бег ве Тургут (Дургут) оглы Алы Солтан ялы мешхур беглериң гатнашмагында улы бир гошун Абаның үстүне иберилйәр. Бу гошун Аба билен Хорезм хөкүмдары Алы Солтан тарапындан Гүрген чайының боюнда дерби-дагын эдилйәр (август, 1558 й.). Астрабат беглербеги Устаҗалы Ыбрайым хан, авшар Рүстем хан сөвеш мейданында галяр. Устаҗалы Бедир хан билен түркмен Ядыгәр бег-де есир дүшйәр. Сафевилер илкинҗи гезек гүйҗи өзлеринден көп аз болан гошундан күл-пеекун еңилйәр. Тарыхы чешмелериң тассыкламагына гөрә, бу еңишде, гүйҗүниң аз болмагына гарамаздан, Аба иң мөхүм роль ойнаяр. Эмма бу еңишден соңра (шол йылда) гарашылмадык бир аҗалың гурбаны боляр. Ол чадырында уклап ятан вагты Астрабадың ерли илатындан өйленен яш аялының хилеси билен шол аялың какасының адамларының бири тарапындан өлдүрилйәр (317, с. 303-304; 273, с. 346-347, 386-387, 401-404, . . 405-406; 286, с. 106-109; 419, с. 245-246; 420, с. 258-259; 157, с. 139). Селҗуклылар дөврүнде гошма адың бир бөлеги хөкмүнде уланылан (Алтын Аба, Бег Аба, Ай Аба), Аба (Апа) сөзи бу түркмен бегиниң ады билен багланышыклы болмагы мүмкиндир. Аба бегиң үсти билен оклуларың Астрабатдакы Сефеви валилерине (хәкимлерине — терҗ.) салгыт берендиклерине гөз етирмек боляр. Шол асырың ахырларында Астрабадың демиргазыгында, Гүрген ве Этрек чайларының боюнда оклылардан ве гөклеңлерден башга-да эймирлериң ве салырларың хем яшандыкларыны ве бол хасыллы топракларда экеранчылык этмәге башландыкларыны гөрйәрис. Йөне булардан, озалы билен, оклулар кетхудалары Гары ханың ёлбашчылыгында Сефеви топракларына чозушлар этмекде кем галмандырлар. Ша Аббас хем түркменлериң чозушларыны дурузмак хем-де Астрабадың өзбеклериң элине гечмегиниң өңүни алмак үчин, эймирлериң беги болан Алы Яры хан ады билен Астрабадың хәкимлигине гетирипдир. Эймирлер саны боюнча оклулардан ве гөклеңлерден өрән азды ве, белки-де, бу ерлере Маңгышлакдан якын бир вагтда гелипдирлер. Муңа гарамаздан,

эймир Алы Яр ханың Астрабатдакы хәкимлиги үстүнликли гечди. 1596-нҗы йылда онуң өлүминден соң ерине оглы Мухаммет Яры гелди. Эмма оклулар оңа гаршы чыкдылар ве болан бир чакнышыкда Мухаммеди өлдүрдилер.

Мундан башга-да шол дөвүрлерде Хазарың гүндогарындакы түркменлериң тарыхы үчин мөхүм болан ики вака болуп гечди. Булардан бири Җейхун дерясының тәзеден бир акаба тапып, Арал көлүне гуймагыдыр. Мунуң 1575 — 1578-нҗи йылларың ичинде болуп гечендиги кабул эдилйәр (423, с. 222). Җейхуның өңки ханасыны үйтгедип, тәзеден Арал көлүне гуюп башламагының түркменлериң ыкдысады дурмушына эден терс тәсири хакында чешмелерде хич хили маглумат ёк.

Бейлеки бир вака болса, Элиба сувуның кенарларында отуран ве олара ногай дийлен мангытларың (мангутларың) Маңгышлага эден таланчылыклы чозушларыдыр. Бу чозушлара чыдам этмедик әрсарылар, текелер ве ёмутлар Балкан ве Күрен дагларының этегине гөчүп гелипдирлер. Әрсарылар улы Балкан билен онуң эп-эсли гүндогарындакы Куртышың аралыгында юрт тутунышдырлар. Текелериң ве ёмутларың хем кичи Балкан билен Гызыларбадың аралыгындакы Күрен дагының төверегинде яшап башландыклары мәлимдир.

Эмма галмыкларың чозушлары Маңгышлак түркменлериниң башына бела болуп инйәр. Хакыкатдан хем галмык (галмак-галмаг) дийлен тайпа монгол болуп, ат-овазасы барып Тимур дөврүнде Мавераннахра ченли етипдир. Чагатайлар галмыкларың адам этини иййәндиклерине ынанышдырлар (424, с. 474) ве Өвлүйә Челеби-де шу маныда маглумат берипдир. (250, с. 843-870). Аслында, бу галмыклар буддистдилер. Оларың гүнбатара геленлериниң көпүси Торгут (Тургут) дийлен монгол тайпасындандыр. Бу тайпа Чингиз ханың дөврүнде-де болуп (425, с. 617; 426, с. 82), басыбалыҗылыклы йөришлере гатнашмандырлар диен ялыдыр. Торгутлар я-да галмыклар көнеден достлуклары болан бир монгол тайпасының зор салмагы билен гүнбатара гөчүпдирлер; гаршысына чыканлары еңип, Урал дерясына гелипдир ве Хорезме илкинҗи чозушларыны эдипдирлер. Эдермен башбугулары Хо-рулыгың ёлбашчылыгында Волга дерясының гуян агзында юрт тутунан галмыклар өзлериниң чозушлары билен Крымда ве бейлеки ерлерде горкы, хови дөредипдирлер. Галмыклар түркменлериң үстүне чозуш эден мангытлары Волга дерясының аңырсына ковуп чыкарыпдырлар. Шонуң ялы-да, Челебиниң беллейшине гөрә, (250, с. 844-847), ногайлар (мангутлар-мангытлар) галмыкларың раятына гирмәге меҗбур болупдырлар.

Галмыкларың 1637-нҗи йылда Маңгышлага эден бир чозушының нетиҗесинде, бу ерде яшаян түркменлериң аглабасы юртларыны терк эдип, гөзгыны бир халда Балкан тарапларына гачыпдырлар. 1640-нҗы йылда Эйрандан гайдып гелйән Абулгазы Маңгышлакдан гачан Гызы-

лаяк обасының түркменлериниң бу ере ерлешенден диңе үч йыл соңра кече чадырлар эдинип билендиклерини айдяр. Бу ерде гышы гечирен Абулгазы Балкан дагына гидип, ики йыллап текелериң арасында галандан соңра Маңгышлага гелипдир ве Маңгышлак түркменлериниң даргандыгыны, бу төверекде диңе 700 чадырлы бир илатың яшаяндыкларыны гөрүпдир (419, с. 316; 420, с. 332-333).

1640-нжы йылда Абулгазының агасы, Хорезм хөкүмдары Исфендияр хан арадан чыкыпдыр. Исфендияр хан, Абулгазының терсине, түркменлери йигренмәндир, хатда олары өз ковумдашлары өзбеклерден илери тутупдыр. 1643-нжи йылда Абулгазы Хорезм хөкүмдары боляр. Ол түркменлериң башына галмыклардан хас зыяда элхенчликлер гетирйәр. Абулгазы өзбеклериң душманы сайян ве какабаш хасаплаян түркменлери рехимсизлик билен топар-топар гырярды. Айратын-да, хөкүмдар болуп-болманка, хиле билен 2000 түркмени өлдүрипдир. Шунуң ялы-да, Хорасаның Дуруна якын ериндәки Бөрме дийлен чайың боюнда болан сөвешде, өз сөзи билен айдыланда, 20 000 түркмени өлдүрдипдир. Шу дөврлерде (1654-1655 й.) галмыклар-да Хорасаның Дурун себитлерине ве Астрабат тарапларына ченли болан чозушлара гатнашып, йөришлерде кәбир түркмен обаларыны талапдырлар. Йөне олар Сефеви беглербегинден еңлипдирлер (427, с. 201-204). Соңракы йыл Ыспыханда галмык (галмак) илчилери пейда болдулар. Бу илчилериң янында түркменлер-де барды. Галмык илчилерине халат-серпай япылды ве Гарадаглы хан Мухаммет бег халатлар, самырлар, телпеклер ве бейлеки совгатлар билен галмык ханының янына иберилди (427, с. 224-225; 337, с. 121).

XVIII асырда Астрабат велаятында оклуларың ерини көп илатлы ёмутлар эеледилер. Ёмутлар авшарлар ве зеңдлер билен болан гөрешлеринде гаҗарлара көмек эдйәрдилер. Хатда Мүрзе Мухаммедиң беллемегине гөрә, гаҗар дөвлетини эсасландыран Ага Мухаммет шаның эҗеси ёмутларың баштутаны Бегенҗиң гызыды (428, с. 85).

Хазарың гүндогарындакы түркменлериң XVIII — XIX асырлардакы тарыхлары өрән оңат билинйәр. Хорезмдәки ве Эйрандакы хәкимиетиң үйтгемеги ве бу дөвлетлериң тиз вагтда говшамагы, Европа дөвлетлериниң хәкимиетлерини гиңелтмек ве илатының саныны артдырмак үчин алып барян ве барха гүйчленйән чәрелери Хазарың гүндогарындакы түркмен тайпаларына хас көп эркинлик гетирди. Дашкы салырдан болан текелер ве ёмутлар иң гүйчли тайпалара өврүлипдирлер. Эйран топракларына "аламанчылык" (арапча — эламандан) дийилен чозушлар көпленч бу ики тайпаның векиллери тарапындан амала ашырылярды. Шонуң ялы-да, ёкарда атлары тутулан тайпалар махал-махал Хорезм ханларының ве Гаҗар хәкимлериниң гошунларына гаршы сөвешип, үстүнликлер газаныпдырлар.

Хазарың гүндогарындакы түркмен тайпаларының көпүси өз араларында болан оңшуксызлыклар себәпли ерлерини үйтгетмәге мәжбур болупдырлар. Ашакда бу тайпаларың обаларыны, илатларыны, юртларыны гөркезен ве гечен асырда дүзүлен списоклар берлер. Бу списоклара оңат дүшүнилмеги үчин, Абулгазы тарапындан түркменлериң несил шежересине дегишли берлен маглуматлар схема гөрнүшинде гөркезилйәр.

Хазарың гүндогарындакы түркмен тайпалары хакда XIX асырда бу ерлере сыяхат эден европалылар тарапындан кәбир списоклар дүзүлипдир. Шоларың иң илкинжиси ве гиң мазмунлы боланларындан бири Н. Муравьёв тарапындан дүзүлен списокдыр (1819 й.). Эмма Н. Муравьёвың списогында теке, салыр, әрсары ве сарык тайпаларының дүзүми хакында маглумат ёкдур.

1863-нжи йылда түркменлериң арасына сыяхат эден түрколог А. Вамбериниң списогында бирнәче тайпаларың обалары гөркезилмәндир.

Генерал Петрусевичиң списогы-да (1878 й.) эсасан ёмут ве гөклең тайпаларының дүзүми бабатда әхмиетлидир. Генерал Петрусевичиң списогы хут өзүниң ерлерде гечирен гөзегчиликлерине ве Астрабатдакы консул Бакулиниң маглуматларына эсасланяр.

Списокларда тайпалара дегишли обаларың атларының ве оларың яшаян ерлериниң бирнәчесиниң догры гөркезилмәндигини ныгтамак зерурдыр. Эмма бизиң үчин-де бу атларың мөхүм бир бөлегиниң догры окалышыны анықламак, элимиздәки маглуматларың чәклилиги себәпли, мүмкин болмады.

Бу списокдакы бойларың шахаларының ве обаларының атларының арасында бизи гызыкландыран аз санлы атлар габат гелйәр. Буларың көпүси огуз бойларының атларыдыр. XVI асырда ады душ гелйән Бегиң оклы (охлы) тайпасы, йитип гидендиги үчин, списоклара гиризилмәндир.

"Шежерейи теракимеде" ёмут, теке, әрсары, сарык, емрели ялы тайпаларың я-да топарларың огуз салыр боюндан гелйәндиги ныгталяр ве схемаларда гөркезилйәр. Бу маглуматларың нә дережеде догрулыгы хакында бир зат айтмак кын. Салырлардан көп аз болмак билен бирликде, Хазарың гүндогарындакы түркменлериң арасында саны боюнча илкинжи орны човдурлар эелейәр. Булар, белли болшы ялы, игдирлер ве сөйүнҗаҗылар билен билеликде хасанили адыны гөтерип, айратын бир тайпаны эмеле гетирйәрлер. Хасанили, бейлеки тайпалар ялы, Маңгышлакдан айрылман, галмыкларың табынлыгына гирипдирлер. Хатда галмыклар бу илден бир бөлегини демиргазык Кавказа гөчүрипдирлер. Бу гөчүриленлере соңра Ставрополь түркменлери дийлендигини билйәрис (157, с. 157-158).

Човдурлардан Чака Анадолының алнышы хакындакы ятламаларда ады агзалян беглерден бирідир. Эмма игдирлериң адына дес-

санларда-да, тарыхы чешмелерде-де душ гелинмейәр. Муңа дерек XVI асырда игдирлериң Анадолыда 43 ере ады берлип, бу бабатда онунҗы орны тутушлары ялы, шол асырда Ичил ве бейлеки велаятларда олара дегишли бирнәче тайпаларың яшандыклары-да мәлимдир.

Шонуң ялы-да, кайы, бегдили ве байындыр кимин огуз бойларының атлары гөклең обаларының арасында душ гелйәр ве бу топарың иң мөхүм бөлегини олар тутяр. Гөклеңлериң ятламаларына гөрә, олар Додурга ве Альщаглы атлы ики догандан дөрәпдирлер. Алты гөклең обасындан үчүси (Байындыр, Кырык ве Ёняк Сагры) Додургадан, бейлеки үч оба-да (Кайы, Ай Дервүш ве Чакыр Бекдили) Альщаглыдан алнып гайдыляр. Бу ердәки Додурга ады бизи гызыкландыряр. Чүнки, мәлим болшы ялы, шейле атлы бир огуз бойы бардыр. Эгер-де бу адың айдылшында бир ялңышлык болса, гөклеңлериң бир шахасы (хич болманда, онуң ики тайпасы) додургалардан гелип чыкан болмагы әхтималдыр. Гөклеңлериң арасында яшаян ве огуз боюның адыны гөтерйән топарларың илат саны көп дәлдир. Шонуң үчин хем бу топарларың атлары тарыхы чешмелерде өрән сейрек душ гелйәр я-да оларың ады хич тутулмаяр. Умуман гөклеңлериң илаты, бейлеки тайпалара середеңде, өрән аз болуп, гөрлүп гечилиши ялы, 1880-нҗи йылларда 4000 мүң машгала дийлип хасаба алныпдыр.

XVI асырда Астрабат себитлериндәки түркмен тайпаларының арасында өзүни гөркезен эймирлер хакында гүррүң эдиленде, булар списокларда ёмутлара дегишли эдилип гөркезилипдир. Эймирлериң соңкы дөвүрлерде санының хас азаландыгы үчин ёмутлара дегишли боландыклары беллидир. Эдил шонуң ялы, ёмут обаларының арасында игдир адыны гөтерйән бир топар хем бардыр.

Списоклара гиризилмедик, Хорасанда Нусайың төвереклеринде яшаян гарадашлыларың язырлардыгыны билйәрис.

Бу язырларың ол ерде бир беглик гурандыклары ятланылыпдыр.

Хорасандакы гара баятлар чагатай тайпаларының арасында гетирилйәр (286, с. 1087). Мундан гара баятларың Сефевилерден өң, герейли ве җелайырлы ялы, чагатайларың голастында боландыклары йүзе чыкяр. Эсасан, гара баятларың ады "Шеҗерейи теракимеде" гетирилмейәр. Шу себәбе гөрә, өң хем беллән гечишимиз ялы, бу баятларың Чагатай улусының арасындакы баятлардыгыны (баягутлардыгыны) хас ынандырыҗы хасаплаярыс.

Белли болшы ялы, Хазарың гүндогарындакы түркменлериң улы топарларындакы ве оларың шахаларындакы хем-де обаларындакы ялы атлары гөтерйән тайпалар Түркиеде гаты аздыр ве сейрек душ гелйәр. Түркиедәки Гараман или ве Теке или (Анталя

велаятының өңки ады) ер атларындакы "гараман" ве "теке" сөзлеринин шаха атларындан гелип чыкандыгы мәлим болса-да, бу ер атлары билен Хазарың гүндогарындакы түркменлере дегишли салырларың Гараман обасының ве теке тайпасының арасында гөнүден-гөни болмаса-да, гараз, бир багланышыгың бардыгы пикир эдилйәр ве хатда Гараман огулларының салырлардан гелип чыкандыгы хакындакы әхтималлык өңе сүрүлйәр.

САЛГЫЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. F. Sümer, Oguzlar'a ait destani mahiyette eserler, Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi, Ankara, 1959, XVII, № 3-4.
2. Oguz Kagan Destan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, İstanbul, 1936.
3. P. Pelliot, Toung Pao, 1930, XXVII.
4. Divanu Lügat-it Türk, İstanbul, 1333, (arapça).
5. Divanu Lügat-it Türk, İstanbul, 1939 (türkçe).
6. A. Caferoglu, Uygur sözlügü, TDK, Ankara, 1968.
7. G. Glauson, En Etimological dictionary of pre thirteenth century Türkish, Oxford, 1972.
8. K. Jahn, Die Geschichte der Oguzen der Rasid-ad-din, Wien, 1969.
9. Uber das Voekstum der Komanen, Osttürkische dialekstudien, Berlin, 1914.
10. D. Sinor, Oguz destanı üzerinde bazı mülahazalar, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Dergisi, IV.
11. Notes sur les mot's"Oguz" et Turk, Orions, 1953, VI.
12. Ş. Sami, Kamus-ı Türki, İstanbul, 1317.
13. Toguz Oguz et on Uygyr, Journal Asiatigua, 1962.
14. M.Boodberg, The Altaic word for horn in the political nomenclature of the steppe, Harward Journal of Asitatic, 1939.
15. H.N. Orkun, Oguzlara dair, Ankara, 1935.
16. W. Thomsen, Inscriptions de i Orkhon dechifr-es, Helsingfors, 1896.
17. H.N. Orkun, Eski Türk yazıları, TDK, İstanbul, 1936, I.II D.
18. M. Ergin, Orhun abideleri, İstanbul, 1970.
19. T. Tekin, A.Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington, 1966.
20. Liu Mau Tsa'i Die Chinesischen Nachrlchten zur Geschichte der Ost-Turk en-Tu-küe, Wiesbaden, 1958.
21. T. Tekin, Kuzey Mogolistan'da yeni bir Uygur Anıtı. Taryat (Terhin) kitabesi, Belleten, 1983, XLVI, sayı 184.
22. S. Julien, Documents historigues surles Tou-Kioue (Turcs), Journal Asiatigue, 1864, IV.
23. Orta Asya Türk tarihi hakında dersler, İstanbul, 1927.
24. V. Minorskiy, The Regions o the world, GNS, London, 1937.
25. Chavannes, s 34, 60, 270, 271, ve harita.
26. el-İstahri, Kitabü-I mesalik-memalik, Leyden, 1929.
27. R.Giraud, L Empire de Turcs celeste, Paris, 1960.
28. Eski Türkçe'nin grammeri, Ankara, 1988.
29. Liu Mau Tsai, I.
30. L. Bazin, (Les Calendries Turcs anciens et medievaux.
31. G.J. Ramştedt Zwei uygurishe Runeninschriften in der Nord mongolei, journal de la societe Finno-agrienne, 1913-1918, XXX, 3.

32. R. Grousset, L Empiredes steppess.
33. Tarihı-i Buhara, Tahran.
34. Murucuz-zeheb, Kahire, 1367, IV.
35. el-Kamil, Tornberg yay, Leyden, 1865.
36. Sharaf al-zaman Tahir Marvazi, On China, The Turks and India, London, 1942.
37. Hudulul`alem, tercüme, V.Minorskiy.
38. İçişleri Bakanligi, Türkiye`de meskun yerler kilavuzu, Ankara, 1948.
39. J.R. Hamilton, Les Ouighours`a lepogue des cing dynasties d apres les documents chinois, Paris, 1955.
40. Nizamül-mülk, Siyaset-name, Tahran, 1311.
41. F. Köprülü, Kay kabilesi hakkında yeni notlar, Belleten, VIII, 31, 1944.
42. Kabus-naame, London, 1951.
43. F. Sümer, Eski Türklerde şehircilik.
44. Mervezi, Metin.
45. Zeynül ahbar, Tahran, 1347.
46. Barthold, Metinler.
47. Mücmelüt-Tevarih, Tahran, 1318.
48. De Goeje, Leyden, 1885.
49. A.N. Kurat, Peçenek tarihi, İstanbul, 1937.
50. İslam Ansiklopedisi.
51. Ibn Fadlan, Risale, Şam, 1959.
52. Ibn Hurdadbih, Mesalik vel memalik, Leyden, 1989.
53. F. Gerdizi.
54. el-Mukaddesi.
55. Kitabu-l harac, Leyden, 1888.
56. Muhtasar Kitabil-buldar, Leyden, 1885.
57. Ibn ül-Esir, VII.
58. M.F. Köprülü, Halaç, İslam Ansiklopedisi, V/I.
59. Ebubekr-i Tihran-i, Kitab-i Diyarbekiryye, Ankara, 1962.
60. Efdalaedin-i Kirmani, Bedayi ul ezman fi vekayi Kirman, Tahran, 1326.
61. Muhammed İbrahim, Tevarih al-i Selçuk, Leyden, 1886.
62. F. Köprülü, "Köylerimiz".
63. W. Bang, J.Marguart, Ostturkische Dialektstuden, Berlin, 1914.
64. F. Köprülü, Harizm Şahları, İ.A. V/I.
65. İ. Kafesoglu, Harizmşahlar devleti tarihi, TTK, Ankara, 1987.
66. But before certain Comans called Cangle used to be there, London-Newyork, 1955.
67. Reşideddin, Camiü-tevarih, Topkapi sarayı Hazine, ktp; nr. 1653, 376.
68. Z.V. Togan, Oguz destanı, İstanbul, 1972.
69. Constantin Porphyrogenitus (905-959), De Administrando İmperio, Oaks, 1967.
70. İbn Havkal, Suretül Arz, İeyden, 1938-1939.
71. E. Schuyler, "Türkistan", London, 1876.

72. E. Bretschmeider Medialeval researches from Eastern Asiatic sources, London, 1875, I.
73. J.A. Boyle, The journey of Hetlum 1, King of Little Armenia to the court of the great K.Jhan Möngke, Central Asiatic Journal, 1964.
74. Ali-i Yezdi, "Zafername", Kalkutta, 1887.
75. Şecere-i terakime, Moskva-Leningrad, 1958.
76. M. Ergin, Türkiye Türkçesi, İstanbul.
77. R. Kieperf, Syrien und Mesopotamien, Berlin, 1893.
78. Ch. Marvin, Merv, The Queen of the world, London, 1881.
79. F. Sümer, Kara koyunlular, TTK, Ankara, 1967.
80. Devletşah, Tezkire, London, 1901.
81. İbnül-Esir, el-Kamil fit-Tarih, Kahire, 1948.
82. Belazuri, futuhul-buldan, Kahire, 1350.
83. Mesudi, Muruucuz, Zaheb, Paris, 1891.
84. İdrisi, Nüzhetü-l muştak, Köprülü kitap, nr. 955, 919.
85. Bahaeddin Muhammed et-Tevvesüe ile`ttreessül, Tahran, 1315.
86. "The Mongol mission".
87. Mu`cemül-buldan, Leipzig, 1867.
88. B. Ögel, İslamiyetten önce Türk kültür tarihi, TTK, Ankara, 1962.
89. Barthold, Turkestan.
90. El-Kanun ul-Mesudi, Haydarabad, 1374.
91. Cuveyni, `Tarihi-i Cihanguşay`, GMS, Leyden, 1916.
92. V.M. Jirmunskiy, "Sir-derya boyunda Oguzlara dair izler", Belleten, sayı, 99.
93. S.P. Tolstov, Goroda guzov, Sovetskaya etnografiya, 1947, N 3.
94. The Jorney of Friar John of plan de Carpine to the court of Küyük Khan 1245-1247, London, 1900.
95. İmaded-din el-İsfahani, Leyden, 1889.
96. İmaded-din el-İsfahani, İstanbul, 1943.
97. Makdisi, kitab ul-bedivet-tarih, Paris, 1907.
98. Yakubi, kitab ul-buldan, Leyen, 1892.
99. Fahruddin Mubarek Şah, London, 1927.
100. Tarh-i Beyhaki, Tahran, 1324.
101. E. Diez, Türk Sanatı, İstanbul, 1946.
102. A. Vamberi, Travels in Central Asia, London, 1864.
103. Abdülkadir Inan, Tarihte ve bugün şamanizm (TTK), Ankara, 1954.
104. İbn ve Cevzi, ul-Muniazam, Haydarabad, 1359.
105. Sıbt İbnul-Cezvi Mırutüz-zaman, Ankara, 1968.
106. Ebul Ferecin, tarih, Ankara, 1945.
107. Orta Asia Türk tarihi hakkında dersler, İstanbul, 1928.
108. Cami ut-tevarih F. Reşideddin, Peterburg, 1861.
109. Bertrandon de la Broquiere Le Voyage d'outremer, Paris, 1897.
110. Babur, Hatirat, Ankara, 1943.
111. İbn Fadlan'ın Müslüman Tacirler ile Oguzların münasebetlerine dair sözleri, Z.V.Togan yayınları.
112. F. Atalay.

113. Tahsin Bangoglu, Oguz lehçesi üzerine, Türk Dili araştırmaları yıllıgı, 1960.
114. Kitab ul-cemahir.
115. İbn-Kesir, el-Bidaye ve`n nihaye, Kahire, 1348.
116. Mehmed Neşri, Cihannüma, TTK, Ankara, 1949.
117. Jean Deny, Grammaire de la langue Turgue, Paris, 1921.
118. Harizmi Metatihul-ulum, Leyden, 1968.
119. İdrisi, 1840.
120. E. Trud`homme, Historie d'Armenie, Paris, 1864.
121. Briuni, el-Asar ul-bakiyye, 1878.
122. Mücumel ul-tevarih.
123. V. Minorskiy, Tamim İbn Bahr`s Jouurney to the Uyhurs, BSOAS, 1948, XII.
124. K. John, Die Gesehichte des Oguzen deg Rasid-addin, Wiren, 1969.
125. Tarihi-i Beyhaki, Gani-Feyaz yayını.
126. Melik name Ahbarud devleti-s-Selçukiyye.
127. Ebül-Fevaris Şah Melik bin Ali el-Barani İbn Funduk, Tarih-i Beyhak, Tahran, 1317.
128. O. Pritsak, Der Untergang deg Reiches des Oguzichen Yabgu Köprülü armaganı, Ankara, 1954.
129. Hamdullah, Müstevfi tarih-i güzide, Tahran, 1339.
130. B. Kossanyi, XI-XII Asırlarda Uzlar ve Komanların tarihine dair, Belleten, 1944, sayı 29.
131. el-Utbi, Tarihu I Yemeni, Menini Şerhi, Kahire, 1286.
132. Mirhand, Ravzat us-safa Luknov, 1332.
133. Divan, Tahran, 1307.
134. F. Sümer, A. Sevim. İslam kaynaklarına göre Malazgirt savaşı, TTK, Ankara, 1971.
135. Mateos (Urfali), Ankara, TTK, 1962.
136. A.N. Kurat, IV-XVIII as. Karadenizin kuzeyinde Türk kavimleri ve devletleri, Ankara, 1972.
137. K. Bela, XI-XII as. Uzlar ve Komanların Tarihine dair belleten, 1994.
138. İ. Pritsak, Karahanlılar İ.A.
139. Gerdizi, Zeyn ül-ahbar tahran, 1347.
140. Zikr-i tarih-i Al-ı Selçuk.
141. Cuzcani, Tabakat-i Nasiri l. Lahor, 1954.
142. Ahmed-i Kesrevi, Şehriyaran-i gumnam, Tahran, 1308.
143. M. Köymen, BSİK (Büyük selçuklu İmp. Kurl) III.
144. İ. Kafesoglu, Selçukun ogulları ve torunları, Türkiyat mecmuası, XII.
145. İ. Kafesoglu, Dogu Anadoluda ilk Selçuklu akını ve tarihi ehemmiyeti, Ankara, 1953. 146. F. Sümer, Agaç-Eriler, Belleten, XXVI. Ankara, 1961.
147. M.H. İnanç, Türkiye tarihi, Selçuklular devri ve Anadolunun fethi, İstanbul, 1944.
148. Tarihi Meyyafarikin, Kahire, 1959.
149. İmameddin İsfahani, Nusret-ul-fıtre.

150. Kemalleddin İbn ul-adim, Zubdestül-Haleb, Dimaşk, 1954.
151. İ. Kafesoglu, Nalazgirt Muharebesi, İ.A. VII.
152. Meselai Zahiri-i Nişaburi, Efdaleddin-i Kirmani.
153. Ali Sevim, Artukluların soyu ve Artuk Beyin siyasi faaliyetleri, Belleten, XXVI.
154. Kemaleddin İbnül-Adim Zubdetül Haleb, Dimaşk, 1951.
155. İbnül-Kalanisi Zeylü Tarihi Dimaşk, Leyden, 1908.
156. Bahaeddin Muhammed, Et-Tevessül, Tahran, 1315.
157. Barthold A., History of the Turkman People.
158. Ebu Hayyam, Kitab-ul İdrak li-lisanil-Etrak, İstanbul 1931.
159. Zahiri N. Rahat us-sudur, Muhammed İkbal, GMNS, Leyden, 1921.
160. İbn-i İsfendiyar, Tarih-i Taberistan, Tahran, 1320.
161. Avfi, Lubahl-elbab, London, 1903.
162. A. Ateş, Enveri, İ.A. IV.
163. İndul ula li-l mevkifil ala, Tahran, 1311.
164. el Muzaf Bedayil-ezman fi vekayi Kirman, Tahran, 1331.
165. Nasir ud din Münşi, Kirmani, Simt ul-ula lil hazret il-ul, 1328.
166. Efdal-ı Kirmani, Bedayi ul-ezman fi vekayi Kirman, Tahran, 1311.
167. Efdat-ı Kirmani, el-Muzaf ila bedayi Lezman fi vekayi Kirman, Tahran, 1331.
168. Muhammed b. İbrahim teravih-i al-i Selçuk, Leyden, 1886.
169. Vassaf, teziyetül emsar, Bombey, 1269.
170. Zerkb-ı Şirazi, Şiraz-name, Tahran, 1310.
171. el-Hamavi, Tarihu l-Mansuri, Moskova, 1963.
172. İbnul Esir, et-Tarih ul bahir fi devlet-il Atabekiyye, Kahire, 1963.
173. Ebu Şame, er ravzateyn fi ahbarid-devleteyn, Kahire, 1288.
174. İbn Hamdun, Tezkire, Topkapi Sarayı.
175. Nesevi.
176. Zekeriyya el-Kazvini Asadr ul bibad, Beyrut, 1380.
177. İbn Haliekan, vefayatul-ayan, Kahire, 1948.
178. Abdul-Vahid el Merrakuşi el Mucib fi telhisi ahbarie-Magrub. Leyden, 1881.
179. el-Harreci, kitab-ul lukud il-lu lu yye fi tarihi d-devlet is-Resuliye (GMS), Leyden, 1900.
180. Müneccim-Başı, Camiüd-düvel, II.
181. Mesud Keyhan, Tarihi-i cografya-i mufassal-i İran, 1311.
182. R.R. Arat, Göklen maddesi, İ.A. IV.
183. A. Burnes, Voyages del embouchure de l'Indusa Lahour Caboul, Balklı et Boukhara, Paris, 1835, III.
184. F. Sümer, Köroglu, Kiziroglu Mustafa ve Demirci Oglu ile ilgili vesikalar, 1987.
185. F. Sümer, Anadolu'da Mogollar, Selçuklu araştırmalar Dergisi, 1969.
186. F. Köprülü Halac maddesi İ.A. V.
187. F. Sümer, Azerbaycanın türkleşmesi tarihine umumi bir bakış.
188. Hafizi Ebru, Zeil-i Cami ut-Tevarih-i Reşidi, Tahran, 1317.
189. Tarih-i Şeyh Uveys, Lahey, 1954.

190. F. Sümer, `Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü`, STM, Ankara, 1976.
191. The Clan of the Qara-Qoyunlu rulers, Köprülü Armaganı.
192. K. Minorskiy, Cihan-Şah Qara-Qoyunlu, and his poetri BSOAS, XVI, 2.
193. F. Sümer, Anadoluya yalniz göçebe Türkler mi geldi? Belleten, XXIV.
194. F. Sümer Bu Türk toplulugu hakkında: Agaç-Eriler, Belleten, XXVI.
195. C. Cahen, Quelgue textes negliges congernani les Turcomans de Rum, Byzantion, XIV.
196. Bay-Bayrs tarihi, TTK, İstanbul, 1941.
197. Musameret İ-ahbar, TTK, Ankara, 1956.
198. Selçukname, Topkapi Sarayı, N 1390.
199. İbn Bibi, el-Evamir-ul-Alaye fi umur il Alaiyye, TTK, Ankara, 1956.
200. el-Ömeri`Mesalikül-ebsar, Leypzig, 1929.
201. Kitab bastil-arz, Tahran, 1958.
202. A. Short, histori of the Turkmen people.
203. F. Sümer, Early historical references to Turkman carpet wearing in Anadolia, Halı, London, 1984.
204. Embajada a Tamarlan, Madrid, 1943.
205. Mesela Haci Bektaş-ı Veli Velayetnamesinde, İstanbul, 1958.
206. A. Erzi, Ak-Koyunlu ve Kara-koyunlu tarihi hakkında araştirmalar, Belleten, sayı 70.
207. Şükrullah, Behçet ut-tevarih, Nurosmaniye, ktp nr, 3059.
208. N. Atsız, Dokuz boy Türkler ve Osmanlı Sultanları tarihi, İstanbul, 1939.
209. İkd ul Cuman, Veliyeddin Efendi, ktp nr, 2374.
210. Şikari, Karamanogllari tarihı, Konya, 1946.
211. De la de faited Ankara a`la prise de Constantinople, Revue des etudes İstamiogues, 1938.
212. The Ri se of the Ottoman empire, İkinci baskı, London, 1958.
213. Sadeddin, Tacut-tevarih İstanbul, 1280, II.
214. Mühimme defteri, XXI, sıra 43.
215. Mustafa Akdag, Medreseli isyanları, İkd fak. mecmuası, XI, № 4.
216. F. Demirtaş (Sümer), Boz Ulus hakkında, Dil ve Tarih-Cografya Fak. dergisi, 1949, VII.
217. F. Sümer, XVI as. Anadolu, Suriye ve ırak`ta yaşayanTürk aşiretlerine umumi bir bakış, Ikd. Fak. Mecmuasi, XI.
218. F. Sümer, Çukur Ova Tarihine dair araştırmaları dergisi, 1963.
219. Colophons of Armenlan manuscripts, 1301-1480, Cembride Massa chusetts, 1969.
220. Ömer Lütfi, Bakan Tarihi demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi, Türkiyat mecmuası, İstanbul, 1953.
221. Mustafa Akdag, Yeniçeri ocak nizamının bozuluşu, Dil ve Tarih-Cog. Fak. V, say 3, vesika 4.
222. Şerefeddin Turan, Kanuninin oglu Şehzade Bayezid vakası, Ankara, 1961.

223. Müneccim Başı, sahayıf ul-ahbar, İstanbul, 1285.
224. Defter-i Yörükan-ı Sivas, Tapo ve Kadastra Umum Müdürlügü Arşivi, nr. 16, yap. 1.29).
225. Cemaat-ı Hamitlu tabi-i taife-i mezbüre, Maraş sancagı defteri, (Tapo ve kadastro Umum Müdürlügü Arşivi, nr. 116, yap. 129).
226. A. Refik, Anadoluda Türk aşiretleri, İstanbul, 1930.
227. Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorlugunda aşiretleri iskan teşebüsü, İstanbul Üniv. İstanbul, 1963.
228. Yusuf Halaçoglu, XVIII yüzyılda Osmanlı İmparatorlugunun iskan siyaseti ve aşiretlerinin yerleştirilmesi, TTK, Ankara, 1988.
229. A.N. Kurat, Göktürk Kaganlıgı, Dil ve Tarih-Cografya fakültesi dergisi, 1952, X, 1-2.
230. Defter-i mufassal-ı Sultan Önü, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlügü Arşivi, nr. 98, 45 b.
231. Ekrem Kamil, Gazzi Mekki seyahat-namesi, Tarih Semineri Dergisi, İstanbul, 1937.
232. Dahiliye Vekaleti, Köylerimiz, İstanbul, 1933.
233. Fuad Köprülü, Osmanlıların etnik menşei meseleleri, Belleten, s. 28.
234. İbn Aca, "Tarih ül-Emir Yaş Bek ez-Zahiri", Kahire, 1973.
235. Tarihi Fahruddin Mubarek-Şah, London, 1927.
236. Nizamed-din-i Şami, Zafername.
237. Abdülkadir (İnan), Orun ve ülüş meselesi, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası, İstanbul, 1931.
238. Ayn Ali, Kavanini ali Osman, İstanbul, 1280.
239. Sadeddin, Tacüt-tevarih, Solak Zade, İstanbul 1298.
240. Ö.L. Barkan, Kanunlar, Fatih kanun-namesi İstanbul, 1943.
241. Fındiklılı Mehmet Aga, Silahdar Tarihi, İstanbul, 1983, II.
242. Kanun-name-i al-i Osman, TOEM ilaveleri.
243. I.H. Uzunçarşılı, Kapı-kulu ocakları, (TTK), Ankara, 1943.
244. A. Burnes, Voyages de l'embouchure de l'Indus a Lahur, Caboul, Balklı et Boukhara, III.
245. Empire of Trebizond and The Pontus, London, 1980.
246. Şeref Han, Şeref-name, Kahire, 1930.
247. Süleyman Kani Irtem, Türkkemankeşleri, İstanbul, 1939.
248. Osmanlı İmparatorlugu tarihi, türkçe tercümesi Mehmed Ata, İstanbul, 1329.
249. İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı devleti teşkilatına medhal, 1941.
250. Ev. Celebi Seyahat-name, III, IV, VII.
251. Aşik Paşa Zade, Tevarih-i al-i Osman, İstanbul, 1322.
252. Tarih-i al-i Selçuk, Topkapı Sarayı, Revan Köşkü ktp., nr. 1390.
253. Aksarayi, Musameret ul-ahbar, yay. O.Turan, Ankara. 1944.
254. Faruk Demirtaş (Sümer), Osmanlı devrinde Anadoluda Kayılar, Belleten, s. 47.
255. Çagatay Uluçay, Saruhan-ogulları ve eserleri dair vesikalar, İstanbul, 1940.
256. Paul Wittek, The rise of the Ottaman empire, London, 1958.

257. İbn Sasra, Ed-Durretül-muzi a fı devetiz-Zahiriye, Los Angeles, 1963.
258. Makrizi, Kitap us-suluk, Fatih ktp.,
259. İbn Aca, Tarih el-Emir Yaş-Bek ez-Zahiri, Topkapi Sarayı, III. Ahmet ktp., Kahire, 1973.
260. 1) Bekir Sıtkı Baykal, Uzun Hasan'ın Osmanlılara karşı katı mücadeleye hazırlıkları ve Osmanlı Akkoyunlu harbinin başlaması, Belleten, sayı 82, vesika II.
2) İbn Iyas, Bedayı-uz zuhur, İstanbul, 1932, V.
261. F. Sümer, Bayatlar Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1952, IV.
262. J. Niebuhr, Voyage en Arabie. Amsterdam, 1776.
263. Hasluc, Christianity and Islam under the Sultans, Oksford, 1929.
264. Cevdet Paşa, Tezakir, Ankara, 1963.
265. Kazvinli Yahya, Lubb ut-tevarih, Tahran, 1314.
266. Tarih-i Şah İsmail-i sani, Bayezid Umumi ktp.
267. Başbakanlık Arşivi, Teke sancagı defteri.
268. Rihlet ul-Münşiş el-Bagdadi, Farsçadan Arapçaya çeviren Abbas ul-Azzavi, Bagdad, 1948.
269. Tarihul-Irak, Bagdad, 1939, III.
270. Mecma ul-havass, Tebriz, 1327.
271. F. Sümer, Yıva Oguz boyuna dair.
272. Tarih-i Alem ara-yi Abbası, Tahran, 1314. Yeni basım, Tahran, 1334.
273. Hasan-i Rumlu, Ahsen ut-tevarih.
274. Celal-zade Mustafa Tabakat ul-Memalik fı Deracatil-Mesalik, Fatih ktb.
275. O. Turan, Selçuklular zamanında Türkiye, İstanbul, 1971.
276. Yadigar (mesmuası), Tahran, 1947, nr.4.
277. Iskender Beg Türkmen ve Muhammed Yusuf, Zeyl-i Tarih-i alem ara, Tahran, 1317.
278. Mirza Mehdi Han, Tarih-i Nadiri, Tebriz 1260, Ebu'l Hasan Muhammed-i Gulistane, Mucmel ut-Tevarih, Rezavi, Tahran, 1330.
279. Ebü'l Hasan Muhammed-i Gulistane.
280. Mirza Ebü'l Kasım, Mecmua, Tebriz, 1294.
281. Menteşe defteri, Başbakanlık Arşivi.
282. M. Ferzane, Bayatılar, Tahran, 1344.
283. Berezin, Petersburg, 1864, Moskova, 1965.
284. F. Sümer, Boz-Oklu Oguz boylarına dair, D.T.C.F. Dergisi, XI.
285. Nesevi.
286. İskender Beg Türkmen ve Muhammed Yusuf, Zeyil-i Tarih-i alem-ara-yi Abbası, Tahran, 1335.
287. İbn ul-Furat, Beyrut, 1936, IX.
288. A. Tevhid, Meskukat-ı kadime-i İslamiyye katalogu, İstanbul, 1321.
289. İbn Kadi Şuhbe, nr. 1599.
290. The chronography of Gregory Abu'l-Faraj, London, 1932.
291. İbn Hacer, 130 a.
292. Hafiz-i Ebru, Zubdet ut-tevarih, Fatih ktp.

293. Makrizi, Ayasofya ktb.
294. İbn Tagrı-Birdi, Havıs ud-duhur, Popper ya. Berkeley, 1942.
295. Bedayi uz-zuhur, III.
296. Feridun Beg, Münşaat us-selatin, İstanbul, 1274, I.
297. Tevarih-i Al-i Osman, Nuruosmaniye ktb.
298. F. Sümer, Dögerlere dair.
299. W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au moyen-age, Paris, 1959, II.
300. F. Sümer, Boz-Oklu Oguz boylarını dair.
301. Mirza Ebu'l-Kasım, Mecmua.
302. Embajada a Tamarlan.
303. Osmanlı imparatorlugunun etnik menşei meseleleri.
304. "el-Muhtarat mine'r-resail", Tahran, 2535.
305. Sıbt İbnü'l-Cevzi Mir atuz-zaman, Haydarabad, 1370.
306. Banu Shimea (L.A.Mayer, Muslem numismatics, London, 1954.
307. İbn Tagrı-Birdi, el-Menhel us-safi.
308. Cevahir us-suluk, Paris Biblioteque Nationale, manuscrites arabs.
309. F. Sümer, Avşarlar'a dair, Köprülü Armaganı (D.T.C.Fak. Yayınlarından), İstanbul, 1953.
310. Katip Çelebi, Cihan-numa.
311. Nuzhet ul-kulub.
312. Kamil Su, Balikesir ve civarında Yörük ve Türkmenler, İstanbul, 1938.
313. Dulkadirli defteri, (Kanuni).
314. İkd-ul-cuman fi tarihi elhiz-zaman, Veliyeddin Efendi.
315. V. Langlois, Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus, Paris, 1861.
316. Celal ed-din-i Devvani, Arz-name, Milli Tetebbular Mecmuası, V.
317. Gaffarı, Cihan-Ara.
318. Şeref Han, Şerefname, Petersburg, 1860.
319. Mirze Reşidedibuş-şuara, Tarih-i Afşar, Tebriz, 1346.
320. Tarih-i giti-guşa, Tahran, 1317.
321. A.Dupre, Voyage en Perse, fait dans les annies 1807-8 et, 1809, Paris, 1819.
322. Ulu-Dag gevresinde Türk damgaları.
323. Zubdetu keşf il-memalik, Paris, 1894.
324. Ali Riza (Yalgın), Cenupta Türkmen oymakları, İstanbul, 1931-1932.
325. Cengiz Orhonlu, Osmanlı imparatorlugunda aşiretleri iskan teşebbüsü.
326. Ömer Özbaş, Gaziantep dolaylarında Türkmenler ve Baraklar (Gaziantep Kültür Dernegi yayınlarından), Gaziantep, 1958.
327. Yakut, Mu'cem ul-buldan, II.
328. Haleb'in dogusunda, Fırat kıyısındakı Balis.
329. Ömer Özbaş, Ali Şahin Güney Anadolu'da Beg Dili Türkmenleri ve Baraklar, Ankara, 1962.
330. Cihan-nüma. İstanbul, 1145.
331. Muhammed Tahir, Vahid-i Kazvini Abbas-name, Tahran, 1329.
332. Mirza Muhammed-i Ma'raşi, Mecma'ud-Tevahir, Tahran, 1328.

333. Tahsin Yazıcı, Lutf Ali Beg, İ.A., VII.
334. Kilisli Rifat, Kitab-ı Dede Korkut ala lisanı taife-i Oguzhan, Asar-ı İslamiyye ve Milliye Tedkik Encümeni Neşriyatı, İstanbul, 1332.
335. Orhan Şaik Gökyay, Dede Korkut, Istanbul, 1938.
336. el Veled uş-Şefik, Fatih ktb., nr. 4519.
337. F.Sümer, Bayındır, Peçenek ve Yüregirler, Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi, XI, 2-4.
338. Danişmend-name, Millet ktb., Ali Emiri.
339. F.Sümer, Anadoluda üç-oklu Oguz boylarına mensup teşekküller.
340. Barthold, A. Mangışlak İ.A., VII.
341. Azizı Esterabadi.
342. Fazlullah b. Ruzbihan, Tarihi Alem ara-yi Emini Fatih ktb.
343. Kamil Su, Balikesir ve civarında Yörük ve Türkmenler.
344. Menaziru`l-evalim, Nuruosmaniye ktb., nr. 3032.
345. Efdalı Kirmani, El muzaf ila bedavi`l-ezman.
346. Kadı Beyzavi, Nizam ut-tevarih, Tahran.
347. Zerkubı Şirazi, Şirazename.
348. Gence Tahrir defteri, Başbakanlık Arşivi, III. Ahmed devri.
349. F. Hasluck, Cristianity and Islam under the Sultans, Oxford, 1922, I.
350. F.Sümer, Çukur-Ova tarihine dair araştırmalar.
351. Hısn Keyfa vekayinamesi, Viyana Bibliothequy Nationale, (Mxt.355), 103 b, 104 a.
352. An Etyma logical dictionary of pre-thirteen-century Türkish, Oksford, 1972.
353. İbnussai, "el-cami ül-muhtasar", Bagdad, 1934, IX.
354. Reşided-din, Cami ut-tevarih, Paris, 1836. Ebul-Ferec, el-muhtasar ud-duvel, Beyrut, 1890.
355. E. Rossi, Il Kitabi Dede Qurqut, Vaticano, 1952.
356. İbn Tagri-Birdi, en Nucum uz-zahire.
357. Ruha Sancagı defteri, B. B. A.
358. Izzi, Tarih, İstanbul, 1299.
359. Türkiye`deki durum ve olaylar üzerine mektuplar, Ankara, 1960.
361. F. Sümer, Ceridler, Türk Dünyası Tarih Dergisi.
362. Haleb sancagı defteri, B. b. A. (Kanunı).
363. Bor Ulus defteri, B. b. A. (II. Selim).
364. Boz Ok sancagı defteri, B. b. A.
365. Çukur-Ova defteri, B. b. A.
366. Aydın sancagı defteri, B. b. A.
367. Ankara sancagı defteri, B. b. A.
368. Hamid sancagı defteri, B. b. A.
369. Trabzon sancagı defteri, B. b. A.
370. Çorum sancagı defteri, B. b. A.
371. F. Sümer, Ramazan Oglu Ahmed Bey, TDA.
372. Muharrem Ergin, Dede Korkut kitabı, I, Giriş-metin-faksimile, T.D.K., Ankara, 1958.

373. F.K. Miller, Zwei phahlinschriften ans den Turfanggunden, abhandlungen der koniglisce
374. Mecmua, Tebriz, 1294.
375. Durer ut-tîcân ve gureru il-tevârih il-ezman, Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa ktb, nr 913, 202 a-b.
376. Dede Korkut kitabına dair bazı mülahazalar, Türk folklor araştırmaları, 1952, sayı 30.
377. İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, Ankara, 1949, \T.T.K.\, II.
378. Hamdullah-i Mustavfi, The Zoological section of the Nuzhat ui-qulub, London, 1928.
379. Süheyl Ünver, Fatih devri yemekleri, İstanbul, 1952.
380. Yaddaştha-yi Kazvini, Tahran, 1334.
381. Ebu İshak Hallac, Divan-i etime, İstanbul, 1303.
382. Tercuman Turkı ve Arabı, Leyden, 1894.
383. Bezmu rezm.
384. F. Sumer, Kadjar maddesi, Encyclopaedia of Islam.
385. İbn ul-Fakih, Kitab ul-memalik, Leiden, 1985,V.
386. La description du Monde, Paris, 1955.
387. el-Ömeri, Mesalik ul-ebsar, Leipzig, 1929.
388. F. Sumer, Turklerde atçılık ve binicilik, TDAV, İstanbul, 1983.
389. Eflaki, Menakıb ul-arifın, \T.T.K.\, Ankara,1959, I.
390. Eflaki, Ariflerin menkıbeleri, Ankara, 1953.
391. F. Köprülü, Altun küpeli Oguz beyleri, Azerbaycan Yurt bilgisi, İstanbul, 1932, sayı 1.

392. İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı devletinin saray teşkilati \T.T.K.\, Ankara, 1945.
393. H.Eren, Dede Korkut kitabına ait notlar, Pay dilemek, pay vermek, Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar \T.D.K.\, 1950.
394. Tanıklarıyla tarama sözlügü, T.D.K., Ankara, 1969, IV.
395. Neşri, I.
396. Fazlullah b. Ruzbehan, Tarih-i alem ara-yi Emini, Fatih ktb., nr.4431.
397. Polonyalı Simeon seyahatnamesi, İstanbul, 1964.
398. Solak-Zade, Tarih, İstanbul, 1298.
399. Pecevi, Tarih, İstanbul, 1283, I.
400. Türk mektupları, İstanbul, 1939.
401. Taha Toros, Dadal-oglu, Adana, 1940.
402. W.Bartold, Türklerde ve Mogollarda defin merasimi, Belleten, sayı 43.
403. S. Rudenko, Frozen tombs of Siberia, Berkeley- Los Angeles, 1970.
404. II Türk Tarih Kongresi, T.T.K., İstanbul, 1943.
405. Muhyi-i Gülşeni Menakıb-ı İbrahim Gülşeni, T.T.K., Ankara, 1982.
406. F. Hasluck, Cristianity and Islam under the Sultans, Oxford, 1929, I.
407. C. Niiebuhr, Voyage en Arabiye et en dautres pays circonvoisinens, Amsterdam, 1780, II.
408. W. Minorsky, Lek maddesi, İ.A., VII.

409. Lady Shell, Glimpses of life and manners in Persia, London, 1856.
410. O. Turan, Selcuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti, Ankara, 1965.
411. Mirhond, Ravzatus-safa, IV.
412. İbnu'l-Esir, X.
413. F. Sümer, Encyclopaedia of Islam, Kara-Gözlü maddesi.
414. A.Z. Validi (Togan), Harizmde yazılmıs eski türkçe eserler, Turkiyat Mecmuası, 1928, II.
415. F. Sümer, Saltuklular, Selçuklu araştırmaları, Ankara, 1971, III.
416. Kitabu zubteti keşfilmemalik, Paris, 1894.
417. Tebayi'u'l-hayavan (ingilizce tercümesi).
418. Fatih devrine ait münşeat mecmuası, İstanbul, 1956.
419. Şecere-i Türk, Amsterdam, 1970.
420. Şecere-i Türk (kısaltılmış türkçe tercümesi).
421. W. Minorsky,Tat maddesi, İ.A.
422. A.Z.Togan, Burtas maddesi, İ.A.,II.
423. A.Z.Togan, Amu-Derya maddesi, İ.A., I.
424. Diyarbekriyye, II.
425. Mogolların gizli tarihi, Ankara, 1948.
426. Reşideddin, Moskova, 1965.
427. Abbas-name.
428. Ravzatus- Sefa'yi Nadiri, IX.
429. Muhtasar ut-Tahavı, Kahire, 1370.
430. W.S. Walker, The Book of Dede Korkut, University of Texas Press, Austin and London.
431. F. Sümer. Kaşkay maddesi, E.İ.

МАЗМУНЫ

Окыжылара 5
Терҗимечилерден 7
Гириш 15
Биринҗи бөлүм. **Огузларың тарыхы** 31
А. Огузлара дегишли иң гадымы маглуматлар 33
1. Огуз адының гелип чыкышы хакында 33
2. Гөк түрклер дөврүнде докуз огузлар 34
3. Уйгурлар дөврүнде докуз огузлар 53
Б. Сырдеря (Сейхун) огузлары 57
1. Огузларың юртлары 68
2. Огузларың яшайышлары 72
3. Ыкдысады дурмушлары 76
4. Дини ынанчлары 77
5. Башга дэп-дессурлары 78
6. Огузларың ысламыете гириши 80
7. Огуз ябгу дөвлети 82
8. Огуз дөвлетиниң соңы 86
9. Узлар 88
В. Селҗуклы дөвлетиниң гурлушы 89
Селҗукларың Хорасана гелши 97
Г. Селҗуклылар дөврүнде огузлар (түркменлер) 109
1. Мавераннахр 124
2. Маңгышлак 127
3. Балхан 128
4. Хорасан 128
5. Керман 136
6. Фарс ве Хузистан 139
7. Күрдүстан 140
8. Азербайҗан ве Эрран 141
9. Ырак ве Эл-Җезире 144
10. Сирия 144
11. Анадолы 145
12. Түркменлер Мүсүрде, Демиргазык Африкада ве Еменде 148
Д. Түркменлер монгол басыбалышларындан соң 149
1. Хазараңырсы (Орта Азия я-да Түркүстан) түркменлери 150
2. Эйран 153
3. Анадолы монголлар ве ондан соңкы дөврүде 164
4. Халап түркменлери 179
5. Чукур Ова 180
6. Атчекенлер ве гоңшы уруг-тирелер 182

Икинжи бөлүм. **Бой гурлушы ве бойлар** 199
Анадолыда огуз бойларына дегишли ер атлары 212
А. Кайы 215
Б. Баят (Баяд) 219
В. Алка өйли (Алка Эвли) 230
Г. Гара өйли (Кара Эвли) 230
Д. Языр 231
Е. Дөгер 233
Ё. Додурга 241
Ж. Япарлы — Чаруклут (Чарыклы) 242
Җ. Авшар (Афшар) 243
З. Кызык 268
И. Бегдили 269
Й. Гаркын 279
К. Байындыр 281
Л. Печенек 283
М. Чавулдур (Чавундур) 285
Н. Чепни 287
О. Салур (Салыр) 294
Ө. Эймүр (Эймир) 300
П. Алаюнтлы 303
Р. Йүрегир 304
С. Игдир 306
Т. Бүгдүз 307
У. Йыва 308
Ү. Кынык 314
Үчүнжи бөлүм. **Дессанлары** 317
А. Эпосың язылан дөври 323
Б. Эпосың гахрыманларының яшан ерлери ве дөври 326
В. Гахрыманларың мусулманлыгы 331
Г. Эпосың темасы 331
Д. Эпосың гахрыманлары 335
Е. Ыкдысады дурмушлары 336
Ё. Сыясы гурлушы 338
Ж. Ордалар 345
З. Машгала дурмушы 346
И. Гошун 348
К. Эпосың әхмиети 357
Нетиже 359
XVI асырда Анадолыда огуз бойлары билен багланышыклы ер атлары 361

Ер атлары болуп гелшине гөрә огуз бойлары 388
I. Анадолыдакы ве Сириядакы түркмен тайпалары билен багланышыклы списоклар 389
А. Иң илкинжи список (XIV асыр) 389
Б. Халыл Захириниң списогы (XV асырың биринжи ярымы) 391
В. Кәтип Челебиниң списогы (XVII асырың орталары) 392
Г. Сыяхатчы Ниэбухруң списогы (1764-нжи йыл) 393
Д. В. Ланглоисиң Чукур Овадакы тайпалара дегишли списогы (1857-нжи йыл) 396
Е. Чакыр оглуның Гүнбатар Анадолыдакы йөрүк тайпаларына дегишли списогы (XIX асырың икинжи ярымы) 397
II. Эйранда яшаян түркмен асыллы тайпалар билен багланышыклы списоклар 401
А. Дуппрәниң списогы 401
Б. Ладж Шелиң списогы (XIX асырың ортасы) 411
III. Хазарың Гүндогарындакы түркменлериң тире-тайпалары билен багланышыклы списоклар 416
Салгыланылан эдебиятлар 431

Научно-исследовательский институт по изучению туркмен мира при Президенте Туркменистана

Фарук Сумер

ОГУЗЫ — ТУРКМЕНЫ

На туркменском языке

Редактор Меретгелди ХУДАЙБЕРДИЕВ
Техредактор Татьяна ДӨВРАНОВА
Суратчылар Вепа СЕЙИТМЕДОВ,
Сәхет ЭЕБЕРЕНОВ

Китабың сахабында сураткеш Алламырат Мухаммедовың "Бизиң гүйжүмиз агзыбирликдедир" атлы картинасының фоторепродукциясы пейдаланылды

Йыгнамага берилди 3.11.1997. Чап этмәге ругсат эдилди
Форматы 176х250. Офсет кагызы. Чап листи 28. Тиражы

Түркменистаның Президентининң янындакы Дүнйә түркменлерини өвренйән ылмы-барлаг институты,
744000, Ашгабат, Азады көчеси, 55, "Мекан" көшги